

Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης

**Κρήτη, 1898 – 1913
Από την «Αυτονομία» στην Ένωση
με την Ελλάδα**

Πολιτική, Κοινωνία και Εκκλησία μέσα από τη
φαινομενική Αυτονομία και το Ενωτικό Αίτημα

Περιφέρεια Κρήτης

Ηράκλειο Κρήτης 2013

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ.....	σ.7
ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΡΧΗ ΚΡΗΤΗΣ.....	σ.9
ΠΡΟΛΟΦΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ ΑΝΔΡΕΑ ΝΑΝΑΚΗ	σ.10
ΠΡΟΛΟΓΟΣ.....	σ.13
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	σ.17

Η ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ «ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ»

(τέλη 18ου - τέλη 19ου αιώνα)

Τα επαναστατικά κινήματα στην Κρήτη: αιτήματα, στόχοι, αποτελέσματα ...	σ.25
-Η περίοδος μέχρι τη Σύμβαση της Χαλέπας και την παραχώρηση ημιαυτόνομου καθεστώτος.....	σ.25
-Από την Ημιαυτονομία στη σύσταση της Κρητικής Πολιτείας	σ.30
Το Κρητικό Ζήτημα ως μέρος του Ανατολικού και η γεωστρατηγική θέση της Κρήτης.....	σ.42

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ ΣΤΗ ΜΟΝΟΜΕΡΗ ΑΝΑΚΗΡΥΞΗ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ (1898-1908)

A. Περίοδος Αρμοστείας πρίγκιπα Γεωργίου, 1898-1906.....	σ.68
Η πολιτική ζωή και η κοινωνία της Κρήτης στα τέλη του 19 ^{ου} αιώνα και την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας.....	σ.69
Ο «μύθος της Κρητικής Αυτονομίας».....	σ.103
Το ζήτημα του χειρισμού της Ένωσης και ο ρόλος του αρμοστή.....	σ.120
Η δομή και η λειτουργία των κρητικών κυβερνήσεων.....	σ.127
Η πολιτική διάσταση πρίγκιπα Γεωργίου – Βενιζέλου.....	σ.132
Θέρισο: Επανάσταση, Εξέγερση ή Κίνημα;.....	σ.170
Τα αποτελέσματά του - Η αποχώρηση του Γεωργίου.....	σ.200
B. Περίοδος αρμοστείας Αλέξανδρου Ζαΐμη, 1906-1908	
Εσωτερικές εξελίξεις, νομοθετικές, διοικητικές και πολιτικές αλλαγές.....	σ.213
Οι εξελίξεις στη Βαλκανική και ο αντίκτυπός τους στην Κρήτη.....	σ.238
Η Ημιαυτόνομη Εκκλησία της Κρήτης στο πλαίσιο της Κρητικής Πολιτείας και του ενωτικού ατήματος, 1898-1908.....	σ.252

ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ “ΕΘΝΙΚΗΣ ΕΝΟΤΗΤΑΣ” ΣΤΗΝ ΕΠΙΣΗΜΗ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1908-1913)

Οι ενέργειες της κυβέρνησης «εθνικής ενότητας» και η αποχώρηση των διεθνών στρατευμάτων.....	σ.268
Οι εσωτερικές εξελίξεις στην Κρήτη με την αποχώρηση του στρατού των Μεγάλων Δυνάμεων.....	σ.279
Η μετακίνηση του Βενιζέλου στην Αθήνα & οι ενωτικές προσπάθειες των Κρητών.....	σ.303

Μεταβατική Περίοδος (Η Κρήτη Γενική Διοίκηση) – Η επίσημη τελετή της Ένωσης.....	σ.337
Η κοινωνία της Κρήτης λίγο πριν από την Ένωση, 1908-1913.....	σ.346
Η Ημιαυτόνομη Εκκλησία της Κρήτης στο πλαίσιο της φαινομενικής αυτονομίας και του ενωτικού αιτήματος, 1908-1913.....	σ.352
Αντί Επιλόγου.....	σ.360

Παράρτημα

α. Αναλυτικός κατάλογος των κρητικών κυβερνήσεων.....	σ.368
β. Στατιστικοί πίνακες, γραφήματα, μέλη των κρητικών κυβερνήσεων.....	σ.375
γ. Έγγραφα (μεταγραμμένα – φωτογραφημένα – Φ.Ε.Κ.).....	σ.381
δ. Τα Συντάγματα της Κρητικής Πολιτείας (1899 και 1907)	
Πηγές - Βιβλιογραφία.....	σ.494

Summary.....	σ.521
Ευρετήριο κύριων ονομάτων (σημαντικών προσώπων της εποχής).....	σ.525

ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ ΑΡΧΕΙΑΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ

- Α.Α.Ρ.: Μουσείο Μπενάκη - Ιστορικά Αρχεία, *Αρχείο Άθω Ρωμάνου* (Αθήνα).
- Α.Β.: Μουσείο Μπενάκη - Ιστορικά Αρχεία, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου* (Αθήνα).
- Α.ΒΕ.: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, *Αρχείο Βενιζέλου* (Αθήνα).
- Α.Γ.Μ.: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών - Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, Ιστορικά Αρχεία, *Αρχείο Γεωργίου Μιτσοτάκη* (Ηράκλειο).
- Α.Δ. : Γεννάδειος Βιβλιοθήκη – Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Αρχείο Στέφανου Δραγούμη (Αθήνα).
- Α.Δ.Β.: Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας – Τμήμα Χειρογράφων και Ομοιότυπων, *Αρχείο Δημητρίου Βικέλα* (Αθήνα)
- Α.Ε.Τ.: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών - Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, Ιστορικά Αρχεία, *Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού* (Ηράκλειο).
- Α.Θ.: Γενικά Αρχεία του Κράτους - Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, *Αρχείο Θερίσου* (Χανιά).
- Α.Κ.: Γενικά Αρχεία του Κράτους - Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, *Αρχείο Παύλου Κορωναίου* (Χανιά).
- Α.Κ.Π.: Γενικά Αρχεία του Κράτους - Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, *Αρχείο Κρητικής Πολιτείας* (Χανιά).
- Α.Ι.Δ.Μ.: Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου - Ιστορικά Αρχεία, *Αρχείο Ι.Δ. Μουρέλλου* (Ηράκλειο).
- Α.Ι.Τ.: Ιδιωτικό Αρχείο Ιατρού Ιωάννη Τζανή (Ηράκλειο).
- Α.Ι.Μ.: Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών - Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, Ιστορικά Αρχεία, *Αρχείο Ιωάννου Μιτσοτάκη* (Ηράκλειο).
- Α.ΜΑ. : Μουσείο Μπενάκη - Ιστορικά Αρχεία, *Αρχείο Κλέαρχου Μαρκαντωνάκη* (Αθήνα).
- Α.ΜΟ. Πανεπιστήμιο Κρήτης - Βιβλιοθήκη (Κλειστές Συλλογές), *Αρχείο Ερρίκου Μοάτσου* (Ηράκλειο).
- Α.Μ.Π.: Αρχείο Μανώλη Παπαμαστοράκη (Ηράκλειο)
- Α.ΜΟΥ. : Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών - Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, Ιστορικά Αρχεία, *Αρχείο Ιωάννου Μουρέλλου* (Ηράκλειο).
- Α.Ν.Σ. : Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου. - Τμήμα Αρχείων, *Αρχείο Ν. Σακλαμπάνη* (Ηράκλειο).
- Α.Ο.Μ., Αρχείο Οικογένειας Μιχελιδάκη (Ηράκλειο)
- Α.Π.Κ. : Γενικά Αρχεία του Κράτους - Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, *Αρχείο αρχιμ. Παρθενίου Κελαϊδή* (Χανιά).
- Α.Π.Σ.Π.: Γενικά Αρχεία του Κράτους - Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, *Αρχείο παπά Στέφανου Προβατάκη* (Χανιά).
- Α.ΡΑ.: Κέντρο Ερευνας Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας των Αθηνών, *Αρχείο Ραγκαβή* (Αθήνα).
- Α.Ρ.Υ.Ρ. : Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ρεθύμνου - Αρχειακές Συλλογές, *Αρχείο Ρωσικού Υποπροξενείου Ρεθύμνης* (Ρέθυμνο).
- Α.ΣΤ. : Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου. - Τμήμα Αρχείων, *Αρχείο Νικολάου Σταυρινίδη* (Ηράκλειο).
- Α.Σ.Κ.: Μουσείο Μπενάκη, *Αρχείο Σταύρου Καλλέργη* (Αθήνα).

A.Y.E.: Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείου του Υπουργείου των Εξωτερικών (Αθήνα).

E.Λ.Ι.Α.: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (Αθήνα).

Ι.Α.Ι.Α.Κ.: Ιστορικό Αρχείο Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κρήτης (Ηράκλειο).

Π.Α.Ζ.Σ.: Προσωπικό Αρχείο Ζαχαρένιας Σημανδηράκη (Χανιά)

Σ.Κ.Μ.: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Βενιζέλος», *Συλλογή Κλέαρχου Μαρκαντωνάκη* (Χανιά).

A.M.A.E.: Archives du Ministère des Affaires Etrangères (Παρίσι).

M.A.E.: Ministère des Affaires Etrangères*

F.O. : National Archives, Foreign Office Records (Kew, Richmond, Surrey/ U.K.).

W.O. National Archives, War Office Records (Kew, Richmond, Surrey/ U.K.).

ADM. : National Archives, Admiralty Records (Kew, Richmond, Surrey/ U.K.).

CAB. : National Archives, Cabinet Office Records (Kew, Richmond, Surrey/ U.K.).

T: National Archives, Treasury Office Records (Kew, Richmond, Surrey/ U.K.).

---

* (Αντίγραφο της σειράς απόκειται και στη Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ρεθύμνου. Πρόκειται για δημοσιευμένα διπλωματικά έγγραφα, γι' αυτό και έχουν αυτήν τη συντομογραφία, προκειμένου να ξεχωρίσουν από τα πρωτότυπα).

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΡΧΗ ΚΡΗΤΗΣ

Το 2013 αποτελεί χρονιά ορόσημο για την Κρήτη, καθώς συμπληρώνονται 100 χρόνια από την ενσωμάτωση του νησιού μας στον εθνικό κορμό. Με την έπαρση της ελληνικής σημαίας στο φρούριο Φιρκά των Χανίων, την 1η Δεκεμβρίου του 1913, ο πόθος πολλών γενεών χριστιανών Κρητών έβρισκε επιτέλους τη δικαίωσή του. Είχαν προηγηθεί δεκάδες αιματοβαμμένοι αγώνες για την ελευθερία και την Ένωση, δεδομένου ότι οι Κρητικοί ποτέ δεν αποδέχθηκαν τη μοίρα του κατακτημένου και πάντοτε βρίσκονταν σε επαναστατική εγρήγορση, παλεύοντας με ηρωισμό για υψηλά ιδανικά.

Η σημασία αυτής της ιστορικής επετείου είναι αυταπόδεικτη. Συγκινεί και κινητοποιεί κάθε Κρητικό, εντός και εκτός Κρήτης. Αποτελεί αφορμή να θυμηθούμε την ένδοξη ιστορία μας, να τιμήσουμε τους αγώνες των προγόνων μας και να αναδείξουμε την πλούσια πολιτιστική μας κληρονομιά. Επιπλέον, είναι μία ευκαιρία να προχωρήσουμε σε έναν απολογισμό της εκατονταετίας και να σχεδιάσουμε το μέλλον του νησιού μας. Ιδιαίτερα, στη σημερινή εξαιρετικά δύσκολη συγκυρία για τη χώρα μας, να αντλήσουμε παραδείγματα και δύναμη από τους αγώνες, το θάρρος, την αυταπάρνηση των προγόνων μας.

Η καρδιά του νησιού μας χτυπάει και στις πέντε ηπείρους, παντού όπου ζουν Κρητικοί, παντού όπου κατοικούν φίλοι του νησιού μας. Σε αυτόν τον παγκρήτιο συναγερμό έχουν θέση και ρόλο όλοι. Η Κρήτη οφείλει να αποδείξει ότι ξέρει να τιμά τους ήρωες της, αυτούς που πάλεψαν, για να είναι σήμερα ελεύθερη.

Το βιβλίο του Δρος Εμμανουήλ Χαλκιαδάκη με τίτλο «*Κρήτη, 1898-1913: από την “Αυτονομία” στην Ένωση με την Ελλάδα*» επιχειρεί να σκιαγραφήσει για πρώτη φορά το πορτρέτο των μελών των κυβερνήσεων, που είχαν επισκιαστεί από τους Βενιζέλο και Πρίγκιπα Γεώργιο, να δώσει στοιχεία για την πολιτική ιδεολογία, το επάγγελμα, το κοινωνικό status, το μορφωτικό επίπεδο, καθώς και τις γενικές κατευθυντήριες γραμμές και βασικούς άξονες της πολιτικής τους πάνω στο ζήτημα της Ένωσης. Το πόνημα στοχεύει να αναδείξει το πραγματικό πολιτικό καθεστώς της Πολιτείας, τη συμβολή των κρητικών κυβερνήσεων, του πολιτικού κόσμου, της Εκκλησίας και, εν τέλει, του απλού λαού στο ενωτικό αίτημα, επισημαίνοντας παράλληλα τις βασικές κοινωνικές δομές της νεοσύστατης Κρητικής Πολιτείας.

Ο ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΡΧΗΣ ΚΡΗΤΗΣ
ΣΤΑΥΡΟΣ ΑΡΝΑΟΥΤΑΚΗΣ

**ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΗ ΑΝΔΡΕΑ ΝΑΝΑΚΗ,
ΚΑΘΗΓΗΤΗ Α.Π.Θ., ΠΡΟΕΔΡΟΥ Δ.Ε. ΑΝΩΤΑΤΗΣ
ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ ΚΡΗΤΗΣ**

Το 1913, στην Κρήτη, ολοκληρώνονται οι διαδικασίες των διεργασιών του 19ου αιώνα και οδηγούμεθα στην ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Πολλές και ποικίλες οι δυνάμεις αυτών των διεργασιών, οι πρόξενοι και οι σύλλογοι, αμφότεροι από το εθνικό μας κέντρο την Αθήνα· οι Κρήτες, πτυχιούχοι του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου, που επιστρέφουν στη γενέτειρά τους, μπολιασμένοι με την εθνική ιδεολογία και τας εξ αυτής πεποιθήσεις, ιδανικά και μεσσιανικά οράματα· ο κρητικός ορθόδοξος χριστιανικός λαός του νησιού, που υιοθετεί και υπερασπίζεται, με το γνώριμο ενθουσιασμό, με την κρητική αυτοπεποίθηση και αγωνιστικότητα, τη νέα ιδεολογία του έθνους – κράτους· οι πρόξενοι των Μεγάλων Δυνάμεων, που δραστηριοποιούνται στην Κρήτη και παρακολουθούν και επηρεάζουν τα γενόμενα, προκειμένου να υπηρετήσουν τις χώρες που εκπροσωπούν.

Και βέβαια η Εκκλησία της Κρήτης, όπου η Ιεραρχία της, με τους χριστιανούς της Κρήτης, διασκελίζει την εθναρχική ιδεολογία της αυτοκρατορικής νομιμότητας, προχωράει, πρωτοπορώντας μάλιστα, πριν και από τους ιεράρχες του μακεδονικού αγώνα, στην υιοθέτηση, υπεράσπιση και επικράτηση της εθνικής ιδέας. Της συμπόρευσης και ένωσης της Κρήτης με το ελληνικό εθνικό κράτος. Ο Πέτρας Τίτος, οι Ρεθύμνης Διονύσιος και Χρυσάνθος, νέοι ιεράρχες, με σύνολη την ιεραρχία της Κρήτης, συγκροτούν την εκκλησιαστική πρωτοπορία του εθνικού αγώνα της Κρήτης, μαζί με τους άλλους κληρικούς και λαϊκούς.

Στο 19ο αιώνα έχουμε μια αληθινή κοσμογονία στην Κρήτη, με αγώνες, μάχες, επαναστάσεις, συμβάσεις και συνθήκες, με γενικούς διοικητές χριστιανούς και μουσουλμάνους, που διαδέχονται ο ένας τον άλλο. Με σφαγές και με θυσίες δυσεύρετες και σίγουρα άγνωστες για τα άλλα τμήματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το σύνθημα «ελευθερία ή θάνατος» συγκεκριμενοποιείται στο τέλος του 19ου αιώνα με το σύνθημα «ένωση ή θάνατος».

Η ανάδυση και τελική επικράτηση του Βενιζέλου, με το κίνημα του Θερίσσου, καταρχήν στην Κρήτη και στη συνέχεια στην Ελλάδα και σε ολόκληρο τον Ελληνισμό επιδρά καταλυτικά στις εξελίξεις. Στην πορεία προς την ένωση, νεώτεροι μελετητές δικαίως προβληματίζονταν, αν χωρίς το Βενιζέλο θα γινόταν η ένωση. Και για να μνησθούμε της Κύπρου, αν ο Μελέτιος Μεταξάκης παρέμενε στην Κύπρο, ως Μητροπολίτης Κιτίου ή Κύπρου, στη συνέχεια, η πορεία και η εξέλιξη του εθνικού κινήματος και του εθνικού προβλήματος στην Κύπρο, θα ήταν αυτή που γνωρίζουμε; Δεν θα είχαν βρει άλλο δρόμο τα δρώμενα προς την ποθούμενη ένωση της μαρτυρικής Κύπρου;

Η Κρήτη ενώθηκε με τον εθνικό κορμό πριν από εκατό χρόνια, μέσα από τη σύγκρουση, που κορυφώνεται το 19ο αιώνα, μεταξύ των σαφέστατα πολυπληθέστερων ορθοδόξων ελληνόφωνων χριστιανών και των μουσουλμάνων, πολλοί από τους οποίους ήταν ελληνόφωνοι ως εξισλαμισθέντες. Οι χριστιανοί κατέχουν και κυριαρχούν στην ενδοχώρα. Μακροπρόθεσμα, συνήθως, η μάχη κερδίζεται απ' αυτούς που κατέχουν τα ενδότερα. Στην Κρήτη την πλεονεκτική αυτή θέση έχουν οι ελληνόφωνοι χριστιανοί, που έχουν πλέον σαφέστατα συστοιχιστεί, εναγκαλίσει και εναγκαλιστεί με και από την Ελλάδα και ως Έλληνες αποφασισμένοι πραγματοποιούν με την ένωση την εθνική ολοκλήρωση. Η έκδοση, από τον Κρήτη Ευμένιο, το 1912, του περιοδικού «Χριστιανική Κρήτη» σηματοδοτεί τη νέα πραγματικότητα της Κρήτης.

Μέσα απ' αυτή την σύγκρουση οι μουσουλμάνοι της Κρήτης έχουν ένα σημαντικό κέρδος. Οι σκεπτόμενοι και διορατικοί προσλαμβάνουν και κατανοούν ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία έχει ολοκληρώσει τον ιστορικό της κύκλο. Οι μουσουλμάνοι της Κρήτης αναζητούν, εδώ στην Κρήτη, την εθνική τους ταυτότητα. Δεν είναι τυχαίο ότι κατά χιλιάδες μεταναστεύουν σε περιοχές, που θα αποτελούσαν σε λίγα χρόνια τη νέα τους πατρίδα. Τη σημερινή επικράτεια του εθνικού τουρκικού κράτους. Και όλα αυτά γίνονται μια περίπου δεκαετία πριν από το νεοτουρκικό κίνημα του 1908 και πριν από την ανταλλαγή των πληθυσμών το 1923, με τη συνθήκη της Λωζάννης, οπότε πλέον η Κρήτη δέχεται το προσφυγικό στοιχείο, που διασώθηκε από τις σφαγές και τους διωγμούς της μικρασιατικής καταστροφής. Οι προσφυγικοί πληθυσμοί, που εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη, συνέβαλαν καθοριστικά στην πνευματική και οικονομική ανάπτυξη του νησιού.

Στην εκατονταετία, από την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, την ιστορική αυτή χρονιά, εκδίδεται η διδακτορική διατριβή, με προσθήκες από τη μεταδιδακτορική του έρευνα, του κ. Εμμανουήλ Χαλκιαδάκη, με τίτλο «Κρήτη 1898-1913: από την "Αυτονομία" στην Ένωση με την Ελλάδα» και υπότιτλο «Πολιτική, Κοινωνία και Εκκλησία μέσα από τη φαινομενική Αυτονομία και το Ένωτικό Αίτημα». Πρόκειται για μια σημαντική συμβολή στην ιστορική μελέτη, θεώρηση και προσέγγιση της τελικής ολοκλήρωσης του στόχου της Ένωσης, της οποίας προηγήθηκε η αυτονομία της Κρητικής Πολιτείας. Ο κ. Εμμανουήλ Χαλκιαδάκης εργάστηκε με ζήλο, με μόχθο και επιμέλεια. Προσέγγισε τις ιστορικές πηγές του θέματος και έδωσε καρπούς γλυκούς στην έρευνα και τη βιβλιογραφία της κρητικής ιστορίας. Τον συγχαίρουμε και ευχόμεθα κάθε ευλογία στην επιστημονική - ερευνητική πορεία του.

†Ο ΑΡΚΑΛΟΧΩΡΙΟΥ, ΚΑΣΤΕΛΛΙΟΥ ΚΑΙ ΒΙΑΝΝΟΥ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΝΑΝΑΚΗΣ
ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το παρόν βιβλίο βασίζεται στη διδακτορική μου διατριβή, που υποστηρίχθηκε το 2010 στο Τμήμα Ιστορίας – Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης με τίτλο «Οι κρητικές κυβερνήσεις και το ζήτημα της Ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα, 1898-1913», συμπληρωμένη με τα σημαντικότερα μέρη και τα συμπεράσματα της μεταδιδακτορικής μου έρευνας, που ολοκληρώθηκε το 2011 στο St Antony's College - European Studies Centre του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης με τίτλο “The Political Status of the Cretan State, 1898-1913: Autonomy Under Dispute” και υπότιτλο “Political, Social and Ecclesiastical life through the Apparent Autonomy”. Με αφορμή τη χρονική συγκυρία της επετείου των 100 ετών από την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, αποτελεί ιδιαίτερη τιμή για μένα η έκδοση από την Περιφέρεια Κρήτης, σε ένα ενιαίο κατάλληλα διαμορφωμένο κείμενο, της διδακτορικής μου διατριβής, συμπληρωμένης με τα σημαντικότερα μέρη της μεταδιδακτορικής μου έρευνας, με γενικό τίτλο *Κρήτη, 1898-1913: από την «Αυτονομία» στην Ένωση με την Ελλάδα* και υπότιτλο *Πολιτική, Κοινωνία και Εκκλησία μέσα από τη φαινομενική Αυτονομία και το Ενωτικό Αίτημα*.

Το ενδιαφέρον μου για την ιδιαίτερη πατρίδα μου, την Κρήτη, με οδήγησε στο να ασχοληθώ με την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας και το ζήτημα της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα. Η αρχή έγινε το 1999, όταν ως προπτυχιακός φοιτητής συμμετείχα σε συνέδριο με τίτλο «Κρητική Πολιτεία: ζητήματα Ιστορίας». Η πρώτη μου γνωριμία με την περίοδο της «αυτόνομης» Κρήτης έστρεψε το ενδιαφέρον μου σε αυτήν, και ιδιαίτερα στην προσπάθεια των χριστιανών Κρητών για τη δημιουργία ενός νέου προσωρινού πολιτικού καθεστώτος, που για τους τελευταίους θα λειτουργούσε μόνο ως μεταβατικό στάδιο για την ένωση της νήσου με την Ελλάδα.

Το ζήτημα της Ένωσης απασχόλησε κατά καιρούς κυρίως την ελληνική ιστοριογραφία. Ωστόσο, ποτέ μέχρι τώρα δε μελετήθηκε συνολικά το Κρητικό Ζήτημα, ιδιαίτερα την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, και το πραγματικό πολιτικό καθεστώς της τελευταίας. Επιπλέον, ο ρόλος των κρητικών κυβερνήσεων στη διαχείριση του ενωτικού αιτήματος υποβαθμίζεται ή ακόμα αγνοείται, κάτω από το βάρος των κυρίαρχων πολιτικών προσωπικοτήτων του Ελευθερίου Βενιζέλου και του πρίγκιπα Γεωργίου.

Στο πλαίσιο αυτό χρήσιμη αποδείχτηκε η έρευνα στην Ελλάδα και στο Εξωτερικό. Το ενωτικό αίτημα οδηγούσε τις πολιτικές εξελίξεις στη νεοσύστατη και προσωρινή- για τους χριστιανούς Κρήτες- Κρητική Πολιτεία. Ασφαλώς, ο ρόλος του διεθνούς παράγοντα είναι σε κάποιες περιπτώσεις καθοριστικός, γι' αυτό και δε θα μπορούσε να μη ληφθεί υπόψη στην έρευνα αυτή. Κατά τον Γιώργο Μαργαρίτη, οι εσωτερικές εξελίξεις στο νησί «[...] έχουν ως σήμερα σαφώς αδικηθεί από την ιστορική έρευνα, καθώς η τελευταία

προτιμά να ασχοληθεί με [τις εξωτερικές]...»¹. Σε αυτήν την εργασία αναλύονται οι εσωτερικές εξελίξεις στην Κρήτη, σκιαγραφείται η κοινωνία της νήσου, επισημαίνεται ο ρόλος της Εκκλησίας στο ενωτικό αίτημα, όπως και οι πολιτικές αντιπαραθέσεις, αλλά και το πολιτικό παρελθόν αναφορικά πάντα με το ζήτημα της Ένωσης.

Η μακρόχρονη ενασχόλησή μου με το θέμα ήταν εξόχως ενδιαφέρουσα. Ωστόσο, στη πορεία αυτής της αναζήτησης συνάντησα πολλές δυσκολίες και προβλήματα που θα ήταν ανέφικτο να αντιμετωπιστούν χωρίς τη συμπαράσταση καθηγητών, συναδέλφων, φίλων και της ίδιας της οικογένειάς μου. Καταρχάς, οφείλω θερμές ευχαριστίες στην επόπτρια καθηγήτριά του διδακτορικού μου, κυρία Άρτεμη Ξανθοπούλου - Κυριακού, ομότιμη καθηγήτρια του Α.Π.Θ., για τις χρήσιμες αλλά και απαραίτητες υποδείξεις και συμβουλές της και για την ηθική της συμπαράσταση. Περισσότερο απ' όλα την ευχαριστώ για τη στήριξη και την εμπύχωση που μου παρείχε και την εμπιστοσύνη που έδειξε προς το πρόσωπό μου. Πολλές ευχαριστίες οφείλω και στα άλλα μέλη της τριμελούς επιτροπής, και καθηγητές του Τμήματος, την κυρία Αγγελική Σφήκα - Θεοδοσίου και τον κύριο Ιωάννη Μουρέλλο για τις χρήσιμες επισημάνσεις και συμβουλές τους· επίσης, στην κυρία Ελένη Γαρδίκια - Κατσιαδάκη, διευθύντρια του Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας των Αθηνών, για τις πολύτιμες υποδείξεις της και κυρίως για το γεγονός ότι με βοήθησε σημαντικά στην επιλογή του συγκεκριμένου θέματος. Σημαντική υπήρξε η συνεισφορά και άλλων μελών της επιτροπής για τις παρατηρήσεις τους και συγκεκριμένα των καθηγητών του Τμήματος, Βασίλη Γούναρη, Σπυρίδωνα Σφέτα και Ιάκωβο Μιχαηλίδη.

Παράλληλα, θερμές ευχαριστίες οφείλω σε όσους με στήριξαν και με βοήθησαν κατά τη διάρκεια της μεταδιδακτορικής μου έρευνας ως εκλεγμένου ανώτερου συνεργαζόμενου μέλους του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης (St Antony's), και συγκεκριμένα στον Όθωνα Αναστασάκη, διευθύντη του Κέντρου Σπουδών Νοτιοανατολικής Ευρώπης του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης (SEESOX) για τη στήριξή του σε όλα τα επίπεδα, στην καθηγήτρια και Πρόεδρο του St Antony's College του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, Margaret Macmillan, όπως και στην καθηγήτρια Jane Caplan, και στον ιστορικό και επίτιμο εταίρο του Κολλεγίου Richard Clogg και κυρίως στον Sir Michael Llewellyn Smith, επίτιμο εταίρο του Κολλεγίου και πρώην πρεσβευτή της Βρετανίας στην Ελλάδα.

Πολλές ευχαριστίες οφείλονται και στις διευθύνσεις και στους υπαλλήλους των κρατικών αρχείων της Ελλάδος και του Εξωτερικού. Επιθυμώ να ευχαριστήσω τον κ. David Priest, διευθυντή παραγωγής της Υπηρεσίας

---

¹ Γ. Μαργαρίτης, «Κρητική Πολιτεία. Προβλήματα ιστορικής προσέγγισης», στο *90 χρόνια από την Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα* (=Πρακτικά Συμποσίου, Ρέθυμνο, 5-7 Δεκεμβρίου 2003), επιμ. Μιχάλης Τρούλης, Ρέθυμνο (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», υπό την αιγίδα της Βουλής των Ελλήνων) 2007, σ. 28.

Παραγωγής Εγγράφων (production manager) των Εθνικών Αρχείων της Μεγάλης Βρετανίας, καθώς και όλους τους εργαζόμενους στα εν λόγω Αρχεία. Επίσης, τον Ηρακλή Γαλανάκη, δημοσιογράφο και πρώην ακόλουθο τύπου της ελληνικής πρεσβείας στο Στρασβούργο, για τη βοήθειά του αναφορικά με τα έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών της Γαλλίας και όχι μόνο.

Παράλληλα, ευχαριστίες εκφράζω και προς τη διεύθυνση της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, την προϊσταμένη του Ιστορικού και Διπλωματικού Αρχείου του Υπουργείου των Εξωτερικών κα Φωτεινή Τομαή, τους προϊσταμένους των Γ.Α.Κ. Χανίων (Ιστορικό Αρχείο Κρήτης) και Ρεθύμνου, Ζαχαρένια Σημανδηράκη (νυν ειδική συνεργάτιδα Γ.Α.Κ.), και Ασπασία Παπαδάκη αντίστοιχα, καθώς και προς το Ιστορικό Μουσείου Κρήτης και ιδίως τον καθηγητή κ. Αλέξη Καλοκαιρινό και τους επιμελητές του· επίσης, προς την Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, την Ιστορική Λαογραφική και Αρχαιολογική Εταιρεία Κρήτης και τον τότε πρόεδρό της, κ. Μουτζούρη, την Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου και τον επίτιμο πρόεδρό της, κ. Μιχάλη Τρούλη, το προσωπικό και την υπεύθυνη των Ιστορικών Αρχείων του Μουσείου Μπενάκη κα Βαλεντίνη Τσελίκα και τον σημερινό υπεύθυνο Τάσο Σακελλαρόπουλο για την άδεια δημοσίευσης, το γενικό διευθυντή του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» κ. Γιώργο Παπαδάκη, καθώς και τους εργαζόμενους του Ιδρύματος, και τη διεύθυνση των Ιστορικών Αρχείων του Κέντρου Ερεύνης Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας των Αθηνών. Επιπλέον, ευχαριστίες οφείλω στον αείμνηστο Μάνο Χαριτάτο, διευθυντή του Ε.Λ.Ι.Α., στο προσωπικό της Βιβλιοθήκης της Βουλής και της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, στο προσωπικό και στον προϊστάμενο της Βικελαίας Δημοτικής Βιβλιοθήκης Ηρακλείου κ. Δημήτρη Σάββα, και κυρίως στον κ. Στέφανο Γρατσέα, στους εργαζόμενους και στον επίτιμο διευθυντή της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Ρεθύμνης κ. Γιάννη Παπιομούτγου, και στο προσωπικό της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Χανίων.

Θα αποτελούσε παράλειψη να μην αναφερθώ στους κάτοχους ιδιωτικών αρχείων. Συγκεκριμένα, ευχαριστώ την οικογένεια Μιχελιδάκη για το αρχειακό και το φωτογραφικό, κυρίως, υλικό που μου παρείχε, τη Ζαχαρένια Σημανδηράκη που μου επέτρεψε να ερευνήσω την ιδιωτική της αρχειακή συλλογή, το φιλόλογο και συγγραφέα Μανόλη Παπαμαστοράκη και τον ιατρό Ιωάννη Τζανή, ενώ οφείλω ευχαριστίες προς τους υπεύθυνους των Αρχείων Ξεζάκη και Καλλέργη.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους όσους με τον ένα ή τον άλλο τρόπο με βοήθησαν στην έρευνά μου και συγκεκριμένα τον αείμνηστο ομότιμο καθηγητή του Πανεπιστημίου Κρήτης και αντεπιστέλλον μέλος της Ακαδημίας Αθηνών Στυλιανό Αλεξίου, το δικηγόρο κ. Δημήτρη Ξυριτάκη, τον πρόεδρο του Ινστιτούτου Κρητικού Δικαίου κ. Στρατή Παπαμανουσάκη, τον νομικό Στέργιο Μανουρά, το συγγραφέα Γεώργιο Παναγιωτάκη, το βιβλιοσυλλέκτη Γιώργο Εκκεκάκη, την αν. προϊσταμένη του Τ.Ε.Ε./Τ.Α.Κ. κ. Αρετή Μεθυμάκη, τον ιστοριοδίφη Νικόλαο Γ. Παρασκευά, το συνάδελφό, φίλο και

συγγενή μου Γιώργο Τερεζάκη, και πλήθος φίλων και συναδέλφων για την εκούσια στήριξη που μου παρείχαν.

Ασφαλώς, πολλές ευχαριστίες οφείλω στο Κοινοφελές Ίδρυμα «Αλέξανδρος Σ. Ωνάσης», του οποίου και διετέλεσα διδακτορικός και μεταδιδακτορικός υπότροφος. Από τη θέση αυτή ευχαριστώ το σημερινό πρόεδρο Αντώνη Παπαδημητρίου και τα μέλη του Δ.Σ. του Ιδρύματος, την υπεύθυνη του Τμήματος Υποτροφιών Εσωτερικού κ. Φανή Παπαθάνου για τη θερμή συμπαράστασή τους και για τη συνδρομή που μου παρείχαν σε κάθε δυσκολία που ανέκυπτε. Θα ήθελα, επίσης να ευχαριστήσω θερμότατα τον Μητροπολίτη Αρκαλοχωρίου, Καστελλίου και Βιάννου Ανδρέα Νανάκη, καθηγητή της Εκκλησιαστικής Ιστορίας στη Θεολογική Σχολή του Α.Π.Θ. και πρόεδρο της Ε.Ε. του Συνεδρίου της Βικελαίας Βιβλιοθήκης για τα 100 χρόνια από την Ένωση, για το προλογικό του σημείωμα, καθώς και τον Περιφερειάρχη Κρήτης κ. Αρναουτάκη, που προλόγισε το βιβλίο μου και την Περιφέρεια Κρήτης που ανέλαβε την έκδοσή του. Τέλος, τα λόγια είναι πολύ φτωχά, για να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου προς τους γονείς μου και τη γυναίκα μου Μαρία. Στους τελευταίους, καθώς και στο μικρό γιο μου Γιώργο, αφιερώνω την εργασία αυτή.

Ηράκλειο, Νοέμβριος 2013
Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η νέα προοπτική με την οποία ερευνάται το ζήτημα της Ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα έγκειται στο ότι σε αυτό το έργο εξετάζεται συνολικά η περίοδος της Κρητικής Πολιτείας, από το 1898 μέχρι το 1913, και οι αντικρουόμενες απόψεις των πρωταγωνιστών, Βενιζέλου και Γεωργίου σε σχέση με τους χειρισμούς τους για την Ένωση. Αυτή, ακριβώς, η ολοκληρωμένη και όχι αποσπασματική εξέταση του ενωτικού αιτήματος μπορεί να μας οδηγήσει σε ασφαλέστερα συμπεράσματα αναφορικά με τις επιδιώξεις των Κρητών, αλλά και την πολιτική ζωή της Πολιτείας. Ας σημειωθεί ότι η δυναμική των προαναφερθέντων προσώπων σε συνδυασμό με τη μετέπειτα πορεία τους, την όξυνση της πολιτικής ζωής της χώρας και το χωρισμό του ελληνικού λαού σε βενιζελικούς και βασιλόφρονες, επισκίασαν όλους τους σημαντικούς Κρήτες πολιτικούς - μέλη των κυβερνήσεων, που εξετάζονται σε αυτήν τη μελέτη.

Παράλληλα, ιδιαίτερα σημαντική είναι η παράμετρος που αφορά στο πραγματικό πολιτικό καθεστώς της Κρητικής Πολιτείας. Στην επίσημη ιστοριογραφία, όσο και στα κρητικά Συντάγματα, γίνεται λόγος για αυτόνομο καθεστώς, που όμως τίθεται υπό αμφισβήτηση, καθώς ο τρόπος λειτουργίας της Πολιτείας περιόριζε τα περιθώρια της αυτονομίας και των πρωτοβουλιών του εκάστοτε αρμοστή όχι μόνο σε εξωτερικό, αλλά και, σε ορισμένες περιπτώσεις, σε εσωτερικό επίπεδο, ενώ ο ίδιος ο Αρμοστής, αρχικά τουλάχιστον, ήταν υπόλογος στις Μεγάλες Προστάτιδες Δυνάμεις.

Στην εργασία αυτή επιχειρείται, όσο είναι εφικτό, να σκιαγραφηθεί για πρώτη φορά το πορτρέτο των μελών των κυβερνήσεων, να δοθούν στοιχεία για την πολιτική ιδεολογία, το επάγγελμα, το κοινωνικό status, το μορφωτικό επίπεδο, καθώς και οι γενικές κατευθυντήριες γραμμές και βασικοί άξονες της πολιτικής τους πάνω στο ζήτημα της Ένωσης. Επίσης, η μελέτη αυτή στοχεύει να αναδείξει τη συμβολή των κρητικών κυβερνήσεων, του πολιτικού κόσμου, της Εκκλησίας και, εν τέλει, του απλού λαού στο ενωτικό αίτημα, επισημαίνοντας τις βασικές κοινωνικές δομές της νεοσύστατης Πολιτείας. Τέλος, φιλοδοξεί να εξετάσει το φαινομενικό καθεστώς της «Αυτονομίας» που απέχει αρκετά από την καθημερινή πραγματικότητα στο νησί και συσχετίζεται με τον αποφασιστικό ρόλο των Μεγάλων Δυνάμεων στη διακυβέρνησή του.

Στο πλαίσιο αυτό, η αρχειακή μου έρευνα στο εσωτερικό πραγματοποιήθηκε σε κρατικά και ιδιωτικά αρχεία των Χανίων, του Ρεθύμνου, του Ηρακλείου, των Αθηνών και άλλων πόλεων της Ελλάδας. Αναλυτικά, η έρευνά αυτή εστιάστηκε στην αναζήτηση εγγράφων στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης. Το τελευταίο περιλαμβάνει επιμέρους αρχεία αγωνιστών, το αρχείο

της Κρητικής Πολιτείας², το αρχείο του επαναστατικού κινήματος του Θερίσου³ και της Κρητικής Συνέλευσης. Την όλη μελέτη εμπλουτίζει και το Αρχείο του παπα - Στέφανου Προβατάκη⁴, πολιτικού φίλου του Βενιζέλου στο Ηράκλειο, του αρχιμανδρίτη Παρθένιου Κελαϊδή⁵ και του οπλαρχηγού Πάνου Κορωναίου⁶.

Παράλληλα, χρήσιμη υπήρξε η έρευνα στο Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών⁷, ενώ αξίζει να σημειωθεί ότι στο αρχείο υπάρχει ξεχωριστή κατηγορία εγγράφων με το γενικό τίτλο «Κρητικόν Ζήτημα». Αποδοτική στην έρευνά μου υπήρξε η μελέτη των αρχείων του Ελευθερίου Βενιζέλου⁸, του Έλληνα υπουργού Εξωτερικών Άθω Ρωμάνου⁹, του συναγωνιστή του Βενιζέλου κατά την Επανάσταση του Θερίσου Κλέαρχου Μαρκαντωνάκη¹⁰ και του Σταύρου Καλλέργη, που απόκειται στο Μουσείο Μπενάκη. Ενδιαφέροντα ήταν και τα στοιχεία που αποκόμισα από την έρευνα στο αρχείο του γενικού διοικητή Κρήτης Στέφανου Δραγούμη¹¹, που βρίσκεται στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, καθώς και στο αρχείο του Αλέξανδρου Ραγκαβή¹², γραμματέα του αρμοστή Αλέξανδρου Ζαΐμη, και στα μικροφωτογραφημένα έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών της Μεγάλης Βρετανίας, που απόκειται

---

² Από το Αρχείο αυτό ιδιαίτερα σημαντική είναι η σειρά που αναφέρεται στα πρακτικά των συνεδριάσεων των κρητικών κυβερνήσεων την περίοδο 1899-1912.

³ Στο Αρχείο αυτό περιλαμβάνονται έγγραφα της περιόδου της Επανάστασης του Θερίσου, καθώς και έγγραφα που αναφέρονται κυρίως στην περίοδο από το 1901 έως το 1907.

⁴ Ενδιαφέρουσα είναι η αλληλογραφία του παπα - Στέφανου Προβατάκη, επιφανούς στελέχους της Επανάστασης του Θερίσου στο Ηράκλειο και προσωπικού φίλου του Ελευθερίου Βενιζέλου.

⁵ Στο Αρχείο αυτό υπάρχουν, μεταξύ άλλων, πληροφορίες για το ρόλο του γνωστού και για τους ενωτικούς του αγώνες αρχιμανδρίτη Παρθένιου Κελαϊδή κατά την Επανάσταση του Θερίσου.

⁶ Στο αρχείο περιλαμβάνονται έγγραφα του Γενικού Αρχηγού του Τμήματος Ρεθύμνης κατά την Επανάσταση του 1866, Πάνου Κορωναίου.

⁷ Οι φάκελοι του Υπουργείου Εξωτερικών που αφορούν στο Κρητικό Ζήτημα δεν έχουν μία ενιαία σειρά ταξινόμησης, και δεν είναι ενσωματωμένοι όλοι στην κατηγορία των φακέλων με τον τίτλο «Κρητικόν Ζήτημα». Στην εργασία αυτή αναφέρονται με τον τίτλο που αναγράφεται στη ράχη του κάθε φακέλου. Σε κάποιες περιπτώσεις δεν αναγράφεται τίτλος, αλλά οι κωδικοί αριθμοί.

⁸ Από τους εκατοντάδες φακέλους του εν λόγω Αρχείου ελάχιστα έγγραφα αναφέρονται στη δραστηριότητα του Βενιζέλου στην Κρήτη και στη σύγκρουση του με τον αρμοστή Γεώργιο, εντούτοις το προσωπικό σημειωματάριό του είναι αποκαλυπτικό για το σκεπτικό των ενεργειών του.

⁹ Ο Άθως Ρωμάνος υπήρξε Έλληνας διπλωμάτης, υπουργός Εξωτερικών και μέλος της Εθνικής Εταιρείας.

¹⁰ Το Αρχείο του Κλέαρχου Μαρκαντωνάκη, πολιτικού φίλου του Βενιζέλου και πιστού υποστηρικτή του, αναφέρεται στην περίοδο της Επανάστασης του Θερίσου.

¹¹ Από το Αρχείο του Στέφανου Δραγούμη δόθηκε βαρύτητα στους φακέλους που αναφέρονται στην περίοδο κατά την οποία διετέλεσε Γενικός Διοικητής Κρήτης.

¹² Το Αρχείο του Ραγκαβή, γραμματέα του αρμοστή Αλέξανδρου Ζαΐμη, είναι αποκαλυπτικό για την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, ιδιαίτερα για το χρονικό διάστημα 1905-1911.

στο Κέντρο Ερεύνης Ιστορίας του Νεότερου Ελληνισμού της Ακαδημίας των Αθηνών¹³.

Επιπρόσθετα, πολύτιμη αποδείχτηκε η έρευνά μου στο Αρχείο του Δημητρίου Βικέλα¹⁴ που βρίσκεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας, στα Αρχεία του Ιωάννη Μιτσοτάκη¹⁵, του Γεωργίου Μιτσοτάκη¹⁶, του Εμμανουήλ Τσουδερού¹⁷ και του Ιωάννου Μουρέλλου¹⁸, που απόκεινται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, στο υπόλοιπο τμήμα του Αρχείου Ι. Μουρέλλου¹⁹ και στα Αρχεία Ι. Σακλαμπάνη²⁰, Ν. Σταυρινίδη²¹ και στο Κρητικό Αρχείο²² της Βικελαίας Βιβλιοθήκης, καθώς και στο Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο. Επίσης, στο Αρχείο του Ρωσικού Υποπροξενείου Ρεθύμνης²³, στο Ιστορικό Αρχείο του Δήμου Αρχανών²⁴, στο Αρχείο Ερρίκου Μοάτσου²⁵ στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης, στο Τμήμα Αρχείων του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»²⁶ και στο

---

¹³ Πρόκειται για σειρές εγγράφων των ετών 1838, 1839, 1906 και 1910 αντίστοιχα, που είναι φωτογραφημένες σε μικροφίλμ και απόκεινται στο εν λόγω ερευνητικό κέντρο. Το μεγαλύτερο μέρος των βρετανικών διπλωματικών εγγράφων μελέτησα στα National Archives της Μεγάλης Βρετανίας.

¹⁴ Στο συγκεκριμένο Αρχείο υπάρχουν στοιχεία για το ρόλο του Δημητρίου Βικέλα στην προώθηση του Κρητικού Ζητήματος και για τον αγώνα των Κρητών για ένωση της νήσου με την Ελλάδα.

¹⁵ Ο Ιωάννης Μιτσοτάκης διετέλεσε υποπρόξενος της Ρωσίας στο Ηράκλειο. Το αρχείο που εκτείνεται από το 1841 έως το 1896 περιλαμβάνει 4.392 έγγραφα που είναι αρχειοθετημένα σε 32 φακέλους.

¹⁶ Ο Γεώργιος Μιτσοτάκης διετέλεσε υποπρόξενος της Ρωσίας στο Ηράκλειο από το 1896 έως το 1918. Το Αρχείο περιλαμβάνει 3.596 έγγραφα που είναι αρχειοθετημένα σε 23 φακέλους.

¹⁷ Στο Αρχείο του Εμμανουήλ Τσουδερού, που διετέλεσε μέλος των κρητικών, υπάρχουν ενδιαφέροντα στοιχεία, κυρίως για την περίοδο της Αρμοστείας του Γεωργίου.

¹⁸ Τμήμα του Αρχείου του συγγραφέα της Κρητικής Ιστορίας Ι. Μουρέλλου με χειρόγραφες σημειώσεις του απόκειται στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης.

¹⁹ Το μεγαλύτερο τμήμα του αρχείου του ιστορικού Ι. Μουρέλλου περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, και χειρόγραφες σημειώσεις του που αναφέρονται στην περίοδο της Κρητικής Πολιτείας.

²⁰ Το εν λόγω Αρχείο περιέχει στοιχεία για την περίοδο 1871-1914, ενώ ιδιαίτερα χρήσιμο είναι το Ημερολόγιο του Ν. Σακλαμπάνη υποστηρικτή του Βενιζέλου κατά την Επανάσταση του Θερίσου.

²¹ Το αρχείο του Νικόλαου Σταυρινίδη, διευθυντή του Μεταφραστικού Γραφείου Ηρακλείου, αποτελεί και πολύτιμο βιβλιογραφικό οδηγό σημαντικών προσωπικοτήτων και οικισμών της Κρήτης.

²² Πρόκειται για αντίγραφο αρχείου που βρίσκεται στη Βικελαία Βιβλιοθήκη. Το πρωτότυπο απόκειται στην Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος.

²³ Στο εν λόγω Αρχείο, που απόκειται στη δημόσια βιβλιοθήκη της πόλης, υπάρχουν σημαντικά στοιχεία για τη ρωσική παρουσία στο Ρέθυμνο και τη στάση του Έλληνα υποπρόξενου στο Νομό, Γ. Χατζηγηγοράκη.

²⁴ Το αρχείο αναφέρεται κυρίως στην Επανάσταση του 1897.

²⁵ Το αρχείο περιλαμβάνει έγγραφα της περιόδου της Αυτονομίας και μέρος της αλληλογραφίας του Βενιζέλου με τον Μαρκαντωνάκη.

²⁶ Στο Ε.Ι.Ε. «Ελευθέριος Βενιζέλος» υπάρχει κατάστιχο με δακτυλογραφημένες πληροφορίες για τους γενικούς διοικητές Κρήτης, ενώ ιδιαίτερα πλούσιο είναι το φωτογραφικό αρχείο του Ιδρύματος.

Ιστορικό Αρχείο της Αρχιεπισκοπής Κρήτης²⁷. Τέλος, χρήσιμες στην πορεία της έρευνας αποδείχτηκαν και οι ιδιωτικές αρχειακές συλλογές Τζανή²⁸, Μιχελιδάκη²⁹, Σημανδηράκη³⁰, Παπαμαστοράκη³¹ και Ξεξάκη³².

Η έρευνα θα ήταν ελλιπής, αν δεν λάμβανα υπόψη μου τα πολύτιμα από κάθε άποψη Εθνικά Αρχεία της Μεγάλης Βρετανίας (National Archives) κατά την επίσκεψή μου στο Λονδίνο και συγκεκριμένα τα αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών (F.O.)³³, του Υπουργείου Πολέμου (W.O.)³⁴, του Υπουργείου Ναυτικών (ADM.)³⁵, του Υπουργείου Οικονομικών (Θησαυροφυλακίου/ Treasury.)³⁶ και του Υπουργικού Συμβουλίου (CAB.)³⁷ του Ηνωμένου Βασιλείου, καθώς και τα αρχεία χαρτών (MFQ)³⁸. Η αλληλογραφία των Βρετανών προξένων στο νησί με τους διπλωματικούς αντιπροσώπους των άλλων Μεγάλων Δυνάμεων, καθώς και με τους πρεσβευτές της χώρας τους στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες και τον ίδιο τον Βρετανό υπουργό Εξωτερικών, τα υπομνήματα του αρμοστή Γεωργίου, και η αλληλογραφία και των άλλων ξένων διπλωματών της Ελλάδας και της Οθωμανική Αυτοκρατορίας δίνουν μία σφαιρική εικόνα του Κρητικού Ζητήματος. Χρήσιμα υπήρξαν και ορισμένα διπλωματικά έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών της Γαλλίας (M.A.E., A.M.A.E.).

Από τα βοηθήματα που χρησιμοποιήθηκαν ιδιαίτερα χρήσιμα αποδείχτηκαν τα ακόλουθα. Για την περίοδο πριν από την παραχώρηση της Αυτονομίας το έργο του Μάνου Περάκη «*Το τέλος της Οθωμανικής Κρήτης. Οι όροι κατάρρευσης του καθεστώτος της Χαλέπας (1878-1889)*». Το βιβλίο στηρίζεται στη διδακτορική του διατριβή και αναφέρεται στην περίοδο της

---

²⁷ Το Ιστορικό Αρχείο της Αρχιεπισκοπής Κρήτης περιέχει δεκάδες χιλιάδες έγγραφα από το 1858 μέχρι το 1990 περίπου.

²⁸ Στο Αρχείο Τζανή εντόπισα έγγραφο που αναφέρεται στην Επανάσταση του 1897.

²⁹ Το Αρχείο της οικογένειας του Αντώνιου Μιχελιδάκη μου διέθεσε ευγενικά ο εγγονός του Α. Μιχελιδάκης.

³⁰ Στο προσωπικό Αρχείο της Ζαχαρένιας Σημανδηράκη υπάρχει φάκελος που αναφέρεται στην καταδίκη των Παπαδάκη - Λαρετζάκη σε θάνατο για το φόνο μουσουλμάνου. Ο Βενιζέλος κατηγορήθηκε για το ρόλο του από τη θέση της πολιτικής αγωγής.

³¹ Πρόκειται για σημειώσεις και φωτογραφικό υλικό του εγγονού του προέδρου της κρητικής κυβέρνησης του 1908, Γεώργιου Παπαμαστοράκη.

³² Ιδιαίτερα σημαντικό είναι και το φωτογραφικό του αρχείο.

³³ Από την πληθώρα των εγγράφων που απόκεινται στα βρετανικά αρχεία επιλέχθηκαν κυρίως όσα αναφέρονται στην Κρήτη την περίοδο 1898-1913, σχετικά με το ζήτημα της Ένωσης.

³⁴ Από το συγκεκριμένο αρχείο επιλέχθηκαν οι φάκελοι που αναφέρονται στο σκεπτικό της αποχώρησης των στρατευμάτων των Μεγάλων Δυνάμεων και στην περίοδο της αποχώρησής τους.

³⁵ Τα έγγραφα του φακέλου αναφέρονται στον αποκλεισμό της νήσου από τα πλοία των Μεγάλων Δυνάμεων, προκειμένου να μην αποστειλουν οι Κρήτες αντιπροσωπεία στο ελληνικό κοινοβούλιο.

³⁶ Ο συγκεκριμένος φάκελος του Υπουργείου Οικονομικών (Θησαυροφυλακίου) της Βρετανίας αναφέρεται στο τελικό στάδιο της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα.

³⁷ Ο φάκελος αυτός εμπεριέχει κυβερνητικά έγγραφα σχετικά με την αποχώρηση των στρατευμάτων των Δυνάμεων από την Κρήτη.

³⁸ Πρόκειται για χάρτες που απεικονίζουν τις ζώνες κατοχής των Μεγάλων Δυνάμεων στο νησί.

Χαλέπας και σε ό,τι προηγήθηκε της παραχώρησης του αυτόνομου καθεστώτος.³⁹

Με τα διπλωματικά της περιόδου έχουν ασχοληθεί διάφοροι ερευνητές, όπως ο Robert Holland, η Ελένη Γαρδίκια - Κατσιαδάκη και ο Κωνσταντίνος Σβολόπουλος. Σε άρθρο του ο Robert Holland⁴⁰ αναφέρεται στην περίοδο της αρμοστείας του Γεωργίου και δίνει αρκετά νέα στοιχεία, τόσο για το ρόλο του Πρίγκιπα, όσο και για το ρόλο του Βενιζέλου και των Μεγάλων Δυνάμεων. Ωστόσο, η οπτική του προέρχεται σχεδόν αποκλειστικά από βρετανικά αρχεία και από τη συγκεκριμένη ενδιαφέρουσα μελέτη απουσιάζει οποιαδήποτε άμεση αναφορά σε ελληνικές πηγές. Άκρως αποκαλυπτικό για τα γεγονότα του 1908 στο νησί και το ρόλο της ελληνικής κυβέρνησης, του αρμοστή Ζαΐμη και του γραμματέα του, Ραγκαβή, στο Κρητικό Ζήτημα είναι το άρθρο της Ελένης Γαρδίκια - Κατσιαδάκη στο συλλογικό τόμο για τον πανεπιστημιακό Β. Σφυρόερα. Στο άρθρο αυτό επισημαίνονται οι ενέργειες και αποκαλύπτονται οι προθέσεις της ελληνικής κυβέρνησης αναφορικά με τη μονομερή ανακήρυξη της Ένωσης του 1908, ενώ υπογραμμίζεται και ο ρόλος του Ραγκαβή⁴¹. Τέλος, ο Κ. Σβολόπουλος στη δημοσιευμένη διδακτορική του διατριβή⁴² αντλεί πολλά στοιχεία από διπλωματικά έγγραφα των Μεγάλων Δυνάμεων και αναφέρεται στην περίοδο 1901-1906. Αξίζει να σημειωθεί ότι στο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας που αναφέρεται στην περίοδο της αρμοστείας του Γεωργίου αξιοποιούνται για πρώτη φορά συγκεκριμένες αρχειακές συλλογές του Foreign Office⁴³ που είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικές για την πολιτική κατάσταση στο νησί και το ρόλο των Μεγάλων Δυνάμεων.

Με επίκεντρο τον Βενιζέλο έχουν δημοσιευτεί, μεταξύ άλλων, τα σημαντικά έργα της Λιλής Μακράκη και του Κωνσταντίνου Σβολόπουλου. Άκρως ενδιαφέρουσα είναι η δημοσιευμένη διδακτορική διατριβή της Λιλής Μακράκη με τον τίτλο «*Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, 1864-1910. Η διάπλαση ενός εθνικού ηγέτη*»⁴⁴. Η συγγραφέας, ολοκληρώνει χρονικά την έρευνά της στο

---

³⁹ Μάνος Περάκης, *Το τέλος της Οθωμανικής Κρήτης. Οι όροι κατάρρευσης του καθεστώτος της Χαλέπας (1878-1889)*, Αθήνα (Βιβλιόραμα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος») 2008.

⁴⁰ Roland Holland, "The Prince the Powers and the «The Unfortunate Regime»: The High Commissioner of Prince George of Greece in Crete, 1898-1906", *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος (= πρακτικά συνεδρίου)*, επιμ. Θεοχάρης Δετοράκης, Αλέξης Καλοκαιρινός, Ηράκλειο 2001, σ. 31- 46.

⁴¹ Ελένη Γαρδίκια Κατσιαδάκη, «Η ελληνική κυβέρνηση και το Κρητικό Ζήτημα: 1908», *Ανάπτυξη από το αφιέρωμα στον πανεπιστημιακό δάσκαλο Βασ. Βλ. Σφυρόερα*, Αθήνα (εκδόσεις Λύχνος) χ.χ., σ. 343-372.

⁴² Κωνσταντίνος Δ. Σβολόπουλος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις την αυτόνομη Κρήτην 1901-1906*, Αθήνα (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Ίκαρος Εκδοτική Εταιρία) ²2005.

⁴³ Πρόκειται για σειρές 881/8302, 881/8462, 881/8500, 881/8565, 881/8569, 881/8761, 78/5004, 78/5068, 78/5346, 421/192, καθώς και η σειρά και του War Office 32/7939.

⁴⁴ Λιλή Μακράκη, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, 1864-1910, η διάπλαση ενός εθνικού ηγέτη*, Αθήνα (Μ.Ι.Ε.Τ.) 2001. - Για τον Ελευθέριο Βενιζέλο ενδιαφέρον είναι το έργο του Γιάννη Μανωλικάκη, *Ελευθέριος Βενιζέλος: η άγνωστη ζωή του*, Αθήνα (Γνώση) 1985.

κίνημα του Θερίσου και στα αποτελέσματά του. Το έργο του Σβολόπουλου «*Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις τήν αυτόνομον Κρήτην*»⁴⁵ αναφέρεται και στη διαχείριση του Κρητικού Ζητήματος την περίοδο 1901-1906. Σε αυτό εξετάζει μία συγκεκριμένη φάση της ευρύτερης περιόδου της Κρητικής Πολιτείας, εστιάζοντας στο ρόλο του Βενιζέλου, του οποίου η επίδραση στην εξέλιξη του ενωτικού αιτήματος υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική⁴⁶. Στο παρόν βιβλίο, παράλληλα με τον πρωταγωνιστικό ρόλο του Βενιζέλου στο ενωτικό αίτημα, δίνεται ιδιαίτερη βαρύτητα και στο ρόλο και άλλων σημαντικών πολιτικών προσωπικοτήτων - μελών των κρητικών κυβερνήσεων.

Αναφορικά με την κοινωνία της εποχής, πολύ σημαντικές υπήρξαν οι απογραφές των ετών 1881, 1900 και 1911⁴⁷, όπως και επιμέρους επιλεγμένα άρθρα, όπως της Στεφανίας Αρχοντάκη⁴⁸ και του Γιάννη Κοκκινάκη⁴⁹. Σε ό,τι αφορά στο ρόλο της Εκκλησίας της περιόδου αυτή ξεχωρίζουν οι μελέτες του σεβ. Μητροπολίτη Ανδρέα Νανάκη, καθηγητή του Α.Π.Θ.⁵⁰.

Στη μελέτη αυτή αξιοποιήθηκαν και πρακτικά συνεδρίων. Συγκεκριμένα, το 2001, η Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών εξέδωσε πρακτικά με γενικό τίτλο «*Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος*»⁵¹. Επιπρόσθετα, χρήσιμα στη μελέτη του προς εξέταση θέματος αποδείχτηκαν και τα πρακτικά που εξέδωσε η Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου σε συνεργασία με το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «*Ελευθέριος κ. Βενιζέλος*» για τα «90 χρόνια από την Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη

---

⁴⁵ Σβολόπουλος, ό.π.

⁴⁶ Σημαντικός είναι και ο συλλογικός τόμος του Κέντρου Νεοελληνικών Ερευνών για τον Ελευθέριο Βενιζέλο, όπου γίνεται αναφορά και στην περίοδο της Κρητικής Πολιτείας. Πρβλ. Institute for Neohellenic Research, National Hellenic Research Foundation, *Eleftherios Venizelos. The trials of the statesmanship*, edit. by Paschalis Kitromilides, Εδιμβούργο 2006.

⁴⁷ Πρβλ. Νικόλαο Σταυράκη, *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης, μετά διαφόρων γεωγραφικών, ιστορικών, αρχαιολογικών, εκκλησιαστικών κ.λπ. ειδήσεων περί της νήσου*, Αθήνα 1890.- *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Παράρτημα του υπ' αριθ. 11 φύλλον Β'. Τεύχος της Επισήμου Εφημερίδος, Διάταγμα υπ' αριθ. 43 του Ύπατου Αρμοστή Γεωργίου, «Περί δημοσιεύσεως εν τη Επισήμω Εφημερίδι των αποτελεσμάτων της απογραφής της νήσου»*, Χαλέπα, 11 Μαρτίου 1904.- Βασίλειον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, τεύχ. Β', αριθ. 41, Χανιά, 6 Οκτωβρίου 1911, «Απογραφή του πληθυσμού της νήσου της 4-5 Ιουνίου 1911.

⁴⁸ Στεφανία Αρχοντάκη, «Εισοδήματα, τρόπος ζωής και συμπεριφορές στην Κρητική Πολιτεία», στο *90 χρόνια από την Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα (=Πρακτικά Συμποσίου, Ρέθυμνο, 5-7 Δεκεμβρίου 2003)*, επιμ. Μιχάλης Τρούλης, Ρέθυμνο 2003, σ. 375-391.

⁴⁹ Γιάννης Κοκκινάκης, «Αγροτική πίστη, κοινωνική ένταση και εξωτερική μετανάστευση στη Δυτική Κρήτη στις αρχές του 20^{ου} αιώνα», *Κρητική Εστία* 9 (2002), σ. 123-155.

⁵⁰ Πρβλ. ενδεικτικά [Μητροπολίτη] Ανδρέα Νανάκη, *Εκκλησιαστικά Κρήτης*, Θεσσαλονίκη (Εκδοτικός Οίκος Αφών Κυριακίδη) 1997.- Του ίδιου, *Το Μητροπολιτικό Ζήτημα και η εκκλησιαστική οργάνωση της Κρήτης (1897-1900)*, Κατερίνη 1995.- Του ίδιου «*Η σύμβαση μεταξύ του μητροπολίτη Κρήτης Ευμένιου και του Ελ. Βενιζέλου το 1900 και η σημασία της για την Εκκλησία της Κρήτης*», *Κληρονομία* 20 (1988), σ. 249-261.

⁵¹ Θεοχάρης Δετοράκης, Αλέξης Καλοκαιρινός επιμ., *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος, (=Πρακτικά Συνεδρίου)*, Ηράκλειο (Εταιρία Κρητικών και Ιστορικών Μελετών) 2001.

Ελλάδα» (πρόκειται για το γενικό τίτλο του συνεδρίου)⁵². Επίσης, πολλά νέα στοιχεία της περιόδου της αυτονομίας εντοπίστηκαν στις εισηγήσεις του συνεδρίου που οργάνωσε το 1999 η Ιστορική, Λαογραφική και Αρχαιολογική Εταιρεία Κρήτης, δυστυχώς, όμως, δεν εκδόθηκε κάποιος συλλογικός τόμος των πρακτικών του και κάποιες από τις ανακοινώσεις δημοσιεύτηκαν σε διάφορα επιστημονικά περιοδικά. Τέλος, θα αποτελούσε παράλειψη να μην αναφερθούν τα δημοσιευμένα πρακτικά του συνεδρίου που πραγματοποιήθηκε το 2005 στα Χανιά από το Εθνικό Ίδρυμα «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» για την Επανάσταση του Θερίσου με αφορμή τα 100 χρόνια από τα γεγονότα του 1905⁵³.

Από τις 42 αρχειακές συλλογές που ερευνηθήκαν, ξεχωρίζουν αυτές που απόκεινται στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, τη συλλογή του Διπλωματικού και Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου των Εξωτερικών, και τις αρχειακές συλλογές των Εθνικών Αρχείων της Μεγάλης Βρετανίας, ιδιαίτερα τα έγγραφα του Foreign Office. Οι προαναφερθείσες συλλογές, ελληνικές και ξένες, αποδεικνύονται πολύτιμες στη μελέτη του θέματος. Αυτό, βέβαια, δε μειώνει τη σημασία των δεκάδων δημόσιων και ιδιωτικών αρχειακών συλλογών που χρησιμοποιήθηκαν στην πραγμάτευσή του. Αντίθετα, οι τελευταίες συμπληρώνουν εξίσου σημαντικές πτυχές της εργασίας.

Η εργασία αυτή είναι δομημένη σε τρεις επιμέρους ενότητες. Η πρώτη και μικρότερη σε έκταση έχει τίτλο «Η Κρήτη και η πορεία της προς την Αυτονομία». Σε αυτήν εξετάζονται τα αιτήματα και τα αποτελέσματα των κρητικών επαναστάσεων που προηγήθηκαν της παραχώρησης της Αυτονομίας, καθώς και η διεθνής διάσταση του Κρητικού Ζητήματος, το οποίο και αναλύεται ως μέρος του ευρύτερου Ανατολικού. Στη δεύτερη ενότητα με τίτλο «Από την Αυτονομία στη μονομερή ανακήρυξη της Ένωσης (1898-1908)» εξετάζεται το ζήτημα της Ένωσης, το πολιτικό καθεστώς της νήσου και η πολιτική των κρητικών κυβερνήσεων την περίοδο αρμοστείας του πρίγκιπα Γεωργίου (1898-1906) και η αντίστοιχη του Αλέξανδρου Ζαΐμη (1906-1908). Εκτός από τις πολιτικές εξελίξεις της περιόδου, ερευνάται και το ενωτικό αίτημα υπό το πρίσμα της σύγκρουσης Βενιζέλου - Γεωργίου, καθώς και ο ρόλος σημαντικών πολιτικών πρωταγωνιστών που οδήγησαν στη μονομερή ανακήρυξη της Ένωσης. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με τα γεγονότα του 1908, καθώς σηματοδοτούν, ουσιαστικά, το τέλος της αρμοστείας στο νησί. Επιπλέον αναφορά γίνεται στην κοινωνία της Κρήτης την περίοδο αυτή, όπως και στο ρόλο της Εκκλησίας, πάντα σε σχέση με το ενωτικό αίτημα. Η τρίτη ενότητα με τίτλο «Από τη μονομερή Ένωση στην επίσημη Ενσωμάτωση της

---

⁵² Μιχάλης Τρούλης επιμ., *90 χρόνια από την Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα* (=Πρακτικά Συμποσίου, Ρέθυμνο, 5-7 Δεκεμβρίου 2003), Ρέθυμνο (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», υπό την αιγίδα της Βουλής των Ελλήνων) 2007.

⁵³ *Θέρισσον 1905 (πρακτικά συνεδρίου)*, Χανιά (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Χανίων, Δήμος Θερίσου, υπό την αιγίδα της Βουλής των Ελλήνων) 2009.

νήσου στην Ελλάδα (1908-1913)», αναφέρεται στην περίοδο από τα γεγονότα του 1908 και την ουσιαστική κατάλυση της Αρμοστείας, μέχρι την επίσημη ανακήρυξη της Ένωσης. Σε αυτήν εξετάζονται ο ρόλος της κυβέρνησης «εθνικής ενότητας» του 1908, η αποχώρηση των διεθνών στρατευμάτων, η πολιτική μετακίνηση του Βενιζέλου στην Αθήνα, οι ενωτικές προσπάθειες των Κρητών, ο χαρακτήρας της κοινωνίας λίγο πριν από την Ένωση και η θέση της Εκκλησίας και η συμβολή της στο ενωτικό αίτημα.

Τα συμπεράσματα εστιάζονται στο ρόλο των πολιτικών-μελών των κρητικών κυβερνήσεων και της Εκκλησίας, κάτω από το πρίσμα των ιδιαίτερων κοινωνικών συνθηκών της εποχής, αναφορικά με το ενωτικό αίτημα, καθώς και στη σημασία του τελευταίου στις πολιτικές εξελίξεις της Κρήτης. Παράλληλα, επιχειρείται να διασαφηνιστούν επιμέρους προβλήματα που αφορούν στην ιστορία της περιόδου της «αυτόνομης» Κρήτης και στο πραγματικό πολιτικό καθεστώς της φαινομενικά αυτόνομης Κρητικής Πολιτείας.

Στο Παράρτημα για πρώτη φορά σχηματίζεται, όσο είναι εφικτό, αναλυτικός χρονολογικός κατάλογος των μελών των κρητικών κυβερνήσεων και στατιστικοί πίνακες και γραφήματα που αφορούν το επάγγελμά τους, την εκλογική τους περιφέρεια και την ιδεολογική τους τοποθέτηση. Επιπλέον, τα επιλεγμένα αριθμημένα έγγραφα, μεταγραμμένα ή φωτογραφημένα, ανέκδοτα ή δημοσιευμένα προσφέρουν στον αναγνώστη αυτής της εργασίας τη δυνατότητα περαιτέρω μελέτης. Η επιλογή στηρίχτηκε στη σημασία τους για την επίτευξη της ενωτικής λύσης και στις πληροφορίες που παρέχουν για επιμέρους πρόσωπα και καταστάσεις. Τέλος, το αριθμημένο και επιλεγμένο φωτογραφικό υλικό απεικονίζει σημαντικά γεγονότα - σταθμούς, αλλά και προσωπικότητες της Κρητικής Πολιτείας, συμπληρώνοντας τη μελέτη της περιόδου της Αυτονομίας.

Η ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ Η ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ (τέλη 18ου - τέλη 19ου αιώνα)

Τα επαναστατικά κινήματα στην Κρήτη

«[...] ό μόνος και άναλλοίωτος πόθος τῶν Κρητῶν [ήταν] ἡ ένωσις αὐτῶν μετὰ τῆς Ἑλλάδος. Εἰς τὸν πόθον τοῦτον ἡ Κρήτη οὐχι ἅπαξ μέχρι τοῦδε ἐθυσίασε τὰ πάντα, αἱ αἱματηραὶ δὲ καὶ συνεχεῖς αὐτῆς ἐπαναστάσεις πρόκεινται ἄψευδες τούτου μαρτύριον [...]»
Βενιζέλος προς Chamberlain⁵⁴

«[...] οἱ εθνικοὶ πόθοι [τῶν Κρητῶν] γιὰ τὴν Ένωσι με τὴν Ἑλλάδα αποτελοῦν τὸ βασικὸ αἶτιο τῶν παρόντων, παρελθόντων καὶ πιθανῶν μελλοντικῶν επαναστάσεων στὴν Κρήτη [...]»
Esme Howard, γενικός πρόξενος τῆς Βρετανίας στὴν Κρήτη (1905)⁵⁵

Η περίοδος μέχρι τὴ Σύμβαση τῆς Χαλέπας καὶ τὴν παραχώρηση ἡμιαυτόνομου καθεστώτος

Ο αγώνας τῶν χριστιανῶν κατοίκων τῆς Κρήτης γιὰ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κυριαρχία καὶ γιὰ ένωση με τὴν Ἑλλάδα –μετὰ τὴν ίδρυση τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους τὸ 1830- ἦταν συνεχῆς, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου καὶ σε ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰῶνα⁵⁶. Τὶς συνεχεῖς ἐξεγέρσεις τοῦ χριστιανικοῦ πληθυσμοῦ ἀκολουθοῦσαν μεταρρυθμίσεις που, ὁμως, δὲν ἀνταποκρίνονταν

⁵⁴ Γεώργιος Ε. Παπαντωνάκης, *Η πολιτικὴ σταδιοδρομία τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου*, Ἀθήνα 1931, τ. 1ος, σ. 22.

⁵⁵ Foreign Office (στο ἐξῆς F.O.) 78/ 5412, πρόξενος Howard προς τὸν Μαρκήσιο τοῦ Lansdowne, Χανιά, 12 Νοεμβρίου 1905.

⁵⁶ Γιὰ τὴν ἐπιθυμία τῶν χριστιανῶν Κρητῶν γιὰ ένωση τῆς νήσου με τὴν Ἑλλάδα βλ. καὶ F.O 78/5068, γενικός πρόξενος Graves προς τὸν Μαρκήσιο τοῦ Salisbury, Χανιά, 1 Οκτωβρίου 1900: “[...] the vast majority of Cretans regard Union with Greece as the natural destiny of this island [...]”. - Ἡ Ἀυτονομία που δόθηκε στους Κρήτες καὶ που λειτούργησε στὴν πορεία ὡς μεταβατικὸ στάδιο γιὰ τὴν ένωση με τὸ ἐλληνικὸ βασίλειο μερικῶς δικαίωσε τὶς προσπάθειες καὶ τοὺς αγῶνες τῶν Κρητῶν, καθὼς προσέγγισε, ἀλλὰ δὲν ἐκπλήρωσε, τὸ ἐνωτικὸ τοῦς αἶτημα. Ἐπαναστάσεις ἔγιναν στὴν Κρήτη κατὰ τὰ ἔτη 1770, 1821, 1841, 1858, 1866, 1878, 1889, 1895 καὶ 1897. Γιὰ τὶς Κρητικὲς Ἐπαναστάσεις βλ. Θεοχ. Δετοράκη, *Ἱστορία τῆς Κρήτης*, Ἡράκλειο ²1990, σ. 317-412.- V. Berard, *Κρητικὲς Ὑποθέσεις, ὀδοιπορικὸ τοῦ 1897. Μέρη νανάρχων καὶ ἐπανάστασης, Χανιά-Ρέθυμνο-Ἡράκλειο-Σητεία-Σφακιά (=Les Affaires de Crête)*, (μετάφραση, ἐισαγωγή, σχόλια: Γ. Μόραλης), Ἀθήνα (Τροχαλία) 1994, σ. 11-18. - Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, «Συμβολὴ στὴ βιβλιογραφία τῶν Κρητικῶν Ἐπαναστάσεων. Α΄, βιβλιογραφία ἀναφερόμενη στα γεγονότα τῶν ἐτῶν 1895, 1896, 1897, 1898», *Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν* 1 (1938), σ. 530-555. Πολύτιμη καὶ ἐξαιρετικὰ χρήσιμη μελέτη γιὰ τὶς Κρητικὲς Ἐπαναστάσεις εἶναι τὸ ἔργο τῶν Σπ. Ζαμπελίου καὶ Κ. Κριτοβουλίδου, *Ἱστορία τῶν Ἐπαναστάσεων τῆς Κρήτης* (συμπληρωθεῖσα) ὑπὸ Ἰωάννου Δ. Κονδυλάκη), Ἀθήνα ²1971.- Βλ. καὶ Γιώργης Μανουσάκης, *Κρητικὲς Ἐπαναστάσεις 1821-1905*, Χανιά 2004.

στα βασικά αιτήματα της πλειοψηφίας των κατοίκων της νήσου και οδηγούσαν σε νέες κινητοποιήσεις⁵⁷.

Η «αφετηρία της εποχής των επαναστάσεων στην Κρήτη θα μπορούσε να τοποθετηθεί στο 1770 μάλλον, παρά στο 1821», ενώ οι επαναστάσεις της περιόδου 1770-1897 θα πρέπει να εξεταστούν ως «ενιαίο ιστορικό φαινόμενο»⁵⁸, καθώς πρόκειται για μία σειρά ένοπλων αντιδράσεων στην τουρκική διοίκηση με διαφορετικά κάθε φορά κίνητρα. Η πρώτη κινητοποίηση στο νησί ξέσπασε με την αποτυχημένη επανάσταση του 1770 του Σφακιανού εμποροπλοίαρχου Ιωάννη Βλάχου ή Δασκαλογιάννη, που είχε την υποκίνηση της Ρωσίας, αποτέλεσμα και της βαριάς φορολογίας και της αυθαιρεσίας των τουρκικών αρχών⁵⁹. Η τουρκική διοίκηση αντέδρασε και ο Δασκαλογιάννης και οι οπαδοί του αναγκάστηκαν να παραδοθούν, ενώ ο ίδιος βρήκε τραγικό θάνατο⁶⁰.

Η ιστορία των Κρητικών Επανάστασεων θα μπορούσε να χωριστεί ανάλογα με το χαρακτήρα των κινητοποιήσεων και τις επιδράσεις τους στην εξέλιξη του Κρητικού Ζητήματος. Ως εκ τούτου, το 1821 μπορεί να θεωρηθεί ως *terminus ante quem* ως προς το χαρακτήρα της κινητοποίησης, καθώς μέχρι τότε δεν είχε εκδηλωθεί κάποια κίνηση με έντονη εθνική χροιά. Η Επανάσταση του Δασκαλογιάννη στρεφόταν εναντίον των Τούρκων, όμως συνδεόταν περισσότερο με μία «παράδοση κοινωνικής διαμαρτυρίας»⁶¹, γι' αυτό και δε γενικεύτηκε στο νησί⁶². Αντίθετα, το 1821, η Φιλική Εταιρεία, έχοντας μύσει δεκάδες Κρητικούς στους σκοπούς της, είχε προετοιμάσει το έδαφος⁶³ για μία

---

⁵⁷ Γιάννης Γιανουλόπουλος, «*Η ευγενής μας τύφλωσις...*». *Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα»*. Από την ήττα του 189 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή, Αθήνα (Βιβλιόραμα) 1999, σ. 133.

⁵⁸ Πασχάλης Κιτρομηλίδης, «Επαναπροσεγγίσεις στις Κρητικές Επανάστασεις», στο *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, (=Πρακτικά Συνεδρίου), επιμ. Θεοχάρης Δετοράκης, Αλέξης Καλοκαιρινός, Ηράκλειο (Εταιρία Κρητικών και Ιστορικών Μελετών) 2001, σ. 12.

⁵⁹ Δεν είναι τυχαία η άποψη του Sir Michael Llewellyn Smith, σύμφωνα με την οποία «[...] Πριν από το 1821 η Κρήτη υπήρξε η χειρότερη διοικούμενη επαρχία της Τουρκικής Αυτοκρατορίας [...]». Βλ. σχετικά Sir Michael Llewellyn Smith, *The Great Island – a study of Crete*, Λονδίνο (Longmans, Green & Co) 1965, σ. 90-91.

⁶⁰ Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Δ' Αθήνα 1973, σ. 405-408. - Για τους Έλληνες και τον Ρωσοτουρκικό Πόλεμο επί Μεγάλης Αικατερίνης βλ. και το έργο του Μ. Κοντογιάννη, *Οι Έλληνες κατά τον πρώτον επί Αικατερίνης Β' Ρωσοτουρκικόν Πόλεμον (1768-1774)*, Αθήνα [1903] ²1989.

⁶¹ Κιτρομηλίδης, *ό.π.*, σ. 12.

⁶² Μανουσάκης, *Οι Κρητικές Επανάστασεις, 1821-1905*, Χανιά 2004.

⁶³ Πρώτος επίσημος απεσταλμένος της Φιλικής Εταιρείας στην Κρήτη υπήρξε ο Κρητικός λόγιος Εμμανουήλ Βερνάρδος, που έφτασε στα Σφακιά το 1819. Το ίδιο έτος απεστάλη από την Εταιρεία στα Χανιά ο καθηγητής Πάγκαλος Βαρνάβας και ακολούθησε ο ιεροδιάκονος Καλλίνικος από τη Βέροια, ο Νικόλαος Βερετζόγλου ή Καρατζάς, ο ιερομόναχος Γρηγόριος Καλονάς και ο μοναχός Ανανίας. Βλ. σχετικά το έργο του Δετοράκη, *ό.π.*, σ. 319-320. - Γιάννης Δημ. Τσίβης, *Χανιά, 1252-1940*, Αθήνα (εκδόσεις «Γνώση») 1993, σ. 140-141. - Για τη Φιλική Εταιρεία στην Κρήτη βλ. Θεοχάρη Δετοράκη, «Η δράση της Φιλικής Εταιρείας και η έκρηξη της επανάστασης του 1821 στην Κρήτη», Απόστολος Τίτος 25 (1976), σ. 79-85 και 99-100. - Στέργιος Μανουράς, «Η οργάνωση της Φιλικής Εταιρείας στην Κρήτη» *Προμηθέυς ο Πυρφόρος*

νέα επαναστατική κινητοποίηση στο νησί, αυτή τη φορά σφρηηλατημένη με έντονο εθνικό περιεχόμενο⁶⁴. Η παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε συνδυασμό με την επίδραση φιλελεύθερων ιδεών, απόρροια των κηρυγμάτων της Γαλλικής Επανάστασης, προετοίμασαν την εκδήλωση επαναστατικών κινημάτων⁶⁵. Κάτω από αυτές τις προϋποθέσεις, η επανάσταση επεκτάθηκε σε όλο το νησί, συμβαδίζοντας έτσι με τα τεκταίνομενα στον εθνικό κορμό⁶⁶.

Μετά τη λήξη της Επανάστασης, κατά την υπογραφή του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου του 1830, οι Μεγάλες Δυνάμεις αρνήθηκαν να συμπεριλάβουν το νησί στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Οι εκκλήσεις των επαναστατών δεν βρήκαν ανταπόκριση, καθώς το νησί παραχωρήθηκε στον Μωχάμετ Άλη. Από το 1830 έως το 1840, όσο διήρκεσε η περίοδος της Αιγυπτιοκρατίας, πραγματοποιήθηκε στο νησί ένα φιλόδοξο πρόγραμμα κοινωφελών έργων⁶⁷, για την υλοποίηση των οποίων, όμως, επιβλήθηκε βαριά

---

32 (Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1982), σ. 339-363.- Γενικά για τη Φιλική Εταιρεία βλ. το έργο του Εμμανουήλ Ξάνθου, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, Αθήνα 1996 [η πρώτη έκδοση έγινε το 1834]. – Επίσης, βλ. και το βιβλίο του Εμμανουήλ Πρωτοψάλτη, *Η Φιλική Εταιρεία*, Αθήνα (Ακαδημία Αθηνών) 1974.

⁶⁴ Κιτρομηλίδης, *ό.π.*, σ. 12.

⁶⁵ Πρβλ. το έργο του Ιωάννη Σ. Κολιόπουλου, *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία, Από τη Γαλλική Επανάσταση μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Θεσσαλονίκη, (εκδόσεις Βάνιας) ⁷2000, σ. 15 και 126. - Για την άνοδο του εθνικισμού και του φιλελευθερισμού τις αρχές του 19ου αιώνα βλ. και E. Burns, *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Εισαγωγή στην ιστορία και τον πολιτισμό της Δυτικής Ευρώπης*, τ. Β΄, Θεσσαλονίκη (Παρατηρητής) *χ.χ.*, σ. 81-82. - Στην υπάρχουσα βιβλιογραφία δεν αναφέρεται ουσιαστικά επίδραση των αρχών του Γαλλικού Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης στην Κρήτη, χωρίς να αποκλείουμε κάτι τέτοιο, λόγω της ριζοσπαστικοποίησης των στόχων της και των αιτημάτων των επαναστατών που έκαναν λόγο για ελευθερία και ισότητα και ισοπολιτεία. Ωστόσο, δεν είναι, ίσως, τυχαίο το γεγονός ότι τα συντάγματα της Κρήτης του 1899 και του 1907 είχαν επίδραση των ιδεών των γαλλικών συνταγμάτων του 1793 και 1795, όπως υποστηρίζει ο νομικός Δημήτρης Ξυριτάκης. Βλ. σχετικά Δημήτρη Ξυριτάκη, *Η Συνταγματική Ιστορία της Κρήτης. Τα γεγονότα - τα κείμενα - οι πρωταγωνιστές*, Ηράκλειο (Δικηγορικός Σύλλογος Ηρακλείου) 2007, σ. 11. - Παράλληλα, Γάλλοι συγγραφείς εξυμνούσαν τον απελευθερωτικό αγώνα των Κρητών. Ο διάσημος Γάλλος ποιητής Βίκτωρ Ουγκώ δημοσίευσε στην εφημερίδα *L' Orient* (=Ανατολή), που υποστήριζε την Κρητική Υπόθεση, μια φλογερή προκήρυξη για την Κρήτη. Βλ. σχετικά Στέφανου Μακρουμεχάλη, «Ανέκδοτα έγγραφα εκ του Αρχείου Σκουλούδη σχετικά με την Κρητική Επανάστασιν του 1866-1869, Συμβολή εις την Νεωτέραν Κρητικήν ιστορίαν», *Κρητικά Χρονικά* 12 (1958), σ. 29, σημ. 49 (Πρβλ. εφ. *L' Orient*, Βρυξέλλες, 2 Δεκεμβρίου 1866).

⁶⁶ Ενώ φαινόταν ότι η κατάσταση ήταν υπό έλεγχο, οι επαναστάτες κατέλαβαν το φρούριο της Γραμβούσας, οργάνωσαν οικισμό γύρω από αυτό και επιδόθηκαν στην πειρατεία. Βλ. και τη διατριβή της Δέσποινας Θεμελή - Κατηφόρη, *Η δίωξις της πειρατείας και το θαλάσσιον δικαστήριον κατά την πρώτην καποδιστριακήν περίοδον 1828-1829, μέρος Α΄ Η Δίωξις της πειρατείας* (διατριβή επί διδακτορία) Αθήνα 1973. Ειδικότερα για την Κρήτη και τους επαναστάτες της Γραμβούσας βλ. και σ. 20, 21, 50, 130, 133, 209-224 και 227-229. - Επίσης, για την πειρατεία κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1821 βλ. και το άρθρο του Βασίλη Κρεμμυδά, «Πειρατεία και καταδρομή στο Εικοσιένα. Οι γαλλικές αντιδράσεις (1821-1827)», στο *Η Επανάσταση του 1821. Μελέτες στη Μνήμη της Δέσποινας Θεμελή - Κατηφόρη*, Αθήνα (Εταιρεία Μελέτης Νέου ελληνισμού) 1994, σ. 29-42.

⁶⁷ Για την επισκευή και επέκταση του υδρευτικού συστήματος του Ηρακλείου βλ. και Anna Stratariadaki, Emmanouil G. Chalkiadakis, Nikos M. Gigourtakis, "The history of the Fundana

φορολογία, αποτέλεσμα της οποίας ήταν η εκδήλωση του κινήματος των Μουρνιών, το Σεπτέμβριο του 1833, το οποίο κατεστάλη. Από την άλλη, ο Μωχάμετ Άλη στράφηκε και κατά του ίδιου του σουλτάνου. Όταν, μάλιστα, οι Αιγύπτιοι εισέβαλαν στη Μικρά Ασία, ο σουλτάνος Μαχμούτ ο Β΄ αναγκάστηκε, προκειμένου να εξασφαλίσει τη διπλωματική υποστήριξη των Μεγάλων Δυνάμεων, να υποσχεθεί ότι θα προέβαινε σε μεταρρυθμίσεις και θα καταργούσε τις διακρίσεις σε βάρος των Χριστιανών υπηκόων του. Ως εκ τούτου, δημοσίευσε το 1839 το Hatt-i Sherif, εγκαινιάζοντας την περίοδο των μεταρρυθμίσεων του οθωμανικού κράτους⁶⁸.

Με την ήττα του Μωχάμετ Άλη και την υπογραφή της Συνθήκης του Λονδίνου (1840), η Κρήτη αποσπάστηκε από την αιγυπτιακή κυριαρχία και επανήλθε στη δικαιοδοσία της Υψηλής Πύλης⁶⁹. Το γεγονός αυτό δυσαρέστησε τους χριστιανούς Κρήτες και το 1841, ξέσπασε η επανάσταση των Χαιρέτη και Βασιλογεώργη⁷⁰, η οποία, όμως, είχε περιορισμένη έκταση, λόγω της διστακτικότητας των Κρητών και της άρνησης της ελληνικής κυβέρνησης να τους ενισχύσει. Με τη λήξη του Κριμαϊκού Πολέμου και τη συνθήκη των Παρισίων (1856), ο Σουλτάνος υποχρεώθηκε να εκδώσει το Hatt-i Hümayun, με το οποίο επαναλάμβανε τις προηγούμενες ρυθμίσεις υπέρ του χριστιανικού στοιχείου. Εντούτοις, η άρνηση των τουρκικών αρχών να εφαρμόσουν στο νησί τις διατάξεις του οδήγησαν το 1858 στο κίνημα του Εμμανουήλ Μαυρογένη. Ο Σουλτάνος διαπραγματεύτηκε με τους επαναστάτες και εξέδωσε ευνοϊκό γι' αυτούς φερμάνι, παραχωρώντας νέα προνόμια, όπως το θεσμό της Δημογεροντίας⁷¹.

Η Επανάσταση του 1866 αποτελεί την επιβεβαίωση και ενίσχυση του εθνικού χαρακτήρα των κινητοποιήσεων. Το γενικό σύνθημα του 1821 «Ελευθερία ή Θάνατος» αντικαθίσταται από το ειδικό «Ενωσις ή Θάνατος»⁷².

---

spring aqueduct and its significance for the water supply of Heraklion city (Crete) through the ages”, 2nd International Conference on Water and Wastewater technologies in Ancient Civilizations, Bari (Italy) 2009, σ. 5.

⁶⁸ Γενικότερα για τις μεταρρυθμίσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία βλ. Carter Findley, *Beraucratic Reform on the Ottoman Empire: The Sublime Porte 1789-1922*, Πρίνστον (Princeton University Press) 1980. - Roderic H. Davidson, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Νέα Υόρκη 1963.

⁶⁹ Δετοράκης, *Ιστορία...ό.π.*, σ. 351-356. - Για την περίοδο της Αιγυπτιοκρατίας στην Κρήτη βλ. και το έργο του Ζενάπ Ισμαΐτ Ρασέντ, *Η Κρήτη υπό την αιγυπτιακήν εξουσίαν 1830-1840*, μτφρ. από τα αραβικά δρος Ευγ. Μιχαηλίδη, επιμ. Στ. Σπανάκη, Ηράκλειο 1978. Την περίοδο αυτή η Βρετανία φοβόταν ότι η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα θα την έφερνε πιο κοντά στη ρωσική επιρροή. Βλ. σχετικά εφ. *The Times*, Λονδίνο, 17 Μαΐου 1841.

⁷⁰ Για την Επανάσταση του 1841 και τα αίτια της βλ. και Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (στο εξής Ε.Λ.Ι.Α.), *Αρχείον Κρητών*, «Κρητών Διακήρυξις - οι αντιπρόσωποι και οπλαρχηγοί των Κρητών διακηρύττουσιν» (1841).

⁷¹ Δετοράκης, *ό.π.*, σ. 358-359. - Beràrd, *ό.π.*, σ. 13-14.

⁷² Δετοράκης, «Τα Ελευθέρια της Κρήτης. Οι μεγάλοι σταθμοί του Κρητικού Ζητήματος», στα Πρακτικά Συνεδρίου *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, επιμ. Θεοχάρης Δετοράκης, Αλέξης Καλοκαιρινός, Ηράκλειο (Εταιρία Κρητικών και Ιστορικών Μελετών) 2001, σ. 21.- Κατά τον Νίκο Ανδριώτη, κατά την Επανάσταση του 1866 είναι ακόμα πιο έντονος ο εθνικός

Η επίλυση, όμως, του Κρητικού Ζητήματος συνδέθηκε και με τα γεγονότα στη Βαλκανική. Δεν είναι τυχαίο ότι οι Βούλγαροι είχαν προσφερθεί να συνδράμουν την Πύλη στην καταστολή της Επανάστασης του 1866 στην Κρήτη, θέτοντας στη διάθεσή της 10.000 Βούλγαρους εθελοντές, προκειμένου να διεκδικήσουν ως αντάλλαγμα το εκκλησιαστικό αυτοκέφαλο⁷³.

Η ανάληψη της Γενικής Διοίκησης της Κρήτης από τον Ισμαήλ Πασά, οι νέοι φόροι που επέβαλε και η ανάμιξή του στο λεγόμενο «Μοναστηριακό Ζήτημα», αποτέλεσαν την αφορμή για την έκρηξη της Επανάστασης του 1866-1869⁷⁴. Αυτή ονομάστηκε «Μεγάλη Επανάσταση», λόγω της γενίκευσής της, της ενίσχυσής της εντός και εκτός Κρήτης⁷⁵ και της διεθνούς απήχησης που είχε, ιδιαίτερα μετά την ανατίναξη του μοναστηριού του Αρκαδίου⁷⁶.

χαρακτήρας που προσέδιδαν στις εξεγέρσεις τους οι χριστιανοί και πιο ενεργή η συμμετοχή του μουσουλμανικού στοιχείου στις πολεμικές επιχειρήσεις. Βλ. σχετικά Νίκος Ανδριώτης, *Πληθυσμός και Οικισμοί της Ανατολικής Κρήτης (16ος – 19ος αι.)*, Ηράκλειο (Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη) 2006, σ. 287. - Πρβλ. Κρητικό Αρχείο (στο εξής Κ.Α.), έγγραφο Γενικής Συνέλευσης των Κρητών και συγκεκριμένα «Διαμαρτύρησις» Οι πληρεξούσιοι του χριστιανικού λαού προς τους γενικούς προξένους των Μεγάλων Δυνάμεων, Αποκόρωνα, 20 Ιουλίου 1866: «[...] Ἐλληνες ἡμεῖς τὴν καταγωγὴν καὶ τὴν γλῶσσαν καὶ συναγωνιστὰι τῶν ὁμοφίλων κατὰ τὸν ἱερόν ὑπὲρ αὐτονομίας τοῦ [αγώνα] 1821, ἀλλὰ οὐχὶ συμμετοχοὶ τῶν καρπῶν τῆς αὐτονομίας[...]».

⁷³ Βασίλης Κ. Γούναρης, *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων. Από το Διαφωτισμό ως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Θεσσαλονίκη (Επίκεντρο) 2007, σ. 224.

⁷⁴ Στο Αρχείο Βικέλα αναφέρεται τι έγινε στην Κρήτη την εποχή της Επανάστασης επί Ισμαήλ Πασά. Χαρακτηριστική είναι η διήγηση που ακολουθεί [βλ. Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος - Τμήμα Χειρογράφων και Ομοιότυπων, *Αρχείο Δημητρίου Βικέλα* (στο εξής Α.Δ.Β.), φάκ. 910έ, φ. 128-129, «Διήγησις καθ' υπαγόρευση γραίας Κρητικής» (Μάρτιος 1869)]: «[...] ὁ Ἰσμαήλ Πασάς [...] ἀρχινάει καὶ καίγει (sic) τὰ χωριά, [...] Ἐγὼ ἔφυγα χάρη σέ [απευθύνεται στο Βικέλα] ἤμουν Ἑλληνισσα (sic) καὶ εἶχα πασαπόρτι καὶ ἐπήγα εἰς τὸν πρόξενον καὶ μοῦ ἔδωκε τεσκερέ (sic) καὶ ἔφυγα μέ τὰ δυό μου παιδιὰ. Ὁ ἄνδρας μου καὶ ἓνα παιδί μου, ὁ γαμβρός μου ἔμειναν καὶ ἡ κόρη μου μέ πεδιὰ (sic) εἰς τὰ βουνά τρέχουνε οἱ καϋμένοι (sic) [...]».

⁷⁵ Για το ρόλο της Επιτροπῆς Σύρου στην Επανάσταση του 1866 βλ. και Εταιρία Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν - Ἱστορικό Μουσείο Κρήτης, Ἱστορικά Αρχεῖα, *Αρχεῖο Ἰωάννου Μιτσοτάκη* (στο εξής: Α.Ι.Μ.), φάκ. 4α, αρ. εγγρ. 411, Ὁργανωτική Επιτροπὴ Τμήματος Ρεθύμνης προς Ι. Μιτσοτάκη (1-10-1867) και Α.Ι.Μ., φάκ. 4α, αρ. εγγρ. 417, Μ. Α. Σκουλάς προς Ι. Μιτσοτάκη (2-10-1867).

⁷⁶ Για την Επανάσταση του 1866 βλ. Γενικά Αρχεῖα του Κράτους (στο εξής Γ.Α.Κ.) - Ἱστορικό Αρχεῖο Κρήτης, «*Αρχεῖον Πάνου Κορωναίου. Στοιχεῖα προς συγγραφὴν Κρητικῆς Ἱστορίας και διη του 1866*», Ἱστορική Συλλογὴ 23,3. Ἐπίσης βλ. και Μανόλη Καρέλλη, «Οἱ προξενικές εκθέσεις του 1866-69», στο *Ἱστορικά Σημειώματα για την Κρήτη. Από την Επανάσταση του 1866 ως την Κατοχή. Με ανατύπωση της Εκθέσεως Ὡμοτήτων του Καζαντζάκη, Κακριδῆ, Καλιτσουνάκη (1945)*, Ηράκλειο (Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης) 2005, σ. 19-35. - Νίκος Σβορώνος, «Ἡ ανατολική πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων και η Κρητικὴ Επανάσταση του 1866», *Αριάδνη* 1 (1983), σ. 308-319. - Μάταια ο καπετάν Κόρακας και οἱ καπετάνιοι των Ανατολικῶν Επαρχιῶν ζητούσαν από τους οπλαρχηγούς της Δυτικῆς Κρήτης να συνεχίσουν τον Ἀγώνα σταματώντας τον «μουτισμό» (υπαναχώρηση). Ο Βασίλειος Ψιλάκης αποδίδει την υπαναχώρηση στην απροθυμία των αρχηγῶν της Δυτικῆς Κρήτης, στην απελπισία για το αν θα επιτύχουν την Ἐνωση και στο «λαδομουτουλούκι» (ἦταν η περίοδος συλλογῆς του ελαιοκάρπου). Βλ. σχετικά

Αποτέλεσμα της Επανάστασης ήταν να παραχωρήσει ο Σουλτάνος το 1868 τον Οργανικό Νόμο με σκιάδη προνόμια για τους χριστιανούς κατοίκους του νησιού⁷⁷. Κατά την Κάλλια Καλλιτάκη - Μερτικοπούλου, «η Κρήτη βρέθηκε σε μία νόθα κατάσταση ανάμεσα σε απλή και προνομιούχο επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας». Η παραχώρηση αυτή προς το χριστιανικό στοιχείο στηριζόταν στην πεποίθηση της τουρκικής αρχής ότι «οι χριστιανοί της αυτοκρατορίας θα έχαναν το ενδιαφέρον τους για αποσχιστικά κινήματα, μόνο αν εξισώνονταν με τους μουσουλμάνους». Προφανέστατα, η τουρκική πλευρά δεν είχε αντιληφθεί ότι οι κινητοποιήσεις των Κρητών είχαν εθνικό χαρακτήρα και δεν απέβλεπαν τόσο στην ισότητα, αλλά στην ένωση με την Ελλάδα⁷⁸.

Λίγα χρόνια μετά την Μεγάλη Κρητική Επανάσταση, ακολούθησε ο Ρωσοτουρκικός Πόλεμος του 1877-1878 που προετοίμασε το έδαφος για μια νέα επαναστατική κινητοποίηση, που ξέσπασε τον Ιανουάριο του 1878 και απλώθηκε σε όλο το νησί. Οι Μεγάλες Δυνάμεις επέβαλαν ανακωχή, αφού πρώτα διαβεβαίωσαν τους Κρήτες ότι θα συζητούσαν το Κρητικό Ζήτημα στο Συνέδριο του Βερολίνου⁷⁹.

Από την Ημιавтоνομία στη σύσταση της Κρητικής Πολιτείας

«[...] ή Κρήτη προϋχώρησεν ἔν βῆμα πρὸς τὴν αὐτονομίαν της [...]. Ὁ διορισμὸς Γενικοῦ Διοικητοῦ Χριστιανοῦ, ἡ κατανομή τῶν ἀνωτέρων διοικητικῶν ὑπαλλήλων κατὰ πλειονοψηφίαν εἰς τοὺς Χριστιανοὺς, ἡ χρήσις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης εἰς τὰς συζητήσεις τῆς Συνελεύσεως [...] δέν εἶνε ἄμοιροι σημασίας, τοσοῦτον μᾶλλον καθ' ὅσον δίδεται τὸ δικαίωμα εἰς τὴν Συνέλευσιν νὰ ἐπεκτείνῃ τὰ ἐνεργετήματα καὶ προνόμια ταῦτα [...].»⁸⁰.

Τον Οκτώβριο του 1878, κάτω από την απειλή της συνέχισης της Επανάστασης, η οθωμανική κυβέρνηση υπέγραψε τη Σύμβαση της Χαλέπας, με την οποία παραχωρούνταν στους χριστιανούς Κρήτες προνόμια που βελτίωναν τη θέση τους. Η Πύλη επιθυμούσε την εκχώρηση στους χριστιανούς Κρήτες ελεγχόμενων και συγκεκριμένων προνομίων. Παρόλα αυτά,

---

το έργο του Ηλία Π. Βουτιεριδῆ με τίτλο *Ημερολόγιον του Τάγματος των Επιλέκτων Κρητών (Ο αγών της Κρήτης κατά το 1897 εν ταις Ανατολικαῖς Επαρχίαις)*, Ηράκλειο (Δήμος Αρχανών - Ένωση Φιλολόγων Νομού Ηρακλείου) 1997, και συγκεκριμένα βλ. εισαγωγή Αντώνη Σανουδάκη, σ. XIX. Η πρώτη δημοσίευση του έργου του Βουτιεριδῆ έγινε το 1898 στην Αθήνα (τυπογρ. Παρασκευά Λεωνή).

⁷⁷ Beràrd, *ό.π.*, σ. 14-15.

⁷⁸ Πρβλ. Κάλλια Καλλιτάκη - Μερτικοπούλου, *Η εσωτερική κατάσταση στην Κρήτη, 1868-1877* (διδακτορική διατριβή), Αθήνα 1984, σ. 343-344.

⁷⁹ Ευάγγελος Κωφός, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα 1875-1881. Από τις επαναστάσεις της Βοσνίας – Ερζεγοβίνας στην ενσωμάτωση της Θεσσαλίας*, Αθήνα (εκδοτική Αθηνών) 2001, κεφ. 12^ο «Η κρίση και η διευθέτησή της».

⁸⁰ Εμμανουήλ Αγγελάκης, *Απομνημονεύματα 1856-1906*, εισαγωγή Στυλιανός Αλεξίου, Αθήνα (Εστία) 2004, σ. 61.

δημιουργήθηκε ένα νέο πολιτικό καθεστώς στη νήσο που απείχε πολύ από τις αρχικές της προθέσεις⁸¹.

Η περίοδος που ακολούθησε έως το 1889 έμεινε γνωστή στην ιστορία ως «περίοδος της ημιαυτονομίας»⁸² και αναμφίβολα αποτελεί terminus postquem ως προς το πολιτικό καθεστώς της Κρήτης. Η ημιαυτονομία αποτέλεσε ένα βήμα πιο κοντά στην παραχώρηση αυτόνομου καθεστώτος, το οποίο στην πορεία λειτούργησε ως μεταβατικό στάδιο για την Ένωση. Παράλληλα, αξίζει να σημειωθεί ότι η Σύμβαση της Χαλέπας επέτρεψε την αγορά και κατοχή όπλων στους χριστιανούς Κρήτες,⁸³ γεγονός ιδιαίτερα χρήσιμο για τις κινητοποιήσεις που ακολούθησαν. Με την εφαρμογή της Σύμβασης της Χαλέπας διορίστηκε χριστιανός διοικητής⁸⁴ και δημιουργήθηκε κοινοβούλιο της Ημιαυτόνομης Πολιτείας της Κρήτης, στο οποίο συμμετείχαν χριστιανοί και μουσουλμάνοι.⁸⁵ Με τη λειτουργία της Βουλής συγκροτήθηκαν κόμματα, των Καραβανάδων⁸⁶ (συντηρητικών) και των Ξυπόλητων⁸⁷ (φιλελεύθερων), που έθεσαν ως στόχο να κυβερνήσουν στο νησί και να πετύχουν, σε βάθος χρόνου, την Ένωση⁸⁸. Επίσης δημιουργήθηκε μία ομάδα μετριοπαθών φιλελεύθερων που εξέδιδε την εφημερίδα «Λευκά Όρη» και γι' αυτό αποκαλούνταν «όμάς τῶν Λευκορειτῶν»⁸⁹. Τα κόμματα αυτά

---

⁸¹ Μάνος Παράκης, *Το τέλος της Οθωμανικής Κρήτης. Οι όροι κατάρρευσης του καθεστώτος της Χαλέπας (1878-1889)*, ό.π., σ. 40-41.

⁸² Ξυριτάκης, ό.π., σ. 16. - Τσίβης, ό.π., σ. 216 και 234. Ο σουλτάνος με διάταγμα της 26ης Νοεμβρίου του 1889 κατήργησε το ημιαυτόνομο πολίτευμα της Κρήτης. Βλ. Τσίβης, ό.π., σ. 235.

⁸³ Τσίβης, ό.π., σ. 235.

⁸⁴ Για τους γενικούς διοικητές της περιόδου της Χαλέπας βλ. και Παράκη, ό.π., σ. 411.

⁸⁵ Παράκης, ό.π., σ. 281. - Πρβλ. Νικολάου Σταυράκη, *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης, μετά διαφόρων γεωγραφικών, ιστορικών, αρχαιολογικών, εκκλησιαστικών κ.λπ. ειδήσεων περί της νήσου*, Αθήνα 1890. - Σύμφωνα με την απογραφή της νήσου το 1881, το 74% των κατοίκων ήταν χριστιανοί και το 26% μουσουλμάνοι, με τους μουσουλμάνους να υπερέχουν αριθμητικά στις πόλεις (71%) και τους χριστιανούς αντίστοιχα στην ύπαιθρο (82%).

⁸⁶ Το κόμμα των Καραβανάδων περιλάμβανε τα μη επαναστατικά στοιχεία του ελληνικού πληθυσμού και τη συντριπτική πλειοψηφία των Τουρκοκρητικών, των μπέηδων και των αγάδων. Κυβέρνησε το νησί ως το 1889, οπότε ηττήθηκε στις εκλογές από το κόμμα των Ξυπόλητων.

⁸⁷ Το κόμμα των Ξυπόλητων ήταν ριζοσπαστικό, καθώς στις τάξεις του περιλάμβανε όλα τα επαναστατικά και ρηξικέλευθα στοιχεία της τότε κοινωνίας της Κρήτης, την πλειοψηφία των χριστιανών που επιζητούσαν την Ένωση και των φτωχών ακτημόνων Τουρκοκρητικών και χαλκούτηδων (μουσουλμάνων που είχαν έρθει από τη Βόρεια Αφρική, αλλά και από την Βεγγάζη και την Αβησσυνία). Για τους Καραβανάδες και τους Ξυπόλητους βλ. και Τσίβη, ό.π., σ. 217.

⁸⁸ Τσίβης, ό.π., σ. 216.

⁸⁹ Για την ομάδα των «Λευκορειτών» και γενικότερα για τα κόμματα της περιόδου βλ. και Π. Κριάρης, *Ιστορία της Κρήτης, από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. Γ', Αθήνα 1937, σ. 33.

μετεξελίχθηκαν και αποτέλεσαν τον πρόδρομο των δύο πολιτικών παρατάξεων, που κυβέρνησαν τη νήσο την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας⁹⁰.

Όταν, το 1889, προκηρύχθηκαν εκλογές, κέρδισε το κόμμα των Ξυπόλητων. Η απώλεια του προνομίου της εξυπηρέτησης των πελατειακών σχέσεων, οδήγησε τους συντηρητικούς σε μία «ακραία ενέργεια»⁹¹: οι Καραβανάδες κατηγόρησαν την όλη εκλογική διαδικασία για νοθεία και υπέβαλαν ψήφισμα στη Γενική Συνέλευση, με το οποίο κήρυξαν την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, γεγονός που οδήγησε την Πύλη στην ανάκληση των προνομίων της Χαλέπας⁹². Απ' ό,τι φαίνεται, δεν έλειπαν στιγμές που το ενωτικό αίτημα εμπλεκόταν στις πολιτικές αντιπαραθέσεις και γινόταν αντικείμενο πολιτικής εκμετάλλευσης σε τυχodiωκτικές και εφήμερες πολιτικές. Η οικονομική δυσπραγία και οι πολιτικές αντιπαραθέσεις οδήγησαν στην κατάρρευση του καθεστώτος της Χαλέπας που σταδιακά επέφερε και την αρχή του τέλους της οθωμανικής κυριαρχίας στην Κρήτη⁹³.

Αποτέλεσμα αυτών των γεγονότων ήταν να γεννηθεί ήδη από το 1892 η ιδέα της «μεταπολίτευσης», δηλαδή της ανακήρυξης της Κρήτης σε αυτόνομη ή ημιαυτόνομη Πολιτεία υπό την επικυριαρχία του σουλτάνου και την προστασία των Μεγάλων Δυνάμεων, με κύριο εκφραστή τον δικαστή Μανούσο Κούνδουρο, που σύστησε επιτροπή με την οποία ζήτησε την ανακήρυξη της Κρήτης σε αυτόνομη πολιτεία φόρου υποτελής στο σουλτάνο και πλήρη επαναφορά των προνομίων της Χαλέπας⁹⁴. Σε αυτήν την προσπάθεια είχε την υποστήριξη του Βρετανού πρόξενου Alfred Biliotti⁹⁵. Τελικά, υπό την πίεση των γεγονότων, η Οθωμανική Αυτοκρατορία αναγκάστηκε να εκδώσει το 1896 φερμάνι, με το οποίο παραχωρούσε στο νησί Νέο Οργανικό Νόμο⁹⁶.

Ο τελευταίος υπονομεύθηκε κυρίως από τους βασιβουζούκους, δηλαδή τα άτακτα ένοπλα σώματα μουσουλμάνων, που προέβαιναν σε λεηλασίες σε βάρος των χριστιανών⁹⁷. Παράλληλα, οι μουσουλμάνοι Κρήτες οδηγήθηκαν σε

---

⁹⁰ Πρβλ. εφ. *Αναγέννησις*, Ρέθυμνο, 10 Δεκεμβρίου 1903, 5 Μαΐου 1906 και 12 Μαρτίου 1907.- Πρβλ. Εφ. *Δάφνη*, Ηράκλειο, 20 Μαΐου και 18 Ιουλίου 1907.

⁹¹ Περάκης, *ό.π.*, σ. 386.

⁹² Μανουσάκης, *ό.π.*, σ. 22.- Η Επανάσταση του 1889 αποτέλεσε «σημαντική τομή σε ό, τι αφορά την παραμονή του μουσουλμανικού πληθυσμού της υπαίθρου». Τότε η πλειοψηφία των μουσουλμάνων άρχισε να εγκαταλείπει την υπαίθρο για να εγκατασταθεί για λόγους ασφαλείας στις μεγάλες πόλεις του νησιού. Βλ. Ανδριώτης, *Πληθυσμός και Οικισμοί...ό.π.*, σ. 287.

⁹³ Το ζήτημα αυτό εξετάζει αναλυτικά ο Μάνος Περάκης εξ ου και ο τίτλος του έργου του «Το Τέλος της Οθωμανικής Κρήτης». Πρβλ. Περάκης, *ό.π.*

⁹⁴ Πρβλ. Στέλλα Αλνυζίκη, *Η Μεταπολιτευτική Επανάσταση*, Χανιά (έκδοση Κοινωφελούς Ιδρύματος «Αγ. Σοφία» με τη συμπαράσταση της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Χανίων) 1996, σ. 14-15. - Τσίβης, *ό.π.*, σ. 234. - Μανούσος Κούνδουρος, *Ημερολόγιον, Ιστορικά και Διπλωματικά αποκαλύψεις. Η απελευθερωτική Επανάσταση της Κρήτης και η Αρμოსτεία αυτής*, Αθήνα (τυπογραφείο Γ. Η. Καλέργη) 1921, σ. 45.

⁹⁵ Μανουσάκης, *ό.π.*, σ. 25 [Για τον Βρετανό γενικό πρόξενο και το ρόλο βλ. το κεφ. που αναφέρεται στο ρόλο των Μ. Δυνάμεων και συγκεκριμένα σ. ...]

⁹⁶ Βλ. και Beràrd, *ό.π.*, σ. 15-18. - Δετοράκης, *ό.π.*, σ. 390-394. - Μανουσάκης, *ό.π.*, σ. 25.

⁹⁷ Εφ. *Άστυ*, Αθήνα, 3 και 21 Ιανουαρίου 1897. - Εφ. *Εφημερίς*, Αθήνα, 21 Ιανουαρίου 1897. -

μία σειρά από προκλητικές ενέργειες που στρέφονταν κατά του χριστιανικού στοιχείου σε όλη την Κρήτη και ιδίως στις μεγάλες πόλεις⁹⁸, με επακόλουθο τα αντίποινα των χριστιανών⁹⁹. Ήταν τέτοιο το μέγεθος της καταστροφής οικιών και καλλιεργειών που ανήκαν κυρίως σε μουσουλμάνους, ώστε, κατά τον Νίκο Ανδριώτη, «μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο το νησί δε γνώρισε τέτοια μανία καταστροφής»¹⁰⁰. Σε γενικές γραμμές, σε κάθε κινητοποίηση σημειώνονταν πράξεις βίας κατά των χριστιανών στις μεγάλες πόλεις, που οδηγούσαν σημαντικό μέρος του πληθυσμού στην απόφαση να καταφύγει στην ελληνική επικράτεια. Από την άλλη, τα αντίποινα των χριστιανών ανάγκαζαν τους μουσουλμάνους της υπαίθρου να εγκαταλείψουν τις περιουσίες τους και να εγκατασταθούν στα μεγάλα αστικά κέντρα που ήταν περισσότερο ασφαλή¹⁰¹. Με την καταστολή των κινητοποιήσεων δεν επέστρεφαν όλοι, δεδομένου ότι πολλές οικίες και δεντροκαλλιέργειες είχαν καταστραφεί από τους χριστιανούς, καθιστώντας πολύ δυσκολότερο τον επαναπατρισμό του μουσουλμανικού στοιχείου¹⁰². Πολλοί χριστιανοί, για να αποτρέψουν κάθε ενδεχόμενο επαναπατρισμού των μουσουλμάνων, έκοβαν και έκαιγαν ό,τι είχε απομείνει από την περιουσία των τελευταίων¹⁰³. Έτσι άρχιζαν νέες διαμάχες και προστριβές.

Εφ. *Εμπρός*, Αθήνα, 24 Ιανουαρίου 1897.

⁹⁸ Για τις δολοφονικές επιθέσεις μουσουλμάνων εναντίον χριστιανών πρβλ. Αρχείο Γεωργίου Μιτσοτάκη, υποπρόξενου της Ρωσίας στο Ηράκλειο (στο εξής Α.Γ.Μ.), φάκ. 1^α, αρ. εγγρ. 27, Καρανδινός, Ιερωνυμάκης, Στεφανάκης, Φραγκιαδάκης προς Γ. Μιτσοτάκη, Ηράκλειο, 6 Ιουλίου 1896. - Για την κατάσταση των μουσουλμάνων της Κρήτης εκείνη την περίοδο βλ. *Lés événements Crétois du 24 Mai 1896 par la députation des musulmans de Crète*, Παρίσι 1896.

⁹⁹ Για τις ενέργειες των μουσουλμάνων στα Χανιά βλ. εφ. *Εφημερίς*, Αθήνα, 25 Ιανουαρίου 1897 και εφ. *Ακρόπολις*, Αθήνα, 25 Ιανουαρίου 1897. Για το Ηράκλειο βλ. εφ. *Εμπρός*, Αθήνα, 23 Ιανουαρίου 1897 και εφ. *Άστυ*, Αθήνα, 17 Ιανουαρίου 1897 και για το Ρέθυμνο βλ. εφ. *Εστία*, Αθήνα, 23 Ιανουαρίου 1897. - Για τις ενέργειες των χριστιανών βλ. και Smith Bickford, *Cretan Sketches*, London 1898, σ. 199-200. Ο τελευταίος ήταν μέλος της διεθνούς επιτροπής βοήθειας για την Κρήτη και αναφέρθηκε στις σφαγές των μουσουλμάνων στις Σητεία το 1897 και γενικότερα στην καταστροφή των περιουσιών των τελευταίων από τους χριστιανούς. Για τις βιαιοπραγίες μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων και την καταστροφή οικιών και καλλιεργειών βλ. και Ανδριώτης, *Πληθυσμός και Οικισμοί...ό.π.*, σ. 288. - Για τις δολοφονικές επιθέσεις μουσουλμάνων εναντίον χριστιανών πρβλ. Αρχείο Γεωργίου Μιτσοτάκη, υποπρόξενου της Ρωσίας στο Ηράκλειο (στο εξής Α.Γ.Μ.), φάκ. 1^α, αρ. εγγρ. 27, Καρανδινός, Ιερωνυμάκης, Στεφανάκης, Φραγκιαδάκης προς Γ. Μιτσοτάκη, Ηράκλειο, 6 Ιουλίου 1896.

¹⁰⁰ Νίκος Ανδριώτης, «Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στην Κρήτη, 1821-1924, ένας αιώνας συνεχούς αναμέτρησης εντός και εκτός του πεδίου μάχης», *Μνήμων* 26 (2004), σ. 72. -Στο εν λόγω άρθρο γίνεται λόγος για σημαντική μείωση του μουσουλμανικού πληθυσμού της υπαίθρου με την παράλληλα εγκατάλειψη οικισμών (βλ. σχετικά ό.π., σ. 73-75). - Πρβλ. Α.Ι.Μ., φάκ. 1^α, αρ. εγγρ. 285, "Liste par provinces des habitations chrétiennes et musulmanes ou détruites pendant les troubles de 1896".

¹⁰¹ Ανδριώτης, *ό.π.*, σ. 68.

¹⁰² Αγγελάκις, *ό.π.*, σ. 11-12. - Σχετική με το παραπάνω είναι και η μεταγενέστερη αναφορά του γενικού πρόξενου της Αγγλίας Α. Biliotti.: F.O. 78/5003, γενικός πρόξενος Sir A. Biliotti προς τον Μαρκήσιο του Salisbury, Χανιά, 31 Μαΐου 1899.

¹⁰³ Turkey No 3 (1898), *Further Correspondence, Respecting the Affairs of Crete [In continuation of "Turkey Nos 11 and 12 (1897)"]*, Presented προς τον both Houses of

Το 1897 το σύνολο των μουσουλμάνων της Κρήτης είχε εγκατασταθεί στις πόλεις, καθώς την ασφαλή παραμονή τους στα αστικά κέντρα είχαν εγγυηθεί οι Μεγάλες Δυνάμεις¹⁰⁴. Κατά τη διάρκεια των τελευταίων κινητοποιήσεων του 1896-1897, ο μισός σχεδόν μουσουλμανικός πληθυσμός εγκατέλειψε την Κρήτη και μετανάστευσε σε άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μέσα σε αυτό το τεταμένο κλίμα και απέναντι στην υπονόμηση του Οργανικού Νόμου, οι Κρήτες πληρεξούσιοι - ανάμεσά τους και ο Ελευθέριος Βενιζέλος - υπέγραψαν ψήφισμα στο Ακρωτήριο των Χανίων, με το οποίο κήρυξαν την ένωση με την Ελλάδα. Οργανώθηκε το «Επαναστατικό Στρατόπεδο του Ακρωτηρίου» και η «εν Αρχάναις επί της Αμύνης Επιτροπή»¹⁰⁵.

Parliament by Command of Her Majesty. June 1898, London (Printed for Her Majesty's Stationery Office by Harrison and sons, St. Martin's Lane) 1898, No 204 , No 209, Sir A. Biliotti προς τον Μαρκήσιο του Salisbury, Χανιά, 23 Σεπτεμβρίου 1897.

¹⁰⁴ Μανόλης Πεπονάκης, «Η τουρκοκρητική μετανάστευση του 1897/1899», στο *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος* (= *πρακτικά συνεδρίου*), ό.π., σ. 127-128.

¹⁰⁵ Χαρακτηριστική ήταν η απάντηση των Αρχηγών της Ανατολικής Κρήτης προς τον Άγγλο συνταγματάρχη H. Chermiside: «[...] Απηυδαίωσαν πλέον ἐκ τῶν ἀτυχῶν πειραμάτων, τὰ ὁποῖα αἱ χριστιανικαὶ κυβερνήσεις τῆς Εὐρώπης ἐφήρμοσαν κατὰ κόρον ἐπὶ τῆς ῥάχεως τοῦ δυστυχεστέρου τῶν τυραννουμένων λαῶν καὶ διὰ τοῦτο δὲ θὰ διαπράξωμεν πλέον τὸ ἔγκλημα νὰ δεχθῶμεν προνόμια καὶ αὐτονομίας [...], ἀλλὰ θὰ ἐπιμείνωμεν μέχρις ἐσχάτων εἰς τὴν ἔνωσίν μας μετὰ τῆς μητρὸς Ἑλλάδος [...]». Βλ. σχετικά Δήμος Αρχανών, *Ιστορικό Αρχαίου Δήμου Αρχανών*, Αρχηγοὶ τῆς Ανατολικῆς Κρήτης πρὸς τὸν Ἄγγλο συνταγματάρχη H. Chermiside, 5 Ἀπριλίου 1897.

Οι Επαναστάτες του Ακρωτηρίου το 1897
(Πηγή: *Αρχείο Οικογένειας Αντωνίου Μιχελιδάκη*)

Η κυβέρνηση των Αθηνών υπό την πίεση της ελληνικής κοινής γνώμη και προκειμένου να προλάβει την επέμβαση των Δυνάμεων, έστειλε το 1897, με την υποκίνηση της Εθνικής Εταιρείας, στρατιωτική δύναμη από 1.500 άνδρες υπό το συνταγματάρχη Τιμολέοντα Βάσσο¹⁰⁶. Παρόλα αυτά, οι Δυνάμεις απέκλεισαν τα κρητικά παράλια, αποβίβασαν στρατιωτικά αγήματα και βομβάρδισαν το Επαναστατικό Στρατόπεδο του Ακρωτηρίου¹⁰⁷. Θρυλική υπήρξε η μορφή του Σπύρου Καγιαλέ, που όταν έσπασε ο ιστός της σημαίας των επαναστατών, από το βομβαρδισμό, έκανε το κορμί του ιστό, κρατώντας

---

¹⁰⁶ Βλ. Ιδιωτικό Αρχείο Ιατρού Ιωάννη Τζανή (στο εξής Α.Ι.Ι.Τ), «Γενικαί οδηγίαι διά τὰς μετὰ τῶν Ναυάρχων συνεντεύξεις τῶν στρατοπέδων εἰς ἃ μεταβαίνουσιν οὗτοι ὅπως ἐξεναγκάσωσι τὸ φρόνημα τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ».

(ημερομηνία διαβιβαστικού εγγράφου: 8 Μαρτίου 1897): πρόκειται για οδηγίες του Τιμολέοντα Βάσσου για τη στάση που έπρεπε να κρατήσουν οι επαναστάτες απέναντι στους ναυάρχους των Μεγάλων Δυνάμεων. Οι οδηγίες ανέφεραν ότι οι οπλαρχηγοί έπρεπε να απαντήσουν στους ναυάρχους ότι τους φαίνεται παράδοξο το διάβημά τους και ότι ο κρητικός λαός, αφού κάθε απόπειρα των Δυνάμεων για ειρήνευση απέτυχε, λόγω των Τούρκων, αποφάσισε οριστικά ή να ενωθεί με την Ελλάδα ή να πεθάνει και κατέληγε: «[...] Πᾶσα ἄλλη λύσις ἀποκρούεται ὀριστικώτατα. Τὸ πρόγραμμά μας εἶνε Ἐνωσις ἢ Θάνατος [...]».

¹⁰⁷ Κατά τον Γ. Γιανουλόπουλο, αν ο Τιμολέων Βάσσος έθετε τις δυνάμεις του στην υπηρεσία των ναυάρχων, μία τέτοια προοπτική θα έβρισκε σύμφωνους τους τελευταίους. Ωστόσο, θα πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί σχετικά με τις υποθετικές αντιδράσεις των Δυνάμεων. Για την παραπάνω άποψη βλ. και Γιανουλόπουλος, *ό.π.*, σ. 165.

την ελληνική σημαία¹⁰⁸. Στις ανατολικές επαρχίες και ιδιαίτερα στις Αρχάνες διεξήχθησαν αρκετές μάχες και οι Κρητικοί απέρριψαν αρχικά την πρόταση των Μεγάλων Δυνάμεων για Αυτονομία.¹⁰⁹

Το ίδιο έτος, λόγω της απόβασης του ελληνικού εκστρατευτικού σώματος, ξέσπασε ο ατυχής για την Ελλάδα Ελληνοτουρκικός Πόλεμος¹¹⁰. Η έκβαση του πολέμου υποχρέωσε την Ελλάδα να αποσύρει τα στρατεύματά της από την Κρήτη και τους Κρητικούς υπό την πίεση των Μεγάλων Δυνάμεων και του αδιεξόδου που υπήρχε, να υιοθετήσουν, παρά τις αρχικές διχογνωμίες, τη λύση της Αυτονομίας, μεταθέτοντας χρονικά το πάγιο αίτημα της Ένωσης¹¹¹. Οι Μεγάλες Δυνάμεις ενέκριναν την απόφαση και έθεσαν το νησί υπό καθεστώς διεθνούς προστασίας. Ως Ηγεμόνα του πρότειναν το δευτερότοκο γιο του βασιλιά των Ελλήνων Γεωργίου του Α΄, τον πρίγκιπα Γεώργιο. Η Εκτελεστική Επιτροπή που συγκροτήθηκε το 1898 υπό τον Ιωάννη Σφακιανάκη, ανέλαβε προσωρινά την εξουσία μέχρι την έλευση του πρίγκιπα¹¹².

---

¹⁰⁸ Αθηνά Μπλαζουδάκη – Σταυρουλάκη, *Στο Ακρωτήριο του Βενιζέλου*, Χανιά 2001, σ. 59.

¹⁰⁹ Μανουσάκης, *ό.π.*, σ. 35, 37. Η κωμόπολη των Αρχαίων, μάλιστα, κατέστη «η πρώτη ελεύθερη [από την οθωμανική διοίκηση] πόλη της Κρήτης», ενώ ανέλαβε την υπεράσπισή της ο διοικητής του «Τάγματος των Επιλέκτων Κρητών» Ιωάννης Νταφώτης.

¹¹⁰ Για τις κινητοποιήσεις των Κρητών και τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο βλ. και Henri Turot, *Η Κρητική Επανάσταση και ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897*, (μτφρ. Λόισκα Αβαγιανού), εισαγωγή - σχόλια Ελένη Διακάκη, Αθήνα (Ειρμός) 1991, σ. 24 - 26. Η Ελλάδα ζήτησε την απομάκρυνση του τουρκικού στρατού και δήλωσε την άρνησή της να δεχτεί Τούρκο κυβερνήτη». - Βουτιερίδης, *Ημερολόγιον του Τάγματος των Επιλέκτων Κρητών...ό.π.*, εισαγωγή Αντώνη Σανουδάκη, σ. XXI-XXII και σ. 91-98. - Για τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο και την απόβαση του Τιμ. Βάσσου στην Κρήτη βλ. και εφημ. *La Tribuna Illustrata della Domenica*, Κυριακή, 28 Μαΐου 1897.

¹¹¹ Για τις αντιδράσεις απέναντι στη λύση της Αυτονομίας βλ. και εφ. *Εστία*, Αθήνα, 11 Μαρτίου 1897. - Εφ. *Εμπρός*, Αθήνα, 12 Μαρτίου 1897 και εφ. *Σκριπ*, Αθήνα, 13 Μαρτίου 1897. Για τη μεταστροφή του κλίματος υπέρ της λύσης της Αυτονομίας, μετά το αποτέλεσμα του ελληνοτουρκικού πολέμου βλ. Θεοχ. Δετοράκης, «Τα Ελευθέρια της Κρήτης...», *ό.π.*, σ. 25.

¹¹² Μανουσάκης, *ό.π.*, σ. 41.

Το πρώτο Εκτελεστικό της Κρήτης, λίγο πριν από την άφιξη του αρμοστή Γεωργίου.

Καθιστοί διακρίνονται από αριστερά ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο Ιωάννης Σφακιανάκης (πρόεδρος) και ο Νικόλαος Γιαμαλάκης. Όρθιοι από αριστερά ξεχωρίζουν οι Αντώνιος Χατζηδάκης, Γεώργιος Μυλωνογιάννης και Εμμανουήλ Ζαχαράκης.

[Πηγή: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Φωτογραφικό Αρχείο]

Για την ομαλή μετάβαση της εσωτερικής διοίκησης από το σουλτανικό σύστημα στο νέο καθεστώς της Αυτονομίας έπρεπε να αντικατασταθούν υπάλληλοι της κρατικής μηχανής. Το πρωί της 25ης Αυγούστου του 1898, ενώ απόσπασμα αγγλικού στρατού προέβαινε στην αντικατάσταση των μουσουλμάνων υπαλλήλων στο φορολογικό γραφείο του Ηρακλείου, δέχτηκε την επίθεση μεγάλης ομάδας μουσουλμάνων Κρητών, που αντέδρασαν βίαια στην αλλαγή¹¹³.

Συγκεκριμένα, η αντικατάσταση των μουσουλμάνων υπαλλήλων προκάλεσε τα επεισόδια και την οργή του τουρκικού όχλου. Η εξέγερση γενικεύτηκε σε όλη την πόλη, μέρος της οποίας παραδόθηκε στις φλόγες.

---

¹¹³ Σύμφωνα με μία ερμηνεία, σημαντικό ρόλο στη δημιουργία των επεισοδίων διαδραμάτισαν οι βιαστές που είχαν σημειωθεί το προηγούμενο έτος από τους χριστιανούς εις βάρος του μουσουλμανικού στοιχείου στο νομό Λασιθίου. Πρβλ. Γιώργος Μαργαρίτης, «Η Κρήτη στα 1896-1897: κοινωνικές αναταράξεις σε μεταβατική περίοδο», *Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος (=Πρακτικά Συνεδρίου)*...ό.π., σ. 104, 108.

Θύματα αυτής της εξέγερσης υπήρξαν εκατοντάδες χριστιανοί Κρήτες, 18 Άγγλοι στρατιωτικοί¹¹⁴ και ο υποπρόξενος της Αγγλίας Λυσίμαχος Καλοκαιρινός. Οι Μεγάλες Δυνάμεις και ιδιαίτερα η Αγγλία αντέδρασαν δυναμικά. Όπως εύστοχα σχολιάζει ο Herbert Adams Gibbons, «[...] όταν σφαγιάζονται ξένοι, τα προβλήματα της Εγγύς Ανατολής πάντα εμφανίζονται με διαφορετικό φως [...]»¹¹⁵. Οι υπεύθυνοι εκτελέστηκαν, άλλοι φυλακίστηκαν και άλλοι απελάθησαν. Τα γεγονότα, όμως, της 25ης Αυγούστου λειτούργησαν καταλυτικά και οδήγησαν στην άμεση αποχώρηση του τουρκικού στρατού από το νησί¹¹⁶.

---

¹¹⁴ Πρόκειται για 1 αξιωματικό και 17 στρατιώτες. - Για την επονομαζόμενη «σφαγή του Ηρακλείου της 25^{ης} Αυγούστου 1898» βλ. σχετικά εφ. *Ακρόπολις*, Αθήνα, 27 Αυγούστου 1898. Για το ίδιο θέμα βλ. και Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ρεθύμνου (όλες οι εκθέσεις που ακολουθούν με τον τίτλο Turkey απόκεινται στην εν λόγω βιβλιοθήκη), Turkey No 7 (1898), *Further correspondence respecting the affaires of Crete, presented by both houses of parliament by command of her Majesty*, Δεκέμβριος 1898, No 95, σ. 53/ No 135, σ. 75 και No 156, σ. 97-98 (μαρτυρία Βρετανού πρόξενου Biliotti). - Για τα γεγονότα του Ηρακλείου βλ. και Υπουργείο Εξωτερικών - Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο, (στο εξής Α.Υ.Ε.) 1900 *αακ Α2, φακ. 4*, υποφάκ.1900 4.1., τηλεγράφημα Έλληνα πρόξενου Σαρρού προς Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών 27 Ιανουαρίου / 8 Φεβρουαρίου 1897. Συγκεκριμένα αναφέρεται: «Σκηναί σφαγής και όλεθρον σημειώθηκαν στὸ Ἡράκλειο. Παρουσία μόνον στόλου Εὐρωπαϊῶν δύναται νὰ μετριάσει καταστροφή... Ὁ λιμὴν εὐρίσκεται εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ ὄχλου, προξενεῖον καὶ ἐγὼ εὐρισκόμεθα ἐν κινδύνῳ [...]». – Βλ. και Βιργινία Τσουδερού, «Οι διεθνείς ειρηνευτικές δυνάμεις και η τραγωδία της 25^{ης} Αυγούστου (1896-1898)», στο *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, (=Πρακτικά Συνεδρίου), επιμ. Θεοχάρης Δετοράκης, Αλέξης Καλοκαιρινός, Ηράκλειο (Εταιρία Κρητικών και Ιστορικών Μελετών) 2001, σ.47-57. – Για την αντίθετη άποψη περί του χαρακτηρισμού «σφαγή» βλ. Μαργαρίτη, *ό.π.*, σ. 103-108.

¹¹⁵ Herbert Adams Gibbons, *Βενιζέλος, μία βιογραφία (1864-1920)*, πρόλογος Μίμης Ανδρουλάκης, μτφρ. Μιχάλης Κατσιμήτσης, Αθήνα (Ευρασία) 2008, σ. 63.

¹¹⁶ Επίσης, για την τιμωρία των μουσουλμάνων και την αναχώρηση του τουρκικού στρατού βλ. Turkey No 7 (1898), *ό.π.*, No 243 (6 Νοεμβρίου 1898) και No 244 (7 Νοεμβρίου 1898).

***Άποψη της πόλης του Ηρακλείου μετά την πυρπόλησή του από τους
Οθωμανούς την 25^η Αυγούστου του 1898.***

**[Πηγή: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»,
Φωτογραφικό Αρχείο]**

Συνοψίζοντας, η κύρια αιτία των κινητοποιήσεων των χριστιανών Κρητών, δεν ήταν άλλη, παρά η επιθυμία τους για ένωση με την Ελλάδα¹¹⁷ και συμβάδιζε γι' αυτούς με τη βελτίωση της κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής θέσης τους, γεγονός που πίστευαν ότι ήταν σε στενή σχέση και συνάρτηση με το πρώτο¹¹⁸. Ωστόσο, και στην περίπτωση που η ένωση με την Ελλάδα επέφερε πρόσθετες φορολογικές επιβαρύνσεις για τους Κρητικούς, εκείνοι υποστήριζαν ότι ένα τέτοιο ενδεχόμενο δε θα μείωνε καθόλου την επιθυμία τους για Ένωση¹¹⁹.

---

¹¹⁷ Πρβλ. F.O. 78/ 5412, γενικός πρόξενος Howard προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 12 Νοεμβρίου 1905.

¹¹⁸ Πρβλ. Ε.Α.Ι.Α., *Αρχείον Κρητών*, «Κρητών Διακήρυξις - οι αντιπρόσωποι και οπλαρχηγοί των Κρητών διακηρύττουσιν» (1841).

¹¹⁹ Αποκαλυπτική ως προς το τελευταίο είναι και η συνάντηση των Κρητών σπουδαστών του Πανεπιστημίου Αθηνών με τον Chamberlain. Ο Βρετανός πολιτικός φέρεται να ρώτησε τους σπουδαστές: «[...] Ώστε [...] ό διακαής ύμωv πόθος είνε να ένωθῆτε μετά τῆς Ελλάδος, ύποβαλλόμενοι σε όλους τούς έλληνικούς νόμους και τὰ φορολογικά βάρη; [...]». Και ή έπιτροπή φέρεται να άπάντησε: [...] Μάλιστα, μάλιστα [...] Σας παρακαλοῦμεν δε έντιμε κύριε, τήν διαβεβαίωσιν ταύτην να θεωρήσετε προερχομένην εκ τού βάθους τῆς ψυχῆς μας. Άλλως τε δε τούτο μόνο παρατηροῦμεν ότι οὔδέποτε

Στο σημείο αυτό μπορεί να τεθεί εύλογα το ερώτημα, γιατί έγιναν τόσες κινητοποιήσεις στην Κρήτη σε σχέση με άλλα μέρη της Ελλάδας. Ένας βασικός λόγος σχετίζεται με την ιδιαίτερη γεωπολιτική θέση της Κρήτης¹²⁰. Ένας άλλος λόγος, που εμπίπτει στα όρια της ιστορικής γεωγραφίας και έχει να κάνει με τον χώρο και τους ανθρώπους που τον κατοικούν, είναι η μορφολογία του εδάφους που ευνοεί τον κλεφτοπόλεμο και προσφέρει καταφύγιο στους επαναστάτες¹²¹. Επίσης, η καταπίεση της τουρκικής διοίκησης και η ιδιοσυγκρασία των Κρητών ευνοούσαν την αντίδραση απέναντι σε κάθε μορφή καταπίεσης. Αξίζει να σημειωθεί ότι, ενώ ολόκληρη η Πελοπόννησος είχε ένα πασό, η Κρήτη είχε τρεις, γεγονός που αποδεικνύει και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον της Πύλης για το νησί¹²².

Επιπλέον, η οικονομική εξάντληση και εξαθλίωση του χριστιανικού πληθυσμού¹²³, οι εσωτερικές διαμάχες, οι προστριβές και οι πολιτικές αντιπαραθέσεις προλείαναν το έδαφος για νέες κινητοποιήσεις. Από την άλλη, την κατάσταση όξυναν οι αυθαιρεσίες της τουρκικής διοίκησης, η διάψευση των επιδιώξεων των επαναστατών, οι προκλήσεις και τα σκληρά αντίποινα των Τούρκων. Η κοινή πίστη και επιδίωξη για την Ένωση καλλιεργήθηκε και μεγεθύνθηκε από τα κηρύγματα της Μεγάλης Ιδέας¹²⁴. Για την Ελλάδα το Κρητικό αποτελούσε εθνικό ζήτημα και η προσάρτηση της νήσου «[...] ήταν ένας από τους στόχους της πολιτικής της, κατευθυντήρια γραμμή της οποίας υπήρξε η Μεγάλη Ιδέα [...]»¹²⁵.

συμφεροντολογικοί ύπολοισμοί θέλουσιν επιδράσει ἐπὶ τῶν ἐθνικῶν ἡμῶν πόθων [...]». Δεν είναι τυχαίο ότι οι Δυνάμεις επεσήμαναν στους Κρητικούς πως το νησί την περίοδο της Αυτονομίας βρισκόταν σε καλύτερη μοίρα ως προς τη φορολόγηση και την απλότητα της διοίκησης, παρά στην περίπτωση που ενσωματωνόταν στην Ελλάδα. Πρβλ. Εφ. *Νέα Εβδομάς*, Ηράκλειο, 16 Σεπτεμβρίου 1886.- Gibbons, *ό.π.*, σ. 69.

¹²⁰ Άλλωστε, αποκαλούνταν «βασιλίσα της Ανατολικής Μεσογείου» και «κλειδί του ελληνικού Αρχιπελάγους».

¹²¹ Πρβλ. εφ. *Ίδη*, Ηράκλειο, 10 Φεβρουαρίου 1923: «[...] ἡ φυσικὴ τοῦ ἐδάφους κατασκευὴ εἶνε τοιαύτη, ὥστε νὰ ἐμβάλλῃ εἰς τοὺς κατοικοῦντας αὐτὸ κλίσιν ἀκατάσχετον πρὸς τὴν Ἐλευθερίαν [...] ὑπάρχουν τρεῖς ὄγκοι ὄρεων [...] τὰ Λευκὰ Ὀρη, ἡ Ίδη καὶ ἡ Δίκτη [...] οὗτοι καὶ οἱ διάφοροι αὐτῶν κοιλάδες καὶ τὰ κρυσφῆγετα ὑπῆρξαν τὰ φυλακτῆρια τῶν Κρητικῶν οἰκογενειῶν κατὰ τοὺς χρόνους τῶν ἐπαναστάσεων [...]».

¹²² Γιώργος Παναγιωτάκης, *Το Ηράκλειο και η Νομαρχία του*, Ηράκλειο (Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ηρακλείου) 2006, σ. 148 και 151. - Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνει και το ότι η γεωμορφολογική ιδιαιτερότητα της νήσου επέβαλε την τοποθέτηση τριών διοικητών για καλύτερο έλεγχο της περιοχής.

¹²³ Για την οικονομική εξαθλίωση και την έλλειψη σίτισης βλ. F.O. 78/ 4969 έκθεση H. N. Braidsford προς τον Duke of Westminster με τίτλο “British Relief Work in Crete”, Κωνσταντινούπολη, 16 Ιουνίου 1898.

¹²⁴ Για τη «Μεγάλη Ιδέα» βλ. και εφ. *Αιών*, Αθήνα, 10 Σεπτεμβρίου 1847, 15 Σεπτεμβρίου 1848 και 28 Σεπτεμβρίου 1860. - Ε. Κωφός, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα 1875-1881*. *ό.π.*, σ. 35.

¹²⁵ Κάλλια Καλλιτάκη - Μερτικοπούλου, *Ο ελληνικός αλτρωτισμός και οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις. Η περίπτωση της Κρήτης*, Αθήνα (Εστία) 1988, σ. 41.

Συνοψίζοντας, οι κρητικές επαναστάσεις χαρακτηρίζονται από λαϊκό ενθουσιασμό ως προς την προπαρασκευή και την προσέλευση των αγωνιστών, αλλά και από προχειρότητα στο σχεδιασμό, έλλειψη συντονισμού και οργάνωσης. Τα παραπάνω, σε συνδυασμό με τον ελλιπή οπλισμό, τον μικρό αριθμό των επαναστατών, τις προσωπικές φιλοδοξίες και διενέξεις και την ελλιπή υποστήριξη από το εθνικό κέντρο οδηγούσαν στην καταστολή τους¹²⁶. Ανεξάρτητα πάντως από το ότι οι κινητοποιήσεις δεν πέτυχαν τον αρχικό τους στόχο, κατέληξαν στην παραχώρηση κάποιων προνομίων και, στο τέλος, οδήγησαν στην Αυτονομία. Η τελευταία ήταν το πρώτο βήμα προς την κατεύθυνση της Ένωσης¹²⁷. Το βέβαιο είναι ότι οι επαναστατικές κινητοποιήσεις διατήρησαν ζωντανό το αίτημα για Ένωση και κράτησαν το χριστιανικό πληθυσμό σε εγρήγορση και πολεμική ετοιμότητα.

---

¹²⁶ Μανουσάκης, *ό.π.* - Αγγελάκης, *ό.π.*, σ. 11, 31, 47, 59, 121. Το χειρόγραφο των απομνημονευμάτων του Εμμανουήλ Αγγελάκι απόκειται στη Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου. Ο Αγγελάκης περιγράφει τις κινητοποιήσεις των Κρητών χωρίς τάση προς εξιδανίκευση, όπως υποστηρίζει και ο καθηγητής Στυλιανός Αλεξίου. Αξίζει να σημειωθεί ότι τα απομνημονεύματά του δεν έχουν αξιοποιηθεί ουσιαστικά ως τώρα.

¹²⁷ F.O. 78/5068, No1, *Memorandum respecting the present state of the Cretan Question* (Communicated by the Prince of Wales, 9 Νοεμβρίου 1900), Private and Confidential: «(μτφρ.) [...]Οι Κρητικοί έδειξαν πίστη στο τωρινό καθεστώς [της Αυτονομίας], κάτω από την αντίληψη ότι είναι μερικώς προσωρινό και ότι λειτουργεί ως μεταβατικό στάδιο για την Ένωση [...]», (“stepping - stone to Union”).

Το Κρητικό Ζήτημα ως μέρος του Ανατολικού και η γεωστρατηγική θέση της Κρήτης

«Το Κρητικό Ζήτημα ήταν το πιο περιπλεγμένο και ενοχλητικό από τα μικρότερου μεγέθους προβλήματα που είχαν να αντιμετωπίσουν οι Ευρωπαϊκές Δυνάμεις στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα [...]»

Εφ. *The New York Times* (1921)¹²⁸

«[η Κρήτη υπήρξε] σημείον στρατηγικόν πρώτης γραμμῆς, ἀντικείμενον ἐποφθαλμιάσεως διὰ πάσαν δύναμιν ἔχουσαν συμφέροντα ἐν τῇ Μεσογείῳ [...] οἱ δὲ λιμένες αὐτῆς ἀποτελοῦν μοναδικὸν ναυτικὸν σταθμὸν, [...] ἐπόμενον ἦτο νὰ προκαλέσωσι τὴν ἐποφθαλμίασιν ἔθνους ὀνειροπολοῦντος, ὅπως ἐξασφαλίσῃ τὸ Κράτος αὐτοῦ ἐπὶ τῆς Μεσογείου [...]»

H. Couturier¹²⁹

Μέλη του Σκοπευτικού Συλλόγου Ηρακλείου με φόντο την ελληνική σημαία με τη φράση «ΕΝΩΣΙΣ Η ΘΑΝΑΤΟΣ»
[Πηγή: Αρχείο Οικογένειας Αντωνίου Μιχελιδάκη]

Με τον όρο «Κρητικό Ζήτημα» ονομάζουμε το ζήτημα που δημιουργήθηκε μετά τη σύσταση του ελληνικού κράτους, και αποκρυσταλλώνεται στο αίτημα των χριστιανών Κρητών για ένωση με την Ελλάδα. Καθώς το Πρωτόκολλο του Λονδίνου δε συμπεριλάμβανε την Κρήτη

¹²⁸ Εφ. *The New York Times*, Νέα Υόρκη, 30 Οκτωβρίου 1921.

¹²⁹ Henri Couturier, *Η Κρήτη, Η θέση αυτής εξ απόψεως του Διεθνούς Δικαίου*, μετάφραση αρχιμ. Τιμοθέου Βενέρη, Ηράκλειο (εκ του τυπογραφείου “η Ίδη”) 1912, σ. 8.

στα σύνορα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, το Κρητικό Συμβούλιο συνέταξε και υπέγραψε προκήρυξη διαμαρτυρίας προς την Ελλάδα, που αποτελεί την πρώτη διακήρυξη του ζητήματος που έμεινε στην ιστοριογραφία ως «Κρητικό Ζήτημα» (“Question Crétoise”), και απασχόλησε τις ευρωπαϊκές Δυνάμεις¹³⁰ ως τις αρχές του 20ού αιώνα.

Η επίσημη γραπτή διεκδίκηση των Κρητών για Ένωση αποτελεί κομβικό σημείο για τις μετέπειτα εξελίξεις στη νήσο και την πρώτη γραπτή αναφορά του όρου «Κρητικό Ζήτημα». Μπορεί, επίσης, να θεωρηθεί ως αφετηρία ενός νέου, πιο δυναμικού αγώνα για τη διεκδίκηση της Ένωσης. Από την άλλη, το Κρητικό Ζήτημα αποτελούσε ένα σύνθετο πρόβλημα με διεθνείς προεκτάσεις και συσχετιζόταν άμεσα με το λεγόμενο Ανατολικό Ζήτημα -την τύχη δηλαδή των ευρωπαϊκών, κυρίως, κτήσεων της καταρρέουσας Οθωμανικής Αυτοκρατορίας¹³¹- τη γεωστρατηγική θέση της νήσου και τα αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα των ισχυρών Δυνάμεων της εποχής. Άλλωστε, δεν πρέπει να παραγνωρίζεται ότι η Κρήτη ήταν μία επαρχία του οθωμανικού κράτους, στο οποίο οι Ευρωπαϊκές Δυνάμεις απολάμβαναν ιδιαίτερα προνόμια¹³².

Το Ανατολικό Ζήτημα διατάρασσε την ισορροπία των Δυνάμεων, καθώς συσχετιζόταν με τη Ρωσία, η οποία είχε ως κύριο διπλωματικό στόχο τον έλεγχο των Στενών ανάμεσα σε Ευρώπη και Μικρά Ασία, που θα της έδιναν πρόσβαση στη Μεσόγειο. Το ζήτημα, εκτός από διπλωματική και στρατιωτική, είχε και οικονομική σημασία, καθώς η επίλυσή του θα διευκόλυνε τις εξαγωγές των ουκρανικών σιτηρών¹³³. Μέσα σε αυτό το κλίμα, η Βρετανία ενδιαφερόταν να έχει πρόσβαση στην Ινδία και ανησυχούσε για το ενδεχόμενο της προέλασης της Ρωσίας στο νότο. Ωστόσο, δεν μπορούσε να αντιπαρατάξει την Οθωμανική Αυτοκρατορία στη ρωσική επέκταση. Η Πύλη μπορούσε να καταπνίξει στρατιωτικά τις εσωτερικές εξεγέρσεις, εντούτοις δεν είχε τις δυνάμεις να αντιμετωπίσει το ρωσικό στρατό. Επομένως, μόνο η άμεση διπλωματική και στρατιωτική υποστήριξη της Βρετανίας μπορούσε να αποτρέψει την αύξηση της ρωσικής επιρροής και την κατάρρευση της Πύλης. Το Ανατολικό Ζήτημα έγινε το πιο εκρηκτικό πρόβλημα στις διεθνείς

---

¹³⁰ Δετοράκης, «Τα Ελευθέρια της Κρήτης. Οι μεγάλοι σταθμοί του Κρητικού Ζητήματος», ό.π., σ. 18.

¹³¹ Πρβλ. Μ. Θ. Λάσκαρις, *Το Ανατολικόν Ζήτημα 1800-1923*, τ. Α', 1800-1878, πρόλογος Ι.Κ. Χασιώτης, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 12-13. - Πρβλ. Edouard Driault, *Το Ανατολικό Ζήτημα από τις αρχές του έως τη συνθήκη των Σεβρών*, μτφρ. Χριστίνα Σταματιάδη, εισαγωγή - σχόλια Ιάκωβος Ακτσόγλου, τ. Α', Αθήνα (Ιστοριτής) 1997. - Πρβλ. William Miller, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία καταρρέουσα*, ανατύπωση από την πρώτη έκδοση του 1914, Αθήνα 1994, σ. 5-6. - Γενικά για τη σχέση των Δυνάμεων με την Πύλη βλ. και το έργο του Ιωάννη Κ. Χασιώτης, *Οι Ευρωπαϊκές Δυνάμεις και η Οθωμανική Αυτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη (εκδόσεις Βάνιας) 2005.

¹³² Jean - Stanislaw Dutkowski, *Une expérience d'administration internationale d'un territoire. L'occupation de la Crète (1898-1909)*, Παρίσι 1952, σ. 9-10.

¹³³ Fernand Braudel, *Υλικός Πολιτισμός, Οικονομία και Καπιταλισμός (15^{ος} - 18^{ος} αιώνας)*, οι δομές της καθημερινής ζωής: το δυνατό και το αδύνατο, μετάφραση Αικατερίνη Ασδραχά, τ. Α', Αθήνα 1995, σ. 105-106.

υποθέσεις μετά τους Ναπολεόντειους Πολέμους¹³⁴ και οδήγησε στον Κριμαϊκό Πόλεμο (1853-1856)¹³⁵.

Το Κρητικό Ζήτημα, όπως το Μακεδονικό, αποτελούσε μέρος του Ανατολικού¹³⁶, και οι ιδιομορφίες που παρουσιάζει κάθε περιοχή σχετίζονται με τη σημασία που είχε για τα συμφέροντα και τους υπολογισμούς των Μεγάλων Δυνάμεων. Ο Βρετανός υπουργός Εξωτερικών Palmerston αποσυνάρτησε το Κρητικό Ζήτημα από τις αλυτρωτικές επιδιώξεις των Ελλήνων και το αντιμετώπισε ενταγμένο στις παραμέτρους του Ανατολικού Ζητήματος¹³⁷.

Τα ιδιαίτερο ενδιαφέρον των Δυνάμεων για τη Βαλκανική συσχετίζεται και με την ανάπτυξη του κινήματος του Πανσλαβισμού. Ο Ρώσος καθηγητής Αχάκοφ θεωρούσε ότι «η δύναμη των Σλάβων έγκειται στη Ρωσία, αλλά και η δύναμη της Ρωσίας στο σλαβισμό»¹³⁸. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Ρώσου στρατηγού, κόμη και διπλωμάτη Ν. Ignatiev, που υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους υπέρμαχους του Πανσλαβισμού¹³⁹. Ο Ignatiev εμφάνιζε το Κρητικό και το Μακεδονικό, ως αλληλοεξαρτώμενα ζητήματα. Οι απόψεις του Ignatiev, στην παρούσα φάση, συνέπιπταν με αυτές του προϊστάμενου υπουργού του, Gorchakov¹⁴⁰. Η προσπάθεια της Αθήνας να διαχωρίσει το

---

¹³⁴ Eric J. Hobsbawm, *Η Εποχή των Επαναστάσεων, 1789-1848*, μετάφραση Μαριέτα Οικονομοπούλου, Αθήνα (Μ.Ι.Ε.Τ.) 42000, σ. 148 και 154-155.

¹³⁵ Για τον Κριμαϊκό πόλεμο βλ. και Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Οι Βαλκανικοί Λαοί*, Αθήνα 1991, σ. 162.

¹³⁶ Βλ. Berard, *ό. π.*, σ. 21. - Driault, *ό. π.*

¹³⁷ Μιράντα Σταυριανού, *Η αγγλική πολιτική και το Κρητικό Ζήτημα, 1839-1841*, Αθήνα (εκδόσεις δομός) 1986, σ. 173.

¹³⁸ Για τον Πανσλαβισμό βλ. - Βλ. και το έργο του Michael Boro Petrovitch, *The emergence of Russian Pan Slavism 1865-1870*, Νέα Υόρκη (Columbia University Press) 1956 και ιδιαίτερα σ. 120-124. - Πρβλ. Σπυριδώνα Β. Μαρκεζίνη, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, 1828-1964*, τ. Β', Αθήνα (Πάπυρος) 1968, σ. 97.

¹³⁹ Δόμνα Δοντά, «Τα απομνημονεύματα του στρατηγού Ιγνάτιεφ και η Κρητική Επανάσταση του 1866-1869» *Πεπραγμένα Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Αθήνα 1969, σ. 169. - Καλλιτάκη - Μερτικοπούλου, *Ελληνικός Αλυτρωτισμός...ό.π.*, σ. 35.

¹⁴⁰ Δοντά, «Τα απομνημονεύματα του στρατηγού Ιγνάτιεφ...», *ό.π.*, σ. 169, 174. - Ο πρίγκιπας Gorchakov (1798-1883) είχε διατελέσει πρεσβευτής, υπουργός Εξωτερικών και αρχικαγκελλάριος της Ρωσίας. Πρωταγωνίστησε στις συνθήκες του Αγίου Στεφάνου και του Βερολίνου και μολοντί ήταν υποστηρικτής της πανσλαβικής πολιτικής, υποστήριξε την Ελλάδα, καθώς με δική του εισήγηση και ύστερα από ρωσική διακοίνωση, έληξε η αγγλογαλλική κατοχή μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο. Επιπλέον, επιδίωξε την προσάρτησή της Κρήτης στην Ελλάδα ή την Αυτονομία (αργότερα) της πρώτης. Βλ. σχετικά Berard, *ό.π.*, σ. 131-132, σημ. 150. - Από ό,τι φαίνεται η άποψη που εμφανίζει τον Gorchakov ως υποστηρικτή του Πανσλαβισμού τίθεται υπό αμφισβήτηση. Στη Ρωσία από τη μία πλευρά υπάρχουν η θιασώτες του πανσλαβικού κινήματος, όπως ο Ignatiev και από την άλλη, ο Gorchakov φαίνεται ότι «[...] περιφρονούσε κάθε πανσλαβική (sic) κίνηση, πίστευε στην Ευρωπαϊκή συμφωνία και επιθυμούσε τα διεθνή συνέδρια και τις πομπώδεις διπλωματικές εκφράσεις, παρά τη σταθερή και εφαρμόσιμη πολιτική [...]». Πρβλ. Δοντά, «Τα απομνημονεύματα του στρατηγού Ιγνάτιεφ...», *ό.π.*, σ. 174. - Βλ. και το έργο του Michael Boro Petrovitch, *The emergence of Russian Pan Slavism 1865-1870*, Νέα Υόρκη (Columbia University Press) 1956, σ. 121-122. Επομένως, θα πρέπει να εξετάζεται η ρωσική πολιτική εκείνης της περιόδου κάτω από το

Κρητικό από το Βαλκανικό Ζήτημα αποδεικνυόταν μάταιη, καθώς τα παραπάνω αποτελούσαν μέρος του γενικότερου προβλήματος του Ανατολικού Ζητήματος¹⁴¹. Εύλογα, ο Τούρκος συγγραφέας Ahmed Softazadé επεσήμανε ότι «[...] δίκαια η ελληνική κυβέρνηση διέβλεπε ότι το μεγαλύτερο εμπόδιο για την Ένωση προερχόταν από πλευράς των Βαλκανίων [...]»¹⁴². Στο ίδιο μήκος κύματος κινούνται και οι απόψεις του Douglas Dakin, ο οποίος και επισημαίνει ότι το Κρητικό Ζήτημα βρισκόταν σε στενή σχέση και συνάρτηση με το Μακεδονικό¹⁴³.

Στον αντίποδα των παραπάνω απόψεων τοποθετείται η άποψη του Henri Couturier. Ο ίδιος παραδέχεται ότι το Κρητικό Ζήτημα είναι «άμεσο εξάρτημα» του Μακεδονικού. Παρόλα αυτά, συμπεραίνει ότι η λύση του Κρητικού Ζητήματος θα μπορούσε να επιτευχθεί ανεξάρτητα από το Ανατολικό. Ωστόσο, η επαναστατική προκήρυξη των Κρητών του 1908 δεν αφήνει περιθώρια για παρερμηνείες. Συγκεκριμένα, στην προκήρυξη αναφέρεται μεταξύ άλλων: «[...] τῆς Βουλγαρίας ἀνακηρυχθείσης εἰς Βασίλειον, ἀνάγκη ἀμέσως αὖριον νὰ κηρύξωμεν καὶ ἡμεῖς τὴν Ἐνωσιν [...]»¹⁴⁴. Ο Couturier δεν λαμβάνει υπόψη του ότι η μονομερής ανακήρυξη της Ένωσης συσχετιζόταν άμεσα με την προσάρτηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης από την Αυστρία και την ανακήρυξη της Βουλγαρίας σε ανεξάρτητο βασίλειο με προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας. Αποκαλυπτικό είναι το άρθρο του Σπυρίδωνος Σφέτα, στο οποίο υπογραμμίζεται η σχέση των γεγονότων της Ανατολικής Ρωμυλίας με τη μονομερή ανακήρυξη από τους Κρητικούς της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα¹⁴⁵.

Ασφαλώς σημαντικό ρόλο στην επίλυση του Κρητικού Ζητήματος διαδραμάτισε και η γεωγραφική θέση της Κρήτης που βρισκόταν στο σταυροδρόμι των οδών που οδηγούσαν στην Ανατολική Μεσόγειο και μέσω της διώρυγας του Σουέζ στις Ινδίες, και από τον Εύξεινο Πόντο στις βόρειες ακτές της Αφρικής. Το ενδιαφέρον των Δυνάμεων, και ιδιαίτερα της Βρετανίας, για την Κρήτη προφανώς έγινε μεγαλύτερο το 1869, όταν η διώρυγα του Σουέζ άνοιξε επίσημα για τη ναυσιπλοΐα ενώνοντας τη Μεσόγειο

πρίσμα των Ρώσων πολιτικών που ήταν υπέρμαχοι ή όχι του Πανσλαβισμού και της πολιτικής που η ιδεολογία αυτή τους επέβαλε.

¹⁴¹ Καλλιאתάκη - Μερτικοπούλου, *Ο ελληνικός αλτρωτισμός...ό.π.*, σ. 41-42. - Μολονότι η Ελλάδα πίστευε ότι η Μακεδονία αποτελούσε ελληνική επαρχία που θα ενσωματωνόταν μετά την Κρήτη, με τη σύσταση της Βουλγαρικής Εξαρχίας άρχισε να μετατοπίζει το ενδιαφέρον της στο χώρο της Μακεδονίας. Πρβλ. Ε. Κωφό, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα, 1875-1881...ό.π.*, σ. 36.

¹⁴² A. Softazadé, *La Crète sous la domination et la suzeraineté Ottomanes, La Crète sous la domination et la suzeraineté ottomanes*, Παρίσι 1902, σ. 286.

¹⁴³ Douglas Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia (1897-1917)*, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 37-38.

¹⁴⁴ Αλιγιζάκη Στέλλα, *Η Επαναστατική Προκήρυξη της 22 Σεπτεμβρίου 1908*, Αθήνα 1982, σ. 2.

¹⁴⁵ Σπυρίδων Σφέτας, «Η ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας (22 Σεπτεμβρίου/ 5 Οκτωβρίου 1908 και ο αντίκτυπός της στην Ελλάδα)», *Εγνατία* 13 (2009), σ. 45-61.

με την Ερυθρά Θάλασσα¹⁴⁶. Παράλληλο ήταν και το ιδιαίτερο ενδιαφέρον που έδειχναν οι Μεγάλες Δυνάμεις για το φυσικό λιμάνι της Σούδας¹⁴⁷. Το 1906 η ελληνική πρεσβεία στο Λονδίνο ενημέρωσε το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας για ένα δημοσίευμα της εφημερίδας *Observer*, το οποίο αναφερόταν στην πιθανότητα λύσης του Κρητικού Ζητήματος, ύστερα από επαφές του βασιλιά της Βρετανίας, με την παράλληλη εκχώρηση του κόλπου της Σούδας στο Βρετανική Αυτοκρατορία. Στο ίδιο άρθρο χαρακτηριζόταν η Σούδα ως ένα από τα μεγαλύτερα και καλύτερα στρατηγικά λιμάνια στη Μεσόγειο¹⁴⁸. Πολύ αργότερα, ο ίδιος ο Βενιζέλος δήλωσε δημόσια ότι η Αγγλία επιζητούσε οποιαδήποτε αφορμή, για να καταλάβει τον λιμένα της Σούδας, ο οποίος είχε γι' αυτήν ιδιαίτερη στρατηγική σημασία, ανάλογη με της Μάλτας και του Γιβραλτάρ¹⁴⁹.

Ο ρόλος των Μεγάλων Δυνάμεων στην επίλυση του Κρητικού Ζητήματος υπήρξε για τους Κρητικούς ιδιαίτερα σημαντικός. Τα πρώτα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας είχε περάσει στους κατοίκους του νησιού η άποψη ότι το Κρητικό Ζήτημα θα μπορούσε να φτάσει ευκολότερα στην τελική λύση του μέσα από την παρέμβαση των Δυνάμεων, με ευνοϊκό γι' αυτούς αποτέλεσμα¹⁵⁰. Αυτή η προσδοκία υπήρξε έκδηλη από την «εποχή των Κρητικών Επαναστάσεων». Η αφετηρία, όμως, αυτής της πίστης, όχι μόνο των Κρητών,

---

¹⁴⁶ Για τη διώρυγα του Σουέζ βλ. και Κ. Ν. Φραγκούλης, *Η συμβολή των Ελλήνων εις την τομήν της διώρυγος (sic) του Σουέζ*, Αλεξάνδρεια (εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου) 1924. - Andre Siegfried, *Suez, Panama et les routes maritimes mondiales*, Παρίσι (A. Colin) 1940. - Βλ και Arab Republic of Egypt, *The execution of the Suez Canal project*, χ.τ. (Canal Authority Press) 1978.

¹⁴⁷ Σβολόπουλος, *ό.π.*, σ. 27. - Ως προς το τελευταίο, ενδεικτική είναι η φράση του Κρητικού αγωνιστή Κώστα Βολουδάκη για το πόσο αυτό λειτουργούσε ανασταλτικά απέναντι σε κάθε ενωτική προσπάθεια: «[...] Ποῦ νὰ τὸ ξέρανε οἱ κακόσορτοι (sic) ἀπὸ τὸ παμπάλαιο καιρὸ νὰ σηκόνῃ (sic) ὁ καθένας ἕνα χαρακί νὰ τὸ ρίχνῃ εἰς τὴν Σούδα νὰ τὴ φράξουνε ἔτσιδὰ, γιατί ἀυτὴ εἶναι ἡ αἰτία τῆς κακομοιριάς μας, καὶ ποιὸς ξέρει ἂνε γλυτώσωμε καμιὰ φορᾶ ἔξ αἰτίας τῆς[...]». Πρβλ. Βασίλειος Ψυλάκης, *Ιστορία της Κρήτης*, τ. 3^{ος}, Χανιά, σ. 1200.- Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης, «Λογοτεχνία και Ιστορία: ὄψεις της Νεότερης Ιστορίας της Κρήτης μέσα ἀπὸ λογοτεχνικὰ ἔργα του Νίκου Καζαντζάκη», *Διεθνὲς Επιστημονικὸ Συνέδριο «Ο Νίκος Καζαντζάκης και ο Κρητικὸς Πολιτισμὸς» (Πρακτικά)*, Ηράκλειο – Μυρτιά, 28-30/9/2007, σ. 4. - Στο ἴδιο μήκος κύματος κινούνται και οὖι δηλώσεις του Γάλλου βουλευτὴ και υφυπουργοῦ αρμόδιου για τὸ Ανατολικὸ Ζήτημα Denis Cochen που ἐπεσήμανε: «δεν ἀγνοῶ καθόλου τὶς δυσχέρειες που προκαλεῖ τὸ Κρητικὸ Ζήτημα, τὸ οποίο θα εἶχε ἤδη λυθεῖ, αν ἡ Ελλάδα διέθετε τὸσες δυνάμεις ὡσες οὖι Αυστρία ἢ ἡ Ἰταλία κι αν ὁ ὄρμος της Σούδας διήγειρε λιγότερες ὀρέξεις [...]». Βλ. σχετικὰ ἐφ. *Ἰδη*, Ηράκλειο, 25 Φεβρουαρίου 1912.

¹⁴⁸ Α.Υ.Ε., φάκ. 77 (1906), υποφάκ. α' (77.1) Ελληνική Πρεσβεία στο Λονδίνο προς Ελληνικὸ Υπουργεῖο Εξωτερικῶν (26 Μαΐου / 8 Ἰουνίου 1906). - Ἐπίσης, βλ. ἐφ. *Observer*, Λονδίνο, 3 Ἰουνίου 1906: «[...] Suda Bay, it may be strated, is regarded as the one of the largest and best strategic harbours in the Mediterranean [...]». - Ἐπιπλέον, στα 1910, ἡ ρωσικὴ εφημερίδα *Novoe Vremia* ἀποκαλοῦσε τὸ ἴδιο λιμάνι «μέγα δέλεαρ», υπογραμμίζοντας με αὐτὸ τον τρόπο τὴν ιδιαίτερη γεωστρατηγικὴ σημασία του. Πρβλ. ἐφ. *Ἐλεύθερον Βῆμα*, Χανιά, 17 Ἰουλίου 1910.

¹⁴⁹ Ἐφ. *Ἐμπρός*, Αθήνα, 21 Ἰανουαρίου 1910.

¹⁵⁰ Ἐφ. *Ἀκρόπολις*, Αθήνα, 17 Μαρτίου 1901.

αλλά και όλων των Ελλήνων απέναντι στις Μεγάλες Δυνάμεις, βρίσκεται πολύ πριν από την εκδήλωση των επαναστατικών κινημάτων. Αξίζει να σημειωθούν τα έργα *Ρωσσαγγλογάλλος* (1805) και *Ελληνική Νομαρχία* (1806), με τα οποία στηλιτεύεται η άποψη όσων είχαν εναποθέσει τις ελπίδες τους στην αποκλειστική παρέμβαση των Δυνάμεων και δεν στηρίζονταν στις δικές τους δυνάμεις, προκειμένου να προωθήσουν δυναμικά την εθνική υπόθεση¹⁵¹.

Ενδεικτικά, ένα σπάνιο πρόχειρο προσχέδιο της σημαίας των επαναστατών που απόκειται στο Αρχείο του Ι. Μιτσοτάκη, υποπρόξενου της Ρωσίας στο Ηράκλειο, συμβολίζει σε αναπαράσταση την πεποίθηση ότι η Αγγλία, η Γαλλία και η Ρωσία, μαζί με την Ελλάδα, θα βοηθούσαν τους χριστιανούς Κρήτες και θα φέρονταν ως «Προστάτιδες Δυνάμεις». Σε αυτό η σημαία, σε μπλε χρώμα, φέρει ένα σταυρό, στο κέντρο του οποίου επρόκειτο να ζωγραφιστεί η σκηνή της Ανάστασης, ενώ στα τέσσερα τετράγωνα του σχηματίζονται οι σημαίες της Ρωσίας, της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ελλάδας. Στο πάνω μέρος της σημαίας υπήρχε η όχι τυχαία ρήση «Ελπίς - Ομόνοια - Υπεράσπισις των τριών Προστατίδων¹⁵² και Οχυρών (sic) Δυνάμεων»¹⁵³. Ωστόσο, οι ανταγωνισμοί μεταξύ των τελευταίων δεν άφηναν περιθώρια για μία αμοιβαία συμφωνία που θα ικανοποιούσε τους Κρήτες¹⁵⁴. Η λεπτή ισορροπία των αντικρουόμενων συμφερόντων οδήγησε τις Δυνάμεις σε μια συμβιβαστική και μεταβατική λύση για τους χριστιανούς Κρήτες, την Αυτονομία αντί της Ένωσης.

Στο πλαίσιο αυτό, χρήσιμη είναι η εξέταση του όρου «Μεγάλες Δυνάμεις». Το διεθνές δίκαιο δεν κάνει διάκριση μεταξύ μεγάλων και μικρών δυνάμεων· άλλωστε κάτι τέτοιο αντιβαίνει στην αρχή της ισότητας μεταξύ των

---

¹⁵¹ Ιωάννης Χασιώτης, *Μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας και ευρωπαϊκής πρότασης. Ο ελληνικός κόσμος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη (University Studio Press) 2001, σ. 227-228.- Χαρακτηριστικά είναι τα λόγια ενός Τούρκου Δερβίση προς τον Δημήτριο Υψηλάντη: «[...]Οι Έλληνες θα ελευθερωθούν μία μέρα από τους Τούρκους [...] δε θα ελευθερωθούν όμως ποτέ από τις μεγάλες χριστιανικές Δυνάμεις [...]». Πρβλ. Σβορώνος, *Ανάλεκτα...ό.π.*, σ. 237-238.

¹⁵² Στο σημείο αυτό πρέπει να εξεταστεί η χρήση του όρου «Προστάτιδες Δυνάμεις», καθώς η τελευταία «συναρτάται με τη διαπλοκή των σχέσεων του ελληνικού κράτους με τις Δυνάμεις και ευρύτερα με το παγκόσμιο σύστημα εξάρτησης», συνδέεται δηλαδή με τις διεθνείς σχέσεις της Ελλάδας. Κατά την Κατερίνα Γαρδίκια, ο όρος «Προστάτιδες Δυνάμεις» ήταν ελληνική επινόηση που αργότερα υιοθετήθηκε από τις τελευταίες και είναι ενδεικτικός της εξάρτησης και της υποτέλειας των Ελλήνων απέναντι στις Μεγάλες Δυνάμεις, στο πλαίσιο του αγώνα τους για τη συγκρότηση ελληνικού κράτους. Βλ. σχετικά Κατερίνα Γαρδίκια *Προστασία και εγγυήσεις: στάδια και μύθοι της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης (1821-1920)*, Θεσσαλονίκη (εκδόσεις Βάνιας) 1990, σ. 53, 54, 58, 60, 61. Η πρώτη μνεία του όρου «Προστάτιδες Δυνάμεις» απαντάται το 1832.

¹⁵³ Α.Ι.Μ., φάκ. 3^α, αρ. εγγρ. 35, «Πρόχειρο σχέδιο σημαίας με μαύρο μελάνι σε λεπτή γαλάζια κόλλα (1866)».

¹⁵⁴ Χαρακτηριστικό είναι το δημοσίευμα της εφημερίδας *Κήρυξ* του 1908, σύμφωνα με το οποίο «[...] ή Εὐρώπη πάσχει ἀπὸ ἀνταγωνισμό ἑχθροπαθείας μεταξὺ Γερμανίας καὶ Ἀγγλίας [...]». Πρβλ. εφ. *Κήρυξ*, Χανιά, 3 Νοεμβρίου 1908. – Βλ. και Κέντρο Ερεύνης Ιστορίας Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας των Αθηνών, *Αρχείο Παγκαβή* (στο εξής Α.ΡΑ), φάκ. 5, βλ. και απόσπασμα της εν λόγω εφημερίδος (3 Νοεμβρίου 1908).

χωρών. Ωστόσο, ο όρος «Μεγάλες Δυνάμεις»¹⁵⁵, είναι όρος της Realpolitik και χρησιμοποιείται, για να χαρακτηρίσει τις χώρες εκείνες που, λόγω της πολιτικής, οικονομικής, στρατιωτικής και ιδεολογικής δυναμικής τους καθόρισαν τις παγκόσμιες εξελίξεις και επηρέασαν καταλυτικά το μέλλον κι άλλων λαών. Επιπλέον, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη η εποχή κατά την οποία χρησιμοποιήθηκε και παγιώθηκε ο όρος, καθώς εξυπηρετούσε συγκεκριμένες σκοπιμότητες¹⁵⁶.

Η δύναμη ενός κράτους δε συνίσταται μόνο στις ένοπλες δυνάμεις του, αλλά και στις οικονομικές και τεχνολογικές πηγές του, εξαρτάται από την αποτελεσματικότητα της εξωτερικής του πολιτικής και συσχετίζεται με τις διεθνείς υποχρεώσεις του, καθώς και με τη δύναμη άλλων ανταγωνιστικών κρατών. Ιδιαίτερα σημαντικός στη διαμόρφωση μίας Δύναμης είναι και ο παράγοντας «γεωγραφική θέση». Αυτό εξηγεί και γιατί οι δύο «πλευρικές Δυνάμεις», η Βρετανία και η Ρωσία¹⁵⁷, έγιναν ιδιαίτερα σημαντικές μετά την ήττα του Ναπολέοντα, το 1815¹⁵⁸. Το 19ο και στις αρχές του 20ού αιώνα μπορούμε να κάνουμε λόγο για Μεγάλες Δυνάμεις δύο ταχυτήτων, τη Μεγάλη Βρετανία, τη Γαλλία και τη Ρωσία που αποτελούν, ίσως, το σκληρό πυρήνα των Μεγάλων Δυνάμεων και έπονται η Αυστροουγγαρία, η Πρωσία/ Γερμανία, που προς τα τέλη του 19ου αιώνα αποκτά μεγαλύτερη ισχύ, και η Ιταλία. Η τελευταία υιοθετεί τους τύπους μίας Μεγάλης Δύναμης, στην ουσία, όμως, πρόκειται για μία μεσαία δύναμη σε τροχιά ανέλιξης¹⁵⁹.

Η Μεγάλη Βρετανία, στα 1900, κατείχε «τη μεγαλύτερη αυτοκρατορία που είχε δει ποτέ ο κόσμος». Το πανίσχυρο βρετανικό ναυτικό, το απaráμιλλο δίκτυο ναυτικών βάσεων και σταθμών, το εμπορικό ναυτικό και οι οικονομικές υπηρεσίες της πόλης του Λονδίνου, την έκαναν το μεγαλύτερο οικονομικό παράγοντα σε παγκόσμιο επίπεδο. Η Γαλλία έφτασε πολύ κοντά στο να ελέγξει

---

¹⁵⁵ Couturier, *ό.π.*, σ. 23-24. - Χαρακτηριστική είναι η επισήμανση του Couturier «[...] εὐρωπαϊκαὶ τινὲς Δυνάμεις ἀὐτοτιτλοφορούμεναι αἱ “Μεγάλαι Δυνάμεις”[...]», υπογραμμίζοντας παράλληλα ότι ο αριθμός τους δεν είναι κάθε φορά σταθερός, με εξαίρεση συγκεκριμένες χώρες που αποτελούν τον «σκληρό πυρήνα» τους.

¹⁵⁶ Πρβλ. Serge Bernstein - Pierre Milza, *Ιστορία της Ευρώπης. Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών 1815-1919*, τ. Β', μτφρ. Α. Δημητρακόπουλος, επιμ. Κ. Λιβιεράτος, Αθήνα (Αλεξάνδρεια) 1997, σ. 23. - Η πρώτη μνεία του όρου έγινε στα 1814 με το Σύμφωνο του Σωμόν, όταν η Βρετανία ήρθε σε συνεννόηση με τη Ρωσία, την Πρωσία και την Αυστρία, προκειμένου να αντιμετωπίσουν νικηφόρα τη Γαλλία του Ναπολέοντα

¹⁵⁷ Ο όρος «πλευρικές Δυνάμεις» χρησιμοποιείται με την έννοια του γεωγραφικού χώρου, καθώς βρίσκονται στο δυτικό και στο ανατολικό αντίστοιχα άκρο της Ευρώπης, γεγονός που επηρεάζει και το διεθνή τους ρόλο.

¹⁵⁸ Paul Kennedy, *The Rise and the Fall of the Great Powers, Economic Change and Military Conflict, from 1500 to 2000*, Λονδίνο, Σίδνεϋ, Ουέλλινγκτον *χ.χ.*, σ. xvii και 202.

¹⁵⁹ Κατά την Αγγελική Σφήκα - Θεοδοσίου, στις αρχές του 20ού αιώνα «η Ιταλία αποτελούσε μία ανερχόμενη Μεγάλη Δύναμη ή καλύτερα μία χώρα με φιλοδοξίες Μεγάλης Δύναμης, λόγω του πληθυσμού της, της ιστορίας, της γοητείας που η τελευταία ασκούσε, και της γεωγραφικής της θέσης [...]». Βλ. σχετικά Αγγελική Σφήκα - Θεοδοσίου, *Η Ιταλία στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι σχέσεις της με τις Μεγάλες Δυνάμεις και την Ελλάδα*, Αθήνα (εκδόσεις Παπαζήση) 2004, σ. 17-18.

την Ευρώπη, οι προσπάθειες της, όμως, αποτράπηκαν, ύστερα από συμμαχία των άλλων Δυνάμεων. Η Ρωσία ήταν αυτόματα μία από τις Μεγάλες Δυνάμεις, λόγω του μεγάλου πληθυσμού της, της έκτασής της και του στρατού της, που ήταν ο μεγαλύτερος στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Ωστόσο, η οικονομική κρίση στα τέλη του 19ου αιώνα μείωσε τη δύναμή της, ενώ κάθε σημαντική της έκθεση σε πόλεμο αποκάλυψε την αδυναμία της σε στρατιωτικό επίπεδο¹⁶⁰.

Η Αυστροουγγαρία αποτελούσε μία μεγάλη δύναμη με σημαντικές πλουτοπαραγωγικές πηγές. Εντούτοις, οι τεταμένες σχέσεις της Αυστρίας με την Ουγγαρία, το γεγονός ότι η αυτοκρατορία των Αψβούργων αποτελούσε μία πολυεθνική αυτοκρατορία με αποσχιστικές τάσεις και ο κίνδυνος των Νοτιοσλάβων της δημιουργούσαν προβλήματα. Από την άλλη, η Πρωσία και κατόπιν η Γερμανία άρχισε να ισχυροποιείται με την άνοδο του Βίσμαρκ και να προσεγγίζει τη Βιέννη, για να απομονώσει αφενός τη Γαλλία, και αφετέρου να αντιμετωπίσει ενδεχόμενη ρωσική εισβολή στα Βαλκάνια, ενώ στόχος της γερμανικής πολιτικής τη δεκαετία του 1890 ήταν «να αναλάβει την παγκόσμια ηγεμονία»¹⁶¹. Τέλος, η Ιταλία στα τέλη του 19ου αιώνα ήταν σε ισχύ «η μικρότερη από τις Μεγάλες Δυνάμεις». Εντούτοις, εκμεταλλευόμενη τη γεωστρατηγική της θέση, έτρεφε μεγάλες φιλοδοξίες στα Βαλκάνια, στην Κεντρική Ευρώπη και στη Βόρεια Αφρική¹⁶².

Η στάση των Δυνάμεων στη διευθέτηση του Κρητικού Ζητήματος δεν υπήρξε ενιαία, καθώς τις περισσότερες φορές δε συνέπιπταν τα συμφέροντά τους. Το 1829, ο Γάλλος απεσταλμένος στον Πόρο πρότεινε την προσάρτηση της Κρήτης στην Ελλάδα, γεγονός που συνάντησε την αντίδραση της Βρετανίας¹⁶³. Στα 1832, ο πρόξενος της Γαλλίας στην Κρήτη αντιπρότεινε την κατάκτηση και τον αποικισμό της νήσου, αλλά και μετά το δεύτερο Τουρκοαιγυπτιακό Πόλεμο του 1839, η γαλλική κυβέρνηση βολιδοσκοπούσε τους Κρήτες για το αν ήταν διατεθειμένοι να δεχτούν την κυριαρχία της. Την ίδια περίοδο είχε ταχθεί ανοιχτά υπέρ του Μεχμέτ Αλή της Αιγύπτου, ελπίζοντας σε ανταλλάγματα στο χώρο της Εγγύς Ανατολής¹⁶⁴.

¹⁶⁰ Kennedy, *ό.π.*, σ. xvii, 219, 224-226, 232, 241.

¹⁶¹ Η γεωστρατηγική που είχε υιοθετήσει το Β' Ράιχ είχε να κάνει με την ενίσχυση του πολεμικού στόλου. Σύμφωνα με το γεωγράφο Fr. Ratzel, «[...] Η γερμανική Weltpolitik στόχευε στην αφαίρεση από την Αγγλία των ασιατικών της κυρίως αποικιών. Παράλληλα με το ναυτικό της πρόγραμμα [...] η Γερμανία ολοκλήρωσε τη συστηματική πολιτική διείσδυση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία που αποτελούσε τον κύριο στόχο του δόγματος "Drang nach Osten" [...]». Βλ. το σχετικό άρθρο του Ιωάννη Λουκά, «*Το Κρητικό Ζήτημα στην τελευταία φάση του: η αγγλική και η γερμανική γεωστρατηγική*», *Η τελευταία φάση του κρητικού ζητήματος* (=πρακτικά συνεδρίου), επιμ. Θ. Δετοράκης - Α. Καλοκαιρινός, Ηράκλειο (Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών) 2001, σ. 61.

¹⁶² Kennedy, *ό.π.*, σ. 202, 215-217, 249.

¹⁶³ Ο Guizot ζήτησε την Κρήτη για την Ελλάδα και ο Thiers δήλωνε ότι Ελλάδα χωρίς και την Κρήτη [δεν] «[...]θα μπορέσει να είναι αξία του ονόματος τούτου [...]». Βλ. σχετικά Couturier, *ό.π.*, σ. 31-34.

¹⁶⁴ Λάιος, *ό.π.*, σ. 278-279.

Από την άλλη, η ρωσική πολιτική είχε συνδεθεί ιδιαίτερα με την Επανάσταση του 1821, καθώς ήταν διάχυτη η εντύπωση στην Ευρώπη ότι ήταν υποκινούμενη από αυτήν. Σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση και το ρόλο της Ρωσίας στη Βαλκανική ο Engels έγραφε χαρακτηριστικά στη *New York Daily Tribune*: «[...] ο ελληνικός ξεσηκωμός του 1821 υποκινήθηκε λίγο-πολύ ευθέως από ρωσικό χρυσάφι και ρωσική επιρροή [...]». Παράλληλα, θεωρούσε ότι τα μέλη της Φιλικής Εταιρίας βρίσκονταν υπό την καθοδήγηση των Ρώσων¹⁶⁵. Άλλωστε, ο πρώτος κυβερνήτης της Ελλάδας, Ιωάννης Καποδίστριας, χαρακτηριζόταν ως «κατάσκοπος των ρωσικών συμφερόντων»¹⁶⁶. Παρόλα αυτά, η Ρωσία ενέδωσε στην αγγλική πολιτική για την Κρήτη.¹⁶⁷

Όταν ο Όθωνας δέχτηκε το αξίωμα του βασιλιά της Ελλάδας, ο πατέρας του, Λουδοβίκος, ζήτησε εκ νέου την προσάρτηση της Κρήτης, αλλά η Βρετανία για άλλη μια φορά αρνήθηκε. Η πρόταση του Κρητικού Μισαήλ Αποστολίδη προς την Αγγλία, το 1838, για ίδρυση αγγλικού προτεκτοράτου και οι προτάσεις της Επιτροπής των Κρητών (1839) για την αυτονομία του νησιού ή την ανεξαρτητοποίησή του απορρίφθηκαν από την Αγγλία¹⁶⁸.

Με τον Τουρκοαιγυπτιακό Πόλεμο του 1839, ο Αυστριακός καγκελάριος Μέττερνιχ παρακίνησε τις άλλες Δυνάμεις να προστατεύσουν την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο ίδιος είχε ιδιαίτερες βλέψεις για την Κρήτη, αλλά φανερά υποστήριζε ότι αυτή ανήκε στο σουλτάνο, προκειμένου να προκαταλάβει τους Βρετανούς και τους Γάλλους. Ωστόσο, σκεφτόταν τη δυνατότητα στρατιωτικής κατάληψής της, όπως προκύπτει από σχετικό στρατιωτικό υπόμνημα. Εντούτοις, το υψηλό κόστος της εκστρατείας

---

¹⁶⁵ Εφ. *The New York Daily Tribune*, Νέα Υόρκη, 19 Απριλίου 1853. - Για την αντίληψη που θεωρούσε τους Έλληνες όργανα της ρωσικής πολιτικής πρβλ Karl Marx – Frederic Engels, *Η Ελλάδα, η Οθωμανική Αυτοκρατορία και το Ανατολικό Ζήτημα*, εισαγωγή, μετάφραση, υπόμνημα, Παν. Κονδύλη, Αθήνα (Γνώση) 1995, σ. 323.

¹⁶⁶ Ο Καποδίστριας δέχτηκε τη θέση του κυβερνήτη της Ελλάδας, αφού πρώτα έλαβε τη συναίνεση του τσάρου Νικολάου του Α΄. Βλ. σχετικά το γνωστό έργο του John A. Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, τ. Α΄, Αθήνα (Μ.Ι.Ε.Τ.) 1997, σ. 131.

¹⁶⁷ Ελένη Δ. Μπελιά, «Το Κρητικόν Ζήτημα επί Καποδίστρια», *Πεπραγμένα του Γ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο, 18-23 Σεπτεμβρίου 1971) τ. Γ΄ Νεώτεροι Χρόνοι*, Αθήνα 1975,

σ. 233-248. - G. Streit, *La question Cretoise au point de vue du droit international*, *Revue générale de droit international Public*, τ. X, , Paris 1903, σ. 3-4.

¹⁶⁸ Πρεβελάκης, *ό.π.*, σ. 56. - Για την πρόταση του Μισαήλ Αποστολίδη. Βλ και Κ.Ε.Ι.Ν.Ε.Α.Α. - F.O./ P.R.O. 32/79, Church προς Lyous (Αθήνα 3 Σεπτεμβρίου 1838), φάκ. 9-12. Για τις προτάσεις της Επιτροπής των Κρητών με τις οποίες προτείνεται η ανεξαρτητοποίηση ή η ίδρυση στην Κρήτη ηγεμονίας υποτελούς στο Σουλτάνο βλ. και Κ.Ε.Ι.Ν.Ε.Α.Α. - F.O./ P.R.O. 32/90 La Commission Cretoise (Ν. Ρενιέρης, Αρχιμ. Ν. Αποστολίδης, Εμμ. Αντωνιάδης) a Palmerston (Αθήνα, 6/18 Δεκεμβρίου 1839) και F.O. 32/90 Υπόμνημα της Επιτροπής των Κρητών “Mémoré pal la Commission Crétoise”, (Αθήνα, 20 Νοεμβρίου 1839). - Ο λόρδος Palmerston πρότεινε να δοθεί η Κρήτη στην Πύλη. Η Αγγλία φοβόταν πως η ενδεχόμενη ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, ίσως να οδηγούσε την πρώτη πιο κοντά στην επιρροή της Ρωσίας. Βλ. σχετικά εφ. *The Times*, Λονδίνο, 17 Μαΐου 1841. -

και οι αντικειμενικές, λόγω της απόστασης, δυσκολίες σε συνδυασμό με τις όποιες διεθνείς αντιδράσεις, καθιστούσαν ανέφικτη την υλοποίηση ενός τέτοιου σχεδίου¹⁶⁹.

Μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο, η ρωσική πολιτική για την Κρήτη βρισκόταν σε στενή συνάρτηση με το κίνημα του Πανσλαβισμού που οδήγησε τη ρωσική κυβέρνηση στο να υποστηρίξει τις διεκδικήσεις των σλαβικών λαών της Βαλκανικής¹⁷⁰. Η Ρωσία επιδίωκε να κρατήσει το ζήτημα της Κρήτης σε εκκρεμότητα και να αποφύγει μία πιο ενεργή παρέμβαση που θα υπονόμει τις μεταρρυθμίσεις που εξελίσσονταν εκείνη την περίοδο στη Ρωσική Αυτοκρατορία¹⁷¹. Παράλληλα, με την υπογραφή της Συνθήκης των Παρισίων (1856) και την παραχώρηση του Hatt-i Hümayun από το σουλτάνο, ύστερα και από τις πιέσεις της Βρετανίας, παραχωρήθηκαν προνόμια στους μη μουσουλμάνους κατοίκους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι παραχωρήσεις της Πύλης έγιναν και για να αποφευχθεί το ενδεχόμενο μελλοντικής επέμβασης της Ρωσίας, προκειμένου να υπερασπίσει τα συμφέροντα των Ορθοδόξων που διαβιούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπως είχε κάνει το προηγούμενο διάστημα¹⁷².

Λίγο πριν από την Επανάσταση του 1866, σημειώθηκε στην Κρήτη μία κίνηση για τη δημιουργία ενός νησιωτικού ελληνικού κράτους υπό αγγλική προστασία. Την κίνηση αυτή υποστήριξαν σημαντικά πρόσωπα («αντεπαναστάτες»), τους οποίους ενθάρρυνε ο Βρετανός πρόξενος στα Χανιά Henry Overy¹⁷³. Είχε προηγηθεί πρόταση των Βρετανών προς τους Κρητικούς, το 1860, να δεχτούν τον πρίγκιπα Αλφρέδο της Αγγλίας ως βασιλιά της Κρήτης, χωρίς, όμως, αποτέλεσμα¹⁷⁴. Κατά την Επανάσταση του 1866, η Αγγλία σύστησε στους Κρήτες μετριοπάθεια και πίεσε την Οθωμανική Αυτοκρατορία να παραχωρήσει γενική αμνηστία και νέα προνόμια στον κρητικό λαό.¹⁷⁵

---

¹⁶⁹ Γεώργιος Λάιος, «Οι κατακτητικές βλέψεις του Μέττερνιχ επί της Κρήτης (1840 και 1848), *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ', Αθήνα 1968., σ. 277-280.

¹⁷⁰ Πρβλ. Δοντά, «Τα απομνημονεύματα του στρατηγού Ιγνάτιεφ...», *ό.π.*, σ. 174.

¹⁷¹ Καλλιτάκη - Μερτικοπούλου, *Ο ελληνικός αλτρωτισμός...ό.π.*, σ. 35.

¹⁷² Κωνσταντίνος Φωτιάδης, *Ο εξισλαμισμός της Μ. Ασίας και οι Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου*, Θεσσαλονίκη (εκδόσεις Αφών Κυριακίδη) 1993, σ. 141-142.

¹⁷³ Βουτιερίδης, *ό.π.*, και συγκεκριμένα βλ. εισαγωγή Αντώνη Σανουδάκη, σ. XVII: Επίκεντρο της κίνησης υπήρξαν τα Χανιά και κινητήριοι μοχλός η Ελισάβετ Κονταξάκη, φίλη του Αγγλου πρόξενου στην Κρήτη. - Στρατής Παπαμανουσάκης, *Η Ξενοκρατία στην Κρήτη*, Αθήνα (εκδόσεις Κάλβος) 1979, κεφ. 8, 9.

¹⁷⁴ Στρατής Παπαμανουσάκης, *Το ενωτικό κίνημα της Κρήτης στα 1908 και ο Εμμ. Ξηράς*, Χανιά 1985, σ. 22. - Όχι τυχαία ο πρίγκιπας Αλφρέδος είχε προταθεί αρχικά μετά την εκθρόνιση του Όθωνα ως βασιλιάς της Ελλάδας. Ωστόσο, το Πρωτόκολλο του Λονδίνου του 1832 προέβλεπε ότι ο ηγεμόνας της χώρας δεν έπρεπε να ανήκει στους βασιλικούς οίκους των Μεγάλων Δυναμειών, και ο Αλφρέδος ήταν Βρετανός.

¹⁷⁵ Ο *Κήρυξ* του Λονδίνου της 27^{ης} Νοεμβρίου 1866, με αφορμή τα γεγονότα της πολιορκίας και ανατίναξης του Αρκαδίου, ανέφερε χαρακτηριστικά: «[...] συμφωνούμε ότι η διπλωματία μας έπεσε σε μεγάλο σφάλμα που δεν παράδωσε την Κρήτη στην Ελλάδα με τη λήξη [της Επανάστασης του 1866]». Ωστόσο, τονίζει ότι κάθε μερικό μέτρο θα ήταν ακατάλληλο, αν όχι

Τα χρόνια που ακολούθησαν, οι ελληνικές κυβερνήσεις ενίσχυσαν και στήριζαν τις επαναστατικές κινητοποιήσεις στο νησί¹⁷⁶. Την ίδια περίοδο η Βρετανία παρασηκνιάκὰ συμβούλευσε και ενθάρρυνε την αδιαλλαξία της Πύλης¹⁷⁷. Επιπλέον, απέρριψε έμμεσα πρόταση της Γαλλίας¹⁷⁸ για την αποστολή στην Κρήτη Διεθνούς Επιτροπής¹⁷⁹, ενθαρρύνοντας για άλλη μια φορά την αρνητική θέση της Οθωμανική Αυτοκρατορίας. Από την άλλη, παρείχε άσυλο με τα πλοία της σε οικογένειες των επαναστατών. Η αλήθεια είναι ότι η Βρετανία δεν ανταποκρίθηκε στις προσδοκίες των Κρητών, μολοντί η επιρροή της στην Πύλη ήταν καταλυτική.¹⁸⁰ Όσον αφορά στο ρόλο

επικίνδυνο. Για τη στάση της Αγγλίας βλ. και το άρθρο του Χρήστου Σταυρουλάκι, «Η αγγλική διπλωματία - Το Αρκάδι και η Κύπρος (ένα ανέκδοτο έγγραφο)», *Κρητική Εστία* 79-80 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1958), σ. 31-32.

¹⁷⁶ Βλ. Α.Ι.Μ., φάκ. 3^β, αρ. εγγρ. 300, Ι. Μιτσοτάκις (υποπρόξενος της Ρωσίας) προς Δενδρινό (27/8-1-1867): σύμφωνα με το έγγραφο, στις 26/7-1-1867 κατέπλευσαν στον όρμο της Αγίας Πελαγίας τα ελληνικά ατιμόπλοια Πανελλήνιο και Ύδρα με 1000 ενόπλους και πολλά πολεμοφόδια (όπλα και τρόφιμα) για την ενίσχυση της Επανάστασης στις Ανατολικές επαρχίες. Επίσης βλ. σχετικά με την αποστολή τροφίμων και πολεμοφοδίων: Α.Ι.Μ., φάκ. 4^α, αρ. εγγρ. 244, Γ. Λάδας προς Ι. Μιτσοτάκη (17-7-1867). -Για τη μεταφορά γυναικόπαιδων στην ελεύθερη Ελλάδα βλ. Α.Ι.Μ., φάκ. 4^α, αρ. εγγρ. 24, Αρχηγοί Ανατολικών Επαρχιών προς Μιτσοτάκη (12-1-1867). -Για το ρόλο της Κεντρικής Επιτροπής Αθηνών βλ. και Α.Ι.Μ., φάκ. 4^α, αρ. εγγρ. 138, Μ. Κόρακας προς Μιτσοτάκη (11-4-1867) και Α.Ι.Μ., φάκ. 5^α, αρ. εγγρ. 343, Επιτροπή Ανατολικών Επαρχιών προς Ι. Μιτσοτάκη (2-8-1868). Για το ρόλο της Επιτροπής Σύρου βλ. και Α.Ι.Μ., φάκ. 4^α, αρ. εγγρ. 411, Οργανωτική Επιτροπή Τμήματος Ρεθύμνης προς Ι. Μιτσοτάκη (1-10-1867) και Α.Ι.Μ., φάκ. 4^α, αρ. εγγρ. 417, Μ. Α. Σκουλάς προς Ι. Μιτσοτάκη (2-10-1867).

¹⁷⁷ Couturier, *ό.π.*, σ. 47, 49, 50, 51, 53, 54.- Για τον αρνητικό ρόλο της Αγγλίας στο ζήτημα της Ένωσης βλ. και Ι. Σκαλτσούνη, *Απομνημονεύματα αναφερόμενα εις την Αναγέννησιν της Κρήτης*, Χανιά (εκ του Τυπογραφείου «Η πρόοδος», Ε. Δ. Φραντζεσκάκη 1900, σ. 11-12. Συγκεκριμένα, ο συγγραφέας αναφέρει: «Άλλ' εκ πασών τών υπό τών Ελλήνων κατακτηθεισών χωρών, τήν Κρήτην απέχωριζε πάντοτε και πρό πάσης άλλης δυνάμεως ή Αγγλία από τὰ όρια τής Ελλάδος [...]».

¹⁷⁸ Κατά την Επανάσταση του 1866 ο πρόξενος της Αγγλίας σε συνεργασία με τους Οθωμανούς διέδιδε ότι όλες οι επαρχίες του τι. Ηρακλείου είχαν υποταχθεί προκειμένου να αποθαρρύνει τους επαναστάτες. Βλ. Α.Ι.Μ., φάκ. 3^α, αριθ. 209 (6/18-11-1866). Για την πολιτική της Αγγλίας το 1868 βλ. και Κάλλια Καλλιατάκη, «Αγγλία και Κρήτη, 1868», *Κρητικά Χρονικά* 25 (1973), σ. 229-277. - Για τις προτάσεις που έγιναν προς την Αγγλία την περίοδο εκείνη βλ. και F.O. 881/3241, Turkey. Proposals stated to have been made in 1868 for Union of Crete to Great Britain, 1877.

¹⁷⁹ Πρώτος ο κόμης Νικόλαος Ignatiev, πρεσβευτής της Ρωσίας στην Κωνσταντινούπολη την περίοδο 1864-1877, ζήτησε επίμονα από την κυβέρνησή του να πρωτοστατήσει στην αποστολή ευρωπαϊκής επιτροπής στην Κρήτη που θα προετοίμαζε το έδαφος για την προσάρτηση της νήσου στην Ελλάδα, χωρίς, όμως, να εισακουστεί από τους προϊσταμένους του, την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τους συναδέλφους του στην Πόλη. Αντίθετα, ο Ρώσος υπουργός Εξωτερικών Gorchakov, αντιπρότεινε στη Γαλλία την Αυτονομία της Κρήτης, προκειμένου να μη γενικευτεί η εξέγερση στην εγγύς Ανατολή. Πρβλ. Δοντά, «Τα απομνημονεύματα του στρατηγού Ignatiev...», *ό.π.*, σ. 173.

¹⁸⁰ Φωτιάδης, *ό.π.*, σ. 365: χαρακτηριστικά, ο πρεσβευτής της Βρετανίας Stratford Canning, είχε τέτοια επιρροή που μπόρεσε στα 1856 να επαναφέρει τον Τούρκο πρωθυπουργό στη θέση

της Γαλλίας, ο πρόξενός της στο νησί, Derché, δεν έδινε στους Κρήτες καμία ελπίδα για βοήθεια και μεροληπτούσε υπέρ των Τούρκων¹⁸¹. Από την άλλη, η γαλλική κοινή γνώμη έβλεπε με συμπάθεια το εθνικό απελευθερωτικό κίνημα των χριστιανών Κρητών¹⁸².

Σε σύσκεψη που έγινε για το Κρητικό Ζήτημα το 1869, η Γαλλία, προκειμένου να μειώσει την αγγλική επιρροή στη Μεσόγειο και στη Βαλκανική, υπέγραψε συμφωνία με τη Ρωσία για κοινή δράση στο Ανατολικό Ζήτημα¹⁸³. Η Ρωσία κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του 1866 στήριξε τις κινητοποιήσεις στην Κρήτη, κυρίως μέσω των προξενικών της αντιπροσώπων. Ο Σπυρίδων Δενδρινός, πρόξενός της στα Χανιά¹⁸⁴, και ο Ιωάννης Μιτσοτάκης¹⁸⁵, υποπρόξενός της στο Ηράκλειο, ενίσχυσαν τις επαναστατικές κινητοποιήσεις. Ο τελευταίος, μάλιστα, είχε ιδρύσει στο Ηράκλειο «Μυστική Εταιρεία» που προετοίμαζε και τροφοδοτούσε την Επανάσταση¹⁸⁶. Από την άλλη, ο Ρώσος υπουργός Εξωτερικών, πρίγκιπας Gortchakoff πρότεινε ως μοναδική διέξοδο την προσάρτησή της στην Ελλάδα, χωρίς, όμως, αποτέλεσμα.¹⁸⁷ Ήταν τόσο έντονη η εύνοια της Ρωσίας προς την Επανάσταση,

---

του, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά σε προσωπική του επιστολή προς τη γυναίκα του. Ο ίδιος θεωρείται ως ένας από τους εισηγητές του Hatt-i - Hümayun.

¹⁸¹ Ζαμπετάκης, *ό.π.* και συγκεκριμένα σ. 68 κ. εξής, αριθ. εγγρ. 8 Derché προς Γαλλικό Υπουργείο των Εξωτερικών (29 Ιουλίου 1866). *Ό.π.* και συγκεκριμένα σ.74 κ. εξής, αριθ. εγγρ. 8 Derché προς Γαλλικό Υπουργείο των Εξωτερικών (2 Αυγούστου 1866). - Ενδεικτικά αναφέρεται ότι ο Γάλλος πρόξενος σε συνεργασία με τον Άγγλο ομόλογό του και τις τουρκικές αρχές διέδιδαν φήμες για τη (δήθεν) καταστολή κάθε επαναστατικής εξέγερσης στον τομέα του Ηρακλείου, Α.Ι.Μ., φάκ. 3^α, αριθ. εγγρ. 209, Βουλγαρίδης προς Μιτσοτάκη (6/18-11-1866).

¹⁸² Ο διάσημος Γάλλος ποιητής Βίκτωρ Ουγκώ δημοσίευσε στην εφημερίδα "L' Orient" μια φλογερή προκήρυξη για την Κρήτη, γεγονός που ενθουσίασε τους Επαναστάτες, βλ. Στέφανος Μακρυμυχάλης, «Ανέκδοτα έγγραφα εκ του Αρχείου Σκουλούδη σχετικά με την Κρητική Επανάσταση του 1866-1869, Συμβολή εις την Νεωτέραν Κρητικήν ιστορίαν», *ό.π.*, σ. 29, σημ. 49 (και εφημ. *L' Orient*, Βρυξέλλες, 2 Δεκεμβρίου 1866).

¹⁸³ Couturier, *ό.π.*, σ. 50, 51, 65, 71, 72. - Νικολακάκης, *ό.π.*, σ. 15.

¹⁸⁴ Για τον Δενδρινό πρβλ. το πρόσφατο έργο των Δημήτριου Γ. Στεργίου, Χρήστου Γ. Ζαχαράκι, *Διπλωματία και Πόλεμος: Γεώργιος Ζαχ. Σκουλούδης, Εμμανουήλ Παχλάς. Δύο Ρεθιμνιώτικες μορφές στο σταυροδρόμι του Αρκαδίου*, Ρέθυμνο (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης) 2008.

¹⁸⁵ Ο Ι. Μιτσοτάκης γεννήθηκε στη Χαλέπα Χανίων και σπούδασε Φιλολογία. Το 1863 διορίστηκε υποπρόξενος της Ρωσίας στο Ηράκλειο και κατά την Επανάσταση του 1866 υπήρξε ο πολύτιμος σύνδεσμος μεταξύ της επαναστατικής επιτροπής της Σύρου και της Αθήνας και των επαναστατών των Ανατολικών επαρχιών της νήσου. Βλ. σχετικά Α.Σ.Τ., φωτοτυπίες δελτίων, Κ.Α.6, φάκ. 14.

¹⁸⁶ Α.Ι.Μ., φάκ. 1^β, αρ.εγγρ.7, Ι. Μιτσοτάκης προς Σπ. Δενδρινό (απάντηση στο έγγραφο του πρόξενου με το οποίο ο Ι. Μιτσοτάκης διορίζεται επίτιμος υποπρόξενος του Υποπροξενείου Ηρακλείου, 16/28-6-1860. - Α.Ι.Μ., φάκ.4^α, αρ. εγγρ. 275, Αναγνώστης Παπαδάκης (από τη φυλακή στην οποία βρίσκεται) προς Ι. Μιτσοτάκη, 7/8/1867. Στην επιστολή αυτή αναφέρονται, ανάμεσα σε άλλα, οι μυστικοί κωδικοί με τους οποίους επικοινωνούσαν μέλη της Εταιρείας. Λόγου χάρι, ο Ιωάννης Μιτσοτάκης ήταν ο αριθμός 25 και ο Λυσίμαχος Καλοκαιρινός ο αριθμός 35.

¹⁸⁷ Α.Ι.Μ., φάκ. 4^α, αρ. εγγρ. 24, Αρχηγοί των Ανατολικών Επαρχιών προς Ι. Μιτσοτάκη, 1-4-1867. -Από την άλλη ο Ρώσος πρέσβης επέδωσε διακοίνωση στην Πύλη με την οποία της

που φημιολογούνταν ότι με διαταγή του ίδιου του τσάρου είχαν συσταθεί φιλελληνικοί σύλλογοι στη Ρωσία¹⁸⁸. Παράλληλα, ο Ιωάννης Μιτσοτάκης είχε αναλάβει το ρόλο της διαχείρισης των οικονομικών της Επανάστασης¹⁸⁹, την προμήθεια με τρόφιμα, πυρομαχικά¹⁹⁰ και φάρμακα¹⁹¹, τη διάσωση του άμαχου πληθυσμού κι άλλων σημαντικών για την Επανάσταση προσώπων¹⁹², αλλά και τη διαμαρτυρία για αυθαιρέσιες της τουρκικής διοίκησης¹⁹³. Τέλος, δεν παρέλειπε να τονώσει το ηθικό των επαναστατών¹⁹⁴.

Παράλληλα, η ιταλική πολιτική, την περίοδο εκείνη, υποδαύλιζε τις επαναστατικές κινητοποιήσεις στο νησί και συντάχτηκε με τη Ρωσία και τη Γαλλία για τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος για την τύχη του κρητικού πληθυσμού. Η Ιταλία ακολουθούσε τις πολιτικές των άλλων Δυνάμεων, καθώς έπρεπε πρώτα να φροντίσει για την εσωτερική της ανασυγκρότηση¹⁹⁵. Μέσα σε αυτό το κλίμα ανταγωνισμού, η αυστριακή κυβέρνηση δε θέλησε να επέμβει στις υποθέσεις της Κρήτης.

Αργότερα, ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1877 υποδαύλιζε την Κρητική Επανάσταση του 1878 και οδήγησε στην εφαρμογή του Οργανικού Νόμου. Κάτω από το πρίσμα ανταγωνισμού και ανακατατάξεων, ο Νικόλαος Σαρίπολος ανέφερε στα 1877 προς το βασιλιά Γεώργιο την προσωπική του άποψη για τα εδάφη που θα έπρεπε να διεκδικήσει ο ελληνισμός: «[...] ἔν Κράτος μὲ πρωτεύουσα τὴν Κωνσταντινούπολιν ἔχοντες [...] τῆ

γνωστοποιούσε ότι οι κυβερνήτες των ρωσικών πλοίων είχαν λάβει εντολή να προβούν ακόμα και στη χρήση πυρών σε περίπτωση που ο τουρκικός στόλος πρόβαλε αντίσταση. Βλ. σχετικά Couurier, *ό.π.*, σ. 55-56.

¹⁸⁸ Επιπλέον, ομογενείς της Ρωσίας, όπως ο Δημήτριος Βερναρδάκης, συνέδραμαν οικονομικά τον Αγώνα. Βλ. σχετικά Στέφανος Ι. Μακρυμιχάλης, «Ανέκδοτα έγγραφα εκ του Αρχείου Σκουλούδη σχετικά με την Κρητικήν Επανάστασιν του 1866-1869...», *ό.π.*, σ. 17 και σημ. 18.

¹⁸⁹ Α.Ι.Μ., φάκ.4^α, αρ. εγγρ. 383, Α. Μήτσας (Τύλισσος) προς Ιωάννης Μιτσοτάκη (από τον οποίο και ζητά οικονομική ενίσχυση, 23-9-1867).- Α.Ι.Μ., φάκ.4^α, αρ. εγγρ. 417, Μ.Α. Σκουλάς προς Ι. Μιτσοτάκης (ο πρώτος παρακαλεί το δεύτερο να στείλει στην Επιτροπή Ρεθύμνου τα 100 ναπολεόντεια (=νομίσματα) που του είχε αποστείλει η επιτροπή Σύρου, 2-10-1867).

¹⁹⁰ Α.Ι.Μ., φάκ. 4^α, αρ. εγγρ. 244, Γ. Λάδας προς Ι. Μιτσοτάκη (ο πρώτος παρακαλεί το δεύτερο για αποστολή τροφίμων και πολεμοφοδίων/ 17-7-1867).

¹⁹¹ Α.Ι.Μ., φάκ. 4^α, αρ. εγγρ. 399, Επαναστάτες της περιοχής Γωνιών(;) προς τον Ι. Μιτσοτάκη (οι επαναστάτες ζητούν από τον υποπρόξενο της Ρωσίας, εκτός από χρήματα και φάρμακα και συγκεκριμένα κινίνο, 27-9-1867).

¹⁹² Α.Ι.Μ., φάκ. 4^α, αρ. εγγρ. 202, Κεντρική Επιτροπή των Κρητών προς Ι. Μιτσοτάκη (η Επιτροπή τον παρακαλεί να φροντίσει για τη διάσωση της οικογένειας Μαλαγαρδή, της οποίας ο αρχηγός είχε διαφύγει από την Κωνσταντινούπολη και βρισκόταν στην Αθήνα, έτοιμος για νέους αγώνες, 13-5-1867).

¹⁹³ Α.Ι.Μ., φάκ. 4^β, αρ. εγγρ. 577, Ι. Μιτσοτάκης προς Ρεσίτ Εφένδη, υποδιοικητή Ηρακλείου, 2/14-3-1867.

¹⁹⁴ Α.Ι.Μ., φάκ. 48, αρ. εγγρ. 628, Ι. Μιτσοτάκης προς «Αδελφούς» Ανατολικών Επαρχιών, 17-8-1867.

¹⁹⁵ Παπαμανουσάκης, *Το ενωτικό κίνημα της Κρήτης*, *ό.π.*, σ. 22.

Κρήτη, τῇ Θεσσαλία καὶ τῇ Ἠπειρῶ [...]μηδὲ τῆς [...] Κύπρου¹⁹⁶ ἐξαιρουμένης [...]], για να εισπράξει την απάντηση του Γεωργίου ότι υπερβάλλει αναφορικά με τις διεκδικήσεις του¹⁹⁷. Από την άλλη, οι Κρήτες βουλευτές έστειλαν υπόμνημα στο Συνέδριο του Βερολίνου το 1878, προβάλλοντας τα αιτήματά τους. Η ελληνική κυβέρνηση ματαίωσε τη μετάβασή τους, καθώς φοβήθηκε ότι ενδεχομένως να υπέκυπταν στην πίεση των Ευρωπαίων και αποδέχονταν τη λύση της Αυτονομίας αντί της Ένωσης¹⁹⁸. Κάτω από τις διαμαρτυρίες των επαναστατών και την πίεση του Λονδίνου, ο Σουλτάνος προχώρησε στη Σύμβαση της Χαλέπας¹⁹⁹.

Στα 1888, προβλήθηκε ακόμα περισσότερο η ιδέα να τεθεί το νησί υπό βρετανική προστασία, άποψη που προκάλεσε νέες αντιδράσεις των χριστιανών Κρητών που ζούσαν κάτω από τη δεινή οικονομική κατάσταση και αναρχία²⁰⁰. Την περίοδο πριν από την Επανάσταση του 1896-1897, ο τότε πρωθυπουργός της Ελλάδας Θεόδωρος Δηλιγιάννης συνέστησε στους Κρήτες μετριοπάθεια και προσοχή στις κινήσεις τους. Κατά τη συνεδρίαση της Βουλής της 1/12ης Φεβρουαρίου 1896, ο βουλευτής Κ. Παπαμιχαλόπουλος αναφέρθηκε αναλυτικά στην κατάσταση που επικρατούσε στο νησί και κάλεσε την ελληνική κυβέρνηση να λάβει όλα τα μέτρα για την υπεράσπιση των εθνικών συμφερόντων. Ο υπουργός Εξωτερικών Αλέξανδρος Σκουζές έμμεσα ομολόγησε την αδυναμία της ελληνικής κυβέρνησης να παρέμβει. Παράλληλα, διαβεβαίωσε ότι έκανε ό,τι ήταν δυνατόν «για την επίτευξη του ποθούμενου σκοπού», και συνέστησε εγκράτεια, προκαλώντας νέες διαμαρτυρίες²⁰¹. Ωστόσο, η κοινή γνώμη ήταν πεπεισμένη ότι η Ελλάδα έπρεπε να δράσει²⁰².

Την ίδια περίοδο, η Ελλάδα προσανατολιζόταν σοβαρά στην αποστολή πλοίων στην Κρήτη και στην απόβαση ελληνικού στρατού²⁰³. Σύντομα, ο

¹⁹⁶ Βλ. σχετικά, το έργο του Σπυρίδωνος Παπαγεωργίου, *Ο Καποδίστριας και οι ρίζες του Κυπριακού*, Αθήνα (εκδόσεις Γ. Λαδιά) 1977, σ. 17-22 και 26-27.

¹⁹⁷ Νικόλαος Ι. Σαρίπολος, *Αυτοβιογραφικά Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1889, σ. 240-241.

¹⁹⁸ Για το υπόμνημα βλ. Δ. Ξυριτάκης, *Αντώνιος Μιχελιδάκης: ο βίος, η πολιτεία και το έργο ενός λησμονημένου ευπατρίδη*, Δήμος Γαζίου 2001, σ. 77-80.

¹⁹⁹ Δε μπορούμε να κάνουμε λόγο για ριζική μεταστροφή της βρετανικής πολιτικής. Απλά, η βρετανική κυβέρνηση φρόντιζε να εξυπηρετεί κάθε φορά τα συμφέροντά της, προσαρμόζοντάς τα με τα νέα δεδομένα που απέρρεαν από τις εκάστοτε πολιτικές συνθήκες. Άλλωστε, δεν είναι τυχαία η ρήση του Palmerston, σύμφωνα με την οποία «[...] η Βρετανία είχε μόνιμα συμφέροντα, όχι, όμως, μόνιμους συμμάχους [...]», βλ. Kennedy, *ό.π.*, σ. 232.

²⁰⁰ M.A.E., *Documents Diplomatiques, Affaires d' Orient, Affaire de Crète – Conflict Greco-Turc, Situation de l' Empire Ottoman, Φεβρουάριος -Μάιος 1897*, *ό.π.*, No1 Blanc, γενικός πρόξενος της Γαλλίας στα Χανιά προς Gabriel Hanotaux, υπουργό Εξωτερικών, Χανιά, 29 Ιανουαρίου 1897.

²⁰¹ *Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής*, περίοδος ΙΔ', Σύνοδος Β', Συνεδρίασις της 1/12 Φεβρουαρίου 1896, σ. 37-39.

²⁰² Εφ. *Ακρόπολις*, Αθήνα, 27 Ιανουαρίου 1897. - Εφ. *Εφημερίς*, Αθήνα, 27 Ιανουαρίου 1897.

-Εφ. *Εστία*, Αθήνα, 28 Ιανουαρίου 1897. -Εφ. *Εμπρός*, Αθήνα, 28 Ιανουαρίου 1897.

²⁰³ Α.Υ.Ε., *φάκ. 1900, κατάταξη Α2/αακ*, φάκ. 4, υποφάκ. 1900, 4.1, «Η εξεταστική των πραγμάτων επιτροπή της Βουλής δια την αποστολήν πολεμικών πλοίων και Στρατού στην Κρήτη το 1897».

στόλος των Μεγάλων Δυνάμεων απέκλεισε τα παράλια της Κρήτης. Παρόλα αυτά, οι συγκρούσεις συνεχίστηκαν²⁰⁴. Μετά την ελληνική απόβαση και τις αντιδράσεις της Πύλης και της Ευρώπης, η βασιλική δυναστεία της Ελλάδας άρχισε να αγωνιά για την τύχη του στέμματος²⁰⁵. Η κατάσταση είχε επιδεινωθεί για τη δυναστεία, όταν ξέσπασε ο ατυχής για την Ελλάδα Ελληνοτουρκικός Πόλεμος. Το Κρητικό Ζήτημα αποτελούσε μία διαρκή εκκρεμότητα για την εκάστοτε ελληνική κυβέρνηση. Χαρακτηριστικά είναι όσα γράφει ο Αθως Ρωμάνος, που χρημάτισε υπουργός Εξωτερικών στην πρώτη και τρίτη κυβέρνηση Θεοτόκη, σε ανεπίσημο έγγραφό του: «[...] Κατά τήν χθεσινήν παρά τῶ πρωθυπουργῶ [...] ἐπίσκεψίν μου, ἔλαβον ἀφορμή, ὅπως ἐπιστήσω τήν προσοχήν του ἐπὶ τῆς δυσχερεστάτης θέσεως εἰς ἣν περιῆλθε ἡ Ἑλλάς ἔνεκα τῆς μὴ ἐπιλύσεως τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος [...]»²⁰⁶.

Με την επανάσταση του 1897, και λόγω της έκρυθμης κατάστασης που επικρατούσε στο νησί²⁰⁷, μετά και την απόβαση ελληνικού εκστρατευτικού σώματος²⁰⁸ και το βομβαρδισμό των επαναστατών στο Ακρωτήριο, ο ενωμένος στόλος των Μεγάλων Δυνάμεων απέκλεισε την Κρήτη. Η Γαλλία είχε στείλει ἕξι (;) πλοία συνοδείας, ενώ η Ρωσία δε διέθετε περισσότερα από δέκα. Η Αυστρία έκανε επίδειξη της ισχύος της στέλνοντας δεκαπέντε πλοία. Η Ιταλία ήταν η μόνη από τις Μεγάλες Δυνάμεις που μπόρεσε να συναγωνιστεί την Αγγλία, καθώς είχε διαθέσει για το σκοπό αυτό είκοσι πλοία²⁰⁹. Κάτω από τις πιέσεις των άλλων Δυνάμεων, η Γερμανία έστειλε συμβολικά μόνο ένα πλοίο συνοδείας, το «Αυτοκράτειρα Αυγούστα»²¹⁰.

---

²⁰⁴ Εφ. *Ακρόπολις*, Αθήνα, 3 Φεβρουαρίου 1897.- Εφ. *Εφημερίς*, Αθήνα, 4 Φεβρουαρίου 1897 και ειδικότερα «διαταγή της 1^{ης} Φεβρουαρίου του 1897 του Υπουργού Στρατιωτικών Σμολένσκιη προς τον συνταγματάρχη πεζικού Τιμολόοντα Βάσσον για την κατάληψη της Κρήτης».

²⁰⁵ Εφ. *Αστν*, Αθήνα, 5 Φεβρουαρίου 1897. - Η παραχώρηση της Αυτονομίας στην Κρήτη έσωσε, κατά το βασιλιά Γεώργιο, την δυναστεία.

²⁰⁶ Μουσείο Μπενάκη - Ιστορικά Αρχεία, *Αρχείο Αθω Ρωμανού* (στο εξής Α.Α.Ρ.), αρ. εισαγ. 443, φακ. 15, «Κρήτη 1901 -1910», χειρόγραφες σημειώσεις Α. Ρωμανού χ.χ.

²⁰⁷ Τα γεγονότα στην Κρήτη φαίνεται ότι συγκίνησαν την κυβέρνηση του βασιλιά Ουμβέρτου, αλλά απ' ό,τι φαίνεται τα περιθώρια των αντιδράσεων της ιταλικής κυβέρνησης ήταν περιορισμένα. Πρβλ. εφ. *Η Φωνή των Υποδούλων*, Αθήνα, 5 Μαΐου 1890.

²⁰⁸ Α.Υ.Ε., *φάκ. 1900, κατάταξη Α2/αακ*, φάκ. 4, υποφάκ. 1900, 4.1, «Η εξεταστική των πραγμάτων επιτροπή της Βουλής δια την αποστολή πολεμικών πλοίων και Στρατού στην Κρήτη το 1897».

²⁰⁹ Berárd, *ό.π.*, σ. 40, 41, 43, 118, 210. - Α.Υ.Ε., *φάκ. 1900, κατάταξη Α2/αακ*, φάκ. 4, υποφάκ. 1900, 4.1, «Η εξεταστική των πραγμάτων επιτροπή της Βουλής δια την αποστολή πολεμικών πλοίων και Στρατού στην Κρήτη το 1897».

²¹⁰ Εφ. *Illustrirte Zeitung*, Λειψία - Βερολίνο, 4 Μαρτίου 1897: στην εφημερίδα γίνεται εκτενής αναφορά στη γερμανική αποστολή στην Κρήτη και απεικονίζεται το εν λόγω πλοίο. - Εφ. *Το Αστν*, Αθήνα, 12 Φεβρουαρίου 1897. - Το ίδιο έτος, η Γερμανία ετοιμαζόταν να ναυπηγήσει τον ισχυρότερο πολεμικό στόλο του κόσμου - παρά την αποστολή μόνο ενός πλοίου στην Κρήτη. Βλ. σχετικά το άρθρο του Ιωάννη Λουκά, «Το Κρητικό Ζήτημα στην τελευταία φάση του: η

Η Ιταλία προσπάθησε να δείξει το ενδιαφέρον της για την Κρήτη και αυτό εντάσσεται στο γενικότερο σχεδιασμό της που απέβλεπε, μέσω της οργάνωσης επιστημονικών αποστολών, στη διείσδυση στο χώρο της ανατολικής Μεσογείου²¹¹. Από την άλλη, ο ιταλικός λαός βρέθηκε στο πλευρό των Κρητών επαναστατών²¹². Αξιοσημείωτη είναι η άφιξη στην Κρήτη Ιταλών εθελοντών για τον Κρητικό Αγώνα, οι οποίοι και έγιναν δεκτοί με ενθουσιασμό²¹³.

Η Αυστρία ήταν υπέρ της διατήρησης του status quo στο νησί. Γι' αυτό στήριζε το σουλτάνο και τον πασά του Χάνδακα Τζεβάτ, η μητέρα του οποίου ήταν αυστριακής καταγωγής. Ωστόσο, υπερασπίστηκε τα ελληνικά συμφέροντα στο βορρά, καθώς μπορούσε να ελέγξει την Ελλάδα πιο εύκολα. Χαρακτηριστικά λέγεται ότι «[...] προτιμούσε να δει Έλληνες στη Θεσσαλονίκη και στην Αλβανία, παρά Σλάβους ή Ιταλούς[...]»²¹⁴. Κάτω από αυτές τις συνθήκες η κατάσταση στο νησί ήταν απελπιστική²¹⁵. Η Μεγάλη Βρετανία προσπάθησε να βοηθήσει στην αντιμετώπιση της πείνας αποστέλλοντας σακιά

αγγλική και η γερμανική γεωστρατηγική», *Η τελευταία φάση του κρητικού ζητήματος* (=πρακτικά συνεδρίου), ό.π., σ. 61.

²¹¹ Για την αποστολή του Gerola βλ. και L' Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti e la Missione Cretese di Giuseppe Gerola, *Creta Veneziana, L'Istituto Veneto e la Missione Cretese di Giuseppe Gerola. Collezione fotografica 1900-1902*, (επιμ.) S. A. Curuni - Lucilla Donati, Βενετία 1988. Το έργο του Gerola δημοσιεύτηκε από το Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti με το γνωστό τίτλο *Monumenti Veneti nell' isola di Creta* (=Βενετικά Μνημεία της Κρήτης). Ο πρώτος τόμος τυπώθηκε στη Βενετία το 1905. - Κώστας Γ. Τσιγκάκης, «Η αποστολή του Giuseppe Gerola στην Κρήτη (1900-1902) και η καταγραφή των μνημείων της βενετικής περιόδου», *Η τελευταία φάση του κρητικού ζητήματος* (=πρακτικά συνεδρίου), σ. 561-568. - εφ. *Το Άστυ*, Αθήνα, 10 Φεβρουαρίου 1897. - Σβολόπουλος, ό.π., σ. 32. - Ανάλογα φαίνεται να ενέργησε και η Αγγλία, μέσω των ανασκαφών του Arthur Evans στην Κνωσό.

²¹² Βλ. σχετικά Κυβερνητάκης - Συνάνης, «Η συνεισφορά των πολιτών της Κατάνης στην υπόθεση της Κρητικής Επανάστασης του 1897», *Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος* (=πρακτικά συνεδρίου), ό.π., σ. 531-544. - Εφ. *Εστία*, Αθήνα, 12 Φεβρουαρίου 1897.

²¹³ Βλ. σχετικά εφ. *La Tribuna Illustrata della Domenica*, 11 Απριλίου 1897. Η εφημερίδα εικονίζει τους Ιταλούς εθελοντές να μάχονται και έχει υπότιτλο "In Candia - Un manipolo di volontari italiani che combattono strenuamente con gl' insorti". - Λίγα χρόνια αργότερα, και συγκεκριμένα το 1905, η Ιταλία θα επιδιώξει ένα είδος διεθνούς διοίκησης για την Κρήτη, χωρίς να κρύβει το ενδιαφέρον της για το νησί. Πρβλ. Πανεπιστήμιο Κρήτης - Βιβλιοθήκη, Αρχείο Ερρίκου Μούατσου (στο εξής Α.ΜΟ.), Κλ. Μαρκαντωνάκης προς Ελ. Βενιζέλο, Αθήνα, 6 Ιουνίου 1905.

²¹⁴ Dakin, ό.π., σ. 236.- Λιλή Μακράκη, «Ο Κρητικός Βενιζέλος», ό.π., σ. 206 και σημ. 44.

²¹⁵ Όπως αναφέρει ο Μαρκήσιος του Salisbury, μετέπειτα πρωθυπουργός της Μεγάλης Βρετανίας, «[...] η συγκυρία δεν μπορούσε να δικαιολογήσει τις Δυνάμεις στο να παρεκκλίνουν από τον αρχικό τους σκοπό και να αναλάβουν τη διάθεση μίας αδιαφορίας απέναντι στους κινδύνους που απειλούσαν τη γενική ειρήνη [...]». Βλ. Δ.Κ.Β.Ρ. - Turkey No 5 (1898), *Further Correspondence respecting the Affairs of Crete. Presented to both Houses of Parliament by Command of her Majesty*, London 1898, No 120, ο Μαρκήσιος του Salisbury προς τον Sir N. O' Connor, Foreign Office, 23 Μαρτίου 1898.

με κριθάρι, από τα οποία αρκετά δόθηκαν σε μουσουλμάνους. Επίσης, ο Ρώσος υποπρόξενος μοίραζε χρήματα²¹⁶ και αλεύρι²¹⁷.

Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος που ακολούθησε επιβράδυνε τις εξελίξεις στο Κρητικό Ζήτημα αναφορικά με το ενωτικό αίτημα²¹⁸ και ανάγκασε τους Κρήτες να δεχτούν την Αυτονομία. Μέσα σ' αυτό το κλίμα, η γαλλική κυβέρνηση προσπάθησε να προστατέψει τους Έλληνες που διαβιούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία²¹⁹. Παράλληλα, ο Γάλλος πρόξενος, αναφέρθηκε στο κλίμα τρομοκρατίας που προκαλούσαν τα ένοπλα μουσουλμανικά σώματα²²⁰.

Στο πλαίσιο της κατανομής σφαιρών επιρροής αποφασίστηκε να καταλάβουν οι Άγγλοι το Ηράκλειο, οι Ρώσοι το Ρέθυμνο, οι Ιταλοί τα Χανιά, οι Γάλλοι τη Σητεία, οι Γερμανοί την περιοχή της Σούδας και οι Αυστριακοί την Κίσαμο. Η Διοίκηση της νήσου ασκούσαν για δύο μήνες από ένα διεθνές όργανο, το Συμβούλιο των Ναυάρχων, στο οποίο είχαν αναθέσει όλοι τις κρατικές αρμοδιότητες²²¹. Οι Μεγάλες Δυνάμεις, προκειμένου να προστατεύσουν τις ζώνες επιρροής τους στο νησί, έπρεπε να αποβιβάσουν ένα μέρος από τα πληρώματά τους. Ωστόσο, οι πενήντα άνδρες του «Αυτοκράτειρα Αυγούστα» εξαιτίας του μικρού αριθμού τους, δεν έκαναν κάποια συγκεκριμένη υπηρεσία και αναγκαστικά, οι Δυνάμεις εμπιστεύθηκαν τη Σούδα στην Αυστρία²²². Η Γερμανία γνωστοποίησε στις άλλες Δυνάμεις ότι δεν θα έστελνε άλλα στρατεύματα και μαζί με την Αυστροουγγαρία ανακάλεσαν τις δυνάμεις τους από την Κρήτη και δεν αναμίχθηκαν ενεργά στις κρητικές υποθέσεις²²³. Η αποχώρησή τους, όμως, δε σήμαινε και την απουσία ενδιαφέροντος για το Κρητικό Ζήτημα.

---

²¹⁶ F.O. 78/4969, *British Relief Work in Crete*, H. N. Braisford προς τον Duke of Westminster, Κωνσταντινούπολη, 16 Ιουνίου 1898. Πρβλ. εφ. *The Times*, Λονδίνο, 27 Ιουνίου 1898. – Πιθανότητα να αναφέρεται στον Γεώργιο Μιτσοτάκη, υποπρόξενο της Ρωσίας στο Ηράκλειο από το 1896 έως το 1918.

²¹⁷ Πρβλ. Α.Γ.Μ., φάκ. 3^α, αρ. εγγρ. 32, Αγαθάγγελος, επίσκοπος Χερσονήσου, προς τον Γεώργιο Μιτσοτάκη, υποπρόξενο της Ρωσίας στο Ηράκλειο, Ηράκλειο, 6 Μαΐου 1898 (στο έγγραφο ο Αγαθάγγελος ζητά σακιά με αλεύρι από τη ρωσική βοήθεια που είχε αποσταλεί στο νησί).

²¹⁸ Για τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο και την παρακολούθηση των εξελίξεων που σχετίζονται και με το Κρητικό Ζήτημα από το Γαλλικό Υπουργείο Εξωτερικών βλ. και Ministère des Affaires Etrangères (στο εξής Μ.Α.Ε.), *Documents diplomatiques, Affaires d' Orient, Affaire de Crète – Conflict Greco-Turc, Situation de l' Empire Ottoman, Φεβρουάριος -Μάιος 1897*, Paris (Imprimerie Nationale) MOCCCXCVII, No 1, No 27, No 135, No 275, No 622.

²¹⁹ Μ.Α.Ε., ό.π., No 622 Μ. Ρ. Gambon, πρεσβευτής της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη, προς Hanotaux, υπουργό Εξωτερικών Γαλλίας, Πέραν, 29 Απριλίου 1897.

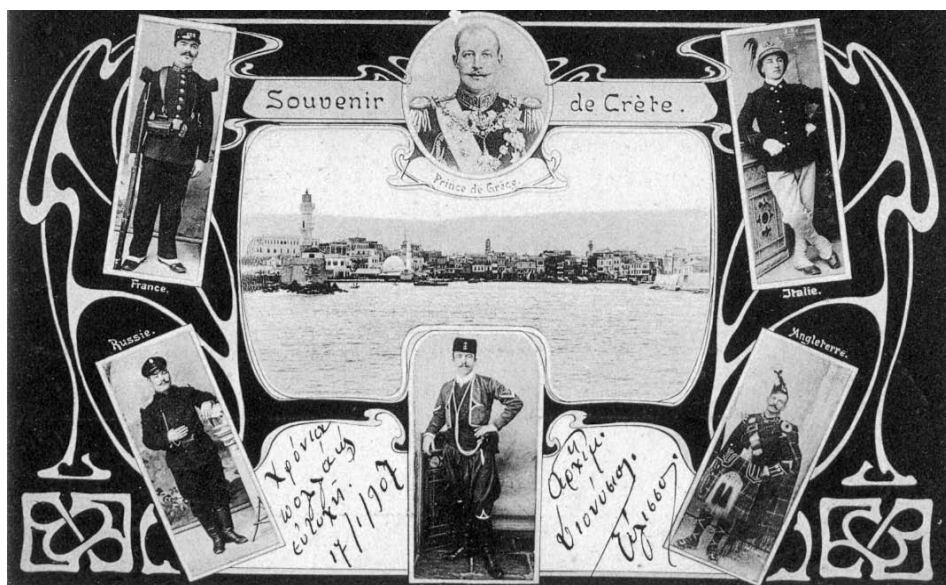
²²⁰ Μ.Α.Ε., ό.π., No1 Blanc προς Hanotaux, Χανιά, 29 Ιανουαρίου 1897.

²²¹ Dutkowski, ό.π., σ. 9

²²² Berard, ό.π., σ. 46.

²²³ Βλ. σχετικά Turkey No 5 (1898), *Further Correspondence respecting the Affairs of Crete*,...ό.π., No 118, Sir H. Rumbold προς τον Μαρκήσιο του Salisbury, Βιέννη, 23 Μαρτίου 1898, σ. 93. Για την αποχώρηση των δύο Μεγάλων Δυνάμεων βλ. Λάσκαρις, ό.π., σ. 200.

Επιστολικό δελτάριο με φόντο τα Χανιά, πρωτεύουσα της Κρητικής Πολιτείας, τον αρμοστή Γεώργιο, τους άνδρες των Μεγάλων Δυνάμεων και της Χωροφυλακής

[Πηγή: *Αρχείο Οικογένειας Αντωνίου Μιχελιδάκη*]

Οι εναπομείνουσες τέσσερις Δυνάμεις ανέλαβαν τη διοίκηση των πόλεων και των επαρχιών της νήσου. Συγκεκριμένα, οι Βρετανοί επέπτευαν το Ηράκλειο και τις επαρχίες Τεμένους, Μαλεβυζίου, Μονοφατσίου, Καινουργίου και Πεδιάδος, οι Ρώσοι το Ρεθύμνο²²⁴, καθώς και τις επαρχίες Αγ. Βασιλείου, Μυλοποτάμου, Αμαρίου και Πυργιωτίσσης, οι Γάλλοι το Λασιθί και τις επαρχίες Μεραμβέλλου, Βιάννου, Ιεράπετρας και Σητείας, και οι Ιταλοί²²⁵ την ευρύτερη περιοχή των Χανίων, τα Σφακιά, τις επαρχίες Κισάμου και Σελίνου. Η πόλη των Χανίων και ορισμένες νησίδες βρίσκονταν υπό διεθνή έλεγχο²²⁶.

²²⁴ Τα ρωσικά στρατεύματα ανέλαβαν την επίβλεψη του τομέα του Ρεθύμνου. Οι Ρώσοι επιδόθηκαν σε σημαντικά κοινωφελή έργα, θέλοντας, ίσως, να προσεγγίσουν τους χριστιανούς της Κρήτης. Βλ. Κώστα Εμμ. Παδουβά, *Κρήτη 1897-1913, Πολυεθνικές Ένοπλες Δυνάμεις. Κατοχή – Αυτονομία – Ένωση με την Ελλάδα*, Αθήνα 1997, σ. 150. - Γιάννης Γρυντάκης, «Η ζωή στην πόλη του Ρεθύμνου κατά την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα», *Κρητολογικά Γράμματα* 14 (1998), σ. 178-179. Σημαντικός υπήρξε κι ο ρόλος του συν/χη Ourbanovitch.

²²⁵ Τα ιταλικά στρατεύματα προχώρησαν και σε μέτρα για την αποκατάσταση της τάξης Turkey No3 (1898), *ό.π.*, No 210., ο Μαρκήσιος του Salisbury προς Sir P. Currie, Foreign Office, 19 Οκτωβρίου 1897. - Οι Ιταλοί, καθώς δεν είχαν στην άμεση δικαιοδοσία τους κάποια μεγάλη πόλη (η πόλη των Χανίων ανήκε σε όλες τις Δυνάμεις), έστρεψαν την προσοχή τους στον καλλωπισμό δημόσιων και ιδιωτικών χώρων και στη βελτίωση της ποιότητας ζωής των οικισμών που ανήκαν στη ζώνη επίβλεψής τους (βλ. το έργο του Κωνσταντίνου Εμμ. Παδουβά, *ό.π.*, σ. 150).

²²⁶ Για τις ζώνες κατοχής και διοίκησης των Μεγάλων Δυνάμεων βλ. F.O. 78/4969, Χανιά, 8 Απριλίου 1898, αρ. 94, καθώς και MFQ 1/ 68/ 1, χάρτης αρ. 97 και χάρτης αρ. 173. Στον

Τη διοίκηση των περιοχών που βρισκόταν στα χέρια των επαναστατών θα αναλάμβανε μία επιτροπή που θα εκλεγόταν από τη Συνέλευση των Κρητών υπό το Συμβούλιο των Ναυάρχων. Η Συνέλευση των Κρητών επέλεξε μία επιτροπή, το «Εκτελεστικό» με πρόεδρο τον Ιωάννη Σφακιανάκη. Το «Εκτελεστικό» διαπραγματεύτηκε με τους ναύαρχους των Δυνάμεων το Κρητικό Ζήτημα και προετοίμασε το έδαφος για την άφιξη του νέου αρμοστή στο νησί²²⁷.

Στο μεταξύ, οι Μεγάλες Δυνάμεις, αφού αποφάσισαν την παραχώρηση Αυτονομίας στην Κρήτη, ήρθαν σε διαπραγματεύσεις γύρω από το πρόσωπο του Γενικού Διοικητή, και τελικά Αρμοστή, της νήσου. Οι διαπραγματεύσεις υπήρξαν επίπονες και σκληρές, εντούτοις οδήγησαν σε μία λύση κοινής αποδοχής. Αναλυτικά, τα πρώτα ονόματα που τέθηκαν στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων για τη θέση του Γενικού Διοικητή ήταν: ο Noumaz Droz, πρώην πρόεδρος της Ελβετικής Ομοσπονδίας, που προτάθηκε από τη Γαλλία, και οι Καραθεοδωρή πασάς, πρεσβευτής της Πύλης στις Βρυξέλλες, Μαυρογένης Μπέης, πρεσβευτής της Πύλης στις Ηνωμένες Πολιτείες και ο Βοεβόδας Πέτροβιτς, (Bojo Petrovits), πρόεδρος του κρατικού συμβουλίου του Μαυροβουνίου και εξάδελφος του ηγεμόνα του Μαυροβουνίου. Οι τρεις τελευταίοι προτάθηκαν από τη Ρωσία²²⁸. Παράλληλα, η ρωσική κυβέρνηση εξέφρασε την προτίμησή της για μόνιμο κυβερνήτη και πρότεινε να εφαρμοστεί στην Κρήτη το οργανικό καθεστώς της Ανατολικής Ρωμυλίας με όσες τροποποιήσεις απαιτούσαν οι ιδιαίτερες συνθήκες του νησιού²²⁹.

Η γαλλική υποψηφιότητα γρήγορα εγκαταλείφθηκε. Οι δύο πρώτες υποψηφιότητες που προτάθηκαν από τη Ρωσία απορρίφθηκαν από τη

τελευταίο σημειώνονται οι έξι ζώνες στρατιωτικής φρούρησης (σε Κίσαμο, Χανιά, Ρέθυμνο, Ηράκλειο, Ιεράπετρα και Σητεία). Οι χάρτες απόκεινται στα National Archives (U.K.). - Επίσης, βλ. *Ημερήσια Διατάξεις, Πολιτική Διοικήσεις και Οικονομική Δικαιοδοσία του Τμήματος Ρεθύμνης*, Ρέθυμνο 1898, Παράρτημα, αριθ. 2, Ειδοποιήσις, όπου σημειώνεται ότι ανέλαβαν τη διοίκηση «ένεκα της αναχωρήσεως των τουρκικών αρχών και του τουρκικού στρατού». Για την ανάληψη της διοίκησης στο Ηράκλειο από τους Άγγλους βλ. Turkey No 7 (1898), *ό.π.*, No 241, γενικός πρόξενος Sir A. Biliotti προς τον Μαρκήσιο του Salisbury, Χανιά, 5 Νοεμβρίου 1898. - Το Νοέμβριο του 1898 οι βρετανικές αρχές ανέλαβαν τη διαχείριση της Αστυνομίας, των Φυλακών, του Τελωνείου, και των Εισφορών. Με εξαίρεση τη μοναδική τουρκική σημαία που κυμάτιζε μαζί με τη βρετανική, η πρώτη υπεστάλη από όλες τις υπηρεσίες και τις οχυρώσεις, βλ. σχετικά Turkey No 8 (1898), *Further Correspondence respecting the Affairs of Crete. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty*, London 1898, No241, γενικός πρόξενος Sir A. Biliotti προς τον Μαρκήσιο του Salisbury, Χανιά, 5 Νοεμβρίου 1898.

²²⁷ Dutkowski, *ό.π.*, σ. 87. - Τσίβης, *ό.π.*, σ. 244-245.

²²⁸ Γεώργιος Κ. Ασπρέας, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, 1821-1928*, τ. Β', 1865-1900, Αθήνα 1930, σ. 283.

²²⁹ Turkey No 3 (1898), *Further Correspondence, Respecting the Affairs of Crete [In continuation of "Turkey Nos 11 and 12 (1897)"]*, Presented προς τον both Houses of Parliament by Command of Her Majesty. June 1898, London (Printed for Her Majesty's Stationery Office by Harrison and sons, St. Martin's Lane) 1898, No 239., Sir P. Currie προς τον Μαρκήσιο του Salisbury (Κωνσταντινούπολη, τηλεγράφημα της 27^{ης} Νοεμβρίου 1897/04:40 μ.μ.).

Βρετανία. Ο Ηγεμόνας του Μαυροβουνίου Νικόλαος απέκρουσε την υποψηφιότητα του Πέτροβιτς, καθώς δεν επιθυμούσε να αποτελέσει μέλος της οικογένειάς του εμπόδιο στα «ενωτικά αισθήματα φιλικών λαών»²³⁰. Ο τσάρος Νικόλαος, για να ενισχύσει τη θέση της δυναστείας της Ελλάδας, που είχε κλονιστεί, ιδιαίτερα μετά την ατυχή έκβαση του Ελληνοτουρκικού Πολέμου, πρότεινε για τη θέση του Ύπατου Αρμοστή το δευτερότοκο γιο του βασιλιά των Ελλήνων, πρίγκιπα Γεώργιο. Παράλληλα, πίεσε τις κυβερνήσεις της Βουλγαρίας και της Σερβίας να μη θεωρήσουν την εκλογή του Γεωργίου ως ελληνική επιτυχία και ζητήσουν ανταλλάγματα. Η Ρωσία επέμεινε στην υποψηφιότητα του Γεωργίου και δήλωσε ότι, σε αντίθετη περίπτωση, θα τασσόταν υπέρ την ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα.

Ο τσάρος πιθανότατα να έβλεπε την πρότασή του για το Γεώργιο ως μία ευκαιρία, προκειμένου να δείξει την ευγνωμοσύνη του απέναντι στον πρίγκιπα, ο οποίος του είχε σώσει τη ζωή σε δολοφονική επίθεση που είχε δεχτεί από φανατικό Ιάπωνα, κατά τη διάρκεια ταξιδιού του στην Άπω Ανατολή²³¹. Η Μεγάλη Βρετανία έβλεπε δύο πλεονεκτήματα σ' αυτήν την υποψηφιότητα: α) θα εκπλήρωνε εν μέρει τις επιθυμίες των Κρητών και β) θα έδινε ένα τέλος στις αναταραχές στην Ελλάδα²³². Οι όποιες αντιρρήσεις της Γερμανίας, της Αυστρίας και των άλλων Δυνάμεων κάμφθηκαν, όταν η Ρωσία πρότεινε ο Έλληνας πρίγκιπας να διοριστεί όχι ως διοικητής, αλλά ως αρμοστής των Δυνάμεων στην Κρήτη και υπεύθυνος απέναντί τους²³³. Από την άλλη, η κυβέρνηση του σουλτάνου επεδίωξε να διοριστεί Γενικός Διοικητής της νήσου χριστιανός, αλλά υποτελής στο σουλτάνο²³⁴.

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να υπογραμμιστεί ο ρόλος των των προξένων των Δυνάμεων στην Κρήτη στην έκφραση της πολιτικής των κρατών τους. Οι κυβερνήσεις χαράσσουν τη γενική πολιτική με βάση τα συμφέροντά

---

²³⁰ Βλ. σχετικά Γούναρης, *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων...ό.π.*, σ. 339-340.

²³¹ Turkey No 3 (1898), *ό.π.*, No 272, Μαρκήσιος του Salisbury προς Sir P. Currie, Foreign Office, 31 Δεκεμβρίου 1897. Αξίζει να υπογραμμιστεί ο τρόπος που στο τηλεγράφημα του F.O. αναφέρεται η υποστήριξη της υποψηφιότητας του Γεωργίου: "Her Majesty's Government would OF COURSE support the candidature of Prince George of Greece for the Governorship of Crete, if it should be proposed". Ωστόσο, η υποψηφιότητα του Γεωργίου προτάθηκε αρχικά από τη Ρωσία.- Berard, *ό.π.*, σ. 200, σημ. 206. - Σβολόπουλος, *ό.π.*, σ. 41.

²³² Turkey No 3 (1898), *ό.π.*, No 266, Μαρκήσιος του Salisbury προς Goschen, Foreign Office, τηλεγράφημα της 29^{ης} Δεκεμβρίου του 1897/ 11:30 μ.μ.

²³³ Λάσκαρις, *Διπλωματική Ιστορία της Ελλάδος, 1821-1914, ό.π.*, σ. 198-201. - Ασπρέας, *ό.π.*, σ. 282 και 283, σημ. 1. - Εφ. *Άστυ*, Αθήνα, 19 Φεβρουαρίου 1897.- Turkey No 3 (1898), *ό.π.*, No 273, Μαρκήσιος του Salisbury προς Goschen, Foreign Office, τηλεγράφημα της 31^{ης} Δεκεμβρίου του 1897/ 02:00 μ.μ.. -Turkey No 3 (1898), *ό.π.*, No 267., Gosselin προς τον Μαρκήσιο του Salisbury, Παρίσι, τηλεγράφημα της 30^{ης} Δεκεμβρίου 1897/ 05:15 μ.μ. - Για την επιμονή της Ρωσίας και την απειλή της προς της Δυνάμεις ότι θα τασσόταν υπέρ της Ενώσεως σε περίπτωση που δεν συμφωνούσαν βλ. και Γενικό Επιτελείο Στρατού - Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897*, Αθήνα 1993, σ. 308.

²³⁴ Turkey No 5 (1898), *Further Correspondence respecting the Affairs of Crete. Presented to both Houses of Parliament by Command of her Majesty*, London 1898, No119 (23 Μαρτίου 1898) Μαρκήσιος του Salisbury προς Sir P. Currie.

τους και οι διπλωματικοί τους αντιπρόσωποι κινούνται σε αυτήν την κατευθυντήρια γραμμή, στηριζόμενοι και στις γενικές οδηγίες που έχουν λάβει. Εντούτοις, μέσα από τις αναφορές ή τις εκθέσεις τους δημιουργούν θετικές ή αρνητικές εντυπώσεις για τη χώρα, στην οποία είναι εγκαταστημένοι και ως ένα βαθμό διαμορφώνουν το κλίμα, τις διμερείς σχέσεις και το βαθμό αποφασιστικότητας των ενεργειών της χώρας που εκπροσωπούν²³⁵. Και για του λόγου το αληθές, χαρακτηριστικά είναι όσα γράφει ο Ignatien στα απομνημονεύματά του, όταν το 1867, παρά τη μεταστροφή της Γαλλίας υπέρ των Κρητών επαναστατών, «[...] ο Γάλλος πρόξενος στα Χανιά επέμενε να διάκειται εχθρικά απέναντι στους χριστιανούς της νήσου [...]»²³⁶.

Ενδεικτική, επίσης, των προσωπικών πρωτοβουλιών ενός πρόξενου, είναι η στάση του γενικού πρόξενου της Αυστροουγγαρίας στα Χανιά, Pinter²³⁷. Αυτό αποδεικνύεται, καθώς το 1897, με προσωπική παρέμβασή του προς το στρατιωτικό διοικητή της Κρήτης, εμπόδισε τον εξαγριωμένο τουρκικό όχλο να προβεί σε βιαιοπραγίες κατά των χριστιανών²³⁸. Παράλληλα, παίρνοντας το μέρος των χριστιανών, πίεσε, ώστε να αρθούν απαγορευτικές διαταγές σχετικές με την εξαγωγή κρητικών δερμάτων προς την Αυστρία²³⁹. Οι υπηρεσίες του Αυστριακού πρόξενου προς την Κρήτη επισημάνθηκαν από τον ηγούμενο της Μονής της Αγίας Τριάδας, στα Χανιά, προς τον ακόλουθο του Αυστριακού Προξενείου²⁴⁰. Συμπερασματικά, ο Pinter είχε τα περιθώρια των δικών του πρωτοβουλιών, κάτι που φαίνεται να ίσχυε γενικά με τους πρόξενους εκείνης της εποχής.

Από την άλλη, η περίπτωση του πρόξενου της Αγγλίας είναι ιδιαίτερη. Ο Sir Alfred Biliotti δεν είχε αγγλική καταγωγή. Ήταν ανατολίτης, καθολικός και οθωμανός υπήκοος. «[...] Ανήκε στην ιδιόμορφη κοινωνική ομάδα της οθωμανικής κοινωνίας, τους λεβαντίνους, από την οποία οι ευρωπαϊκές χώρες αντλούσαν συχνά ανθρώπινο δυναμικό, για να στελεχώσουν τις εμπορικές τους επιχειρήσεις [...] και τις προξενικές τους υπηρεσίες στην Ανατολική Μεσόγειο [...]»²⁴¹. Το 1849 διορίστηκε προξενικός υπάλληλος της Αγγλίας και στα 1856 μετατέθηκε στη θέση του υποπρόξενου στη Ρόδο. Παράλληλα, τού είχε ανατεθεί από την Αγγλία η επίβλεψη των ανασκαφών στην Αλικαρνασσό και στη Ρόδο. Υπηρέτησε στην Τραπεζούντα και στη Σεβάστεια. Για όλες αυτές τις υπηρεσίες του η Αγγλία τού εμπιστεύτηκε τη θέση του γενικού πρόξενου της

---

²³⁵ Μάλιστα, μετά την Επανάσταση του Θερίσου, οι πρόξενoi των Μεγάλων Δυνάμεων στο νησί, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η Πρεσβευτική Διάσκεψη στη Ρώμη είχε παραγκωνιστεί, διαδραμάτισαν ουσιαστικό ρόλο στη διαχείριση του Κρητικού Ζητήματος. Βλ. σχετικά Α.Υ.Ε., *Κρητικόν Ζήτημα 1905*, Μητσόπουλος, πρεσβευτής της Ελλάδας στη Ρώμη, προς το Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών, Ρώμη, 1/14 Ιουνίου 1905.

²³⁶ Δοντά, «Τα απομνημονεύματα του στρατηγού Ιγνάτιεφ...», ό.π., σ. 174.

²³⁷ Εφ. *Μεσόγειος*, Χανιά, 21 Δεκεμβρίου 1896.

²³⁸ Εφ. *Ακρόπολις*, Αθήνα, 8 Ιουλίου 1897.

²³⁹ Εφ. *Πατρίς*, Χανιά, 3 Νοεμβρίου 1901.

²⁴⁰ Εφ. *Νέα Έρευνα*, Χανιά, 7 Νοεμβρίου 1907.

²⁴¹ Άρτεμη Ξανθοπούλου, «Η έκθεση του Βρετανού πρόξενου Alfred Biliotti (1885) για την εκπαίδευση στο Βιλαέτι της Τραπεζούντας», *Αρχείον Πόντου* 49 (2002), σ. 48.

στα Χανιά²⁴². Ο Biliotti δεν ήταν ένας απλός πρόξενος, αλλά ο «πατριάρχης» μιας οικογένειας προξένων, καθώς οι πρόξενοι της Γαλλίας και της Αυστρίας ήταν γαμπροί του, γεγονός που επηρέαζε τις μεταξύ τους σχέσεις και τη στάση τους - ως ένα βαθμό. Αξίζει να σημειωθεί ο ιδιαίτερος ρόλος του Γάλλου πρόξενου, καθώς επηρεαζόταν έμμεσα από τον πεθερό του, Biliotti. Μάλιστα, ο Bérard θεωρεί ότι ο Γάλλος πρόξενος δεν τηρούσε το καθήκον του και ότι η Γαλλία, αν είχε άλλο προξενικό πράκτορα, θα είχε διαφορετική επιρροή και θα ήταν καλύτερα πληροφορημένη.

Ο Βρετανός πρόξενος δεν ήταν ιδιαίτερα αρεστός στους χριστιανούς Κρήτες και υπήρχε μεταξύ τους «η δυσπιστία που συνήθως χαρακτήριζε εκείνη την εποχή τις σχέσεις των ορθόδοξων με τους καθολικούς της Ανατολής». Επίσης, κατά τον Couturier, η αντιδημοτικότητά του λειτουργούσε αρνητικά για το προφίλ του Γάλλου πρόξενου και γαμπρού του, Blanc. Ο Biliotti φοβόταν ότι απειλούνταν η ζωή του από τους χριστιανούς Κρήτες. Ωστόσο, κατέκρινε τις απόψεις του Καραθεοδωρή Πασά να επέμβει η κυβέρνηση κατά της Μεταπολιτευτικής Επιτροπής, καθώς ήταν από τους βασικούς υποκινητές της και στόχευε στην ίδρυση μίας αυτόνομης ηγεμονίας στο νησί υπό την προστασία των Μεγάλων Δυνάμεων²⁴³.

Στον αντίποδα αυτής της εικόνας για το Βρετανό πρόξενο βρίσκονται οι πληροφορίες που έχουμε για τη στάση του ως προξένου της Μεγάλης Βρετανίας στην Τραπεζούντα, όπου ανέπτυξε φιλικές σχέσεις με τους Έλληνες ομολόγους του και με τα μέλη της εκεί ελληνικής κοινότητας²⁴⁴. Το γεγονός αυτό μας προβληματίζει, εντούτοις το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του για την τύχη της μουσουλμανικής κοινότητας στην Κρήτη υποδαύλιζε τις αντιδράσεις των χριστιανών Κρητών στο πρόσωπό του. Μολονότι δεν συμεριζόμαστε τον χαρακτηρισμό «φιλότουρκος», το βέβαιο είναι ότι έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τους μουσουλμάνους της νήσου²⁴⁵, γεγονός που προκάλεσε τη μήνιν του

---

²⁴² Μετά την προαγωγή του σε γενικό πρόξενο μετατέθηκε το 1898 στη Θεσσαλονίκη. Παρέμεινε στο Βρετανικό Προξενείο ως το 1904, οπότε αντικαταστάθηκε από τον Graves. Βλ. σχετικά Ξανθοπούλου, *ό.π.*, σ. 14. - Για τις ενέργειες του Biliotti ως γενικού πρόξενου της Βρετανίας στη Θεσσαλονίκη βλ. και F.O. 78/5068, γενικός πρόξενος Sir A. Biliotti προς τον Μαρκήσιο του Salisbury, Θεσσαλονίκη, 31 Μαΐου 1900. Στην επιστολή αυτή στρέφεται κατά των Βουλγάρων που «δυσκολεύουν τη ζωή σε χριστιανούς και μουσουλμάνους της Μακεδονίας».

²⁴³ Couturier, *ό.π.*, σ. 91, 93 και 114-115. - Bérard, *ό.π.*, σ. 110 - 115.

²⁴⁴ Ξανθοπούλου, *ό.π.*, σ. 49, 60, 61, 72, 73, 96, 97.

²⁴⁵ Turkey No 3 (1898), *ό.π.*, No 209, γενικός πρόξενος Sir A. Biliotti προς τον Μαρκήσιο του Salisbury: αναφερόμενος στις κατηγορίες των χριστιανών για λεηλασίες που έκαναν οι μουσουλμάνοι του Ηρακλείου, διακρίνεται μία τάση να τις υποβαθμίσει, καθώς αναφέρει ότι οι περιπτώσεις που κατηγορήθηκαν ήταν μόνο τέσσερις, ενώ δυο μουσουλμάνοι που χτύπησαν ένα Βρετανό υπήκοο (που όμως ήταν από τη Μάλτα) δεν τον χτύπησαν πολύ σοβαρά. -Βλ. και F.O. 78/4933, γενικός πρόξενος Sir A. Biliotti προς τον Μαρκήσιο του Salisbury, Χανιά, 24 Ιανουαρίου 1898. Στο παραπάνω έγγραφο που αφορά στις διαμαρτυρίες των χριστιανών κατοίκων του Ηρακλείου για τη βεβήλωση του ελληνικού νεκροταφείου, κάνει λόγο για υπερβολές από μέρους των τελευταίων και ότι έγινε πολύ θόρυβος για το τίποτε. - Βλ. σχετική επιστολή διαμαρτυρίας για το γεγονός του επισκόπου Κυδωνίας Νικηφόρου. F.O. 78/4933,

χριστιανικού πληθυσμού. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, ο Biliotti αντιλαμβάνεται ότι θα αποτελούσε ψευδαίσθηση να μείνουν οι μουσουλμάνοι στην Κρήτη και προτείνει να ελεγχθεί η μετανάστευση - φυγή των μουσουλμάνων, χωρίς να ανακοπεί η πορεία τους, ενώ προτρέπει την κυβέρνησή του να προκρίνει ως τόπο προορισμού τους την περιοχή Τολμίδα, κοντά στην Αρχαία Πτολεμαΐδα, στην Κυρηναική²⁴⁶.

Ο Biliotti επιχειρώντας να δώσει μία απάντηση στις κατηγορίες που του προσάπτουν επισημαίνει ότι η κακή εντύπωση που έχει η κοινή γνώμη της Κρήτης για τους Βρετανούς δεν μπορεί να καταπολεμηθεί και προσπαθεί να την δικαιολογήσει. Χαρακτηριστικά αναφέρει, «[...] το γεγονός ότι είμαστε αντικείμενο επιθέσεως δεν μπορεί να θεωρηθεί ως δείγμα της εχθρότητας τμήματος του χριστιανικού πληθυσμού προς εμάς. Αντίθετα, είναι συνέπεια της επιρροής μας στην Κρήτη που είναι κυρίαρχη και οι ενδιαφερόμενες πλευρές προσπαθούν να την υπονομεύσουν, βρίσκοντας λάθη σε κάθε ενέργεια που γίνεται από Βρετανούς στρατιωτικούς [...]». Μάλιστα, προχωρά ένα βήμα περισσότερο, θεωρώντας ότι φτάνουν στο σημείο να επιρρίψουν στους Βρετανούς ευθύνες για κατακριτέες πράξεις που διέπραξαν άλλες Δυνάμεις²⁴⁷. Το ίδιο αινιγματική είναι και η στάση του Βρετανού υποπρόξενου στο Ηράκλειο Λυσίμαχου Καλοκαιρινού.²⁴⁸

Νικηφόρος προς το γενικό πρόξενο της Γαλλίας ως προέδρου του Προξενικού Συμβουλίου, Χανιά, 6/18 Ιανουαρίου 1898. - Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του για την τύχη των μουσουλμάνων φαίνεται από τις συνεχείς ανταποκρίσεις προς το Βρετανικό Υπουργείο Εξωτερικών: F.O. 78/5003, γενικός πρόξενος Sir A. Biliotti προς τον Μαρκήσιο του Salisbury, Χανιά, 31 Μαΐου 1899, σχετικά με τον επαναπατρισμό των αγροτών μουσουλμάνων στο οποίο καταλήγει με τη διαπίστωση ότι όλα τα παράπονα των χριστιανών Κρητών στοχεύουν στο να αναγκάσουν τους μουσουλμάνους να εγκαταλείψουν τις εστίες τους. - Τον Ιανουάριο του 1899 ο Biliotti έστειλε τηλεγράφημα στον Salisbury, στο οποίο του ανέφερε ότι έπρεπε να βοηθήσουν τους μουσουλμάνους του Ηρακλείου ή να επιστρέψουν στις εστίες τους ή να μείνουν στην Κρήτη. Βλ. σχετικά F.O. 78/5004, γενικός πρόξενος Sir A. Biliotti προς τον Μαρκήσιο του Salisbury, Χανιά, 12 Ιανουαρίου 1899.- Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Biliotti είχε δεχτεί την επίτιμη προεδρία της επιτροπής για τον επαναπατρισμό των προσφύγων (μουσουλμάνων). Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του Biliotti για τους μουσουλμάνους προκαλούσε αρνητικές εντυπώσεις στους χριστιανούς. βλ. σχετικά F.O. 78/4969, Major - General Sir H. Chermiside to Real - Admiral Noel, Ηράκλειο, 20 Δεκεμβρίου 1898. - Επίσης, ενδεικτικό της στάσης του Biliotti είναι το γεγονός ότι, κατά τα γεγονότα της 25^{ης} Αυγούστου του 1898 στο Ηράκλειο δεν απέδωσε την ευθύνη της συμπλοκής στους μουσουλμάνους, μολονότι αυτή αποδείχτηκε αργότερα. Βλ. σχετικά εφ. *Ακρόπολις*, Αθήνα, 2 Σεπτεμβρίου 1898.

²⁴⁶ F.O. 78/5003, γενικός πρόξενος Sir A. Biliotti προς τον Μαρκήσιο του Salisbury, Χανιά, 31 Μαΐου 1899, σ. 2.

²⁴⁷ F.O. 78/4933, γενικός πρόξενος Sir A. Biliotti προς Sir Thomas, Χαλέπα, 28 Ιανουαρίου 1898.

²⁴⁸ Ο Καλοκαιρινός είχε παραβρεθεί σε συνάντηση των Επαναστατών στις Αρχάνες με τους πλοίαρχους των ξένων θωρηκτών. Ανέλαβε μάλιστα να μεταφράζει τους λόγους του Βρετανού πλοίαρχου Grenfele που εκπροσωπούσε τη χώρα του και τους συναδέλφους του της Γερμανίας και της Ιταλίας ως ο αρχαιότερος. Κατά το συντάκτη του Ημερολογίου του Τάγματος των Επιλέκτων Κρητών,

Ο Βρετανός πρόξενος δεν απέδωσε άμεσα την ευθύνη των ταραχών της 25ης Αυγούστου στους Τούρκους, όταν δολοφονήθηκαν από τον τουρκικό όχλο 18 Βρετανοί στρατιωτικοί²⁴⁹. Σε επιστολή του προς τον Salisbury τόνιζε το χάος που επικρατούσε στο νησί²⁵⁰. Στη συνέχεια, μετά τη σύλληψη των πρωταίτιων και την αποχώρηση του τουρκικού στρατού, ο Βρετανός στρατιωτικός διοικητής του Ηρακλείου Sir H. Chermiside τηρούσε συνεχώς υποχωρητική στάση στις επιθυμίες του μουσουλμάνου διοικητή του Ηρακλείου Edhem Pasha και μάλιστα εν γνώσει του Βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών. Αξίζει να σημειωθεί ότι τις πύλες της πόλης του Ηρακλείου φρουρούσαν Τούρκοι και όχι Βρετανοί στρατιώτες, όπως προβλεπόταν. Ο ανασκαφέας του ανακτόρου της Κνωσού Sir Arthur Evans, που βρισκόταν εκείνη την εποχή στην Κρήτη, επισημαίνει το γεγονός ότι ο Chermiside είχε το ρόλο του βοηθού του Τούρκου, και αποδίδει την ευθύνη για την απαράδεκτη κατάσταση στο Βρετανό διοικητή του Ηρακλείου και στη βρετανική κυβέρνηση²⁵¹. Ο διοικητής, μάλιστα, φαίνεται να πληροφόρησε τον Biliotti ότι οι διαμαρτυρίες των χριστιανών για τις αναταραχές που συνέβαιναν στο Ηράκλειο ήταν μέρος ενός γενικότερου σχεδίου που στόχευε στην απόσυρση των τουρκικών στρατευμάτων²⁵². Κατά τον Evans, το τουρκο-βρετανικό καθεστώς διοίκησης της περιοχής του Ηρακλείου ήταν αντίθετο με τα συμφωνημένα²⁵³.

Και ο Chermiside θεωρούνταν από τους χριστιανούς φιλότουρκος, ενώ τα επεισόδια που προκαλούσαν οι μουσουλμάνοι αποδίδονταν στην ουδέτερη στάση του. Ωστόσο, υπάρχει και η άλλη άποψη, σύμφωνα με την οποία ο Βρετανός διοικητής ήταν υποχρεωμένος να απευθύνει παράπονα κατά των

«[...] επειδή δὲν διερμίνευεν οὕτως πιστῶς πᾶν ὅτι ἐλέγετο, παρεμβᾶς ὁ ἀνθυπολοχαγὸς κ. Ι. Μπριμιτζάκης, γνωρίζων ἄριστα τὴν ἀγγλικὴν, ἤρξατο νὰ μεταφράζη τοὺς λόγους τοῦ Ἄγγλου πλοιάρχου πρὸς τοὺς ἀρχηγούς καὶ τανάπαλιν (sic) [...]».

Η στάση του Καλοκαιρινού δημιουργεί ερωτηματικά για το ρόλο του σε σχέση με το ζήτημα της Ένωσης. Βλ. σχετικά Βουτιεριδής, *Ημερολόγιον του Τάγματος των Επιπέκτων Κρητών... ὁ.π.*, σ. 31-32 και 237-241. - Από την άλλη, δεν πρέπει να παραγνωρίζεται ότι υπήρξε μέλος της Μυστικής Εταιρίας που είχε ιδρύσει ο Ρώσος υποπρόξενος και που είχε ενισχύσει την Κρητική Επανάσταση του 1866. Βλ. σχετικά Α.Ι.Μ., φάκ. 4^α, αρ. εγγρ. 275, Αναγνώστης Παπαδάκης (από τη φυλακή στην οποία βρίσκεται) προς Ι. Μιτσοτάκη (7/8/1867). Τέλος, ο ίδιος δολοφονήθηκε από τον τουρκικό όχλο, το 1898.

²⁴⁹ Εφ. *Ακρόπολις*, Αθήνα, 2 Σεπτεμβρίου 1898.

²⁵⁰ F.O. 78/4932, γενικός πρόξενος Sir A. Biliotti προς τον Μαρκήσιο του Salisbury, Χανιά, 16 Ιουνίου 1898. Χαρακτηριστικά ανέφερε: «[...] the island is governed by no one [...]».

²⁵¹ Αντώνης Βασιλάκης, «Άρθουρ Τζον Έβανς: Γράμματα από την Κρήτη 1898», *Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος (=πρακτικά συνεδρίου)*, επιμ. Θεοχάρης Δετοράκης - Αλέξης Καλοκαιρινός, Ηράκλειο (Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών) 545-559.

²⁵² Turkey No 3 (1898), ὁ.π., No 209, γενικός πρόξενος Sir A. Biliotti προς τον Μαρκήσιο του Salisbury, Χανιά, 19 Οκτωβρίου 1898.

²⁵³ F.O. 78/4933, γενικός πρόξενος Sir A. Biliotti προς τον Μαρκήσιο του Salisbury, Χανιά, 3 Ιουνίου 1898, (σχετικά με τα παράπονα για τη συμπεριφορά των Βρετανών αξιωματικών στο Ηράκλειο).

χριστιανών, τα οποία, όμως, συνόδευε πάντα με την παρατήρηση ότι «ευχαρίστως θα δεχόταν εξηγήσεις εκ μέρους τους, που θα αναιρούσαν την κατάσταση». Ο Α. Ν. Παρασυράκης, που δημοσιεύει το άρθρο για τον Chermside στην εφημερίδα *Καιροί* και το οποίο απέστειλαν οι βρετανικές αρχές του νησιού στο Foreign Office, επισημαίνει ότι οι διαμαρτυρίες των τουρκικών αρχών έβρισκαν πάντα ανταπόκριση στον Βρετανό διοικητή. Από την άλλη, θεωρεί ότι ο Chermside έφτασε στο σημείο να συγχαρεί τους χριστιανούς για τη νίκη τους σε μάχη με τους Τούρκους και δεν μπορούσε να κάνει περισσότερα από όσα οι αρμοδιότητές του τού καθόριζαν. Ανεξάρτητα από την υπερβολή των όσων γράφει, οι Άγγλοι είχαν μπροστά τους αντικειμενικές δυσκολίες σε σχέση με τις άλλες Δυνάμεις, καθώς είχαν να αντιμετωπίσουν «[...] πενήντα χιλιάδες Τούρκους, που συσσωρεύθηκαν στο φρούριο και στα περίχωρα του Ηρακλείου, των οποίων η επιτήρηση ήταν δυσχερέστατη [...]»²⁵⁴.

Το 1898 ο Biliotti αντικαταστάθηκε απ' τον Graves, ο οποίος με τη σειρά του υπηρέτησε στην Κρήτη μέχρι το 1904, οπότε μετατέθηκε στη Θεσσαλονίκη προς αντικατάσταση του πρώτου²⁵⁵. Η αλλαγή αυτή σήμανε ευνοϊκή για τους χριστιανούς Κρήτες αντιμετώπιση, καθώς ο νέος Βρετανός πρόξενος πρότεινε στο Βρετανικό Υπουργείο των Εξωτερικών την ένωση της νήσου με την Ελλάδα ως τη μοναδική βασική λύση του Κρητικού Ζητήματος²⁵⁶. Οι εξελίξεις επιταχύνθηκαν, ύστερα από τα γεγονότα της 25ης Αυγούστου του 1898²⁵⁷. Η τουρκική διοίκηση υποχρεώθηκε να συνδράμει τα αγγλικά στρατεύματα στη σύλληψη όσων συμμετείχαν στα επεισόδια και στον αφοπλισμό των μουσουλμάνων και των χριστιανών του νησιού²⁵⁸. Σταδιακά ο τουρκικός στρατός, παρά τις αντιδράσεις της Πύλης, επιβιβάστηκε σε πλοία

---

²⁵⁴ F.O. 78/4933, σ. 278, όπου γίνεται αναφορά σε άρθρο της εφ. *Καιροί*, σχετικό με τον συνταγματάρχη Chermside.

²⁵⁵ Ξανθοπούλου, *ό.π.*, σ. 49, σημ. 14. - Holand, *ό.π.*, σ. 33.

²⁵⁶ F.O. 78/5068, γενικός πρόξενος Graves προς τον Μαρκήσιο του Salisbury, Χανιά, 1 Οκτωβρίου 1900. Χαρακτηριστικά ανέφερε (μτφρ.): «[...] οδηγούμαι στο συμπέρασμα ότι στην τελική ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα βρίσκεται η μόνη βασική λύση του Κρητικού Ζητήματος [...]».

²⁵⁷ Turkey No 7 (1898), *Further correspondence respecting the Affaires of Crete, presented by both houses of parliament by command of her Majesty*, Δεκέμβριος 1898, No 95, σ. 53/ No 135, σ. 75 και No 156, σ. 97-98.

²⁵⁸ Ε.Κ.Ι.Μ. - Ι.Μ.Κ., *Ιστορικά Αρχεία, Αρχείο Ι. Μουρέλλου* (στο εξής Α.ΜΟΥ.), φάκ. 20, αρ. σειράς 1 (1898). - Για τις ενέργειες των Τούρκων Πασάδων του Ηρακλείου μετά τη σφαγή της 25^{ης} Αυγούστου του 1898 βλ. και Β.Δ.Β.Η. - Τμήμα Αρχείων, *Αρχείον Ν. Σακλαμπάνη* (στο εξής Α.Ν.Σ.), 1871-1914, φάκ. 12, και συγκεκριμένα *Διά την Ιστορίαν, ήτοι 83 έγγραφα επίσημα των Τούρκων Πασσάδων Ηρακλείου Edhem & Chevski, αποσταλέντα μετά τας σφαγάς της 25^{ης} Αυγούστου 1898 προς τον Αγγλον Ναύαρχον Noel, τους προξένους κλπ.*, συλλεχθέντα υπό Θρασύβουλου Μαρκίδου, Ηράκλειο 1906 (αδεία της λογοκρισίας) και ιδιαίτερα τα έγγραφα με αριθ. 274, 276, 278, 287, 288, 304, 305, 322, 343.

που αναχώρησαν για τη Θεσσαλονίκη²⁵⁹. Η έναρξη της περιόδου της Κρητικής Πολιτείας ήταν πια γεγονός.

---

²⁵⁹ Turkey No 7 (1898), *Further correspondence respecting the Affaires of Crete, presented by both houses of parliament by command of her Majesty*, No 243 (6 Νοεμβρίου 1898) γενικός πρόξενος Sir A. Biliotti προς τον Μαρκήσιο του Salisbury.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ ΣΤΗ ΜΟΝΟΜΕΡΗ ΑΝΑΚΗΡΥΞΗ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ (1898-1908)

Α. Περίοδος Αρμουςτείας Πρίγκιπα Γεωργίου, 1898-1906

Επιστολικό δελτάριο του 1898 με τίτλο «η ανάσταση της Κρήτης», που εικονίζει την απελευθέρωση της Κρήτης από την τουρκική κατοχή και τις χρονολογίες των Κρητικών Επαναστάσεων. Επιπλέον, εικονίζονται από αριστερά, ο σουλτάνος Αβδούλ Χαμίτ, ο πρόεδρος του Εκτελεστικού Ιωάννης Σφακιανάκης, ο βασιλιάς Γεώργιος, οι ηγεμόνες της Ρωσίας, της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ιταλίας και ο κρητικός λαός που συντρίβει τις αλυσίδες και απελευθερώνει την Κρήτη, που εικονίζεται με τη γυναικεία μορφή στο κέντρο.

[Πηγή: Αρχείο Οικογένειας Αντωνίου Μιχελιδάκη]

«[...] Στις 9/21 του Δεκέμβρη, στα 1898, η Κρήτη άνοιξε τα μάτια της σε μία καλοκαιριά σα νάταν (sic) Μάης Μήνας [...] Στο γιαλό της Σούδας δεν απόμεινε τόπος αδειανός να πέσει ένα βελόνι [...] Η δοξασμένη γης που ετοίμαζε το καλωσόρισμα του Πρίγκιπα ήταν στρωμένη με δαφνόφυλλα και λουλούδια.[...]»
Παντελής Πρεβελάκης, *Ο Κρητικός*²⁶⁰

«[Οι Κρητικές Επαναστάσεις] απέφερον τούς ύπαρχοντας άγλαους καρπούς ούς οί Κρήτες δρέπουσιν ἤδη, ἀλλὰ καρπούς ἡμιελευθερίας ἔτι, οἵτινες οὐχ' ἦτον ὅσον τάχιον θὰ ρίψωσιν εἰς τὰς ἀγκάλας τῆς φιλοστόργου Μητρὸς τὴν φιλόστοργον Κόρην [...].»

Παναγιώτης Κριάρης, *Ιστορία της Κρήτης* (1903)²⁶¹

²⁶⁰ Παντελής Πρεβελάκης, *Ο Κρητικός*, Αθήνα (Βιβλιοπωλείο της «Εστίας») 1995, σ. 311-312.

²⁶¹ Παναγιώτης Κ. Κριάρης, *Ιστορία της Κρήτης. Από αρχαιοτάτων χρόνων, μέχρι τέλους της Επαναστάσεως του 1866*, επιμ. Αρ. Κριάρη, Χανιά (Τυπογραφείο «Η Πρόοδος», Ε.Δ. Φραντζεσκάκης) 1902, σ. 795.

Η άφιξη του πρίγκιπα Γεωργίου στην Κρήτη ως Ύπατου Αρμοστή της Κρητικής Πολιτείας

(Πηγή: Αρχείο Οικογένειας Αντωνίου Μιχελιδάκη)

Η πολιτική ζωή και η κοινωνία της Κρήτης στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και κατά τη διάρκεια της Αρμοστείας

Προκειμένου να κατανοήσουμε την πολιτική ζωή στην Κρήτη την περίοδο της Αυτονομίας, είναι απαραίτητο να γίνουν γνωστές οι πολιτικές ζυμώσεις που προηγήθηκαν του αυτόνομου καθεστώτος. Η νεότερη πολιτική ζωή της Κρήτης έχει την αρχή της στα 1878, με την εφαρμογή του Οργανικού Νόμου κατά την περίοδο της Ημιαυτονομίας. Οι Κρήτες πολιτικοί, μετά τη Σύμβαση της Χαλέπας, και παρά τις αρχικές προθέσεις της Πύλης, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για τη δημιουργία ενός νέου πολιτικού καθεστώτος, μέσα στο οποίο αναδείχθηκαν και «ανδρώθηκαν» αποκτώντας πολιτική εμπειρία που φάνηκε χρήσιμη την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, που ακολούθησε. Την εποχή της Χαλέπας δημιουργήθηκαν μέσα από ιδεολογικές αντιπαραθέσεις τα πρώτα κόμματα, οι προάγγελοι της αποκαλούμενης «συντηρητικής» και «φιλελεύθερης» παράταξης στα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας. Ο πολιτικός Εμμανουήλ Αγγελάκις αναφέρει χαρακτηριστικά στα απομνημονεύματά του ότι μέχρι τη Σύμβαση της Χαλέπας τα κόμματα δεν είχαν πολιτικές αρχές, αλλά «ήταν περισσότερο αντιτιθέμενες φατρίες»²⁶². Με την παραχώρηση προνομίων προς τους χριστιανούς Κρήτες,

²⁶² Αγγελάκις, *Απομνημονεύματα ...ό.π.*, σ. 62. - Πρέπει να σημειωθεί ότι δεν υπάρχει κάποιο βασικό έργο για τα κόμματα στην Κρήτη. - Γενικά για τα κόμματα στην Ελλάδα βλ. Gunnar Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, μτφρ. Θεόδωρος Παρασκευόπουλος, τ.

διαμορφώθηκαν ουσιαστικά δύο πολιτικές παρατάξεις, οι «Καραβανάδες», δηλαδή οι βολεμένοι στις κυβερνητικές θέσεις («οι από καραβάνας ψωμιζόμενοι») ή συντηρητικοί και οι «Ξυπόλυτοι» ή φιλελεύθεροι²⁶³ ή «Κυβερνητικοί»²⁶⁴. Ο όρος «Ξυπόλυτοι» ίσως να έχει ιδεολογική και ετυμολογική συγγένεια με τους *Sans-culottes* της Γαλλικής Επανάστασης, δηλαδή τους δημοκρατικούς ή «Ξεβράκωτους»²⁶⁵.

Πλάι στους «Ξυπόλυτους», υπήρχε μία μετριοπαθή μερίδα φιλελεύθερων, που εξέδιδαν την εφημερίδα *Λευκά Όρη* και ονομαζόταν «Ομάδα των Λευκορειτών»²⁶⁶. Αρχικά, εκδότης της εφημερίδας ήταν ο ίδιος ο αρχηγός των «Ξυπόλυτων» Κωνσταντίνος Μητσοτάκης, για να την επανεκδώσει αργότερα (1888) ο Ελευθέριος Βενιζέλος, μαζί με μία ομάδα πολιτικών φίλων του. Πρόκειται ουσιαστικά για «μία εκσυγχρονιστική ομάδα» εντός του κόμματος των «Ξυπόλυτων» που έλαβε ενεργό δράση το 1889²⁶⁷. Οι «Καραβανάδες» ή «Συντηρητικοί» υποστήριζαν ότι μόνο μέσα από το καθεστώς της Χαλέπας θα μπορούσε να ευημερήσει η Κρήτη, ενώ οι «Ξυπόλυτοι» ή «Φιλελεύθεροι» μέσα από την ένωση με την Ελλάδα. Όταν, όμως, την πλειοψηφία απέκτησαν οι «Ξυπόλυτοι» οι όροι αντιστράφηκαν, οι Συντηρητικοί επιδίωξαν μεταρρυθμίσεις και γι' αυτό κήρυξαν την Ένωση²⁶⁸. Από ό,τι φαίνεται το αίτημα της Ένωσης χρησιμοποιήθηκε από την Αντιπολίτευση, προκειμένου να φέρει την κυβέρνηση σε δύσκολη θέση. Αυτό δεν σημαίνει αλλαγή πολιτικής της εκάστοτε κυβέρνησης. Ειδικά οι φιλελεύθεροι, το 1889, ακολούθησαν την πολιτική του Χαρίλαου Τρικούπη, που αφενός είχε ταχθεί υπέρ της Ένωσης, αφετέρου τη θεωρούσε άκαιρη τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή οποιαδήποτε κινητοποίηση²⁶⁹.

Οι «Καραβανάδες» κέρδιζαν συνεχώς τις εκλογές μέχρι το 1888. Τη συντηρητική αυτή παράταξη εκπροσωπούσαν οι μεγαλοκτηματίες, τα φιλήσυχια στρώματα του χριστιανικού πληθυσμού της νήσου, οι αντίθετοι με κάθε μορφή κινητοποίησης απέναντι στην οθωμανική κυριαρχία, και η συντριπτική πλειοψηφία των μουσουλμάνων Κρητών, κυρίως οι μεγαλοκτηματίες μπέηδες και αγάδες. Ως εκ τούτου, το κόμμα αυτό είχε κερδίσει την εύνοια της Υψηλής Πύλης και των τοπικών οθωμανικών αρχών.

Β', Αθήνα (Μ.Ι.Ε.Τ.) 2004, στο οποίο, όμως, δε γίνεται λόγος για τα κόμματα στην Κρήτη κατά την περίοδο που εξετάζουμε. - Βλ. και το έργο του Επαμεινώνδα Κ. Στασινόπουλου, *Κόμματα και εκλογές στην Ελλάδα (1821-1985)*, Αθήνα 1985. Ειδικότερα για την Κρήτη και τον Βενιζέλο βλ. σ. 63-67. - Παράλληλα ιδιαίτερα χρήσιμη για την πολιτική ζωή της περιόδου της Χαλέπας (1878-1889) είναι η δημοσιευμένη διδακτορική διατριβή του Μάνου Περάκη.

²⁶³ Παπαμανουσάκης, *ό.π.*, σ. 39-40.-Gibbons, *ό.π.*, σ. 43.

²⁶⁴ Περάκης, *ό.π.*, σ. 95.

²⁶⁵ Hobsbawm, *Η Εποχή των Επαναστάσεων, 1789-1848, ...ό.π.*, σ. 97.

²⁶⁶ Κριάρης, *Ιστορία της Κρήτης...ό.π.*, σ. 33.

²⁶⁷ Λεωνίδα Καλλιβρετάκης, «Ο Οργανικός Νόμος του 1868 – Σύμβαση της Χαλέπας», *Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, (επιμ.) Θ. Βερέμης Ηλ. Νικολακόπουλος, Αθήνα 2005, σ. 27.

²⁶⁸ Περάκης, *ό.π.*, σ. 380.

²⁶⁹ Θεοχάρης Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, *ό.π.*, σ. 388.

Αντίθετα, το κόμμα των «Ξυπόλητων», που βρισκόταν στην αντιπολίτευση, ήταν ένα κόμμα ριζοσπαστικό και φιλελεύθερο που περιλάμβανε στους κόλπους του όλα τα επαναστατικά στοιχεία του χριστιανικού πληθυσμού, τους φτωχούς μουσουλμάνους ακτήμονες, την πλειοψηφία των Χαλικούτηδων²⁷⁰ καθώς και τους ελεύθερους επαγγελματίες και επιστήμονες.

Και στα δύο κόμματα συμμετείχαν χριστιανοί και μουσουλμάνοι από όλα τα μέρη του νησιού. Η κομματική αντιπαράθεση, τουλάχιστον μέχρι το 1887, δεν συσχετιζόταν με ιδεολογικές διαφορές, αλλά εστιαζόταν στην κατάληψη δημοσίων αξιωμάτων και στο διορισμό των οπαδών τους σε δημόσιες θέσεις²⁷¹.

Η ένταξη των μουσουλμάνων στους κομματικούς μηχανισμούς εξάλειψε προσωρινά και το ρόλο της Πύλης ως προστάτη της μουσουλμανικής μειονότητας, και η αντιπαράθεση μεταφέρθηκε από το θρησκευτικό και εθνικό επίπεδο στο καθαρά κομματικό. Με την πάροδο του χρόνου οι μουσουλμάνοι απομακρύνονταν ολοένα και περισσότερο από την Πύλη. Η έκκληση των μουσουλμανικών ηγετικών ομάδων κατά τη διετία 1888-1889 για τη δημιουργία αγγλικού προτεκτοράτου επιβεβαιώνει αυτήν την αποξένωση²⁷².

Αρχηγός των «Καραβανάδων» υπήρξε ο δικηγόρος²⁷³ Μίνως Ησυχάκης, που είχε παντρευτεί τη Στυλιανή Καλοκαιρινού από την ισχυρή οικογένεια του Λυσίμαχου Καλοκαιρινού (υποπρόξενου της Βρετανίας)²⁷⁴. Συναρχηγός του κόμματος ήταν ο μουσουλμάνος Χασάν Καουζαρδέ. Από την άλλη, αρχηγός των «Ξυπόλητων» ήταν ο δικηγόρος και πρώτος πρόεδρος του δικηγορικού Συλλόγου Χανίων Κωνσταντίνος Μητσοτάκης²⁷⁵ (ή Μιτσωτάκης) με συναρχηγό τον Αχμέτ Αργυράκη. Ανεξάρτητα από τον τρόπο άσκησης της

---

²⁷⁰ Οι Χαλικούτηδες ήταν Άραβες - Βεδουίνοι που είχαν μεταφερθεί από τις τουρκικές αρχές έξω από την πόλη των Χανίων, προκειμένου να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους ως βαρκάρηδες, υπηρέτες, σωματοφύλακες ή στρατιώτες. Πρβλ. Μακράκη, *Ελευθέριος Βενιζέλος...*, ό.π., σ. 36-37. - Κατά τον Χαρίδημο Παπαδάκη, «Χαλικούτηδες» ήταν οι Βορειοαφρικάνοι που εγκαταστάθηκαν στην Κρήτη. Η ονομασία τους προέρχεται από τη φράση «Χαλ ιλ κουτί» που σημαίνει άφησε κάτω το κουτί, στην αραβική διάλεκτο «Φοσχί» -η φράση αυτή, ίσως, σχετίζεται με το ότι πολλοί εργάζονταν ως αχθοφόροι. Βλ. σχετικά το πρόσφατα δημοσιευμένο έργο του Χαρίδημου Παπαδάκη, *Οι Αφρικάνοι στην Κρήτη. Χαλικούτηδες*, Αθήνα 2008.

²⁷¹ Περάκης, ό.π., σ. 96

²⁷² Ο. π., σ. 380.

²⁷³ Πρβλ. Το έργο του Στρατή Παπαμανουσάκη, *Αναδρομή στην Ιστορία του Δικηγορικού Συλλόγου Χανίων 1884-1984*, Χανιά 1984, σ. 23.

²⁷⁴ Μανώλης Ε. Δετοράκης, «Ο εν Ηρακλείω Κρήτης Φιλεκαπαιδευτικός Σύλλογος - Κατάλογος των μελών του. Έτος ιδρύσεως 1875», *Παλίψηστον* 18 (2003), σ. 306, σημ. 167.

²⁷⁵ Πρβλ. Στρατής Παπαμανουσάκης, *Αναδρομή στην Ιστορία του Δικηγορικού Συλλόγου Χανίων...* ό.π., σ. 26. -Το 1876 ο Μητσοτάκης συνελήφθη στα Χανιά για την ανάμειξη του σε επαναστατική κίνηση. Μετά την αποφυλάκισή του από τις φυλακές της Κωνσταντινουπόλεως, ίδρυσε στην Κρήτη το «Κόμμα των Φιλελευθέρων». Ήταν ένας από τους διαπραγματευτές της σύμβασης της Χαλέπας και διετέλεσε πληρεξούσιος και πρόεδρος της Κρητικής Βουλής. Βλ. σχετικά Θάνας Βερέμης - Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Αθήνα 2005, σ. 24. - Πρβλ. Ζωή Μητσωτάκη, Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης: στην αυγή της κρητικής ελευθερίας, 1868-1898, Αθήνα (εκδόσεις Παπαζήση) 2004.

πολιτικής, και τα δύο κόμματα, και κυρίως το χριστιανικό στοιχείο, στόχευαν στην πραγματοποίηση της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα. Η μακρά παραμονή του κόμματος των «Καραβανάδων» στην εξουσία κατέστησε το κόμμα τους αντιδημοτικό, ενώ οι ίδιοι άρχιζαν να συνηθίζουν στα προνόμια που τους παρείχε η συμμετοχή τους σε αυτήν, με αποτέλεσμα να κατηγορηθούν από τους φιλελεύθερους ότι δεν επιθυμούσαν το ίδιο έντονα την Ένωση. Το 1888 οι «Ξυπόλητοι» κέρδισαν τις εκλογές, ενώ ο Κωνσταντίνος Μητσοτάκης εκλέχτηκε εφέτης και αποχώρησε από την πολιτική ανοίγοντας ουσιαστικά το δρόμο στον αδελφό της γυναίκας του, Ελευθέριο Βενιζέλο²⁷⁶. Από την άλλη, οι «Καραβανάδες», προκειμένου να δημιουργήσουν προβλήματα στους «Ξυπόλητους», που τους αντικατέστησαν στην εξουσία, λειτούργησαν ριζοσπαστικά και κατέθεσαν στη Συνέλευση το 1889 ενωτικό ψήφισμα, που συνιστούσε ενέργεια κατά του πολιτικού καθεστώτος της νήσου, και προκάλεσε νέα επαναστατική κινητοποίηση. Η τελευταία έδωσε το πρόσχημα στην Πύλη να καταργήσει τις περισσότερες μεταρρυθμίσεις που είχαν κατακτηθεί με τη Σύμβαση της Χαλέπας²⁷⁷.

Αναφορικά με την ονομασία των κομμάτων αποκαλυπτικά είναι τα όσα αναφέρει ο Γιάννης Τσίβης. Σύμφωνα με την εκδοχή του, τα ονόματα προέκυψαν κατά τη συνάντηση που είχε στα Χανιά ο μεγαλέμπορος Νικόλαος Μαριδιάκης, προσωπικός και κομματικός φίλος του Μητσοτάκη, με ένα βουλευτή του κόμματος του Ησυχάκη. Ο Μαριδιάκης φέρεται να είπε στο βουλευτή: «[...] εσείς οι οπαδοί του Ησυχάκη εκάτσατε για τα καλά στην Καραβάνα και δεν έχετε σκοπό να ξεκολλήσετε [...]», στηλιτεύοντας με τον τρόπο αυτό εκείνους που νέμονταν τα χρήματα που τους προσέδιδε η άσκηση της κρατικής εξουσίας, παραλληλίζοντάς την με το έτοιμο φαγητό της Καραβάνας που διανέμεται στους στρατιώτες. Τότε, ο βουλευτής φέρεται να απάντησε: «παρά εσάς τους Ξυπόλητους θ' αφήσουμε να μας κυβερνάτε [;] Την Καραβάνα θα την κρατούμε πάντα. Εσείς θα 'στε πάντα Ξυπόλητοι.»²⁷⁸. Ανεξάρτητα από το πόσο ανταποκρίνεται αυτή η εκδοχή στην πραγματικότητα, είναι έκδηλη η αντιπαράθεση και η διαφορετική πολιτική νοοτροπία των δύο παρατάξεων.

Για το χαρακτηρισμό της παράταξης των «Καραβανάδων» ως συντηρητικών ο Ελευθέριος Βενιζέλος ανέφερε χαρακτηριστικά: «[...] συντηρητικά στοιχεία περιεχοῦσα (sic), ἀπαρτιζομένη δ' ἐν πολλοῖς ἐκ προσώπων δρασάντων ἐν τῷ παρελθόντι, μᾶλλον ἐπιφυλακτικὴ [...] ἐχρησίμευσεν ὡς κανονιστικόν τι ὄργανον τῆς ὀρμητικῆς δυνάμεως τῆς ἐτέρας [...]. Παράλληλα, για τη φιλελεύθερη παράταξη των

²⁷⁶ Σβολόπουλος, *ό.π.*, σ. 14-15.

²⁷⁷ Για τους «Καραβανάδες» και τους «Ξυπόλητους» πρβλ. Παπαμανουσάκη, *Το ενωτικό κίνημα της Κρήτης στα 1908 και ο Εμμ. Ξηράς*, Χανιά 1984, σ. 40. - Μανουσάκη, *ό.π.*, σ. 22. - Τσίβης, *ό.π.*, σ. 217.

²⁷⁸ Τσίβης, *ό.π.*, σ. 218-219.

«Ξυπόλητων» επεσήμανε επιγραμματικά: «[...] ή ζωηρά μερίς διεξεδίκησεν μὲν ὑπὲρ αὐτῆς τὸν τίτλον τῆς προοδευτικῆς ἢ φιλελευθέρως, ἀπέδωκε δὲ τὸν τῆς συντηρητικῆς εἰς τὴν ἑτέραν, ἐξ' οὗ καὶ αὐτὴ ἔμεινεν εὐχαριστημένη, ἄνευ τινὸς διαμαρτυρίας ἀποδεξαμένη τοῦτον [...]»²⁷⁹. Ωστόσο, αργότερα, στον *Κήρυκα* θα προτιμήσει προσωρινά το προσωνύμιο των «ριζοσπαστών», ἔστω κι αν για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας θα αποδεχτεί στη συνέχεια τον ὄρο «φιλελεύθεροι»²⁸⁰.

Με την παραχώρηση της Αυτονομίας, αν και τα παλιά κόμματα δεν υπήρχαν, η πολιτική στράφηκε γύρω από συγκεκριμένα πρόσωπα που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, και με τη συμμετοχή τους σε αρκετές κρητικές κυβερνήσεις. Σημαντικές προσωπικότητες της πολιτικής ζωῆς που είχαν αναδειχθεί την περίοδο της Ημιαυτονομίας πρωταγωνίστησαν και στην επόμενη φάση της Αυτονομίας, αντλώντας, ἴσως το κύρος και την ισχύ τους από την πολιτική παρακαταθήκη τους κατά την προηγούμενη περίοδο. Παράλληλα, η προγενέστερη ενασχόληση με τις πολιτικές υποθέσεις τούς κατέστησε, λόγω της εμπειρίας τους, ικανούς στη διαχείριση των πολιτικῶν ζητημάτων του τόπου. Το βέβαιο είναι ὅτι και σε αὐτὴν τὴν περίοδο κυριαρχούσε πολιτικά το ζήτημα τῆς Ἑνώσεως.

Στην πολιτική ζωὴ αὐτῆς τῆς περιόδου πρωταγωνίστησαν οἱ πολιτικοὶ ηγέτες τῆς φιλελευθέρως και τῆς συντηρητικῆς παράταξης, και συγκεκριμένα ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο Αντώνιος Μιχελιδάκης, ο Χαράλαμπος Πωλογεώργης, ο Μανούσος Κούνδουρος, ο Κωνσταντῖνος Φούμης, ο Γεώργιος Παπαμαστοράκης· ἐπίσης, ο Ιωάννης Σφακιανάκης που, μολονότι αποχώρησε νωρὶς ἀπὸ τὴν πολιτικὴ, ασκούσε πολιτικὴ ἐπιρροή, λόγω τῆς ευρύτερης ἀναγνώρισης που τύγχανε, καθὼς και πλῆθος ἄλλων σημαντικῶν πολιτικῶν προσωπικοτήτων²⁸¹. Τα στοιχεία που ἀκολουθοῦν ἀποτελοῦν ἀπαραίτητο συμπλήρωμα τῆς ἐργασίας, καθὼς στοχεύουν στὴ σκιαγράφηση τοῦ πορτρέτου τῶν μελῶν τῶν κρητικῶν κυβερνήσεων, γεγονὸς που θα ἐπιτρέψει νὰ σχηματιστεῖ μίᾳ ολοκληρωμένη εἰκόνα γιὰ τὴν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Κρητικῆς Πολιτείας.

Συγκεκριμένα, ο Ελευθέριος Βενιζέλος (1864-1936), γιος τοῦ ἔμπορου και ἐπαναστάτη Κυριάκου Βενιζέλου, υπῆρξε δικηγόρος Χανίων. Παράλληλα εἶχε συγγενικὸ δεσμό με τὸν ἀρχηγὸ τῶν «Ξυπόλητων» Κωνσταντῖνο Μι(η)τσο(ω)τάκη - ο Μητσοτάκης εἶχε παντρευτεῖ τὴν τρίτη κατὰ σειρά ἀδερφή του Ελευθερίου Βενιζέλου. Οἱ οικογενειακοὶ δεσμοὶ του με τὸν Μιτσοτάκη, σε συνδυασμὸ με τὴν ἐκλογή του τελευταίου ὡς δικαστὴ και τὴν ἀποχώρησή του ἀπὸ τὴν ἐνεργὸ πολιτικὴ, διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στὴ μετέπειτα πολιτικὴ ἐξέλιξη τοῦ Βενιζέλου. Συγκεκριμένα, ο Βενιζέλος, ἀφοῦ εἶχε ἐκλεγεί δύο φορές ὡς ἀναπληρωτὴς ἐφέτης, ἐξελέγη πληρεξούσιος

²⁷⁹ Καλλιβρετάκης, «Ο Οργανικός Νόμος του 1868 - Σύμβαση τῆς Χαλέπας», ὁ.π., σ. 27.

²⁸⁰ Σβολόπουλος, *Ελευθέριος Βενιζέλος, 12 μελετήματα*, ὁ.π., σ. 28.

²⁸¹ Πρβλ. Παπαμανουσάκης, *Το ἐνωτικὸ κίνημα τῆς Κρήτης...* ὁ.π., σ. 40.

Κυδωνίας στη θέση του γαμπρού του, ενώ ανέλαβε και το ρόλο του συνεκδότη της εφημερίδας *Λευκά Όρη*, μετά την αποχώρηση του Μητσοτάκη²⁸². Η πρώτη δημόσια εμφάνισή του έγινε το 1886 με την ιδιότητα του μέλους της επιτροπής των Κρητών που συνάντησε τον Βρετανό πολιτικό Joseph Chamberlain, ο οποίος βρισκόταν σε επίσκεψη στην Αθήνα, και μεταξύ άλλων του ανέπτυξε την επιχειρηματολογία του υπέρ του ενωτικού αιτήματος. Γι' αυτό, ο Κ. Φούμης, προσωπικός και πολιτικός του φίλος τού είχε γράψει: «[...] Δόσαι (sic) μου αγαπητὲ Λευτέρη τὴ χέρα σου νὰ τὴ σφίξω θερμὰ γιὰ τὸ κατόρθωμά σου [...]»²⁸³.

---

²⁸² Στέφανος Ι. Στεφάνου, *Ελευθέριος Βενιζέλος πλαστοουργός της Ιστορίας*, Αθήνα 1977, σ. 20-21.

²⁸³ Α.Ι.Δ.Μ., Κ.Α. 7, Α.Α. 15-60, φάκ. 15, «Διάφορα», φύλ. 1-438 (1902-1936), υποφάκ. «Φούμης Κων.», Κ.Α. 7, Α.Α. 17-79, Κ. Φούμης προς Ιδ. Μουρέλλο, Χανιά, 20 Μαΐου 1936.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στις αρχές του 20ού αιώνα
[Πηγή: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»,
Φωτογραφικό Αρχείο]

Παράλληλα, εμφανίστηκε και στην πνευματική ζωή του νησιού το 1887, όταν εγγράφηκε στο Φιλεκπαιδευτικό Σύλλογο Ηρακλείου²⁸⁴, ενώ ασχολήθηκε με τα πολιτικά από το 1888, με την «ομάδα των Λευκορειτών». Αντιτάχθηκε στην άκαιρη, κατά τον ίδιο, εξέγερση των «Συντηρητικών» του 1889, συμμετείχε καταλυτικά στην Επανάσταση του Ακρωτηρίου, και διετέλεσε πρόεδρος της Εθνοσυνέλευσης των Αρχανών, που θα αποφάσιζε, αν οι Κρήτες θα δέχονταν την αυτονομία που είχε προταθεί από τις Δυνάμεις ή την Ένωση. Ο Βενιζέλος είχε ταχθεί ξεκάθαρα κατά της Αυτονομίας, επισημαίνοντας χαρακτηριστικά ότι δεν επιθυμούσε να τον κρίνει η Ιστορία ως προδότη. Μάλιστα, για τις θέσεις του αυτές έγινε απόπειρα δολοφονίας εναντίον του και πυρπολήθηκε το σπίτι, στο οποίο είχε καταλύσει. Το γεγονός αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, καθώς ο υπέρμαχος της άμεσης διεκδίκησης της Ένωσης του 1897 θα γίνει ο υπερασπιστής της ολοκληρωμένης Αυτονομίας το 1901, και θα έρθει σε σύγκρουση με τη μονοδιάστατη και άμεση ενωτική πολιτική του αρμοστή Γεωργίου²⁸⁵.

---

²⁸⁴ Μ. Ε. Δετοράκης, «Ο εν Ηρακλείω Κρήτης Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος - Κατάλογος των μελών του. Έτος ιδρύσεως 1875», *ό.π.* σ. 307, σημ. 177. - Σκοπός του συλλόγου ήταν η διάδοση των γραμμάτων, η μελέτη της Κρητικής Ιστορίας, ο εμπλουτισμός της υπάρχουσας βιβλιοθήκης, η ίδρυση τυπογραφείου, η ανάπτυξη ωφέλιμων γνώσεων, η ψυχαγωγία των μελών του και η υποστήριξη των διακεκριμένων μαθητών. Πολλά μέλη του Συλλόγου υπήρξαν επιφανείς πολιτικοί της Κρήτης.

²⁸⁵ Πρβλ. Μανουσάκης, *ό.π.*, σ. 41.

Ο μετριοπαθής μεταρρυθμιστής [Βενιζέλος] είχε γίνει γρήγορα αδιάλλακτος [το 1897], για να καταλήξει ριζοσπάστης και ρεαλιστής²⁸⁶. Άλλωστε, ο ίδιος ο Βενιζέλος ανέφερε την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας προς τον τότε νεαρό δημοσιογράφο Σπυρίδωνα Μελά: «[...] ο διπλωμάτης δεν μπορεί να δουλέψει στον αέρα! Εκμεταλλεύεται τα γεγονότα. Είτε αυτά που δημιουργούν άλλοι, είτε αυτά, πολύ καλύτερα, που φτιάχνει (sic) ο ίδιος. Και στις δύο περιπτώσεις χρειάζεται δύναμη [...]». Ενώ σε άλλη χρονική στιγμή επισημαίνει: «[...] Εμείς εδώ κάτω, στην Κρήτη, διατηρούμε ακέραιο [το αίτημα της πραγματικότητας]. Είμαστε πραγματιστές! [...]»²⁸⁷. Αυτή η φαινομενική αστάθεια και μεταστροφή στις απόψεις του, προκάλεσε την αντίδραση των πολιτικών του αντιπάλων. Από την άλλη, ο Κούνδουρος έκρινε τη συγκυρία ακατάλληλη για την πραγματοποίηση του ενωτικού αιτήματος, γι' αυτό και υποστήριξε την Αυτονομία που θα οδηγούσε στην Ένωση²⁸⁸.

Ο Herbert Adams Gibbons πιστεύει ότι, αν ο Βενιζέλος ήταν ένας απλός Κρητικός πολιτικός, θα ενέδιδε από την αρχή στους αυτονομιστές. Ωστόσο, κατά τον ίδιο, δεν μπορούμε να κατανοήσουμε την πορεία του στην Κρήτη, αν δεν λάβουμε υπόψη ότι από την αρχή της παρουσίας του στη δημόσια ζωή σκεφτόταν με όρους Ελλάδας. Τελικά, τάχθηκε υπέρ της προτεινόμενης λύσης της Αυτονομίας, καθώς στην παρούσα φάση η πολιτική της Ένωσης ήταν ανέφικτη και δέχτηκε την Αυτονομία μόνο ως μεταβατικό στάδιο για την εκπλήρωση της ενωτικής λύσης²⁸⁹. Στη συνέχεια έγινε μέλος της Εκτελεστικής Επιτροπής του 1897, και βασικό μέλος της 16μελούς επιτροπής για τη συγκρότηση του πρώτου κρητικού Συντάγματος²⁹⁰, ώσπου να αναλάβει τη θέση του συμβούλου της Δικαιοσύνης στην πρώτη κυβέρνηση του πρίγκιπα Γεωργίου²⁹¹. Ο Βενιζέλος ήταν κατά πολλούς μία χαρισματική προσωπικότητα. Κριτήρια για το χαρακτηρισμό της προσωπικότητας αυτής ήταν, κατά τον Πασχάλη Κιτρομηλίδη, ανάμεσα σε άλλα, η επικοινωνία του με τον κόσμο, η οργανωτικότητά του, οι πολιτικές του ικανότητες, το όραμα που διέθετε και η γνώση των καταστάσεων²⁹². Ο φίλα προσκείμενος στον Βενιζέλο, Gibbons, αναφέρει τα ακόλουθα για τον Κρητικό πολιτικό: «[...]

²⁸⁶ Στρατής Παπαμανουσάκης, «Κρήτη 1897-1898. Από την Επανάσταση στο Κράτος», στο *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, (=Πρακτικά Συνεδρίου), επιμ. Θεοχάρης Δετοράκης, Αλέξης Καλοκαιρινός, Ηράκλειο (Εταιρία Κρητικών και Ιστορικών Μελετών) 2001, σ. 196.

²⁸⁷ Μελάς, *ό.π.*, σ. 25 και 28.

²⁸⁸ *Ό.π.*, σ. 195.

²⁸⁹ Στεφάνου, *ό.π.*, σ. 29-30. - Gibbons, *ό.π.*, σ. 49, 58, 59.

²⁹⁰ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Στενογραφημένα Πρακτικά της Συντακτικής Συνελεύσεως των Κρητών*, Χανιά 1902, «Η προς παρασκευήν πολιτεύματος 16μελής Επιτροπή».

²⁹¹ Σβολόπουλος, *ό.π.*, σ. 14. - Παπαμανουσάκης, *Το ενωτικό κίνημα της Κρήτης στα 1908 και ο Εμμ. Ξηράς*, *ό.π.*, σ. 40. - Πρβλ. Λιλή Μακράκη, «Στην τουρκοκρατούμενη Κρήτη. Από τον Ξεσηκωμό του 1866 στην Κρητική Πολιτεία», *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, (επιμ.) Θ. Βερέμης Ηλ. Νικολακόπουλος, Αθήνα 2005, σ. 23, 29. - Καλλιβρετάκης, «Ο Οργανικός Νόμος του 1868 - Σύμβαση της Χαλέπας», *ό.π.*, σ. 27. - Τσίβης, *ό.π.*, σ. 33.

²⁹² Paschalis Kitromilides, "Introduction: Perspectives of a leader", στο συλλογικό τόμο *Eleftherios Venizelos. The trials of the statesmanship*, *ό.π.*, σ. 5.

*Εθεωρείτο πεισματάρης και στερούμενος πρακτικής σκέψης, χαρακτηριστικά που είναι δύσκολο να συμβιβαστούν με την προφανή διανοητική σβελτάδα και την ορθολογικότητά του [...] ήταν ένας οραματιστής, όπως ο Αβραάμ Λίνκολν, με έφεση στο να επιδιώκει τα αδύνατα [...]*²⁹³.

Παράλληλα, υπάρχει και η άλλη άποψη που εμφανίζει τον Βενιζέλο να εμπλέκεται στον ανταγωνισμό των Δυνάμεων. Κατά τον Στρατή Παπαμανουσάκη, επειδή ο Γεώργιος δημιούργησε γύρω του ένα κύκλο αφοσιωμένων οπαδών συντηρητικών αποχρώσεων, έχοντας την εύνοια των Ρώσων, οι άλλες Μεγάλες Δυνάμεις και κυρίως η Βρετανία αντέδρασαν με την προώθηση αντίθετης πολιτικής γραμμής. Η βρετανική πλευρά μέσω το Βρετανού πρόξενου Biliotti υποστήριξε τον Κούνδουρο. Με την αποχώρηση του προξένου της Βρετανίας, ο γαμπρός του, Blanc, πρόξενος της Γαλλίας στο νησί, έστρεψε το ενδιαφέρον του στον Βενιζέλο²⁹⁴.

Από την άλλη πλευρά, ο φιλόλογος²⁹⁵ Αντώνιος Μιχελιδάκης (1844-1923) αποτέλεσε τον κατεξοχήν πολιτικό αντίπαλο του Βενιζέλου. Υπήρξε μέλος της Επαναστατικής Συνέλευσης του 1866, από τα ιδρυτικά μέλη και πρόεδρος του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ηρακλείου²⁹⁶, διευθυντής του νεοσύστατου (1871) Γυμνασίου Ηρακλείου, ένα από τα ηγετικά στελέχη των «Ξυπόλητων» και πρόεδρος της Γενικής Συνέλευσης των Κρητών του 1878. Ως πρόεδρος της Συνέλευσης, έστειλε υπόμνημα προς το Συνέδριο του Βερολίνου υπερασπιζόμενος το ενωτικό αίτημα. Αργότερα, τάχθηκε στο πλευρό του πρίγκιπα Γεωργίου και διετέλεσε εκτός από πρώτος πρόεδρος της Κρητικής Βουλής, πρόεδρος σε όλες σχεδόν τις κρητικές Συνελεύσεις, αρχηγός της συντηρητικής παράταξης και υπήρξε το «αντίπαλος δέος» της αντίστοιχης φιλελεύθερης²⁹⁷.

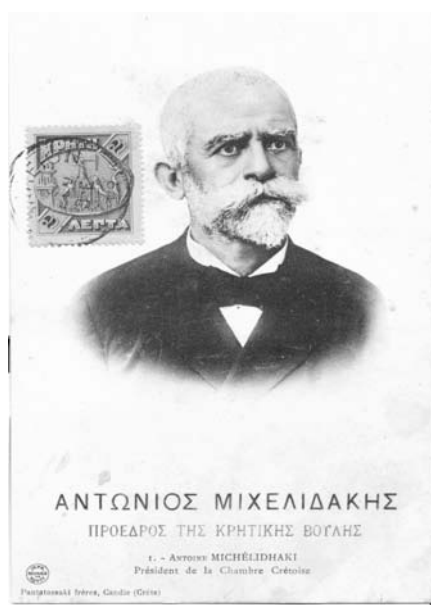
²⁹³ Gibbons, *ό.π.*, σ. 50.

²⁹⁴ Παπαμανουσάκης, *Η Ξενοκρατία στην Κρήτη*, *ό.π.*, σ. 147.

²⁹⁵ Ο Μιχελιδάκης είχε εκπονήσει τη διδακτορική διατριβή του «Περί Μίνω» με τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο. Πρβλ. Α.Ο.Μ., «Εναίσιμος Διατριβή Αντωνίου Μιχελιδάκη», Αθήνα 3 Μαρτίου 1883 (αντιγραφή εκ του δυσανάγνωστου αρχικού χειρογράφου υπό του υιού του Αριστείδου. Ηράκλειο, 20-3-1979).

²⁹⁶ Μ. Ε. Δετοράκης, «Ο εν Ηρακλείω Κρήτης Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος - Κατάλογος των μελών του. Έτος ιδρύσεως 1875», *ό.π.*, σ. 262, 274, 275.

²⁹⁷ Ξυριτάκης, *Αντώνιος Μιχελιδάκης, ο βίος, η πολιτεία και το έργο ενός λησμονημένου ευπατρίδη...ό.π.* - Λ. Καλλιβρετάκης, «Η περίοδος της Αυτονομίας, Β. Η πορεία προς την Ένωση», *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, *ό.π.*, σ. 63. - Εφ. Κήρυξ, Χανιά, 12 Αυγούστου 1933.

Ο Αντώνιος Μιχελιδάκης, αρχηγός του Εθνικού Κόμματος, πολιτικός αντίπαλος του Βενιζέλου, πρόεδρος των κρητικών κυβερνήσεων το 1908-1909 και 1912 και πρόεδρος κατ' επανάληψη της Κρητικής Βουλής.

[Πηγή: *Αρχείο Οικογένειας Αντωνίου Μιχελιδάκη*]

Παράλληλα, ο Χαράλαμπος Πωλογεώργης (1851-1920) ή Πολωγεωργάκης από τα Σφακιά ήταν δικηγόρος και εισαγγελέας, με σπουδές στο Εξωτερικό, και μέλος του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ηρακλείου²⁹⁸. Έλαβε μέρος στις κρητικές επαναστάσεις, ανήκε μαζί με το Βενιζέλο στην «ομάδα των Λευκορειτών», υπήρξε ιδρυτής και αρχηγός του «Κόμματος των Ανεξαρτήτων Κρητών»²⁹⁹, και εντάσσεται στην ηγετική ομάδα της αντιπολίτευσης κατά του Πρίγκιπα. Ωστόσο, το 1903, με το κόμμα των Ανεξαρτήτων κατηγόρησε τον Βενιζέλο και την πολιτική του και τάχθηκε υπέρ της συνεργασίας με τον Γεώργιο³⁰⁰, ενώ το 1907 συνεργάστηκε ξανά με τη συντηρητική παράταξη³⁰¹.

²⁹⁸ Μ. Ε. Δετοράκης, «Ο εν Ηρακλείω Κρήτης Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος - Κατάλογος των μελών του. Έτος ιδρύσεως 1875», *ό.π.*, σ. 307 και σημ. 172.

²⁹⁹ F.O. 78/5411, γενικός πρόξενος Howard προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 2 Ιουνίου 1905. Σε αυτό αναφέρεται ο Πωλογεώργης ως ο αρχηγός του τρίτου ή «ανεξάρτητου κόμματος» [βλ. Παράρτημα Μεταγραμμένων Εγγράφων, αρ. 9].

³⁰⁰ Συγκεκριμένα, σε κείμενο που δημοσιεύει το κόμμα των Ανεξαρτήτων στην εφημερίδα των Χανίων *Επιθεώρησις* αποκαλεί το Γεώργιο «ανεύθυνο στύλο του Συνταγματικού πολιτεύματος, ανώτερο πάσης πολιτικής διαμάχης και εκτός πάσης κομματικής αντεγκλήσεως» και αναφέρεται έμμεσα στο Βενιζέλο προτρέποντας το λαό να εγκαταλείψει «[...] τὸν πλανηθέντα νὰ καρποῦται τὰ ἀποτελέσματα τῆς πλάνης τοῦ, ἐφόσον δὲν ἔχει θάρρος νὰ τὴν ἀποκηρύξῃ ἄνευ περιστροφῶν καὶ τὴν καταδικάσῃ ὡς ἐσφαλμένην».

Χαράλαμπος Πολυγεώργης, αρχηγός του τρίτου κόμματος των ανεξαρτήτων Κρητών και σύμβουλος (υπουργός) το 1907 και το 1908.
[Πηγή: Αρχείο Οικογένειας Αντωνίου Μιχελιδάκη]

Άλλη μία σημαντική πολιτική προσωπικότητα υπήρξε ο Μανούσος Κούνδουρος ή Κουνδουράκης (1860-1933). Δικηγόρος και δικαστικός από τα Σφακιά, υπήρξε γιος του αγωνιστή Ρούσου Κούνδουρου και πρωτεργάτης του κινήματος για την Αυτονομία της Κρήτης ως επικεφαλής της Μεταπολιτευτικής Επανάστασης του 1895/6, που πρόσβευε ότι η Αυτονομία θα λειτουργούσε ως μεταβατικό στάδιο για την ένωση με την Ελλάδα. Επίσης, διετέλεσε βασικό μέλος της 16μελούς επιτροπής για τη συγκρότηση του πρώτου Κρητικού Συντάγματος³⁰². Την περίοδο της Αυτονομίας υπήρξε ένα από τα ηγετικά στελέχη της συντηρητικής παράταξης και φανατικός φιλοπριγκιπικός³⁰³.

Παράλληλα καλεί τους κρητικούς να επαναφέρουν τη γαλήνη και να συσπειρωθούν στο πλευρό του πρίγκιπα Γεωργίου. Βλ. σχετικά εφ. *Επιθεώρησις*, Χανιά, 1 Μαρτίου 1903.

³⁰¹ Παπαμανουσάκης, *ό.π.*, σ. 40. - Του ιδίου, *Αναδρομή στην Ιστορία του Δικηγορικού Συλλόγου Χανίων...ό.π.*, 23, 26, 28, 29, 35, 36, 45, 46. -Εφ. *Κρήτη, Εφημερίς της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης*, Χανιά, 27 Μαρτίου 1892, αρ. 1291, «Κατάλογος των εκλεξιμών Εφετών, Πρωτοδικών, Ειρηνοδικειακών Παρέδρων και αναπληρωτών αυτών εκ των Χριστιανών και Μουσουλμάνων κατοίκων της Νήσου Κρήτης». -Εφ. *Αναγέννησις*, Ρέθυμνο, 23 Ιουνίου 1899.

³⁰² *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Στενογραφημένα Πρακτικά της Συντακτικής Συνελεύσεως των Κρητών*, Χανιά 1902, «Η προς παρασκευήν πολιτεύματος 16μελής Επιτροπή».

³⁰³ Λιλή Μακράκη, «Στην τουρκοκρατούμενη Κρήτη. Η πορεία προς την Αυτονομία», *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, (επιμ.) Θ. Βερέμης Ηλ. Νικολακόπουλος, Αθήνα 2005, σ.

**Μανούσος Κούνδουρος, σύμβουλος (υπουργός) διαφόρων κρητικών
κυβερνήσεων και πολιτικός αντίπαλος του Ελευθερίου Βενιζέλου**
[Πηγή: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»,
Φωτογραφικό Αρχείο]

Άλλη μία σημαντική πολιτική προσωπικότητα υπήρξε ο Κωνσταντίνος Φούμης, δικηγόρος και δικαστικός (εφέτης), έλαβε μέρος στους αγώνες για την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα μαζί με τον αδελφό του Πέτρο. Υπήρξε πολιτικός φίλος του Βενιζέλου, ενεργό μέλος του κόμματος των «Ευπόλητων» και διετέλεσε μέλος της «Ομάδας των Λευκορειτών», ενώ πρωτοστάτησε στα γεγονότα του Ακρωτηρίου του 1897. Με την παραχώρηση της Αυτονομίας συμμετείχε στην πολιτική ζωή ως ένα από τα ηγετικά στελέχη της φιλελεύθερης παράταξης, καθώς και στο κίνημα του Θερίσου στο πλευρό του Βενιζέλου³⁰⁴.

---

34. - Μ. Κούνδουρου, *Ιστορικά και Διπλωματικά Αποκαλύψεις...ό.π.* - Παπαμανουσάκης, *ό.π.*, σ. 40.

³⁰⁴ Καλλιβρετάκης, *ό.π.*, σ. 27. - Τσίβης, *ό.π.*, σ. 33. - Εφ. *Τδη*, Ηράκλειο, 10 Φεβρουαρίου 1907.

Κωνσταντίνος Φούμης

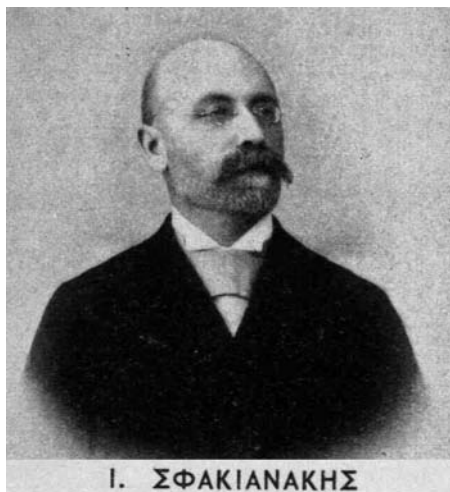
[Πηγή: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»,
Φωτογραφικό Αρχείο]

Παράλληλα, σημαντικός υπήρξε ο ρόλος στην πολιτική ζωή της περιόδου του ιατρού Ιωάννη Σφακιανάκη (1848-1924). Η Έλλη Αλεξίου στο βιβλίο της για το Θέρισσο αναφέρει για τον Σφακιανάκη ότι «ανήκε στην αριστοκρατία του χρήματος και του πνεύματος», τον οποίο ο πατέρας της εκτιμούσε για τη σοφία του. Τον χαρακτηρίζει ως τον «κομματάρχη του Βενιζέλου, που έδωσε κύρος με τη συμμετοχή του στην Επανάσταση του Θερίσου»³⁰⁵. Γεννημένος στο Βραχάσι Μεραμβέλλου, υπήρξε γιος του γενικού αρχηγού των Ανατολικών Επαρχιών της Κρήτης Κωνσταντίνου Σφακιανάκη, κατά την Επανάσταση του 1866, στην οποία και συμμετείχε. Επιπλέον, ήταν διαπραγματευτής των επαναστατών στη Σύμβαση της Χαλέπας, πρόεδρος της Επαναστατικής Συνέλευσης του 1897 και της Εκτελεστικής Επιτροπής, της προσωρινής δηλαδή κυβέρνησης, που προετοίμασε το έδαφος για την άφιξη του Γεωργίου. Επίσης, υπήρξε πρόεδρος του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ηρακλείου³⁰⁶, της Προπαρασκευαστικής Επιτροπής για τη σύνταξη του Συντάγματος και πρόεδρος της πρώτης Συντακτικής Συνέλευσης που ψήφισε το Σύνταγμα του 1899. Μολονότι ο Γεώργιος τού προσέφερε τη θέση του προέδρου του Ηγεμονικού Συμβουλίου, ο ίδιος αρνήθηκε επικαλούμενος προσωπικούς λόγους και ανέλαβε διευθυντής της Τράπεζας Κρήτης στο

³⁰⁵ Έλλη Αλεξίου, *Από πολύ κοντά. Άπαντα*, Αθήνα (Καστανιώτης) 1979, σ. 87.

³⁰⁶ Μανώλης Ε. Δετοράκης, «Ο εν Ηρακλείω Κρήτης Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος - Κατάλογος των μελών του. Έτος ιδρύσεως 1875», *ό.π.*, σ. 267-270. Από ό,τι φαίνεται πολλές προσωπικότητες που συμμετείχαν στο Σύλλογο, συμμετείχαν στην πολιτική ζωή του τόπου και αναδείχτηκαν στη συνέχεια. Η δραστηριότητά του στο Σύλλογο τους προσέφερε, όπως και να έχει, αναγνωρισιμότητα.

Ηράκλειο. Αργότερα, όμως, κατά την Επανάσταση του Θερίσου, πρόσφερε ανοικτά τη στήριξή του στον Βενιζέλο³⁰⁷.

Ιωάννης Σφακιανάκης

[Πηγή: Κ. Φ. Σκόκου, *Εθνικόν Ημερολόγιον του έτους 1900*, τ. 15, Αθήνα (Τυπογραφείο Ανέστη Κωνσταντινίδη) 1900, σ. 144.]

Με την παραχώρηση του αυτόνομου καθεστώτος, δημιουργήθηκαν πέντε πολιτικά κόμματα, που είχαν συγκροτηθεί σε δύο παρατάξεις. Από τη μία, η παράταξη που εκπροσωπούσε το «Εθνικό Κόμμα» του Αντώνιου Μιχελιδάκη ή αλλιώς η «συντηρητική» παράταξη³⁰⁸, μαζί με το κόμμα του Μανούσου Κούνδουρου, την οποία υποστήριζαν κυρίως οι γεωργοί και τα οικονομικά κατώτερα στρώματα του πληθυσμού³⁰⁹, αλλά και αρκετοί επιστήμονες της εποχής. Από την άλλη, τη «φιλελεύθερη³¹⁰ ή προοδευτική» παράταξη, που προέκυψε από τη συνεργασία των κομμάτων των Βενιζέλου,

³⁰⁷ Παπαμανουσάκης, *ό.π.*, σ. 40. - Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Γιατροί αγωνιστές των Κρητικών Επανάστασεων του 19^{ου} αιώνα*, Ηράκλειο 1987, σ. 162-170.

³⁰⁸ Στη συντηρητική παράταξη με την ευρύτερη έννοια ανήκαν και οι δέκα ηγεμονικοί βουλευτές που διόριζε ο Γεώργιος. Χαρακτηριστικά αναφέρει ο ηγεμονικός βουλευτής Εμμανουήλ Αγγελάκης στα απομνημονεύματά του: «[...] οί ήγεμονικοί βουλευται έκπροσωπούν τὸ συντηρητικὸν πνεῦμα καὶ αὐτὸ πρέπει νὰ ἀκολουθοῦν παρὰ τὰς ἰδίας τῶν ἀντιλήψεις, ἐφ' ὅσον ἀπεδέχθησαν τὸν ἡγεμονικὸν διορισμὸν [ἀσχετα ἀπὸ το ἀν αὐτὸ δεν συνέβαινε πάντα]».

Βλ. σχετικά Αγγελάκης, *Απομνημονεύματα ...ό.π.*, σ. 334.

³⁰⁹ Δημήτρης Ξυριτάκης, *Αντώνιος Μιχελιδάκης, ο βίος, η πολιτεία και το έργο ενός λησμονημένου ευπατρίδη*, Δήμος Γαζίου 2001, σ. 35.

³¹⁰ Οι Βενιζελικοί αυτοπροσδιορίζονταν ως φιλελεύθεροι. Βλ. σχετικά εφ. *Κήρυξ*, Χανιά, 19 Μαρτίου 1908.

Φούμη και Πωλογεώργη³¹¹ και υποστήριξε η ανερχόμενη τότε αστική τάξη της νήσου³¹² και αρκετά επίσης άτομα με ιδιαίτερη μόρφωση για την εποχή εκείνη, καθώς και μία σημαντική μερίδα των μουσουλμάνων της νήσου³¹³. Συγκεκριμένα, δίπλα στο Βενιζέλο τάχθηκαν οι έμποροι και οι επαγγελματίες, οι κρατικοί υπάλληλοι και οι επιστήμονες, που επιζητούσαν τη συμμετοχή της στα κοινά και τη βελτίωση της οικονομικής τους κατάστασης. Άλλωστε, με την αποχώρηση μέρους του μουσουλμανικού πληθυσμού πολλοί χριστιανοί ανέλαβαν τις δραστηριότητες των μουσουλμάνων, άνοιξαν καταστήματα και ασχολήθηκαν με το εμπόριο³¹⁴.

Οι πολιτικές, παρατάξεις είχαν διαφορετικές ιδεολογικές πεποιθήσεις, αλλά, όπως θα φανεί, ήταν κόμματα κυρίως προσωποπαγή. Ουσιαστικά, δεν υπήρχαν κοινωνικά ή πολιτικά στεγανά, ενώ οι όποιες ιδεολογικές διαφοροποιήσεις δεν ήταν ανεξάρτητες από τα πρόσωπα που είχαν τεθεί επικεφαλής των πολιτικών παρατάξεων. Ο ευρωπαϊκός τρόπος ένδυσης, η συναναστροφή με τους προξένους και οι δυτικότερες συνήθειες συνήθεταν ή καλύτερα συμπλήρωναν την εικόνα του αστού πολιτικού της εποχής. Μία αντιπροσωπευτική εικόνα της πολιτικής ζωής στην αυτόνομη Κρήτη και ιδίως στην τότε πρωτεύουσα της Κρητικής Πολιτείας, στα Χανιά, μας δίνει ο Κωνσταντίνος Φούμης σε επιστολή του προς τον ιστορικό Ι. Μουρέλο. Συγκεκριμένα αναφέρει: «[...] διὰ τὰ ἔχωμεν τὴν βοήθειαν τῶν προξένων εἰς τὰ καθημερινὰ παρουσιαζόμενα πολιτικὰ ζητήματα καὶ τὴν ὑπεράσπισιν αὐτῶν ὑπὲρ τῶν καταδιωκομένων συμπατριωτῶν μας, εἶχομεν συνάψει στενάς σχέσεις μετὰ τῶν ἐν Χαλέπα προξένων τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ὡς εἶχομεν τοιαύτας καὶ μετὰ τοῦ πρόξενου τῆς Ἑλλάδος δι' ἔθνικους λόγους. Ἐλαμβάνομεν μέρος καὶ εἰς τὰ κοσμικὰς τῶν συγκεντρώσεις καὶ ἑορτᾶς. [...] Εἰς τοὺς γάμους τοῦ Βενιζέλου καὶ τοῦ ἀδελφοῦ μου Γιώργη εἰς οὓς εἶχον παραστή καὶ οἱ πρόξενοι,

---

³¹¹ Στα 1906 ο ιδιαίτερος γραμματέας του αρμοστή Ανδρέας Παπαδιαμαντόπουλος αναφέρεται στους «αρχηγούς της αντιπολιτεύσεως» Βενιζέλο, Φούμη και Πωλογιώργη. Βλ. σχετικά Α.Υ.Ε., *Κρητικόν Ζήτημα 1906*, φάκ. 77, υποφάκ. 77.1. «Κρητικό Ζήτημα», αντίγραφο εγγράφου Α. Παπαδιαμαντόπουλου προς Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών, Ιούλιος 1906.

³¹² Holland, “The Prince the Powers and the «The Unfortunate Regime»: The High Commissioner of Prince George of Greece in Crete, 1888-1906”, *ό.π.*, σ. 33.

³¹³ Γιάννης Κοκκινάκης, «Αγροτική πίστη, κοινωνική ένταση και εξωτερική μετανάστευση στη Δυτική Κρήτη στις αρχές του 20^{ου} αιώνα», *Κρητική Εστία* 9 (2002), σ. 124-125.

³¹⁴ Στεφανία Αρχοντάκη, «Εισοδήματα, τρόπος ζωής και συμπεριφορές στην κρητική Πολιτεία», στο *90 χρόνια από την Ένωση...ό.π.*, σ. 379-380. - Άλλωστε δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η Επανάσταση του Θερίσου ενισχύθηκε οικονομικά και πολιτικά από εμπόρους των Χανίων και από επιφανή μέλη της κρητικής κοινωνίας με οικονομική και κοινωνική επιρροή. Πρβλ. Αλιγιζάκη, *ό.π.*, σ. 19. - Αυτό, βέβαια δε σημαίνει ότι δε συμμετείχαν και αγρότες μαζί με τους αστούς. Πρβλ. Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920*, τ. Α', Αθήνα 1931, σ. 33-34.

πράγμα τὸ ὁποῖον μὲ θλίψιν των παρατήρησαν οἱ παπάδες, ἐκάμαμεν ὅλοι τὴν ἐμφάνισίν μας φρακοφορεμένοι. [...]»³¹⁵.

Στα κόμματα αυτά πέρα από τις ὅποιες διαφοροποιήσεις, υπήρχαν και προσωπικές φιλοδοξίες. Ο Βρετανὸς πρόξενος Howard κατηγόρησε τὸ Βενιζέλο τὴν περίοδο τῆς Επανάστασης τοῦ Θερίσου ὅτι ἐξυπηρετούσε, μέσω τῆς πολιτικῆς του, τὶς δικές του φιλοδοξίες. Αὐτή, ὁμως, ἡ κατηγορία δεν μπορεῖ νὰ ἐξεταστῆ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ τεταμένον επαναστατικὸ κλίμα ἐκείνων των ἡμερῶν³¹⁶.

Ἀρχηγοὶ των δύο πολιτικῶν μερίδων υπήρξαν οἱ Μιχελιδάκης και Βενιζέλος, οἱ σχέσεις των οποίων κυμαίνονται ἀπὸ τὴν ομαλὴ συνεργασία μέχρι τὴ σύγκρουση.³¹⁷ Τὸ κόμμα τοῦ Μιχελιδάκη ἐξελίχθηκε, μετὰ τὴ σύγκρουση Βενιζέλου - Γεωργίου, σε αμιγῶς φιλοπριγκιπικὸ, συνεργαζόταν με τὸ ἐπίσης φιλοπριγκιπικὸ κόμμα τοῦ Μανούσου Κούνδουρου³¹⁸ και ἦταν υπὲρ τῆς διαχείρισης τοῦ ζητήματος τῆς Ἐνωσης με τὸν τρόπο που υποδείκνυε ὁ αρμοστής. Στὶς ἐκλογές τοῦ 1903, στὶς ὁποῖες δεν συμμετεῖχε ὁ Βενιζέλος, ἡ φιλελεύθερη παράταξη αυτοαποκαλέσθηκε «αντιπολιτευόμενη» και ἐπέλεξε ὡς σύμβολό τῆς ἓνα στεφάνι δάφνης, ἐνῶ ἡ συντηρητικὴ ονομάστηκε «συμπολιτευόμενη» και υιοθέτησε ὡς σύμβολο ἓνα κλαδί ἐλιάς³¹⁹.

---

³¹⁵ Α.Ι.Δ.Μ., Κ.Α. 7, Α.Α. 15-60, φάκ. 15, «Διάφορα», φύλ. 1-438 (1902-1936), υποφάκ. «Φούμης Κων.», Κ.Α. 7, Α.Α. 17-79.

³¹⁶ Βλ. F.O. 881/8500 (Confidential), Part XII, *Further Correspondence Respecting the Affairs of Crete, July and August 1905*, γενικὸς πρόξενος Howard πρὸς τὸν Μαρκήσιο τοῦ Lansdowne, Χανιά, 26 Ἰουνίου 1905.

³¹⁷ Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ἀπόσπασμα τῆς εφημερίδας *Ἰδη*, που πρόσκειται στὸν Αντόνιο Μιχελιδάκη: «[...] πολλάκις ἢ μάλλον καθ' ἐκάστην ἐβλεπε τὶς τὸν κ. Βενιζέλον παρακαθήμενον μετὰ τοῦ προέδρου κ. Μιχελιδάκη πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς συνεδριάσεως, συνομιλοῦντα και συνεννοούμενον δια παν ζήτημα [...]». Πρβλ. ἐφ. *Ἰδη*, Ηράκλειο, 16 Δεκεμβρίου 1906. – Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ Βενιζέλος σε ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν παπὰ Στέφανο Προβατάκη, προσωπικὸ τοῦ φίλου, πρωτεργάτη και σύνδεσμο των Επαναστατῶν τοῦ Θερίσου στὸ Νομὸ Ηρακλείου, ἀναφερόμενος στὸν Μιχελιδάκη γράφει χαρακτηριστικὰ: «[...] εἶναι λυπηρὸν ὅτι ἐναντίον των προσπαθειῶν μας ὅπως ἐξευγενίσωμεν και ἐξυψώσωμεν τοὺς πολιτικούς ἀγῶνας, ὁ κ. Μιχελιδάκης ἐξακολουθεῖ νὰ θέλει αὐτοὺς κυλισμένους εἰς ἔδαφος ταπεινὸ [...]». Βλ. σχετικὰ Γ.Α.Κ. - Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο Κρήτης, *Ἱστορικὴ Συλλογὴ 49, παπὰ Στέφανου Προβατάκη* (στο ἐξῆς Α.Π.Σ.Π.= Ἀρχεῖο παπὰ Στέφανου Προβατάκη), Βενιζέλος πρὸς παπὰ Στέφανο Προβατάκη, Χαλέπα, 4 Ἰουνίου 1907. Ὡστόσο, ἡ παραπάνω θέση ἐντάσσεται στὸ γενικότερο επαναστατικὸ κλίμα των ἡμερῶν και ἐν μέρει δικαιολογεῖται ἀπὸ τὶς συγκυρίες τῆς στιγμῆς και τὴν οξύτατη πολιτικὴ ἀντιπαράθεση που υπήρχε.

³¹⁸ Ὁ Μανούσος Κούνδουρος, ἐπικεφαλὴς τῆς Μεταπολιτευτικῆς Επανάστασης, στήριξε τὴν πολιτικὴ του πρίγκιπα, για τὸν ὁποῖο πιστεῖει ὅτι ἀδικήθηκε και ἐξαπατήθηκε ἀπὸ τὶς Δυνάμεις. Παράλληλα, πίστευε ὅτι ἡ Ἀυτονομία τῆς Κρήτης θα μπορούσε νὰ αποτελέσει τὸ πρῶτο στάδιο για τὴν Ἐνωση, και ταυτιζόταν με αὐτὸν τὸν τρόπο με τὴν ἀγγλικὴ πολιτικὴ γύρω ἀπὸ τὸ Κρητικὸ Ζήτημα. Βλ. σχετικὰ Κούνδουρου, ὁ.π., και ἰδιαίτερα τα κεφάλαια ΙΑ', ἀπὸ 25 Ἀυγούστου ἕως 9 Δεκεμβρίου 1898, κεφ. ΙΒ', *Ἡ πρώτη κυβέρνησις τῆς νήσου.*- Πρβλ. F.O. 78/5068, No1, *Memorandum respecting the present state of the Cretan Question (Communicated by the Prince of Whales, 9 Νοεμβρίου 1900)*, (Private and Confidential).

³¹⁹ Ἐφ. *Ἀναγέννησις*, Ρέθυμνο, 10 Δεκεμβρίου 1903.- Στὴν Ελλάδα τὸ κόμμα τοῦ Χαρίλαου Τρικούπη ἦταν ἐκεῖνο που εἶχε υιοθετήσῃ ὡς σύμβολό του τὴν ἐλιά.

**«ΑΣΠΡΟ ΟΛΟΙ ΣΤΗ ΔΑΦΝΗ! ΑΣΠΡΟ!
ΜΑΥΡΟ ΣΤΗΝ ΕΛΙΑ!»**

Πρωτοσέλιδο της εφημερίδας Δάφνη που προέτρεπε τους ψηφοφόρους να ψηφίσουν τους «φιλελεύθερους» που είχαν ως σύμβολό τους τη δάφνη και να καταψηφίσουν τους «συντηρητικούς» που χρησιμοποιούσαν ως σύμβολό τους ένα κλαδί ελιάς³²⁰.

[Πηγή: Εφ. Δάφνη, Ηράκλειο, 20 Μαΐου 1907.]

Ανάμεσα στις δύο παρατάξεις δημιουργήθηκε το «κόμμα των Ανεξαρτήτων» υπό τον Χαράλαμπο Πωλογεώργη, που αν και τοποθετείται στην ευρύτερη φιλελεύθερη παράταξη, ιδεολογικά καταλαμβάνει περισσότερο το χώρο του κέντρου³²¹. Ο ίδιος αναφέρεται στα αίτια της δημιουργίας του στο πλαίσιο του προγράμματός του για τις εκλογές του 1903: «[...] Ωνομάσθημεν ἀνεξάρτητοι [...] ἀπλῶς καὶ μόνον διὰ τὸ δώσωμεν ἓνα χαρακτηρισμὸν διακριτικὸν εἰς τὴν πολιτικὴν ἡμῶν ἀπόχρωσιν. Ἐπροτιμήσαμεν δὲ τὴν ἀφηρημένην ταύτην ἔννοιαν ὡς χαρακτηριστικὸν τοῦ κόμματός μας διότι τὴν θεωροῦμεν ὑψηλοτέραν τῶν συνήθων δεδομένων προσωπικῶν χαρακτηρισμῶν [...]

³²⁰ Λόγω του αναλφαβητισμού μεγάλο μέρος των Κρητών εκείνη την περίοδο, επικράτησε η ψηφοφορία με σφαιρίδια. Σε κάθε εκλογική περιφέρεια υπήρχαν τόσες κάλπες όσες και οι υποψήφιοι. Κάθε εκλογέας έπρεπε να πάρει ένα σφαιρίδιο και να το ρίξει στην κάλπη κάθε υποψήφιου. Κάθε κάλπη ήταν χωρισμένη σε δύο μέρη, το άσπρο που έφερε επάνω τη λέξη ΝΑΙ και το μαύρο που έφερε τη λέξη ΟΧΙ. Επομένως, οι εκλογείς έριχναν ένα σφαιρίδιο στην κάλπη κάθε υποψηφίου στο μαύρο ή στο λευκό τμήμα της, ανάλογα με την προτίμησή τους, στο λευκό αν τον ψήφιζαν και στο μαύρο αν τον καταψήφιζαν. Πρβλ. Γρηγόριος Δάφνης, *Τα Ελληνικά Πολιτικά Κόμματα, 1821-1961*, Αθήνα (εκδόσεις Γαλαξίας) 1961, σ. 261-262.

³²¹ Παπαμανουσόκης, *Η Ξενοκρατία... ό.π.*, σ. 146.

Ὁμολογοῦμεν ὅτι παρ' ἡμῖν ἡμῖν ὡς πρὸν τὴν ἐσωτερικὴν διοίκησιν τοῦ τόπου δὲ διαιρούμεθα σὲ δημοκρατικούς καὶ κοινωνιστάς, εἰς συντηρητικούς καὶ ριζοσπάστας [...]. Στη συνέχεια, αφού επισημαίνει ὅτι υπάρχουν πολιτικές διαφορές στη διακυβέρνηση τῆς Πολιτείας, οἱ εκπρόσωποι τοῦ κόμματος, ἀνάμεσα στους οποίους καὶ τὰ διατελέσαντα στη συνέχεια μέλη των κυβερνήσεων Χ. Πωλογεώργης, Γ. Μυλωνογιάννης, Αρ. Κριάρης καὶ Αντ. Κατζουράκης, υποστήριξαν ὅτι αὐτὴ ακριβῶς ἡ πολιτικὴ διαφοροποίηση οδήγησε στο σχηματισμὸ νέων κομμάτων³²².

Τέλος, οἱ σοσιαλιστικές ιδέες αντιπροσωπεύτηκαν ἀπὸ τον βουλευτὴ καὶ κοινωνικὸ αγωνιστὴ Σταύρο Καλλέργη ἀπὸ το Ρέθυμνο, που συνέδεσε τὴν κοινωνικὴ ἀπολύτρωση με τὴν πολιτικὴ ἀπελευθέρωση τῆς Κρήτης. Ὁ ἴδιος κατέληγε στο συμπέρασμα ὅτι ἡ κοινωνικὴ σωτηρία τῆς Κρήτης θὰ εξασφαλιζόταν μέσα ἀπὸ τὴν ἔνωση με τὴν Ελλάδα³²³.

Ἡ πλειοψηφία των βουλευτῶν πρόσκεινταν στον πρίγκιπα. Στις ἐκλογές του 1905 δὲν συμμετεῖχε ὁ Βενιζέλος, γεγονός που οδήγησε στὴν πολιτικὴ κυριαρχία των φιλοπριγκιπικῶν κομμάτων. Σ' αὐτές τις ἐκλογές τὸ κόμμα του Μιχελιδάκη, σύμφωνα με τὴ μαρτυρία του Γάλλου προξένου, ἐξέλεξε 19 βουλευτές («αφοσιωμένους στον πρίγκιπα») καὶ τὸ κόμμα του Κούνδουρου 13 (κι αὐτοὶ «αφοσιωμένοι στον πρίγκιπα»), ἐνῶ τὸ κόμμα των Ανεξαρτήτων 24. Χωρὶς πολιτικὴ ταυτότητα ἦταν τέσσερις, ἐνῶ ἄλλοι τέσσερις που ἐκλέχθηκαν στὶς συμπληρωματικές ἐκλογές δὲν εἶναι ἐξακριβωμένο ποιον υποστήριξαν. Οἱ δύο χριστιανικές πολιτικές παρατάξεις ἐπιθυμοῦσαν τὴν Ἐνωση, ἐνῶ οἱ μουσουλμάνοι πληρεξούσιοι τὴν ἀναβολή τῆς. Ἀναλυτικὰ, σύμφωνα με βρετανικὴ ἐκθεση, «[...] τὰ δύο κόμματα που υφίστανται στο νησί μποροῦν νὰ περιγραφοῦν ὡς αὐτὰ που εἶναι υπέρ τῆς Αὐτοῦ Βασιλικῆς Ὑψηλότητος καὶ αὐτὰ που εἶναι ἐναντίον τῆς. Ὅπως εἶναι φυσικὸ, οἱ μουσουλμάνοι δε συμμετέχουν σὲ μία διαμάχη που δὲν ἔχει κανένα ἐνδιαφέρον γι' αὐτούς. Ἀναμφίβολα ἐπιθυμία τους ἀποτελεῖ ἡ παράταση του υπάρχοντος status quo καὶ ἡ, ὅσο τὸ δυνατόν, μεγαλύτερη ἀναβολή τῆς ἔνωσης με τὴν Ελλάδα καὶ εφόσον καὶ τὰ δύο χριστιανικά κόμματα δηλώνουν ὅτι θέλουν νὰ ἐπιταχύνουν τὴν Ἐνωση, οἱ μουσουλμάνοι παραμένουν ἀμέτοχοι [...]»³²⁴.

Ὅλους τους παραπάνω χριστιανούς πολιτικούς υποστήριξαν οἱ χριστιανοὶ Κρήτες ὑπὸ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἀποσκοποῦσαν στὴν Ἐνωση. Χαρακτηριστικές εἶναι οἱ χειρόγραφες σημειώσεις του Βενιζέλου γιὰ τους ἀνθρώπους που ἀγωνίστηκαν γιὰ τὴν ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν τουρκικὴ κυριαρχία. Ὁ

³²² Εφ. *Επιθεώρησις*, Χανιά, 8 καὶ 13 Μαρτίου 1903.

³²³ Μουσεῖο Μπενάκη - Ἀρχεῖο Σταύρου Καλλέργη (στο ἐξῆς Α.Σ.Κ.), *Ἐκκλησις του Σταύρου Καλλέργη πρὸς τὰς σοσιαλιστικὰς ἐφημερίδας, συλλόγους, λέσχας, κέντρα, ομίλους καὶ βουλευτὰς τῆς Ευρώπης καὶ Ἀμερικῆς* (μεταφρ. καὶ στα γαλλικά = *Apel aux journaux, comites, clubs, et députés socialistes d' Europe et la Amérique*), Χανιά, 18/31 Ἰανουαρίου 1912. - Παπαμανουσάκης, *Ἡ Ξενοκρατία... ὁ.π.*, σ. 146-147.

³²⁴ F.O. 78/5349, γενικὸς πρόξενος Howard πρὸς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 23 Αὐγούστου 1904 [βλ. Παράρτημα Μεταγραμμένων Εγγράφων, ἀρ. 6.].

ίδιος δήλωνε το 1905 ότι «υπήρξαν άνθρωποι των όπλων που δια πυρός και σιδήρου και πολιτικής παρασκεύασαν» το νέο πολιτικό καθεστώς της Κρητικής Πολιτείας³²⁵.

Ανάμεσα στους πληρεξούσιους της Κρητικής Βουλής υπήρχαν και οκτώ μουσουλμάνοι βουλευτές που συνήθως κρατούσαν αποστάσεις ή αποδοκίμαζαν κάθε ενέργεια σχετική με το αίτημα για Ένωση. Με τη σύσταση της Κρητικής Πολιτείας οι μουσουλμάνοι ένιωσαν αβεβαιότητα και φοβήθηκαν για την τύχη τους στα χέρια των νέων αρχών. Η μουσουλμανική κοινότητα δεν ήταν πολύ ικανοποιημένη με τις εξελίξεις, καθώς μέχρι τότε είχε συνηθίσει να απολαμβάνει όλα τα προνόμια και να είναι το κυρίαρχο στοιχείο της Κρήτης από άποψη πολιτικής επιρροής³²⁶.

Σύμφωνα με οθωμανικούς διπλωματικούς κύκλους, οι μουσουλμάνοι της Κρήτης εξέφρασαν την αντίδρασή τους σε κάθε ενωτική πρόταση και δήλωσαν ότι σε μία τέτοια περίπτωση δεν θα ένιωθαν ασφαλείς και θα ήταν υποχρεωμένοι να εγκαταλείψουν το νησί³²⁷. Κατά τον Γ. Κοκκινάκη «οι οθωμανικές φωνές διεισδύουν στις σελίδες του χριστιανικού τύπου, μόνον όταν [...] δεν αμφισβητούν το αυτόνομο καθεστώς. Τα χριστιανικά κόμματα ενθαρρύνουν την ανάδειξη τέτοιων φωνών, οι οποίες, όμως, αποτελούν μειοψηφία στους κόλπους της μειονότητας... [όπως η περίπτωση του Χασάν Σκυλιανάκη που διορίστηκε σύμβουλος]»³²⁸. Σε αρκετές περιπτώσεις, μουσουλμάνοι πληρεξούσιοι συμμετείχαν, ύστερα από διερευνητικές επαφές, στις κρητικές κυβερνήσεις. Για παράδειγμα στις εκλογές του 1907, το κόμμα του Μιχελιδάκη, που δε συγκέντρωνε την απόλυτη πλειοψηφία, συνεργάστηκε με μουσουλμάνους βουλευτές με αντάλλαγμα το Υπουργείο Παιδείας που δόθηκε στο μουσουλμάνο Μεχμέτ Βέη Χαμίτ Βεηζαδέ³²⁹. Αργότερα, λίγο πριν από την Ένωση, οι δύο χριστιανικές παρατάξεις συμπράττουν, προκειμένου να μην εκλέξουν οι μουσουλμάνοι αντιπροσώπους ή τουλάχιστον να περιορίσουν την εκλογή τους³³⁰.

Ουσιαστικά, η πολιτική αντιπαράθεση ανάμεσα στη «συντηρητική παράταξη» που εκπροσωπούσε ο Μιχελιδάκης και στην «προοδευτική» που αντιπροσώπευε ο Βενιζέλος επικεντρώθηκε στη μέθοδο της αντιμετώπισης του ζητήματος της Ένωσης και των χειρισμών του αρμοστή Γεωργίου και συνοδεύτηκε από το αίτημα για την ανάγκη εσωτερικών μεταρρυθμίσεων.

---

³²⁵ Μουσείο Μπενάκη - Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, φάκ. 264, «Χειρόγραφο σημείωμα Ελευθερίου Βενιζέλου σχετικά με τη στάση του Κρητικού λαού για τον Πρίγκιπα Γεώργιο» (1905).

³²⁶ Dutkowski, *ό.π.*, σ. 66.

³²⁷ Μ.Α.Ε., *ό.π.*, No 85, Munir Pacha, πρεσβευτής της Τουρκίας στο Παρίσι προς Delcassé, υπουργό Εξωτερικών της Γαλλίας, Παρίσι, 2 Απριλίου 1905.

³²⁸ Κοκκινάκης, *ό.π.*, σ. 124.

³²⁹ Για το διορισμό του τελευταίου βλ. και *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 29 Ιουλίου 1907, τεύχ. Β', αριθ. 43, Διάταγμα της 29^{ης} Ιουλίου 1907 περί διορισμού συμβούλων επί των Εσωτερικών, της Δικαιοσύνης και της Παιδείας.

³³⁰ Εφ. *Νέα Εφημερίς*, Ηράκλειο, 21 Απριλίου 1911.

Ωστόσο, τίθεται εύλογα το ερώτημα πώς ήταν δυνατόν ο συντηρητικός Αντώνιος Μιχελιδάκης να κερδίζει στις περισσότερες εκλογικές αναμετρήσεις τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Κατά τον νομικό Δημήτρη Ξυριτάκη, «[...] για να σχηματίσουμε ορθή άποψη για τον ιδεολογικό προσανατολισμό του Μιχελιδάκη και της παράταξής του, είναι αναγκαίο να απαλλαγούμε από τον πολιτικό μανιχαϊσμό και τα στερεότυπα [...]». Άλλωστε ο Μιχελιδάκης, προτού γίνει αρχηγός του συντηρητικού κόμματος, ανήκε στους «Ξυπόλητους» μαζί με τους Φούμη και Πωλογεώργη, ενδεικτικό του ότι οι πολιτικές καταβολές την εποχή της Χαλέπας δε συνάδουν απόλυτα με το πολιτικό σκηνικό που δημιουργήθηκε με την Κρητική Πολιτεία. Παράλληλα, είχε στενούς προσωπικούς και πολιτικούς δεσμούς με τους αγρότες για τους οποίους και λαμβάνει ιδιαίτερη μέριμνα στο εκλογικό πρόγραμμα του κόμματός του³³¹.

Η αλήθεια είναι ότι ο Ελευθέριος Βενιζέλος δεν είχε σχεδόν ποτέ εξασφαλίσει την απόλυτη πλειοψηφία στην Κρητική Βουλή, αυτό, όμως, δεν τον πτοούσε, όπως γράφει στο προσωπικό του σημειωματάριο. Συγκεκριμένα αναφέρει πως «εἶνε (*sic*) δεισιδαιμονία τὸ νὰ πιστεύει τις ὅτι ἡ πλειοψηφία εἶνε παντοδύναμος.- Οὐδὲν δύναται ἡ πλειοψηφία κατὰ τῶν ἐμφύτων δικαιωμάτων, ἅτινα εἶνε ἀνώτερα παντὸς νόμου. Τίς δύναται νὰ ὑποθέσῃ ὅτι ἡ πλειοψηφία δικαιούται νὰ ψηφίσῃ ὅτι οἱ ἀποτελοῦντες τὴν ἀντιπολίτευσιν δὲν εἶναι ἴσοι ἐνώπιον τοῦ νόμου; [...]»³³².

Στο σημείο αυτό οφείλουμε να αναφέρουμε τις ιδιαίτερες σχέσεις του Ελευθερίου Βενιζέλου με τη μουσουλμανική μειονότητα. Πολλές φορές κατηγορήθηκε από την αντίπαλη πολιτική παράταξη, επειδή με τις ενέργειές του υπερασπίστηκε τα δικαιώματα των μουσουλμάνων της νήσου, όπως στην περίπτωση που είχε ταχθεί υπέρ του θρησκευτικού φιλελευθερισμού και όχι υπέρ της καθιέρωσης επίσημης θρησκείας του κράτους³³³. Η αρχή έγινε από ένα γεγονός που δεν αναφέρεται συχνά, ίσως, λόγω της μετέπειτα πολιτικής εξέλιξης του Βενιζέλου στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα, το 1892, οι Αντώνιος Λαρετζάκης και Γεώργιος Παπαδάκης κατηγορήθηκαν για το φόνο του

³³¹ Ξυριτάκης, Αντώνιος Μιχελιδάκης, *ο βίος, η πολιτεία και το έργο ενός λησμονημένου ευπατρίδη*, ό.π., σ. 34-36.

³³² Μουσείο Μπενάκη - Ιστορικά Αρχεία, *Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου* (στο εξής Α.Β.), αρ. εισαγ. 173, φάκ. 264, υποφάκ. χ.χ., αρ. εγγρ. 48-54 (προσωπικό σημειωματάριο) και συγκεκριμένα βλ. τις σημειώσεις με τον τίτλο «Πλειοψηφία». - Χαρακτηριστικά, ο γενικός πρόξενος της Βρετανίας στο νησί Howard (Howard) ανέφερε στα 1904: «[...] το κόμμα του Βενιζέλου δεν έχει μεγάλη αριθμητική δύναμη παρά στις πόλεις και στις ταραχώδεις, πολιτικά, δυτικές περιοχές. Στην περιφέρεια της χώρας, στο κεντρικό και ανατολικό τμήμα του νησιού είναι σχεδόν σαν να μην υπάρχει [...]». Βλ. σχετικά F.O. 78/5349, γενικός πρόξενος Howard προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 23 Αυγούστου 1904 [Βλ. Παράρτημα Μεταγραμμένων Εγγράφων, αρ. 6.]. - Πρβλ. Ξυριτάκης, ό.π., σ. 34.

³³³ *Εστενογραφημένα Πρακτικά της Β' Συντακτικής Συνελεύσεως των Κρητών*, Συνεδριάσεις 28^{ης} Οκτωβρίου και 25^{ης} Νοεμβρίου 1906.

κρητομουσουλμάνου Τεφίκ Βέη Μπάντρη. Δικηγόροι των χριστιανών κατηγορουμένων υπήρξαν οι Π. Φούμης, Χ. Πωλογεώργης, Μ. Σκουλάς, Σ. Ψαρουδάκης και Σουλουσά Ρείσογλουδάκης. Το ρόλο της πολιτικής αγωγής είχαν αναλάβει οι Νεσιμή Φαρφουράκης, Ν. Ζουρίδης, Χ. Πλουμίδης και ο Ελ. Βενιζέλος. Ο τελευταίος κατηγορήθηκε περισσότερο από όλους για το ρόλο του στη θανατική καταδίκη των δύο χριστιανών, που αργότερα αποδείχτηκαν αθώοι. Ο ίδιος, βέβαια, ασκώντας το καθήκον του από τη θέση της πολιτικής αγωγής πέτυχε την καταδίκη των κατηγορουμένων. Το αποτέλεσμα, όμως, και ο εντοπισμός των πραγματικών ενόχων δεν τον δικαίωσε και τον συνόδευσε στην πολιτική του σταδιοδρομία.

Η καταδίκη εκτελέστηκε άμεσα, παρά την παρέμβαση του πατέρα του κατηγορουμένου Γεωργίου Παπαδάκη, παπα - Πέτρου, στον Οικουμενικό Πατριάρχη και την εξασφάλιση σουλτανικού φερμανίου με το οποίο ακυρωνόταν η εκτέλεση. Εντούτοις, ο Τούρκος διοικητής της νήσου Μαχμούτ Τζελαλεδίν Πασάς εκτέλεσε την απόφαση για παραδειγματισμό και κατόπιν εμφάνισε το φερμάνι³³⁴. Αξίζει να σημειωθεί ότι στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Χανίων απόκεινται τα χειρόγραφα απομνημονεύματα του Παπαδάκη. Από το βιβλίο, όμως, λείπουν, ίσως όχι τυχαία, οι τελευταίες σελίδες που αναφέρονται πιθανότατα στη δίκη και στο ρόλο του Βενιζέλου³³⁵. Ωστόσο, η προαναφερθείσα δίκη σημάδεψε τον τελευταίο και έδωσε αφορμή στους πολιτικούς του αντιπάλους να τον κατηγορήσουν ότι εξυπηρετούσε τα συμφέροντα των μουσουλμάνων. Ο ίδιος ο Βενιζέλος αναφερόμενος στο παραπάνω περιστατικό επισημαίνει τα ακόλουθα: «[...] Σε μία Πολιτεία πολιτισμένη και αληθινά φιλελεύθερη δεν επιτρέπονται αυτές οι διακρίσεις. [...] Υπήρξαν άνθρωποι που με κατηγορήσαν ως...τουρκόφιλο γιατί, σαν δικηγόρος, ανέλαβα την υπεράσπιση Τούρκων [...]»³³⁶.

³³⁴ Ζαχαρένια Σημανδηράκη, «Για τους δύο ξεχασμένους ήρωες...», εφ. *Χανιώτικα Νέα*, Χανιά, 17 Απριλίου 2005. - Πρβλ. Προσωπικό Αρχείο Ζαχαρένιας Σημανδηράκη (προϊσταμένης Ιστορικού Αρχείου Κρήτης), στο εξής Π.Α.Ζ.Σ., φάκ. «Παπαδάκη - Λαρετζάκη».- Ο Κούνδουρος στο Ημερολόγιό του αναφέρει ότι ο Βενιζέλος είχε δεχτεί απειλές για τη ζωή του από τους συγγενείς των θυμάτων και ότι ο ίδιος παρενέβη, προκειμένου να αποτρέψει μία τέτοια ενέργεια (βλ. σχετικά Κούνδουρου, *ό.π.*, σ. 144). Ωστόσο, το γεγονός ότι το περιστατικό που αναφέρει ο Κούνδουρος τοποθετείται χρονικά στα 1896, δύο χρόνια δηλαδή μετά την εκτέλεση της ποινής και όχι αμέσως μετά, όπως θα ήταν το πιο λογικό, και λαμβάνοντας υπόψη το προσωπικό αρχείο Σημανδηράκη από το οποίο δεν προκύπτει κάτι τέτοιο, αποδυναμώνεται η παραπάνω μαρτυρία. Μάλιστα, όπως προκύπτει από το συγκεκριμένο αρχείο, ο Βενιζέλος συναντήθηκε με τον πατέρα του απαχθισθέντος, παπα - Πέτρο Παπαδάκη και του ζήτησε συγγνώμη. Αποτέλεσμα της μεταμέλειάς του ήταν ο τελευταίος και η οικογένειά να στηρίξουν πολιτικά τον Βενιζέλο. Στο χωριό του Παπαδάκη, για τον οποίο έχουμε και στοιχεία, ήρθε σε αντιπαράθεση η οικογένειά του με εκείνους που πιεζόμενοι από την οθωμανική διοίκηση ψευδομαρτύρησαν στο δικαστήριο και συνέβαλαν στην καταδίκη των κατηγορουμένων. Πρβλ. Π.Α.Ζ.Σ., φάκ. «Παπαδάκη - Λαρετζάκη».

³³⁵ Δημοτική Βιβλιοθήκη Χανίων, *Απομνημονεύματα Γεωρ. Παπαδάκη ήτοι Μαρτυρολόγιον των αδικώς απαχθισθέντων εν Χανίοις Κρήτης Γεωρ. Παπαδάκη και Αντ. Λαρετζάκη*, Χανιά (;) 1894.

³³⁶ Σπύρος Μελάς, *Η Επανάσταση του 1909*, Αθήνα [πρώτη έκδοση 1957] 2009, σ. 24.

Ο Βενιζέλος αντιλαμβανόταν τη «ζωτική σημασία» της μειονότητας στις πολιτικές εξελίξεις της Πολιτείας και προέβη σε μία άτυπη συμμαχία με αυτήν, γεγονός που του επέτρεψε να είναι «προνομιακός συνομιλητής» με τους προξένους των Δυνάμεων, που επιθυμούσαν την αποφυγή θρησκευτικών και φυλετικών εντάσεων³³⁷. Οι ιδιαίτερες σχέσεις του με τους μουσουλμάνους έγιναν αντικείμενο πολιτικής εκμετάλλευσης. Για παράδειγμα, ο ίδιος ο Κούνδουρος αναφέρει στο Ημερολόγιό του ότι οι Τούρκοι είχαν υποστηρίξει την Επανάσταση στο Θέρισο³³⁸, η εφημερίδα *Αναγέννησις* αποκάλυπτα τόνισε ότι οι μουσουλμάνοι βέηδες είχαν χρηματοδοτήσει την Επανάσταση³³⁹, ενώ είχαν κυκλοφορήσει μονταρισμένες φωτογραφίες που εικόνιζαν τον Βενιζέλο να φοράει το τουρκικό φέσι και εκατέρωθεν να κυματίζουν δύο τουρκικές σημαίες³⁴⁰. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι αρκετοί μουσουλμάνοι ήταν υπέρ της Επανάστασης του Θερίσου, και γιατί θεωρούσαν ότι δε διεκδικούσε ένα τόσο δυναμικό αίτημα για Ένωση και γιατί στρεφόταν κατά της πολιτικής του Γεωργίου. Αυτό δε σημαίνει ότι όλη η μουσουλμανική μειονότητα ήταν ενάντια στον πρίγκιπα.

Οι μουσουλμάνοι επιθυμούσαν να έχουν καλές σχέσεις με τους φιλελεύθερους και με τους συντηρητικούς και προσπάθησαν να κρατούν ισορροπία και με τις δύο πλευρές, γεγονός που θα τους επέτρεπε την πολιτική τους επιβίωση. Άλλωστε, υπήρξαν αρκετοί μουσουλμάνοι που ήταν φίλα προσκείμενοι στον Γεώργιο³⁴¹. Οι νέες πολιτικές συμμαχίες του «εθνικού κόμματος» και η μονομερής ανακήρυξη της Ένωσης θα αλλάξουν τα δεδομένα εις βάρος των μουσουλμάνων. Το γεγονός ότι ο Βενιζέλος υπερασπίστηκε το μουσουλμανικό στοιχείο δεν σημαίνει ότι συνέχισε την υποστήριξη προς τη μειονότητα, αφού η προστασία της αποτελούσε ούτως ή άλλως απαραίτητη προϋπόθεση για τις Δυνάμεις, προκειμένου να αποσύρουν τα στρατεύματά τους από το νησί και να αντιμετωπίσουν ευνοϊκά το ενωτικό αίτημα.

Η πολιτική ζωή της Πολιτείας συνδέεται άρρηκτα με την κοινωνία της, τις πληθυσμιακές μεταβολές και τις οικονομικές και κοινωνικές δομές της. Στα 1900 η Κρητική Πολιτεία είχε πληθυσμό γύρω στους 300.000 κατοίκους, από τους οποίους η συντριπτική πλειοψηφία ήταν χριστιανοί. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την απογραφή του πληθυσμού της Κρήτης του 1900, στο νησί κατοικούσαν 269.319 «Χριστιανοί», 33.496 «Μωαμεθανοί» και 728 «Ισραηλίτες» (Ιουδαίοι στο θρήσκευμα)³⁴². Σε σχέση με την υπογραφή του

---

³³⁷ Κοκκινάκης, *ό.π.*, σ. 124-125.

³³⁸ Κούνδουρος, *ό.π.*, σ. 296.

³³⁹ Εφ. *Αναγέννησις*, Ρέθυμνο, 14 Ιουλίου 1907.

³⁴⁰ Πρβλ. Προσωπικό Αρχείο Κων/νου Ξεξάκη, μονταρισμένη φωτογραφία που φέρει με κεφαλαία την γεμάτη ειρωνεία φράση «Ο ΜΕΤΑ ΤΩΝ ΟΘΩΜΑΝΩΝ ΒΕΗΔΩΝ ΣΥΝΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΣ ΔΙΑ ΕΘΝΙΚΗΝ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΙΝ»

³⁴¹ Στέλλα Αλιγιζάκη, «Οι μουσουλμάνοι της Κρήτης κατά την περίοδο του κινήματος του Θερίσου» στο *Θέρισσον 1905 (πρακτικά συνέδριου)*, *ό.π.*, σ. 310, 311, 315, 316.

³⁴² *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Παράρτημα του υπ' αριθ. 11 φύλλον Β'. Τεύχους της Επίσημου Εφημερίδος, Διάταγμα υπ' αριθ. 43 του Ύπατου Αρμοστή Γεωργίου, «Περί*

1881, κατά την οποία ο συνολικός πληθυσμός του νησιού που αριθμούσε 279.165 κατοίκους, αυξήθηκε κατά 9% περίπου και ανήλθε στις 303.543, εκ των οποίων 154.438 άνδρες και 149.105 γυναίκες.

Γράφημα 1

Συγκεκριμένα, ο χριστιανικός πληθυσμός παρουσίασε αύξηση κατά 64.035 κατοίκους, καθώς στην προηγούμενη απογραφή του 1881 ανερχόταν σε 205.284. Μικρή αριθμητική και μεγάλη ποσοστιαία αύξηση παρουσίασαν και οι Ισραηλίτες, ο αριθμός των οποίων αυξήθηκε κατά 81 ανθρώπους σε σύνολο 728. Αντίθετα, ο μουσουλμανικός πληθυσμός μειώθηκε κατά 56% σε σχέση με τις 76.231 μουσουλμάνους που είχαν καταγραφεί το 1881³⁴³, λόγω της μετανάστευσης τους, εξαιτίας της ανασφάλειας που τους δημιούργησαν οι συνεχείς επαναστάσεις των χριστιανών Κρητών, η αποχώρηση του οθωμανικού στρατού και η σύσταση της Κρητικής Πολιτείας, που απομάκρυνε την Κρήτη από την κυριαρχία της Υψηλής Πύλης και την έφερε ένα βήμα πιο κοντά στην ένωση με το ελληνικό βασίλειο.

Η ίδια απογραφή είναι αποκαλυπτική για το μορφωτικό επίπεδο των κατοίκων της νήσου στις αρχές του 20ού αιώνα. Η απογραφή διαχωρίζει τους κατοίκους της Κρήτης, άνδρες και γυναίκες όλων των θρησκευμάτων σε αγράμματους και εγγράμματους. Ουσιαστικά, αγράμματοι είναι αυτοί που δεν

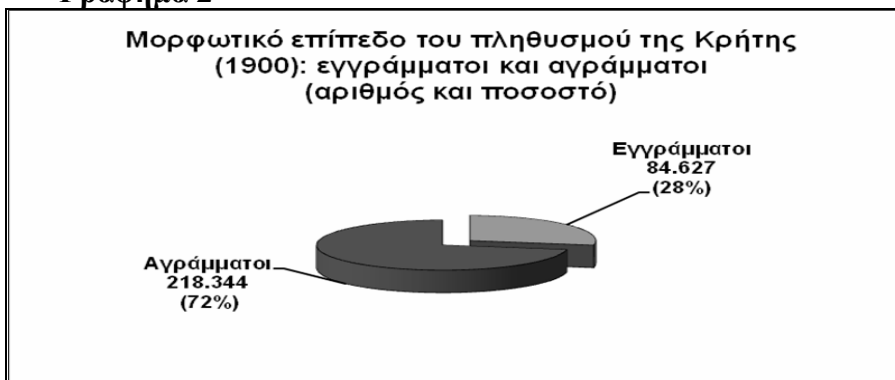
δημοσιεύσεως εν τη Επισήμω Εφημερίδι των αποτελεσμάτων της απογραφής της νήσου», Χαλέπα, 11 Μαρτίου 1904,

σ. ιά. – Παράλληλα στην Κρήτη ζούσαν και λιγστοί Ρωμαιοκαθολικοί, ενώ υπάρχουν μαρτυρίες για την ύπαρξη αρμενικής κοινότητας, κυρίως στο Ηράκλειο. Πρβλ. Ι.Α.Ι.Α.Κ., «Αλληλογραφία: εισερχόμενα – εξερχόμενα έγγραφα», φάκ. 14, Οικουμενικός Πατριάρχης προς Μητροπολίτη Κρήτης, 12 Δεκεμβρίου 1906, αρ. εγγρ. ΑΛ. 4440.- Ι.Α.Ι.Α.Κ., «Αλληλογραφία: εισερχόμενα – εξερχόμενα έγγραφα», φάκ. 14, Μητροπολίτης Κρήτης Ευμένιος προς Οικουμενικό Πατριάρχη, Ηράκλειο, 16 Νοεμβρίου 1906, αρ. εγγρ. ΑΛ. 4441.

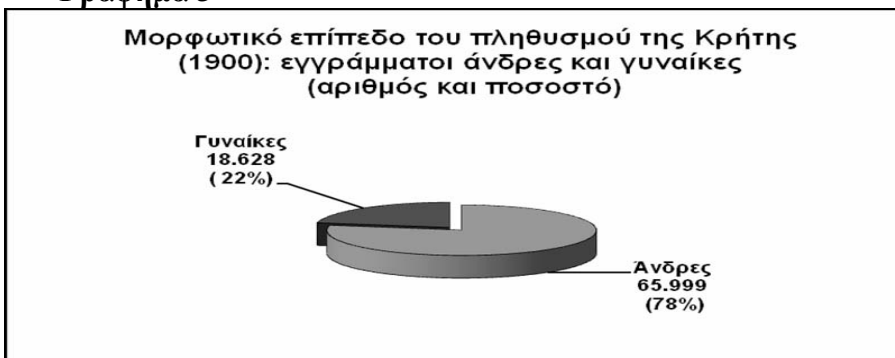
³⁴³ Πρβλ. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Παράρτημα του υπ' αριθ. 11 φύλλον Β'. Τεύχος της Επισήμου Εφημερίδος, Διάταγμα υπ' αριθ. 43 του Υπατου Αρμοστή Γεωργίου, «Περί δημοσιεύσεως εν τη Επισήμω Εφημερίδι των αποτελεσμάτων της απογραφής της νήσου», ό.π. και Νικόλαο Σταυράκη, Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης, μετά διαφόρων γεωγραφικών, ιστορικών, αρχαιολογικών, εκκλησιαστικών κ.λπ. ειδήσεων περί της νήσου, Αθήνα 1890.*

έχουν παρακολουθήσει την υποχρεωτική δημοτική εκπαίδευση. Όπως προκύπτει και από τα γραφήματα, η μεγάλη πλειοψηφία του πληθυσμού της Κρήτης είναι αγράμματοι, που αντιστοιχούν σε ποσοστό περίπου 72% επί του συνολικού πληθυσμού, ενώ η πλειοψηφία των αγράμματων Κρητών, περίπου 60%, είναι γυναίκες, κάτι που σχετίζεται και με την κατώτερη συγκριτικά με τους άνδρες κοινωνική θέση της γυναίκας την περίοδο εκείνη. Αντίθετα, η συντριπτική πλειοψηφία των ανδρών είναι εγγράμματοι με ποσοστό 78% έναντι 22% των γυναικών εκείνης της εποχής.

Γράφημα 2

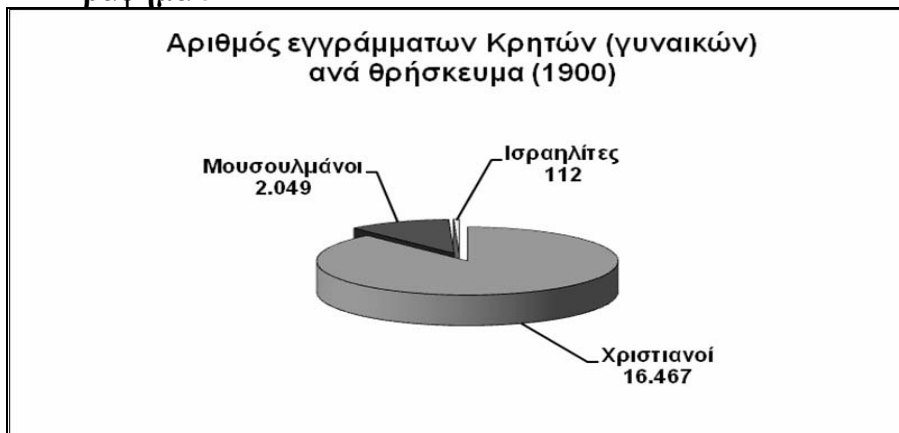
Γράφημα 3

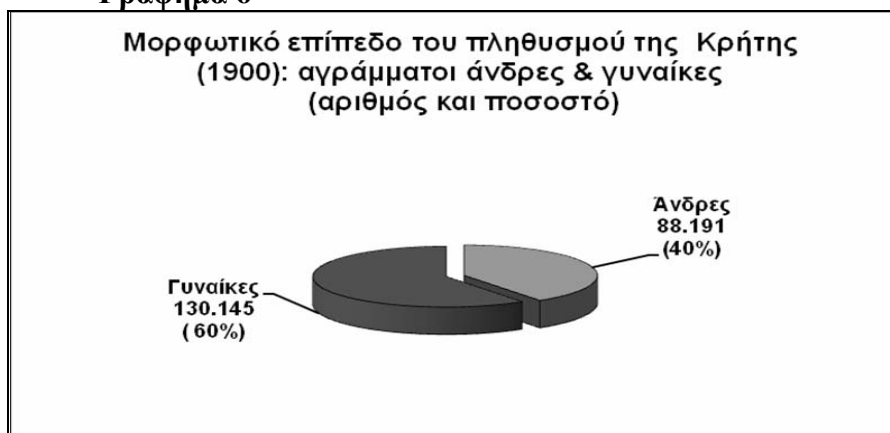
Γράφημα 4

Γράφημα 5

Γράφημα 6

[Πηγή: *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Παράρτημα του υπ' αριθ. 11 φύλλου Β'. Τεύχος της Επισήμου Εφημερίδος, Διάταγμα υπ' αριθ. 43 του Υπατου Αρμοστή Γεωργίου, «Περί δημοσιεύσεως εν τη Επισήμω Εφημερίδι των αποτελεσμάτων της απογραφής της νήσου», Χαλέπα, 11 Μαρτίου 1904.]

Σύμφωνα με στοιχεία της απογραφής του 1900, από τους 65.999 εγγράμματους άνδρες, 61.524 ήταν χριστιανοί, 4.273 μουσουλμάνοι και 202 Ισραηλίτες. Και στις γυναίκες, η πλειοψηφία των εγγράμματων είναι οι χριστιανοί. Από τις 18.628 γυναίκες οι 16.467 είναι χριστιανές, οι 2.049 μουσουλμάνες και 112 Ισραηλίτισσες. Τα αποτελέσματα είναι αναμενόμενα, καθώς η πλειοψηφία του πληθυσμού ήταν οι χριστιανοί. Ως εκ τούτου, ιδιαίτερη σημασία έχει το ποσοστό των αγράμματων ή εγγράμματων κάθε θρησκευτικής ομάδας χωριστά και η σύγκρισή του με το ποσοστό της προηγούμενης απογραφής του 1881.

Αναλυτικά, το 55% περίπου των χριστιανών ανδρών ήταν αγράμματοι και το 45% εγγράμματοι, έναντι περίπου 82% και 19% αντίστοιχα της

προηγούμενης απογραφής του 1881. Εμφανής είναι η σημαντική μείωση των αγράμματων και ο υπερδιπλασιασμός των εγγράμματων τα πρώτα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας. Αναφορικά με τους άνδρες μουσουλμάνους το 76% περίπου ήταν αγράμματοι και γύρω στο 24% εγγράμματοι, έναντι 81% και 19% αντίστοιχα της απογραφής του 1881. Και εδώ διαπιστώνεται μία μείωση των αγράμματων και μία αύξηση των εγγράμματων σε μικρότερο, όμως, βαθμό από τους χριστιανούς, γεγονός που, ίσως, συσχετίζεται με το αβέβαιο μέλλον των μουσουλμάνων στο νησί. Τέλος, αξίζει να σημειωθεί πως η πλειοψηφία στους Ισραηλίτες είναι οι εγγράμματοι με ποσοστό 54% έναντι 46% των αγραμμάτων, γεγονός που σχετίζεται με την απασχόλησή τους που απαιτούσε τουλάχιστον στοιχειώδεις γνώσεις, είτε επρόκειτο για εμπόριο είτε για χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες.

Από την άλλη, οι γυναίκες χριστιανές ήταν αγράμματες σε ποσοστό 88% έναντι 97% της προηγούμενης απογραφής. Και εδώ παρατηρείται μία μείωση του αριθμού των αγραμμάτων γυναικών, που, όμως, δεν είναι τόσο σημαντική που να αναβαθμίζει τη θέση της γυναίκας. Και οι μουσουλμάνες έχουν σχεδόν το ίδιο ποσοστό στις αγράμματες γυναίκες με τις χριστιανές (87%), με μία σημαντική διαφορά: σε σχέση με την προηγούμενη απογραφή το ποσοστό τους έμεινε σχεδόν στάσιμο (ανεπαίσθητη μείωση μίας ποσοστιαίας μονάδας), λόγω, ίσως, της αυστηρότητας των μουσουλμανικών ηθών για τη θέση της γυναίκας. Τέλος, στις Ισραηλίτισσες το 68% ήταν αγράμματες, έχοντας καλύτερο συγκριτικά μορφωτικό επίπεδο από τις άλλες θρησκευτικές ομάδες³⁴⁴

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο, η οικονομία του νησιού στηριζόταν στη γεωργία και συμπληρωνόταν από τη κτηνοτροφία, τη βιοτεχνία και την οικοτεχνία. Η γη ήταν εύφορη και παρά τους μεγάλους ορεινούς όγκους υπήρχαν αρκετές εκτάσεις προς καλλιέργεια. Η αναχώρηση 40.000 μουσουλμάνων με την αποχώρηση του τουρκικού στρατού στέρησε το νησί από εργατικά χέρια, ενώ τα οικονομικά της Πολιτείας ήταν ανεπαρκή³⁴⁵ για εγγειοβελτιωτικά και άλλα δημόσια έργα, όπως, δρόμους και λιμάνια.

Παρατηρώντας τα γραφήματα με τα αποτελέσματα της απογραφής του 1900 καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η πλειοψηφία του ανδρικού πληθυσμού ασχολούνταν με τη γεωργία και την κτηνοτροφία και δευτερευόντως με τη βιοτεχνία και το εμπόριο. Το ποσοστό που αφορά στους άεργους, τους μαθητές και τους σπουδαστές είναι πλασματικό, καθώς αφορά πολίτες αγνώστου επαγγέλματος και μαθητές και σπουδαστές που, εκ των πραγμάτων, δεν είναι εύκολο να συνδυάζουν την εργασία με τις σπουδές τους και δεν ανήκουν κανονικά στο ενεργό εργατικό δυναμικό. Σε ό,τι αφορά στο

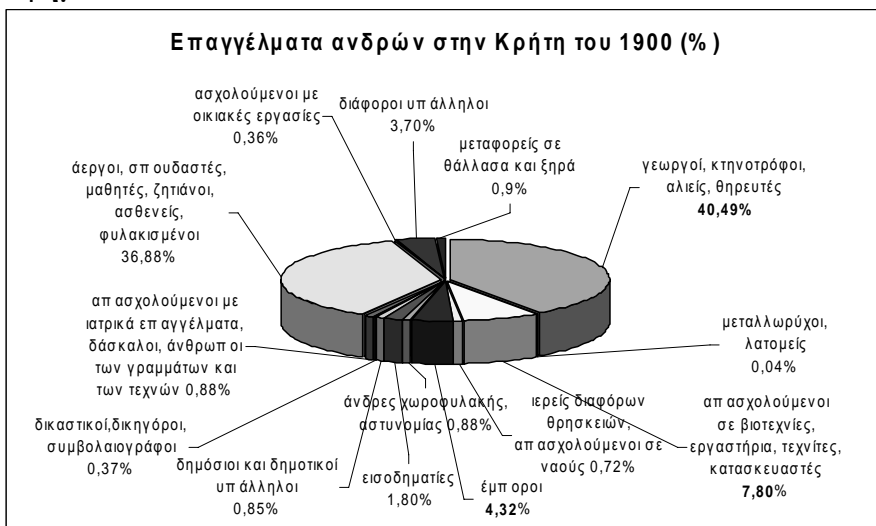
---

³⁴⁴ Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Παράρτημα του υπ' αριθ. 11 φύλλου Β'. Τεύχος της Επίσημου Εφημερίδος, Διάταγμα υπ' αριθ. 43 του Υπατου Αρμοστή Γεωργίου, «Περί δημοσιεύσεως εν τη Επίσημω Εφημερίδι των αποτελεσμάτων της απογραφής της νήσου», Χαλέπα, 11 Μαρτίου 1904.

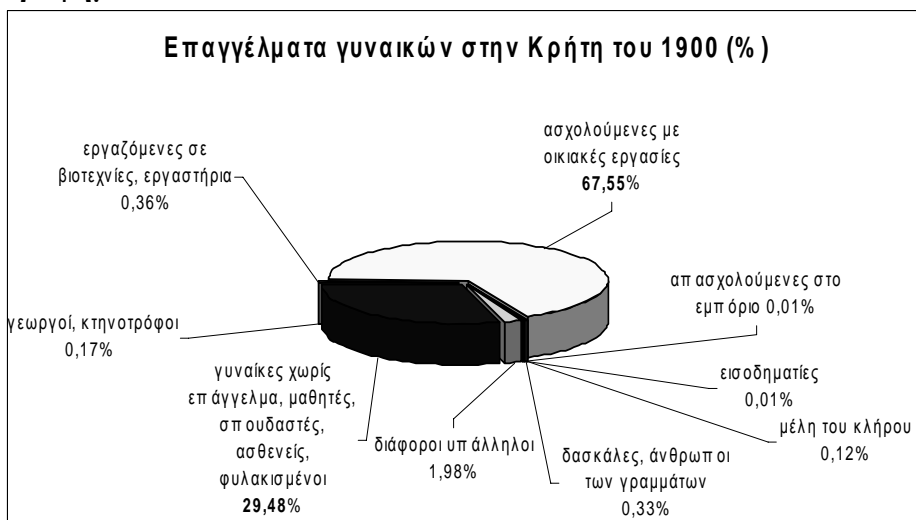
³⁴⁵ Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης, «Τα δημόσια έργα της Κρητικής Πολιτείας, 1898-1913: Ηράκλειο», *Ελλωτία*, ετήσια έκδοση Δήμου Χανίων, 10 (2002), σ. 152.

γυναικείο πληθυσμό, η συντριπτική πλειοψηφία ασχολούνταν με τις οικιακές εργασίες, ένα μεγάλο ποσοστό δεν εργαζόταν ή δεν ήταν γνωστό το επάγγελμά τους, ενώ, μολονότι ένα ελάχιστο ποσοστό δηλώνει κατά κύριο επάγγελμα τις γεωργικές ασχολίες, θεωρείται αναπόφευκτη η συμμετοχή τους σε αυτές, ιδιαίτερα στην ύπαιθρο.

Γράφημα 7

Γράφημα 8

[Πηγή: *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Παράρτημα του υπ' αριθ. 11 φύλλου Β'. Τεύχος της Επισήμου Εφημερίδος, Διάταγμα υπ' αριθ. 43 του Υπατου Αρμοστή Γεωργίου, «Περί δημοσιεύσεως εν τη Επισήμω Εφημερίδι των αποτελεσμάτων της απογραφής της νήσου», Χαλέπα, 11 Μαρτίου 1904.]*

Οι καλλιέργειες περιορίζονταν στις ελιές, τα αμπέλια, τα φρούτα και τα λαχανικά. Το ελαιόλαδο και τα παράγωγά του αποτελούσαν τα πιο σημαντικά εξαγόμενα προϊόντα της Κρήτης. Η αμπελοκαλλιέργεια είχε τονωθεί στη δεκαετία του 1880 χάρη στην αυξημένη ζήτηση που είχε παρουσιαστεί στην Ευρώπη λόγω της καταστροφής των γαλλικών αμπελώνων από τη φυλλοξήρα. Η υψηλή απόδοση της σταφίδας και του κρασιού είχε οδηγήσει τους Κρητικούς στο ανεξέλεγκτο φύτεμα αμπελιών. Όταν, όμως, στις αρχές της δεκαετίας του 1890 η κρίση στη Γαλλία είχε ξεπεραστεί, οι κρητικές εξαγωγές σταφίδας και κρασιού περιορίστηκαν σημαντικά. Παράλληλα, εισάγονταν μεταποιημένα είδη διατροφής, όπως το αλεύρι. ενώ η υποτυπώδης κρητική βιομηχανία περιλάμβανε τα σαπουναριά (το κρητικό σαπούνι ήταν πολύ γνωστό στο εξωτερικό), τα ταμπακαριά, την οινοποιία και την καπνοβιομηχανία. Παρά την ανεπάρκεια των δημόσιων υποδομών, οι κρητικές κυβερνήσεις προσπάθησαν να κατασκευάσουν ή να επισκευάσουν δρόμους, γέφυρες, να οργανώσουν τις τηλεπικοινωνίες και την ταχυδρομική υπηρεσία. Παρόλα αυτά, τα έσοδα του κράτους δεν επαρκούσαν για τα έξοδα του προϋπολογισμού (η Πολιτεία συμμετείχε και στο δημόσιο οθωμανικό χρέος), παρά το δάνειο που έδωσαν στην Κρητική Πολιτεία οι Μεγάλες Δυνάμεις³⁴⁶.

Οι μουσουλμάνοι ασχολούνταν αρχικά με το μονοπώλιο των κρητικών μαχαιριών, διακρίνονταν και για την κατασκευή σιτιβανιών και το εμπόριο οπωροκηπευτικών, ξύλων, ρολογιών και καπνού. Αντίθετα οι περισσότεροι χριστιανοί ασχολούνταν πριν από την «Αυτονομία» με γεωργικές εργασίες. Με την σταδιακή αποχώρηση του μουσουλμανικού πληθυσμού, τα πρώτα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας, πολλοί χριστιανοί ανέλαβαν αρκετές από τις δραστηριότητες των μουσουλμάνων και ασχολήθηκαν με το εμπόριο. Ακόμα και οι αχθοφόροι από τη Βεγγάζη, οι γνωστοί «χαλικούτηδες», αντικαταστάθηκαν στις δραστηριότητες τους από χριστιανούς³⁴⁷.

Κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας οι πόλεις μεταμορφώθηκαν ριζικά, και ο ρόλος τους ενισχύθηκε, καθώς εκτός από κέντρα του διοικητικού μηχανισμού έγιναν και οικονομικά κέντρα. Ως εκ τούτου, ήταν απαραίτητο να γίνουν πιο λειτουργικές και να αποκτήσουν καλύτερη συγκοινωνία. Επίσης, ήταν αναγκαία η καλύτερευση της ποιότητας της ζωής των κατοίκων τους. Επιπλέον, η βελτίωση της εικόνας των πόλεων αποτελούσε και πρωτοβουλία με συμβολικό χαρακτήρα που σηματοδοτούσε τη ρήξη με το παρελθόν³⁴⁸.

---

³⁴⁶ Στρατής Παπαμανουσάκης, *Το ενωτικό κίνημα της Κρήτης του 1908 και ο Εμμ. Ξηράς*, Χανιά 1985, σ. 30-32.

³⁴⁷ Στεφανία Αρχοντάκη, «Εισοδήματα, τρόπος ζωής και συμπεριφορές στην Κρητική Πολιτεία», στο 90 χρόνια από την Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα (=Πρακτικά Συμποσίου, Ρέθυμνο, 5-7 Δεκεμβρίου 2003), επιμ. Μιχάλης Τρούλης, Ρέθυμνο 2003, σ. 379, 381, 382.

³⁴⁸ Χαλκιαδάκης, «Τα δημόσια έργα της Κρητικής Πολιτείας, 1898-1913: Ηράκλειο», *ό.π.*, σ. 168.

Η αστική τάξη των πόλεων διέμενε στην αγορά και σε κεντρικά σημεία, ενώ μιμούνταν το δυτικό τρόπο ζωής, πήγαινε σε κοσμικές εκδηλώσεις και δεξιώσεις και στρεφόταν ενάντια σε ό, τι θύμιζε την Ανατολή, όπως ενάντια σε καφέ – σαντάν και τα καφέ – αμάν, όπου σύχναζαν μουσουλμάνοι³⁴⁹. Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του Κωνσταντίνου Φούμη: «[...] *Ελαμβάνομεν μέρος και εις τας κοσμικὰς συγκεντρώσεις [των προξένων] και εορτάς. Ένεκα τούτου υποχρεώθημεν όλοι μας να προμηθευθώμεν τα απαραίτητα επίσημα ενδύματα, φράκα, ρεδιγγότας, σμόκιν, ψηλά καπέλα κ.λπ. Εις τους γάμους του Βενιζέλου [...] εκάμαμεν όλοι την εμφάνισιν μας φρακοφορεμένοι. Μετ' επιδειξέως εσνοδεύσαμεν τον γαμβρόν Βενιζελον εφ' αμαξών από το πατρικό του σπίτι της Χαλέπας εις το σπίτι το μεγάλο της νύφης [...]*»³⁵⁰. Οι φτωχές τάξεις διασκέδαζαν στα καφενεία και στις ταβέρνες και σε ψυχαγωγικά κέντρα. Παράλληλα, η διαφοροποίηση των πλουσίων με τις φτωχότερες οικονομικά τάξεις αφορούσε και στην ενδυμασία, καθώς οι λαϊκότερες τάξεις, αντίθετα με τα ευρωπαϊκά ενδύματα που φορούσαν οι οικονομικά εύποροι, υιοθετούσαν την κρητική φορεσιά και τα στιβάνια. Όσον αφορά στη διατροφή, «ο φτωχός λαός τρεφόταν κυρίως με πατάτες, αντίθετα με τους πλούσιους που τρέφονταν με ψητό γουρουνόπουλο κάθε Κυριακή και εισαγόμενα ποτά και σοκολάτες»³⁵¹.

Παράλληλα, η Κρητική Πολιτεία ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για την πρόοδο της κοινωνίας και τη μόρφωση και κατάρτιση των Κρητών. Χαρακτηριστικός των προθέσεων του είναι ο λόγος του προέδρου της Κρητικής Βουλής Αντωνίου Μιχελιδάκη, στα 1901. Συγκεκριμένα, αναφέρει τα ακόλουθα: «[...] *Η έλευθερία ή όποια έσχάτως μάς έπεσκέφθη [εννοεί το καθεστώς της Κρητικής Πολιτείας] έχει δύο καλλίστας συνόδους καί συντρόφους, τήν παιδείαν άφ' ένός καί τήν κοινωνικήν πρόοδον άφετέρου. Καί ή μέν παιδεία θα μορφώσει τὸ πρῶτον ήμισυ τῶν ανθρώπων, τὸ εὐγενέστερον, ή δὲ κοινωνική πρόοδος θα σκορπίση τὰ άγαθὰ τῆς εις πάσας τάς κοινωνικάς τάξεις [...]*». Και συνεχίζει στο ίδιο μήκος κύματος: «[...] *εις δύο πράγματα πρέπει ή νεαρά Κρητική Πολιτεία να άφιερώσει πᾶσαν τήν προσοχήν τῆς, εις τὸ να μορφώσει πνευματικῶς τὸν άνθρωπον καί εις τὸ να καταστήσει αὐτὸν εὐτυχή διὰ τοῦ πλούτου, να τὸν έξανθρωπίση καί να τὸν πλουτίση. Ο*

³⁴⁹ Αρχοντάκη, *ό.π.*, σ. 385-388.

³⁵⁰ Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου - Τμήμα Αρχείων, *Αρχείο Ι.Α. Μουρέλλου*, Κ.Α. 7, Α.Α. 15-60, φάκ. 15, «Διάφορα», φύλ. 1-438 (1902-1936), υποφάκ. «Φούμης Κων.», Κ.Α. 7, Α.Α. 17-79. – Η νύφη ήταν η Μαρία Καπελούζου, με την οποία ο Βενιζέλος απέκτησε δύο παιδιά.

³⁵¹ Αρχοντάκη, *ό.π.*, σ. 387. – Βλ. και Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκη, «Κρητική Πολιτεία, 1898-1913: μία πρώτη εικόνα της πολιτικής, της εκκλησιαστικής ζωής και της κοινωνίας της περιόδου», στο *Κρητική Πολιτεία και Νομός Λασιθίου (1898-1913)*, Νεάπολη (Γ.Α.Κ. – Αρχαία Νομού Λασιθίου, Δήμος Νεάπολης – ΚΕΑΚΡΗΠΟ), 2010, σ. 32-33.

έξανθρωπισμός θα γίνει δια τῶν σχολείων καὶ δια τῆς Παιδείας, ὁ δὲ πλοῦτος θὰ προσπορισθῆ εἰς τὴν χώραν αὐτὴν δια τῆς ἀναπτύξεως τῶν μέσων τῆς συγκοινωνίας καὶ τῶν κατὰ ξηρὰν καὶ κατὰ θάλασσαν καὶ δια τῆς διαδόσεως καὶ ἐπὶ ἐπιστημονικῶν βάσεων, στερεώσεως τῆς γεωργίας.

[...] εἰς ποῖον σημεῖον σήμερον εὐρίσκετο ἡ πατρις ἡμῶν πρὸ τεσσάρων δεκαετηρίδων γινώσκομεν πάντες. Ἡ μόρφωσις περιωρίζετο μόνον εἰς τὴν ἀνάγνωσιν καὶ τὴν γραφὴν καὶ εἰς τὴν στοιχειώδη τῆς ἀριθμητικῆς γνῶσιν. Ὁ γινώσκων τότε τὴν ὀκτώηχον, τὸ ψαλτήριον καὶ τὸ ἀνθολόγιον καὶ ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος ἐλογάριαζε τὸ λάδι καὶ τὸ χαρούπι, τὸ ὁποῖον ἐπῶλει, ἐθεωρεῖτο πεπαιδευμένος. Ἀλλ' ἡ ἐποχὴ αὕτη παρήλθε καὶ ἤδη πρόκειται εἰς ἡμᾶς μέγιστον πρόβλημα, κύριοι, καὶ σπουδαιότατον, τοῦ ὁποῖου τὴν ἐπίλυσιν ὀφείλομεν νὰ ἐπιδιώξωμεν [...].»

Και καταλήγει στὴν ἀποψη: «[...] Ἡμεῖς δὲ οἱ ὁποῖοι ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν ἀναμένομεν τὴν ἔνωσιν μετὰ τῆς Ἑλλάδος, πρέπει εὐρεθῶμεν παρασκευασμένοι διὰ νὰ μὴ ἀπορροφηθῶμεν ἀλλὰ νὰ διατηρήσωμεν τὴν ἀτομικότητά μας, θὰ τῇ διατηρήσωμεν δὲ ἂν ἔχωμεν ἀνθρώπους εἰδικοὺς πρὸς πάντα»³⁵². Ὁ Μιχελιδάκης τονίζει τὴ σημασίαν τῆς μόρφωσης καὶ τῆς κατάρτισης τῶν Κρητῶν που θα οδηγήσουν στὴν πρόοδο τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ καὶ ἐπισημαίνει τὸν ἀπώτερο στόχο τῶν Κρητῶν, που δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὴν ἔνωσιν μετὰ τὴν Ἑλλάδα, μία Ἐνωσις, ὅμως, που δὲν θα σημαίνει ἀφομοίωσιν, ἀλλὰ διατήρησιν τῆς ἀτομικότητος τῶν κατοίκων τῆς νήσου.

Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ κλίμα τῶν κοινωνικῶν καὶ πολιτικῶν ἀλλαγῶν, στὶς 9 Δεκεμβρίου τοῦ 1898, ὁ πρίγκιπας Γεώργιος ἀποβιβάστηκε στὸ λιμάνι τῆς Σούδας μετὰ τὴν ιδιότητα τοῦ «Ἰππότητος Ἀρμοστή τῆς Κρητικῆς Πολιτείας», καὶ τοῦ ἐντολοδόχου τῶν Μεγάλων Δυνάμεων³⁵³. Ὁ Γεώργιος στὴν Προκήρυξίν του πρὸς τοὺς Κρήτες τοὺς ὑποσχέθηκε εὐημερία, δίκαιη καὶ ἀμερόληπτη διοίκησιν, ἀσφάλεια καὶ ἐλευθερία καὶ ζήτησε τὴ συνεργασίαν καὶ τὴ συνδρομὴ ὅλων³⁵⁴. Ἡ ἐπιλογή τοῦ Γεωργίου δικαίωκεν ἐν μέρει τοὺς κατοίκους τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους καὶ τοὺς χριστιανοὺς τῆς νήσου, ἀφοῦ ἐκπλήρωνε ὡς ἓνα σημεῖον τοὺς ἐθνικοὺς πόθους τῶν Ἑλλήνων, θὰ σταματοῦσε τὶς ταραχάς³⁵⁵, καὶ

³⁵² *Επίσημος Εφημερίς τῆς Κρητικῆς Πολιτείας, Εστενογραφημένα Πρακτικά τῆς Βουλῆς, Περίοδος Α', Συνεδρίασις ΜΘ', 13 Ἰουλίου 1901, σ. 1063 καὶ 1069.*

³⁵³ *Αποστολάκης - Σερράος, Διεθνὲς Δίκαιον, Δημόσιον - Ἰδιωτικόν, κατὰ τὰς ἐστενογραφημένας παραδόσεις τοῦ καθηγητοῦ Γεωργίου Στρέιτ... ὁ.π., σ. 87.*

³⁵⁴ *Επίσημος Εφημερίς τῆς Κρητικῆς Πολιτείας, Χανιά, 25 Δεκεμβρίου 1898, ἔτος Α', ἀριθ. 1, «Προκήρυξις τῆς Α.Β.Υ. τοῦ Πρίγκιπος Γεωργίου» [βλ. Παράρτημα Φ.Ε.Κ., ἀρ. 1]*

³⁵⁵ *Turkey No 3 (1898),... ὁ.π., No 266, Μαρκήσιος τοῦ Salisbury πρὸς Goschen, Foreign Office, τηλεγράφημα τῆς 29^{ης} Δεκεμβρίου τοῦ 1897/ 11:30 μ.μ..*

παράλληλα ικανοποιούσε, έστω και μερικώς, την Πύλη, καθώς η Αυτονομία, παράλληλα με την τουρκική επικυριαρχία, δεν διατάρασσε, έστω και τυπικά, το δόγμα της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ωστόσο, «το να θέσεις τον γιο του βασιλιά της Ελλάδας [ενν. των Ελλήνων] στο ύπατο αξίωμα του νησιού, το οποίο για τόσο καιρό επιδίωκε την πολιτική ένωση με την Ελλάδα ήταν, στα μάτια όλων των Ελλήνων μια άμεση ενθάρρυνση των επιδιώξεών τους»³⁵⁶.

Στην πολιτική ζωή της Κρητικής Πολιτείας, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια, κυριαρχούσε ο πρίγκιπας Γεώργιος (1869-1957). Ο δευτερότοκος γιος του βασιλιά Γεωργίου, ήταν πολύ υψηλός με αθλητικό και εντυπωσιακό ανάστημα και λαοφιλής, ενώ η δημοτικότητά αυξήθηκε, όταν έσωσε στην Ιαπωνία τη ζωή του τσάρου της Ρωσίας και εξαδέλφου του, Νικόλαου, ανατρέποντας το δολοφόνο³⁵⁷. Είχε διατελέσει αρχηγός του τορπιλικού στόλου κατά τον Ελληνοτουρκικό Πόλεμο του 1897, και επικρίθηκε για πολλές ενέργειές του³⁵⁸. Οι μεταρρυθμίσεις στη Σχολή Τορπιλιτών και η αναδιοργάνωσή της οφείλονταν κυρίως σε αυτόν. Η θέση του αρμοστή που του δόθηκε αποτελούσε μία ευκαιρία γι' αυτόν, προκειμένου να αποκαταστήσει τόσο το κύρος το δικό του, όσο και της Δυναστείας που είχε επικριθεί, μετά τον πόλεμο.

Επιστολικό δελτάριο με τον πρίγκιπα Γεώργιο, ύπατο αρμοστή της Κρητικής Πολιτείας

[Πηγή: *Αρχείο Οικογένειας Αντωνίου Μιχαηλιδάκη*]

³⁵⁶ Gibbons, *ό.π.*, σ. 64.

³⁵⁷ Γ. Βώκου, «Η βασιλική οικογένεια», στο *Η Ελλάς κατά τον Ολυμπιακούς Αγώνες του 1898. Πανελλήνιον εικονογραφημένον λεύκωμα*, τ. Α', Αθήνα (τυπογραφείο της Εστίας) 1896, σ. 19.

³⁵⁸ Bérard, *ό.π.*, σ. 47, σημ. 38.

Παρότι η εκλογή του Γεωργίου και η παραχώρηση της Αυτονομίας αποτελούσε μια θετική εξέλιξη τόσο για τους χριστιανούς Κρήτες όσο και για τους υπόλοιπους Έλληνες, ιδιαίτερα μετά τον ατυχή για την Ελλάδα Ελληνοτουρκικό Πόλεμο, η ελληνική κυβέρνηση διατύπωσε τις επιφυλάξεις της για το νέο αυτόνομο καθεστώς και εξέφρασε την πεποίθηση ότι οι αναταραχές θα συνεχίζονταν. Παράλληλα, διακήρυξε την αλληλεγγύη της απέναντι στο χριστιανικό πληθυσμό της νήσου και επικαλέστηκε «το ιδεώδες της ανθρωπιάς και της ειρήνης», προκειμένου να αφεθούν οι Κρήτες να προσδιορίσουν οι ίδιοι την τύχη τους³⁵⁹.

Από την άλλη, η περίοδος της Αυτονομίας εγγυόταν για τους μουσουλμάνους κατοίκους ισοπολιτεία, καθώς το νέο κράτος είχε τεθεί υπό την εγγύηση των Μεγάλων Δυνάμεων. Παρόλα αυτά, ήδη από το 1878, είχε αρχίσει η μετακίνηση Κρητών μουσουλμάνων προς τα παράλια της Μικράς Ασίας, τη Βόρεια Αφρική και την περιοχή της Συρίας, λόγω των κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων και των τεταμένων σχέσεων με τους χριστιανούς Κρήτες, ενώ το 1899 εκδόθηκαν και σουλτανικά διατάγματα που όριζαν τις περιοχές εγκατάστασης των προσφύγων, όπως τη Βεγγάζη, το Ικόνιο, τη Σμύρνη και τη Δαμασκό³⁶⁰. Οι μουσουλμάνοι πίστευαν ότι το αυτόνομο καθεστώς θα οδηγούσε στο τέλος της οθωμανικής κυριαρχίας και η μετανάστευση έλαβε τέτοιες διαστάσεις που ο μουσουλμανικός πληθυσμός μειώθηκε δραματικά, ήδη στα πρώτα χρόνια της Αυτονομίας, στην αναλογία του ενός προς δέκα³⁶¹. Στο πλαίσιο αυτό οι χριστιανοί κάτοικοι του νησιού είχαν θεωρήσει το καθεστώς προσωρινό και ως μεταβατικό στάδιο για την

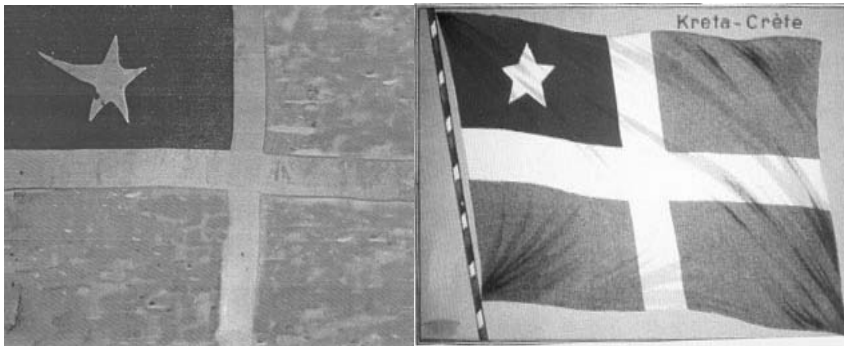
³⁵⁹ M.A.E, *Documents Diplomatiques, Affaires d' Orient, Affaire de Crète – Conflict Greco-Turc, Situation de l' Empire Ottoman, Φεβρουάριος -Μάιος 1897*, ό.π., Νο 275, Μ. Σκουζές, Έλληνας υπουργός Εξωτερικών, προς Α. Μ. Boree, πρεσβευτή της Γαλλίας στην Αθήνα, Αθήνα, 8 Μαρτίου 1897, σ. 146-147. - Η ένταση στις ελληνοτουρκικές σχέσεις οδήγησε τους Έλληνες που διαβιούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία σε απεργία ως ένα μέτρο πίεσης προς την Πύλη, γεγονός που προκάλεσε το ενδιαφέρον και την αντίδραση της γαλλικής κυβέρνησης, καθώς απασχολούνταν μεγάλος αριθμός Ελλήνων σε εταιρείες γαλλικών συμφερόντων. Βλ. M.A.E, *Documents Diplomatiques, Affaires d' Orient, Affaire de Crète*, ό.π., Νο 622 Μ. P. Gambon, πρεσβευτής της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη, προς Hanotaux, υπουργό Εξωτερικών της Γαλλίας, Πέραν, 29 Απριλίου 1897. - Η Γαλλία προειδοποίησε - με τη μορφή έμμεσης απειλής - την Πύλη να λάβει υπόψη της το γεγονός. Βλ. σχετικά M.A.E., ό.π., *Note Identique*, Πέραν, 23 Απριλίου 1897, σ. 328 - 329.

³⁶⁰ A.Y.E., *Κεντρική Υπηρεσία 1899/ 5A 1*, «Εκθεσις περί των μεταναστών μουσουλμάνων και του Κρητικού Ζητήματος», Καλοκαιρινός προς Άθω Ρωμάνο (Έλληνα υπουργό Εξωτερικών), Σμύρνη, 22 Μαΐου 1899.

³⁶¹ Gibbons, ό.π., σ. 64. - Το 1900 ο μουσουλμανικός πληθυσμός αντιπροσώπευε μόλις το 1/10 του πληθυσμού της νήσου. Βλ. σχετικά F.O. 78/5068, "Population of Crete - 1900".

Ένωση³⁶², παρόλο που κάθε νέα ενωτική προσπάθεια συναντούσε τη σφοδρή αντίδραση της Πύλης³⁶³.

Με τον ερχομό του πρίγκιπα Γεωργίου ανεστάλησαν μόνο προσωρινά οι πολιτικές αντιπαραθέσεις που αφορούσαν στον τρόπο διαχείρισης του εθνικού ζητήματος. Ωστόσο, τις πρωτοφανείς εκδηλώσεις ενθουσιασμού για τον ερχομό του πρίγκιπα διαδέχτηκαν οι πολιτικές διαφωνίες στο ζήτημα των χειρισμών του για την Ένωση. Αυτό, σε συνδυασμό με τα οικονομικά προβλήματα, τη διαιώνιση του καθεστώτος της Κρητικής Πολιτείας και την πολιτική αδιαλλαξία του Γεωργίου, οδήγησαν σε εσωτερική σύγκρουση με πρωταγωνιστές τον ίδιο και τον Βενιζέλο.

α.

β.

Η σημαία της Κρητικής Πολιτείας, όπως μετεξελίχθηκε από την πρώτη (α.) στην τελική μορφή της (β.)

**[Πηγές: Γ.Α.Κ. – Ιστορικό Αρχείο Κρήτης.- Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών
«Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Φωτογραφικό Αρχείο]**

Η Κρητική Πολιτεία είχε τη δική της σημαία, το δικό της νόμισμα³⁶⁴, τον δικό της ύμνο³⁶⁵ και τη δική της εσωτερική οργάνωση. Η σημαία της

³⁶² Ο ίδιος ο Βενιζέλος ανέφερε χαρακτηριστικά: «Εδέχθημεν τον Ύπατον Αρμοστήν μόνον ως κομίζοντα τον αρραβώνα της Ενώσεως της Κρήτης μετά της Ελλάδος [...]». Βλ. Δετοράκη, *ό.π.*, σ. 445. - F.O. 78/ 5068, No1, *Memorandum respecting the present state of the Cretan Question* (Communicated by the Prince of Wales, 9 Νοεμβρίου 1900), Private and Confidential.

³⁶³ Η Πύλη έβλεπε με καχυποψία κάθε προσπάθεια της Κρητικής Πολιτείας που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ενέργεια για τη θεμελίωση του καθεστώτος της Αυτονομίας και προσπαθούσε να την υπονομεύσει. Για το ρόλο της στη διακοπή των συνομιλιών του αυτόνομου καθεστώτος με την *Eastern Telegraph* βλ. σχετικά το άρθρο του Γιάννη Μουρέλου, «Το καθεστώς των τηλεπικοινωνιών στην Κρήτη (1870-1913)», *Εγνατία* 23 (1989), σ. 288.

³⁶⁴ Πρβλ. Κλεάνθη Σιδηρόπουλο, «Από τη νομισματική Βαβέλ στη δραχμική αυτονομία: οι νομισματικές συνθήκες στην προενωτική Κρήτη (1870-1913)», στο *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος...ό.π.*, σ. 251-253, 272, 276. Η Τράπεζα Κρήτης που ιδρύθηκε το 1899 είχε το δικαίωμα έκδοσης χαρτονομίσματος.

Πολιτείας, που εμφάνιζε αρκετές ομοιότητες με την ελληνική σημαία ξηράς, είχε τέσσερα τεταρτημόρια που χωρίζονταν με σταυρό: τα τρία ήταν κυανά και το τέταρτο πάνω αριστερά ερυθρό, για να δηλώνει τη μουσουλμανική μειονότητα που, με βάση την τελευταία απογραφή του 1881, αποτελούσε το ¼ περίπου του πληθυσμού (με εμφανή τάση για μείωση λόγω της αυξανόμενης μετανάστευσης³⁶⁶). Στο μέσο του ερυθρού τεταρτημορίου υπήρχε ένας λευκός πεντάκτινος αστέρας. Αξίζει να σημειωθεί ότι αρχικά η μία από τις ακτίνες ήταν μακρύτερη, προκειμένου να μοιάζει με κινούμενο άστρο. Οι χριστιανοί το επιθυμούσαν αυτό, γιατί σύμφωνα με τους πρέσβεις των Δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη, συμβόλιζε τον αστέρα της Βηθλεέμ (ίσως και να δήλωνε για τους χριστιανούς την κυριαρχία του σουλτάνου που απομακρυνόταν), ενώ οι μουσουλμάνοι έμειναν ευχαριστημένοι, γιατί η ουρά του αστεριού τούς θύμιζε την ημισέληνο. Αργότερα, η σημαία μετεξελίχθηκε, όπως και το άστρο³⁶⁷.

---

³⁶⁵ Ο ύμνος της Κρήτης, που τελικά πιθανότατα δεν καθιερώθηκε ήταν σε στίχους Γεωργίου Παράσχου και σε μουσική Διονυσίου Λαυράγκα. Πρβλ. Δ. Λαυράγκα, Κρητικός Ύμνος *Hymne de Crète*, Αθήνα (εκδότης Ζ. Βελούδιος) χ.χ.

³⁶⁶ Βασικό αίτιο της μετανάστευσης την περίοδο αυτή ήταν η αποχώρηση του τουρκικού στρατού από το νησί και η μεταβίβαση της εξουσίας από τους μουσουλμάνους στους χριστιανούς. Η διοικητική αυτή μεταβολή μείωσε το γόητρο των μουσουλμάνων. Παράλληλα, οι τελευταίοι φοβήθηκαν την εκδίκηση των χριστιανών με την πρώτη ευκαιρία. Τέλος, στη μετανάστευση συνέβαλε και η Πύλη που, ωθούμενη από τις Δυνάμεις, λόγω των Σφαγών των Αρμενίων, τους παρακινούσε να εγκαταλείψουν το νησί, υποσχόμενη την παροχή κάθε βοήθειας. Βλ. σχετικά Πεπονάκης, *ό.π.*, σ. 132-133.

³⁶⁷ Κούνδουρος, *ό.π.*, σ. 286. - Κώστας Φθενάκης, *Σινέ Σαντάν, 1899-1999, από το ένα γύρισμα του αιώνα στο άλλο. Απόρρητες προσωπικές μαρτυρίες φωτίζουν τη νεότερη ιστορία του τόπου μας*, τ. Α', Χανιά 2000, σ. 245.

Ο «μύθος» της Κρητικής Αυτονομίας: αυτονομία, ημιαυτονομία, αυτοδιοίκηση, ημικυρίαρχο ή ημιανεξάρτητο κράτος;

Ο όρος «Αυτονομία» έχει διαφορετική έννοια, ανάλογα με την εποχή, στην οποία και αναφέρεται. Για παράδειγμα, στην εποχή του Θουκυδίδη, δεν απέχει πολύ από την έννοια «Ανεξαρτησία». Τον 5ο αιώνα π.Χ. οι πόλεις της Μ. Ασίας πολέμησαν εναντίον των Περσών για την αυτονομία τους, ενώ, μετά την κατάρρευση της Αθηναϊκής Ηγεμονίας, η Σπάρτη δήλωσε ότι θα πολεμούσε για την αυτονομία όλων των ελληνικών πόλεων.

Στα ελληνιστικά βασίλεια οι ελληνικές πόλεις αυτοαποκαλούνταν αυτόνομες, ακόμα κι αν στις πόλεις ήταν εγκατεστημένη βασιλική φρούρα. Οι κάτοικοι των πόλεων αυτών πλήρωναν φόρους και διοικούσαν από αξιωματούχο που διοριζόταν από το βασιλιά. Στη ρωμαϊκή εποχή οι Ρωμαίοι επιτέθηκαν εναντίον του Αντίοχου του βασιλιά των Σελευκιδών με την προκλητική πρόφαση πως υπερασπίζονταν την αυτονομία των ελληνικών πόλεων.

Στη μεσαιωνική Ευρώπη οι πόλεις απολάμβαναν ένα ιδιαίτερο καθεστώς λειτουργίας, μολονότι ο όρος «Αυτονομία» χρησιμοποιούνταν σπάνια. Στην περίοδο του Ολοκληρωτισμού (Absolutism) στην Ευρώπη ο όρος «Αυτονομία» σχεδόν εξαφανίστηκε³⁶⁸.

Στα νεότερα χρόνια, η «Αυτονομία» ορίζεται ως αυτό-διακυβέρνηση (self-government) και αυτό-κυριαρχία/διοίκηση (self-rule). Επιπλέον, ο βαθμός της Αυτονομίας ποικίλλει και εξαρτάται από επιμέρους παράγοντες. Συγκεκριμένα, σε κάποιες περιπτώσεις, η αυτονομία περιλαμβάνει «το δικαίωμα μία ομάδας να ασκήσει τις παραδόσεις της». Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις η «Αυτονομία» περιλαμβάνει τη «λήψη αποφάσεων για τα εσωτερικά ζητήματα, εκτός από εκείνα της άμυνας και των εξωτερικών υποθέσεων»³⁶⁹.

Η Ruth Lapidoth διευκρινίζει ότι υπάρχει μία ξεκάθαρη διαφοροποίηση ανάμεσα στην «προσωπική αυτονομία» και στην «εδαφική πολιτική αυτονομία». Η πρώτη αναφέρεται στο δικαίωμα μίας συγκεκριμένης ομάδας ατόμων μέσα σε ένα κράτος να διατηρεί και να προωθεί το θρησκευτικό, το γλωσσικό και πολιτιστικό χαρακτήρα της μέσα από θεσμούς που δημιουργεί η ίδια. Αντίθετα, η εδαφική αυτονομία προϋποθέτει «ένα συγκεκριμένο βαθμό αυτοπροσδιορισμού σε μία ομάδα που διαφέρει από την πλειοψηφία του

---

³⁶⁸ Για τον όρο «Αυτονομία» και την έννοιά του, ανάλογα με την εποχή, βλ. και Emmanouil G. Chalkiadakis, *The Political Status of the Cretan State, 1898-1913: Autonomy under Dispute (Political, Social and Ecclesiastical Life through the Apparent Autonomy)*, Postdoctoral Research, Οξφόρδη 2011, σ. 6-7.

³⁶⁹ Pär M. Plausson, *Autonomy and the islands. A global study of the factors that determine island autonomy*, Turku (Åbo Akademi University Press) 2007, σ. 1.

πληθυσμού σε ένα κράτος και ακόμα αποτελεί την πλειοψηφία σε μία συγκεκριμένη περιφέρεια [...]»³⁷⁰.

Ο Niccolo Machiavelli ορίζει την Αυτονομία ως «την ελευθερία από εξάρτηση, αλλά και τη δύναμη να νομοθετείς μόνος σου». Κατά τον Alexis de Tocqueville, η Αυτονομία σηματοδοτεί την «απουσία εξωτερικών ελέγχων από τη διακυβέρνηση». Σύμφωνα με τον Matti Widerg, «είναι μία απελπιστικά συγχεόμενη έννοια και έχει πολλά συνώνυμα στην πολιτική πρακτική: ανεξαρτησία, αυτοδιακυβέρνηση, αυτοδιάθεση...». Το σίγουρο είναι ότι «διεθνώς οι νομικοί έχουν αποτύχει να συμφωνήσουν σε ένα σταθερά εφαρμόσιμο ορισμό της αυτονομίας, [...] επειδή είναι αδύνατο να συγκεκριμενοποιήσουν την έκτασή του. [...]»³⁷¹.

Παρά τις δυσκολίες στην οριοθέτηση της έννοιας «Αυτονομία», υπάρχει μία πληθώρα προτάσεων ως προς την ερμηνεία του όρου. Κατά τον Michael Hetscher, «η πολιτική αυτονομία είναι μία κατάσταση που υπολείπεται κυριαρχίας». Οι Hurst Hannum και Richard Lillich υποστηρίζουν πως η Αυτονομία «νοείται ότι αναφέρεται στην αυτοτέλεια της δράσης σε εσωτερικό και εγχώριο επίπεδο, καθώς οι εξωτερικές υποθέσεις και η άμυνα είναι συνήθως στα χέρια κεντρικής ή εθνικής κυβέρνησης»³⁷². Στο ίδιο μήκος κύματος βρίσκονται και οι απόψεις των Marc Weller και Stefan Wolff που υποστηρίζουν πως η Αυτονομία «είναι η νομικά εδραιωμένη εξουσία των εθνικών ή τοπικών κοινοτήτων να ασκήσουν λειτουργίες δημόσιας πολιτικής (νομοθετική, εκτελεστική, δικαστική) ή άλλες πηγές εξουσίας στο κράτος, εντούτοις, η εξουσία είναι υποκείμενη στη συνολική έννομη τάξη του κράτους»³⁷³.

Κάθε αυτόνομη ρύθμιση, στο πλαίσιο της εσωτερικής αυτοδιάθεσης, θα πρέπει, θεωρητικά τουλάχιστον, να ανταποκρίνεται στα ακόλουθα χαρακτηριστικά: «μία ισχυρή εθελοντική βούληση του πληθυσμού να επιτύχει την αυτονομία, την ύπαρξη συγκεκριμένων γεωγραφικών, δημογραφικών ή ιστορικών παραγόντων, πολιτιστική, γλωσσική ή εθνοτική ιδιαιτερότητα, τη δημιουργία ενός νομοθετικού σώματος εκλεγμένου από τους κατοίκους της περιοχής με δημοκρατικό τρόπο και σε θέση να νομοθετεί, να συστήσει ένα εκτελεστικό όργανο, για να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για την οικονομική

---

³⁷⁰ Ruth Lapidoth, *Autonomy: Flexible solutions to ethnic conflicts*, Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press, 1997, σ. 175.- Chalkiadakis, *The Political Status of the Cretan State, 1898-1913: Autonomy under Dispute (Political, Social and Ecclesiastical life through the Apparent Autonomy)*, ό.π., σ. 7-8.

³⁷¹ Chalkiadakis, *The Political Status of the Cretan State, 1898-1913: Autonomy under Dispute* ό.π., σ. 8.

³⁷² Hurst Hannum and Richard Lillich, "The concept of Autonomy in International Law", vol. 74, No. 4, (Oct. 1980), 858.

³⁷³ Marc Weller and Stefan Wolff, *Autonomy, Self-governance and Conflict Resolutions. Innovative approaches to institutional design in divided societies*, Οξφόρδη (Routledge) 2005, σ. 13.

βιωσιμότητα και οι ρεαλιστικές προσδοκίες για οικονομική ανεξαρτησία, καθώς και η ευθύνη για τη διαχείριση των ζητημάτων του»³⁷⁴.

Αξίζει να σημειωθεί πως ένας σημαντικός αριθμός αυτόνομων περιοχών παγκοσμίως είναι νησιά. Ένα αυτόνομο νησί είναι «μία περιοχή που περιβάλλεται από νερό και απολαμβάνει ειδικό καθεστώς, συμπεριλαμβανομένων ορισμένων νομοθετικών εξουσιών, μέσα στο κράτος, αλλά δεν αποτελεί μία ομόσπονδη μονάδα ή ένα ανεξάρτητο κράτος»³⁷⁵. Στη «Νησιολογία», τα νησιά θεωρούνται διαφορετικά από την ηπειρωτική χώρα, καθώς μπορούν να αποκτήσουν αυτονομία πιο εύκολα σε σχέση με ηπειρωτικές περιοχές. Σήμερα η αυτονομία των νησιών εξηγείται κυρίως από τους παρακάτω λόγους: α) Τη μεγάλη απόσταση από την ηπειρωτική χώρα, β) την όποια συνταγματική αλλαγή, γ) τις όποιες πολιτιστικές διαφορές, δ) προηγούμενο καθεστώς αυτοδιοίκησης, καθώς και ε) τη γεωστρατηγική σημασία αυτών των νήσων³⁷⁶.

Στην περίπτωση της Κρήτης υπάρχουν αρκετές ομοιότητες, αλλά και αρκετές διαφορές σε σχέση με την παραπάνω χρήση του όρου «Αυτονομία» και συσχετίζεται περισσότερο με τις ιδιαίτερες ιστορικές συγκυρίες της νήσου στα τέλη του 19ου αιώνα. Ο συγκεκριμένος όρος αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην περίπτωση της Κρήτης. Συσχετίζεται με το ρόλο των Δυνάμεων και ιδιαίτερα των προξενικών αντιπροσώπων, τις αρμοδιότητες του Ηγεμόνα, την επιρροή της ελληνικής κυβέρνησης (μέσω του γενικού γραμματέα του Ύπατου Αρμοστή, Ανδρέα Παπαδιαμαντόπουλου) και του ρόλου των πολιτικών της Κρήτης. Η «Αυτονομία» αφορά στο πολιτικό καθεστώς που ίσχυε στο νησί την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας (1898-1913), το οποίο, όμως, είναι πολύπλοκο και με πολλές ιδιαιτερότητες.

Καταρχάς, η Αυτονομία προϋποθέτει τη διακυβέρνηση μίας περιοχής με δικούς της νόμους και χωρίς ξένες επιρροές. Στην περίπτωση της Κρητικής Πολιτείας, όμως, το Σύνταγμα έπρεπε να έχει την απαραίτητη έγκριση των Δυνάμεων. Παράλληλα, στο νησί υπήρχαν στρατεύματα των τελευταίων, ενώ οι διπλωματικοί αντιπρόσωποί τους, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο έκαναν αισθητή την παρουσία τους, παρά την αρχική απαγόρευση ανάμιξής τους στις εσωτερικές υποθέσεις της Πολιτείας. Τέλος, ο κυβερνήτης της νήσου επιλεγόταν από τις Δυνάμεις και δεν εκλεγόταν από το λαό της Κρήτης, ενώ ο ίδιος ο τίτλος «Ύπατος Αρμοστής» (“High Commissioner”)³⁷⁷, που

---

³⁷⁴ Natalia Loukacheva, “On Autonomy and Law”, *Working Paper for the MCRP on ‘Globalization and Autonomy’*, ed. William D. Coleman (Institute on Globalization and the Human Condition, McMaster University, Canada, June 2005, 21. – See also Chalkiadakis, *ό.π.*, σ. 9.

³⁷⁵ Pär M. Olausson, *Autonomy and the Islands. A Global Study of the Factors that Determine Island Autonomy*, *ό.π.*, σ. 31.

³⁷⁶ Chalkiadakis, *op. cit.*, 10 - Grant McCall, “Nissology: The Study of Islands”, *Journal of the Pacific Society* 17 (October 1994), 1-14.

³⁷⁷ Πρβλ. F.O. 78/5411, Ύπατος Αρμοστής, πρίγκιπας Γεώργιος της Ελλάδος προς τον Μαρκήσιο του Salisbury, Χαλέπα, 27 Μαρτίου 1905.

χρησιμοποιείται σε χώρες της Βρετανικής Κοινοπολιτείας, και που σε αρκετές ιστορικές περιπτώσεις σημαίνει τον ανώτατο διοικητή κατεχόμενης χώρας, δεν άφηνε περιθώρια για παρερμηνείες³⁷⁸.

Με την άφιξη του Πρίγκιπα στην Κρήτη, οι Ναύαρχοι των Μεγάλων Δυνάμεων τον είχαν διαβεβαιώσει ότι θα ήταν ο μόνος αντιπρόσωπος των Δυνάμεων στη διαχείριση του κράτους και ανεξάρτητος από κάθε έλεγχο στην άσκηση των αρμοδιοτήτων του. Η Πρεσβευτική Διάσκεψη στη Ρώμη που σχηματίστηκε, για να παρακολουθεί το Κρητικό Ζήτημα και να διευθετήσει όποια τυχόν προβλήματα ανέκυπταν, βεβαίωσε τον Πρίγκιπα ότι θα είχε απόλυτες εξουσίες. Χαρακτηριστικά ανέφερε: «[...] Οι αποφάσεις της Ρώμης δεν έχουν το χαρακτήρα ελέγχου στις δραστηριότητες και στις αποφάσεις του Υπατου Αρμοστή που είναι ο μόνος και μοναδικός εντολοδόχος, απολύτως ανεξάρτητος όσον αφορά στην εσωτερική διοίκηση του νησιού».

56. - H. R. H. Prince Georges & International officers (Candie-Crete)

Edit. R. Behaeddin, photogr., Candie-Crete

Ο αρμοστής Γεώργιος με τους αξιωματικούς των Μεγάλων Δυνάμεων στην Κρήτη (η ημερομηνία αναφέρεται στο ίδιο το επιστολικό δελτάριο και όχι την φωτογραφία, αφού το 1906 ο Γεώργιος αποχώρησε από τη θέση του Αρμοστή)

[Πηγή: Αρχείο Οικογένειας Αντωνίου Μιχελιδάκη]

Ωστόσο, ο Dutkowski αμφισβητεί ότι ο Γεώργιος υπήρξε ουσιαστικά ο εντολοδόχος των Δυνάμεων, καθώς οι αρμοδιότητές του δεν είχαν πλήρως

³⁷⁸ Chalkiadakis, ό.π., σ. 24.- Lorna Lloyd, *Diplomacy with a Difference: the Commonwealth Office of High Commissioner, 1880-2006*, Netherlands: Martinus Nijhoff Publishers, 2007.

καθοριστεί, ενώ, κατά τον ίδιο ήταν ασύμβατο με την αρχή της Κρητικής Αυτονομίας να ασκεί παράλληλα ο πρίγκιπας τις αρμοδιότητες του επικεφαλής της εκτελεστικής εξουσίας με την ιδιότητα του εκπροσώπου ενός ευρωπαϊκού συντονιστικού οργάνου³⁷⁹. Το νέο κράτος που δημιουργήθηκε ήταν «τυπικά μία αυτόνομη Πολιτεία». Οι Ευρωπαϊκές Δυνάμεις έγιναν οι κυρίαρχοι της Κρήτης και ο «υψηλός επικυρίαρχος», που ήταν η Πύλη, δεν διέθετε ουσιαστική δικαιοδοσία στο νησί³⁸⁰.

Ο ίδιος ο πρίγκιπας Γεώργιος αναφέρει στα απομνημονεύματά του σχετικά με την παραχώρηση της Αυτονομίας: «[...] δὲν ἐπρόκειτο κὰν περὶ πραγματικῆς Αὐτονόμου Πολιτείας. Εἰς τὴν Νῆσον εἶχε παραχωρηθεῖ Αὐτοδιοίκησις, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι τὸ ἴδιον πρᾶγμα, καὶ διωκεῖτο ὑπὸ Ὑπάτου Ἀρμοστοῦ ὁ ὁποῖος δὲν ἐξελέγετο κὰν ὑπὸ τοῦ Κρητικοῦ Λαοῦ ἀλλὰ ἦτο μία προσωρινὴ Ἀρχή, διωρισμένη ἀπὸ τὰς Προστατίδας Δυνάμεις καὶ ὑπεύθυνος πρὸς αὐτάς [...]»³⁸¹. Βέβαια, τουλάχιστον μέχρι την αποχώρηση του Γεωργίου και ιδιαίτερα μέχρι τη μονομερή ανακήρυξη της Ένωσης το 1908 από τους Κρητικούς, δεν υπήρχε ουσιαστικά αυτοδιοίκηση, εφόσον τον ανώτατο άρχοντα της Κρητικής Πολιτείας - στην περίπτωσή μας τον αρμοστή - δεν τον εξέλεγαν οι πολίτες της νήσου, αλλά οι Δυνάμεις.

ὅταν διωρίσθην Ὑπάτος Ἀρμοστής, ἠναγκάσθην ν' ἀναγνωρίσω τὴν ἐπικυριαρχίαν τοῦ Σουλτάνου. Ἡ Νῆσος, συμφώνως πρὸς τὸν ὄρισμὸν τῶν ἰδίων Δυνάμεων, ἀποτελοῦσεν εἰς χεῖρας τῶν ἀπλοῦν «καταπίστευμα» (en dépôt). Κατὰ τὴν αὐστηρὰν ἔννοιαν δὲν ἐπρόκειτο κὰν περὶ πραγματικῆς Αὐτονόμου Πολιτείας. Εἰς τὴν Νῆσον εἶχε παραχωρηθεῖ Αὐτοδιοίκησις, τὸ ὁποῖον δὲν εἶναι τὸ ἴδιον πρᾶγμα, καὶ διωκεῖτο ὑπὸ Ὑπάτου Ἀρμοστοῦ ὁ ὁποῖος δὲν ἐξελέγετο κὰν ὑπὸ τοῦ Κρητικοῦ Λαοῦ ἀλλὰ ἦτο μία προσωρινὴ Ἀρχή, διωρισμένη ἀπὸ τὰς Προστατίδας Δυνάμεις καὶ ὑπεύθυνος πρὸς αὐτάς.

Πηγή: Πρίγκιπος Γεωργίου της Ελλάδος, *Αναμνήσεις εκ Κρήτης*, ὁ.π., σ. 156.

Σε αυτήν την υποτυπώδη Αυτονομία στήριξε ο Βενιζέλος την πρόταση που εξέφρασε στο Ηγεμονικό Συμβούλιο, το Φεβρουάριο του 1901, σύμφωνα με την οποία το καθεστώς της Αυτονομίας δεν ήταν ουσιαστικό και η πραγματική εφαρμογή της υποσχόμενης από τις Δυνάμεις Αυτονομίας θα λειτουργούσε ως «νέος σταθμός προς την Ένωση»³⁸². Χαρακτηριστικά ανέφερε για την Κρητική Πολιτεία: «[...] Εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι αὐταὶ [ενν.

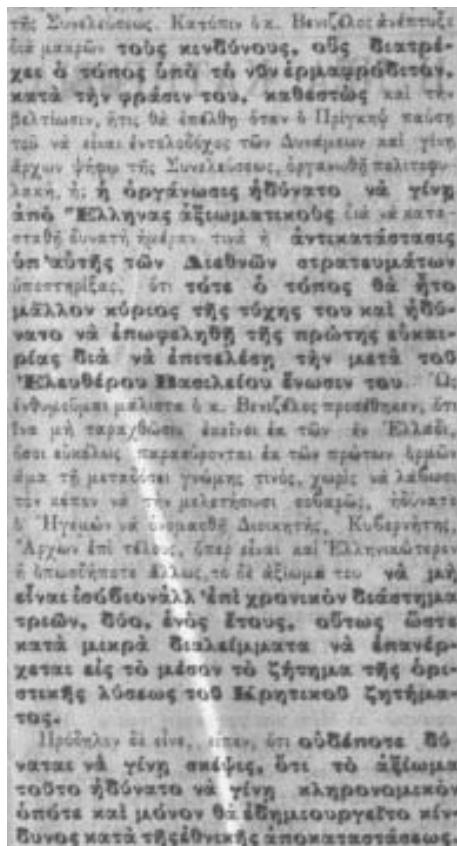
³⁷⁹ Dutkowski, ὁ.π., σ. 90-91.

³⁸⁰ Παπαμανουσόκης, *Η Ξενοκρατία... ὁ.π.*, σ. 139-140.

³⁸¹ Πρίγκιπος Γεωργίου της Ελλάδος, *Αναμνήσεις εκ Κρήτης (1898-1906)*, Αθήνα 1959, σ. 156.

³⁸² Εφ. *Κήρυξ*, Χανιά, 4 Ιανουαρίου 1902.

οι Μεγάλες Δυνάμεις] ἐνέκριναν τὸ Κρητικὸν Σύνταγμα δι' οὗ ἡ νῆσος χαρακτηρίζεται “πολιτεία αὐτονόμος” (sic). Ἀλλ’ ἡ θέσπισις τοῦ Συντάγματος δὲν κατέστησε τὴν αὐτονομίαν πραγματικὴν, ἀφοῦ ἡ πλήρης αὐτοῦ ἐφαρμογὴ μόνον μετὰ τὴν λήξιν τῆς ἀρμοστείας εἶναι δυνατὴ, ἐπηύξησε δὲ μόνον τὴν ἀβεβαιότητα περὶ τῆς ὑφισταμένης πολιτικῆς τῆς νήσου καταστάσεως [...]»³⁸³. Ο ἴδιος ονόμασε στα 1901, κατὰ τὸ σύμβουλο Νικόλαο Γιαμαλάκη, τὸ καθεστὼς τῆς Κρητικῆς Πολιτείας «ερμαφρόδιτον» καὶ υπογράμμισε τὴ βελτίωση ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἐπέλθῃ, στὴν περίπτωσι ποὺ ὁ πρίγκιπας Γεώργιος ἔπαυε νὰ εἶναι ἐντολοδόχος τῶν Δυνάμεων, ἀλλὰ γινόταν «άρχων» με τὴν ψήφου τῆς Συνελεύσεως καὶ ταυτόχρονα ἀκολουθοῦσαν ἐσωτερικὲς μεταρρυθμίσεις³⁸⁴.

Δημοσίευμα Βενιζέλου για το καθεστὼς τῆς «Αυτονομίας» στὴν Κρήτη.
 [Πηγή: Εφ. Κήρυξ, Χανιά, 18 Ἰουνίου 1902.]

³⁸³ Καλλιβρετάκης, ὁ.π., καὶ συγκεκριμένα «Τεκμήρια. Ο Βενιζέλος για τὴν Κρητικὴ Πολιτεία», σ. 62. - Πρβλ. εφ. Κήρυξ, Χανιά, 18 Ἰανουαρίου 1902.

³⁸⁴ Εφ. Κήρυξ, Χανιά, 18 Ἰανουαρίου 1902.

Η δημιουργία του νέου πολιτικού καθεστώτος θεμελιώθηκε, όταν ο πρίγκιπας Γεώργιος όρισε τους Κρήτες πολιτικούς Ι. Σφακιανάκη, Ελ. Βενιζέλο και Κ. Φούμη, για να εκπονήσουν ένα σχέδιο Συντάγματος που θα εξασφάλιζε, στο πλαίσιο ενός συστήματος αυτόνομης κυβέρνησης, την περιουσία, την ισότητα, την ανεξίθρησκία και την ισονομία των πολιτών. Το Φεβρουάριο του 1899 συνήλθε Εθνοσυνέλευση που ψήφισε, το Μάρτιο του ίδιου έτους, το Σύνταγμα, το οποίο προπαρασκεύασε 16μελής επιτροπή. Στο αρχικό κείμενο του Συντάγματος υπήρχε το άρθρο 35, που προέβλεπε ότι η Συνέλευση είχε το δικαίωμα «σε περίπτωση χηρείας» του Ηγεμόνα, να συγκληθεί εντός δύο μηνών, προκειμένου να εκλέξει νέο. Εντούτοις, οι πρεσβευτές των Μεγάλων Δυνάμεων κατήργησαν το άρθρο αυτό και υποστήριξαν ότι το δικαίωμα εκλογής του Ηγεμόνα ανήκε στις χώρες που εκπροσωπούσαν³⁸⁵. Σύμφωνα με τα πρακτικά της 16μελούς επιτροπής για την προπαρασκευή του Συντάγματος, ο Κ. Φούμης, πολιτικός φίλος του Βενιζέλου, υποστήριξε ότι ο χριστιανικός λαός της Κρήτης ρητά και με σαφήνεια δήλωσε ότι ως αυτόνομος είχε το δικαίωμα της εκλογής του ανώτατου άρχοντα. Την πρώτη, όμως, περίοδο της Αρμοστείας, από σεβασμό και ευγνωμοσύνη προς τις Δυνάμεις και λόγω των συγκεκριμένων πολιτικών συνθηκών, δέχτηκε να ορίσουν εκείνες τον αρμοστή, όπως και έγινε. Μετά τη λήξη αυτής της προθεσμίας, ο Φούμης θεώρησε αυτονόητο το δικαίωμα του λαού της Κρήτης να εκλέξει τον ηγεμόνα του, που είχε ήδη προεξοφληθεί στο πρόσωπο του πρίγκιπα Γεωργίου³⁸⁶.

Η εντολή των Δυνάμεων προς τον Ύπατο Αρμοστή ήταν προσωρινή, ανανεώσιμη και ανακλήσιμη, ανάλογα με τη θέλησή τους. Υποθετική άνοδος του Γεωργίου στον ελληνικό θρόνο θα τερμάτιζε την εντολή των Δυνάμεων. Αντίθετα, το Κρητικό Σύνταγμα είχε ορίσει τον Γεώργιο «Ηγεμόνα», δίνοντάς του μόνιμο και μη ανακλήσιμο τίτλο και την ιδιότητα του αρχηγού του κράτους με έκτακτες εξουσίες. Παρόλα αυτά, οι αρμοδιότητες του πρίγκιπα Γεωργίου, μετά τον Απρίλιο του 1899, περιορίστηκαν στο πλαίσιο μίας ενδιάμεσης αρμοδιότητας που είχε σκοπό να εξασφαλίσει τη σύνδεση μεταξύ των Δυνάμεων και του πληθυσμού της νήσου³⁸⁷.

Το Σύνταγμα με τις τροποποιήσεις και την απόσυρση του άρθρου 35 έγινε δεκτό από τη Συνέλευση. Η Κρήτη αποτελούσε μία Πολιτεία, στην οποία η άσκηση της κυριαρχίας συγκεντρώθηκε στο πρόσωπο του Πρίγκιπα. Ωστόσο, ο Γεώργιος, κατά τον συνταγματολόγο Νικόλαο Σαρίπολο, δεν ήταν φορέας πολιτικής εξουσίας, αφού ο λαός μέσω των αντιπροσώπων του και χωρίς τη σύμπραξη του Ηγεμόνα, μπορούσε, σύμφωνα με το Σύνταγμα, να προβεί σε μεταρρυθμίσεις³⁸⁸. Από την άλλη, ο Παυλογεώργης, επιφανής πολιτικός της εποχής, παρατηρούσε ότι το σχέδιο του Συντάγματος ήταν

³⁸⁵ Νικόλαος Σαρίπολος, *Το Κρητικόν Συνταγματικόν Δίκαιον εν συγκρίσει προς το ημέτερον και τα των ξένων κρατών*, Αθήνα (Βασιλική Τυπογραφία Ραφτάνη - Παπαγεωργίου) 1902, σ. 3-5.

³⁸⁶ Πρβλ. *Πρακτικά της προς παρασκευήν σχεδίου πολιτεύματος δεκαεξαμελούς επιτροπής*, Χανιά 1901, σ. 54.

³⁸⁷ Dutkowski, *ό.π.*, σ. 92.

³⁸⁸ Σαρίπολος, *ό.π.*, σ. 6.

ελλιπές, καθώς σε αυτό δεν αναφερόταν ρητά ότι «όλες οι εξουσίες πηγάζουν από τον λαό»³⁸⁹.

Παρόλα αυτά στο άρθρο 1 του πρώτου Συντάγματος της Κρητικής Πολιτείας αναφέρονται τα ακόλουθα σχετικά με το καθεστώς της Αυτονομίας: «*Ἡ Νῆσος Κρήτη μετὰ τῶν παρακειμένων νησιδίων ἀποτελεῖ ἐντελῶς Ἀυτόνομον Πολιτείαν κατὰ τοὺς ἀποφασισθέντας ὑπὸ τῶν τεσσάρων Δυνάμεων ὄρους*». Το άρθρο 4 αναφερόταν στην αποχώρηση των διεθνών στρατευμάτων και καθόριζε ρητά ότι μετά την αποχώρησή τους δεν μπορούσε να σταθμεύσει ξένος στρατός στο κρητικό έδαφος ούτε να διέλθει από αυτό, χωρίς προηγούμενη νομοθετική ρύθμιση³⁹⁰. Αξίζει να σημειωθεί ότι δεν γίνεται κανένας λόγος για τουρκική επικυριαρχία. Μάλιστα, το πρώτο σχέδιο του Συντάγματος ανέφερε ξεκάθαρα στο πρώτο άρθρο του ότι η Κρήτη αποτελούσε αυτόνομη Πολιτεία υπό την επικυριαρχία του Σουλτάνου και η «επικυρίαρχος κυβέρνηση» δεν είχε το δικαίωμα ανάμιξης στις εσωτερικές υποθέσεις της Πολιτείας³⁹¹. Η αναφορά, όμως, στην επικυριαρχία αφαιρέθηκε από το τελικό προς ψήφιση κείμενο προς όφελος των χριστιανών Κρητών. Αλλά και το άρθρο 1 του Συντάγματος του 1907, που ψηφίστηκε με την άφιξη του αρμοστή Ζαΐμη, επεσήμανε χαρακτηριστικά «*Ἡ Νῆσος Κρήτη [...] ἀποτελεῖ ἐντελῶς Ἀυτόνομον Πολιτείαν [...]*»³⁹².

Η αλήθεια είναι ότι δύο φορές παρενέβησαν οι Δυνάμεις στη διαμόρφωση του Κρητικού Συντάγματος: την πρώτη, για να ενισχύσουν το δικαίωμα της ανεξίθρησκίας, ενώ τη δεύτερη διέγραψαν το άρθρο 35, που έδινε στην Κρητική Βουλή το δικαίωμα να ορίσει αυτή το νέο ηγεμόνα, στην περίπτωση που απομακρυνόταν από τη θέση του ο Αρμοστής³⁹³.

Τα κρητικά συντάγματα του 1899 και του 1907 είναι αποκαλυπτικά για το πολιτικό καθεστώς της Κρητικής Πολιτείας. Επισημαίνεται ξανά ότι, σύμφωνα με το πρώτο άρθρο και των δύο συνταγμάτων, η Κρήτη ήταν ένα «εντελώς αυτόνομο κράτος»³⁹⁴. Στην πραγματικότητα, το νέο Σύνταγμα του 1907 ήταν φιλελεύθερο σε σχέση με το συντηρητικό Σύνταγμα του 1899 και περιόρισε τις εξουσίες του Υπατου Αρμοστή. Για παράδειγμα, ο όρος «Ηγεμών», που συμβόλιζε τις ενισχυμένες εξουσίες του Αρμοστή, στο

³⁸⁹ Ο τότε πρόεδρος της προπαρασκευαστικής επιτροπής για την υποβολή του Συντάγματος Ιωάννης Σφακιανάκης υποστήριξε ότι ο Πωλογεώργης υπερασπιζόταν μία αφηρημένη έννοια, καθώς ούτως ή άλλως η λαϊκή κυριαρχία εξάγεται από το καθένα από τα άρθρα του Συντάγματος. - Πρβλ. *Πρακτικά της προς παρασκευήν σχεδίου...ό.π.*, Χανιά 1901, σ. 54.

³⁹⁰ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 16 Απριλίου 1899, έτος Α', αριθ. 24, Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας, άρθρο 1.

³⁹¹ *Πρακτικά της προς παρασκευήν σχεδίου πολιτεύματος...ό.π.*, σ. 2-3.

³⁹² *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 8 Φεβρουαρίου 1907, έτος Α', αριθ. 7, Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας, άρθρο 1.

³⁹³ Ξυριτάκης, *Η Συνταγματική Ιστορία της Κρήτης...ό.π.*, σ. 106-107.

³⁹⁴ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 16 Απριλίου 1899, έτος Α', αριθ. 24, Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας, άρθρο 1. -*Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 8 Φεβρουαρίου 1907, τεύχος Α', αριθ. 7, Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας, άρθρο 1.

Σύνταγμα του 1899, αντικαταστάθηκε από τον λιγότερο αυστηρό όρο «Ύπατος Αρμοστής» στο τελευταίο Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας.

Το πρώτο σύνταγμα περιόρισε, με κάποιες εξαιρέσεις, την ελευθερία του Τύπου: «[...] Ἐπιτρέπεται κατάσχεσις ἐφημερίδος, φυλλαδίου, ἢ περιοδικοῦ καὶ ἐν γένει ἐντύπου: ἄ') Ἐὰν δι' αὐτοῦ προσβάλλεται τίς τῶν ἀνεγνωρισμένων καὶ ἐν τῇ νήσῳ λατρευομένων θρησκευῶν, β') Ἐὰν προσβάλλεται τὸ πρόσωπον τοῦ Ἡγεμόνος καὶ γ') Ἐὰν διὰ τῶν δημοσιευμάτων παράγεται ἐπικίνδυνος ἐρεθισμὸς μεταξὺ τῶν κατοίκων δυνάμενος νὰ χαλαρώσῃ τὴν δημοσίαν τάξιν. Ἡ κατάσχεσις αἴρεται ἀντοδικαίως ἐὰν ἐντὸς τῆς ἐπιούσης δὲν ἐπικυρωθῇ διὰ δικαστικοῦ βουλευμάτος.[...]»³⁹⁵. Από την άλλη, το άρθρο 18 του δεύτερου συντάγματος προστάτευσε την ελεύθερη έκφραση του Τύπου, εκτός ορισμένων περιπτώσεων που σχετίζονται και με το πρόσωπο του Ύπατου Αρμοστή: «[...]Ἐκαστος δύναται νὰ δημοσιεύῃ προφορικῶς, ἐγγράφως καὶ διὰ τοῦ τύπου τοὺς στοχασμοὺς τοῦ, τηρῶν τοὺς νόμους τῆς Πολιτείας. Ὁ τύπος εἶναι ἐλεύθερος. Ἐκαστος δὲ τῶν ἀπολαυόντων τῆς ἐλευθέρας ἀσκήσεως τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων τοῦ δικαιοῦται νὰ ἐκδίδῃ ἐφημερίδα, εἰδοποιῶν περὶ τούτου τὴν οἰκείαν Νομαρχίαν. Ἡ λογοκρισία ὡς καὶ πᾶν ἄλλο προληπτικὸν μέτρον ἀπαγορεύεται. Ἀπαγορεύεται ὡσαύτως ἡ κατάσχεσις ἐφημεριδῶν καὶ ἄλλων ἐντύπων διατριβῶν, εἴτε πρὸ τῆς δημοσιεύσεως, εἴτε μετ' αὐτήν. Ἐπιτρέπεται δὲ κατ' ἐξαιρέσιν ἢ κατάσχεσις μετὰ τὴν δημοσίευσιν, ἔνεκεν προσβολῆς κατὰ τίνος τῶν ἀνεγνωρισμένων καὶ ἐν τῇ Νήσῳ λατρευομένων θρησκευῶν, ἢ κατὰ τοῦ προσώπου τοῦ Ἀνωτάτου ἄρχοντος. Ἡ κατάσχεσις αἴρεται ἀντοδικαίως ἐὰν ἐντὸς τῆς ἐπιούσης δὲν ἐπικυρωθῇ διὰ δικαστικοῦ βουλευμάτος. Ἐνδικὸς προσβολὴ κατὰ τοῦ βουλευμάτος ἐπιτρέπεται εἰς μόνον τὸν δημοσιεύσαντα τὸ κατασχεθέν, οὐχὶ δὲ καὶ εἰς τὸν Εἰσαγγελέα»³⁹⁶.

Ὅσον αφορά τις εξουσίες του Ύπατου Αρμοστή, το πρώτο Κρητικό Σύνταγμα αναφέρει ὅτι ὁ «Ἡγεμὼν» (στο σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ υπογραμμιστεῖ ὁ ὅρος «Ἡγεμὼν» καὶ ὄχι Ὑπατος Αρμοστής) εἶναι «ὁ ἀνώτατος ἄρχων τῆς Πολιτείας. Οὗτος θέτει τοὺς νόμους μετὰ Βουλῆς ἀντιπροσώπων τοῦ λαοῦ, ἀσκεῖ τὴν ἐκτελεστικὴν ἐξουσίαν δι' ὑπευθύνων Συμβούλων καὶ ἀπονέμει δικαιοσύνην δια τῶν δικαστηρίων.»³⁹⁷. Ἦταν, ἐπίσης, ὁ ἀρχηγὸς τῶν

³⁹⁵ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 16 Ἀπριλίου 1899, ἔτος Α', ἀριθ. 24, Σύνταγμα τῆς Κρητικῆς Πολιτείας, ἀρθρο 23.

³⁹⁶ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 8 Φεβρουαρίου 1907, τεύχος Α', ἀριθ. 7, Σύνταγμα τῆς Κρητικῆς Πολιτείας, ἀρθρο 18.

³⁹⁷ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 16 Ἀπριλίου 1899, ὁ.π., ἀρθρο 28.

στρατιωτικών δυνάμεων της Πολιτείας, απένειμε τους στρατιωτικούς βαθμούς, διόριζε και απέλυε τους δημόσιους υπαλλήλους σε όλες τις θέσεις συμπεριλαμβανομένων των μουφτήδων και των καδήδων, κατόπιν αδείας του Σεΐχουλισλάμη. Ο Ηγεμόνας παρείχε ή όχι τη συγκατάθεσή του για την ενθρόνιση του εκλεγμένου από το Οικουμενικό Πατριαρχείο Μητροπολίτη Κρήτης και για τους επισκόπους που εκλέγονταν από την Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας Κρήτης. Επίσης, είχε το δικαίωμα να επικυρώνει τους νόμους που ψηφίστηκαν από τη Βουλή και να δημοσιεύει και να εκδίδει διατάγματα. Δεν μπορούσε, όμως, να αναστείλει την ισχύ νόμου από τη στιγμή της δημοσίευσής του.

Επιπλέον, μπορούσε να διορίζει δέκα μέλη του Κοινοβουλίου, χωρίς ψήφο, σύμφωνα με την προσωπική του κρίση³⁹⁸. Επιπρόσθετα, σύμφωνα με το άρθρο 58 του Συντάγματος του 1899, «*Οὐδείς νόμος ἔχει ἰσχύν, ἂν μὴ ψηφισθῆ δις ὑπὸ τῆς Βουλῆς ἄρθρον πρὸς ἄρθρον, κατὰ δύο διαφόρους ἡμέρας καὶ ἂν μὴ κυρωθῆ ὑπὸ τοῦ Ἡγεμόνος. [...] Νομοσχέδιον ψηφισθὲν ὑπὸ τῆς Βουλῆς καὶ μὴ κυρωθὲν ὑπὸ τοῦ Ἡγεμόνος ἐντὸς δύο μηνῶν ἀπὸ τῆς λήξεως τῆς Βουλευτικῆς συνόδου θεωρεῖται ἀκυρωθὲν*»³⁹⁹. Αυτό σημαίνει ότι ο Ὑπάτος Αρμοστής θεωρητικά και πρακτικά είχε το δικαίωμα να μην υπογράψει ένα νόμο, ακόμα και αν ψηφίστηκε από τη συντριπτική πλειοψηφία της Βουλής. Τέλος, οι σύμβουλοι (υπουργοί) του Ηγεμόνα διορίζονταν και παύονταν, σύμφωνα με τη δική του επιθυμία⁴⁰⁰. Τα παραπάνω άρθρα μπορούν να εξηγήσουν την επιλογή του χαρακτηρισμού «*Ἡγεμόνα*», αντί του μετριοπαθέστερου όρου «*Ὑπάτου Αρμοστή*». Μόνο στο άρθρο 113 του Συντάγματος του 1899 αποκαλείται ο πρίγκιπας Γεώργιος «*Ὑπάτος Αρμοστής*» της νήσου⁴⁰¹.

Από την άλλη, σύμφωνα με το άρθρο 34 του συντάγματος του 1907, καμία πράξη του Ὑπάτου Αρμοστή ισχύει ούτε εκτελείται, εάν δεν συνυπογράφεται από τον αρμόδιο σύμβουλο, ο οποίος με την υπογραφή του έχει και την ευθύνη «*Οὐδεμία πράξις τοῦ Ὑπάτου Αρμοστοῦ ἰσχύει οὐδ' ἐκτελεῖται ἂν δεν εἶναι προσυπογεγραμμένη παρὰ τοῦ ἀρμοδίου Συμβούλου ὅστις διὰ μόνης τῆς ὑπογραφῆς τοῦ καθίσταται ὑπεύθυνος. Τοιαύτη προσυπογραφή δὲν ἀπαιτεῖται διὰ τὸν διορισμὸν ἢ τὴν παῦσιν τῶν Συμβούλων τοῦ Ὑπάτου Αρμοστοῦ*»⁴⁰². Αυτό σημαίνει ότι τα μέλη των κρητικών κυβερνήσεων είχαν εξουσίες που συμπλήρωναν εκείνες του Ηγεμόνα και παράλληλα εξισοροπούσαν τις δικές του αρμοδιότητες. Από ό,τι φαίνεται ο αρμοστής, μετά το 1907, δεν έχει τις ενισχυμένες εξουσίες που πρόβλεπε το πρώτο Σύνταγμα του 1899. Στο πλαίσιο αυτό μειώθηκε και η ετήσια

³⁹⁸ Ο.π., άρθρο 42.

³⁹⁹ Ο.π., άρθρο 58.

⁴⁰⁰ Ο.π., άρθρο 65.

⁴⁰¹ Ο.π., άρθρο 113.

⁴⁰² *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 8 Φεβρουαρίου 1907, ό.π., , άρθρο 34.

αρμοστειακή χορηγία από τις 200.000 στις 100.000 δραχμές⁴⁰³. Επιπλέον, στο άρθρο 39, προβλέπεται ότι νομοσχέδιο που δεν έχει επικυρωθεί από τον αρμοστή, ισχύει ως νόμος, εφόσον ψηφιστεί και πάλι από τη Βουλή κατά την επόμενη βουλευτική περίοδο («[...] Νομοσχέδιον ψηφισθὲν ὑπὸ τῆς Βουλῆς καὶ μὴ κυρωθὲν, ἰσχύει ὡς νόμος ἐὰν ψηφισθῆ καὶ πάλιν ἀμεταβλήτως ὑπὸ τῆς Βουλῆς εἰς μίαν τῶν συνόδων τῆς ἀμέσως ἐπομένης βουλευτικῆς περιόδου»⁴⁰⁴). Με τον τρόπο αυτό η βουλευτές μπορούσαν να υπερσκελίσουν τον αρμοστή, στην περίπτωση που δεν είχε επικυρώσει κάποιο νόμο.

Σύμφωνα με το άρθρο 58 του Συντάγματος του 1899, ένα νομοσχέδιο κρίνεται άκυρο στην περίπτωση που δεν έχει επικυρωθεί από την Ηγεμόνα, εντός δύο μηνών από τη λήξη της κοινοβουλευτικής περιόδου. Μετά το 1907, η Βουλή είχε την εξουσία να ψηφίζει νόμους, χωρίς την έγκριση του Ὑπατου Αρμοστή. Το Σύνταγμα του 1907 αναφέρει ότι «Ὁ Ὑπατος Ἀρμοστής δεν ἔχει ἄλλας ἐξουσίας εἰμὴ ὅσας τῶ ἀπονέμουσι ῥητῶς τὸ Σύνταγμα καὶ οἱ συνάδοντες πρὸς αὐτὸ ἰδιαίτεροι Νόμοι»⁴⁰⁵. Αυτή είναι μια σαφής δήλωση του περιορισμού των αρμοδιοτήτων του Ὑπατου Αρμοστή προς όφελος των κατοίκων της νήσου.

Αξίζει να σημειωθεί ότι το άρθρο 42 και το άρθρο 65 του Συντάγματος του 1899 δεν περιλαμβάνονται στο δεύτερο Σύνταγμα του 1907. Συγκεκριμένα, το άρθρο 42 αναφέρεται στο δικαίωμα του Ηγεμόνα να διορίζει δέκα μέλη του Κοινοβουλίου («Τὰ ὑπὸ τοῦ Ἡγεμόνος διοριζόμενα μέλη τῆς Βουλῆς εἶναι δέκα τὸν ἀριθμὸν, λαμβάνονται δὲ κατ' ἀναλογίαν τοῦ πληθυσμοῦ ἐξ ὅλων τῶν νομῶν, ἐκ τῶν ἐπὶ χρηστότητι καὶ πείρα διακρινομένων πολιτῶν»⁴⁰⁶). Στο τελευταίο Σύνταγμα, καταργείται το δικαίωμα του Ὑπατου Αρμοστή να διορίζει δέκα μέλη του Κοινοβουλίου. Το άρθρο 65 του Συντάγματος του 1899 αναφέρει ότι οι σύμβουλοι του Ηγεμόνα διορίζονται και παύονται, σύμφωνα με την έγκρισή του⁴⁰⁷. Η διάταξη αυτή, όμως, δεν υπάρχει στο δεύτερο Σύνταγμα, που έμμεσα αποδέχεται ότι ο Ὑπατος Αρμοστής έχει το δικαίωμα να διορίζει τα μέλη της κυβέρνησης, μόνο αν έχουν κερδίσει την ψήφο εμπιστοσύνης της Βουλής. Τέλος, το άρθρο 86 του δεύτερου κρητικού Συντάγματος αναφέρει ότι ο Αρμοστής μπορεί να απονείμει χάρη σε σύμβουλο που έχει καταδικαστεί μόνο με τη συγκατάθεση του Κοινοβουλίου («Ὁ Ὑπατος Ἀρμοστής δύναται ν' ἀπονείμῃ χάριν εἰς Σύμβουλον καταδικασθέντα κατὰ τὰς ἀνωτέρω διατάξεις, μόνον ἐπὶ

---

⁴⁰³ Ὁ.π., ἄρθρο 47.

⁴⁰⁴ Ὁ.π., ἄρθρο 39.

⁴⁰⁵ Ὁ.π., ἄρθρο 44.

⁴⁰⁶ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 16 Απριλίου 1899, ὁ.π., ἄρθρο 42.

⁴⁰⁷ Ὁ.π., ἄρθρο 65.

τῆ συγκαταθέσει τῆς Βουλῆς»⁴⁰⁸), γεγονός που αναδεικνύει την ανερχόμενη δύναμη του κοινοβουλίου.

Ιδιαίτερα σημαντική στο Σύνταγμα του 1907 είναι η διάταξη που αναφέρει στο άρθρο 45 ότι «[...]Ἐν περιπτώσει παραιτήσεως ἢ θανάτου τοῦ Ὑπάτου Ἀρμοστοῦ τὴν ἐξουσίαν αὐτοῦ μέχρι τοῦ διορισμοῦ νέου, ἀσκεῖ τὸ Συμβούλιον»⁴⁰⁹. Η προσωρινή άσκηση της εξουσίας σε περίπτωση παραίτησης ή θανάτου του αρμοστή από το εκλεγμένο συμβούλιο (κυβέρνηση) είναι μια πολύ προοδευτική διάταξη που αναγνωρίζει έμμεσα, μέσω της κρητικής κυβέρνησης, την εξουσία του κρητικού λαού και είναι πολύ κοντά στην πραγματική έννοια του καθεστώτος της αυτονομίας. Όσον αφορά στη νομοθετική εξουσία, εκτός από τον περιορισμό των εξουσιών του Ὑπατου Ἀρμοστή και την κατάργηση του δικαιώματός του να διορίζει δέκα μέλη του Κοινοβουλίου, το νέο Σύνταγμα του 1907 ενίσχυσε τη δύναμη του Κοινοβουλίου. Πρώτα απ' όλα, σύμφωνα με το δεύτερο Σύνταγμα, η Συνέλευση συνεδρίαζε κάθε έτος, γεγονός που αναβαθμίζει το θεσμικό ρόλο της ως εκπροσώπου του λαού της Κρήτης «Ἡ Βουλὴ συνέρχεται αὐτοδικαίως κατ' ἔτος τὴν πρώτην τοῦ Μαΐου μηνός, ἐκτός ἂν ὁ Ὑπάτος Ἀρμοστής τὴν συγκαλέσῃ πρότερον. Ἡ διάρκεια ἐκάστης συνόδου δὲν δύναται νὰ εἶναι βραχυτέρα τῶν δύο μηνῶν οὐδὲ μικροτέρα τῶν τριῶν.»⁴¹⁰. Αντίθετα, το πρώτο Σύνταγμα προέβλεπε η Βουλή να συνεδριάζει μόνο μία φορά σε ολόκληρη τη κοινοβουλευτική περίοδο: «Οἱ Βουλευταὶ ἐκλέγονται ἢ διορίζονται κατὰ διετίαν, ἢ δὲ Βουλὴ συνέρχεται εἰς τακτικὴν σύνοδον ἅπαξ ἐντὸς τῆς διετίας.»⁴¹¹.

Παράλληλα, σύμφωνα με το Σύνταγμα του 1907, οι βουλευτές δεν μπορούν να διωχθούν ούτε να συλληφθούν ούτε να φυλακιστούν χωρίς την άδεια της Γενικής Συνέλευσης, κατά τη διάρκεια ολόκληρης της κοινοβουλευτικής συνόδου ή κατά τη διάρκεια της διακοπής της: «Βουλευτῆς δὲν καταδιώκεται οὐδὲ συλλαμβάνεται ἢ φυλακίζεται ἄνευ ἀδείας τοῦ σώματος, οὔτε κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Βουλευτικῆς συνόδου οὔτε κατὰ τὴν διακοπὴν αὐτῆς (τοιαύτη ἄδεια δὲν ἀπαιτεῖται εἰς τὰ ἐπ' αὐτοφώρῳ κακουργήματα). Προσωπικὴ κράτησις δὲν ἐνεργεῖται κατὰ βουλευτοῦ διαρκούσης τῆς Βουλευτικῆς Συνόδου, τέσσαρας ἑβδομάδας πρὸ τῆς ἐνάρξεως καὶ τρεῖς μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν αὐτῆς. Ἐὰν ὁ βουλευτῆς τύχῃ διατελῶν ὑπὸ προσωπικὴν κράτησιν, ἀπολύεται

⁴⁰⁸ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 8 Φεβρουαρίου 1907, ο.π., άρθρο 86.

⁴⁰⁹ Ο.π., , άρθρο 45.

⁴¹⁰ Ο.π., άρθρο 48.

⁴¹¹ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 16 Απριλίου 1899, ό.π., άρθρο 46.

ἀνυπερθέτως τέσσαρας ἐβδομάδας πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς Συνόδου»⁴¹². Από την ἄλλη πλευρά, στο πρώτο σύνταγμα το δικαίωμα αυτό περιορίζεται μόνο κατά την περίοδο των συνεδριάσεων του Κοινοβουλίου: «Βουλευτῆς δεν καταδιώκεται οὐδ' ὅπωςδῆποτε ἐξετάζεται ἔνεκα γνώμης ἢ ψήφου δοθείσης παρ' αὐτοῦ κατὰ τὴν ἐνάσκησιν τῶν Βουλευτικῶν τοῦ καθηκόντων. Διαρκούσης τῆς Συνόδου Βουλευτῆς δὲν καταδιώκεται οὐδὲ συλλαμβάνεται ἢ φυλακίζεται ἄνευ ἀδείας τῆς Βουλῆς, ἐκτὸς ἐὰν πρόκειται περὶ αὐτοφώρου κακουργήματος».⁴¹³ Επιπλέον, σύμφωνα με τὸ δεύτερο Σύνταγμα παρατείνεται ἡ θητεία των μελῶν του κοινοβουλίου, καθὼς οἱ υποψήφιοι βουλευτές ἐκλέγονται για τρία χρόνια⁴¹⁴ ἀντὶ για δύο που προέβλεπε τὸ πρώτο σύνταγμα⁴¹⁵.

Αξίζει να σημειωθεί ὅτι ἡ δικαστικὴ ἐξουσία ἐγίνε περισσότερο ανεξάρτητη τὸ 1907. Σύμφωνα με τὸ ἀρθρο 88 του πρώτου συντάγματος, οἱ δικαστές εἶχαν διοριστεῖ ἀπὸ τον Ἡγεμόνα («Ἡ Δικαιοσύνη ἀπονέμεται ἐν ὀνόματι τοῦ Ἡγεμόνος ὑπὸ δικαστῶν διοριζομένων ὑπὸ τούτου συμφώνως πρὸς τὸν Δικαστικὸν Ὄργανισμόν»⁴¹⁶). Από τὴν ἄλλη, τὸ νέο Σύνταγμα του 1907 ἐνίσχυσε τὴν ανεξαρτησία των δικαστῶν, καθὼς «Οὐδεὶς τῶν ἐν τοῖς ἐγκωρίοις δικαστηρίοις ὑπηρετούντων δικαστῶν ἢ εἰσαγγελέων διορίζεται ἄνευ προτάσεως, οὐδὲ μετατίθεται ἄνευ γνωμοδοτήσεως, οὐδὲ παύεται προσωρινῶς ἢ ὀριστικῶς ἄνευ ἀποφάσεως τοῦ Συμβουλίου τῆς Δικαιοσύνης, ἀποτελουμένου ἀπὸ τὸν πρόεδρον, τὸν εἰσαγγελέα καὶ τρία τῶν μελῶν τοῦ ἐν Χανίοις Ἐφετείου [...]»⁴¹⁷. Από ὅ,τι φαίνεται, τὸ Συμβούλιο τῆς Δικαιοσύνης ἀποφάσιζε για τὸν διορισμὸ καὶ τὴν ἐξέλιξη των δικαστῶν καὶ ὄχι ὁ ἀρμοστής.

Καὶ στα δύο συντάγματα υπῆρξε μέριμνα για τὴν εκπροσώπηση τῆς μουσουλμανικῆς μειονότητας στις ἐκλογές. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τὸ ἀρθρο 41 του Συντάγματος του 1899, «τὰ αἰρετὰ μέλη τῆς Βουλῆς ἐκλέγονται κατὰ νόμους διὰ τοῦ ἐνιαίου τῆς ψήφου, κατ' ἀναλογίαν ἐνὸς βουλευτοῦ πρὸς πεντακισχιλίους κατοίκους [...] καὶ διὰ συστήματος ψηφοφορίας ἐξασφαλίζοντος ὅσο τὸ δυνατὸν πληρέστερον τὴν ἀντιπροσώπενσιν τῶν μειονοψηφίων»⁴¹⁸. Τὸ δεύτερο Κρητικὸ Σύνταγμα ἐξασφαλίζει, ἐπίσης, τὴν ἀντιπροσώπηση τῆς μουσουλμανικῆς μειονότητας του νησιού. Συγκεκριμένα ἀναφέρει: «Εἰς τὰς βουλευτικὸς

⁴¹² *Ἐπίσημος Ἐφημερὶς τῆς Κρητικῆς Πολιτείας*, Χανιά, 8 Φεβρουαρίου 1907, ὁ.π., ἀρθρο 57.

⁴¹³ *Ἐπίσημος Ἐφημερὶς τῆς Κρητικῆς Πολιτείας*, Χανιά, 16 Ἀπριλίου 1899, ὁ.π., ἀρθρο 57.

⁴¹⁴ *Ἐπίσημος Ἐφημερὶς τῆς Κρητικῆς Πολιτείας*, Χανιά, 8 Φεβρουαρίου 1907, ὁ.π., ἀρθρο 62.

⁴¹⁵ *Ἐπίσημος Ἐφημερὶς τῆς Κρητικῆς Πολιτείας*, Χανιά, 16 Ἀπριλίου 1899, ὁ.π., ἀρθρο 46.

⁴¹⁶ Ὁ.π., ἀρθρο 88.

⁴¹⁷ *Ἐπίσημος Ἐφημερὶς τῆς Κρητικῆς Πολιτείας*, Χανιά, 8 Φεβρουαρίου 1907, ὁ.π., ἀρθρο 88.

⁴¹⁸ *Ἐπίσημος Ἐφημερὶς τῆς Κρητικῆς Πολιτείας*, Χανιά, 16 Ἀπριλίου 1899, ὁ.π., ἀρθρο 41.

ἐκλογὰς οἱ Μουσουλμάνοι τῶν νομῶν Ἡρακλείου, Ρεθύμνης, Χανίων ἀποτελοῦσιν ἰδιαιτέρους ἐκλογικοὺς συλλόγους.»⁴¹⁹. Δεν αναφέρεται κάτι ανάλογο για το Λασιθί, λόγω, προφανώς, της μικρῆς παρουσίας των μουσουλμάνων στις περιοχές αυτές.

Ἡ μελέτη των κρητικῶν Συνταγμάτων του 1899 και 1907 μας δίνει πληροφορίες για το ἰδιαίτερο πολιτικό καθεστῶς της Κρητικῆς Πολιτείας⁴²⁰. Το δεῦτερο Σύνταγμα ἦταν πιο φιλελεύθερο ἀπὸ το πρῶτο και ἀνοίξε το δρόμο για ἓνα καθεστῶς, πιο κοντὰ στην πραγματικὴ αυτονομία. Το 1906, ἡ αρμοστεία του πρίγκιπα Γεωργίου ἀνῆκε στο παρελθόν και οἱ Κρητικοὶ ἀπέκτησαν πιο ουσιαστικὸ ρόλο στην διακυβέρνηση του νησιού τους. Μετὰ τη μονομερῆ ανακήρυξη της Ἐνωσης της Κρήτης με την Ελλάδα, ἡ κρητικὴ κυβέρνηση του 1908 ἰσχυρίστηκε ὅτι θα κυβερνοῦσε το νησί προσωρινά, σύμφωνα με την ἑλληνικὴ νομοθεσία. Ὁ Ὑπατος Ἀρμοστής δεν ἀντικαταστάθηκε και το ἑλληνικὸ σύνταγμα ἀντικατέστησε το κρητικὸ. Μια νέα εποχὴ εἶχε ἀρχίσει για τη χριστιανικὴ πλειοψηφία των Κρητικῶν, οἱ οποίοι μέσα ἀπὸ αὐτὴν τους την πράξη ἀναγνώρισαν τη σύνδεσή τους με το ἑλληνικὸ βασίλειο και ὠδηγήθηκαν ἀπὸ τη φαινομενικὴ αυτονομία στην ἔνωση.

Στην ἀποψη ὅτι το καθεστῶς της Κρήτης ἀπέχε πολύ ἀπὸ την ολοκληρωμένη αυτονομία καταλήγει και ὁ Ἐμμανουὴλ Τσουδερός. Συγκεκριμένα, υποστήριξε ὅτι ἐσωτερικὴ κυριαρχία της Κρήτης ἦταν ἐντελῶς ἀυτόνομη, ὅπως ἀυτόνομες ἦταν ἡ νομοθετικὴ, ἡ ἐκτελεστικὴ και ἡ δικαστικὴ ἐξουσία. Επιπλέον, ἡ Κρητικὴ Πολιτεία εἶχε δική της σημαία, δική της ἰθαγένεια, δικὸ της νόμισμα και δικὸ της γραμματόσημο. Ἀπὸ την ἄλλη, κατὰ τον προαναφερθέντα, ἡ ἐξωτερικὴ κυριαρχία της Κρήτης δεν ἦταν πλήρης. Εἶχε, ἀπὸ το Σύνταγμα, το ἀπόλυτο δικαίωμα «του συμβάλλεσθαι», ἀλλὰ το δικαίωμα αὐτὸ περιοριζόταν ἀπὸ τις συμβάσεις ἐκεῖνες που «κατέστρεφαν» την επικυριαρχία. Ὁ Τσουδερός πίστευε ὅτι ἡ Κρήτη ἦταν ἓνα «ἡμικυρίαρχο κράτος» και, σύμφωνα με το διεθνὲς δίκαιο, δεν εἶχε ἀπὸ τη μία το δικαίωμα να διεξάγει ἐπιθετικὸ πόλεμο, ἀπὸ την ἄλλη διατηροῦσε το δικαίωμα του ἀμυντικῶ⁴²¹. Παρόλα αὐτὰ το πρῶτο σύνταγμα ρητὰ ἀναφέρει ὅτι στο νησί υπῆρχε καθεστῶς πλήρους Ἀυτονομίας και ὅτι ἡ Κρήτη ἦταν ἀπόλυτα και οριστικὰ ἀπαλλαγμένη ἀπὸ την τουρκικὴ κυριαρχία.

Ὁ Ἀντώνιος Μιχελιδάκης ἀναφερόμενος στην ἀνάγκη πνευματικῆς και οικονομικῆς ἀνάπτυξης του τόπου ἐπισημαίνει τα ἀκόλουθα για το ἰδιαίτερο καθεστῶς της Κρητικῆς Πολιτείας που πρέπει οἱ Κρήτες να ἐκμεταλλευτοῦν προς ὄφελός τους: «[...] ἡ ἡμετέρα Πολιτεία εὐρίσκεται εἰς ὄλως ἔξαιρετικὴν θέσιν ἀπέναντι τῶν ἄλλων πολιτειῶν. Δὲν ἔχομεν ἀνάγκην νὰ συντηρῶμεν στρατόν, διότι αἱ τέσσαρες κραταιόταται τῆς

⁴¹⁹ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικῆς Πολιτείας*, Χανιά, 8 Φεβρουαρίου 1907, ὁ.π., ἀρθρο 108.

⁴²⁰ Πρβλ. Chalkiadakis, ὁ.π., σ. 33-37 και 83-85.

⁴²¹ *Ὁ.π.*, σ. 107. - Πρβλ. Ἐμμανουὴλ Τσουδερό, *Το Κρητικὸν Πολίτευμα του 1896 και το Κρητικὸν Σύνταγμα του 1898 ἐξ ἀπόψεως Διεθνούς Δικαίου*, Ἀθήνα (εκδ. Σαλίβερου) 1903.

Εὐρώπης Δυνάμεις μὰς προφυλάττουσι καὶ ἀπὸ ἐσωτερικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ ἐχθροῦ. Δὲν ἔχομεν ἀνάγκη νὰ συντηρῶμεν στόλον, δὲν ἔχομεν νὰ πληρῶνωμεν τόκους καὶ χρεωλύσια, οὐδ' εἰς τὸ μέλλον θὰ πράξωμεν τοῦτο, ἐὰν σωφρονοῦμεν [...]»⁴²².

Απὸ τὴν ἄλλη, ἡ Κρητικὴ Πολιτεία ὀφείλε νὰ συμμετάσχει με κάποιον ποσὸν στὸ Δημόσιον Ὀθωμανικὸ Χρέος⁴²³, μολοντί οἱ Δυνάμεις, ἀρχικὰ τουλάχιστον, δὲν ἀναφέρθηκαν καθόλου σὲ αὐτὸ τὸ ζήτημα καὶ ἡ Πολιτεία δὲν εἶχε τὴ νομικὴ υποχρέωση⁴²⁴. Συγκεκριμένα, ἡ Κρήτη ὡς αὐτόνομο κράτος εἶχε ἀπαλλαγῆ ἀπὸ τὴ φορολογία χαρτοσήμου, οἰνοπνεύματος καὶ καπνοῦ ποὺ εἶχε ἐκχωρηθῆ ἀπὸ τὴν Πύλην στὴ Διεύθυνση Ὀθωμανικοῦ Χρέους. Πλήρῳνε μόνον τὸ φόρο ἁλατος καὶ δὲν εἶχε καμία υποχρέωση πρὸς τὴν ἐν λόγῳ Διεύθυνση. Ὡστόσο, ἡ Βρετανία εἶχε διαφορετικὴ ἀποψη καὶ τελικὰ ἀποφασίστηκε ἡ κρητικὴ κυβέρνησις νὰ ἐξαγοράσει τὰ δικαιώματα καὶ τὰ προνόμια τοῦ Δημόσιου Ὀθωμανικοῦ Χρέους ἐναντὶ 1,5 ἑκατομμυρίων φράγκων, ἐνῶ γιὰ τὴν ἀπόσβεσίν του ποσοῦ οἱ Δυνάμεις ἀνέλαβαν τὴν ἐκμετάλλευσιν τοῦ μονοπωλίου τοῦ ἁλατος γιὰ 20 χρόνια. Τέλος, ἡ ὁργάνωσις τῆς οικονομίας τῆς νήσου ἀνατέθηκε ἐν μέρει σὲ ξένους. Χαρακτηριστικὰ, στὴ θέσιν τοῦ ὁργανωτῆ τῶν Οἰκονομικῶν καὶ διευθυντῆ τῆς γενικῆς ἐξελεγκτικῆς υπηρεσίας στὴν Ἀνωτέρα Διεύθυνση Οἰκονομικῶν τοποθετήθηκε ὁ Ἐλβετὸς οἰκονομολόγος Ετιέν ντε Μπλονέ⁴²⁵.

Ἐπομένως, τὸ καθεστῶς τῆς Κρήτης χαρακτηρίζεται ὡς «ἡμιανεξάρτητο»⁴²⁶ ἢ «ἡμικυρίαρχο». Σύμφωνα με τὸν Γεώργιον Στρέϊτ, «[...] τὸ Κρητικὸν πολίτευμα ἔχει τὸ παράδοξον ὅτι εἶνε μὲν νῆσος ἡμικυρίαρχος ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχίαν τῆς Ὀθωμανικῆς Ἀυτοκρατορίας, ἀσκεῖται, ὅμως, ἢ τοιαύτη ἐπικυριαρχία οὐχὶ ὑπὸ τῆς Πύλης, ἀλλὰ ὑπὸ τῶν τεσσάρων μεγάλων Δυνάμεων [...]». Κατὰ τὸν

⁴²² Επίσημος Εφημερίς τῆς Κρητικῆς Πολιτείας, *Ἐστεινογραφημένα Πρακτικά τῆς Βουλῆς*, Περίοδος Α', Συνεδρίασις ΜΘ', 13 Ἰουλίου 1901, σ. 1063.

⁴²³ Στὸ Συνέδριον τοῦ Βερολίνου, με τὴν ἰδρύσιν τῶν Παραδουνάβιων Ἡγεμονιῶν, οἱ Δυνάμεις ἀποφάσισαν κάθε ἡγεμονία νὰ συνεισφέρει στὸ Δημόσιον Ὀθωμανικὸ Χρέος, χωρὶς νὰ καθορίζουν τὸ ἀκριβὲς ποσόν, ποὺ ὀφείλαν νὰ καταβάλουν.

⁴²⁴ Couturier, *ὁ.π.*, σ. 208-209 καὶ 194. Ὁ Ι. Σφακιανάκης δὲν δέχτηκε τὴν υποχρέωσιν αὐτὴ γιὰ τὴν Κρήτη, ὁ Γεώργιος δέχτηκε τὴν εἰσπράξιν ἐπὶ συγκεκριμένων προϊόντων καὶ ὁ Ε. Law, ἀντιπρόσωπος τῶν Ἀγγλῶν μετόχων στὸ Διοικητικὸ Συμβούλιον τοῦ Ὀθωμανικοῦ χρέους, υποστήριξε ὅτι ἡ Κρήτη ὀφείλε νὰ συμμετάσχει με συγκεκριμένον ποσόν σ' αὐτό. Μετέβη, μάλιστα, στὴ Ρώμην, γιὰ νὰ συνεννοηθῆ με τὸ ναύαρχο Canevano καὶ τὸ συμβούλιον τῶν πρέσβων. Πρβλ. Εφ. *Le Temps*, Παρίσι, 23, 27 καὶ 30 Ἰανουαρίου 1899. - Ἡ Κρητικὴ κυβέρνησις, διὰ τοῦ ἀρμόδιου συμβούλου Κ. Φούμη, θεώρησε υπερβολικὰς τὶς αξιώσεις τῆς Διεύθυνσης τοῦ Ὀθωμανικοῦ Χρέους. Τελικὰ, ἐπῆλθε συμφωνία καὶ ἡ Κρητικὴ Πολιτεία ἐκχώρησε στὸ Δημόσιον Ὀθωμανικὸ Χρέος τὸ δικαίωμα ἐκμετάλλευσιν τοῦ μονοπωλίου τοῦ ἁλατος. Βλ. σχετικὰ Couturier, *ὁ.π.*, σ. 196 καὶ σημ. 3. - Γιὰ τὴν ἐκθεσιν τοῦ Κ. Φούμη πρβλ. *Επίσημος Εφημερίς τῆς Κρητικῆς Πολιτείας*, 1899, ἀριθ. 6.

⁴²⁵ Παπαμανουσόκης, *Ἡ Ξενοκρατία... ὁ.π.*, σ. 142. - Streit, *ὁ.π.*, σ. 37.

⁴²⁶ Σβολόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 24.

ίδιο, ημικυρίαρχες ήταν οι πολιτείες που είχαν περιορισμένη άσκηση κυριαρχικών δικαιωμάτων, χωρίς, εντούτοις, να υπάρχει κάποιος γενικός τύπος που να καθορίζει τα αυστηρά όρια του «ημικυρίαρχου κράτους». Συγκεκριμένα, απολάμβαναν ευρύτερη εσωτερική κυριαρχία, είχαν, όμως, περιορισμένη εξωτερική. Ως εκ τούτου, η Κρήτη ήταν ένα «ημικυρίαρχο κράτος» (ταυτίζεται με την άποψη του Εμμανουήλ Τσουδερού) υπό την υψηλή επικυριαρχία του Σουλτάνου. Η τελευταία, όμως, ασκούνταν ουσιαστικά από τις τέσσερις ευρωπαϊκές δυνάμεις (Αγγλία, Γαλλία, Ρωσία, Ιταλία) με τη φαινομενική ιδιότητα των εντολοδόχων της Πύλης, χωρίς, όμως, στην ουσία να ισχύει μια τέτοια σχέση εξάρτησης⁴²⁷.

Ανεξάρτητα από τις διαφορετικές προσεγγίσεις γύρω από την έννοια της Αυτονομίας και λαμβάνοντας υπόψη τα κρητικά συντάγματα, το κρητικό πολίτευμα εμφάνιζε μία πρωτοτυπία⁴²⁸. «[...] Τὸ Ἡμέτερον Σύνταγμα δὲν ἀπαντᾷ εἰς καν’ ἄλλον κράτος κοινοβουλευτικὸν [...]», αναφέρει χαρακτηριστικά ο Ιωάννης Σφακιανάκης. Πράγματι, στα περισσότερα κράτη η κυβέρνηση απολαμβάνει της εμπιστοσύνης της Βουλής, έχοντας την πλειοψηφία, ενώ τα νομοσχέδια που συζητούνται υποστηρίζονται από την εκάστοτε κυβέρνηση, πράγμα που δε συνέβαινε - αρχικά - στην Κρητική Πολιτεία. Η κυβέρνηση δεν είχε ανάγκη της εμπιστοσύνης της Βουλής, για να διατηρηθεί στην εξουσία -τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια της Αυτονομίας. Η Βουλή, μάλιστα, μπορούσε θεωρητικά και πρακτικά να εισάγει νομοσχέδια που να μην έχουν την έγκριση της κυβέρνησης⁴²⁹. Επομένως, οι διαφορετικές ερμηνείες ως προς την ιδιαιτερότητα της Αυτονομίας έχουν να κάνουν με τις αρμοδιότητες του Ὑπατου Αρμοστή, της κρητικής κυβέρνησης, της Βουλής και το βαθμό ανάμιξης των Μεγάλων Δυνάμεων.

Τόσο ο πρίγκιπας Γεώργιος, όσο και οι Ελ. Βενιζέλος, ο Γ. Στρέιτ, ο Εμμ. Τσουδερός δεν θεωρούσαν ότι στην Κρήτη υπήρξε πραγματική «Αυτονομία». Αυτό απορρέει κι από την ίδια τη λειτουργία της Πολιτείας, τα Συντάγματά της, το ρόλο των μελών των κρητικών κυβερνήσεων αλλά και τις επιμέρους ιστορικές της περιόδους. Η περιοδολόγηση βοηθά στο να αναγνωριστούν οι διαφορετικές περίοδοι. Μολονότι, η αρχή και το τέλος μίας περιόδου είναι συχνά αντικείμενο διαφωνίας, η διαίρεση του παρελθόντος σε περιόδους μάς βοηθά να το οργανώσουμε και να το μελετήσουμε συστηματικά. Στην περίπτωση της Κρητικής Πολιτείας, η ίδια η περιοδολόγηση οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το καθεστώς δε μπορεί να θεωρηθεί αυτόνομο, λόγω των εσωτερικών και εξωτερικών αλλαγών στη δομή και στη λειτουργία της Πολιτείας, ανά διαστήματα, που αμφισβητούν το αυτόνομο καθεστώς.

⁴²⁷ Αποστολάκης - Σερράος, *Διεθνές Δίκαιον, Δημόσιον - Ιδιωτικόν, κατά τας εστενογραφημένας παραδόσεις του καθηγητού Γεωργίου Στρέιτ, ό.π.*, σ. 88, 114, 116.

⁴²⁸ Πρβλ. το χαρακτηρισμό του Σφακιανάκη «όπωςδήποτε πρωτότυπον» και του Στρέιτ ως «παράδοξον»

⁴²⁹ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τ. Δ', *Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής*, περίοδος Α', Συνεδρία ΙΑ', 2 Ιανουαρίου 1902, σ. 101.

Η περιοδολόγηση της Κρητικής Πολιτείας επικεντρώνεται στα βασικά χαρακτηριστικά και στις ριζικές αλλαγές της κάθε περιόδου που επηρεάζουν το πολιτικό καθεστώς της νήσου. Γι' αυτό και μπορεί να χωριστεί στην περίοδο της Αρμοστείας και ειδικότερα α) στην περίοδο της αρμοστείας Γεωργίου (1898-1906) και β) στην περίοδο της αρμοστείας Ζαΐμη (1906-1908), γ) στην περίοδο της μονομερούς ανακήρυξης της Ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα (1908-1912) και δ) στη μεταβατική περίοδο μέχρι την επίσημη ανακήρυξη της Ένωσης (1912-1913). Δεδομένου ότι κάθε μία από αυτές τις περιόδους διαφέρει σημαντικά από την άλλη όσον αφορά το πολιτικό καθεστώς της Κρήτης και τον τρόπο λειτουργίας της κυβέρνησης, συμπεραίνεται ότι η ολόκληρη εποχή της Κρητικής Πολιτείας (1898-1913) δεν μπορεί να χαρακτηριστεί «αυτόνομη», γιατί αυτό θα σήμαινε ότι δεν λαμβάνονται υπόψη τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κάθε περιόδου που ενισχύουν τη διαφορετικότητά της.

Ως εκ τούτου, συμπεραίνεται ότι ο όρος «Αυτονομία», που υιοθετεί η επίσημη ιστοριογραφία⁴³⁰, αλλά και τα Συντάγματα της Κρητικής Πολιτείας, χρησιμοποιείται συμβατικά και, ίσως κατ' αντιδιαστολή, προς τον όρο «Ημιαυτονομία», με τον οποίο χαρακτηρίζεται η περίοδος από το 1878 έως το 1889⁴³¹. Τέλος, το ζήτημα του χειρισμού της Ένωσης και η δομή και η λειτουργία των Κρητικών κυβερνήσεων είναι αποκαλυπτικά ως προς το ιδίομορφο πολιτικό καθεστώς στο νησί που υπήρξε μόνο κατ' επίφαση αυτόνομο.

---

⁴³⁰ Πρβλ. Σβολόπουλος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις την αυτόνομον Κρήτην...ό.π.* – Λιλή Μακράκη, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, 1864-1910...ό.π.* - Πρβλ. Θ. Δετοράκη – Αλ. Καλοκαιρινό, *Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος (=πρακτικά συνεδρίου)*, Αθήνα 2001. - Ιστορικό και Λαογραφικό Μουσείο Ρεθύμνης, *Ρέθυμνο 1898-1913, Από την Αυτονομία στην Ένωση (=συλλογικός τόμος)*, Ρέθυμνο (Δήμος Ρεθύμνης) 1998. - Γιώργος Σταυριδάκης, «Από την Αυτονομία στην Ένωση. Νομοθετικό πλαίσιο», στο *90 χρόνια από την Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα* (=Πρακτικά Συμποσίου, Ρέθυμνο, 5-7 Δεκεμβρίου 2003), επιμ. Μιχάλης Τρούλης, Ρέθυμνο (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», υπό την αιγίδα της Βουλής των Ελλήνων) 2007, σ. 81-150.

⁴³¹ Πρβλ. Ξυριτάκης, *ό.π.*, σ. 16. - Τσίβης, *ό.π.*, σ. 216 και 234, 235.

Το ζήτημα του χειρισμού της Ένωσης και ο ρόλος του πρίγκιπα Γεωργίου

Το ζήτημα της ένωσης της νήσου με την Ελλάδα διαχειριζόταν επίσημα από ελληνικής πλευράς η κυβέρνηση των Αθηνών και κυρίως ο ίδιος ο βασιλιάς Γεώργιος, ήδη από τα πρώτα χρόνια ανάληψης των καθηκόντων του. Ωστόσο, υπήρξαν αρκετά μέλη των κρητικών κυβερνήσεων που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην υπόθεση αυτή, είτε μέσα από τις προτάσεις τους, επίσημες και μη, είτε μέσω προσωπικών τους ενεργειών, που, σε ορισμένες περιπτώσεις, έρχονταν σε σύγκρουση με την επίσημη γραμμή που είχε χαράξει ο αρμοστής ή η ελληνική κυβέρνηση. Η διάσταση απόψεων, οι διαφορετικές πολιτικές ιδεολογίες, οι συγκρούσεις και οι αντιθέσεις διαμόρφωσαν την τελική πολιτική τακτική των κρητικών κυβερνήσεων ή μεμονωμένων μελών τους και επηρέασαν βραχυπρόθεσμα ή μακροπρόθεσμα την τελική έκβαση της ενωτικής προσπάθειας.

Ωστόσο, τα περιθώρια αυτενέργειας των κρητικών κυβερνήσεων ήταν περιορισμένα. Την περίοδο της αρμοστείας του Γεωργίου, ο τελευταίος ήταν εκείνος που με τρόπο αποκλειστικό και ενίοτε αυταρχικό διαχειριζόταν το ενωτικό ζήτημα. Γι' αυτό και όσοι διαφοροποιούνταν από τον πολιτικό του σχεδιασμό έρχονταν σε σύγκρουση μαζί του. Θα μπορούσε να υποθεθεί ότι εκείνοι που είχαν αντίθετη γνώμη με τον αρμοστή εξυπηρετούσαν πολιτικές φιλοδοξίες ή σκοπιμότητες. Ένα τέτοιο ενδεχόμενο δεν είναι, όμως, απόλυτο και εξαρτάται από την πολιτική ιδεολογία του κάθε μέλους της κυβέρνησης. Τα όρια ανάμεσα στο τι επιθυμεί πραγματικά ένας πολιτικός και τι ο λαός είναι δυσδιάκριτα, όταν το αίτημα για Ένωση που εκφράζει τη λαϊκή θέληση υιοθετείται και προβάλλεται από συγκεκριμένους πολιτικούς. Εναπόκειται να διερευνηθεί αν οι συγκυρίες επιτρέπουν τέτοιες διεκδικήσεις, για να φανεί ο βαθμός της ειλικρίνειάς τους.

Το βέβαιο πάντως είναι ότι όποιος πρόβαλλε το αίτημα για Ένωση είχε τη συντριπτική πλειοψηφία των Κρητών με το μέρος του. Επίσης, είναι σχεδόν σίγουρο ότι τα περιθώρια κινήσεων των χειρισμών των μελών των κρητικών κυβερνήσεων την περίοδο της αρμοστείας Γεωργίου ήταν πολύ πιο περιορισμένα σε σχέση με την αρμοστεία Ζαΐμη, και ακόμα πιο ασφυκτικά σε σύγκριση με την περίοδο μετά το 1908, όπως θα φανεί και στη συνέχεια.

Ο ίδιος ο πρίγκιπας Γεώργιος δηλώνει στα απομνημονεύματά του αναφορικά με το ρόλο του στο ζήτημα της Ένωσης «[...] Όσον ἀφορᾶ τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν τοὺς εἶπα [...]» [εννοεί τη δεκαεξαμελή επιτροπή που συγκρότησε για τον καταρτισμό του Συντάγματος] «[...] δὲν ἔχομεν ἐδῶ εἰς τὴν Κρήτην παρὰ μόνο ἓν ζήτημα ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει: Τὸ Ἐθνικὸν μας ζήτημα - τὴν Ἐνωσιν μετὰ τῆς Ἑλλάδος. Ἄς ἐμπιστευθῶμεν τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν ἐξ ὀλοκλήρου πρὸς τὸν Βασιλέα τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν ὑπεύθυνον Κυβέρνησίν του, τῶν ὁποίων δικαίωμα καὶ καθήκον εἶναι νὰ χειρίζωνται ὅλα τὰ ἐξωτερικὰ

ζητήματα που άφοροῦν τὰ Ἐθνικὰ συμφέροντα τοῦ Ἑλληνισμοῦ [...]»⁴³². Μάλιστα, σύμφωνα με δημοσίευμα που φέρει την υπογραφή “Eothen”⁴³³, αφού η εξωτερική πολιτική της Ελλάδας βρισκόταν αποκλειστικά στα χέρια του Βασιλιά Γεωργίου, κανένας δεν μπορούσε να ισχυριστεί ότι γνώριζε την ακριβή τροπή των διαπραγματεύσεων αναφορικά με το ζήτημα της Ένωσης και λιγότερο απ’ όλους ο Έλληνας υπουργός Εξωτερικών⁴³⁴.

Στο ρόλο του βασιλιά Γεωργίου αναφέρεται ο φιλοβασιλικός δημοσιογράφος, λογοτέχνης και ζωγράφος Γεράσιμος Βώκος: [...] Τὴν κρητικὴν ὑπόθεσιν τοῦ 1866 τὴν ἐνεκολλώθη [ο βασιλιάς Γεώργιος] μετὰ πατριωτικῆς ζέσεως καὶ δαιψιλῶς κατέβαλε πᾶσαν προσπάθειαν, ὅπως ἐπιτύχη τὴν εὐτυχεστέραν λύσιν. Περιοδεύων τὴν Εὐρώπην ἐπισκέπτετο πάντας τοὺς μεγάλους πολιτικούς τῆς ἐποχῆς[...] καὶ εἰς τὰς ἐνεργείας του ὀφείλεται ἡ περίφημος ἐκείνη διακοίνωσις ἡ γενομένη πρὸς τὴν Πύλιν παρὰ τῶν τεσσάρων μεγάλων δυνάμεων [...], καθ’ ἣν ἐντόνως ἐγράφετο, ὅτι ἀφίνουν (sic) τὴν Τουρκίαν εἰς τὴν τύχην τῆς, μὴ ἀπεκδεχόμεναι (sic) τὰς συνεπειὰς τῆς ἐπιμόνου

⁴³² Πρίγκιπος Γεωργίου της Ελλάδος, *Αναμνήσεις εκ Κρήτης 1858-1906*, Αθήνα 1959, σ. 40-41.

⁴³³ Στο σημείο αυτό οφείλουμε να ερευνήσουμε ποιος ήταν ο Eothen, ο οποίος υπήρξε συντάκτης ενός τόσο σημαντικού άρθρου για την κατάσταση της Κρήτης, που περιλαμβάνεται ανάμεσα στις εκθέσεις του Βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών. Η μέχρι τώρα έρευνά μας, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο “Eothen” είναι το προσωνύμιο και όχι το πραγματικό όνομα αυτού που έγραψε το άρθρο. Συγκεκριμένα, ο Βρετανός συγγραφέας Alexander William Kinglake (1809-1891) υπήρξε ο δημιουργός του έργου “Eothen, traces of travel brought home from the East”, που εκδόθηκε το 1844 και πρόκειται για ένα ταξιδιωτικό κείμενο, που αναφέρεται στην Ανατολή εκείνης της εποχής. Για τον Kinglake βλ. άρθρο του T.C. Evans στην εφ. *The New York Times*, Νέα Υόρκη, 9 Αυγούστου 1902. – Επίσης, για το έργο βλ. A. W. Kinglake, *Eothen, traces of travel brought home from the East*, (transcribed from the 1898 George Newnes edition by David Price), επανέκδοση από τις εκδόσεις Gutenberg το 1995. Επιπλέον, το γεγονός ότι το κείμενο υπογράφεται με το λέξη “Eothen” και όχι με κάποιο όνομα, έστω αρχικό, ή επίθετο, που να συνοδεύει τη λέξη αυτή, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για προσωνύμιο, που έχει «δανειστεί» ο συντάκτης του κειμένου πιθανόν από το παραπάνω έργο και λόγω του παρεμφερούς περιεχομένου του άρθρου του, αφού αναφέρεται στην κατάσταση στην Κρήτη και κατ’ επέκταση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Επιπρόσθετα, θα τολμούσαμε να συσχετίσουμε το προσωνύμιο Eothen με το επίρρημα «έωθεν», που σημαίνει πρωί - πρωί (από το σημείο που ανατέλλει ο ήλιος) ή το επίθετο «εώς» που σημαίνει τον ανατολικό (πρβλ. Henry George Liddell and Robert Scott, *A Greek - English Lexicon*, Oxford, Clarendon Press, 1996, λήμμα «έωθεν» και «εώς»). Για τον συντάκτη του άρθρου μόνο υποθέσεις μπορούμε να κάνουμε. Θα μπορούσε, ίσως, να είναι ο Αντώνιος Γιάνναρης, που είχε διατελέσει καθηγητής Κλασικής Φιλολογίας στην Οξφόρδη, είχε έρθει σε σύγκρουση με τον Αρμοστή, και είχε δημοσιεύσει ανώνυμα επικριτικό άρθρο για το καθεστώς του τελευταίου στους *Times* του Λονδίνου (βλ. σχετικά Πρίγκιπος Γεωργίου της Ελλάδος, *ό.π.*, σ. 163-164), χωρίς όμως να μπορούμε με βεβαιότητα να ενισχύσουμε την παραπάνω άποψη. Το σίγουρο είναι ότι αυτός που έγραψε το άρθρο αποδοκίμαζε τον Γεώργιο και την πολιτική του.

⁴³⁴ F.O. 78/5412, αρ. εγγρ. 5412, όπου δημοσιεύεται τμήμα του άρθρου του “Eothen” με τίτλο “Crete under Prince George”. Πρβλ. Eothen, “Crete under Prince George”, *The Fortnightly Review*, Σεπτέμβριος 1905, σ. 538.

στάσεως τῆς. Ἡ διακοίνωσις αὕτη [...] ἐθεωρήθη ὡς πλήρης ἱκανοποιήσις τῶν ἐθνικῶν μας ἀξιώσεων καὶ ἐλέχθη παρὰ πολλῶν λίαν προσφῶς, ὅτι ἦτο τὸ γαμήλιον δῶρον, τὸ ὁποῖον ἡ Ῥωσία προσέφερεν εἰς τὴν περικαλλῆ τῆς πριγκήπισσαν, εἰς τὴν βασιλίσσαν μας [Ὀλγα]»⁴³⁵.

Στον αντίποδα αὐτῆς τῆς ἀποψης χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ γεμάτη εἰρωνεία ἐπιστολὴ τοῦ φίλου τοῦ Δημητρίου Βικέλα, Κ. Τριανταφύλλη, πρὸς τὸν πρῶτο, τὸ 1886, στὴν ὁποία ἀναφέρεται στὸ ρόλο τοῦ βασιλιά Γεωργίου κατὰ τὴ Μεγάλῃ Κρητικῇ Επανάστασι: «[...] Πότε ὁ χαριτωμένος μας βασιλεὺς ἐσκέφθη ὡς Ἕλληνας; Ἴσως τὸ 1868 [;], ὅτε ἀπατήσας τὸν τόπον ὅτι μετέβαινε δῆθεν εἰς τὴν δύσιν, ὅπως διὰ τῶν συγγενῶν του συντελέσῃ ὑπὲρ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς ταλαιπώρου Κρήτης, ὑπῆγεν ἀπευθείας εἰς τὴν Πετρούπολιν καὶ ἐνυμφεύθη τὴν Ὀλγαν. Εἰς ποῖον δὲν εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ ἄκαιρος αὐτὸς γάμος ἐπέφερε τὸ ναυάγιον τοῦ Κρητικοῦ ἀγῶνος; [...]»⁴³⁶. Πάντως, ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ὁ γάμος τοῦ βασιλιά μετὰ τὴν Ῥωσίδα πριγκίπισσα τὴν περίοδο που βρισκόταν σὲ ἐξέλιξη ἡ Κρητικὴ Επανάστασι, δημιούργησε προσδοκίαις γιὰ τὴν ἐπίλυση τοῦ Κρητικοῦ Ζητήματος μετὰ τὴν μεσολάβηση τῆς Ῥωσίας, που, ὅμως, διαψεύστηκαν στὴν πορεία. Μπορεῖ οἱ Δυνάμεις μετὰ τὴν διακοίνωσή τους νὰ μὴν πῆραν τὸ μέρος τῆς Πύλης, ἐντούτοις ἀπαγόρευσαν στὴν Ελλάδα νὰ ὀργανώσῃ καὶ νὰ στείλῃ εθελοντὲς καὶ ἐφόδια στὴν Κρήτη. Παράλληλα, ὁ γάμος τοῦ Γεωργίου μετὰ τὴν Ὀλγα, ἀνιψιά τοῦ τσάρου Ἀλέξανδρου τοῦ Β΄ τῆς Ῥωσίας, που ἐγένετο κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Κρητικῆς Επανάστασις, ἐστρεψε προσωρινὰ ἀλλοῦ τοῦ ενδιαφέροντος τῆς ἐλληνικῆς κοινῆς γνώμης, ἐνῶ ἡ θέση τοῦ Γεωργίου, ἀπὸ τὴ στιγμή που συνδέθηκε μετὰ τὴν Ῥωσικὴ βασιλικὴ οἰκογένεια, ἐγένετο πρὸς τὴν ἐπιθυμίαν νὰ μὴν ἐπιθυμῇ νὰ διαταράξῃ τὴν σχέσιν του, τουλάχιστον σ' αὐτὴν τὴν φάσιν, μετὰ ἀπὸ μίαν δυναμικὴ διεκδίκηση τῆς Ἑνώσεως. Τέλος, ἡ ἐλάχιστη χρονικὴ ἀπόστασις τοῦ γάμου τοῦ Γεωργίου μετὰ τὴν ἀφίξιν στὴν Κρήτη τοῦ Χουσεῖν Ἀυνὴ Πασά, που σηματοδότησε τὴν σκλήρυνση τῆς στάσεως τῆς Πύλης ἀπέναντι τοῖς ἐπαναστάταις⁴³⁷, προξενεῖ ἐρωτήματα γιὰ τὸ ρόλο τοῦ βασιλιά τῶν Ἑλλήνων ἀναφορικὰ μετὰ τὸ Κρητικὸ Ζήτημα καὶ τροφοδοτεῖ σενάρια γιὰ προσωρινὴ ἀποστασιοποίησίν του ἀπὸ τὴν ἐξεύρεσιν λύσεως.

Δεν εἶναι τυχαία ἡ ἀποψη τοῦ Σπυρίδωνος Μελά, σύμφωνα μετὰ τὴν ὁποία ὁ βασιλιάς Γεώργιος ὑποστήριζε τὴν ἀποψη ὅτι ἡ Ελλάδα ἐπρεπε νὰ

⁴³⁵ Γ. Βώκου, *ὁ.π.*, σ. 2-3.

⁴³⁶ Α.Δ.Β., φάκ. 934, Κ. Τριανταφύλλης πρὸς Δ. Βικέλα, Βενετία, 9 Μαρτίου 1886. Ὁ Τριανταφύλλης λανθασμένα ἀναφέρει ὅτι ὁ γάμος τοῦ Γεωργίου ἐγένετο τὸ 1868, ἀντὶ τοῦ 1867. - Γιὰ τὸν γάμον τοῦ Γεωργίου πρβλ. ἐφ. *The New York Times*, Νέα Ὑόρκη, 3 Αὐγούστου 1867 καὶ 19 Μαρτίου 1913. Σὲ δημοσίευμα τῆς ἰδίας ἐφημερίδας τὸ 1867 ἀναφέρεται πὺς ὁ Γεώργιος ἐνδεχομένως μετὰ τὸν γάμον του νὰ λάμβανε ἐδαφικὰ οφέλη στὴν Κρήτη. Πρβλ. ἐφ. *The New York Times*, Νέα Ὑόρκη, 11 Ἰουνίου 1867.

⁴³⁷ Μανουσάκης, *ὁ.π.*, σ. 19.

δώσει ιδιαίτερη βαρύτητα στη βελτίωση των βορείων συνόρων της. Ο βασιλιάς πίστευε ότι δεν υπήρχε κίνδυνος να διεκδικήσει κανείς την Κρήτη. Αντίθετα, στη Μακεδονία τα πράγματα ήταν τελείως διαφορετικά και εκεί έπρεπε να στρέψει όλο το ενδιαφέρον της η ελληνική κυβέρνηση, καθώς πίστευε πως το ελληνικό κράτος ήταν αδύνατο να επιβιώσει χωρίς τη Μακεδονία⁴³⁸.

Από την άλλη, η ελληνική διπλωματία δεν είχε τα μέσα να επιβάλει την άποψή της. Οι ελληνικές κυβερνήσεις, αμήχανες, δε δίστασαν να εκχωρήσουν στην ελληνική δυναστεία την ουσιαστική διαχείριση του Κρητικού Ζητήματος. Κάτω από την καθοδήγηση του πατέρα του, ο πρίγκιπας Γεώργιος επιδίωξε, τουλάχιστον επίσημα, την ενωτική λύση. Οι περιοδείες του, όμως, στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες απέβησαν άκαρπες, γεγονός που προκάλεσε αντιδράσεις στο εσωτερικό της Κρήτης με κύριο φορέα τους τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Κατά τους επαναστάτες του Θερίσου, στα 1905, η απουσία προξενικού αντιπροσώπου της Ελλάδας στο νησί δεν βοηθούσε στην αντικειμενική και επαρκή ενημέρωση της εκάστοτε ελληνικής κυβέρνησης αναφορικά με τις εξελίξεις στην Κρήτη και άφηνε τη διαχείριση του Κρητικού Ζητήματος αποκλειστικά στα χέρια της ελληνικής βασιλικής δυναστείας⁴³⁹.

Η ενωτική ιδέα κατά τη διάρκεια της Κρητικής Πολιτείας κυριαρχούσε τόσο στις «συντηρητικές»⁴⁴⁰ όσο και στις «φιλελεύθερες»⁴⁴¹ κυβερνήσεις, ανεξάρτητα από τα ιδεολογικά κίνητρα που υπηρετούσε. Στα κόμματα που στήριζαν τις κυβερνήσεις αυτές, πέρα από τις φαινομενικές ιδεολογικές διαφοροποιήσεις, υπήρχαν και οι προσωπικές φιλοδοξίες. Το αίτημα για Ένωση εντασσόταν για τους συντηρητικούς στο ίδιο το όραμα της Μεγάλης Ιδέας⁴⁴², ενώ για τους φιλελεύθερους συσχετιζόταν με την κοινωνική και οικονομική ανάκαμψη του νησιού που θα μπορούσε να επέλθει μέσω της

---

⁴³⁸ Μελάς, *ό.π.*, σ. 55.

⁴³⁹ Α.Θ., 18, Ιωάννης Παπαγιαννάκης προς τον Πρόεδρο της Ελληνικής Κυβερνήσεως, Θερίσο 30 Ιουνίου 1905, αριθ. 320.

⁴⁴⁰ Χαρακτηριστικά αναφέρει ο ηγεμονικός βουλευτής Εμμανουήλ Αγγελάκις στα απομνημονεύματά του: «[...] οί ήγεμονικοί βουλευται έκπροσωπούν τὸ συντηρητικὸν πνεῦμα καὶ αὐτὸ πρέπει νὰ ἀκολουθοῦν παρὰ τὰς ἰδίας τῶν ἀντιλήψεις, ἐφ' ὅσον ἀπεδέχθησαν τὸν ἡγεμονικὸν διορισμὸν [ἀσχετα, ἀπὸ ἀν αὐτὸ δὲν συνέβαινε πάντα]». Βλ. σχετικά Αγγελάκις, *Απομνημονεύματα ...ό.π.*, σ. 334.

⁴⁴¹ Οι Βενιζελικοί αυτοπροσδιορίζονταν ως φιλελεύθεροι. Βλ. σχετικά εφ. *Κήρυξ*, Χανιά, 19 Μαρτίου 1908.

⁴⁴² Χαρακτηριστική είναι η μεταγενέστερη δημοσίευση του Μιχελιδάκη στην εφ. *Ιδη*. Συγκεκριμένα μεταξύ άλλων αναφέρει: «[...] Ἡ Κρήτη εἶνε ὄστοῦν ἐκ τῶν ὄστέων τῆς Ἑλλάδος καὶ σὰρξ ἐκ τῆς σαρκός της καὶ τοιοῦτος λαὸς οἶος ὁ Κρητικὸς τιμᾶ αὐτὴν ὑπερβαλλόντως. Μόνον ἐὰν τοιαῦται ἰδέαι ἐπικρατήσουν μεταξὺ Κρητῶν καὶ Ἑλλήνων, τὸ μέγα ἔργον τὸ ὅποῖον ἤδη εὕρσκεται ἐν τῇ ἀρχῇ του, τῆς συνενώσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς ἓν ὄλον θὰ λάβῃ τὴν δέουσαν ἐκείνην ἀνάπτυξιν καὶ συμπλήρωσιν [...]». Βλ. εφ. *Ιδη*, Ηράκλειο, 10 Φεβρουαρίου 1923.

Ένωσης⁴⁴³. Ωστόσο, η άποψη ότι η Ένωση θα έφερνε και την κοινωνική ευημερία δεν είναι μονοπώλιο της φιλελεύθερης παράταξης. Οι Κρήτες ήδη από την επανάσταση του 1841 είχαν διατυπώσει την άποψη ότι η Ένωση συμβάδιζε με τη βελτίωση της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής θέσης τους⁴⁴⁴. Ως εκ τούτου, το αίτημα για πολιτική ένωση με την Ελλάδα συνοδεύτηκε από κοινωνικές και οικονομικές διεκδικήσεις και ενίοτε ενισχύθηκε με σοσιαλιστικές ιδέες.

Χαρακτηριστική είναι η έκκληση του σοσιαλιστή Σταύρου Καλλέργη στα 1912 ως πληρεξούσιου Μυλοποτάμου προς όλες τις σοσιαλιστικές εφημερίδες, συλλόγους, λέσχες, κέντρα, ομίλους και βουλευτές της Ευρώπης και της Αμερικής. Αναφερόμενος στην πολιτική ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα δίνει την κοινωνική διάσταση του ενωτικού στόχου αναφέροντας: «[...] Έρχομαι συνάδελφοι ὅπως σας ίκετεύσω, ἐν ὀνόματι τοῦ ἰδανικοῦ μας καὶ τῶν ἑκατονταετῶν ἀγῶνων τῶν Κρητῶν, ἵνα [...] παράσχητε τὴν συνδρομὴν σας τὴν τόσον πολῦτιμον, τοῦ λόγου καὶ τοῦ τύπου, διὰ νὰ ἀπελευθερωθοῦν ἐπὶ τέλους, εἶναι ἤδη καιρὸς, ἀπὸ πολιτικῆς καταστάσεως ἀγούσης ἀσφαλῶς ἕναν λαὸν ἠρωϊκὸν (sic) εἰς τὸν ἐκφυλισμὸν καὶ παρόμοιον πρὸς τὸν τῆς Σάμου κοινωνικὸν θάνατον. Ἀλλὰ διὰ νὰ φθάσωμεν εἰς μίαν κοινωνικὴν ἀπολύτρωσιν, μία ἀπολύτρωσις πολιτικὴ ἀπαιτεῖται ἀναποφεύκτως. Ἡ κοινωνικὴ σωτηρία λοιπὸν τῆς Κρήτης εἶναι ἡ ἔνωσις της μὲ τὴν Ελλάδα. ὅπως ἡ Γαλλία, ἥτις, ἀφοῦ ἔσπασε τὸν ζυγὸν τῆς πολιτικῆς της σκλαβιάς ἐρρίφθη ἔπειτα μὲ ὑπέροχον θάρρος εἰς ἀνθρωπιστικὰ ἰδανικά, καὶ ἡ Κρήτη ἐπίσης ζητεῖ τὴν πολιτικὴν της ἀπολύτρωσιν πρῶτον, ὅπως ριφθῆ ἔπειτα [...] εἰς τοὺς ἱεροὺς ἀγῶνας τῆς ἀληθοῦς ἐλευθερίας [...]»⁴⁴⁵. Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι ο Καλλέργης θεωρούσε ότι η

---

⁴⁴³ Ἄλλωστε ο Βενιζέλος σε συζήτηση του Ηγεμονικού Συμβουλίου για οικονομικά ζητήματα εξέφρασε τις απόψεις του για ολοκλήρωση της Αυτονομίας που θα οδηγούσε σταδιακά στην Ένωση. Με αυτόν τον τρόπο θα τακτοποιούνταν οικονομικές υποθέσεις τις Πολιτείας που σχετίζονταν και με την ξενική επέμβαση. Βλ. σχετικά εφ. *Κήρυξ*, Χανιά, 4 Ιανουαρίου 1902.

⁴⁴⁴ Ως προς το τελευταίο αναφέρουμε ένα απόσπασμα από τη Διακήρυξη των Κρητῶν και που ἀπόκειται στο Ἑλληνικὸ Λογοτεχνικὸ καὶ Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο: Ε.Λ.Ι.Α., *Ἀρχεῖον Κρητῶν, Διακήρυξις...ό.π.*: «[...] ὁ σκοπὸς [...] τοῦ κινήματός μας δὲν ἀποβλέπει εἰς ἄλλο εἰμὴ εἰς τὸ νὰ ἀποκτήσωμεν τὰ δίκαια τοῦ ἀνθρώπου, διὰ τῶν ὁποίων μόνων ἐξασφαλίζεται ἡ ζωὴ, ἡ τιμὴ καὶ ἡ περιουσία ἐκάστου [...] ἡ ἐλευθερία τῆς συνειδήσεως [...] τοῦ φρονήματος [...] καὶ παντὸς ἄλλου δικαίου μέσου [...] Τὸ κίνημά μας ἀποβλέπει εἰς τὸ νὰ κατορθώσωμεν γενικὴν ἔνωσιν, νὰ ἀσφαλίσωμεν τὴν οἰκιακὴν μας ἡσυχίαν, νὰ πράξωμεν τὴν γενικὴν ευδαιμόνιαν, νὰ ἀποφύγωμεν τὰς ἀδικίας, νὰ συστήσωμεν τὴν δικαιοσύνην [...] ἀνεξαρτήτως δόγματος ἢ φρονήματος [...]».

⁴⁴⁵ Α.Σ.Κ., *Ἐκκλησις τοῦ Σταύρου Καλλέργη πρὸς τὰς σοσιαλιστικὰς εφημερίδας, συλλόγους, λέσχας, κέντρα, ομίλους καὶ βουλευτὰς της Ευρώπης καὶ Αμερικῆς (μεταφρ. καὶ στα γαλλικὰ*

πολιτική ένωση της Κρήτης με το ελληνικό βασίλειο θα εξασφάλιζε την κοινωνική ισότητα και ισορροπία.

Παράλληλα, ο ίδιος αναφέρεται στο καθεστώς της Σαμιακής Ηγεμονίας που εμφάνιζε ομοιότητες με το αντίστοιχο της Κρήτης, καθώς αποτελούσε κι αυτή αυτόνομη επαρχία υπό την επικυριαρχία του σουλτάνου, με την ειδοποιό, όμως, διαφορά ότι τον ηγεμόνα της Σάμου όριζε ο σουλτάνος κι όχι οι Μεγάλες Δυνάμεις. Η Σαμιακή Ηγεμονία προέβλεπε την άσκηση της εξουσίας στο νησί από χριστιανό, διορισμένο από το Σουλτάνο, σε συνεργασία με τέσσερις βουλευτές, αντιπροσώπους των ηγετικών ομάδων του τόπου. Η Ηγεμονία της Σάμου διάρκεσε από το 1834 μέχρι το 1912 και η φράση του Καλλέργη «εκφυλισμός και κοινωνικός θάνατος της Σάμου» ίσως σχετίζεται με το ότι οι περισσότεροι ηγεμόνες της νήσου αποτελούσαν πειθήνια όργανα της Πύλης και τα ίδια πρόσωπα εναλλάσσονταν στην εξουσία⁴⁴⁶.

Βέβαια, πέρα από τη φαινομενική συγγένεια στο διοικητικό καθεστώς των δύο νήσων, τα ίδια πρόσωπα φαίνεται να κυβέρνησαν κατά περιόδους τα δύο νησιά. Ο Κωνσταντίνος Αδοσίδης Πασάς, ανώτερος διοικητικός υπάλληλος της Πύλης, είχε χρηματίσει διοικητής Λασιθίου και είχε αναλάβει τις διαπραγματεύσεις για τη σύσταση του Χάρτη της Χαλέπας το 1878. Παράλληλα, διετέλεσε γενικός διοικητής Κρήτης (1878) και δύο φορές ηγεμόνας της Σάμου (1873 - 1874 και 1879 - 1885). Ο Αλέξανδρος Καραθεοδωρής είχε διατελέσει διευθυντής των τουρκικών σιδηροδρόμων και μέλος του Ανώτατου Συμβουλίου του κράτους. Ανέλαβε τη Γενική Διοίκηση Κρήτης το 1878 και για λίγους μήνες, στη συνέχεια έγινε ηγεμόνας της Σάμου (1885-1894) και έγινε ξανά γενικός διοικητής Κρήτης το 1897, αντικαθιστώντας τον Μαχμούτ Πασά, στην προσπάθεια της Πύλης να διασκεδάσει τις εντυπώσεις από τις σφαγές των Αρμενίων, το ίδιο έτος. Τέλος, ο Γεώργιος Βέροβιτς Πασάς χρημάτισε ηγεμόνας της Σάμου (1894-1896), μέχρις ότου αναλάβει τα καθήκοντα του Γενικού Διοικητή Κρήτης λίγο πριν από την τελευταία μεγάλη Κρητική Επανάσταση⁴⁴⁷. Υποχρεώθηκε σε παραίτηση, αφού ήρθε σε ρήξη με τους τοπικούς μπέηδες. Γι' αυτό και

=*Apel aux journaux, comites, clubs, et députés socialistes d' Europe et la Amérique*), Χανιά, 18/31 Ιανουαρίου 1912.

⁴⁴⁶ Για την Ηγεμονία της Σάμου βλ. και το έργο του Ιωάννη Δ. Βακιρτζή, *Ιστορία της Ηγεμονίας Σάμου, 1834-1912*, Σάμος (εκδ. Γ.Α.Κ. - Αρχαία Νομού Σάμου) 2005. - Αναφορικά με τις εσωτερικές συγκρούσεις στη Σαμιακή Ηγεμονία, ενδεικτικό είναι παράδειγμα του μετέπειτα πρωθυπουργού της Ελλάδας Θεμιστοκλή Σοφούλη, που, ως πρόεδρος της Σαμιακής Συνέλευσης, συγκρούστηκε το 1908 με το διορισμένο από τους Τούρκους Ηγεμόνα της Σάμου Ανδρέα Κοπάση, με αποτέλεσμα να καταδικαστεί σε θάνατο και να διαφύγει στην Ελλάδα. Για την περίπτωση αυτή και για την πολιτική ζωή της Ηγεμονίας μετά τα μέσα του 19ου αιώνα βλ. το έργο του Θανάση Καλπαξή, *Αρχαιολογία και Πολιτική, τ. Ι, Σαμιακά Αρχαιολογικά, 1850-1914*, Ρέθυμνο (Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης) 1993.

⁴⁴⁷ Δετοράκης, *Ιστορία...ό.π.*, σ. 383, 385, 386, 390, 391, 396. -Περάκης, *ό.π.*, σ. 23. - Βακιρτζής, *ό.π.*

αργότερα η Βουλή των Κρητών τον τίμησε για τις υπηρεσίες του και του χορήγησε ισόβιο μηνιαίο εισόδημα⁴⁴⁸.

Με την ανάληψη των καθηκόντων του ο πρίγκιπας Γεώργιος έπρεπε να ασχοληθεί με επείγοντα ζητήματα της Πολιτείας, όπως την παλιννόστηση των Κρητών μουσουλμάνων που κατέφυγαν στις πόλεις λόγω της τεταμένης κατάστασης⁴⁴⁹, τον καταρτισμό του Συντάγματος, την παγίωση της δημόσιας τάξης και του αισθήματος της ασφάλειας. Το σημαντικότερο, όμως, απ' όλα ήταν η σύνθεση της κρητικής κυβέρνησης⁴⁵⁰. Ο Πρίγκιπας, κατά τον Βρετανό πρόξενο Graves, αρχικά προσπάθησε να αποσοβήσει τις όποιες κομματικές διαμάχες με το να επιλέγει τους συμβούλους του ανάμεσα σε άτομα που ανήκαν σε διαφορετικές πολιτικές παρατάξεις, και με το να επιδιώκει τη συνεργασία όλων των μελών της κυβέρνησης στο πλαίσιο του Ηγεμονικού Συμβουλίου⁴⁵¹.

Για τις δαπάνες της κρητικής διοίκησης οι τέσσερις Δυνάμεις χορήγησαν ένα δάνειο 4.000.000 φράγκων (ένα εκατομμύριο έκαστη), που θα εξοφλούνταν σε 30 χρόνια⁴⁵². Απ' ότι φαίνεται ο Γεώργιος ανέβαλε την αποπληρωμή προς το Λονδίνο, με το πρόσχημα ότι δε θα προχωρούσε στην έναρξη της αποπληρωμής, μέχρις ότου η γαλλική πλευρά έδινε στην Κρήτη το ποσό που είχε υποσχεθεί⁴⁵³. Τα οικονομικά, όμως, της Κρητικής Πολιτείας δεν επέτρεπαν ούτε την αποπληρωμή των τόκων των δόσεων, γι' αυτό δόθηκε αναβολή μέχρι το 1911.

---

⁴⁴⁸ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 9 Ιουλίου 1901, Νόμος 371 περί χορηγήσεως ισόβιου εισοδήματος.

⁴⁴⁹ Μάλιστα, αγόρασε μεγάλη ποσότητα ξυλείας και την πρόσφερε στους μουσουλμάνους, για να επισκευάσουν τις κατοικίες τους στην ύπαιθρο. - Κατά τον Μάνο Περάκη, το 1900 μόλις το 3% του πληθυσμού της υπαίθρου ήταν μουσουλμάνοι. Βλ. σχετικά Μάνος Περάκης, «Μεταβίβαση γαιών και πιστωτικό σύστημα κατά την περίοδο της Αυτονομίας (1898-1913)», *Θέριссон 1905 (πρακτικά συνέδριου)*, ό.π., σ. 278.

⁴⁵⁰ Σκαλτσούνης, *Απομνημονεύματα... ό.π.*, σ. 175-177.

⁴⁵¹ F.O. 78/5133, γενικός πρόξενος Graves προς τον Μαρκήσιο του Salisbury, Χαλέπα, 1 Οκτωβρίου 1900.

⁴⁵² Σβολόπουλος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος... ό.π.*, σ. 26.

⁴⁵³ F.O. 78/5204, McGregor προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 31 Μαΐου 1902 [βλ. Παράρτημα Μεταγραμμένων Εγγράφων, αρ. 2].

Η δομή και η λειτουργία των κρητικών κυβερνήσεων

Οι Δυνάμεις επιθυμούσαν το καθεστώς της Κρητικής Πολιτείας να είναι σταθερό και οριστικό για ένα ορισμένο αριθμό ετών, αντίθετα με τον προσωρινό χαρακτήρα της εντολής του Αρμοστή. Με την εισαγωγή του νέου καθεστώτος η δράση τους όφειλε να είναι προσανατολισμένη σε ένα ρόλο ελέγχου, κυριαρχίας και προστασίας και έπρεπε να μην αναμιγνύονται στις εσωτερικές υποθέσεις του κράτους, σε κανονικές τουλάχιστον συνθήκες. Ως εκ τούτου, προέκυψε ένας σημαντικός «ακρωτηριασμός των αρμοδιοτήτων τους» και όλες περνούσαν στα χέρια των κρητικών αρχών⁴⁵⁴.

Τον Ύπατο Αρμοστή περιέβαλλε το λεγόμενο «Συμβούλιον του Ηγεμόνος», η κυβέρνηση δηλαδή, η οποία είχε, αρχικά τουλάχιστον, γνωμοδοτικό χαρακτήρα, καθώς στον αρμοστή είχαν δοθεί από το Σύνταγμα ενισχυμένες εξουσίες. Με το Σύνταγμα του 1899 ο Αρμοστής αποκαλούνταν «Ηγεμόνας» και είχε διευρυμένες αρμοδιότητες⁴⁵⁵. Το συντηρητικό αυτό Σύνταγμα θεωρείται πως σκόπιμα είχε ενισχύσει τον Γεώργιο, προκειμένου να μην καταλήξει «ανδρείκελο» της Βουλής. Συγκεκριμένα, ο ατυχής Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897, αποτέλεσμα και λαθών των ελληνικών κυβερνήσεων που προέκυψαν από το κοινοβουλευτικό σύστημα της εποχής, επηρέασε τους Κρήτες και, ανάμεσά τους τον Ελευθέριο Βενιζέλο, στο να ενισχύσουν με υπέρμετρες εξουσίες τον Αρμοστή σε βάρος των ελευθεριών του κοινοβουλευτισμού⁴⁵⁶. Ο κάθε σύμβουλος (υπουργός - μέλος της

⁴⁵⁴ Dutkowski, *ό.π.*, σ. 87-88.

⁴⁵⁵ Βλ. σχετικά Ευάγ. Στ. Φρόνιμο, «Το Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας», *Κρητική Εστία* 180 (Μάρτιος 1968), σ. 99 και 104

⁴⁵⁶ Βλ. σχετικά Σπ. Β. Μαρκεζίνη, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, 1828-1964, μέρος III, ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897*, Αθήνα (Πάπυρος) 1966, σ. 353). - Κατά τον Πρίγκιπα Γεώργιο, η αρχή της δεδηλωμένης ή αλλιώς «παρλαμενταρισμός», αφαιρέσει εξουσίες από το βασιλιά και οδήγησε στην παρεφθαρμένη μορφή του κοινοβουλευτισμού και στον κομματισμό. Με το Κρητικό Σύνταγμα επιζητούσε να δημιουργήσει τις συνθήκες που θα έδιναν στις μελλοντικές κυβερνήσεις και στον ίδιο την αναγκαία δύναμη για την άσκηση της εκτελεστικής εξουσίας, ενώ η Βουλή θα αρκούταν στην νομοθετική εξουσία και θα ασκούσε τον κοινοβουλευτικό έλεγχο, χωρίς, όμως, να αναμιγνύεται στα καθήκοντα της εκτελεστικής εξουσίας. Βλ. σχετικά Πρίγκιπος Γεωργίου, *ό.π.*, σ. 28-39. Συγκεκριμένα, ο Γεώργιος έλεγε χαρακτηριστικά: «[...] Η αρχή τῆς δεδηλωμένης ἡχεῖ μὲν καλὰ καὶ εἶναι εὐλογοφανῆς, εἰς τὴν πραγματικότηταν ὅμως ἀποτελεῖ θεωρίαν κακῶς κατανοουμένην. Ὁ Κοινοβουλευτισμὸς παρεξέκλινε καὶ ἔλαβε μίαν μορφήν ψευδοκοινοβουλευτισμοῦ, πὸν ἀποτελεῖ νοθείαν τοῦ κοινοβουλευτικοῦ συστήματος καὶ ὅπου τὸ Κοινοβούλιον, διὰ νὰ αὐξήσῃ τὴν ἰσχύν τοῦ κυβερνῶντος κόμματος, προσπαθεῖ νὰ παραλύσῃ τὴν ἐκτελεστικὴν ἐξουσίαν. Ὅσακις χρησιμοποιοῦ τὸν ὄρον Παρλαμενταρισμὸν ἐννοῶ τὴν παρεφθαρμένην αὐτὴν μορφήν τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ [...]». Εἰδικότερα γιὰ τὴν Κρήτη ἀνέφερε ὅτι ἐπιθυμοῦσε τὴν ἀποκλειστικὴ διαχείριση τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας ἐπισημαίνοντας μεταξὺ ἄλλων:»[...] ἡ Βουλὴ θὰ ἤρκεῖτο νὰ εἶναι ἡ νομοθετικὴ ἐξουσία ἀσκοῦσα τὸν ἔλεγχον, ἀλλὰ χωρὶς νὰ ἀναμιγνύεται εἰς τὰ καθήκοντα τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας [...]. Ως εκ τούτου, ο έλεγχος που θα ασκούσε η

κυβέρνησης) ήταν υπεύθυνος μίας και κάποιες φορές δύο Ανωτέρων Διευθύνσεων, σε αντίθεση με τον αρμοστή που συνταγματικά δεν έφερε καμία ευθύνη⁴⁵⁷ και μπορούσε να παύει και να διορίζει τους υπουργούς του, όποτε το έκρινε σκόπιμο⁴⁵⁸. Παράλληλα, δημιουργήθηκαν πέντε Ανώτερες Διευθύνσεις (υπουργεία): α) των Οικονομικών, β) της Συγκοινωνίας και Δημόσιας Ασφάλειας, γ) των Εσωτερικών, δ) της Δημόσιας Εκπαιδύσεως και Θρησκευμάτων και ε) της Δικαιοσύνης, το οποίο είχε στις αρμοδιότητές του, εκτός από την οργάνωση των δικαστηρίων, τη «διαχείριση» της αλληλογραφίας με τους αντιπροσώπους των Δυνάμεων και τη διευθέτηση των υποθέσεων των ξένων υπηκόων⁴⁵⁹. Γι' αυτό και λεγόταν, σε ορισμένες περιπτώσεις, και Διεύθυνση των Εξωτερικών Υποθέσεων⁴⁶⁰. Ουσιαστικά, όμως, τη διπλωματική εκπροσώπηση της Πολιτείας είχε αναλάβει εξ ολοκλήρου ο Αρμοστής. Στην πορεία του χρόνου και με την αποχώρηση του Γεωργίου, το «Συμβούλιο του Ηγεμόνος» αντικαθίσταται από εκτελεστικές επιτροπές και στη συνέχεια από επαναστατικές διοικούσες επιτροπές, με ενισχυμένες, αργότερα, αρμοδιότητες.

Ο πρίγκιπας Γεώργιος έκανε πρόταση συνεργασίας στον Ιωάννη Σφακιανάκη, έναν από τους σημαντικότερους Κρήτες πολιτικούς, ο οποίος, σύμφωνα με τις πληροφορίες των Βρετανών, διακρινόταν για την εντιμότητα, τη μετριοφροσύνη και τον πατριωτισμό του⁴⁶¹. Δεν είναι ξεκάθαρό γιατί, ο Σφακιανάκης αποποιήθηκε την πρόταση του Γεωργίου να συμμετάσχει στην κυβέρνηση. Ο Γεώργιος χαρακτήρισε την αποχώρησή του ως «ήκιστα

Βουλή ήταν υποτυπώδης έως ανύπαρκτος. Για τις απόψεις του Γεωργίου βλ. Πρίγκιπας Γεωργίου της Ελλάδος, *ό.π.*, σ. 30, 34. - Ο Βενιζέλος υποστήριξε ότι οι διατάξεις του Συντάγματος που αφορούσαν στον πρίγκιπα συνδέονταν αναπόσπαστα με το συγκεκριμένο πρόσωπο και ότι ο κρητικός λαός δεν ήταν διατεθειμένος να παραχωρήσει σε κανέναν άλλο όσα δικαιώματα. Βλ. σχετικά *Πρακτικά της προς παρασκευήν σχεδίου πολιτεύματος...ό.π.*, σ. 18. - Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Βενιζέλος είχε υποστηρίξει το δικαίωμα του πρίγκιπα να ορίζει δέκα βουλευτές, χωρίς ψηφοφορία, κατ' αναλογία, ίσως, προς το σώμα της Γερουσίας που υπήρχε στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα, ανέφερε χαρακτηριστικά: «[...] Η νομοθετική εξουσία παντού μοιράζεται μεταξύ Βουλής και Ηγεμόνος. Γι' αυτό και η επιλογή δέκα μελών από τον πρίγκιπα. Βλ. σχετικά *Πρακτικά της προς παρασκευήν σχεδίου πολιτεύματος...ό.π.*, σ. 20-21.

⁴⁵⁷ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 23 Φεβρουαρίου 1899, έτος Α', αριθ. 15: «ο Ηγεμών είναι νόμω, ανεύθυνος και απαραβίαστος...».

⁴⁵⁸ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 16 Απριλίου 1899, έτος Α', αριθ. 24, «Σύνταγμα, κεφ. Δ', περί συμβούλων του Ηγεμόνος, άρθρο 65 «Οι σύμβουλοι του Ηγεμόνος διορίζονται και παύονται παρ' αυτού κατ' αρέσκειαν».

⁴⁵⁹ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 27 Απριλίου 1899, έτος Α', αριθ. 27, «Διάταγμα περί Οργανισμού του Συμβουλίου του Ηγεμόνος», άρθρα 1 και 2.

⁴⁶⁰ Χαρακτηριστικά, στα 1901 ο γενικός πρόξενος της Βρετανίας στο νησί Graves αναφέρει, ανάμεσα σε άλλα, για το Βενιζέλο ότι είχε επιφορτιστεί κατά τα δύο τελευταία χρόνια με τη διεύθυνση των εξωτερικών υποθέσεων της κρητικής κυβέρνησης. Βλ. σχετικά F.O. 78/5133, Consul - Graves προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 6 Απριλίου 1901 [βλ. Παράρτημα Μεταγραμμένων Εγγράφων, αρ. 1].

⁴⁶¹ F.O. 881/8500, Part XII, *Further Correspondence Respecting the Affairs of Crete, July and August 1905*, γενικός πρόξενος Howard προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 26 Ιουνίου 1905.

πατριωτική», αποδίδοντάς την στην εντύπωση που είχε σχηματίσει ότι ο Σφακιανάκης ήταν ένας άνθρωπος που ήταν απαλλαγμένος από κάθε φιλοδοξία⁴⁶². Η επίσημη ιστοριογραφία αναφέρει ότι ο Σφακιανάκης αποποιήθηκε πρόταση συνεργασίας του Πρίγκιπα, στο πλαίσιο της βολιδοσκόπησης των προθέσεων του. Στην πραγματικότητα, είχε ήδη διοριστεί σύμβουλος με Ηγεμονικό Διάταγμα της 17ης Απριλίου του 1899. Τρεις μέρες αργότερα έγινε δεκτή η παραίτησή του για οικογενειακούς λόγους⁴⁶³. Τα πραγματικά αίτια της άρνησής του, ίσως να εστιάζονται στο ότι ο Σφακιανάκης είχε επιφυλάξεις για τις προθέσεις του Γεωργίου να κυβερνήσει τη νήσο αποτελεσματικά. Τους ενδοιασμούς του επέτεινε και η αυταρχικότητα του Αρμοστή⁴⁶⁴. Ως προς το τελευταίο, ενδεικτικό είναι το περιστατικό που διηγείται ο Μανώλης Δερμιτζάκης. Σύμφωνα με αυτό, σε συνεδρίαση του Εκτελεστικού στη Χαλέπα, στην οποία συμμετείχε ο πρίγκιπας Γεώργιος, ο Σφακιανάκης φαίνεται να διαφώνησε με τον Αρμοστή για τον τρόπο διοίκησης της νήσου και για το χρόνο παραμονής του στην Κρήτη.

Συγκεκριμένα, ο Γεώργιος φέρεται να διατύπωσε την άποψη ότι στη Χαλέπα έπρεπε να κτιστεί ένα ανάκτορο κατάλληλο για την παραμονή του ηγεμόνα. Τότε, ο Σφακιανάκης του απάντησε: «[...] *Μὰ ὑψηλότατε, ἐμεῖς ἓνα ἀνάχτορο (sic) ἔχουμε. Τὸ ἀνάχτορο (sic) τῶν Ἀθηνῶν [...]*», επισημαίνοντας τον προσωρινό χαρακτήρα της διακυβέρνησης του πρίγκιπα. Στην παρατήρηση του Γεωργίου ότι «*Ἐγὼ θὰ κυβερνήσω τὴν Κρήτην σὰν Μέγας Πέτρος*», ο Σφακιανάκης απάντησε: «[...] *Τότε, ὑψηλότατε, χαρίσετέ μας καὶ τὰς σφαγὰς του [...]*»⁴⁶⁵. Ὑστερα ἀπὸ αὐτὸ το περιστατικό, ο Σφακιανάκης φέρεται να εἶπε στον Βενιζέλο ὅτι δεν ἐπρόκειτο να πολιτευτεῖ, για να δεχτεῖ την ἀπάντηση του δευτέρου ὅτι θα τον ἀκολουθοῦσε στην ἀπόφασή του. Ὡστόσο ο Σφακιανάκης, θεωρεῖται πως κάτω

---

⁴⁶² Πρίγκιπας Γεωργίου της Ελλάδος, ὁ.π., σ. 49.- Υπάρχει και η εκδοχή ὅτι ἀποχώρησε ἀπὸ την ενεργὴ πολιτική, λόγω της ἀνιάτης ἀσθένειας της κόρης του που σύντομα την ὀδήγησε στο θάνατο. Πρβλ. Μ. Καρέλλης, *Ἱστορικά Σημειώματα για την Κρήτη. Ἀπὸ την Ἐπανάσταση του 1866 ὡς την Κατοχή. Με ἀνατύπωση των ἐκθέσεων ὠμοτήτων των Καζαντζάκη, Κακριδῆ, Καλιτσουνάκη*, Ἡράκλειο (Π.Ε.Κ.) 2005, σ. 85.

⁴⁶³ *Ἐπίσημος Ἐφημερὶς της Κρητικῆς Πολιτείας*, Χανιά, 17 Ἀπριλίου 1899, ἔτος Α', ἀρ. 25, Διάταγμα διορισμοῦ μελῶν Ἡγεμονικοῦ Συμβουλίου. - *Ἐπίσημος Ἐφημερὶς της Κρητικῆς Πολιτείας*, Χανιά, 20 Ἀπριλίου 1899, ἔτος Α', ἀρ. 26, Διάταγμα ἀποδοχῆς παραίτησης του Ι. Σφακιανάκη, «ἐνεκα οικογενειακῶν λόγων». - Πρβλ. Σκαλτσούνη, *Ἀπομνημονεύματα... ὁ.π.*, σ. 196, ὅπου δεν ἀναφέρεται καθόλου στην παραίτηση Σφακιανάκη.

⁴⁶⁴ Λιλή Μακράκη, «Ἡ περίοδος της Ἀυτονομίας. Α. Το συντηρητικὸ Σύνταγμα του 1899», *Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος και η ἐποχὴ του*, (ἐπιμ.) Θ. Βερέμης Ἡλ. Νικολακόπουλος, Ἀθήνα 2005, σ. 49. - Πρβλ. Σκαλτσούνη, *Ἀπομνημονεύματα... ὁ.π.*, σ. 196, ὅπου δεν ἀναφέρεται καθόλου στην παραίτηση Σφακιανάκη.

⁴⁶⁵ Μανώλης Δερμιτζάκης, *Ἀπὸ ὅσα θυμοῦμαι. Το παλιὸ Κάστρο. Μία βόλτα στο Ἡράκλειο των ἀρχῶν του 20^{ου} αἰῶνα.*, πρόλογος Ἐλευθερία Ζέη, εἰσαγωγικὸ σημεῖωμα - ἐπιμέλεια κειμένου - γλωσσάριο, Τασοῦλα Μαρκομιχελάκη, Ἡράκλειο (ἐκδόσεις Δοκιμάκης) 2008, σ. 176. - Πρβλ. Eothen, "Crete under Prince George", *The Forthnightly Review*, Σεπτέμβριος 1905, σ. 538.

από την παραίτηση του Σφακιανάκη, ο Βενιζέλος παρέμεινε για να αγωνιστεί για το ενωτικό αίτημα⁴⁶⁶.

Ως εκ τούτου, ο Γεώργιος προχώρησε στη συγκρότηση της πρώτης, ουσιαστικά, κυβέρνησης της Κρητικής Πολιτείας, χωρίς τον Σφακιανάκη. Σ' αυτήν ο Ελευθέριος Βενιζέλος ήταν σύμβουλος της Δικαιοσύνης και των Εξωτερικών Υποθέσεων, ο Μανούσος Κούνδουρος των Εσωτερικών, ο Κωνσταντίνος Φούμης των Οικονομικών, ο Νικόλαος Γιαμαλάκης της Παιδείας και των Θρησκευμάτων, και ο Χασάν Σκυλιανάκης της Συγκοινωνίας και της Δημοσίας Ασφαλείας⁴⁶⁷. Οι Βενιζέλος, Κούνδουρος και Φούμης είχαν πρωταγωνιστήσει, όπως επισημάνθηκε, στο πολιτικό προσκήνιο την εποχή πριν από την παραχώρηση της Αυτονομίας. Ο Νικόλαος Γιαμαλάκης δικηγόρος και δικαστικός (εφέτης)⁴⁶⁸ από το Λασίθι, με σημαντική δράση κατά τις επαναστάσεις του 1878 και 1896/97 υπέρ της Ένωσης⁴⁶⁹, υπήρξε μέλος της 16μελούς προπαρασκευαστικής επιτροπής για τη σύσταση του πρώτου κρητικού Συντάγματος⁴⁷⁰, και ήταν ομοιδεάτης του Βενιζέλου⁴⁷¹, τον οποίο και υποστήριξε κατά την απόλυσή του, το 1901⁴⁷², αλλά την περίοδο της Επανάστασης του Θερίσου, κατά την οποία τέθηκε υπό αστυνομική επιτήρηση⁴⁷³. Ο Χασάν Βέη Σκυλιανάκης, γιος του Τούρκου μπαϊρακτάρη (στρατιωτικού) Βέη Σκυλιανού⁴⁷⁴, διετέλεσε πρόεδρος του «Εβκαφίου Ηρακλείου»⁴⁷⁵, του βακουφικού δηλαδή ιδρύματος και μέλος της επιτροπής για τη σύσταση του Συντάγματος⁴⁷⁶. Παράλληλα, ασχολούνταν με εμποροκτηματικές δραστηριότητες⁴⁷⁷, ενώ υπήρξε προσωπικός φίλος του

---

⁴⁶⁶ Μελάς, *ό.π.*, σ. 36.

⁴⁶⁷ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 28 Απριλίου 1899, έτος Α', αριθ 28, Διάταγμα της 28^{ης} Απριλίου 1899 «περί του Συμβουλίου του Ηγεμόνου».

⁴⁶⁸ Εφ. *Κρήτη, Εφημερίς της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης*, Χανιά 27 Μαρτίου 1892, αρ. 1291, «Κατάλογος των εκλεξιμών Εφετών, Πρωτοδικών, Ειρηνοδικειακών Παρέδρων και αναπληρωτών αυτών εκ των Χριστιανών και Μουσουλμάνων κατοίκων της Νήσου Κρήτης». - Εφ. *Ιδη*, Ηράκλειο, 10 Φεβρουαρίου 1907.

⁴⁶⁹ Δημοσθένης Γ. Στεφανίδης, «Πληροφορίες και στοιχεία από το Αρχείο της οικογένειας Στεφανίδη για τα κρητικά ιστορικά συμβάντα κατά τη διετία 1897-1898», *Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος...ό.π.*, σ. 448.

⁴⁷⁰ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Στενογραφημένα Πρακτικά της Συντακτικής Συνελεύσεως των Κρητών*, Χανιά 1902, «Η προς παρασκευήν πολιτεύματος 16μελής Επιτροπή».

⁴⁷¹ Πρβλ. εφ. *Δάφνη*, Ηράκλειο, 19 Απριλίου 1907.

⁴⁷² Εφ. *Κήρυξ*, Χανιά, 18 Ιανουαρίου 1902.

⁴⁷³ F.O. 881/8569, *Military Low Regulation. Order No 2*, Ηράκλειο, 30 Αυγούστου 1905. - Πρβλ. Α.Γ.Μ., φάκ. 10γ, αρ. εγγρ. 40, J. Gerald προς κατοίκους του Ηρακλείου, Ηράκλειο, 21 Αυγούστου 1905 (περιοριστικά μέτρα για τους Ηρακλειώτες που αντιπολιτεύονταν την κρητική κυβέρνηση).

⁴⁷⁴ Εφ. *Ελευθέρα Σκέψις*, Ηράκλειο, 14 Οκτωβρίου 1930.

⁴⁷⁵ Εφ. *Ηράκλειον*, Ηράκλειο, 21 Ιουλίου 1894. Η λέξη «εβκαφίου» απορρέει από την τουρκική λέξη Evkaf που σημαίνει βακούφι.

⁴⁷⁶ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Στενογραφημένα Πρακτικά της Συντακτικής Συνελεύσεως των Κρητών*, Χανιά 1902, «Η προς παρασκευήν πολιτεύματος 16μελής Επιτροπή».

⁴⁷⁷ Πρβλ. εφ. *Κρήτη, Εφημερίς της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης*, Χανιά 27 Μαρτίου 1892, αρ. 1291, *ό.π.* - Μάλιστα συμμετείχε στην οργάνωση της Α' Διεθνούς Έκθεσης Χανίων στα 1900.

Ελευθέριου Βενιζέλου⁴⁷⁸. Ο Σκυλιανάκης, ως μουσουλμάνος, ήταν αντίθετος στο ενωτικό αίτημα. Παράλληλα, αξίζει να σημειωθεί ότι το όνομα του Σκυλιανάκη αναφέρεται στα ονόματα των πρωταίτιων της «σφαγής» των χριστιανών της 25ης Αυγούστου του 1898 στο Ηράκλειο⁴⁷⁹ και προξενεί ερωτηματικά πως ένα τέτοιο πρόσωπο που το συνόδευε μία τέτοια κατηγορία, ακόμα κι αν η τελευταία δεν ίσχυε, κατέλαβε κυβερνητικό αξίωμα.

Τον Χασάν Σκυλιανάκη, που παραιτήθηκε, αντικατέστησε τον Μάιο του 1899 ο εμποροκτηματίας⁴⁸⁰ Χουσεΐν Γενιτσαράκης⁴⁸¹ από τα Χανιά. Ο Γενιτσαράκης φαίνεται να είχε δεχτεί την νέα πολιτική κατάσταση που είχε δημιουργηθεί με την παραχώρηση της Αυτονομίας στην Κρήτη, γι' αυτό και συνεργάστηκε με τη νέα κυβέρνηση, γεγονός που φαίνεται ότι προκάλεσε τη δυσαρέσκεια των ομοθρήσκων του. Γι' αυτό και είναι χαρακτηριστική η αποχή των μουσουλμάνων από την κηδεΐα του⁴⁸². Με τον ξαφνικό θάνατό του, τα καθήκοντά του ανατέθηκαν στο Μανούσο Κούνδουρο⁴⁸³. Μέχρι τότε η κρητική κυβέρνηση ασχολούνταν με ζητήματα οργάνωσης της νεοσύστατης Κρητικής Πολιτείας και απέφευγε να εκφέρει άποψη για το «εθνικό ζήτημα του τόπου», όπως αποκαλούνταν το ζήτημα της Ένωσης.

Βλ. σχετικά Ζαχαρένια Σημανδηράκη, «Η Α΄ Διεθνής Ένωση Χανίων (1900)», *Πεπραγμένα του Ζ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ2, τμ. *Νεοτέρων Χρόνων*, Ρέθυμνο 1995, σ. 517. Πρβλ. εφ. *Κρήτη*, *Εφημερίς της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης*, Χανιά 27 Μαρτίου 1892, αρ. 1291, ό.π.

⁴⁷⁸ Πρβλ. Α.ΣΤ., φωτοτυπίες Δελτίων, Κ.Α.6, φάκ. 18. - Εφ. Φωνή του λαού, Ηράκλειο, 2 Φεβρουαρίου 1903.

⁴⁷⁹ Εφ. *Ακρόπολις*, Αθήνα, 9 Σεπτεμβρίου 1898.

⁴⁸⁰ Εφ. *Κρήτη*, *Εφημερίς της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης*, Χανιά 27 Μαρτίου 1892, αρ. 1291, ό.π.- Πρβλ. Βικελαΐα Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείο, *Μεταφραστικό Αρχείο Ηρακλείου*.

⁴⁸¹ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 10 Μαΐου 1899, έτος Α΄, αριθ. 33, Διάταγμα της 10^{ης} Μαΐου 1899 περί «Διορισμού Συμβούλου».

⁴⁸² Κοκκινάκης, «Αγροτική πίστη, κοινωνική ένταση και εξωτερική μετανάστευση στη Δυτική Κρήτη στις αρχές του 20^{ου} αιώνα», ό.π., 124.

⁴⁸³ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 28 Ιουνίου 1900, τεύχ. Β΄, αριθ. 27, «Διάταγμα περί αναθέσεως καθηκόντων Συμβούλου Δημοσίας Ασφαλείας και Συγκοινωνίας εις Σύμβουλον Εσωτερικών».

Η πολιτική διάσταση πρίγκιπα Γεωργίου – Ελευθέριου Βενιζέλου
Ο ρόλος των μελών των κρητικών κυβερνήσεων και της Εκκλησίας

Επιστολικό δελτάριο με τον πρίγκιπα Γεώργιο, Υπάτο Αρμοστή της Κρητικής Πολιτείας

[Πηγή: *Αρχείο Οικογένειας Αντωνίου Μιχελιδάκη*]

Το καλοκαίρι του 1900, λίγο πριν από την αναχώρηση του Γεωργίου για την Ευρώπη με σκοπό την προώθηση του Κρητικού Ζητήματος, ο Βενιζέλος εξέθεσε στον πρίγκιπα και στον ιδιαίτερο γραμματέα του, Ανδρέα Παπαδιαμαντόπουλο, τις απόψεις του για την ολοκλήρωση της Αυτονομίας⁴⁸⁴. Σύμφωνα με μεταγενέστερο άρθρο του Βενιζέλου στην εφημερίδα *Ακρόπολις* των Αθηνών, «[...] Έφαρμοζομένης τῆς Αὐτονομίας ὁ ἀρχηγὸς τῆς Ἐκτελεστικῆς Ἐξουσίας θὰ ἦτο ὁ αἰρετὸς τοῦ λαοῦ [...], ὄχι ὁ ἐντολοδόχος τῶν τεσσάρων Μεγάλων Δυνάμεων. Ὁ τόπος θὰ ἦτο πράγματι ἀληθῶς αὐτόνομος ἐν τῷ ἐσωτερικῷ, ἢ ὑπεράσπισις τῶν συμφερόντων τῶν Κρητῶν ἐν τῷ Ἐξωτερικῷ καὶ ἰδίᾳ ἐν Τουρκίᾳ θὰ ἐκανονίζετο. Διὰ τὴν ἔκτασιν τῶν ἐν Κρήτῃ δικαιωμάτων τῶν ξένων θὰ ἐλαμβάνοντο ὡς βάσις οὐχὶ τὰ κρατοῦντα ἐν ταῖς λοιπαῖς ἐπαρχίαις τοῦ Τουρκικοῦ Κράτους, ἀλλὰ τὰ ἰσχύοντα ἐν ταῖς ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχίαν τοῦ Σουλτάνου αὐτονόμοις χώραις. Ὁργανωμένης τῆς ὑπὸ τοῦ συντάγματος προβλεπομένης πολιτοφυλακῆς, ἡ ὀργάνωσις δὲ αὕτη θὰ ἠδύνατο νὰ γίνῃ ὑπὸ Ἑλληνας ἀξιωματικούς, τὰ διεθνή

⁴⁸⁴ Ανδρέας Σ. Σκανδάμης, *Πρίγκιπ Γεώργιος. Η ζωή και το έργο του*, Αθήνα 1955, σ. 135-137.
- Πρίγκιπος Γεωργίου της Ελλάδος, *ό.π.*, σ. 72-74. Πρβλ. Σβολόπουλος, *ό.π.*, σ. 51-52.

στρατεύματα θὰ ἀπεχώρουν βαθμηδὸν ἐκ τῆς νήσου καὶ οὕτως ἡ Κρήτη θὰ ἀπέβαινε Δέσποινα ἐν τῷ ἰδίῳ οἴκῳ [...]»⁴⁸⁵. Σύμφωνα με την άποψη του Βενιζέλου, η ολοκλήρωση της Αυτονομίας με τη βαθμιαία αποχώρηση των διεθνών στρατευμάτων, τη συγκρότηση Πολιτοφυλακής και την εκλογή του αρχηγού της Εκτελεστικής Εξουσίας από το λαό θα οδηγούσε τους Κρητικούς να διαχειριστούν οι ίδιοι τα του οίκου τους και θα ήταν ένα βήμα πιο κοντά στην ενωτική λύση.

Από την άλλη, ο πρίγκιπας Γεώργιος ενημέρωσε και τα μέλη της κρητικής κυβέρνησης σχετικά με το ταξίδι του στην Ευρώπη. Συγκεκριμένα, πληροφόρησε το Ηγεμονικό Συμβούλιο ότι, εάν οι Δυνάμεις δεν αποδέχονταν τη λύση της Ένωσης, θα αντιπρότεινε να εφαρμοστεί στην Κρήτη το καθεστώς της Βοσνίας - Ερζεγοβίνης. Σύμφωνα με απόφαση του Συνεδρίου του Βερολίνου, οι τουρκικές επαρχίες της Βοσνίας και της Ερζεγοβίνης καταλήφθηκαν από αυστρουγγρικά στρατεύματα και διοικούνταν από τη Βιέννη, εντούτοις βρίσκονταν υπό την επικυριαρχία του Σουλτάνου. Ο Βενιζέλος αντιπρότεινε στο σχέδιο του Γεωργίου τη λύση τύπου Ανατολικής Ρωμυλίας, σύμφωνα με την οποία η τελευταία αποτελούσε αυτόνομη επαρχία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με Βούλγαρο, όμως, διοικητή.

Αναλυτικά, η λύση που πρότεινε ο Γεώργιος στις Δυνάμεις ήταν η προσάρτηση της Κρήτης στην Ελλάδα⁴⁸⁶. Ο Αρμοστής, βέβαια, αναγνώριζε ότι η προσάρτηση θα έθετε το ζήτημα της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και συνεπώς θα την απέρριπταν οι Δυνάμεις, ακόμα και η φιλικά προσκείμενη στον Γεώργιο Ρωσία. Εισηγήθηκε, λοιπόν, μία εναλλακτική πρόταση, με την οποία θα αμβλύνονταν οι δυσκολίες, χωρίς να αλλάξει η σχέση του Σουλτάνου με την Κρήτη. Σύμφωνα με αυτήν, οι Δυνάμεις θα μπορούσαν να καλέσουν το βασιλιά των Ελλήνων να καταλάβει και να διοικήσει το νησί, όπως ο αυτοκράτορας της Αυστρίας κατέλαβε και διοικούσε τη Βοσνία – Ερζεγοβίνη, μετά το συνέδριο του Βερολίνου και με τον ίδιο σχεδόν τρόπο που η Βρετανία κατέλαβε και διοικούσε την Κύπρο την ίδια περίοδο. Σ' αυτήν την πρόταση η Ρωσία, αρχικά τουλάχιστον, δεν δήλωσε

---

⁴⁸⁵ Εφ. *Ακρόπολις*, Αθήνα, 17 Μαρτίου 1901.

⁴⁸⁶ Σε υπόμνημά του προς τις Δυνάμεις πριν από την περιοδεία του στις ευρωπαϊκές αυλές, το φθινόπωρο του 1900, ο Γεώργιος υποστήριζε ότι η καλή συμπεριφορά των Κρητών κατά τα δύο τελευταία χρόνια βασίστηκε στην πεποίθηση μίας πρώιμης ένωσης με την Ελλάδα και ότι, εάν δεν ικανοποιούνταν οι προσδοκίες του λαού, θα ακολουθούσαν ταραχές και εξεγέρσεις, τις οποίες, εκείνος ως Έλληνας πρίγκιπας, δεν θα ήταν σε θέση να καταστείλει. Επειδή αντιλαμβανόταν τη δυσκολία της κατάστασης, πρότεινε να εφαρμοστεί στο νησί το παράδειγμα της αυστριακής κατοχής της Βοσνίας - Ερζεγοβίνης, καθώς πίστευε ότι θα μπορούσε να λειτουργήσει αποτελεσματικά και ότι οι Δυνάμεις θα μπορούσαν να προσκαλέσουν το Βασιλέα της Ελλάδας να υιοθετήσει μία παρόμοια πορεία σε σχέση με την Κρήτη. Εντούτοις, οι Μεγάλες Δυνάμεις επιβεβαίωσαν την απόφασή τους να διατηρήσουν το status quo της Κρήτης και συμφώνησαν ότι η συγκεκριμένη χρονική στιγμή δεν ήταν η κατάλληλη για την προσάρτηση της νήσου στην Ελλάδα. Πρβλ. F.O. 881/8302, *Memorandum Respecting Crete*, 27 Οκτωβρίου 1904.

κάποια αντίρρηση και ζήτησε να υπάρξει συνεννόηση και με τις άλλες Δυνάμεις.

Ο Γεώργιος, για να προλάβει ενδεχόμενη αντιπρόταση των Δυνάμεων για παράταση της θητείας του, τη στιγμή, μάλιστα, που εκείνες ήταν ικανοποιημένες από τη διοίκησή του, τόνισε ότι δεν θα μπορούσε να την παρατείνει επ' αόριστον, προσθέτοντας με παρρησία ότι δεν θα το έκανε, ακόμα κι αν μπορούσε. Κατά τον ίδιο, οι Κρήτες παρακινήθηκαν να συμπεριφερθούν με υποδειγματικό τρόπο τα δύο τελευταία χρόνια (1899,1900), υπό την προϋπόθεση ότι το καθεστώς ήταν προσωρινό και ότι σύντομα θα πραγματοποιούνταν η Ένωση. Επίσης, η Βουλή που θα συγκαλούνταν τον Απρίλιο του 1901 θα ψήφιζε την Ένωση, ο ίδιος μάλιστα είχε την πεποίθηση ότι οι μουσουλμάνοι, που είχαν συρρικνωθεί στο 1/10 του πληθυσμού⁴⁸⁷, θα υποστήριζαν μία τέτοια προοπτική με την ελπίδα ότι θα λύνονταν τα προβλήματά τους. Ανεξάρτητα, όμως, από αυτό, υπήρχε μία τεταμένη κατάσταση και άφηνε να εννοηθεί ότι στην περίπτωση που δεν ικανοποιούνταν οι διεκδικήσεις των Κρητών, θα ακολουθούσαν αναταραχές και ίσως επανάσταση.

Από την άλλη, από τη θέση του Πρίγκιπα της Ελλάδας, θα του ήταν δύσκολο να ενεργήσει αντίθετα με το όραμα της Μεγάλης Ιδέας. Στο ενδεχόμενο επαναστατικής κινητοποίησης από μέρους του κρητικού πληθυσμού θα απαιτούνταν η αύξηση των διεθνών στρατευμάτων και ο Πρίγκιπας δεν θα μπορούσε να τα διατάξει να επιτεθούν σε ομοθρήσκους του χριστιανούς. Αλλά ούτε και οι άνδρες της Χωροφυλακής θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν «[...] για να αντιμετωπίσουν τα αδέρφια τους που θα πολεμούσαν για έναν ιερό σκοπό [...]» Κατά συνέπεια, το καθεστώς δε θα μπορούσε να παραταθεί και ο Γεώργιος πίστευε ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις έπρεπε να του αναθέσουν την εντολή να καταλάβει και να διοικήσει το νησί. «[...] Για την κατάληψη, ένα μόνο τάγμα [ελληνικού στρατού] θα ήταν αρκετό, επειδή οι Κρητικοί θα έβλεπαν στα ελληνικά στρατεύματα την εγγύηση της πραγματοποίησης των εθνικών τους πόθων... [...]»⁴⁸⁸.

Ωστόσο, κατά τον Βενιζέλο, η κρητική κυβέρνηση δε γνώριζε εκ των προτέρων ότι θα επιδιδόταν στις Δυνάμεις σχετικό υπόμνημα ούτε έλαβε εκ

---

⁴⁸⁷ F.O. 78/5068, "Population of Crete - 1900". Σύμφωνα με τα στοιχεία του Βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών στα 1900, στο Νομό Χανίων κατοικούσαν 73.418 κάτοικοι από τους οποίους οι 11.681 ήταν μουσουλμάνοι, στο Νομό Σφακίων 24.855 από τους οποίους μόνο οι 34 ήταν μουσουλμάνοι, στο Νομό Ρεθύμνης 60.065 από τους οποίους οι 6.979 ήταν μουσουλμάνοι, στο Νομό Ηρακλείου 90.625 από τους οποίους οι 13.269 (;) ήταν μουσουλμάνοι, και στο Νομό Λασιθίου 52.614 από τους οποίους οι 1.469 ήταν μουσουλμάνοι. – Dutkowski, *ό.π.*, σ. 66.

⁴⁸⁸ F.O. 78/5068, *Memorandum respecting the present state of the Cretan Question* (Communicated by the Prince of Wales), 9 Νοεμβρίου 1900 (Private and confidential). - Για τη δύσκολη θέση του Γεωργίου σε περίπτωση ένοπλης εξέγερσης βλ. και F.O. 78/5068, Γενικός πρόξενος Graves προς τον Μαρκήσιο του Salisbury, Χαλέπα, 1 Οκτωβρίου 1900.

των υστέρων γνώση αυτού του υπομνήματος⁴⁸⁹. Ο Βενιζέλος δε συμφωνούσε με τον Γεώργιο ούτε με τα άλλα μέλη της κυβέρνησης και αντιπρότεινε την ολοκλήρωση της Αυτονομίας και την εφαρμογή στην Κρήτη του παραδείγματος της Βουλγαρίας. Ο Γεώργιος αποδίδει στον Βενιζέλο τη φράση: «να γίνει η Κρήτη ανεξάρτητη Ηγεμονία, σαν τη Βουλγαρία». Η φράση «ανεξάρτητη Ηγεμονία» αποτέλεσε την απαρχή της έντονης διαφοροποίησης Βενιζέλου - Γεωργίου που εξελίχθηκε σε σύγκρουση και που, αρχικά, δεν αφορούσε τόσο στον τελικό σκοπό, την Ένωση, όσο στη μέθοδο μέσω της οποίας θα κατέληγαν σ' αυτήν. Ο Βρετανός πρόξενος Graves είχε προειδοποιήσει την κυβέρνησή του, τον Οκτώβριο του 1900, ότι ο πρίγκιπας θα αντέκρουε δυναμικά κάθε πρόταση που θα υποβαλλόταν για ανύψωση της Κρήτης σε πριγκιπάτο υπό οθωμανική κυριαρχία⁴⁹⁰.

Ο Γεώργιος αναφέρει ότι ακόμα κι αν εφαρμοζόταν το σχέδιο του Βενιζέλου, θα γινόταν αφορμή μεγαλύτερων παρεξηγήσεων από μέρους του τύπου και της ελληνικής κοινής γνώμης και επομένως θα λειτουργούσε ανασταλτικά για την εθνική υπόθεση, γι' αυτό και απέρριψε τις εισηγήσεις του. Το σημαντικό στην όλη υπόθεση είναι πως ο Βενιζέλος, κατά τον Γεώργιο, δεν θεωρούσε την ελληνική κυβέρνηση ως τη μόνη αρμόδια να κατευθύνει την εξωτερική πολιτική και πως η Κρήτη «[...] είχα το δικαίωμα να έχω ιδίαν γνώμην εις ό,τι αφοροῦσε τὸ ἰδικόν της μέλλον [...]»⁴⁹¹.

Κατά το ταξίδι του Πρίγκιπα στις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, οι Γάλλοι υποδέχτηκαν τον Γεώργιο με τον καλύτερο δυνατό τρόπο.⁴⁹² Η γαλλική στάση απέναντι στο Κρητικό Ζήτημα στις αρχές του 20ού αιώνα συνοψίζεται στη φράση ότι «μία ελληνική Κρήτη θα παρείχε στη Γαλλία περισσότερες εγγυήσεις παρά μία αυτόνομη». Από την άλλη, η Ρωσία δεν επιθυμούσε καμία αλλαγή στο status quo της Κρήτης, ακόμα κι όταν ο Hardinge, μόνιμος υπουργός Εξωτερικών της Μεγάλης Βρετανίας, υποστήριξε την ανάγκη μίας φιλικής χειρονομίας, που είχε να κάνει με πολιτειακές, διοικητικές και οικονομικές μεταρρυθμίσεις⁴⁹³. Ο Zinovieff, πρεσβευτής της Ρωσίας στην Κωνσταντινούπολη, εξέφρασε τις αντιρρήσεις του, καθώς οι βρετανικές προτάσεις θα μπορούσαν να προκαλέσουν τις ζωντανές αντιρρήσεις της

⁴⁸⁹ Για την άποψη του Βενιζέλου σχετικά με την έλλειψη ενημέρωσης βλ. και εφ. *Κήρυξ*, Χανιά, 28 Δεκεμβρίου 1901.

⁴⁹⁰ F.O. 78/5068, γενικός πρόξενος Graves προς τον Μαρκήσιο του Salisbury, Χαλέπα, 1 Οκτωβρίου 1900.

⁴⁹¹ Πρίγκιπος Γεωργίου της Ελλάδος, *ό.π.*, σ. 72-74. - Για την άποψη του Βενιζέλου βλ. και εφ. *Κήρυξ*, Χανιά, 7 και 28 Δεκεμβρίου 1901, εφ. *Ακρόπολις*, Αθήνα 17 Μαρτίου 1901.

⁴⁹² Εφ. *Πατρίς*, Χανιά, 30 Νοεμβρίου 1900. - Ο Delcassé έδειξε απέναντι στο πριγκιπικό σχέδιο τις καλύτερες προθέσεις, αλλά δεν έλαβε κάποια ιδιαίτερη πρωτοβουλία. Ενώ ο Κόμης d'Ormesson αντιλαμβανόταν ότι όλοι οι χριστιανοί Κρήτες, ακόμη και όσοι υποστήριζαν την Αυτονομία, ήταν υπέρ της ένωσης της νήσου με την Ελλάδα, καθώς οι τελευταίοι τη θεωρούσαν ως ένα μεταβατικό στάδιο προς την Ένωση. Βλ. σχετικά Σβολόπουλο, *ό.π.*, σ. 31-32, 42-43, 69-70.

⁴⁹³ Εφ. *Πατρίς*, Χανιά, 30 Νοεμβρίου 1900: Μάλιστα, ο λόρδος Salisbury δέχθηκε τον πρίγκιπα Γεώργιο, άκουσε τις προτάσεις του, αλλά ούτε εκφράστηκε ούτε τις αποδοκίμασε.

Οθωμανική Αυτοκρατορίας και -κυρίως- των χριστιανικών λαών της Βαλκανικής⁴⁹⁴.

Η Ιταλία, που στο μεταξύ είχε αναλάβει την οργάνωση της Κρητικής Χωροφυλακής⁴⁹⁵, αντιμετώπισε με επιφύλαξη τον πρίγκιπα κατά την επίσκεψή που πραγματοποίησε στη Ρώμη, με σκοπό την προώθηση του Κρητικού Ζητήματος. Το ίδιο συνέβη και με την εκεί Πρεσβευτική Διάσκεψη, που είχε επιφορτιστεί με την παρακολούθηση του ζητήματος και είχε αποφασίσει τη διατήρηση του status quo της Κρήτης. Στα 1902, ο υπουργός Εξωτερικών της Ιταλίας Prinetti ανέφερε στο Γάλλο πρεσβευτή Barère ότι «η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα θα επέφερε ανατροπή της ισορροπίας στη Μεσόγειο σε βάρος των ιταλικών συμφερόντων και θα μας υποχρέωνε δικαίως να ζητήσουμε αποκατάστασή της». Εννοούσε με αυτόν τον τρόπο την επέκταση της ιταλικής κυριαρχίας στις βορειοαφρικανικές επαρχίες της Πύλης. Το επόμενο έτος - και μέχρι το 1909 -, την ηγεσία της ιταλικής διπλωματίας ανέλαβε ο Tittoni, ο οποίος επιθυμούσε να επιβάλει στην ιταλική εξωτερική πολιτική την αρχή του σεβασμού της διεθνούς νομιμότητας⁴⁹⁶.

Απ' ό,τι φαίνεται, οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν πρόσφεραν στον Γεώργιο την υποστήριξη που περίμενε. Οι εκπρόσωποί τους είχαν συντάξει μία πρόχειρη δήλωση, την οποία επρόκειτο να αποστείλουν στον Πρίγκιπα, και στην οποία κατέγραφαν τις αντιρρήσεις των χωρών τους σε ενδεχόμενη αλλαγή του status quo. Ο Βρετανός, μάλιστα, πρόξενος ζήτησε από τον αντιπρόσωπο της Βρετανίας στη Ρώμη να βρει με τους συναδέλφους του κάποιο τρόπο εξόδου από τη δύσκολη θέση, στην οποία είχε βρεθεί ο Αρμοστής⁴⁹⁷. Η αρνητική απάντηση των Δυνάμεων στις αξιώσεις του Γεωργίου απέδειξε ότι η Ευρώπη δεν ήταν διατεθειμένη για οποιαδήποτε παραχώρηση στο Κρητικό Ζήτημα, στην παρούσα φάση. Από την άλλη, ο Paul Blanc, γενικός πρόξενος της Γαλλίας στην Κρήτη, πρότεινε προς το Γαλλικό Υπουργείο των

---

⁴⁹⁴ Για την περιοδεία του πρίγκιπα στη Ρωσία και τις ελπίδες που του δημιούργησε αυτό το ταξίδι βλ. και εφ. Πατρίς, Χανιά, 30 Σεπτεμβρίου 1900.

⁴⁹⁵ Ο Ιταλός μάλιστα διοικητής της Χωροφυλακής υπαγόταν απευθείας στη Διοίκηση της Χωροφυλακής της Νάπολης. Για την Κρητική Χωροφυλακή βλ. F.O. 78/5004, τηλεγράφημα γενικού πρόξενου Sir A. Biliotti προς τον Μαρκήσιο του Salisbury, Χανιά, 2 Μαΐου 1899, το οποίο και αναφέρεται στην άφιξη 6 υπολοχαγών, 12 ανθυπολοχαγών και 74 ανθυπασπιστών με αποστολή την οργάνωση της Κρητικής Χωροφυλακής. - Για την Κρητική Χωροφυλακή βλ. και F.O. 371/49, τηλεγράφημα της 10^{ης} Απριλίου του 1906 με τίτλο "Cretan Gendarmerie". - Βλ. και F.O. 371/49, Consul - General Howard to Sir Edward Grey, Χανιά 10 Απριλίου 1906. Σε αυτό ο Βρετανός πρόξενος στράφηκε κατά της πρότασης της ιταλικής κυβέρνησης να αποσύρει τους Ιταλούς αξιωματικούς που υπηρετούσαν στην Κρητική Χωροφυλακή. - Α.ΡΑ., φάκ. 1906-1907, Ζαΐμης προς Θεοτόκη (Χανιά, 18 Οκτωβρίου 1906, αρ. πρωτ. «εμπιστευτικών» 51ε./ στο έγγραφο γίνεται λόγος για τον Ιταλό αρχηγό των караβινοφόρων, Monaco, και για την αποχώρηση των carabinieri στα 1906).- Γενικότερα για το ρόλο των Ιταλών στη διαμόρφωση της Κρητικής Χωροφυλακής βλ. και U. Angarini, *La gendarmerie Cretese*, Αθήνα 1903.

⁴⁹⁶ T. Tittoni, *Italy's Foreign and Colonial Policy, A Selection from the speeches delivered in the Italian Parliament by Senator T. Tittoni*, Λονδίνο 1914, σ. 113-115.

⁴⁹⁷ F.O. 421/192, Part VI, *Further Correspondence Respecting the Affairs of Crete. 1901*, Μαρκήσιος του Lansdowne προς Sir E. Egerton, Foreign Office, 8 Φεβρουαρίου 1901.

Εξωτερικών τη δημιουργία μίας ανεξάρτητης ηγεμονίας υπό τη διοίκηση του πρίγκιπα Γεωργίου και την απλή επικυριαρχία του σουλτάνου⁴⁹⁸.

Η πρόταση του Blanc έτυχε θερμής υποδοχής από τους διπλωματικούς κύκλους. Οι ιδέες του Γάλλου πρόξενου συνέπιπταν με αυτές του Βενιζέλου και, κατά τον Σβολόπουλο, η σύμπτωση αυτή δεν είναι τυχαία⁴⁹⁹. Ο τελευταίος θεωρεί ότι ουδέποτε θα καταστεί γνωστό ποιος συνέλαβε πρώτος την ιδέα αυτή. Ωστόσο, ο ίδιος ο Γεώργιος κατηγόρησε το Γάλλο πρόξενο ότι είχε εισηγηθεί στον Βενιζέλο την ιδέα της μετατροπής του καθεστώτος σε ηγεμονία και ο τελευταίος την υιοθέτησε. Η άποψη αυτή φαίνεται περισσότερο αληθοφανής, καθώς ο Γεώργιος θα μπορούσε καλλιστά να επιρρίψει την ευθύνη επευθείας στον ίδιο τον Βενιζέλο που τον θεωρούσε «άνθρωπο ματαιόδοξο που εξυπηρετούσε τα δικά του συμφέροντα»⁵⁰⁰. Μάλιστα, ο Πρίγκιπας θεωρεί ότι η ιδέα αυτή είχε προηγούμενο, αφού, κατά τη διαδικασία της προπαρασκευής του σχεδίου του Κρητικού Συντάγματος, οι πρέσβεις των Μεγάλων Δυνάμεων απέρριψαν το άρθρο 35, σύμφωνα με το οποίο, σε περίπτωση που η θέση του Ηγεμόνα έμενε κενή, η εξουσία θα μεταβιβαζόταν στο Συμβούλιο του Ηγεμόνος. Οι πρέσβεις δικαιολόγησαν την απόφασή τους αυτή με το σκεπτικό ότι «η Ηγεμονία της Κρήτης δεν είχε ακόμη ιδρυθεί». Η τελευταία φράση έκανε τον πρίγκιπα να πιστεύει ότι η πρόταση περί ίδρύσεως Ηγεμονίας αποτελούσε ένα καλά μεθοδευμένο σχέδιο και αφετηρία της διαφωνίας του με τον Βενιζέλο, ιδιαίτερα μετά την επιστροφή του από την Ευρώπη⁵⁰¹.

Ο Γεώργιος αναφερόμενος στον Βενιζέλο, σε επιστολή του προς το Βρετανικό Υπουργείο Εξωτερικών, επισημαίνει: «[...] Λίγο μετά το πρώτο μου ταξίδι στην Ευρώπη και τις συναντήσεις που είχα με τους υπουργούς Εξωτερικών για το Κρητικό Ζήτημα και την υποβολή του λεπτομερούς υπομνήματος [...], ο κ. Βενιζέλος [...] βλέποντας τις προσπάθειές μου για την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα να αποτυγχάνουν [...], ξεκίνησε να εργάζεται πάνω σε ένα καινούργιο σχέδιο, προτείνοντας τη μετατροπή του αυτόνομου κράτους σε πριγκιπάτο. Σ' αυτό το σχέδιο, δυστυχώς, ανακάλυψε ότι κάποιοι από τους γενικούς προξένους ήταν έτοιμοι να τον στηρίζουν, βοηθώντας να επιτύχει το σχέδιό του [...] Μάταια προσπαθούσα να πείσω τον Βενιζέλο πως μία τέτοια ιδέα δεν θα μπορούσε παρά να έχει δυσάρεστα αλλά και επικίνδυνα αποτελέσματα, τόσο για την Κρήτη όσο και για την Ελλάδα [...]»⁵⁰². Στις προθέσεις του Βενιζέλου αναφέρθηκε και ο Blanc, που χαρακτηρίζει τον πρώτο ως πατριώτη και πολύ ανεξάρτητο και δεν

⁴⁹⁸ Α.Μ.Α.Ε., *Crete, NS 40*, Blanc, γενικός πρόξενος της Γαλλίας στα Χανιά προς Delcassé, υπουργό Εξωτερικών της Γαλλίας, Χανιά, 23 Μαρτίου 1900.

⁴⁹⁹ Σβολόπουλος, *ό.π.*, 52-53.

⁵⁰⁰ F.O. 78/5411, Ύπατος Αρμοστής πρίγκιπας Γεώργιος της Ελλάδας προς τον Μαρκήσιο του Salisbury, Χαλέπα, 27 Μαρτίου 1905.

⁵⁰¹ Πρίγκιπας Γεωργίου της Ελλάδος, *ό.π.*, σ. 101-102.

⁵⁰² F.O. 78/5411, Ύπατος Αρμοστής Πρίγκιπας Γεώργιος της Ελλάδας προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χαλέπα, 27 Μαρτίου 1905.

συμφωνούσε με την κατηγορία που του είχαν προσάψει, πως λειτουργούσε δηλαδή ως πράκτορας ξένων συμφερόντων⁵⁰³.

Από την άλλη, ο Βρετανός πρόξενος Graves υποστήριξε ότι ο Βενιζέλος προσέγγισε τον Blanc, προκειμένου να συζητήσει το ζήτημα της μετατροπής της Κρήτης σε πριγκιπάτο. Φαίνεται ότι ο Ύπατος Αρμοστής είχε ζητήσει από τον Βενιζέλο να συντάξει μία λίστα με πολιτειακές βελτιώσεις, την οποία θα μπορούσε να υποβάλει στις Δυνάμεις. Σε μία συνεδρίαση του Ηγεμονικού Συμβουλίου, στην οποία δεν παρίστατο ο Αρμοστής, έγινε σχετική συζήτηση, κατά τη διάρκεια της οποίας ο Βενιζέλος υποστήριξε ότι η Κρήτη ήταν ήδη υπό την εξουσία ενός Συντάγματος που είχε εγκριθεί από τις Δυνάμεις, και ότι οι τελευταίες όφειλαν να εγκρίνουν την εφαρμογή του στην πληρότητά του. Αυτό θα περιλάμβανε την αναγνώριση της νήσου ως αυτόνομου κράτους, με επικεφαλής τον πρίγκιπα, και πρότεινε ο Γεώργιος να εκλέγεται στη θέση του κυβερνήτη της νήσου όχι από τις Δυνάμεις, αλλά από τη Συνέλευση. Τα άλλα μέλη του Συμβουλίου δεν συζήτησαν την πρόταση Βενιζέλου και συμφωνήθηκε ότι δεν έπρεπε να γίνει μνεία σε ένα τόσο σοβαρό ζήτημα που ήταν έξω από την ημερήσια διάταξη⁵⁰⁴.

Επίσης, αποκαλυπτικός γι' αυτήν την σύσκεψη του Συμβουλίου είναι ο ίδιος ο Βενιζέλος σε δημοσίευσμά του στην εφημερίδα *Κήρυξ*. Σύμφωνα μ' αυτό, στις 22 Φεβρουαρίου του 1901 συνεδρίαζε το Συμβούλιο του Ηγεμόνος για ζητήματα οικονομικής φύσης, όταν κατά τη διάρκεια διαλείμματος της συνεδρίασης, ο Βενιζέλος υποστήριξε ότι θα υπήρχαν δυσκολίες στην επιτυχία του εμπορικού ισοζυγίου⁵⁰⁵. Ο αρμόδιος σύμβουλος των Οικονομικών Κωνσταντίνος Φούμης φάνηκε αισιόδοξος και δήλωσε ότι έλπιζε πως τα οικονομικά της Πολιτείας θα βελτιώνονταν, εφόσον οι Δυνάμεις επέλυναν το ζήτημα των φαρικών, τηλεγραφικών και λιμενικών τελών. Τότε ο Βενιζέλος, με αφορμή τα οικονομικά προβλήματα του κράτους, βρήκε την ευκαιρία να κάνει τις προτάσεις του για εφαρμογή της ολοκληρωμένης Αυτονομίας.

---

⁵⁰³ A.M.A.E., *Crete, NS 34*, Blanc, γενικός πρόξενος της Γαλλίας στα Χανιά προς Delcassé, υπουργό Εξωτερικών της Γαλλίας, Χανιά, 2 Απριλίου 1901.

⁵⁰⁴ F.O. 78/5133, γενικός πρόξενος Graves προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χαλέπα, 6 Απριλίου 1901 (Confidential) [βλ. Παράρτημα Μεταγραμμένων Εγγράφων, αρ. 1].

⁵⁰⁵ Παράλληλα, εκτός από τα προβλήματα στο ισοζύγιο, η νεοσύστατη Κρητική Πολιτεία αντιμετώπιζε έντονα οικονομικά προβλήματα. Η αρχική πεποίθηση των Κρητών ότι το νέο καθεστώς θα διαρκούσε λίγο οδήγησε τον Γεώργιο και την πρώτη κυβέρνησή του στην υιοθέτηση μίας οικονομικής πολιτικής σπατάλης. Χαρακτηριστικά, ο ίδιος ο αρμοστής λάμβανε 200.000 φράγκα καθ' έτος για το μισθό του, αντί για 150.000 φράγκα που είχαν οριστεί αρχικά από τις Δυνάμεις. Παράλληλα, αρκετά χρήματα ξοδεύονταν για τη μισθοδοσία υψηλόβαθμων θέσεων που κατείχαν άτομα που είχαν έρθει από το ελληνικό κράτος μαζί με τον πρίγκιπα. Σύμφωνα με έκθεση των Μεγάλων Δυνάμεων, «το νησί βρισκόταν πολύ κοντά σε ένα οικονομικό ναύαγιο». Βλ. σχετικά F.O. 78/5349, A. l' honorable Conseil des contrôleurs députés des grandes puissances protectrices a la Canée (1901). - Πρβλ. Έκθεση του Βρετανού πρόξενου Graves που κάνει λόγο για «έλλειμμα 1.000.000 φράγκων μεταξύ μειωμένων εσόδων και αυξημένων δαπανών». Βλ. σχετικά F.O. 78/528, γενικός πρόξενος Graves προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 2 Ιανουαρίου 1902.

Αναλυτικά, πρότεινε ως μέλος της κρητικής κυβέρνησης, αντί να ζητηθεί η λύση του ζητήματος των προαναφερθέντων τελών (για να τα εισπράττει η Κρητική Πολιτεία), να εφαρμοστεί, κατά το Σύνταγμα, η «υπεσχημένη Αυτονομία» από τις Δυνάμεις ως νέος σταθμός για την Ένωση. Αυτό θα σήμαινε πρίγκιπα εκλεγμένο από τη Συνέλευση, σύμφωνα με το αρχικό άρθρο 39 που είχε απαλειφθεί από το Συνέδριο της Ρώμης, και όχι εντολοδόχο των Δυνάμεων, τη δημιουργία πολιτοφυλακής, την οποία θα οργάνωναν Έλληνες αξιωματικοί, και τη βαθμιαία αποχώρηση των στρατευμάτων των Μεγάλων Δυνάμεων. Μ' αυτόν τον τρόπο η Κρήτη, κατά τον Βενιζέλο, θα βρισκόταν σε θέση ανάλογη μ' αυτήν της Βουλγαρίας και κατ' επέκταση όλα τα εκκρεμή ζητήματα της αναγνώρισης της κρητικής σημαίας, της προστασίας των Κρητών υπηκόων εκτός της νήσου και ιδιαίτερα εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τα ζητήματα των φαρικών, λιμενικών και τηλεγραφικών τελών και των διομολογήσεων (capitulations) θα λύνονταν κατά το πρότυπο της λύσης που δόθηκε στη Βουλγαρία.

Ο Βενιζέλος πίστευε ότι κατ' αυτόν τον τρόπο η Κρήτη θα έφθανε ταχύτερα και ασφαλέστερα στην εθνική αποκατάσταση. Ο Φούμης, που αργότερα συντάχτηκε με τον πρώτο στο κίνημα του Θερίσου, δήλωσε ότι αυτές οι ιδέες δεν θα μπορούσαν να υποστηριχθούν⁵⁰⁶, αφού επρόκειτο για εθνικό ζήτημα, το οποίο διαχειριζόταν αποκλειστικά η ελληνική βασιλική δυναστεία. Ο σύμβουλος επί των Οικονομικών πρόσθεσε ότι, σύμφωνα με τον πρόξενο της Ρωσίας, κάθε τέτοια πρόταση αποκλείεται από την ίδια τη Διακοίνωση των Δυνάμεων. Ο Βενιζέλος διαμαρτυρήθηκε απέναντι στην αντίληψη του αποκλειστικού χειρισμού του εθνικού ζητήματος από το βασιλικό οίκο⁵⁰⁷ και υποστήριξε ότι η πρότασή του θα μπορούσε να υποβληθεί προς τις Δυνάμεις ως εναλλακτική λύση, μετά το αδιέξοδο αναφορικά με την Ένωση. Και οι δύο άνδρες συμφώνησαν ότι αυτό το σοβαρό ζήτημα έπρεπε να παραπεμφθεί στην Κρητική Συνέλευση και στο σημείο αυτό, πάντα κατά τον Βενιζέλο, έληξε η συζήτηση. Τα άλλα μέλη του Υπουργικού Συμβουλίου και συγκεκριμένα ο Νικόλαος Γιαμαλάκης υποστήριξε ότι «το πράγμα έχρηζε πολλής μελέτης» και συμφώνησε με την άποψη Βενιζέλου ότι η κρητική κυβέρνηση έπρεπε να έχει λόγο στο Κρητικό Ζήτημα. Κατά το ίδιο δημοσίευμα, ο σύμβουλος των Εσωτερικών Μανούσος Κούνδουρος δεν εξέφρασε καμία γνώμη για το θέμα⁵⁰⁸.

---

⁵⁰⁶ Από ό,τι φαίνεται, ο Φούμης είχε διαφοροποιηθεί αρχικά με την πρόταση Βενιζέλου, γεγονός που φανερώνει ότι η ομάδα Βενιζέλου δεν ήταν από την αρχή πολιτικά συμπαγής.

⁵⁰⁷ Ο ίδιος ανέφερε χαρακτηριστικά προς τον πρίγκιπα Γεώργιο: «[...]Ως ένας εκ των τριακοσίων χιλιάδων Κρητών, δεν σας εκχωρώ το δικαίωμά μου, ώστε μόνοι σας να ρυθμίζετε αυτοβούλως την εθνικήν πολιτικήν του τόπου μου[...].» Βλ. Θεοχάρη Δετοράκη, *Ιστορία της Κρήτης*, ό.π., σ. 441.

⁵⁰⁸ Εφ. *Κήρυξ*, Χανιά, 4 Ιανουαρίου 1902. Ο συνδυασμός της άποψης του Graves με τη διήγηση του Βενιζέλου μπορεί να μας δώσει μία κατά το δυνατόν ολοκληρωμένη εικόνα για το τι ακριβώς έγινε σε αυτήν τη συνάντηση, καθώς δεν κρατήθηκαν επίσημα πρακτικά, αφού η συζήτηση έγινε εκτός ημερησίας διάταξης και στο διάλειμμα της συνεδρίασης του συμβουλίου.

Ο ίδιος, όμως, ο Κούνδουρος στα απομνημονεύματά του αναφέρει ότι στη συζήτηση υποστήριξε με επιχειρήματα την αντίθετη πολιτική με τον Βενιζέλο και ότι η πλειονότητα των συμβούλων είχε την ίδια με αυτόν γνώμη. Ως προς το τελευταίο, συνδυάζοντας τις προαναφερθείσες μαρτυρίες, ο σύμβουλος Φούμης ήταν αντίθετος με τον Βενιζέλο, γεγονός που επιβεβαιώνουν οι Graves, Βενιζέλος και Κούνδουρος⁵⁰⁹. Ο σύμβουλος Γιαμαλάκης διατύπωσε τις επιφυλάξεις του, αλλά συμφώνησε ότι έπρεπε το Συμβούλιο να έχει γνώμη για το εθνικό ζήτημα, άποψη που δε συμφωνεί με την εκδοχή του Graves⁵¹⁰, εντούτοις ως προς το πρώτο σκέλος φαίνεται ότι είναι κοντά στην πραγματικότητα⁵¹¹. Τέλος, ο Κούνδουρος αντιτάχθηκε στις απόψεις του Βενιζέλου, γεγονός, όμως, που το επιβεβαιώνει μόνο ο ίδιος⁵¹².

Βέβαια, είναι λίγο δύσκολο να πιστέψει κάποιος ότι σε ένα τόσο σοβαρό ζήτημα ο Κούνδουρος δεν πήρε συγκεκριμένη θέση. Ωστόσο, κι αν ακόμα υποθέσουμε ότι δεν εξέφρασε τη γνώμη του, ενδεχομένως να μην μπορούσε να αποδεχτεί κάτι τέτοιο στα απομνημονεύματά του. Από την άλλη, η συμπεριφορά αυτή συνάδει με την ιδιοσυγκρασία του Κούνδουρου, όπως την περιγράφει ο Βρετανός πρόξενος Howard. Συγκεκριμένα, επισημαίνει για τον Κούνδουρο τα εξής: [...]*Ο κ. Κούνδουρος είναι αρκετά διαφορετικός [από τους*

---

⁵⁰⁹ F.O. 78/5133, γενικός πρόξενος Graves προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χαλέπα, 6 Απριλίου 1901 (Confidential). - Εφ. *Κήρυξ*, Χανιά, 4 Ιανουαρίου 1902. - Μανούσου Ρ. Κούνδουρου, *Ημερολόγιον, Ιστορικά και Διπλωματικά Αποκαλύψεις, Η απελευθερωτική Επανάστασις της Κρήτης και η Αρμοστέία αυτής*, Αθήνα 1921, σ. 289.

⁵¹⁰ F.O. 78/5133, γενικός πρόξενος Graves προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, ό.π.

⁵¹¹ Ο ίδιος ο Γιαμαλάκης σε επιστολή του προς το Ηγεμονικό Συμβούλιο που απέστειλε, προκειμένου να αποκαταστήσει την αλήθεια γύρω από τις κατηγορίες που διατυπώθηκαν προς το πρόσωπο του Βενιζέλου αναφέρει: «[...] Έγώ τότε είχον λάβει την τιμή να είπω ότι οί λόγοι τούς όποιους ό κ. Βενιζέλος προβάλλει [...] μοι φαίνονται πολὺ σοβαροὶ καὶ ἄξιοι προσοχῆς, ἀλλ' ὅτι μὴ γνωρίζων τὴν θέσιν εἰς ἣν εὐρίσκεται τὸ ζήτημά μας, διότι, τούτο εὐρίσκεται εἰς τὰς χεῖρας τῆς Α.Μ. τοῦ Βασιλεῶς καὶ τῆς Α.Β.Υ. τοῦ Ἡγεμόνος, δὲν εἶχον εἰς χεῖρας μου τὰ στοιχεῖα, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἡδύναμην νὰ στηριχθῶ διὰ νὰ ἀποφανθῶ, ἐὰν ἡ ὑπὸ τοῦ κ. Βενιζέλου προτεινόμενη γνώμη ἡδύνατο νὰ βλάψῃ ἢ νὰ ὠφελῆσῃ τὸ ζήτημα, μὴ δυνάμενος σὲ ν' ἀναλάβω τὴν εὐθύνην τοιούτου ζητήματος ἐν ἀγνοίᾳ τῆς θέσεως ἐν ἣ εὐρίσκεται σήμερον, καλὸν ἐθεώρησα νὰ μείνῃ μέχρι τῆς βουλῆς, ἀφοῦ μάλιστα εἶναι προσεχῆς ἡ σύνοδος αὐτῆς, ἵνα ἡ κυριαρχία τοῦ λαοῦ ἀπεφανθῇ ἐπ' αὐτοῦ [...]».

Βλ. Ν. Γιαμαλάκης προς Ηγεμονικό Συμβούλιο, Χανιά, 19 Μαρτίου 1901, αρ. πρωτ. 1005, αριθ. διεκ. 763. Η επιστολή δημοσιεύτηκε αυτούσια στον *Κήρυκα*, ένα χρόνο περίπου μετά την απόλυση του Βενιζέλου (εφ. *Κήρυξ*, Χανιά, 18 Ιανουαρίου 1902).

⁵¹² Κούνδουρου, ό.π., σ. 289. - ο Βενιζέλος και ο Γιαμαλάκης επισημαίνουν ότι ο Κούνδουρος δεν τοποθετήθηκε επί των απόψεων του πρώτου. Βλ. σχετικά F.O. 78/5133, Γενικός πρόξενος Graves προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χαλέπα, 6 Απριλίου 1901 (Confidential) [βλ. Παράρτημα Μεταγραμμένων Εγγράφων, αρ. 1], και ιδιαίτερα εφ. *Κήρυξ*, Χανιά, 4 Ιανουαρίου 1902 και εφ. *Κήρυξ*, Χανιά, 18 Ιανουαρίου 1902 και συγκεκριμένα την υπ' αριθ. 1005/ 19⁰¹ Μαρτίου 1901 επιστολή του Γιαμαλάκη προς το Ηγεμονικό Συμβούλιο που δημοσιεύεται αυτούσια στην τελευταία.

Βενιζέλο και Σφακιανάκη]. Εντυπωσιάζει με τη δυναμική του προσωπικότητα. Μιλάει λίγο και χαμηλόφωνα [...] δεν είναι ιδιαίτερα σχολαστικός [...]»⁵¹³.

Μέσα σε αυτό το κλίμα, ο Πρίγκιπας Γεώργιος συνέχισε τη μονοδιάστατη πολιτική του, απειλώντας τις Δυνάμεις με παραίτηση, αν δεν παραχωρούσαν την Ένωση, επιμένοντας ότι δε θα μπορούσε να ελέγξει ενδεχόμενες λαϊκές ενωτικές εκδηλώσεις⁵¹⁴. Λίγες μέρες μετά τη συνεδρίαση του Συμβουλίου, ο Ιωάννης Σκαλτσούνης, δικαστικός σύμβουλος στην Ανώτατη Διεύθυνση των Οικονομικών, δημοσίευσε επιστολή στην αθηναϊκή εφημερίδα *Άστυ*, στην οποία αποδοκίμασε κάθε πρόταση αναφορικά με το Κρητικό Ζήτημα που θα οδηγούσε στην μεταβολή του υπάρχοντος πολιτικού καθεστώτος⁵¹⁵. Την επόμενη μέρα η ίδια εφημερίδα κατηγορήσε, εμμέσως πλην σαφώς, τον Βενιζέλο ότι πρότεινε στο Ηγεμονικό Συμβούλιο να κηρύξει την Κρήτη ανεξάρτητη Ηγεμονία, προδίδοντας από ιδιοτελή κίνητρα την ιδέα της ένωσης με την Ελλάδα, προκειμένου να αναλάβει ο ίδιος τη διακυβέρνηση της Κρήτης⁵¹⁶. Ακολούθησε νέο επικριτικό δημοσίευμα από την εφημερίδα *Πατρίς*⁵¹⁷ των Χανίων, που ήταν γνωστό ότι αποτελούσε ημεπίσημο όργανο του Αρμοστή. Ο Βενιζέλος απέστειλε υπόμνημα προς τον Πρίγκιπα με το οποίο διαμαρτυρόταν ανοιχτά για τον ιδιαίτερο γραμματέα του Αρμοστή, Ανδρέα Παπαδιαμαντόπουλο, τον οποίο κατηγορήσε ευθέως ότι τροφοδότησε με συκοφαντικά για το πρόσωπό του σενάρια την εν λόγω εφημερίδα.

Ιδιαίτερη βαρύτητα έδωσε στα όσα απαξιωτικά γράφτηκαν από κύκλους της αρμοστείας στο άρθρο που αναφέρεται στο ρόλο της κρητικής κυβέρνησης στο ζήτημα της Ένωσης, που είναι αντιπροσωπευτικό για τα περιθώρια των αντιδράσεων των κρητικών κυβερνήσεων στο Κρητικό Ζήτημα την περίοδο της αρμοστείας του Γεωργίου. Σύμφωνα με τους κύκλους αυτούς, όπως μας τους μεταφέρει η Αντιπολίτευση, «[...] Η κυβέρνησις δὲν ἔχει νὰ κάμη τίποτε ἀπολύτως [...] ἐν τῷ ζητήματι τῆς ἐθνικῆς τῆς νήσου ἀποκαταστάσεως, ἡ γνώμη οἰουδήποτε συμβούλου δὲν ἔχει βαρύτητα μείζονα τῆς γνώμης οἰουδήποτε ἀστοῦ καὶ ἡ γνώμη τῆς ὀλότητος τῆς κυβερνήσεως δὲν ἔχει ἀξίαν μείζονά τῆς γνώμης τεσσάρων πολιτῶν τυχαίων [...]»⁵¹⁸. Δημοσιοποιώντας την παραπάνω άποψη, ο Βενιζέλος διαμαρτυρόταν ενάντια στην απαξίωση από τον Αρμοστή του ρόλου των

---

⁵¹³ F.O. 881/8500 (Confidential), Part XII, *Further Correspondence Respecting the Affairs of Crete, July and August 1905*, γενικός πρόξενος Howard προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 26 Ιουνίου 1905.

⁵¹⁴ F.O. 78/5133, γενικός πρόξενος Graves προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χαλέπα, 6 Μαρτίου 1901. - F.O. 421/192, Part VI, *Further Correspondence Respecting the Affairs of Crete. 1901*, Μαρκήσιος του Lansdowne to Sir E. Egerton, Foreign Office, 8 Φεβρουαρίου 1901.

⁵¹⁵ Εφ. *Άστυ*, Αθήνα, 6 Μαρτίου 1901. - Πρβλ. εφ. *Κήρυξ*, Χανιά, 11 Ιανουαρίου 1902.

⁵¹⁶ Εφ. *Άστυ*, Αθήνα, 7 Μαρτίου 1901.

⁵¹⁷ Εφ. *Πατρίς*, Χανιά, 13 Μαρτίου 1901.

⁵¹⁸ Εφ. *Κήρυξ*, Χανιά, 18 Ιανουαρίου 1902.

μελών της κρητικής κυβέρνησης και διεκδικούσε συμμετοχή στη διαχείριση του Κρητικού Ζητήματος, ενδεχόμενο που του αρνήθηκε ο Πρίγκιπας. Ο Βενιζέλος απάντησε μέσω της εφημερίδας *Ακρόπολις* των Αθηνών, εξηγώντας ότι πρότεινε όχι τη δημιουργία ανεξάρτητης Ηγεμονίας, αλλά την εφαρμογή της πλήρους Αυτονομίας που θα λειτουργούσε ως μεταβατικό στάδιο για την Ένωση⁵¹⁹.

Υπάρχει η άποψη ότι ο πρίγκιπας Γεώργιος παρασύρθηκε από τους Αθηναίους συμβούλους του σε μία αναπόφευκτη σύγκρουση με τον Βενιζέλο, καθώς τον διαβεβαίωναν ότι ο σύμβουλος της Δικαιοσύνης προετοιμαζόταν για μία δυναμική αναμέτρηση⁵²⁰. Ο ίδιος ο Βενιζέλος αποδίδει την ευθύνη της διαρροής των απόρρητων συζητήσεων του Ηγεμονικού Συμβουλίου στον Σκαλτσούνη και στον Παπαδιαμαντόπουλο⁵²¹. Αν και είναι σχεδόν σίγουρο ότι θεωρούσε συνυπεύθυνο τον Πρίγκιπα, λόγοι στρατηγικής δεν τον άφηναν να συγκρουστεί άμεσα μαζί του, τουλάχιστον σ' αυτήν τη φάση⁵²². Άλλωστε, πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι ο Γεώργιος έχαιρε της λαϊκής υποστήριξης.

Βρετανική έκθεση αναφέρεται ξεκάθαρα στο όλο ζήτημα και επιρρίπτει τις ευθύνες στον κύκλο του Αρμοστή, που με τις λανθασμένες εισηγήσεις παρέσυρε το Γεώργιο στη διαμάχη με τον Βενιζέλο, αντί να επιδιώξει να συμφιλιωθεί μαζί του. Συγκεκριμένα, ο πρόξενος Graves γράφει σε επιστολή του προς τον Βρετανό προϊστάμενό του Lansdowne: «[...] η θέση του ίδιου του Πρίγκιπα [...] μού φαίνεται τώρα ότι καθορίζεται πολύ πιο ξεκάθαρα από ό,τι σε προηγούμενα στάδια, όταν υποτίθεται δρούσε με δική του πρωτοβουλία, επηρεαζόμενος σε κάποιο βαθμό από τις θεωρούμενες ως λανθασμένες συμβουλές του προσωπικού του και από τις διάφορες εκδοχές του λαϊκού αισθήματος των Κρητών που έφτανε σ' αυτόν από την ίδια κατεύθυνση. Στην παρούσα σημαντική κρίση, παρουσιάστηκε στερημένος από κάθε πρωτοβουλία. Όλα τα νήματα της συνωμοσίας, της οποίας υπήρξε θύμα ο κ. Βενιζέλος, φαίνεται ότι βρίσκονταν στα χέρια του κύκλου του και μίας ομάδας μη Κρητικών

---

⁵¹⁹ Βλ. εφ. *Ακρόπολις*, Αθήνα, 17 Μαρτίου 1901. Ο Βενιζέλος ανέφερε χαρακτηριστικά: «Κρήτη αυτόνομος, κυβερνώμενη από άρχοντα αρετόν και έχουσα ιδίαν στρατιωτικήν δύναμιν εξίσου ελληνικήν... είναι εγγύτερον της εθνικής τής αποκαταστάσεως, από Κρήτην κατεχομένην στρατιωτικώς υπό των τεσσάρων Μεγάλων Δυνάμεων και κυβερνώμενην υπό εντολοδόχου αυτών». Επίσης βλ. και το άρθρο με τον τίτλο «Γεννηθήτω Φως» που δημοσιεύτηκε από τον Βενιζέλο στην εφ. *Κήρυξ*, Χανιά, 18 Ιανουαρίου 1902. Στο άρθρο αυτό ο Βενιζέλος εκφράζει την έκπληξη του για το δημοσίευμα της εφημερίδας *Άστρ*. Στα παραπάνω γεγονότα αναφέρεται περιληπτικά και σύμφωνα με το νέο Ημερολόγιο ο Βρετανός πρόξενος Graves σε επιστολή του προς το Βρετανικό Υπουργείο Εξωτερικών. Βλ. σχετικά F.O. 78/5133, γενικός πρόξενος Graves προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χαλέπα, 6 Απριλίου 1901 (Confidential).

⁵²⁰ Σβολόπουλος, *ό.π.*, σ. 66-67.

⁵²¹ Εφ. *Κήρυξ*, Χανιά, 11 Ιανουαρίου 1902.

⁵²² Στον Γεώργιο αναφέρεται χαρακτηριστικά ο Graves: «[...] Η γέννησή του, η προσωπικότητά του και η διαχείριση των υποθέσεων από τον καιρό της άφιξής του στην Κρήτη έχουν συνδυαστεί στο να τον κάνουν κατά πολύ ως τον πιο σταθερό παράγοντα στην παρούσα κατάσταση και δεν αντιλαμβάνομαι το ενδεχόμενο αντικατάστασής του ως ύπατου αρμοστή ή πρίγκιπα της Κρήτης με πιθανότητα επιτυχίας [...]». Βλ. σχετικά F.O. 78/5068, γενικός πρόξενος Graves προς τον Μαρκήσιο του Salisbury, Χαλέπα, 1 Οκτωβρίου 1900.

αξιώματούχων και ατόμων που επιζητούσαν εκχωρήσεις και θεωρούσαν τον κ. Βενιζέλο ως κύριο εμπόδιο για την πραγματοποίηση των διαφόρων σχεδίων τους, ενώ αναλήφθηκε αποφασιστική δράση, έπειτα από διαταγή της Αθήνας, η οποία υπαγορεύτηκε με τη σειρά της, από την πίεση του πανελλήνιου σωβινισμού [...]»⁵²³.

Με άλλα λόγια, ο Βρετανός πρόξενος ρίχνει το κύριο βάρος της ευθύνης στο στενό κύκλο του Αρμοστή (Παπαδιαμαντόπουλο, Σκαλτσούνη και τους προσωπικούς συμβούλους του πρίγκιπα που είχαν έρθει μαζί του από την Ελλάδα). Αυτοί παραπληροφόρησαν η καλύτερα υποδαύλισαν την ένταση με τον Βενιζέλο, συνεπικουρούμενοι πάντα από τις εντολές της Αθήνας (της κυβέρνησης και κυρίως του Βασιλιά) και την πίεση της ελληνικής κοινής γνώμης. Είναι, μάλιστα, χαρακτηριστική η φράση «συνωμοσία» που χρησιμοποιεί ο πρόξενος, προκειμένου να χαρακτηρίσει την πολεμική κατά του Βενιζέλου.

Ο Graves αναφέρεται, επίσης, στη στάση του Βενιζέλου απέναντι στις επιθέσεις που είχε δεχτεί. Συγκεκριμένα, ο Βρετανός πρόξενος είχε μία συνάντηση με τον Γεώργιο, το Μάρτιο του 1901, στην οποία υπέβαλε την παραίτησή του, που, όμως, δεν έγινε δεκτή. Στη συνέχεια, θέλησε να υπερασπίσει τον εαυτό του ενάντια στις άδικες κατηγορίες μερικών ελληνικών εφημερίδων. Ο Πρίγκιπας τον ρώτησε, αν σκόπευε να εκφράσει την άποψή του σε κείμενο που θα έφερε την υπογραφή του. Ωστόσο, ο Βενιζέλος προτίμησε να δημοσιεύσει τις απόψεις του με τη μορφή συνέντευξης στον αθηναϊκό τύπο⁵²⁴. Την επόμενη μέρα σε νέα συνάντηση με τον Ύπατο Αρμοστή, παραπονέθηκε για τις επιθέσεις που είχε δεχτεί από την εφημερίδα *Πατρίς* και τον Ι. Σκαλτσούνη. Ως εκ τούτου, ζήτησε από τον Γεώργιο να κάνει δεκτή την παραίτησή του ή να λάβει μέτρα κατά των κατηγορών του. Ο Αρμοστής δεν φάνηκε διατεθειμένος για το δεύτερο και τον διαβεβαίωσε ότι θα μελετούσε την πιθανότητα αποδοχής της παραίτησής του. Έκτοτε, δεν υπήρξε περαιτέρω επικοινωνία ως τη μέρα που ο Βενιζέλος έλαβε την επίσημη γνωστοποίηση της αποπομπής του μέσω διατάγματος⁵²⁵.

Ο Βενιζέλος απολύθηκε από τη θέση του συμβούλου της Δικαιοσύνης στις 18 Μαρτίου του 1901, λόγω της διαφωνίας του με τον πρίγκιπα Γεώργιο αναφορικά με τους χειρισμούς του στο ζήτημα της Ένωσης⁵²⁶. Τα καθήκοντά του ανατέθηκαν προσωρινά στον Κωνσταντίνο Φούμη, σύμβουλο των

---

⁵²³ F.O. 78/5133, γενικός πρόξενος Graves προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χαλέπα, 6 Απριλίου 1901 (Confidential), αρ. 128.

⁵²⁴ Πρβλ. εφ. *Ακρόπολις*, Αθήνα, 17 Μαρτίου 1901.

⁵²⁵ F.O. 78/5133, γενικός πρόξενος Graves προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χαλέπα, 6 Απριλίου 1901 (Confidential).

⁵²⁶ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 19 Μαρτίου 1901, τεύχ. Β', αριθ. 17, Διάταγμα της 18^{ης} Μαρτίου 1901 «περί απολύσεως του επί της Δικαιοσύνης Συμβούλου Ελευθερίου Βενιζέλου» [Βλ. Παράρτημα Φ.Ε.Κ., αρ. 2.].

Οικονομικών⁵²⁷. Η απόλυση του Βενιζέλου προκάλεσε την ικανοποίηση του αθηναϊκού τύπου, που τον χαρακτήριζε ως «προδότη των εθνικών συμφερόντων»⁵²⁸.

Μάταια, ο σύμβουλος της Παιδείας Νικόλαος Γιαμαλάκης ζήτησε από τους συναδέλφους του υπουργούς να συνταχθεί επίσημο ανακοινωθέν, στο οποίο να διαψεύδεται ότι έγινε οποιαδήποτε πρόταση από τον Βενιζέλο να ανακηρυχθεί η Κρήτη ανεξάρτητη ηγεμονία, με σκοπό τη μονιμοποίηση του νέου καθεστώτος. Το αντίθετο, σύμφωνα με την πρόταση Βενιζέλου, η θέση του Ηγεμόνα δεν θα ήταν μόνιμη, ούτως ώστε το ζήτημα της Κρήτης να επανέρχεται κατά διαστήματα στο ευρωπαϊκό προσκήνιο. Επιπλέον, μέσω του Γιαμαλάκη είχε προταθεί από τον Βενιζέλο να συνταχθεί Πρωτόκολλο από τα μέλη του Συμβουλίου, στο οποίο να αναφέρονται όλα όσα είχαν ειπωθεί κατά τη διάρκεια της συνεδρίασης της 22ας Φεβρουαρίου. Το τελευταίο επιθυμούσε να το χρησιμοποιήσει ο Βενιζέλος, για να αμυνθεί απέναντι στις επιθέσεις του τύπου. Η πρόταση, όμως, δεν έγινε δεκτή και εκ νέου προτάθηκε να συνταχθεί από τους συμβούλους νέα επιστολή που να απευθύνεται στον Βενιζέλο, με την οποία να διαψεύδονται τα δημοσιεύματα των εφημερίδων και να εκφράζεται η λύπη των μελών του Συμβουλίου για τη διαστρέβλωση των όσων είχαν ειπωθεί. Τελικά, κανένα αίτημα του Βενιζέλου δεν έγινε δεκτό και τού ζητήθηκε από τα υπόλοιπα μέλη (Κούνδουρος, Φούμης), εφόσον το ήθελε, να στείλει επιστολή για το τι είχε λεχθεί, προκειμένου να του απαντήσουν. Ο Βενιζέλος, όμως, δεν έπραξε κάτι τέτοιο, καθώς θεώρησε ότι έπρεπε να το είχαν ήδη κάνει με δική τους πρωτοβουλία⁵²⁹.

Η αλήθεια, πάντως, είναι ότι τα περιθώρια των αντιδράσεων του πρίγκιπα Γεωργίου απέναντι στις προτάσεις του Βενιζέλου ήταν περιορισμένα. Ο ίδιος ο Ύπατος Αρμοστής απευθυνόμενος στο Βρετανικό Υπουργείο Εξωτερικών επεσήμανε τη δύσκολη θέση στην οποία βρισκόταν και υπογράμμισε ότι στην περίπτωση που συναινούσε στην ίδρυση ενός πριγκιπάτου, διατηρώντας παράλληλα την ιδιότητά του ως Πρίγκιπα της Κρήτης, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως προδότης απέναντι στα εθνικά συμφέροντα και σφετεριστής των δικαιωμάτων του βασιλιά Γεωργίου⁵³⁰.

---

⁵²⁷ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 20 Μαρτίου 1901, τεύχ. Β΄, αριθ. 18, Διάταγμα της 20^{ης} Μαρτίου 1901 «περί αναθέσεως των καθηκόντων του επί της Δικαιοσύνης Συμβούλου εις τον επί των Οικονομικών Σύμβουλον Κωνστ. Μ. Φούμη».

⁵²⁸ Βλ. σχετικά εφ. *Εστία*, Αθήνα, 21 Μαρτίου 1901. - Εφ. *Αστυ*, Αθήνα, 21 Μαρτίου 1901. - Εφ. *Εμπρός*, Αθήνα, 21 Μαρτίου 1901. - Εφ. *Καιροί*, Αθήνα, 22 Μαρτίου 1901. Μόνο η εφημερίδα «Ακρόπολις» κράτησε σχετική απόσταση από το γεγονός της απόλυσης χαρακτηρίζοντάς το ως αναμενόμενο, βλ. εφ. *Ακρόπολις*, Αθήνα, 21 Μαρτίου 1901.

⁵²⁹ Εφ. *Κήρυξ*, Χανιά, 18 Ιανουαρίου 1902.

⁵³⁰ F.O. 78/5411, Ύπατος Αρμοστής πρίγκιπας Γεώργιος της Ελλάδος προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χαλέπα, 27 Μαΐου 1905. - Πρβλ. Πρίγκιπος Γεωργίου της Ελλάδος, *ό.π.*, σ. 73: «[...] Ακόμη και εάν τὸ σχέδιόν τοῦ [τοῦ Βενιζέλου] ἦτο ἐφαρμόσιμον, θὰ ἐγίνετο ἀφορμὴ ἀτελειώτων παρεξηγήσεων ἐκ μέρους τοῦ Ἑλληνικοῦ Τύπου καὶ τῆς

Παρόλα αυτά, ο Gibbons επισημαίνει για τον Γεώργιο ότι ήταν καλύτερο να έχει το δικό του πριγκιπάτο, παρά να είναι δευτερότοκος γιος του βασιλιά των Ελλήνων, κάνοντας υπαινιγμούς για τις αληθινές προθέσεις του πρίγκιπα⁵³¹. Ωστόσο, τουλάχιστον τα πρώτα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας, ο Γεώργιος θεωρούνταν ως ο «ενσαρκωτής της εθνικής ιδέας στην Κρήτη». Μάλιστα, όταν στα 1902 αμφισβητήθηκαν από βουλευτή της Αθήνας οι αγαθές προθέσεις του και η ειλικρίνειά στο ενωτικό αίτημα⁵³², οι βουλευτές και οι αρχηγοί της επαρχίας Μεραμβέλλου διαμαρτυρήθηκαν προς τον πρόεδρο της ελληνικής Βουλής για την αμφισβήτηση αυτή και απ' ό,τι φαίνεται δεν ήταν οι μόνοι⁵³³.

Εάν ο Ύπατος Αρμοστής υποστήριζε, έστω και για μια στιγμή, το σχέδιο του Βενιζέλου, θα δεχόταν ισχυρές πιέσεις από την Ελλάδα, όπου είχε υπονοηθεί ότι επιθυμούσε να καθιερώσει ένα κληρονομικό πριγκιπάτο στην Κρήτη για τα δικά του συμφέροντα, αντί να προωθήσει την εθνική πολιτική της προσάρτησης⁵³⁴. Μάλιστα, κατά τον Βρετανό πρόξενο Graves ο Βενιζέλος «[...] λάμβανε υπόψη την υπερβολικά δύσκολη θέση στην οποία βρισκόταν ο Πρίγκιπας Γεώργιος και ήταν πεπεισμένος ότι [...] έδρασε υπό την ισχυρή πίεση της Αθήνας [...]»⁵³⁵, χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι αμφισβητούνται τα πατριωτικά αισθήματα του τελευταίου. Άλλωστε επανειλημμένα ο Πρίγκιπας είχε απειλήσει τις Δυνάμεις με παραίτηση, προκειμένου να τις πιέσει με αυτόν τον τρόπο να προβούν σε παραχωρήσεις υπέρ της Ένωσης⁵³⁶.

Χαρακτηριστικά, ο Γεώργιος αναφέρει στο υπόμνημά του προς το Γάλλο υπουργό Εξωτερικών Delcassé: «[...] θα θεωρούσα ότι απέτυχα στο καθήκον μου απέναντι στις Μεγάλες Δυνάμεις και στο λαό της Κρήτης, αν δεν επαναλάμβανα αυτό που έχω ήδη εκθέσει στο πρώτο μου υπόμνημα, ότι δηλαδή, για να αποφευχθούν οι διαρκώς αυξανόμενες δυσκολίες, οι οποίες θα γίνουν σε λίγο ανυπέβλητες, δεν υπάρχει παρά μόνο μία λύση – η ένωση της νήσου με την Ελλάδα είναι η μόνη λύση που είχαν διαβλέψει οι Μεγάλες Δυνάμεις στους Κρήτες, εμπιστευόμενες σε ένα πρίγκιπα της βασιλικής οικογένειας της Ελλάδος την ύπατη αρμοσσία της Κρήτης. Είναι η μόνη λύση, την οποία επιθυμεί ο λαός

Ελληνικής κοινής γνώμης και έπομένως θα προξενούσε περισσότερον κακόν παρά καλόν [...].»

⁵³¹ Gibbons, *ό.π.*, σ. 69.

⁵³² Δεν κατέστη δυνατό να εντοπίσουμε το όνομά του.

⁵³³ Α.Γ.Μ., φάκ. 7γ, αρ. εγγρ. 16, Βουλευτές και αρχηγοί επαρχίας Μεραμβέλλου προς πρόεδρο της ελληνικής Βουλής, Επαρχία Μεραμβέλλου, 30 Ιανουαρίου 1902.

⁵³⁴ F.O. 78/5349, γενικός πρόξενος Howard προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 23 Αυγούστου 1904 [Βλ. Παράρτημα Μεταγραμμένων Εγγράφων, αρ. 6.].

⁵³⁵ F.O. 78/5133, Howard προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 6 Απριλίου 1901.

⁵³⁶ Βλ. ενδεικτικά F.O. 421/192, *Part VI, Further Correspondence Respecting the Affairs of Crete. 1901*, Μαρκήσιος του Lansdowne προς τον Sir E. Egerton, Foreign Office, 8 Φεβρουαρίου 1901. - F.O. 78/5133, γενικός πρόξενος Graves προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χαλέπα, 6 Μαρτίου 1901. -

F.O. 88/8302, *Memorandum Respecting Crete*, Foreign Office, 27 Οκτωβρίου 1904, και ιδιαίτερα την παράγραφο 2 με τίτλο «Η θέση του Πρίγκιπα Γεωργίου και οι αιτίες δυσαρέσκειας».

της Κρήτης· η μόνη λύση που ζητά· η μόνη λύση, για την οποία παρακαλεί τις Μεγάλες Δυνάμεις [...]»⁵³⁷.

Κατά τον Γεώργιο, η επιμονή του για την άμεση επίτευξη της Ένωσης είχε να κάνει και με το ότι η τελευταία συσχετίζεται άμεσα με τη λύση του Μακεδονικού Ζητήματος. Μάλιστα, όταν ο πρωθυπουργός της Γαλλίας Clemenceau τον ρώτησε τι θα έκανε στην περίπτωση που η Ευρώπη πρότεινε στην Ελλάδα την παραχώρηση της Κρήτης με αντάλλαγμα τη Μακεδονία, απάντησε ότι θα αποποιούνταν την Ένωση, καθώς η Κρήτη αργά ή γρήγορα θα γινόταν ελληνική, δεδομένου ότι η συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού της επιζητούσε την Ένωση, ενώ το Μακεδονικό Ζήτημα παρουσίαζε και άλλες περιπλοκές, καθώς ενδιαφέρονταν για τη Μακεδονία κι άλλα έθνη και κατέληγε: «[...] ή γνώμη μου είναι ότι πρέπει ή Ένωσις μετά τῆς Ελλάδος νά γίνει τὸ ταχύτερον ἢ νά ἀναβληθεῖ μέχρις ὅτου λυθεῖ τὸ Μακεδονικόν»⁵³⁸.

Βέβαια, οι δηλώσεις του αυτές εκ πρώτης όψεως δε συνάδουν με τη δυναμική μονοδιάστατη επιμονή του για Ένωση. Ακόμα, η παράμετρος ότι θα αποποιούνταν την προσάρτηση της Κρήτης, εφόσον θα είχε δοθεί στην Ελλάδα η Μακεδονία, είναι μία δήλωση που ασφαλώς, αν τη γνωστοποιούσε στους Κρήτες, θα αντιμετώπιζε την αντίδρασή τους. Η ευκολία με την οποία ο ίδιος αντιπαρέρχεται την υποθετική πρόταση Clemenceau, ότι δηλαδή αργά η γρήγορα η Κρήτη, λόγω της πλειοψηφίας του χριστιανικού πληθυσμού της και της γενικότερης κατάστασης, θα προσαρτιόταν στο ελληνικό κράτος, δε συμβαδίζει με την πρότασή του περί Ένωσης και την απειλή παραίτησης, στην περίπτωση που η πρώτη δεν είχε επιτευχθεί, και περισσότερο προκαλεί σύγχυση ως προς τη στρατηγική του. Στο σημείο αυτό έχει θέση η άποψη του ξένου τύπου ότι την ελληνική εξωτερική πολιτική διαχειριζόταν αποκλειστικά ο βασιλιάς Γεώργιος και κανένας δεν μπορούσε να ισχυριστεί ότι γνώριζε την ακριβή τροπή που πήραν οι σχετικές διαπραγματεύσεις⁵³⁹.

Από την άλλη, ο Βενιζέλος επιθυμούσε την ολοκλήρωση της Αυτονομίας ως μεταβατικό στάδιο για την Ένωση. Ο Βρετανός πρόξενος Howard ανέφερε ξεκάθαρα στα 1904: «[...] ο κ. Βενιζέλος [...] πρότεινε το σχέδιο του αυτόνομου πριγκιπάτου της Κρήτης, θεωρώντας αυτήν την πορεία ως την ταχύτερη για την ένωση με την Ελλάδα και αυτό είχε ως αποτέλεσμα την αποπομπή του στα 1901 [...]»⁵⁴⁰. Ο ίδιος ο Βενιζέλος διακήρυττε από τη στήλη του *Κήρυκα* ότι «[...] η Ένωση αποτελεί τη μόνη ριζική λύση του Κρητικού

⁵³⁷ M.A.E., *Documents Diplomatiques, Affaires d' Orient, Affaire de Crète, 1904-1905*, ό.π., No 9 “Note remise il 15 November 1904 a Delcassé, ministre des Affaires Etrangères, par le Prince Georges, Haut Commissaire en Crète”, σ. 5.

⁵³⁸ Πρίγκιπος Γεωργίου της Ελλάδος, ό.π., σ. 172.

⁵³⁹ F.O. 78/5412, αρ. εγγρ. 5412, όπου δημοσιεύεται τμήμα του άρθρου του Eothen με τίτλο “Crete under Prince George”. Πρβλ. Eothen, “Crete under Prince George”, *The Forthnightly Review*, Σεπτέμβριος 1905, σ. 538.

⁵⁴⁰ F.O. 78/5349, Γενικός πρόξενος Howard προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 23 Αυγούστου 1904 [βλ. Παράρτημα Μεταγραμμένων Εγγράφων, αρ. 6.].

Ζητήματος [...]»⁵⁴¹. Ο κόμης Ormesson, λίγο μετά την αποπομπή του Βενιζέλου, καταλήγει στην εξής συμβιβαστική διαπίστωση σχετικά με τις αντικρουόμενες θέσεις γύρω από το ζήτημα των χειρισμών του Κρητικού Ζητήματος: «[...] και οι μεν και οι δε [ενν. τους φιλοπριγκιπικούς και τους φιλελεύθερους - φιλοβενιζελικούς] είναι ενωτικοί και βλέπουν στην Αυτονομία την πορεία προς την Ένωση [...]»⁵⁴².

Πάντως, ο Πρίγκιπας βρέθηκε σε ιδιαίτερα δύσκολη θέση και η δυσκολία ενισχύθηκε ακόμα περισσότερο, καθώς, στις αρχές του 1901, διάχυτη ήταν η εντύπωση ότι υπήρχαν Κρήτες που προτιμούσαν την Αυτονομία παρά την Ένωση. Χαρακτηριστική είναι η επιστολή του Ρώσου υπουργού Εξωτερικών Montebello προς το Γάλλο ομόλογό του, στην οποία τού αναφέρει ότι οι Κρήτες θα προσαρμοστούν σταδιακά στην κατάσταση της Αυτονομίας και θα απαρνηθούν την Ένωση, «που δε συνάδει με τα συμφέροντά τους, αλλά μόνο με τη φιλοτιμία τους»⁵⁴³. Στην ίδια λογική και ο Βρετανός πρόξενος Graves αναφέρει πως δεν είχε πάψει να τονίζει σε κάθε Κρητικό τα πολλαπλά οικονομικά και άλλα πλεονεκτήματα που απολάμβανε στο αυτόνομο καθεστώς και που αναπόφευκτα θα θυσιάζε στην περίπτωση που θα ενωνόταν η νήσος με την Ελλάδα. Εντούτοις, οι Κρήτες δήλωναν έτοιμοι να δεχτούν όποια «θυσία» αντί της Ένωσης. Ακόμα και όσοι επιθυμούσαν τη διατήρηση του status quo της Κρητικής Πολιτείας διεκδικούσαν την Ένωση το ίδιο δυναμικά με άλλους συμπατριώτες τους, κάτω από την πίεση της κοινής γνώμης⁵⁴⁴.

Παρόλα αυτά, ιδιαίτερα μετά την απόλυση του Βενιζέλου, στους διπλωματικούς κύκλους της Ευρώπης δημιουργήθηκε η εντύπωση πως οι Κρήτες θα επιθυμούσαν σταδιακά ένα μόνιμο αυτόνομο καθεστώς⁵⁴⁵. Στο ίδιο μήκος κύματος κυμαίνονται οι δηλώσεις του πρεσβευτή της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη και του ομολόγου του στη Ρώμη. Ο τελευταίος, μάλιστα, προειδοποίησε ότι, στην περίπτωση που πραγματοποιούνταν η Ένωση, θα δημιουργούνταν στην Κρήτη αυτόνομο κόμμα⁵⁴⁶. Πολύ νωρίτερα, ο Γάλλος πρόξενος στην Κρήτη Blanc υποστήριξε το σχέδιο της ολοκληρωμένης Αυτονομίας⁵⁴⁷. Ως εκ τούτου, οι ιδέες του Blanc συμβάδιζαν με την ιδέα της ολοκλήρωσης του αυτόνομου καθεστώτος, που πρότεινε ο Βενιζέλος, με μία διαφορά ως προς τον τελικό στόχο. Ο Βενιζέλος επιθυμούσε την πλήρη εφαρμογή της Αυτονομίας που θα χρησίμευε ως μεταβατικό στάδιο για την Ένωση. Σ' αυτήν τη φάση η ολοκλήρωση της Αυτονομίας θα εξυπηρετούσε

⁵⁴¹ Εφ. *Κήρυξ*, Χανιά, 7 Δεκεμβρίου 1901.

⁵⁴² Α.Μ.Α.Ε., *Crete, NS 44*, κόμης Ormesson προς Delcassé, Αγ. Πετρούπολη, 10 Ιουνίου 1901.

⁵⁴³ Α.Μ.Α.Ε., *Crete, NS 41*, Montebello προς Delcassé, Αγ. Πετρούπολη, 31 Ιανουαρίου 1901.

⁵⁴⁴ F.O. 78/5068, γενικός πρόξενος Graves προς τον Μαρκήσιο του Salisbury, Χαλέπα, 1 Οκτωβρίου 1900.

⁵⁴⁵ Α.Υ.Ε., *Κεντρική Υπηρεσία 1901*, Δηλιγιάννης προς Ελληνικό Υπουργείο των Εξωτερικών, 13/26 Οκτωβρίου 1901.

⁵⁴⁶ Α.Μ.Α.Ε., *Crete, NS 41*, Bapst προς Delcassé, Κωνσταντινούπολη, 12 Φεβρουαρίου 1901. - Α.Μ.Α.Ε., *Crete, NS 43*, Barrere προς Delcassé, Ρώμη, 10 Νοεμβρίου 1901.

⁵⁴⁷ Α.Μ.Α.Ε., *Crete, NS 40*, Blanc προς Delcassé, Χανιά, 23 Μαρτίου 1900.

όλους εκτός από τον Ύπατο Αρμοστή, που είχε να αντιμετωπίσει τις υποσχέσεις του απέναντι στους Κρήτες, την ελληνική κοινή γνώμη και τη λεπτή θέση του ως μέλους της ελληνικής βασιλικής δυναστείας.

Ο Κ. Σβολόπουλος υποστηρίζει ότι οι προτάσεις του Βενιζέλου τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, από τη στιγμή που δεν αποτελούσαν επίσημη πολιτική πρόταση, προκαλούσαν διχογνωμία και σύγχυση αναφορικά με την επιθυμία των Κρητών σχετικά με το εθνικό ζήτημα. Σε συνδυασμό, μάλιστα, με τις ανθενωτικές τάσεις των διπλωματικών κύκλων της Ευρώπης «[...] έτειναν να μεταβληθούν σε όργανο της διεθνούς ανθενωτικής αντίδρασης [...]»⁵⁴⁸. Μάλιστα, φιλοπριγκιπικοί κύκλοι έσπευσαν να κατηγορήσουν τον Βενιζέλο ότι οι προτάσεις του προκαλούσαν εμπόδια στη διευθέτηση του Κρητικού Ζητήματος⁵⁴⁹ και ότι αυτός ευθυνόταν για την αρνητική στάση των ευρωπαϊκών Δυνάμεων, άποψη που, ίσως, να αγγίζει τα όρια της υπερβολής.

Ωστόσο, η εντύπωση περί σύγχυσης και διχογνωμίας ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα της συγκεκριμένης χρονικής στιγμής και με αυτά τα δεδομένα τίθεται εύλογα το ερώτημα, γιατί έθεσε ο Βενιζέλος τότε τις προτάσεις του, τη στιγμή που γνώριζε τα ασφυκτικά περιθώρια του πρίγκιπα Γεωργίου, την πίεση της ελληνικής κοινής γνώμης και την ανθενωτική στάση που υπήρχε στην Ευρώπη. Σε αυτά βασίστηκαν και οι πολιτικοί αντίπαλοι του Βενιζέλου, για να τον κατηγορήσουν ότι λειτούργησε ως πράκτορας ξένων συμφερόντων. Χαρακτηριστικά στο Ημερολόγιό του ο Κούνδουρος αναφέρει ότι οι υπουργοί Εξωτερικών των Μεγάλων Δυνάμεων αισθάνονταν δυσφορία από την επιθυμία του Γεωργίου για Ένωση και «[...] δια νὰ τὸν ἀναχαιτήσουν καὶ διὰ νὰ ἔχωσι δικαιολογίαν διὰ τὴν προβαλλομένην ἄρνησιν ἐζήτησαν νὰ δημιουργήσουν ἀντίθετον πολιτικὴν ἐν τῇ νήσῳ. Πρὸς τοῦτο οἱ ἀντιπρόσωποι των, οἱ ἐν Χανίοις Γενικοὶ Πρόξενοι ἀπετάθησαν τότε πρὸς τοὺς σημαίνοντας συμβούλους τοῦ Ἡγεμόνος. Ἐξ αὐτῶν ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος προσεφέρθη νὰ ὑποστηρίξη τὴν πολιτικὴν ταύτην. Ὅταν δὲ οὗτος εἶχε φθάσει εἰς πλήρη συνεννόησιν μετὰ τοῦ πρυτάνεως τοῦ προξενικοῦ σώματος γάλλου (sic) πρόξενου Blan (sic), τὴν ἐξέθηκεν ἐνώπιόν τοῦ Συμβουλίου τοῦ Ἡγεμόνος [...]»⁵⁵⁰.

Η αλήθεια είναι ότι οι απόψεις του Βενιζέλου προκάλεσαν αυτή τη σύγχυση ως προς την ακριβή επιδίωξη των Κρητών και έγιναν σε μία περίοδο κατά την οποία η θέση του Γεωργίου δεν μπορούσε να είναι διαφορετική. Από την άλλη, οι προτάσεις αυτές τέθηκαν στο Συμβούλιο του Ηγεμόνος τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, γιατί, μετά το ταξίδι του Γεωργίου στην Ευρώπη, ήταν εμφανές ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις δε συνηγορούσαν υπέρ της

⁵⁴⁸ Σβολόπουλος, *ό.π.*, σ. 62-63.

⁵⁴⁹ Εφ. *Πατρίς*, Χανιά, 21 Φεβρουαρίου 1902.

⁵⁵⁰ Κούνδουρου, *ό.π.*, σ. 289.

Ένωσης⁵⁵¹. Αφηναν, όμως, ένα διάυλο συνεννόησης με τη φράση ότι «θα ήταν διατεθειμένες να εξετάσουν με ευμένεια κάθε πρόταση που θα μπορούσε να γίνει για τη βελτίωση της κατάστασης της νήσου»⁵⁵². Ακριβώς αυτό το σημείο εκμεταλλεύτηκε πολιτικά ο Βενιζέλος, για να προβάλλει τις προτάσεις του για ολοκληρωμένη Αυτονομία, που θα λειτουργούσε ως μεταβατικό στάδιο για την Ένωση. Οι προτάσεις αυτές τέθηκαν ενώπιον του Ηγεμονικού Συμβουλίου, όταν απουσίαζε ο πρίγκιπας Γεώργιος, και είχαν περισσότερο το χαρακτήρα βολιδοσκόπησης. Οι τελευταίες είχαν προβληθεί ως ο μοναδικός τρόπος εξόδου από το οικονομικό και πολιτικό αδιέξοδο και απαλλαγής από τη διεθνή προστασία και η εφαρμογή τους αποτελούσε, κατά τον Βενιζέλο, ένα σημαντικό βήμα προς την ενωτική κατεύθυνση.

Η σύμφωνη γνώμη των προξένων, και ιδιαίτερα του Blanc, άφηνε να εννοηθεί ότι οι προτάσεις Βενιζέλου ήταν σχετικά εύκολο να υλοποιηθούν. Από τις προτάσεις αυτές δε λήφθηκε υπόψη η λεπτή θέση του Γεωργίου και η πίεση της ελληνικής κοινής γνώμης. Εντούτοις, ως προς το τελευταίο, ο Βενιζέλος είχε την άποψη ότι εκείνος ως πολιτικός διαμόρφωνε την κοινή γνώμη και δεν έπρεπε να άγεται και να φέρεται από αυτήν⁵⁵³. Ενδεχομένως, επίσης, να κατανοούσε τις όποιες δυσκολίες του Ύπατου Αρμοστή, εντούτοις έδινε ιδιαίτερη βαρύτητα στην ολοκλήρωση της Αυτονομίας και πίστευε ότι είχε κάποιες πιθανότητες να εισακουστεί, ιδιαίτερα μετά την αποτυχημένη έκβαση του ταξιδιού του Γεωργίου. Απ' ό,τι, επίσης, φαίνεται, δεν είχε σκοπό να φτάσει στα άκρα. Οι προτάσεις του ή θα αποκρούονταν ή θα γίνονταν δεκτές. Από τη στιγμή που δεν έγιναν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο αποδεκτές, η παραίτηση γι' αυτόν, και μάλιστα με την επίκληση προβλημάτων υγείας, αποτελούσε μονόδρομο⁵⁵⁴. Ωστόσο, οι διαρροές της συζήτησης που δημοσιοποιήθηκε στον τύπο και μάλιστα από το στενό κύκλο του Αρμοστή, αντί να λειτουργήσουν πυροσβεστικά, υποδαύλισαν την κατάσταση και οδήγησαν στη σύγκρουση.

Ο Γεώργιος δεν είχε εναλλακτική λύση, έπρεπε να απολύσει τον Βενιζέλο και όχι να αποδεχτεί την παραίτησή του, όπως αρχικά είχε πρόθεση. Κατά τον Πρίγκιπα, μπορεί να μην αποτελούσε κίνηση αβρότητας από την πλευρά του, αλλά θα ήταν περισσότερο σκόπιμο πολιτικά να τον απολύσει διότι, αν του ζητούσε να παραιτηθεί «[...] ό τύπος και ό κόσμος εις τας Αθήνας θα είπουν ότι ύφίσταται συνεννόησις, δια νὰ μὴν εἶπω συμπαιγνία μεταξὺ Βενιζέλου καὶ ἐμοῦ καὶ [...] ὅτι ό τρόπος καθ' ὄν

⁵⁵¹ Επομένως, το όλο ζήτημα προέκυψε μετά την επιστροφή του Πρίγκιπα, καθώς μέχρι τότε επρόκειτο για μία απλή ανεπίσημη πρόταση που τέθηκε στο Ηγεμονικό Συμβούλιο.

⁵⁵² Εφ. Ακρόπολις, Αθήνα, 17 Μαρτίου 1901.

⁵⁵³ Ο ίδιος ως πρωθυπουργός της Ελλάδας στα 1911 δε δίστασε να δηλώσει για όσους Κρήτες προσπαθούσαν να εισβάλουν στο ελληνικό κοινοβούλιο, για να πετύχουν de facto την Ένωση: «Έχομεν την γνώμην ότι τα εξωτερικά ζητήματα πρέπει να ρυθμίζει το επίσημον Κράτος, διότι αυτό και μόνο είναι εις θέσιν να μετρήση τας περιστάσεις και τους κινδύνους και όχι οι ανεύθυνοι». Βλ. σχετικά εφ. Πατρίς, Αθήνα, 2 Δεκεμβρίου 1911.

⁵⁵⁴ Εφ. Κήρυξ, Χανιά, 11 Ιανουαρίου 1902.

ἀπομακρύνθη δείχνουν ὅτι οὐδεμία βαθεῖα καὶ ριζικὴ διαφωνία ὑφίσταται μεταξὺ αὐτοῦ καὶ ἐμοῦ [...]. Αντίθετα, ἡ ἀπόλυση θα υποδήλωνε τὴ σοβαρότητα τῆς διαφωνίας⁵⁵⁵.

Ὁ ἴδιος ὁ Βενιζέλος ἀναφερόμενος στὴν ἀπόλυσή του στὸ προσωπικὸ του σημειωματᾶριο δικαιολογεῖ τὴν ἐνέργεια τοῦ Ἀρμοστή. Χαρακτηριστικὰ ἐπισημαίνει: «[...] Ὅρθῶς ἐγένετο ἀπόλυσις καὶ ὄχι ἀποδοχὴ παραιτήσεως, διότι αὕτη θὰ ἐξείγειρεν ὑπονοίας περὶ συμπαιγνίας. Ἀλλὰ δὲν ἔπρεπεν ἐξ ἄλλου νὰ περιέχη τὸ διάταγμα πολιτικὰς ἐκδηλώσεις διὰ τὰς ὁποίας δὲν ὑπῆρχεν ὑπεύθυνος. Ἐν πάσῃ δὲ περιπτώσει δὲν ἔπρεπε νὰ ὑπάρχει ἡ διαφορὰ μεταξὺ Συντάγματος καὶ ἀνακοινώσεως»⁵⁵⁶. Οἱ πολιτικὲς ἐκδηλώσεις σχετίζονται με τὸ αἰτιολογικὸ τῆς ἀπόλυσης, ἐπειδὴ δηλαδὴ ἀναρμόδια υποστήριξε καὶ δημόσια ἐξέθεσε τὴ γνώμη του γιὰ τὸ Κρητικὸ Ζήτημα, ἀντίθετα με τὴν ἐντολὴ καὶ τὴν ἐπίσημη θέση τοῦ Γεωργίου⁵⁵⁷.

Ὁ Βενιζέλος ἤθελε νὰ λήξει ἐκεῖ τὸ ζήτημα, γι' αὐτὸ καὶ ἐρίξε τοὺς τόνους καὶ προσπάθησε νὰ προσεγγίσει τὸ Γεώργιο, δηλώνοντας δημόσια ὅτι ἐγκατέλειπε τὶς προτάσεις του, ἀπὸ τὴ στιγμὴ που δὲν ἐγίναν δεκτές, καὶ ὅτι τασσόταν ὑπὲρ τῆς δυναμικῆς διεκδίκησης τῆς Ἐνωσεως⁵⁵⁸. Ὁ ἴδιος ἀναφέρει στὶς σημειώσεις του: «[...] Πῶς θὰ ἦτο δυνατόν μετὰ τὴν ἀπόλυσίν μου νὰ λέγω πρὸς τὰς Δυνάμεις ὅτι δὲν θέλω τὴν Ἐνωσιν καὶ θέλω ὀριστικὴν Ἡγεμονίαν, ἀφοῦ εἶχα ἤδη ἐν πλάτει δημοσιεύσει τὰς ἰδέας μου ἐν τῇ Ἀκροπόλει; [...]⁵⁵⁹. Στὸ σημειωματᾶριό του ἀναφέρει ὅτι οὐσιαστικὰ τὸ ὅλο θέμα προέκυψε, γιὰτὸν ὁ πρίγκιπας μετέβαινε ἀπὸ ἀποτυχία σὲ ἀποτυχία, καθὼς ἀπέστειλε τὰ ψηφίσματα τῆς Ἐνωσεως καὶ τοῦ ἐπεστράφησαν. Ὡς ἐκ τούτου, ἔπρεπε νὰ βρεθῆ ὁ «ἀποδιοπομπαῖος τράγος», ὅπως ἀνέφερε χαρακτηριστικὰ ὁ Βενιζέλος. Μάλιστα, ὁ τελευταῖος προσπάθησε με ἓνα μαθηματικὸ ὑπολογισμό νὰ ἐξετάσει τὴν πορεία πρὸς τὴν Ἐνωσιν. Σύμφωνα με τὸν ὑπολογισμό αὐτό, πρῶτο στάδιο ἀποτελεῖ ἡ Ἀρμοστεία, ἐπόμενο στάδιο ἡ ολοκλήρωση τῆς Ἀυτονομίας, ἀκολουθεῖ τὸ καθεστῶς τῆς Βοσνίας-Εργεγοβίνης, γιὰ νὰ καταλήξει στὴν Ἐνωσιν. Με βάση τὰ παραπάνω διερωτᾶται: «[...] Διατὶ ἢ μὲν ἀρμοστεία, τὸ ἔλαττον καὶ ἢ

⁵⁵⁵ Πρίγκιπος Γεωργίου τῆς Ἑλλάδος, ὁ.π., σ. 98.

⁵⁵⁶ Α.Β., ἀρ. εἰσαγ. 173, φάκ. 264, υποφάκ. χ.χ., ἀρ. ἐγγρ. 48-54 (προσωπικὸ σημειωματᾶριο) καὶ συγκεκριμένα βλ. τὴ σελίδα με τίτλο «Ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς Ἀπολύσεως».

⁵⁵⁷ *Επίσημος Εφημερὶς τῆς Κρητικῆς Πολιτείας*, Χανιά, 19 Μαρτίου 1901, τεύχ. Β', ἀριθ. 17, Διάταγμα τῆς 18¹⁵ Μαρτίου 1901 «περὶ ἀπολύσεως τοῦ ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης Συμβούλου Ἐλευθερίου Βενιζέλου».

⁵⁵⁸ Εφ. *Κήρυξ*, Χανιά, 7 Δεκεμβρίου 1902.

⁵⁵⁹ Α.Β., ἀρ. εἰσαγ. 173, φάκ. 264, υποφάκ. χ.χ., ἀρ. ἐγγρ. 48-54 (προσωπικὸ σημειωματᾶριο). Πρβλ. εφ. *Ἀκρόπολις*, Ἀθήνα, 17 Μαρτίου 1901.

Βοσνία, τὸ μείζον, θὰ ἦσαν καλὰ, ἢ αὐτονομία δέ, τὸ μέσον, θὰ ἦτο ὀλέθριον; [...]

⁵⁶⁰

Μεθυστικός, ὑποσημοσιός.
Ἀρμοστία, αὐτονομία, ὀσούσια, εὐνοσία
Δικεῖ ἢ μὲν ἁρμοστία, ὁ ἔχθρα,
ἐξ ἢ ὀσούσια, ὁ χείρην, δὲ ἔχθρα καὶ
ἢ αὐτονομία δὲ, ὁ μέσον, δὲ
αὐτο ὀλέθριον.

Μαθηματικός υπολογισμός του πολιτικού καθεστώτος
της Κρητικής Πολιτείας

Πηγή: Μουσείο Μπενάκη – Ιστορικά Αρχεῖα, Αρχεῖο Ελευθερίου Βενιζέλου, Ν. 173,
φάκ. 264, προσωπικό σημειωματάριο.

Πάντως σύμφωνα με τον Βρετανό πρόξενο στην Κρήτη Graves, ο Βενιζέλος τού είχε δηλώσει ότι, παρά το γεγονός ότι θεωρούσε πως του φέρθηκαν σκληρά και άδικα, λάμβανε υπόψη του τη δύσκολη θέση του Πρίγκιπα και δεν ένιωθε προσωπική μνησικακία ή έχθρα εναντίον του. Είχε ξεκαθαρίσει στους υποστηρικτές του ότι δεν θα ανεχόταν προσωπικές επιθέσεις κατά του Πρίγκιπα ούτε θα επιχειρούσε μια στείρα αντιπολίτευση. Παράλληλα, επεσήμανε ότι ο Αρμοστής και η βασιλική δυναστεία είχαν προσφέρει πολύ σημαντικές υπηρεσίες σε Ελλάδα και Κρήτη, άξιζαν το σεβασμό και την υποστήριξη και έπρεπε να συμφωνήσουν όλοι να μην αφήσουν να αγγίζουν τον Αρμοστή οι κομματικές διαμάχες. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Βρετανός πρόξενος εξέφρασε τη λύπη του για την αποπομπή του Βενιζέλου, έπλεξε το εγκώμιό του, ενώ για τα υπόλοιπα μέλη της Κρητικής κυβέρνησης ανέφερε χαρακτηριστικά: «[...] Για κανένα από αυτά δεν μπορεί να λεχθεί ότι είναι κάτι παραπάνω από μια σεβαστή μετριότητα [...]». Από την άλλη, και ο ίδιος ο Πρίγκιπας, κατά την ίδια πηγή, εξέφρασε την λύπη του για την αουστηρότητα που είχε επιδείξει. Ο ίδιος πίστευε ότι, εάν ο Βενιζέλος

⁵⁶⁰ Α.Β., αρ. εισαγ. 173, φάκ. 264, υποφάκ. χ.χ., αρ. εγγρ. 48-54 (προσωπικό σημειωματάριο Βενιζέλου).

περνούσε στην αντιπολίτευση, δεν θα εξασφάλιζε ένα σημαντικό αριθμό οπαδών στο νησί και θεωρούσε ότι μετά την αποπομπή του, δεν θα υφίστατο πολιτικά για τα επόμενα δύο έως τρία χρόνια.

Αποκαλυπτικά των προθέσεων του Βενιζέλου είναι όσα ο ίδιος αναφέρει σε φιλική συζήτηση με το Βρετανό πρόξενο, αμέσως μετά την απόλυσή του. Συγκεκριμένα, του εκμυστηρεύτηκε ότι σκόπευε να εγκαταλείψει προσωρινά την πολιτική ζωή, καθώς χρειαζόταν επειγόντως ξεκούραση, για να ανακτήσει την υγεία του. Ωστόσο, θεωρούσε υποχρέωση στον εαυτό του να αντικρούσει δημόσια τις εναντίον του κατηγορίες, και σκόπευε να θέσει υποψηφιότητα στην Κρητική Συνέλευση. Σύμφωνα, όμως, με τον εκλογικό νόμο, οι δημόσιοι υπάλληλοι, για να ήταν εκλόγιμοι ως βουλευτές θα έπρεπε να έχουν εγκαταλείψει τις θέσεις τους, τουλάχιστον 50 ημέρες πριν από τις εκλογές. Ως εκ τούτου, αποκλειόταν απ' αυτές. Ωστόσο, ένας φίλος του, που ήταν σίγουρος ότι θα εκλεγεί, θα παραιτούνταν από τη θέση του και τότε εκείνος θα προσφερόταν ως υποψήφιος, μόλις περνούσαν 50 ημέρες από την ημερομηνία που απομακρύνθηκε. Θα υιοθετούσε το πρόγραμμα στο οποίο είχε αντιταχθεί ο Αρμωστής, και θα είχε την ευκαιρία σε μια σημαντική περιφέρεια, όπως τα Χανιά, να εξακριβώσει, μέσω μιας ψηφοφορίας που ουσιαστικά θα είχε το χαρακτήρα δημοψηφίσματος, κατά πόσο οι συμπατριώτες του τον θεωρούσαν προδότη ή ενέκριναν την πρότασή του για ειρηνική και σταδιακή εξέλιξη της κατάστασης του νησιού, σύμφωνα με όσα όριζε το Σύνταγμα[πρβλ. Παράρτημα Εγγράφων αρ. 1]⁵⁶¹. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δεν έγινε ποτέ.

Στις εκλογές που ακολούθησαν, οι πολιτικοί αντίπαλοι του Βενιζέλου θριάμβευσαν και η παράταξή του απέτυχε, περισσότερο λόγω του αρνητικού κλίματος που είχε δημιουργηθεί γύρω από το πρόσωπό του. Μετά τις εκλογές, ο Βενιζέλος, κυρίως μέσω των πολιτικών του φίλων, προσπάθησε επανειλημμένα να εξομαλύνει τις σχέσεις του με τον πρίγκιπα Γεώργιο⁵⁶². Ο βουλευτής Ηρακλείου Μιχάλης Πολυχρονίδης προσπάθησε να ρίξει γέφυρα συνεννόησης ανάμεσα στους δύο άνδρες. Ο πρίγκιπας τότε του ζήτησε να δημοσιεύσει ο Βενιζέλος σχετική δήλωση, στην οποία να διατυπώνει τις ιδέες του για την Ένωση. Πράγματι, ο Βενιζέλος συνέταξε μια δήλωση, την οποία ο Πολυχρονίδης έδειξε στον Πρίγκιπα. Αυτός επέφερε ορισμένες τροποποιήσεις και την επέστρεψε, για να δημοσιευτεί. Λίγη ώρα, όμως, αργότερα, ο Πρίγκιπας ειδοποίησε τον Βενιζέλο να μη δημοσιεύσει τη δήλωση, γιατί την θεωρούσε περιττή και τον διαβεβαίωσε ότι ο ίδιος δεν αμφέβαλε για τα εθνικά φρονήματά του. Αιτιολόγησε, μάλιστα, αυτήν του την απόφαση με το σκεπτικό

---

⁵⁶¹ F.O. 78/5133, γενικός πρόξενος Graves προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χαλέπα, 6 Απριλίου 1901 (Confidential), αρ. 128.

⁵⁶² Μάλιστα, έστειλε αργότερα επιστολή προς τον βασιλιά Γεώργιο, στην οποία δήλωνε ότι θα απαντούσε δημόσια στις διάφορες συκοφαντίες που του είχαν αποδοθεί. Ο ίδιος γράφει ότι διαβληθεί από παντού ως προδότης και τα πράγματα είχαν φτάσει στο απροχώρητο. Και έπρεπε να αμυνθεί για την τιμή του. Βλ. Α.Β., φάκ. 264, Βενιζέλος προς βασιλιά Γεώργιο (1902).

ότι η Κρητική Βουλή, και ανάμεσα της οι πολιτικοί φίλοι του Βενιζέλου, είχε ψηφίσει υπέρ της Ένωσης⁵⁶³.

Το σίγουρο είναι ότι ο Γεώργιος, και μετά την απόλυση του συμβούλου της Δικαιοσύνης, συνέχισε να υπολογίζει πολιτικά τον Βενιζέλο. Δεν είναι τυχαία η αντίδρασή του, όταν η Κεντρική Επιτροπή Αποζημιώσεων -που ήταν επιφορτισμένη με τη συγκέντρωση χρημάτων και την καταβολή αποζημίωσης στον πληθυσμό που είχε πληγεί από τις βιαιοπραγίες που έλαβαν χώρα στο νησί το 1896 και 1897 - αποφάσισε να αναβάλει την αποστολή της. Συγκεκριμένα, κατά τον Βρετανό αναπληρωτή πρόξενο, ο Γεώργιος θεώρησε ότι περαιτέρω αναβολή θα λειτουργούσε ως «όπλο» στα χέρια των αυξανόμενων οπαδών του Βενιζέλου⁵⁶⁴.

Ο ίδιος ο Πρίγκιπας αναφέρθηκε στις προβλέψεις που υπήρχαν, σύμφωνα με τις οποίες, οι Κρήτες θα αντιδρούσαν στο ενδεχόμενο της απόρριψης από τις Δυνάμεις του αιτήματός τους για Ένωση. Το επόμενο έτος ακολούθησε νέο Υπόμνημα των Δυνάμεων που απέρριπτε την ενωτική λύση. Ωστόσο, δεν πραγματοποιήθηκαν έκτροπα μετά το Υπόμνημα της 22ας Φεβρουαρίου του 1902. Παράλληλα, επεσήμανε ότι χρησιμοποίησε όλη του την επιρροή, για να επαναφέρει την ηρεμία στο νησί, ελπίζοντας ότι οι Δυνάμεις με την πρώτη ευκαιρία θα αποφάσιζαν την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, από τη στιγμή που τους είχε ζητηθεί επίμονα μέσω των ψήφων της Κρητικής Συνέλευσης⁵⁶⁵.

Στις αρχές του ίδιου μήνα μετέβη στην Αθήνα 5μελής επιτροπή από τους Ν. Γιαμαλάκη πρώην σύμβουλο της Παιδείας⁵⁶⁶, τους βουλευτές Εμμ. Μαρκαντωνάκη, Εμμ. Παπαδερό και Β. Σκουλά και τον οπλαρχηγό Ανδρέα Κακούρη. Η επιτροπή επισκέφθηκε τον πρωθυπουργό της Ελλάδος Αλέξανδρο Ζαΐμη και τον βασιλιά Γεώργιο, χωρίς όμως κανείς από τους δυο να πάρει θέση για τα τεκταινόμενα στην πολιτική ζωή της Κρήτης⁵⁶⁷. Μετά την επιστροφή του πρίγκιπα Γεωργίου από το δεύτερο ταξίδι του στην Ευρώπη, ο Βενιζέλος προσπάθησε να στρέψει το ενδιαφέρον του πρίγκιπα στην επίλυση του «εθνικού ζητήματος»⁵⁶⁸. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Ζαΐμης, προκειμένου να συμβιβάσει τη διάσταση απόψεων μεταξύ Γεωργίου και Βενιζέλου ζήτησε από τον τελευταίο να διακηρύξει με γραπτή του δήλωση τα εθνικά του φρονήματα,

---

⁵⁶³ Αντώνιος Μαρής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το Κίνημα του Θερίσου*, επιμ. Στρατής Παπαμανουσάκης, Χανιά 1985, σ. 84-85.

⁵⁶⁴ F.O. 78/5204, McGregor προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 12 Ιουνίου 1902 [βλ. Παράρτημα Μεταγραμμένων Εγγράφων, αρ. 3].

⁵⁶⁵ M.A.E., ό.π., No 9 “*Note Remise le 15 Novembre 1904 a Delcassé, Ministre des Affaires étrangères, par le prince Georges Haut Commissaire en Crête*”, σ. 5.

⁵⁶⁶ Ο Νικόλαος Γιαμαλάκης παραιτήθηκε από τη θέση του την 21^η Ιουλίου 1901 και αντικαταστάθηκε από τον Αντώνιο Βορεάδη. Βλ. σχετικά *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 21 Ιουλίου 1901, τεύχ. Β', αριθ. 37, Διάταγμα της 21^{ης} Ιουλίου 1901 «περί αποδοχής παραιτήσεως του επί της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως και των θρησκευμάτων συμβούλου Ν. Γιαμαλάκη και διορισμού του Α. Βορεάδου».

⁵⁶⁷ Μαρής, ό.π., σ. 114.

⁵⁶⁸ Εφ. *Κήρυξ*, Χανιά, 13 Σεπτεμβρίου 1902.

καθώς αθηναϊκά δημοσιεύματα⁵⁶⁹ τον εμφάνιζαν αυτονομιστή και ενάντιο στην επίτευξη της Ένωσης, ούτως ώστε να λυθεί κάθε παρεξήγηση. Ο Βενιζέλος και συνέταξε και απέστειλε τη δήλωση αυτή, εντούτοις ο Ζαΐμης, μολονότι έκανε τις απαιτούμενες ενέργειες να διαβιβασθεί, δήλωσε, ύστερα από λίγες μέρες, ότι είχε απορριφθεί από τους αρμόδιους⁵⁷⁰.

Το σίγουρο είναι ότι ο Βενιζέλος θεωρούσε ότι οι κατηγορίες προς το πρόσωπό του αποτελούσαν μέρος μίας σκευωρίας της οποίας το «κέντρο» αποτελούσε ο ιδιαίτερος γραμματέας του αρμοστή, ο νομικός και διπλωμάτης Ανδρέας Παπαδιαμαντόπουλος και τις «πτέρυγες» ο Μανούσος Κούνδουρος και ο δικαστικός σύμβουλος Ιωάννης Σκαλτσούνης⁵⁷¹. Ο Παπαδιαμαντόπουλος υπήρξε ο κορυφαίος της επονομαζόμενης «Αυλής της Χαλέπας», των προσώπων δηλαδή που περιστοιχίζαν και συμβούλευαν τον Γεώργιο. Θεωρήθηκε ως ενορχηστρωτής της κίνησης που εμφάνιζε τον Βενιζέλο ως «προδότη της εθνικής ιδέας», δηλαδή αντίθετο στην Ένωση, όπως αποκρυσταλλώθηκε και μέσα από τα δημοσιεύματα του τύπου⁵⁷². Ο ιδιαίτερος γραμματέας του Γεωργίου δεν ήταν τυχαίο πρόσωπο, καθώς είχε διατελέσει υπασπιστής του ίδιου του βασιλιά Γεωργίου και «συνταγματάρχης των γενικών επιτελών»⁵⁷³. Ο ίδιος ο πρίγκιπας Γεώργιος γράφει για τον Παπαδιαμαντόπουλο: «[...] Ο Γραμματέύς μου Ανδρέας Παπαδιαμαντόπουλος, πού ανήκεν εις τὸ Υπουργεῖον [Εξωτερικῶν] [...] καὶ εἶχεν ἀποσπασθεὶ παρ' ἐμοὶ ὅταν ἀνεχώρησα διὰ Κρήτην, εἶχε διατελέσει Πρόξενος καὶ Γενικὸς Πρόξενος εις διάφορα μέρη καὶ ἦτο πρόσωπον πάσης ἐμπιστοσύνης [...]»⁵⁷⁴. Επομένως, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «ο άνθρωπος του Έλληνα βασιλιά στην Κρήτη», που βοήθουσε τον Πρίγκιπα στη διακυβέρνηση της νήσου, εκτελώντας, πιθανότατα, και άνωθεν εντολές.

---

⁵⁶⁹ Εφ. *Άστυ*, Αθήνα, 6 και 7 Μαρτίου 1901.

⁵⁷⁰ Εφ. *Κήρυξ*, Χανιά, 14 Ιουνίου 1902. Με τον όρο αρμόδιους πιθανόν να εννοεί το βασιλικό όίκο.

⁵⁷¹ Εφ. *Κήρυξ*, Χανιά, 8 Φεβρουαρίου 1902.

⁵⁷² Στεφάνου, *ό.π.*, σ. 35-36.

⁵⁷³ *Η Ελλάδα κατά του Ολυμπιακού Αγώνος του 1898. Πανελλήνιον εικονογραφημένον λεύκωμα*, *ό.π.*,

σ. 21 και 25.

⁵⁷⁴ Πρίγκιπος Γεωργίου της Ελλάδος, *ό.π.*, σ. 10-11.

**Ο ιδιαίτερος γραμματέας του πρίγκιπα Γεωργίου Ανδρέας
Παπαδιαμαντόπουλος**

[Πηγή: *Αρχείο Οικογένειας Αντωνίου Μιχελιδάκη*]

Για το ρόλο του Παπαδιαμαντόπουλου ο ίδιος ο Βενιζέλος αναφέρει: «[...] ὁ πρίγκιψ εἶναι ἀγαθὸς καὶ καλοπροαίρετος ἄνθρωπος, θῦμα ἐνὸς κακοῦ περιβάλλοντος. Οἱ ἰδιοτελεῖς ἀυλοκόλακες συνήθως καταστρέφουν τοὺς καλύτερους ἡγεμόνες. Ὁ Ἄνδρέας Παπαδιαμαντόπουλος, πὸν κακὴ Μοῖρα μὰς εἶχε στείλει γενικὸ πρόξενο τῆς Ἑλλάδος, εὐρέθη ἔδω [...] νὰ δημιουργήσῃ ὅλη αὐτὴ τὴν ἱστορία! [...]»⁵⁷⁵. Δεν γνωρίζουμε πού φτάνουν τα ὅρια τῆς πολιτικῆς ευθύνῃς τοῦ Γεωργίου. Ωστόσο, ἡ προσωπικὴ του ευθύνῃ πρέπει νὰ θεωρεῖται δεδομένη.

Το ἴδιο σχεδὸν διάστημα οἱ κρητικὲς κυβερνήσεις αποτελοῦνταν ἀπὸ άτομα που ἦταν κοντὰ σὲν τὴν πολιτικὴ ἰδεολογία καὶ σὲν τὴν προσωπικὴ ἀντιλήψεις τοῦ Γεωργίου. Μετὰ τὴν παραίτηση τοῦ προσωπικοῦ φίλου τοῦ Βενιζέλου, Ν. Γιαμαλάκη, τὸν Ἰούλιο 1901, ἀκολούθησε νέα παραίτηση, τὸν Αὐγούστο τοῦ ἴδιου ἐτοῦς, τοῦ συμβούλου τῶν Οἰκονομικῶν καὶ τῆς Δικαιοσύνης Κων/νου Φούμη. Ὁ Φούμης ἦταν ἐκεῖνος που εἶχε ἀντιταχθεῖ σὲν τὴν ἀπόψεις τοῦ Βενιζέλου γιὰ τὴν ολοκλήρωση τῆς Ἀυτονομίας⁵⁷⁶. Ωστόσο, λίγα

⁵⁷⁵ Μελάς, ὁ.π., σ. 25.

⁵⁷⁶ Εφ. Κήρυξ, Χανιά, 4 Ἰανουαρίου 1902.

χρόνια μετά, θα πρωτοστατήσει μαζί του κατά την επανάσταση του Θερίσου. Ο Φούμης αντικαταστάθηκε από τον Ηρακλειώτη νομικό⁵⁷⁷ Δαυίδ Ξανθουδίδη⁵⁷⁸. Ο Ξανθουδίδης, γιος του Αντωνίου Ξανθουδίδη - Ζωγράφου, δικηγόρος και μέλος της Βουλής των Κρητών, είχε διατελέσει και τακτικό μέλος του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ηρακλείου⁵⁷⁹. Τελικά δεν αποδέχθηκε το αξίωμα του συμβούλου των Οικονομικών και της Δικαιοσύνης και στη θέση του διορίστηκε ο Ιωάννης Τσουδερός⁵⁸⁰.

Ο Ρεθεμνιώτης Ιωάννης Τσουδερός (1851-1908) ήταν ιατρός, με πλούσιο επαναστατικό παρελθόν στους ενωτικούς αγώνες (υπήρξε γενικός Αρχηγός της Επαρχίας Αγ. Βασιλείου Ρεθύμνης κατά την Επανάσταση του 1878), διετέλεσε πληρεξούσιος και αντιπρόσωπος της Γενικής Συνέλευσης των Κρητών και μέλος της Επιτροπής για τη σύνταξη του πρώτου κρητικού Συντάγματος, ενώ πρόσκεινταν ιδεολογικά στη συντηρητική παράταξη. Άλλωστε εκτός από ηγεμονικός βουλευτής, διορίστηκε ηγεμονικός επίτροπος στην Τράπεζα Κρήτης, λίγο πριν πεθάνει. Σημαντικό υπήρξε το έργο του από τη θέση του συμβούλου των Οικονομικών, καθώς προσπάθησε να θέσει για πρώτη φορά αξιοκρατικά κριτήρια στην πρόσληψη υπαλλήλων της αρμοδιότητάς του, ερχόμενος σε σύγκρουση με το καθεστώς της πολιτικής πατρωνείας. Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί ότι, αν και είχε διοριστεί από τον Πρίγκιπα, τάχθηκε, κατά την Επανάσταση του Θερίσου, υπέρ του συμβιβασμού με τους επαναστάτες, προκειμένου να υπάρξει εσωτερική ειρήνευση στο νησί και να αποφευχθούν τα χειρότερα από ενδεχόμενη επέμβαση των Δυνάμεων⁵⁸¹.

Η κυβέρνηση που σχηματίστηκε ασκούσε τα καθήκοντά της με αυτήν την σύνθεση ως τις 4 Μαΐου του 1902, οπότε και ακολούθησε νέα παραίτηση, αυτή την φορά από τον Μανούσο Κούνδουρο, σύμβουλο των Εσωτερικών. Στην θέση του διορίστηκε ο Γεώργιος Μυλωνογιάννης ή Μυλωνογιαννάκης,

---

⁵⁷⁷ Εφ. Κρήτη, *Εφημερίς της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης*, Χανιά 27 Μαρτίου 1892, αρ. 1291, «Κατάλογος των εκλεξιμών Εφετών, Πρωτοδικών, Ειρηνοδικειακών Παρέδρων και αναπληρωτών αυτών εκ των Χριστιανών και Μουσουλμάνων κατοίκων της Νήσου Κρήτης». - Εφ. Αναγέννησις, Ρέθυμνο, 4 Ιουλίου 1899.

⁵⁷⁸ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 28 Αυγούστου 1901, τεύχ. Β', αριθ. 42, Διάταγμα της 27^{ης} Αυγούστου 1901 «περί αποδοχής παραίτησεως του επί των Οικονομικών και της Δικαιοσύνης Συμβούλου Κωνσταντίνου Φούμη και διορισμού του Δαυίδ Ξανθουδίδου».

⁵⁷⁹ Μ. Ε. Δετοράκης, «Ο εν Ηρακλείω Κρήτης Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος - Κατάλογος των μελών του. Έτος ίδρύσεως 1875», *ό.π.*, σ. 305, σημ. 155.

⁵⁸⁰ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 30 Αυγούστου 1901, τεύχ. Β', αριθ. 43, Διάταγμα της 29^{ης} Αυγούστου 1901 «περί διορισμού Συμβούλου επί των Οικονομικών».

⁵⁸¹ Στεφανίδης, «Πληροφορίες και στοιχεία από το Αρχείο της οικογένειας Στεφανίδη για τα κρητικά ιστορικά συμβάντα κατά τη διετία 1897-1898», *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος...ό.π.*, σ. 450. - Εφ. Κρήτη, *Εφημερίς της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης*, Χανιά 27 Μαρτίου 1892, αρ. 1291, *ό.π.* - *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, *Στενογραφημένα Πρακτικά της Συντακτικής Συνελεύσεως των Κρητών*, Χανιά 1902, «Η προς παρασκευήν πολιτεύματος 16μελής Επιτροπή». - Εφ. Αναγέννησις, Ρέθυμνο, 9 Απριλίου 1900. - Ι.Δ. Μουρέλλου, *Κρητικά Βιογραφία*, (*Συμβολή εις την Ιστορίαν των Επαναστάσεων 1821-1866-1878-1896-1897*), Αθήνα (Εστία) 1931, σ. 141, 206, 208.

που κατείχε μέχρι τότε το αξίωμα του Νομάρχη Χανίων⁵⁸². Ο ιατρός Γ. Μυλωνογιάννης (1867-1933) από τον Αποκόρωνα Χανίων, γιος του αρχηγού του Αποκόρωνα Ματθαίου Μυλωνογιάννη που συμμετείχε στις επαναστάσεις του 1866-69 και 1878, πολιτεύτηκε στον τότε Νομό Σφακίων, όπως και ο προκάτοχός του Κούνδουρος, υπήρξε αγωνιστής της Επανάστασης του 1896/97, και διετέλεσε, εκτός από νομάρχη Χανίων, και νομάρχη Λασιθίου, ενώ ιδεολογικά, αρχικά τουλάχιστον, ανήκε στη συντηρητική παράταξη⁵⁸³. Συμπερασματικά, επισημαίνουμε το βραχύβιο των κρητικών κυβερνήσεων, γεγονός που υπήρξε αποτέλεσμα πολιτικών διαφωνιών, δυσαρέσκειας ή πολιτικών συσχετισμών.

Λίγο πριν από τις εκλογές του 1903 σχηματίστηκε νέα κυβέρνηση από άτομα της προσωπικής επιλογής του αρμοστή, και συγκεκριμένα τους Ηρακλή Ιερωνυμάκη, σύμβουλο των Οικονομικών, Ιωάννη Τσουδερό, σύμβουλο των Εσωτερικών, και Αντώνιο Βορεάδη, σύμβουλο της Παιδείας και της Δικαιοσύνης⁵⁸⁴. Ο Ηρακλειώτης Ηρακλής Ιερωνυμάκης (1840-1903 ή πιο πιθανά 1842-1910⁵⁸⁵) υπήρξε δικηγόρος και δικαστικός (αναπληρωματικό μέλος του Εφετείου Χανίων), πληρεξούσιος Νομού Ηρακλείου με τη συντηρητική παράταξη και παρουσίασε πλούσια κοινωφελή δράση⁵⁸⁶. Από μικρή ηλικία ασχολήθηκε με το Κρητικό Ζήτημα και αρχικά υπερασπίστηκε

---

⁵⁸² *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 5 Μαΐου 1902, τεύχ. Β', αριθ. 25, Διάταγμα της 4^{ης} Μαΐου 1902 περί αποδοχής παραιτήσεως του συμβούλου των Εσωτερικών και αντικατάστασής του. - Η τελευταία μετακίνηση οδήγησε σε μία σειρά από πολιτικές αλλαγές. Στη θέση του Γεώργιου Μυλωνογιαννάκη στη Νομαρχία Χανίων μετατέθηκε ο μέχρι τότε νομάρχης Λασιθίου Στυλιανός Φωτάκης και τη θέση του Φωτάκη στη Νομαρχία Λασιθίου κάλυψε ο Αντώνιος Σήφακας *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 5 Μαΐου 1902, τεύχ. Β', αριθ. 25, Διάταγμα (αριθ. 94) της 4^{ης} Μαΐου 1902 περί μεταθέσεως του Στυλ. Φωτάκη και περί διορισμού του Αντ. Σήφακα.

⁵⁸³ Μ. Δετοράκης, *Γιατροί αγωνιστές των Κρητικών Επανάστασεων του 19^{ου} αιώνα*, Ηράκλειο 1987,

σ. 95. - Εφ. *Αναγέννησις*, Ρέθυμνο, 1 Απριλίου 1900. -Στεφανίδης, «Πληροφορίες και στοιχεία από το Αρχείο της οικογένειας Στεφανίδη για τα κρητικά ιστορικά συμβάντα κατά τη διετία 1897-1898», *ό.π.*, σ. 449. Υπήρξε ένας από τους πρωταγωνιστές της κίνησης που είχε οργανώσει ο Κούνδουρος το 1906, προκειμένου να εμποδίσει την αναχώρηση του Πρίγκιπα από την Κρήτη (πρβλ. Κούνδουρος, *Ημερολόγιον...ό.π.*, σ. 294).

⁵⁸⁴ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 12 Δεκεμβρίου 1902, τεύχ. Β', αριθ. 65, «Διάταγμα της 11ης Δεκεμβρίου 1902 περί αποδοχής παραιτήσεως του Συμβούλου των Εσωτερικών και διορισμού αντ' αυτού, του Ιωάννη Τσουδερού». - *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 12 Δεκεμβρίου 1902, τεύχ. Β', αριθ. 65, «Διάταγμα της 11^{ης} Δεκεμβρίου 1902 περί του διορισμού του Συμβούλου επί των Οικονομικών Ηρακλέα Ιερωνυμάκη, αντί του Ιωάννου Τσουδερού, διορισθέντος Συμβούλου επί των Εσωτερικών».- *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 14 Ιανουαρίου 1903, τεύχ. Α', αριθ. 1, «Γραφείον Συμβουλίου του Ηγεμόνος, Απόσπασμα της εν τω υπ' αριθ. 1 της 3^{ης} Ιανουαρίου πρακτικό αποφάσεως του Συμβουλίου του Ηγεμόνος». Το πρακτικό υπογράφουν οι εν λόγω σύμβουλοι.

⁵⁸⁵ Κίττυ Βεργώτη - Ιερωνυμάκη, *Οι ρίζες μου*, Ηράκλειο 2007, σ. 382.

⁵⁸⁶ Στεφανίδης, *ό.π.*, σ. 448. - Εφ. *Λευκά Όρη*, Χανιά, 18 Αυγούστου 1884. - Εφ. *Κρήτη*, *Εφημερίς της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης*, Χανιά 27 Μαρτίου 1892, αρ. 1291, *ό.π.*

την πρόταση της Αγγλίας για αυτόνομη Κρήτη. Επί αρμοστείας Γεωργίου τάχθηκε στο πλευρό του πρίγκιπα και υποστήριξε το ενωτικό αίτημα. Ο ίδιος διεκπεραίωσε νομικές υποθέσεις στα Χανιά, όπου βρισκόταν το Εφετείο. Από ένα σημείο και μετά κατοικούσε, λόγω της εργασίας του, περισσότερο στα Χανιά, παρά στο Ηράκλειο. Μάλιστα, σε κάποιες υποθέσεις είχε συνεργαστεί και με τον Ελευθέριο Βενιζέλο⁵⁸⁷.

Ο Αντώνιος Βορεάδης (1858-1913) από το Τζερμιάδω Λασιθίου, γνωστός φιλόλογος της εποχής με μεταπτυχιακές σπουδές στην Ιένα, (η διδακτορική του διατριβή ήταν πάνω στο Θουκυδίδη και εγκρίθηκε μετ' επαίνου "summa cum gloria")⁵⁸⁸, δίδαξε στα Χανιά, στη Σύμωρη και στη Νεάπολη και στην Ευαγγελική Σχολή της Σάμου. Ξεκίνησε την πολιτική του καριέρα στα 1889 ως πληρεξούσιος Λασιθίου. Παράλληλα, υπήρξε, μέλος του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ηρακλείου και γυμνασιάρχης⁵⁸⁹, εκδότης της εβδομαδιαίας εφημερίδας *Ηράκλειον* και το 1899 διορίστηκε από τον πρίγκιπα νομάρχης Ρεθύμνου, προτού αναλάβει την κυβερνητική του θέση. Ασφαλώς, αξίζει να σημειωθεί η συγγένεια που τον συνέδεε με τον ηγέτη της συντηρητικής παράταξης με την οποία πολιτευόταν, Αντώνιο Μιχελιδάκη, καθώς υπήρξε ανάδοχος της κόρης του Κλεάνθης και στην πολιτική τέτοιες σχέσεις έχουν ιδιαίτερο σημασιολογικό βάρος. Ανεξάρτητα από το παραπάνω, υπήρξε ιδιαίτερα αποτελεσματικός στα καθήκοντα που ανέλαβε. Πολύ σημαντικό υπήρξε το εκπαιδευτικό του έργο. Κατά την Επανάσταση του Θερίσου είχε τεθεί υπό αστυνομική επιτήρηση ως ιδεολογικά προσκείμενος στους επαναστάτες⁵⁹⁰. Με το ενωτικό κίνημα του 1905 άλλαξε στρατόπεδο, για να πολιτευτεί ως συνεργαζόμενος με τον Βενιζέλο, γεγονός που σηματοδότησε και το πολιτικό του τέλος⁵⁹¹.

Το βραχύβιο των κρητικών κυβερνήσεων και ο διορισμός μη πολιτικών προσωπικοτήτων κάνει φανερή την πτώση του κύρους του Ηγεμονικού Συμβουλίου. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, πολύ αργότερα, αναφέρθηκε σε συνέντευξή του στην αθηναϊκή εφημερίδα *Ίμβρος* (στην ίδια εφημερίδα παραπέμπει και σχετική έκθεση του Βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών) στους διορισμούς των συμβούλων που έκανε ο πρίγκιπας. Χαρακτηριστικά επισημαίνει: «[...] Υστερα από δύο χρόνια του παρόντος καθεστώτος δεν διορίστηκαν πολιτικοί ως σύμβουλοι, αλλά απλώς αξιωματούχοι, όπως ο κ. Μυλωνογιαννάκης, πρώην Νομάρχης, ο κ. Τσουδερός ιατρός, και ο κ. Βορεάδης Νομάρχης. Με αυτά τα μέσα καταρρίπτουν κάθε ιδέα πολιτικής υπευθυνότητας. Υπό αυτές τις συνθήκες [οι παραπάνω] δεν έχουν άλλη επιλογή από το να υπηρετούν τις επιθυμίες της κυβέρνησης, με σκοπό να εξασφαλίσουν μια άλλη θέση κατά την συνταξιοδότησή τους. [...] Αυτό είναι το αποτέλεσμα των δικών

⁵⁸⁷ Βεργώτη Ιερωνυμάκη, *ό.π.*, σ. 50, 56.

⁵⁸⁸ Ξυριτάκης, *ό.π.*, σ. 42-43, σημ. 17.

⁵⁸⁹ Μανώλης Ε. Δετοράκης, «Ο εν Ηρακλείω Κρήτης Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος - Κατάλογος των μελών του. Έτος ίδρύσεως 1875», *ό.π.*, σ. 306 και σημ. 168.

⁵⁹⁰ F.O. 881/8569, *Military Low Regulation. Order No 2*, Ηράκλειο, 30 Αυγούστου 1905.

⁵⁹¹ Καρέλλης, *ό.π.*, σ. 88-89. - Ξυριτάκης, Αντώνιος Μιχελιδάκης...*ό.π.*, σ. 42-43, σημ. 17.

μας σχολίων και διαμαρτυριών σε ό,τι αφορά το σύστημα διορισμού των πολιτικών σε θέσεις συμβούλων [...]»⁵⁹². Ωστόσο, ο Βενιζέλος υποκρύπτει τη γενικότερη συμβολή των προαναφερθέντων στην Κρητική Υπόθεση και τις ικανότητές τους, στην προσπάθειά του να αμφισβητήσει τον τρόπο διορισμού των μελών της κρητικής κυβέρνησης από τον Αρμοστή. Οι τελευταίοι αποτελούσαν καταξιωμένα μέλη της κρητικής κοινωνίας με σπουδές και κοινωνική αναγνώριση και δεν είχαν ανάγκη από μία δημόσια θέση, για να εξασφαλίσουν τη συνταξιοδότησή τους. Αξίζει να σημειωθεί ότι, το ίδιο έτος, ο Βενιζέλος συνεργάστηκε με τον Αντώνιο Βορεάδη, τον οποίο και είχε κατηγορήσει στο προαναφερθέν δημοσίευμα.

Όπως ήταν επόμενο, οι κυβερνήσεις αυτές δεν διατύπωναν διαφορετική άποψη πάνω στο εθνικό ζήτημα από εκείνη του Αρμοστή, καθώς τα μέλη που τις απάρτιζαν αποτελούνταν από άτομα φίλα προσκείμενα σε αυτόν. Όταν ο Γεώργιος πίεσε εκ νέου, το 1903, τους εκπροσώπους των Μεγάλων Δυνάμεων για παραχωρήσεις υπέρ της Ένωσης, όλες οι ευρωπαϊκές Δυνάμεις αντιτάχθηκαν. Μόνο ύστερα από παρέμβαση της Γαλλίας, δέχτηκαν απλά την υποβολή του ενωτικού ψηφίσματος, χωρίς αυτό να σημαίνει και ότι το υιοθετούσαν.

Σύμφωνα με τον Βρετανό πρόξενο Howard, ο πρίγκιπας αναγκάστηκε προσωπικά να αντιταχθεί στην πολιτική του Βενιζέλου και χάρη στην επιρροή του κατάφερε να εξασφαλίσει μια συντριπτική νίκη εναντίον των οπαδών του τελευταίου, στις εκλογές 1903⁵⁹³. Μάλιστα, τον Ιανουάριο του ίδιου έτους, ο πρίγκιπας αναχώρησε για περιοδεία στο εσωτερικό του νησιού και άτυπα έθεσε ο ίδιος τον εαυτό του επικεφαλής της προεκλογικής εκστρατείας της συντηρητικής παράταξης. Ο ίδιος ο Βενιζέλος αναφέρεται στην περιοδεία αυτή με δημοσίευσμά του στην εφημερίδα *Κήρυξ* των Χανίων, το 1903, κατηγορώντας τον Γεώργιο γι' αυτήν του την ανάμιξη στην πολιτική ζωή του τόπου, που ερχόταν σε αντίθεση με το συνταγματικό ρόλο του. Συγκεκριμένα, επεσήμανε τα εξής: «[...] σκοπὸς τῆς περιοδείας ταύτης τοῦ πρίγκηπος θὰ ἦτο ἡ χρησιμοποίησις τοῦ προσωπικοῦ κύρους καὶ τοῦ γοήτρου Αὐτοῦ πρὸς ὑποστήριξιν τῶν διὰ τὰς προσεχεῖς ἐκλογὰς κυβερνητικῶν ὑποψηφίων, πρὸς καταπολέμησιν δὲ τῶν ὑποψηφίων ὀρισμένης πολιτικῆς μερίδος. Γνωρίζομεν, ὅτι οἱ κυβερνῶντες δὲν ὀπισθοχώρησαν ποτὲ ἐνώπιον οὐδενὸς μέσου, ὅπερ ἠδύνατο νὰ ἐξυπηρετήσῃ τὰ κομματικὰ αὐτῶν συμφέροντα, ἀφοῦ ἐπεδίωξαν νὰ παραστήσουν τὸν τόπον διχαζόμενον ὡς πρὸς τὰ ἔθνικα αὐτῶν ιδεώδη καὶ μίαν πολιτικὴν μερίδα ὡς ἐπιβουλευομένην τὴν θέσιν τοῦ Ἀνωτάτου Ἀρχοντος. [...] Οὐδεὶς ἐφαντάζετο ὅτι ἡ πολιτικὴ κατὰπτωσις ἠδύνατο

⁵⁹² F.O. 78/5410, Μετάφραση από την αθηναϊκή εφημερίδα «*Ἰμβρος*» το Μάρτιο του 1905. Πρβλ. εφ. *Ἰμβρος*, Αθήνα, 26 Μαρτίου 1905.

⁵⁹³ F.O. 78/5349, γενικός πρόξενος Howard προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 23 Αυγούστου 1904.

να ὠθήσει αὐτοὺς μέχρι τοῦ σημείου να ἐπιδιώκουν να παραστήσουν τὸν πρίγκιπα λησμονοῦντα τὴν ὑψηλὴν θέσιν Αὐτοῦ ὡς ἄρχοντας ὀλοκλήρου τοῦ λαοῦ, ὡς κοινῶν πάντων πατρός, καὶ ὑποβιβάζομενον εἰς τὴν θέσιν ἀρχηγοῦ μίας μόνο μερίδος τοῦ λαοῦ καὶ ἀνταγωνιστοῦ μίας ἄλλης [...]

Στον προεκλογικὸ ἀγῶνα πήρε μέρος καὶ ὁ Μητροπολίτης Κρήτης Ευμένιος, ποῦ ἔκανε περιοδεία στο νησί παρατρύνοντας ἀπὸ ἀμβωνος τοὺς Κρήτες να ψηφίσουν τὴ φιλοπριγκιπικὴ παράταξη. Ὁ ἴδιος κατηγοροῦσε τὸν Βενιζέλο για προδοτικὲς ἐνέργειες ποῦ υπονόμειαν τὴν πολιτικὴ τοῦ πρίγκιπα καὶ τὸ ἐθνικὸ ζήτημα, ἐνῶ δε δίστασε να στρέψει τὰ βέλη τοῦ καὶ κατὰ τοῦ ἀποθανόντος πατέρα τοῦ πρώην συμβούλου, κατηγορώντας τὸν για δραστηριότητες ποῦ εἶχαν ἀποβεί σε βάρος τοῦ Κρητικοῦ Ζητήματος. Ἡ παρουσία τοῦ Ευμενίου στον προεκλογικὸ ἀγῶνα ἔχει τὶς ρίζες τῆς στο λεγόμενο «Μητροπολιτικὸ Ζήτημα», ἀλλὰ καὶ στις σχέσεις ἐκκλησιαστικῶν ἡγετῶν με τὴν πολιτικὴ. Το «Μητροπολιτικὸ Ζήτημα» ἔχει να κάνει με τὴν πλήρωση τῆς θέσεως τοῦ ἐκδημούντος μητροπολίτη Τιμοθέου, λίγο πριν ἀπὸ τὴν παραχώρηση αὐτονομίας ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰ πρώτα ἔτη τῆς Κρητικῆς Πολιτείας (βλ. ἀναλυτικὰ τὸ κεφάλαιο για τὴν Ἐκκλησία Κρήτης, 1898-1908).

Τὴν περίοδο πριν ἀπὸ τὴν ἐκλογή τοῦ νέου μητροπολίτη ἐκφράστηκε ἡ ἀποψη να ἐκλέξει τὸ μητροπολίτη Κρήτης ἡ Ἀυτοκέφαλη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδας, καθὼς μ' αὐτὸν τὸν τρόπο ἡ Ἑνωσις θα παρουσιαζόταν ὡς τετελεσμένο γεγονός σε ἐκκλησιαστικὸ καὶ κατ' ἐπέκταση σε πολιτικὸ ἐπίπεδο. Ἀνεστάλη ὁμως μίᾳ τέτοια προοπτικὴ, λόγω τοῦ ἐλληνοτουρκικοῦ πολέμου⁵⁹⁵. Στο μητροπολιτικὸ ζήτημα ἐνεπλάκησαν καὶ οἱ πολιτικὲς δυνάμεις τῆς Κρήτης. Τα περισσότερα μέλη τῆς προσωρινῆς κρητικῆς κυβέρνησης θεώρησαν τὴν ἐκλογή καὶ τὴν ἐνδεχόμενη ἐγκατάσταση τοῦ μητροπολίτη με σουλτανικὸ βεράτιο, ὡς παρέμβαση τῆς Πύλης στὴν αὐτόνομη Κρητικὴ Πολιτεία (βλ. ἀναλυτικὰ τὸ κεφάλαιο για τὸ ρόλο τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης).⁵⁹⁶

Με τὴν ἀναγνώριση τοῦ Ευμενίου καὶ τὴν ἀπόλυση τοῦ Βενιζέλου, ὁ Μητροπολίτης Κρήτης ἀποκατέστησε τὶς σχέσεις τοῦ με τὸν πρίγκιπα καὶ ἐγίνε θερμὸς υποστηρικτῆς τῆς πολιτικῆς τοῦ, ἐξαπολύοντας κατηγορίες προς τὸν Βενιζέλο καὶ τὸν πατέρα τοῦ. Ὁ Βενιζέλος τότε ἀνταπάντησε σκληρὰ ἀπὸ τὸν *Κήρυκα* κατηγορώντας, με τὴ σειρά τοῦ, τὸν μητροπολίτη για «τυμβωρυχία»⁵⁹⁷. Για τὸ ἄρθρο ἐκεῖνο ὁ Βενιζέλος καταδικάστηκε σε δεκαπενθήμερη

⁵⁹⁴ Εφ. *Κήρυξ*, Χανιά, 31 Ἰανουαρίου 1903.

⁵⁹⁵ Μητροπολίτης Ἀνδρέας Νανάκης, *Τὸ Μητροπολιτικὸ Ζήτημα καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωση τῆς Κρήτης (1897-1900)*, Κατερίνη 1995, σ. 182.

⁵⁹⁶ Νανάκης, *Τὸ Μητροπολιτικὸ Ζήτημα καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ὀργάνωση τῆς Κρήτης... ὁ.π.*, σ. 182. - Πρβλ. Α.Υ.Ε., 1898-1900, «Μητροπολιτικὸ Ζήτημα Κρήτης 1898-1900», φάκ. 2, στους οἰοῦς περιέχονται σχετικὰ ἔγγραφα.

⁵⁹⁷ Εφ. *Κήρυξ*, Χανιά, 14 Μαρτίου 1903. - Gibbons, ὁ.π., σ. 71.

φυλάκιση⁵⁹⁸. Αποτέλεσμα των παραπάνω ενεργειών ήταν η βενιζελική παράταξη να υποστεί συντριπτική ήττα σε αυτές τις εκλογές⁵⁹⁹.

Ωστόσο, σύμφωνα με βρετανική έκθεση, ο Γεώργιος διένυε μία δύσκολη πολιτικά περίοδο. Σύμφωνα και με πληροφορίες του Ρώσου πρόξενου, ο Αρμωστής βρισκόταν σε υπερβολικά δυσάρεστη θέση. Οι οδηγίες που λάμβανε από την Αθήνα τον υποχρέωναν να ενθαρρύνει τις ενωτικές κινήσεις, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να αναστείλει αυτήν την πολιτική, ακόμα κι αν το ήθελε. Κατά το Βρετανό πρόξενο, ο Γεώργιος φαίνεται να ανησυχούσε με το αδιέξοδο, στο οποίο τον έφεραν οι υπέρμετρες υποσχέσεις του ίδιου περί γρήγορης επίλυσης του Κρητικού Ζητήματος, και θα ήταν ευτυχής, αν μετάθετε το βάρος της ευθύνης του στις Μεγάλες Δυνάμεις. Ο Αρμωστής θα τους έδινε να κατανοήσουν ότι είτε θα έπρεπε να ενδώσουν στο ενωτικό αίτημα είτε να συνεχίσουν τη διοίκηση του νησιού, χωρίς να υπολογίζουν στη δική του συνεργασία ως Αρμωστή⁶⁰⁰.

Από την άλλη, η αυταρχική πολιτική του Γεωργίου οδήγησε στη συσπείρωση γύρω από τον Βενιζέλο όσων διαφωνούσαν με την πολιτική τακτική του πρίγκιπα. Ο αντικαταστάτης του Graves, Howard, αναφέρθηκε αναλυτικά στην στάση του Βενιζέλου μετά τις εκλογές: «[...] Για μια περίοδο μετά τις εκλογές, ο κ. Βενιζέλος κρατούσε σιωπηρή στάση και φαινόταν σαν να είχε σχεδόν εγκαταλείψει την πολιτική. Ωστόσο, βαθμιδών, άρχισαν να συγκεντρώνονται γύρω του δυσάρεστημένοι από διάφορα κόμματα και τώρα [Αύγουστος 1904] βρίσκεται για μια ακόμα φορά επικεφαλής ενός κόμματος με αρκετή δύναμη [...]»⁶⁰¹.

Τον Απρίλιο του 1904 σχηματίστηκε νέα κυβέρνηση αποτελούμενη από τον Εμμανουήλ Λογιάδη σύμβουλο των Οικονομικών, Αριστείδη Κριάρη, σύμβουλο των Εσωτερικών, και Αντώνη Βορεάδη, σύμβουλο της Παιδείας και της Δικαιοσύνης⁶⁰². Ο Εμμανουήλ Λογιάδης (1860-1934), γιος του εμπόρου Γεωργίου Λογιάδη από τον Άγιο Θωμά Ηρακλείου, συμμετείχε στις Κρητικές Επαναστάσεις του 1889, 1895 και 1897 και διετέλεσε αντιπρόσωπος Ηρακλείου στις Επαναστατικές Συνελεύσεις της περιόδου αυτής. Επιπλέον,

---

⁵⁹⁸ Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», *Συλλογή Κλέαρχου Μαρκαντωνάκη* (στο εξής Σ.Κ.Μ.), φάκ. 1, Σημειώσεις του Κλέαρχου Μαρκαντωνάκη σχετικά με τη δίκη του Βενιζέλου χ.χ.

⁵⁹⁹ F.O. 78/5281, γενικός πρόξενος Graves προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 2 Απριλίου 1903.

⁶⁰⁰ F.O. 78/5281, γενικός πρόξενος Graves προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 3 Απριλίου 1903 [βλ. Παράρτημα Μεταγραμμένων Εγγράφων, αρ. 4].

⁶⁰¹ F.O. 78/5349, γενικός πρόξενος Howard προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 23 Αυγούστου 1904.

⁶⁰² *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 14 Απριλίου 1904, τεύχ. Β', αριθ. 16, «Διατάγματα της 14^{ης} Απριλίου 1904 περί διορισμού Συμβούλου επί των Οικονομικών και περί διορισμού Συμβούλου επί των Εσωτερικών». - *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 15 Δεκεμβρίου 1904, τεύχ. Β', αριθ. 45, «Διάταγμα της 15^{ης} Δεκεμβρίου 1904 περί διορισμού συμβούλου επί των Οικονομικών και περί διορισμού συμβούλου επί της Παιδείας και της Δικαιοσύνης».

υπήρξε δικηγόρος και πρόεδρος του Δικηγορικού Συλλόγου και του Γυμναστικού Συλλόγου Ηρακλείου⁶⁰³, πληρεξούσιος Ηρακλείου, μέλος του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου της πόλης⁶⁰⁴ και της επιτροπής για τη σύνταξη του πρώτου κρητικού Συντάγματος⁶⁰⁵, ενώ διετέλεσε μέλος της Τιμητικής Επιτροπής της Διεθνούς Έκθεσης Χανίων⁶⁰⁶. Πολιτευόταν με το «Εθνικό Κόμμα» του Αντώνιου Μιχελιδάκη⁶⁰⁷. Ο Αριστείδης Κριάρης από τα Χανιά υπήρξε έμπορος - βιβλιοπώλης, πρόεδρος του Εμπορικού Συλλόγου Χανίων, δικηγόρος και δικαστικός (αντιεισαγγελέας)⁶⁰⁸. Ιδεολογικά πρόσκεινταν στη συντηρητική παράταξη⁶⁰⁹. Η συγκεκριμένη κυβέρνηση υπήρξε ιδιαίτερα βραχύχρονη. Ο Λογιάδης παραιτήθηκε και αντικαταστάθηκε από τον Μανούσο Κούνδουρο και ο Βορεάδης από τον Δαυίδ Ξανθουδίδη⁶¹⁰. Ο δικηγόρος Δαυίδ Αντ. Ξανθουδίδης πολιτευόταν στο Ηράκλειο με το συντηρητικό κόμμα του Αντώνιου Μιχελιδάκη⁶¹¹.

Ο Βενιζέλος αναφέρεται στις μεταβολές που είχε κάνει ο Πρίγκιπας, προχωρώντας ένα βήμα περισσότερο, επικρίνοντας τα πρόσωπα που είχαν αναλάβει τις κυβερνητικές θέσεις. Μεταξύ άλλων επισημαίνει: «[...] ο κ Λογιάδης δέχθηκε τη θέση του συμβούλου για δύο μήνες μόνο από φόβο να μην δημιουργήσει αναστάτωση στον πρίγκιπα. Ο κ Ξανθουδίδης δέχθηκε, επίσης, μια παρόμοια θέση, αν και αυτός μεταπίστηκε να συνεχίσει, και τώρα διανύει τον τρίτο μήνα υπηρεσίας. Ένας άλλος πολιτικός διορίστηκε επίσης σύμβουλος. Αυτός προσπαθούσε για πολύ καιρό στο παρελθόν να καταλάβει μια θέση και πράγματι είχε εξαιρετικά προσόντα: [...] είχε πει ότι είχε γνωστό ένα χειρουργό στο στρατό και γι' αυτό τον λόγο είχε προταθεί για το Υπουργείο Εσωτερικών. Αυτός μπορεί να πουλάει βιβλία και έτσι να θεωρηθεί ότι είχε τα προσόντα, για να γίνει υπουργός Παιδείας. Είχε κάνει, επίσης, πρακτική ως δικηγόρος για λίγο καιρό και συνεπώς θα μπορούσε να γίνει υπουργός Δικαιοσύνης. Οι φιλοδοξίες του σταμάτησαν στο Υπουργείο Οικονομικών, αλλά, αφού ήταν άφραγκος [...] σκέφτηκε πως θα ήταν καλό να πάρει την θέση του συμβούλου. Με αυτό τον τρόπο, θα μπορούσε να αποκαταστήσει την οικονομική του θέση και, επιπλέον,

⁶⁰³ Εφ. Κρήτη, Εφημερίς της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης, Χανιά 27 Μαρτίου 1892, αρ. 1291, ό.π.. - Εφ. Αναγέννησις, Ρέθυμνο, 4 Ιουλίου 1899 και 14 και 22 Ιανουαρίου 1900.

⁶⁰⁴ Μ. Ε. Δετοράκης, «Ο εν Ηρακλείω Κρήτης Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος - Κατάλογος των μελών του. Έτος ιδρύσεως 1875», ό.π., σ. 306, σημ. 162.

⁶⁰⁵ Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Στενογραφημένα Πρακτικά της Συντακτικής Συνελεύσεως των Κρητών, Χανιά 1902, «Η προς παρασκευήν πολιτεύματος 16μελούς Επιτροπή».

⁶⁰⁶ Εφ. Αναγέννησις, Ρέθυμνο, 14 και 22 Ιανουαρίου 1900.

⁶⁰⁷ Πρβλ. εφ. Ελπίς, Ηράκλειο, 11 Μαΐου 1906.

⁶⁰⁸ Εφ. Κρήτη, Εφημερίς της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης, Χανιά 27 Μαρτίου 1892, αρ. 1291, ό.π.. - Εφ. Ίδη, Ηράκλειο, 10 Φεβρουαρίου 1907. - Εφ. Πατρίς, Χανιά, 22 Ιουνίου 1900.

⁶⁰⁹ Παπαμανουσάκης, Το ενωτικό κίνημα... ό.π., σ. 41. - Εφ. Ίδη, Ηράκλειο, 14 Απριλίου 1907.

⁶¹⁰ Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Χανιά, 15 Δεκεμβρίου 1904, τεύχ. Β', αριθ. 45, «Διάταγμα της 15^{ης} Δεκεμβρίου 1904 περί διορισμού συμβούλου επί των Οικονομικών και περί διορισμού συμβούλου επί της Παιδείας και της Δικαιοσύνης».

⁶¹¹ Εφ. Κρήτη, Εφημερίς της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης, Χανιά 27 Μαρτίου 1892, αρ. 1291, ό.π.. - Εφ. Αναγέννησις, Ρέθυμνο, 4 Ιουλίου 1899.

θα μπορούσε να αποπληρώσει το δάνειο που είχε πάρει από την τράπεζα με την προσωπική εγγύηση του πρίγκιπα Γεωργίου, και αυτό αποδεικνύει μια ανεύθυνη κυβέρνηση, και από την άλλη ο πρίγκιπας πιστεύει ότι το κόμμα της αντιπολίτευσης αποτελείται από άνδρες που ο ίδιος τους χαρακτηρίζει ως προσωπικούς του εχθρούς [...]»⁶¹².

Ο υπουργός των Οικονομικών (σύμβουλος), στον οποίο αναφέρεται με καυστικότητα και ειρωνεία ο Βενιζέλος, είναι ο Αριστείδης Κριάρης⁶¹³. Ανεξάρτητα από την έκδηλη υπερβολή των όσων αναφέρει, διάχυτη είναι η εντύπωση ότι υπήρχε μία δυσαρέσκεια από ορισμένους κύκλους που πρόσκεινταν ιδεολογικά στον Βενιζέλο ως προς τις προσωπικές επιλογές του Γεωργίου αναφορικά με τους συμβούλους του. Το Μάρτιο του 1904 υπήρξε δίωξη του καθηγητή Αντώνιου Γιάνναρη για το γεγονός ότι είχε γράψει επιστολή προς τον αδελφό του Γεωργίου, πρίγκιπα Νικόλαο, στην οποία τον καλούσε να αντικαταστήσει τον αρμοστή, λόγω του απολυταρχικού τρόπου διακυβέρνησης του τελευταίου. Την επιστολή ο Νικόλαος απέστειλε στον αδελφό του Γεώργιο και αυτός με την σειρά του στον γενικό εισαγγελέα, με αποτέλεσμα την φυλάκιση του Γιάνναρη⁶¹⁴.

Το Μάιο του ίδιου έτους, ο Βενιζέλος και άλλα μέλη της αντιπολίτευσης απέστειλαν στον πρίγκιπα υπόμνημα, στο οποίο του ανέφεραν, ανάμεσα στα άλλα, ότι το πολίτευμα δεν λειτουργούσε σωστά, η ελευθεροτυπία είχε καταργηθεί και από τον λαό είχαν αφαιρεθεί οι ελευθερίες του, εφόσον διορίζονταν από τον Αρμοστή, εκτός από τα μέλη της κυβέρνησης, όλοι οι φορείς της τοπικής αυτοδιοίκησης. Παράλληλα, επεσήμαναν ότι ο Αρμοστής είχε περιβληθεί από πρόσωπα, που δημόσια διακήρυτταν ότι δεν έχουν καμία γνώμη για όσα γίνονταν και σκοπός τους ήταν πως να παρατείνουν την θητεία τους. Στο σημείο αυτό διατυπώνεται εμφανώς μια μομφή κατά του ιδιαίτερου γραμματέα του Αρμοστή, Ανδρέα Παπαδιαμαντοπούλου για τον οποίο δημιουργήθηκε η εντύπωση ότι είχε συγκεντρώσει όλη την κυβερνητική εξουσία στα χέρια του «επί μεγίστη βλάβη του γοήτρου της Α.Β. Υψηλότητας»⁶¹⁵. Η αλήθεια είναι ότι η αντιπολίτευση επιθυμούσε την αντικατάσταση του Παπαδιαμαντόπουλου και έβλεπε την προοπτική αυτή ως την αρχή μια νέας εποχής που θα μείωνε τη δυσαρέσκεια⁶¹⁶. Χαρακτηριστικά, ο Βρετανός υπουργός Εξωτερικών

⁶¹² Εφ. *Τιμβρος*, Αθήνα, 26 Μαρτίου 1905. Πρβλ. F.O. 78/5410, όπου υπάρχει αγγλική μετάφραση της συγκεκριμένης εφημερίδας.

⁶¹³ Εφ. *Χρόνος*, Αθήνα, 26 Μαρτίου 1905.

⁶¹⁴ Βλ. και F.O. 78/5349, Γενικός πρόξενος Howard προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 27 Μαΐου 1904. - Ο Χατζημιχάλης Γιάνναρης μεμόταν τον πρίγκιπα για τον τρόπο διακυβέρνησής του, εντούτοις υπαναχώρησε μετά τη σύλληψη του ανιψιού του, Αντώνιου. Βλ. και F.O. 78/5349, Γενικός πρόξενος Howard προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 16 Απριλίου 1904.

⁶¹⁵ Εφ. *Νέον Άστυ*, Αθήνα, 17 Μαΐου 1904.

⁶¹⁶ F.O. 78/5412, γενικός πρόξενος Howard προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 12 Νοεμβρίου 1905 [Πρβλ. Παράρτημα Μεταγραμμένων Εγγράφων, αρ. 10].

Lansdowne συμβούλευσε τον Αρμωστή την περίοδο της Επανάστασης του Θερίσου ότι, όποιες και αν ήταν οι αρετές του ιδιαίτερου γραμματέα του, έπρεπε για την επιτυχία της διακυβέρνησής του, να απομακρυνθεί οπωσδήποτε από τη θέση του για ένα διάστημα⁶¹⁷.

Με το προαναφερθέν υπόμνημα, στο οποίο γινόταν λόγος για «πολιτικό σύστημα απολυταρχίας στηριζομένης επί των φατριών» και στο οποίο προειδοποιούνταν ο Πρίγκιπας για τους κινδύνους που έπρεπε να προλάβει, η αντιπολίτευση προσπάθησε να κάνει τον τελευταίο να αντιληφθεί την κρισιμότητα της κατάστασης. Υπάρχει η άποψη ότι ο Γεώργιος όχι μόνο δεν αποδέχθηκε το περιεχόμενο του υπομνήματος, αλλά επιτέθηκε και φραστικά κατά των μελών της επιτροπής λέγοντάς τους, μάλιστα, ότι την ελευθερία τους οι Κρήτες δεν την χρωστούν τόσο στους αγώνες τους, όσο στις προσωπικές σχέσεις του ιδίου με τον Τσάρο Νικόλαο⁶¹⁸.

Ανεξάρτητα όμως από την πιθανή υπερβολή αυτής της εκδοχής, βρετανικό δημοσίευμα αναφέρεται σε αυτό το περιστατικό, και μάλιστα η μαρτυρία του φαίνεται να είναι, βαρύνουσας σημασίας, καθώς περιλαμβάνεται στην υπ' αριθ. 78/5412 έκθεση του Βρετανικού Υπουργείου Εξωτερικών. Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτήν τη μαρτυρία, η επιτροπή επίδοσης του υπομνήματος έκανε μνεία στο περιβάλλον του Πρίγκιπα, υπογράμμισε τον αυταρχικό τρόπο διακυβέρνησης του Γεωργίου και αποδοκίμασε το γεγονός ότι το Υπουργικό Συμβούλιο μειώθηκε αριθμητικά⁶¹⁹ στην προσπάθειά της να αποδείξει ότι επρόκειτο για υπάκουα όργανα συγκεκριμένων προσώπων. Παράλληλα, κατά την Επιτροπή, η ουσιαστική απόλυση όλων των υπεύθυνων ατόμων από την κυβέρνηση κατέστησε αδύνατο οποιοδήποτε έλεγχο, με αποτέλεσμα να φιμωθεί ο τύπος και να παρεμποδιστεί η ελευθερία των εκλογών. Το έγγραφο καταλήγει στη διαπίστωση ότι ο Πρίγκιπας μπορούσε να αποτρέψει τους κινδύνους που απειλούσαν το νησί.

Χαρακτηριστικό του κλίματος της συνάντησης είναι το απόσπασμα που δημοσιεύτηκε στην επιθεώρηση *The Forthnightly Review*, το οποίο φαίνεται υπερβολικό, δεν γνωρίζουμε, όμως, ούτε είναι εύκολο να μάθουμε το βαθμό που ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα: «[...] Ο Πρίγκιπας άρχισε να διαβάξει πάλι την αναφορά και ξέσπασε: «Γιατί σας ενδιαφέρει το Σύνταγμα, ο χάρτης και οι ελευθερίες; Γνωρίζω ότι παραβιάζω το Σύνταγμα. Το κάνω αυτό σκόπιμα. Θα πρέπει να σκύψετε τα κεφάλια». Και ο Φούμης ανταπάντησε: «Η υψηλότητά σας επιθυμεί να κυβερνά βόδια και όχι ελεύθερους ανθρώπους». Ο πρίγκιπας, τελικά, αποκρίθηκε: «Θα πρέπει να γνωρίζετε ότι δεν φθάσατε στο

---

⁶¹⁷ F.O. 881/8500, Μαρκήσιος του Lansdowne προς πρίγκιπα Γεώργιο, F.O., 29 Ιουνίου 1905, σ. 96.

⁶¹⁸ Παπαντωνάκης, *ό.π.*, σ. 96. - Πρβλ. εφ. *Νέον Άστυ*, Αθήνα, 17 Μαΐου 1904.

⁶¹⁹ Ο Γεώργιος απαντά σε αυτήν την κατηγορία μέσα από τα Απομνημονεύματά του (που αναφέρονται στη θητεία του στην Κρήτη) επισημαίνοντας ότι η μείωση του αριθμού των μελών της κρητικής κυβέρνησης από 5 σε 3 οφείλεται στην αναθεώρηση από την Κρητική Βουλή του 1901 του Νόμου περί Υπουργικού Συμβουλίου. Βλ. σχετικά Πρίγκιπος Γεωργίου της Ελλάδος, *ό.π.*, σ. 166.

σημερινό καθεστώς, ούτε με τους αγώνες σας ούτε με τα όπλα σας, αλλά ούτε και με τον Ελληνοτουρκικό πόλεμο. Εγώ είμαι που σας απελευθέρωσα! Εγώ, λόγω των προσωπικών μου σχέσεων με τον τσάρο. Εάν δεν ήμουν εγώ, δεν θα ήσασταν ελεύθεροι σήμερα. Γι' αυτό το λόγο πρέπει να σκύψετε τα κεφάλια σας». Μετά από αυτό το διάλογο [...] η αντιπροσωπεία αποσύρθηκε[...]». Αποτέλεσμα της συνάντησης ήταν να προκληθεί ανησυχία στο νησί, ενώ στην Αθήνα που δημοσιεύτηκαν τα παρασκήνια της ακρόασης υπήρχε η εντύπωση ότι ο Πρίγκιπας θα παραιτούνταν. Ακολούθησε μία διάψευση των δημοσιευμάτων, ενώ η εφημερίδα *Ακρόπολις* προσπάθησε να δικαιολογήσει την ούτως ή άλλως έντονη λεκτική συμπεριφορά του Πρίγκιπα⁶²⁰.

Τον Ιούνιο του ίδιου έτους οι πρώην βουλευτές Γ. Φούμης, Εμμ. Μουντάκης, Εμμ. Μαρκαντωνάκης, Εμμ. Παπαδερός, Στυλ. Σκανδάλης και Ελ. Βενιζέλος διακήρυξαν ότι δεν επεδίωκαν καμία προσωπική μεταβολή αναφορικά με το καθεστώς της Κρήτης και δήλωσαν ότι μόνο με την γρήγορη ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα θα επιλυόταν το Κρητικό Ζήτημα. Ταυτόχρονα, κατέληγαν στην αξίωση να εφαρμοστεί πλήρως το Σύνταγμα κατά τη διάρκεια της μεταβατικής κατάστασης της Αρμοστείας, δήλωση που περιέχει υπαινιγμό ως προς τον τρόπο διακυβέρνησής του Γεωργίου⁶²¹. Τον επόμενο μήνα ξέσπασε το κίνημα των Λάκκων, στα Χανιά, όταν μικρή ομάδα Κρητών, με επικεφαλής τους αδελφούς Μαλινδρέτου, κατέβασε στους Λάκκους Χανίων την κρητική σημαία και ανάρτησε την ελληνική που έφερε την επιγραφή «Ζήτω η Ένωσις». Ο πρίγκιπας και η κυβέρνησή του αναγκάστηκαν να τους καταδιώξουν και οι τελευταίοι κατέφυγαν στην Ελλάδα. Ο Κωνσταντίνος Μάνος, ένας από τους ηγέτες της επανάστασης του Θερίσου, είχε στηριξει οικονομικά το κίνημα των Λάκκων⁶²². Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Βενιζέλος δεν συμμετείχε σε αυτήν την επαναστατική κινητοποίηση, καθώς δεν θεωρούσε τη χρονική στιγμή κατάλληλη για μία τέτοια ενέργεια.

Στα τέλη του καλοκαιριού του 1904 ο Γεώργιος προετοίμασε το τρίτο ταξίδι του στην Ευρώπη, προκειμένου να προωθήσει το Κρητικό ζήτημα. Τότε, οι πολιτευόμενοι στο Νομό Χανίων με το κόμμα του Αριστείδη Κριάρη (που εκπροσωπούσε τη συντηρητική παράταξη), συμβούλου των Εσωτερικών, προσκάλεσαν το λαό να συνέλθει στις 6 Αυγούστου, για να υπογράψει το ψήφισμα με το οποίο θα προβαλλόταν η επιθυμία του κρητικού λαού για ένωση της νήσου με την Ελλάδα και θα εξουσιοδοτούνταν ο Πρίγκιπας να προβάλλει αυτήν του την επιθυμία κατά το ταξίδι του στην Ευρώπη. Με τον τρόπο αυτό θα ενισχυόταν η διαπραγματευτική θέση του Γεωργίου, αφού θα είχαν προηγηθεί τα λαοψηφίσματα υπέρ της Ένωσης και θα πρόβαλλε την

⁶²⁰ F.O. 78/5412, αρ. εγγρ. 5412, όπου δημοσιεύεται τμήμα του άρθρου του Eothen με τίτλο "Crete under Prince George". Πρβλ. Eothen, "Crete under Prince George", *The Fortnightly Review*, Σεπτέμβριος 1905, σ. 538. - Πρβλ. εφ. *Νέον Άστυ*, Αθήνα, 17 Μαΐου 1904.

⁶²¹ Α.Θ., 18, 4, Δεσμίς Α', υποφάκ. 1904, Δήλωση των προαναφερθέντων βουλευτών, Χανιά, 18 Ιουνίου 1904 [Βλ. Παράρτημα Φωτογραφημένων Εγγράφων, αρ. 1].

⁶²² F.O. 78/5346, γενικός πρόξενος Howard προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 15 Ιουνίου 1904. - Για το κίνημα των Λάκκων πρβλ. Holland, *ό.π.*, σ. 36.

πίεση της κοινής γνώμης της Κρήτης ως άλλοθι για τις όποιες διεκδικήσεις του αναφορικά με αυτήν. Από την άλλη, η αντιπολίτευση βρήκε την ευκαιρία να οργανώσει ξεχωριστά λαοψηφίσματα. Κατά τις αρμοστειακές πηγές, αυτό έγινε, για να διασκεδάσει την εντύπωση ότι κάποια μέλη της είχαν ταχθεί εναντίον της Ένωσης⁶²³.

Κατά τις πηγές που πρόσκεινταν στην αντιπολίτευση, οι χωριστές συγκεντρώσεις έγιναν, προκειμένου να φανούν οι δυνάμεις της στο Νομό Χανίων, και για τον πρόσθετο λόγο ότι ήταν μία καλή ευκαιρία να διακηρυχθεί δημόσια ότι δεν υφίσταται καμία διαφωνία σχετικά με το ενωτικό αίτημα⁶²⁴. Στις συγκεντρώσεις της αντιπολίτευσης εκφωνήθηκαν λόγοι από τους πρώην συμβούλους, Βενιζέλο και Φούμη. Ο πρώτος ανέφερε μεταξύ άλλων ότι θεωρούσε «δεινήν ύβριν» την εναλλακτική πρόταση του πρίγκιπα Γεωργίου περί υιοθέτησης του καθεστώτος της Βοσνίας- Ερζεγοβίνης στην Κρήτη και υποστήριξε, ερχόμενος σε ανοιχτή ρήξη με τον πρίγκιπα Γεώργιο, ότι η παράταση του προσωρινού καθεστώτος διακυβέρνησης της Κρήτης θα οδηγούσε σε σίγουρη καταστροφή. Παράλληλα, και ο Κων/νος Φούμης τάχθηκε υπέρ της Ένωσης, επισημαίνοντας ότι οικονομικοί λόγοι επέβαλαν την ανάγκη αλλαγής του καθεστώτος⁶²⁵.

Στα τέλη Αυγούστου του ίδιου έτους, ο Howard ενημέρωσε τον Βρετανό υπουργό των Εξωτερικών για την πολιτική κατάσταση στο νησί. Επεσήμανε το γεγονός ότι τους τελευταίους μήνες συσπειρώθηκαν γύρω από τον Βενιζέλο αρκετοί σημαντικοί πολιτικοί, όπως η οικογένεια Φούμη, και γενικότερα όλοι όσοι ήταν δυσαρεστημένοι με τη διακυβέρνηση του Πρίγκιπα. Αναφέρεται ακόμα στο λόγο που εκφώνησε ο Βενιζέλος υπέρ της άμεσης επίτευξης της Ένωσης και υποστηρίζει ότι αυτό έγινε, προκειμένου να αποτραπεί η παραμονή του Γεωργίου στη θέση του Αρμοστή. Κατά το Βρετανό πρόξενο, η αντιπολίτευση αποδοκίμαζε το σχέδιο της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης που πρότεινε ο Γεώργιος, καθώς σε μία τέτοια περίπτωση ο τελευταίος θα γινόταν Ύπατος Αρμοστής του βασιλιά της Ελλάδας. Πολλοί έκαναν λόγο για την πιθανότητα ένοπλης εξέγερσης, στην περίπτωση που ο Πρίγκιπας επέστρεφε χωρίς κανένα ουσιαστικό αποτέλεσμα από την ευρωπαϊκή του περιοδεία. Εντούτοις, ο Κ. Φούμης υποστήριξε «μία πιο ήπια μέθοδο παθητικής αντίστασης». Από την άλλη, ο πρόξενος Howard πίστευε ότι ήταν δύσκολο να παρακινηθεί ένα μεγάλο σύνολο ανδρών από όλο το νησί, για να συμμετάσχει σε ένα ένοπλο κίνημα, μολονότι οι περισσότεροι Κρητικοί θα το ακολουθούσαν κάτω από το σύνθημα της αδυναμίας πληρωμής φόρων⁶²⁶.

Η διαφορά ανάμεσα στο καθεστώς της Ανατολικής Ρωμυλίας που πρότεινε για την Κρήτη ο Βενιζέλος και της Βοσνίας - Ερζεγοβίνης που

---

⁶²³ Το υπέρ της Ενώσεως Λαοψηφίσμα της εν Κρήτη Αντιπολιτεύσεως και οι εκφωνηθέντες λόγοι, Χανιά 1904, Πρόλογος.

⁶²⁴ Παπαντωνάκης, *ό.π.*, σ. 144. - Μαρής, *ό.π.*, σ. 121.

⁶²⁵ Το υπέρ της Ενώσεως Λαοψηφίσμα, *ό.π.*, σ. 4-12.

⁶²⁶ F.O. 78/5349, γενικός πρόξενος Howard προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 23 Αυγούστου 1904.

υποστήριξε ο Γεώργιος έγκειται στο ότι οι Βουλγαρία προσάρτησε την Ανατολική Ρωμυλία και οι βουλευτές της τελευταίας συνέρχονταν σε κοινή Βουλή με τους υπόλοιπους Βούλγαρους βουλευτές, στη Σόφια. Αντίθετα, στην περίπτωση της Βοσνίας – Ερζεγοβίνης, οι δύο επαρχίες είχαν δοθεί στον αυτοκράτορα της Αυστροουγγαρίας, δεν υπήρχε Βουλή και η δυναστεία των Αψβούργων διαχειριζόταν με αποκλειστικό τρόπο το μέλλον των δύο επαρχιών. Αν λάβουμε υπόψη μας τις θέσεις του πρίγκιπα Γεωργίου για το ρόλο της Βουλής, τον «παρλαμενταρισμό» και την απαξίωσή του για το θεσμό του κοινοβουλίου, αντιλαμβανόμαστε, γιατί προέκρινε τη δεύτερη πρόταση⁶²⁷. Βέβαια, αξίζει να σημειωθεί ότι στη φάση αυτή ο Βενιζέλος δεν επιδίωξε μετάβαση Κρητών βουλευτών στην Αθήνα, αφού τη δεδομένη στιγμή ένα τέτοιο ενδεχόμενο δε θα γινόταν δεκτό από τις Δυνάμεις, αλλά κοινό ανώτατο άρχοντα και εκλεγμένο ηγεμόνα στην Κρήτη. Επιπλέον, αν γινόταν δεκτή η πρόταση του Γεωργίου δε θα υπήρχε Βουλή στην Κρήτη, αλλά το νησί θα κυβερνούσε με απολυταρχικό τρόπο ένα μέλος της ελληνικής βασιλικής δυναστείας⁶²⁸.

Αναλυτικά όσον αφορά στην εναλλακτική πρόταση του Γεωργίου σχετικά με την υιοθέτηση του καθεστώτος της Βοσνίας- Ερζεγοβίνης για την Κρήτη αναφέρονται από βρετανικές πηγές τα ακόλουθα: «[...] όλη η ιδέα υποδεικνύει, το λιγότερο, άγνοια και πρέπει να εξετασθεί με προσοχή και επιφύλαξη. Ενώ η Κρήτη υποτίθεται ότι έχει ένα τελείως αυτόνομο καθεστώς με δικό της κοινοβούλιο, η Βοσνία- Ερζεγοβίνη, όπως είναι γνωστό, δεν είναι τίποτα παραπάνω από τουρκικές επαρχίες που ανατέθηκαν στην Αυστρία για λόγους στρατιωτικής κατοχής και διοίκησης. Ανάλογα, οι εν λόγω επαρχίες διοικούνται μέσω ενός «Βοσνιακού Γραφείου» από την Αυστριακή κυβέρνηση, η οποία δρα στο όνομα του Αυτοκράτορα- Βασιλιά. Επομένως, το να ανταλλαχθεί η παρούσα Αυτονομία της Κρήτης, για να εξαρτάται από την Ελλάδα, σύμφωνα με το παράδειγμα της Βοσνίας- Ερζεγοβίνης, αυτό θα σήμανε τη στέρηση όλων των πολιτικών δικαιωμάτων των Κρητικών και θα τους παρέδιδε ως ραγιάδες στην αυλή του Βασιλέα Γεωργίου. Πολλοί Κρητικοί υποστήριζαν ότι η αποδοχή της εν λόγω πρότασης θα ήταν καθαρή αυτοκτονία, καθώς θα σήμανε ότι συναινούσαν στην κατάργηση του παρόντος αντιπροσωπευτικού συστήματος, υπέρ ενός καθεστώτος ακόμη χειρότερου από την υπάρχουσα τυραννία [...]»⁶²⁹.

⁶²⁷ Πρβλ. Πρίγκιπας Γεωργίου της Ελλάδος, *ό.π.*, σ. 135. Ωστόσο, οφείλουμε να επισημάνουμε ότι η πρόταση του Βενιζέλου είχε κάποια κενά, καθώς μπορεί στην περίπτωση της Ανατολικής Ρωμυλίας να υπήρχε κοινή Βουλή στη Σόφια για τους αντιπροσώπους της Ανατολικής Ρωμυλίας και της Βουλγαρίας, στην περίπτωση της Κρήτης, όμως, δε θα μπορούσαν οι βουλευτές της να γίνουν μέλη της ελληνικής Βουλής, τουλάχιστον σε αυτή τη χρονική συγκυρία, καθώς κάτι τέτοιο αποτελούσε αιτία πολέμου για την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Όπως αποδείχτηκε στη συνέχεια, ο ίδιος ο Βενιζέλος ήταν ο υπέρμαχος αυτής της «άμογης στάσης» της ελληνικής κυβέρνησης, της εμμονής της δηλαδή να μη δεχτεί τους Κρήτες πληρεξούσιους στην ελληνική Βουλή, προτού το επιτρέψουν οι συγκυρίες.

⁶²⁸ Πρβλ. Παπαμανουσάκη, *ό.π.*, σ. 149.

⁶²⁹ F.O. 78/5349, *The situation in Crete* (from an occasional correspondent), Χανιά, 12 Αυγούστου 1904, αριθ. εγγρ. 287.

Σύμφωνα με την παραπάνω πρόταση, η Κρήτη θα περιερχόταν στην ελληνική βασιλική δυναστεία υπό την επικυριαρχία του σουλτάνου με τον πρίγκιπα Γεώργιο στη θέση του ηγεμόνα της νήσου. Το ενδεχόμενο αυτό θα σήμαινε ότι θα μεταβαλλόταν και θα παγιωνόταν ο δεσμός της νήσου με την Ελλάδα από εθνικό σε δυναστικό. Ο Βενιζέλος υποστήριξε αργότερα ότι ο βασιλιάς Γεώργιος ήθελε να εξασφαλίσει το μέλλον του δευτερότοκου γιου του και κατηγόρησε τον πρίγκιπα Γεώργιο ότι επιθυμούσε όπως «[...] ή ρύθμισις τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος ἔπρεπε νὰ γίνη διὰ προσωπικῆς μόνον Ἐνώσεως, ἐπιτρεπούσης τὴν ἴδρυσιν ἰδίου ἀντιβασιλικοῦ θρόνου [...]»⁶³⁰. Η άποψη αυτή υποδαυλιζόταν από φήμες που ήθελαν το βασιλιά Γεώργιο να προωθεί τον άλλο γιο του, πρίγκιπα Νικόλαο, στη θέση του Ὑπατου Ἀρμοστή της Κύπρου. Μάλιστα, για το σκοπό αυτό φαίνεται να είχε συγκροτηθεί μυστική επιτροπή στο νησί. Ο Γεώργιος Θεοτόκης, όμως, επεσήμανε ότι η Κύπρος απείχε πολύ από τις ελληνικές νήσους και διατύπωσε τις «προφητικές» αμφιβολίες του για το αν η Βρετανοί άφηναν ποτέ την Κύπρο να αποσχισθεί, για να ενωθεί με την Ελλάδα⁶³¹. Επιπλέον, το μοντέλο της Βοσνίας - Ερζεγοβίνης που πρότεινε ο πρίγκιπας Γεώργιος δεν προέβλεπε τη δημιουργία κοινοβουλίου στην Κρήτη, όπως δεν υπήρχε κοινοβουλευτική εκπροσώπηση για τη Βοσνία και την Ερζεγοβίνη που είχαν προσαρτηθεί στην Αυστροουγγαρία. Με άλλα λόγια, το Κρητικό Ζήτημα θα γινόταν αντικείμενο αποκλειστικής διαχείρισης της ελληνικής βασιλικής δυναστείας.

Ο Βενιζέλος περιγράφει με γλαφυρό τρόπο την αντίδρασή του στις προτάσεις του Γεωργίου: «[...] Η εξουσία [...] που έχουν οι Δυνάμεις στην Κρήτη να μεταβιβαστεί απ' αυτές στον Βασιλέα Γεώργιο και αυτός να διορίζει έναν από τους υιούς του ως Αντιβασιλέα...Αυτή την πρόταση την έκαμε χωρίς εμείς οι σύμβουλοί του, να γνωρίζουμε τίποτε!... Όταν τα' άκουσα, το αίμα μου ανέβηκε στο κεφάλι. Ούτ' εγώ, ούτε κανείς Κρητικός είχε φανταστεί ποτέ τέτοια ένωση της Κρήτης με αντιβασιλεία πρίγκιπος διοριζομένου από τον πατέρα του ως εντολοδόχου [...] Το καθεστώς της Βοσνίας κι Ερζεγοβίνης, που είχε προτείνει, ούτε Σύνταγμα είχε, ούτε λαϊκή αντιπροσωπεία. [...]»⁶³²

Αντίθετα, το μοντέλο της Ανατολικής Ρωμυλίας που υποστήριξε ο Βενιζέλος, προέβλεπε την προσάρτηση της Κρήτης στην Ελλάδα. Συγκεκριμένα, ο Βενιζέλος υποστήριξε: «[...] καθ' όν τρόπον ἐπεδιώχθη υπό τῶν Βουλγάρων ἢ προσάρτησις τῆς Ανατολικῆς Ρωμυλίας [...]

⁶³⁰ Α.Β., φάκ. 264, αρ. εισαγ. 173/14, Ελευθέριος Βενιζέλος προς Γεώργιο Κολοσούκα και Αλέξανδρο Καμπά, Θέρισο, 16 Απριλίου 1905.

⁶³¹ Σταύρος Καρκαλέτσης, *Επίτομη Ιστορία της Κύπρου*, Αθήνα (εκδόσεις Πελασγός) 2004, σ. 126-127. - Για τη συμμετοχή των Κυπρίων στην τελευταία Κρητική Επανάσταση και τον αντίκτυπο που είχαν οι εξελίξεις που αφορούσαν την Κρήτη στην Κύπρο βλ. και το άρθρο του Πέτρου Παπαπολυβίου, «Η συμμετοχή των Κυπρίων στις τελευταίες Κρητικές Επανάστασεις και ο αντίκτυπος των εξελίξεων του Κρητικού Ζητήματος στην κυπριακή κοινή γνώμη», στο *Η τελευταία φάση... ό.π.*, σ. 83-100.

⁶³² Μελάς, *ό.π.*, σ. 29.

οὕτω διὰ πραξικοπήματος μόνον ἡδύνατο νὰ ἐπιδιωχθῆ καὶ παρ' ἡμῶν ἡ Ἐνωσις τῆς Κρήτης μετὰ τοῦ Ἐλευθέρου Βασιλείου [...]. Οι προτάσεις Βενιζέλου προέβλεπαν την απομάκρυνση των διεθνών στρατευμάτων και την εκλογή του Ηγεμόνα της Κρήτης από τη Συνέλευση και όχι από τις Δυνάμεις, την ολοκλήρωση δηλαδή της Αυτονομίας κατά το πρότυπο της Ανατολικής Ρωμυλίας που θα λειτουργούσε ως μεταβατικό στάδιο για την Ένωση. Ωστόσο, οι θέσεις του αυτές έδωσαν την αφορμή στους αντιπολιτευόμενους κύκλους να τον κατηγορήσουν ότι δεν επιθυμούσε την Ένωση, αλλά τη δημιουργία ανεξάρτητης ηγεμονίας, στην οποία θα ήταν ο ίδιος κυβερνήτης⁶³³.

Μετά τα λαοψηφίσματα, ο Βενιζέλος μετέβη στην Αθήνα μαζί με τον Κ. Φούμη και τον Κ. Μάνο, προκειμένου να ζητήσει τη βοήθεια της ελληνικής κυβέρνησης, για να αντιμετωπιστεί η έκρυθμη κατάσταση στο νησί. Ωστόσο, ο τότε πρωθυπουργός αρνήθηκε να τους δεχτεί σε ακρόαση, πιθανόν ύστερα από βασιλική παρέμβαση. Τότε, ο Βενιζέλος θεώρησε υποχρέωσή του να δημοσιοποιήσει τις απόψεις του μέσω της Αθηναϊκής εφημερίδας *Καιροί*⁶³⁴. Σε αυτήν εξέθεσε την κατάσταση που επικρατούσε στο νησί και τα αίτια της διαφωνίας του με τον πρίγκιπα Γεώργιο⁶³⁵. Παράλληλα, υπεραμύνθηκε των λαοψηφισμάτων με τα οποία ζητούσε ουσιαστική Ένωση. Αυτό το έκανε, όπως δήλωσε ο ίδιος, προκειμένου ο κρητικός λαός να μην ικανοποιηθεί με μία προσωπική ή δυναστική ένωση της νήσου με την Ελλάδα που προωθούσε ο Γεώργιος με την πρόταση του.

Συμπερασματικά, ο Γεώργιος επεδίωξε την Ένωση τύπου Βοσνίας – Ερζεγοβίνης μέσω στρατιωτικής κατοχής, αλλά, όσο συνεχιζόταν η αντιπολίτευση προς το πρόσωπό του και το περιβάλλον του, έγινε περισσότερο αυταρχικός, απομακρυνόμενος προσωρινά από την άμεση διεκδίκηση της Ένωσης. Η Αντιπολίτευση διεκδίκησε περισσότερες ελευθερίες και την υιοθέτηση του μοντέλου της βουλγαρικής ηγεμονίας ως νέου βήματος προς την Ένωση. Στη συνέχεια διώχθηκε πολιτικά και μπροστά στην αδιαλλαξία του Γεωργίου άρχισε να ψελίζει αρχικά και να υιοθετεί στη συνέχεια το αίτημα για αντικατάστασή του, όπως φανερώνεται και από τις λαοσυνάξεις του Αυγούστου του 1904.

---

⁶³³ Εφ. *Κήρυξ*, Χανιά, 4, 11 και 18 Ιανουαρίου 1902.- Πρβλ. Α.Β... φάκ. 264, αρ. εισαγ. 173/14, ό.π.

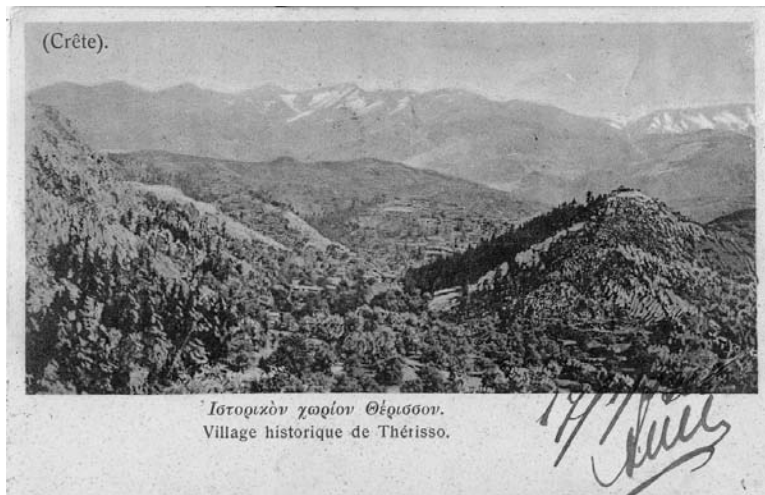
⁶³⁴ Στην εφημερίδα αυτή όχι τυχαία είχε δημοσιεύσει ο Τρικούπης το άρθρο του «Τίς πταίει» με το οποίο στρεφόταν κατά της τακτικής του βασιλιά Γεωργίου να διορίζει κυβερνήσεις που δεν είχαν την πλειοψηφία στη Βουλή.

⁶³⁵ Εφ. *Καιροί*, Αθήνα, 24 Αυγούστου 1904.

Θέρισσ⁶³⁶: Επανάσταση, Εξέγερση ή Κίνημα;

«[...] Εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ὠνόμασαν τὸν Πρίγκιπα ἀντιπρόσωπον τῆς Ἐθνικῆς Ἰδέας ἐν Κρήτῃ. Κατὰ τοῦ τίτλου τούτου διεμαρτυρήθην καὶ διαμαρτύρομαι. Ἡ Κρήτη δὲν ἔχει ἀνάγκην ἀντιπροσώπων τῆς Ἐθνικῆς Ἰδέας. Τίτλοι αὐτῆς εἶναι οἱ ἀγῶνες τῆς. Ἐδέχθημεν τὸν Ὑπατον Ἀρμυστήν μόνον ὡς κομίζοντα τὸν ἀρραβῶνα τῆς ἐνώσεως τῆς Κρήτης μετὰ τῆς Ἑλλάδος. Ἀλλ' ὁ ἀρραβῶν διήρκεσε τόσον πολὺ, ὥστε τὸ στάδιον τῆς μνηστειᾶς κατήντησεν ἀπεχθές, καθ' ὅσον δὲν ἐπῆλθεν ἡ πρόοδος ἢ προσδοκωμένη καὶ συμφυῆς πρὸς τὴν ἀπόκτησιν τῆς ἐλευθερίας. Ὑπὸ τὸ ἀπεχθές τοῦτο καθεστῶς παρενεβλήθησαν παρεξηγήσεις, αἵτινες τὸ κατέστησαν ἀπεχθέστερον. Καθ' ἕκαστον ταξίδιον τοῦ Πρίγκιπος ἐπιστεύετο ὅτι θὰ γίνῃ ἐνωσις. Παρῆλθον ἤδη ἕξ ἔτη. Ἦτο φυσικὸν ὁ Κρητικὸς Λαὸς νὰ προσφύγῃ ἅπαξ ἔτι εἰς τὰ ὄπλα, ὅπως καταστήσῃ ἐναργεστέραν τὴν ἀνάγκην τῆς ἐθνικῆς τοῦ ἀποκαταστάσεως. Ὑπάρχουν οἱ φρονούντες ὅτι τὸ κίνημα τοῦτο εἶναι ἄκαιρον. Δὲν ἔχει, ἄραγε, ἀναγνωρισθῆ ὅτι μόνη λύσις τοῦ Κρητικοῦ Ζητήματος εἶναι ἡ ἐνωσις τῆς Κρήτης μετὰ τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος; Τὴν ἐνωσιν, λέγουν, θὰ τὴν κάμῃ μόνον ὅταν θελήσῃ ὁ υἱὸς τοῦ βασιλέως τῆς Ἑλλάδος! Διαμαρτύρομαι καὶ κατὰ τῆς ἀντιλήψεως αὐτῆς. Δὲν δυνάμεθα νὰ ἀναθέσωμεν τὸ ἐθνικὸν μας μέλλον εἰς μίαν οἰκογένειαν[...]»⁶³⁷.

Λόγος του Ελ. Βενιζέλου (25/3/1905)

Επιστολικό δελτάριο με τον οικισμό του Θερίσου την περίοδο της ομόνομης Επανάστασης

[Πηγή: *Αρχεῖο Οικογένειας Αντωνίου Μιχελιδάκη*]

⁶³⁶ Η ονομασία Θέρισσο γράφεται με ένα (σ) όταν αναφερόμαστε στη σημερινή γραφή του τοπωνυμίου και με δύο, όταν διατηρούμε την παλαιά γραφή.

⁶³⁷ Πρβλ. Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, ό.π., σ. 445.

Στις 26 Φεβρουαρίου του 1905, ο ηγέτης της Αντιπολίτευσης Ελ. Βενιζέλος, ο νομικός και πρώην σύμβουλος Κ. Φούμης, ο πρώην δήμαρχος Χανίων και βουλευτής Κ. Μάνος, γόνος φαναριώτικης οικογένειας με λαμπρές σπουδές, τα μετέπειτα μέλη των κρητικών κυβερνήσεων Β. Σκουλάς, Εμμ. Παπαδερός⁶³⁸ και άλλοι ισχυροί παράγοντες της «Ηνωμένης Αντιπολίτευσης» υπέγραψαν πρακτικό με το οποίο επιζητούσαν τα ακόλουθα: α) την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, β) σε περίπτωση που δεν γινόταν αυτό, την πολιτική προσέγγιση της νήσου με την Ελλάδα και τη μεταβολή του status quo του νησιού και γ) σε περίπτωση που δεν πραγματοποιούνταν ούτε αυτό το αίτημά τους, την αναθεώρηση του Συντάγματος σύμφωνα με το ελληνικό και την απαλλαγή της πολιτικής ζωής από τον Δεσποτισμό. Το Μάρτιο του ίδιου έτους, προκηρύχθηκαν βουλευτικές εκλογές, στις οποίες, όμως, δεν συμμετείχε ο Βενιζέλος με τα άλλα μέλη της αντιπολίτευσης⁶³⁹. Ακολούθησε η επαναστατική κινητοποίηση στο Θέρισο.

Ο όρος «επανάσταση» ανταποκρίνεται στην επιθυμία των υποστηρικτών της να τονίσουν ότι επρόκειτο για μία γενικευμένη κίνηση που εξαπλώθηκε σε όλο το νησί. Θα μπορούσε, ίσως, να υποστηριχτεί ότι ήταν «στάση», δηλαδή ανταρσία ή εξέγερση, ή «κίνημα» που αποσκοπούσε στην ανατροπή του πολιτικού καθεστώτος του Πρίγκιπα. Ίσως, πιο κοντά στην πραγματικότητα να είναι η άποψη ότι επρόκειτο για «κίνημα» που εξελίχθηκε σε «επανάσταση», περιβεβλημένο με τον ιδεολογικό μανδύα του ενωτικού αιτήματος. Ο Γεώργιος με υπόδειξη του πατέρα του, επιχείρησε μία νέα ευρωπαϊκή περιοδεία για την προώθηση του ενωτικού αιτήματος⁶⁴⁰ χωρίς, όμως, ουσιαστικό αποτέλεσμα⁶⁴¹, γεγονός που οδήγησε στην Επανάσταση στο Θέρισο, ένα μικρό δυσπρόσιτο χωριό, πολύ κοντά στην πόλη των Χανίων. Λίγο πριν από την εκδήλωση της επαναστατικής κινητοποίησης, ο πρέσβης της Υψηλής Πύλης στη Γαλλία υπέβαλε διάβημα προς τη γαλλική κυβέρνηση, προκειμένου να επιβεβαιωθούν τα δίκαια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στην Κρήτη, ιδιαίτερα μετά τις ευρωπαϊκές περιοδείες του Γεωργίου⁶⁴². Όταν ο Πρίγκιπας επισκέφτηκε για άλλη μια φορά στα 1904 τις ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, προκειμένου να προωθήσει το ενωτικό αίτημα, και έλαβε αρνητική απάντηση, υπήρξε γαλλική πρόταση να προστεθεί ένα ελληνικό

⁶³⁸ Για τους προαναφερθέντες πρβλ. και Παπαμανουσόακης, *Το ενωτικό κίνημα...ό.π.*, σ. 49.

⁶³⁹ Μαρής, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος...ό.π.*, σ. 121-122.

⁶⁴⁰ Μ.Α.Ε., No 1, Drouin, γενικός πρόξενος της Γαλλίας στα Χανιά προς Delcassé, υπουργό Εξωτερικών της Γαλλίας, ό.π., Χανιά, 28 Αυγούστου 1904.

⁶⁴¹ Εφ. *The Washington Post*, Ουάσιγκτον, 12 Σεπτεμβρίου 1904.

⁶⁴² Μ.Α.Ε., *Affaires d' Orient, Affaire de Crète, 1904-1905*, ό.π., No 8, πρέσβης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο Παρίσι προς τον M. Delcasse, Παρίσι, 14 Νοεμβρίου 1904.

άγλημα στα ήδη υπάρχοντα αγήματα των Μεγάλων Δυνάμεων, που όμως, απορρίφθηκε από τη Ρωσία⁶⁴³.

Ο ίδιος ο Βενιζέλος περιγράφει τις πολιτικές του ενέργειες λίγο πριν από το ταξίδι, αλλά και μετά την επιστροφή του πρίγκιπα από την Ευρώπη: «[...] οργανώσαμε μία συνάντηση, όπου πήραν μέρος 7.500 άνδρες, και έπειτα συνοδευόμενος από τους κ.κ. Μάνο και Φούμη, πήγαμε στην Αθήνα. Εκεί, ο πρωθυπουργός αρνήθηκε να μας δει και έτσι επιστρέψαμε στην Κρήτη. Ύστερα από λίγο καιρό, ήρθαμε σε συνεννόηση με τα άλλα πολιτικά κόμματα, και ακόμα ο κ. Μιχελιδάκης συμφώνησε να βρίσκεται στο πλευρό μας. Αποφασίσαμε λοιπόν, να στείλουμε στον πρίγκιπα τα παρακάτω αιτήματα, όταν θα γυρνούσε από την Ευρώπη:

1) Συνεδρίαση του Κοινοβουλίου για την κατάργηση των Νόμων που περιορίζουν την ελευθερία του Τύπου.

2) Δικαίωμα δημόσιων συγκεντρώσεων και

3) Την επαναφορά των δημοτικών εκλογών.

Όμως, ο Πρίγκιπας κατά την επιστροφή του, κατάφερε να αλλάξει γνώμη στον κ. Μιχελιδάκη[...]». Ο Βενιζέλος στην προσπάθειά του να εξηγήσει την επαναστατική κινητοποίηση στο Θέρισο, που ακολούθησε το 1905, επισημαίνει ότι αυτός και οι συνεργάτες του αποφάσισαν να μη βάλουν υποψηφιότητα στις επερχόμενες βουλευτικές εκλογές και να πάρουν τα όπλα με σκοπό, όχι μόνο να υλοποιήσουν αυτές τις μεταρρυθμίσεις, αλλά και για να απαιτήσουν, για άλλη μια φορά, την πραγματοποίηση της ενωτικής λύσης⁶⁴⁴. Ο ίδιος παρουσίασε την Επανάσταση σε επίσημο επίπεδο ως μία κινητοποίηση που δε στρεφόταν εναντίον του Γεωργίου και κατ' επέκταση της δυναστείας, ούτε επιζητούσε να υποσκάψει την εξουσία των Δυνάμεων, ούτε να εμπλέξει τις τελευταίες και την ελληνική κυβέρνηση σε ρήξη με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ενισχύοντας με αυτόν τον τρόπο τις θέσεις των επαναστατών και κερδίζοντας τις πρώτες εντυπώσεις⁶⁴⁵.

Ο Γεώργιος κατηγορήσε τον Βενιζέλο ότι, ενώ θα μπορούσε να συμμετάσχει στις εκλογές, προέβη σε μία τέτοια ενέργεια καθώς γνώριζε ότι δεν θα μπορούσε να αντιμετωπίσει την φιλοπριγκιπική παράταξη και δεν θα αύξανε το ποσοστό του σε αυτήν την εκλογική αναμέτρηση⁶⁴⁶. Στο ίδιο μήκος κύματος, η αθηναϊκή εφημερίδα *Σκριπ* κατηγορήσε τους επαναστάτες πως η

---

⁶⁴³ M.A.E., *Affaires d' Orient, Affaire de Crète, 1904-1905*, Paris, No 1 Drouin προς Delcassé, Χανιά, 28 Αυγούστου 1904, σ. 1. Συγκεκριμένα, ο Drouin, γενικός πρόξενος της Γαλλίας στα Χανιά, έγραφε προς τον υπουργό του, Delcassé: «[...]ο Ύπατος Αρμοστής φεύγει μεθαύριο για Αθήνα, Ρώμη, Παρίσι. Σκοπός του ταξιδιού είναι να πετύχει την Ένωση[...] ή την αντικατάσταση των διεθνών στρατευμάτων με Έλληνες[...]». - Η Γαλλία δεν έμεινε σ' αυτήν την πρόταση, αλλά πρότεινε και την οικονομική ενίσχυση της Κρητικής Πολιτείας, βλ. σχετικά εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, Χανιά, 17 Μαΐου 1908.

⁶⁴⁴ Εφ. *Τμβρος*, Αθήνα, 26 Μαρτίου 1905. Πρβλ. F.O. 78/5410, όπου αναφέρεται η συνέντευξη της εν λόγω εφημερίδας.

⁶⁴⁵ Gibbons, *ό.π.*, σ. 75-76.

⁶⁴⁶ Πρίγκιπος Γεωργίου της Ελλάδος, *ό.π.*, σ. 98.

Ένωση που πρέσβευαν ήταν πρόσχημα κάτω από το οποίο κάλυπταν κομματικά συμφέροντα και προσωπικές φιλοδοξίες⁶⁴⁷. Η αλήθεια είναι ότι ο Βενιζέλος είχε χάσει σχεδόν σε όλες τις εκλογικές αναμετρήσεις από το αντίπαλο κόμμα του Αντώνιου Μιχελιδάκη. Στις εκλογές που διεξήχθησαν κανονικά, χωρίς τη συμμετοχή της αντιπολίτευσης, τα κόμματα των Μιχελιδάκη-Κούνδουρου απέσπασαν 32 βουλευτές από τους 64, χωρίς να υπολογιστούν οι 10 που όριζε ο πρίγκιπας σύμφωνα με το Σύνταγμα⁶⁴⁸.

Ο πρίγκιπας Γεώργιος κατηγόρησε και το Βρετανό πρόξενο Howard ότι υπέθαλπε τους επαναστάτες και ιδιαίτερα τους Βενιζέλο, Φούμη και Μάνο, με τους οποίους διατηρούσε φιλικές σχέσεις, πολύ πριν από την εκδήλωση της Επανάστασης του Θερίσου⁶⁴⁹. Μάλιστα, ο Αρμυστής δεν διστάζει να επιρρίψει τις ευθύνες για όλα όσα συνέβησαν μετά τις εκλογές του 1903 στον Βρετανό πρόξενο⁶⁵⁰. Ο ίδιος ο Howard αναφέρει ότι η άμαξα του Κων/νου Μάνου, ο οποίος συμμετείχε στην Επανάσταση, ήταν σταθμευμένη για αρκετή ώρα μεταξύ της οικίας του Βρετανού προξένου και των ανακτόρων και το γεγονός αυτό δημιουργούσε την εντύπωση για παρασκηνιακές συνεννοήσεις, που ο ίδιος δεν μπορούσε να τις διασκεδάσει⁶⁵¹. Ο πρίγκιπας ήταν σίγουρος ότι το κίνημα του Θερίσου είχε τη στήριξη του Βρετανού προξένου. Χαρακτηριστικά αναφέρει: «[...] Είμαι πεπεισμένος ότι καθ' όν χρόνον ή άμαξα του Μάνου έστάθμευε απ' έξω εις τόν δρόμο, ό Μάνος εύρίσκετο έντός του προξενείου συζητών με τόν Howard για λεπτομέρειες τής συνωμοσίας του Θερίσου[...]»⁶⁵².

Είναι αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι ο Βενιζέλος διατηρούσε καλές σχέσεις με τους περισσότερους προξένους των Μεγάλων Δυνάμεων. Ο προκάτοχος μάλιστα του Howard, Graves, είχε πλέξει το εγκώμιο του Βενιζέλου, τον οποίον θεωρούσε πολύ σημαντικό πολιτικό, που διέφερε κατά πολύ από τους συναδέλφους του⁶⁵³. Εντούτοις, απ' ό τι φαίνεται, ο Howard προσπαθούσε να κρατάει ίσες αποστάσεις στις κρίσεις του. Γι' αυτό, και δεν διστάζει, κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του Θερίσου, να μιλήσει για τα αρνητικά και τα θετικά της προσωπικότητας του Βενιζέλου, όπως τουλάχιστον ο ίδιος τα αντιλαμβανόταν. Μολονότι, τον κατατάσσει ανάμεσα στους σημαντικότερους ηγέτες, πλάι στον Σφακιανάκη και τον Κούνδουρο,

⁶⁴⁷ Εφ. Σκριπ, Αθήνα, 22 Μαρτίου 1905.

⁶⁴⁸ M.A.E., No 101, Maurouard, γενικός πρόξενος της Γαλλίας στα Χανιά προς Delcassé, υπουργό Εξωτερικών της Γαλλίας, ό.π., Χανιά, 11 Απριλίου 1905.

⁶⁴⁹ Η λέξη «το Θερίσο» γράφεται με ένα «σ», όταν χρησιμοποιούμε τη σύγχρονη της γραφή και με δύο «σ», όταν αναφερόμαστε σε κείμενα της εποχής της Επανάστασης του Θερίσου (λχ. εφημερίδα *Το Θερίσσο*) και απομνημονεύματα της εποχής.

⁶⁵⁰ Πρίγκιπας Γεωργίου της Ελλάδος, ό.π., σ. 173, 176, 183.

⁶⁵¹ Lord Howard of Perinth, *Theatre of Life, vol. II, Life seen from the Stalls (1905-1936)*, Λονδίνο (Hodder & Stoughton Ltd) 1936, σ. 146.

⁶⁵² Πρίγκιπας Γεωργίου της Ελλάδος, ό.π., σ.180.

⁶⁵³ F.O. 78/5133, γενικός πρόξενος Graves προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χαλέπα, 6 Απριλίου 1901 (Confidential), αρ. 128 [βλ. Παράρτημα Μεταγραμμένων Εγγράφων, αρ. 1].

σκιαγραφεί το πορτρέτο του με τον ακόλουθο τρόπο: «[...] Ο κ. Βενιζέλος είναι μικροκαμωμένος με επιμελημένη εμφάνιση. Είναι ένας άνθρωπος με ιδιαίτερες ικανότητες, με μεγάλη ευφράδεια και με αρκετή προσωπική γοητεία. Λέγεται ότι είναι ο πρώτος από τους Έλληνες δικηγόρους και, εάν το επιθυμούσε, θα μπορούσε αναμφίβολα να κατέχει μια ηγετική θέση στην Αθήνα, είτε ως δικηγόρος είτε ως πολιτικός [από ό,τι φαίνεται δεν έπεσε έξω στις προβλέψεις του]. Ωστόσο, η πολιτική του καριέρα δεν είναι τόσο ανεξάρτητη από τα προσωπικά του συμφέροντα, όπως η καριέρα του κ. Σφακιανάκη, και οι πράξεις του φαίνονται συχνά ότι έχουν σκοπό τις δικές του προσωπικές φιλοδοξίες «[...]»⁶⁵⁴.

Υπάρχει η άποψη ότι η αντιπαράθεση Βενιζέλου – Γεωργίου, το 1901, δεν συσχετίζεται με το κίνημα του Θερίσου, καθώς δεν ήταν ικανή να οδηγήσει σε ένοπλη ρήξη και η τροπή που πήραν τα γεγονότα, με κανένα τρόπο δεν αποτελεί συνέπεια της κρίσης του 1901. Αντίθετα, η απόλυση του Βενιζέλου υπήρξε τόσο αποφασιστική πράξη, «ώστε να επιτρέπει τον τερματισμό της κρίσης και την αναζήτηση της εσωτερικής ειρήνευσης»⁶⁵⁵. Στον αντίποδα της παραπάνω θέσης, τα γεγονότα που ακολουθούν το 1901 επιβεβαιώνουν ότι, παρά τις προσπάθειες του Βενιζέλου για εξομάλυνση των σχέσεών του με τον Πρίγκιπα, η κρίση ουσιαστικά δεν είχε λήξει είχε απλά ανασταλεί. Οι συμβιβαστικές απόψεις του Βενιζέλου εντάσσονται στην προσπάθειά του να αποκαταστήσει τις καλές σχέσεις του με τον Πρίγκιπα, χωρίς στην πραγματικότητα να αλλάξει τις θέσεις του. Άλλωστε, ο τρόπος της αποπομπής του και οι προσβλητικοί για τον ίδιο χαρακτηρισμοί στις εφημερίδες δεν άφηναν περιθώρια για οριστική λήξη της διαμάχης, τη στιγμή που ο Πρίγκιπας δεν ανταποκρινόταν στις προσπάθειες προσέγγισης του πρώτου. Μπορεί να μην οδηγήθηκαν τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή σε ένοπλη εξέγερση, όμως κατέληξαν στο ίδιο σημείο λίγα χρόνια αργότερα, καθώς το ήδη υπάρχον χάσμα μεταξύ των δύο πλευρών όχι μόνο δε γεφυρώθηκε, αλλά διευρύνθηκε.

Η σκέψη του Βενιζέλου το 1901 να εγκαταλείψει την πολιτική, για να εξασφαλίσει την επιβίωση του κόμματός του⁶⁵⁶ επιβεβαίωσε την συμβιβαστική του τακτική, δεν υποδηλώνει, όμως, την εγκατάλειψη των προσωπικών του φιλοδοξιών. Ο Howard αναφέρεται σε αυτές τις φιλοδοξίες⁶⁵⁷. Ο Βενιζέλος, παρά την αρχική του πρόθεση να μην συγκρουστεί με τον Αρμοστή, δήλωσε στον Βρετανό πρόξενο Graves ότι είχε υποχρέωση προς τον εαυτό του να υπερασπιστεί τη θιγμένη υπόληψή του, και ότι δεν θα εγκατέλειπε την

---

⁶⁵⁴ F.O. 881/8500, Part XII, *Further Correspondence Respecting the Affairs of Crete, July and August 1905*, γενικός πρόξενος Howard προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 26 Ιουνίου 1905.

⁶⁵⁵ Σβολόπουλος, *ό.π.*, σ. 81.

⁶⁵⁶ F.O. 78/5133, γενικός πρόξενος Graves προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χαλέπα, 18 Απριλίου 1901.

⁶⁵⁷ F.O. 881/8500, *ό.π.*, γενικός πρόξενος Howard προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 26 Ιουνίου 1905.

πολιτική⁶⁵⁸. Έκθεση του Howard ενισχύει την άποψη για τη σχέση της επανάστασης του Θερίσου και της προγενέστερης διάστασης Βενιζέλου - Γεωργίου, στα 1901. Συγκεκριμένα, μεταξύ άλλων, αναφέρονται τα εξής: «[...] το αίτιο για την παρούσα διαμάχη [της Επανάστασης του Θερίσου] χρονολογείται το 1901, όταν ο κ. Βενιζέλος διατύπωσε την πρότασή του για την ίδρυση ενός αυτόνομου πριγκιπάτου στην Κρήτη. Ίσως και νωρίτερα να υπήρχε ένταση ανάμεσα στον Ύπατο Αρμοστή και τον κ. Παπαδιαμαντόπουλο αφενός, και τον κ. Βενιζέλο αφετέρου, αλλά μόνο τότε ξέσπασε αυτή η ανοιχτή κρίση[...]». Για το πρόσωπο του πρίγκιπα Γεωργίου η έκθεση αναφέρει ότι θα θεωρούσε τον εαυτό του «προδότη του εθνικού σκοπού», αν επέτρεπε στον Βενιζέλο να λάβει κάποιο αξίωμα, όσο αυτός ήταν Ύπατος Αρμοστής. Αυτό φαίνεται να το γνώριζε πολύ καλά ο Βενιζέλος, ο οποίος επιθυμούσε στη συνέχεια να απαλλαγεί από τον Αρμοστή, καθώς η παρουσία του τελευταίου, καθιστούσε, ανάμεσα σε άλλα, αδύνατη την άνοδό του σε κάποιο αξίωμα⁶⁵⁹.

Αλλά και ο ίδιος ο Βενιζέλος αναφερόμενος στο κίνημα του Θερίσου επισημαίνει ξεκάθαρα τα αίτιά του ξεκινώντας με τη φράση «[...] τὴν προπαρασκευὴν τοῦ ἐδάφους πρὸς ἀσφαλεστέραν ἐκτέλεσιν τοῦ πραξικοπήματος τούτου [εννοεί το Θέρισσο] ἐσκόπουν αἱ πρὸ τετραετίας διατυπωθεῖσαι ὑπ' ἑμοῦ ἰδέαι...[εννοεί τις προτάσεις που είχε κάνει το 1901]»⁶⁶⁰. Ως εκ τούτου, η κρίση του 1901 οδήγησε, μέσα από την αδιαλλαξία του πρίγκιπα, στο κίνημα του 1905. Επομένως επρόκειτο για μία ρήξη που ουσιαστικά δεν είχε αποκατασταθεί ποτέ.

Αναφορικά με τα αίτια της επανάστασης του Θερίσου ο Howard τα κατατάσσει σε τέσσερις κατηγορίες:

- α) Προσωπικά (αναφέρεται στην προσωπική διάσταση πρίγκιπα - Ελευθερίου Βενιζέλου).
- β) Εσωτερικής πολιτικής (έχουν να κάνουν με την ανάγκη για εσωτερικές πολιτικές αλλαγές και μεταρρυθμίσεις).
- γ) Οικονομικά (συσχετίζονται με την κακή οικονομική κατάσταση, την επιτακτική ανάγκη για δημόσια έργα και την έλλειψη των απαραίτητων πόρων. Μάλιστα, ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η άποψη του Γάλλου μηχανικού Quellenece ότι η κατασκευή δρόμων, σιδηροδρόμων και λιμανιών θα οδηγούσε σε μία μετακίνηση των ορεσίβιων Κρητικών στις πεδινές περιοχές, όπου θα

⁶⁵⁸ F.O. 78/5133, γενικός πρόξενος Graves προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χαλέπα, 18 Απριλίου 1901.

⁶⁵⁹ F.O. 78/5412, γενικός πρόξενος Howard προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 12 Νοεμβρίου 1905, αριθ. 299 [Πρβλ. Παράρτημα Μεταγραμμένων Εγγράφων, αρ. 10.].

⁶⁶⁰ Α.Β., αρ. εισαγ. 173/14, φάκ. 264, Ελευθέριος Βενιζέλος προς Γεώργιο Κολοσούκα και Αλέξανδρο Καμπά, Θέρισσο, 16 Απριλίου 1905. – Στο ίδιο μήκος κύματος κινούνται και οι απόψεις της Λιλής Μακράκη, σύμφωνα με τις οποίες η Επανάσταση του Θερίσου είχε την αρχή της στην απόλυση του Βενιζέλου. Βλ. σχετικά Lilly Macrakis, “Venizelos’ Early Life and Political Carrer in Crete 1864-1910”, στο συλλογικό έργο *Eleftherios Venizelos. The trials of the statesmanship*, ό.π., σ. 72.

παρέμεναν, «[...]αφού θα είχαν κουρασθεί και κορεσθεί πλέον να είναι οι αχριεμένοι και ανήσυχoi ποιμένες που ήταν πριν [...]» και

δ) Εθνικά, την επιθυμία των χριστιανών Κρητών, για την Ένωση⁶⁶¹.

Οι Γάλλοι και οι Ιταλοί πίστευαν ότι ο Βενιζέλος χρησιμοποιούσε το κήρυγμα της Ένωσης, προκειμένου να πετύχει συνταγματικές μεταρρυθμίσεις. Αντίθετα, ο Βρετανός πρόξενος Howard παρουσίασε μία πιο σύνθετη ανάλυση, στην οποία ο Βενιζέλος τυχοδιωκτικά υποδαύλιζε το ενωτικό σύνθημα για τους υποστηρικτές του. Μάλιστα, όταν ο τελευταίος είχε συνάντηση με τους προξένους στην Αγία Μαρίνα, ο Howard υποψιάστηκε ότι οι 150 οπλισμένοι άνδρες που τον συνόδευαν, είχαν ως στόχο όχι τόσο την προσωπική του προστασία, όσο να αποτρέψουν το ενδεχόμενο να κλείσει με τους προξένους μία συμφωνία της αρεσκείας του⁶⁶².

Κατά τον Παπαντωνάκη, πολιτικό φίλο του Βενιζέλου, ο τελευταίος πίστευε ότι έπρεπε να αφεθεί κατά μέρος κάθε πρόσχημα για Ένωση και να δηλωθεί απροκάλυπτα ότι ο αγώνας στρέφεται κατά του δεσποτισμού του Αρμοστή. Ωστόσο, επειδή ο Κωνσταντίνος Φούμης εξέφρασε αντιρρήσεις και δήλωσε ότι στην περίπτωση που δεν προβαλλόταν το ενωτικό αίτημα, εκείνος δεν θα συμμετείχε στο κίνημα, ο Βενιζέλος συμπεριέλαβε το αίτημα για Ένωση στους στόχους της Επανάστασης⁶⁶³. Πιο κοντά στην πραγματικότητα φαίνεται να είναι η άποψη του Howard κι αυτό, γιατί ο Βενιζέλος, ως έμπειρος πολιτικός, γνώριζε ότι, αν δεν προβαλλόταν από τους επαναστάτες το αίτημα για Ένωση, το κίνημα δεν θα εξασφάλιζε την λαϊκή υποστήριξη και θα ήταν εκ των προτέρων καταδικασμένο σε αποτυχία.

Αυτό δεν σημαίνει ότι ο Βενιζέλος δεν ενστερνιζόταν ή ότι κατηλεύτηκε το ενωτικό αίτημα. Απλά, στη συγκεκριμένη χρονική στιγμή θα λειτουργούσε ως ένα μέσο συσπείρωσης των οπαδών της όλης κινητοποίησης, η οποία όμως δεν απομακρυνόταν, σε καμία περίπτωση, από την ιδέα της Ένωσης⁶⁶⁴. Κατά τον Βρετανό πρόξενο, οι επαναστάτες διακήρυτταν την

---

⁶⁶¹ F.O. 78/5412, ό.π., γενικός πρόξενος Howard προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 12 Νοεμβρίου 1905 [Πρβλ. Παράρτημα Μεταγραμμένων Εγγράφων, αρ. 11.].

⁶⁶² Holland, ό.π., σ. 39.

⁶⁶³ Παπαντωνάκης, ό.π., σ. 151.

⁶⁶⁴ Αποκαλυπτική είναι και η επιστολή Βενιζέλου προς τον παπά Στέφανο Προβατάκη, ένα από τα σημαντικότερα στελέχη της Επανάστασης στο Νομό Ηρακλείου, στην οποία επισημαίνει το σοβαρό ενδεχόμενο οι Δυνάμεις να μην πραγματοποιήσουν τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή την Ένωση, μετατοπίζοντας το κέντρο βάρους των επιδιώξεών του στην άμεση ανάγκη διοικητικών και οικονομικών μεταρρυθμίσεων. Με τον τρόπο αυτό, κατά τον Βενιζέλο, οι Κρητικοί δε θα είχαν επίσημα επιτύχει την Ένωση, στην πράξη, όμως, θα είχαν επιτύχει ένα είδος Ένωσης. Βλ. Α.Π.Σ.Π., Ελ. Βενιζέλος προς παπά Στέφανο Προβατάκη, Θέρισο, 10 Απριλίου 1905. - Η επιστολή δε γράφηκε τυχαία καθώς έχει διπλό στόχο. Από τη μία να ενθαρρύνει και να εμπνεύσει τους επαναστάτες της Ανατολικής Κρήτης και ιδίως του Ηρακλείου, και από την άλλη να τους προκαταβάλει για τα αποτελέσματα της κινητοποίησής τους. Ο Βενιζέλος, γνωρίζοντας ότι δε θα επιτευχθεί η Ένωση, προσπαθεί να τους πείσει ότι, αν πραγματοποιηθούν οι εσωτερικές μεταρρυθμίσεις, θα οδηγήσουν προς την ενωτική κατεύθυνση και στην πράξη θα ισοδυναμούν με την επίτευξη της ενωτικής λύσης.

Ένωση, για να εμποδίσουν τον Υπάτο Αρμολή να την καταστείλει δια της βίας, αφού δεν θα μπορούσε να διατάξει τη Χωροφυλακή να επιτεθεί εναντίον της ελληνικής σημαίας. Επίσης, με αυτόν τον τρόπο, θα εξασφάλιζε και οπαδούς στο νησί και οικονομική βοήθεια από την Ελλάδα⁶⁶⁵. Τέλος, ο Βενιζέλος με τον ίδιο τρόπο θα έβρισκε την ευκαιρία να διακηρύξει τα ενωτικά του αισθήματα που τόσο είχαν αμφισβητηθεί, ήδη από το 1901.

Αποκαλυπτικά είναι τα όσα αναφέρει ο Γάλλος πρόξενος Maurouard. Συγκεκριμένα, σε επιστολή του προς το Γάλλο υπουργό Εξωτερικών Delcassé, αναφερόμενος στους Βενιζέλο, Φούμη και Μάνο επισημαίνει τους στόχους του κινήματος: «[...] το σχέδιό τους [των επαναστατών] είναι να δημιουργήσουν μια Ένωση, όσο πιο πολυπληθής γίνεται στο εσωτερικό του νησιού. Με αυτήν θέλουν να διαδηλώσουν τα ενωτικά συναισθήματά τους, αν και απ' ότι μπορώ να διαπιστώσω, η τάση για Ένωση δεν παρουσιάζει καθόλου το χαρακτήρα μίας ανυπόμονης επιθυμίας στους ηγέτες των βενιζελιστών⁶⁶⁶. Οι πραγματικοί τους σκοποί είναι: μεταρρυθμίσεις σε διοικητικό και συνταγματικό επίπεδο, τροποποιήσεις στο εκλογικό σύστημα, εκλογή δημάρχων και δημοτικών συμβουλίων από το λαό, ελευθεροτυπία, και τελικά ίσως μία πιο ριζική αναμόρφωση της κατάστασης στην Κρήτη[...]»⁶⁶⁷.

Ο ίδιος πρόξενος ανέφερε, δύο μήνες αργότερα, ότι ο Βενιζέλος και οι πολιτικοί του φίλοι δεν ήταν πιο ανυπόμονοι από τους άλλους αρχηγούς για την πραγματοποίηση της Ένωσης. Μάλιστα, εντοπίζει την αιτία των όσων συνέβαιναν στο γεγονός ότι οι παραπάνω είχαν αποκλειστεί απ' την κυβέρνηση και είχαν παραγκωνιστεί, ενώ θα μπορούσε ο Γεώργιος να τους αξιοποιήσει. Εντούτοις, δεν δικαιολογεί την ένοπλη εξέγερση, θεωρώντας ότι θα μπορούσαν να λάβουν μέρος στις εκλογές, όπως έκανε ο Πωλογεώργης με το κόμμα του⁶⁶⁸. Ο Βενιζέλος σε επιστολή του προς τον Αριστείδη Στεργιάδη αναφέρει ότι έλπιζε να εκβιάσει τη λύση του Κρητικού ζητήματος. Ωστόσο, δεν είναι απόλυτος ως προς την Ένωση, γι' αυτό κι επισημαίνει ότι, αν δεν ήταν δυνατό

---

⁶⁶⁵ Lord Howard of Perinth, *ό.π.*, σ. 38. Για την οικονομική ενίσχυση από την Ελλάδα βλ. και A.B., αρ. εισαγ. 173/14, φάκ. 264, Ελευθέριος Βενιζέλος προς Γεώργιο Κολοσούκα και Αλέξανδρο Καμπά, Θέρισο, 16 Απριλίου 1905. - Α.Μ.Α., Ελευθέριος Βενιζέλος προς Κλέαρχο Μαρκαντωνάκη και φίλους, Θέρισο, 11 Αυγούστου 1905.

⁶⁶⁶ Κατά τον καθηγητή Ανδρέα Νανάκη μέχρι το 1903 χρησιμοποιούνταν ο όρος «Βενιζελιστές» αντί του αντίστοιχου «Βενιζελικοί». Κατά τον προαναφερθέντα, χρήση του όρου «Βενιζελικός» έγινε για πρώτη φορά στα 1903 στην εφημερίδα *Πατρίς* των Χανίων. Βλ. σχετικά Ανδρέα Νανάκη, *Το μητροπολιτικό ζήτημα και εκκλησιαστική οργάνωση της Κρήτης (1897-1900)*, Κατερίνη 1995, σ. 171. - Πρβλ. εφ. *Πατρίς*, Χανιά, 20 Μαρτίου 1903. Από ό,τι φαίνεται, όμως, ο όρος «Βενιζελιστές» χρησιμοποιείται και μετά το 1903. Από την άλλη στα ξένα έγγραφα αποκαλούν τη συγκεκριμένη πολιτική παράταξη ως “venizelists” και δεν αποκλείουμε τη συσχέτιση του ξένου με τον ελληνικό όρο.

⁶⁶⁷ Μ.Α.Ε., Νο 49, Maurouard, γενικός πρόξενος της Γαλλίας στα Χανιά προς Delcassé, υπουργό Εξωτερικών της Γαλλίας, *ό.π.*, Χανιά, 23 Μαρτίου 1905 [Βλ. Παράρτημα Μεταγραμμένων Εγγράφων, αρ. 8.].

⁶⁶⁸ Μ.Α.Ε., Νο 60, Maurouard προς Delcassé, *ό.π.*, Χανιά, 26 Μαΐου 1905.

να επιτευχθεί, θα ήταν ικανοποιημένος με κάτι άλλο ισοδύναμο, όπως, άλλωστε, φαίνεται και από την αρχική διακήρυξη των επαναστατών.⁶⁶⁹

Χαρακτηριστική είναι και η επιστολή του προς τον παπά Στέφανο Προβατάκη, που ήταν πρωτεργάτης της Επανάστασης του Θερίσου στο Νομό Ηρακλείου. Στην επιστολή του αυτή ο Βενιζέλος αναφέρεται στους πραγματικούς στόχους της Επανάστασης. Συγκεκριμένα, θεωρεί πιθανό το ενδεχόμενο οι Δυνάμεις να μην δεχτούν την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα και το δέχεται σε αυτή τη φάση υπό μία βασική προϋπόθεση: να υπάρξουν οι διοικητικές και οικονομικές μεταρρυθμίσεις, να αναθέσουν οι ευρωπαϊκές Δυνάμεις τη διοίκηση της νήσου στην Ελλάδα και να αφήσουν τους Κρητικούς να διαχειριστούν με την ελληνική κυβέρνηση τα της εσωτερικής διοίκησής τους, ούτως ώστε η Κρήτη να αποτελεί με το ελληνικό κράτος ένα διοικητικό οργανισμό. Με τον τρόπο αυτό μπορεί να μην επιτυγχάνονταν η επίσημη Ένωση, στην πράξη, όμως, θα είχε ενωθεί η Κρήτη με την Ελλάδα, κατά τον ίδιο τρόπο που είχε ενωθεί η Ανατολική Ρωμυλία με τη Βουλγαρία⁶⁷⁰.

Ο πρίγκιπας Γεώργιος, διαβάζοντας αργότερα τα απομνημονεύματα του πρόξενου Howard, κατηγόρησε τον Βενιζέλο ότι χρησιμοποίησε για πολιτικούς λόγους το αίτημα της Ένωσης και έκανε λόγο για «πολιτική αγυρτεία και απάτη» του πρώην συμβούλου του⁶⁷¹. Κάτι τέτοιο, όμως, δεν μπορεί να υποστηριχθεί, αφού το ίδιο το πρακτικό της «Ενωμένης Αντιπολίτευσης», που υπέγραψε και ο Βενιζέλος, τον Φεβρουάριο του 1905, εμπεριείχε ξεκάθαρα ένα όχι τόσο απαιτητικό αίτημα για Ένωση, αφού στην περίπτωση που δεν πραγματοποιούνταν, υποδείκνυε εναλλακτικές προτάσεις. Επιπλέον, ο Βενιζέλος ήταν οπαδός της Realpolitik, και γνώριζε ότι, αν διεκδικούσε άμεσα και αποκλειστικά πολιτειακές αλλαγές, το κίνημά του θα αποτύγχανε. Το αίτημα για Ένωση οδηγούσε στη γενίκευση του κινήματος και στη συσπείρωση των οπαδών του. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι ο Βενιζέλος δεν επιθυμούσε την Ένωση. Γνώριζε ότι ήταν δύσκολο να πραγματοποιηθεί, πίστευε, όμως, στη δημιουργία «ενός νέου βήματος προς την ενωτική κατεύθυνση»⁶⁷².

Συνεπώς, δεν μπορεί να υποστηριχθεί ούτε ότι ήταν ανθενωτικός ούτε ότι χρησιμοποίησε το ενωτικό αίτημα, για να ικανοποιήσει αποκλειστικά τις υπάρχουσες προσωπικές του φιλοδοξίες. Απ' ότι φαίνεται από τις διακηρύξεις και την αλληλογραφία των επαναστατών, ο Βενιζέλος είχε μείνει πιστός στις αρχές του και στις προτάσεις που είχε προβάλει το 1901, την ολοκληρωμένη δηλαδή Αυτονομία (τύπου Ανατολικής Ρωμυλίας), που θα λειτουργούσε, όμως, ως μεταβατικό στάδιο για την Ένωση.

Το κίνημα του Θερίσου απ' ότι φαίνεται ήταν καλά προετοιμασμένο. Ο ίδιος ο Βενιζέλος σε επιστολή του αναφέρεται στην προπαρασκευή της

⁶⁶⁹ Α.ΜΑ., Ελευθέριος Βενιζέλος προς Αριστείδη Στεργιάδη, Θερίσο, 27 Μαρτίου 1905.

⁶⁷⁰ Α.Π.Σ.Π., Βενιζέλος προς παπά Στέφανο Προβατάκη, Θερίσο, 10 Απριλίου 1905.

⁶⁷¹ Πρίγκιπας Γεωργίου της Ελλάδος, *ό.π.*, σ.147.

⁶⁷² Σβολόπουλος, *ό.π.*, σ. 168.

εξέγερσης: «[...] μακρὰ μελέτη ὄλων τῶν ὄρων τοῦ προβλήματος ἤγεν ἡμᾶς εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι, ἂν ὁ Κρητικὸς λαὸς ἐξεγειρόμενος κατελάμβανε τὰ μέρη τῆς νήσου, τὰ κείμενα ἐκτὸς τῶν στρατιωτικῶν ζωνῶν, αἵτινες εἶχαν χαραχθεῖ κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1897 περι τὰς τρεῖς πόλεις [...] θὰ ἐδημιούργει γεγονὸς τετελεσμένον, τὸ ὁποῖον γρηγορὰ ἢ ἄργα θὰ ἠναγκάζετο νὰ ἀναγνωρίσει ἢ τουλάχιστον νὰ ἀνεχθεῖ ἢ Ἐυρώπη [...]». Στην ἴδια ἐπιστολή, ὁ Βενιζέλος φαίνεται πεπεισμένος γιὰ τὴν ἀπουσία ἐπέμβασης τῶν Δυνάμεων, ἰδιαίτερα τῆς Γαλλίας τῆς Ἰταλίας καὶ τῆς Βρετανίας, καθὼς ἦταν φιλελεύθερα καὶ κοινοβουλευτικὰ κράτη καὶ θὰ ἦταν ἠθικὰ ἀδύνατο σὲ αὐτὲς νὰ καταστρίβουν ἐνόπλα τὴν Ἐπανάστασιν⁶⁷³. Παρόλα αὐτά, ὁ ἴδιος ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος, πρωτοστάτης τοῦ κινήματος τοῦ Θερίσου, ἀντιλαμβανόταν ὅτι τίποτε δε θὰ γινόταν, ἀν δὲν το ἐπιθυμοῦσαν πρῶτα οἱ Δυνάμεις. Συγκεκριμένα, ἀνέφερε χαρακτηριστικά: «[...] ἡ ὀριστικὴ πραγματοποίησις τῆς ἐνώσεως ἐξαρτᾶται διὰ τῆς εὐμενείας τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, διὰ τὴν ἔγκρισιν αὐτῆς ἐπιπροσθούσιν, ἴσως, διεθνεῖς δυσχέρειαι [...]»⁶⁷⁴. Μάλιστα, προχώρησε ἐνα βῆμα περισσότερο υποστηρίζοντας ὅτι τὰ μικρὰ κράτη ἔχουν συμφέρον νὰ ἀποφεύγουν τὶς ὅποιες συγκρούσεις με τὶς Μεγάλες Δυνάμεις. Ὡς ἐκ τούτου, περισσότερο συνετό γιὰ τὴν μετέπειτα πορεία τους θὰ ἦταν νὰ προσαρμόζονται στὶς ἐκάστοτε περιστάσεις καὶ νὰ ἐπιδιώκουν σταδιακὰ τὴν πραγματοποίησιν τῶν αἰτημάτων καὶ διεκδικήσεών τους⁶⁷⁵.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὁ Γεώργιος πίστευε ὅτι ἡ ἐπανάστασις εὐοδόθηκε, γιὰτὶ βρισκόταν στὸν ἰταλικὸ τομέα, καὶ διότι οἱ Γάλλοι δὲν ἐπενέβησαν δυναμικὰ, ἐνῶ οἱ πρόξενοι κωλυσιεργοῦσαν⁶⁷⁶. Ἀπ' ὅτι φαίνεται οἱ Ἰταλοὶ καὶ οἱ Γάλλοι, στήριζαν ἢ τουλάχιστον ἀνέχονταν τὸ κίνημα καὶ εἶχαν ταχθεῖ ἐνάντια στὴ χρῆσιν ἐνόπλης βίας⁶⁷⁷. Ἀλλὰ καὶ ὁ Βρετανὸς πρόξενος Howard ἐπεσήμανε ὅτι

---

⁶⁷³ Α.Β., ἀρ. εἰσαγ. 173/14, φάκ. 264, Ἐλευθέριος Βενιζέλος πρὸς Γεώργιο Κολοσοῦκα καὶ Ἀλέξανδρο Καμπά, Θερίσο, 16 Ἀπριλίου 1905.

⁶⁷⁴ Παπαντωνάκης, *ὅ.π.*, σ. 157. - Ἀλλὰ καὶ ἡ ἴδια ἡ Β' Συντακτικὴ Συνέλευσις τῶν Κρητῶν ἀργότερα, στὰ 1906, υπογράμμισε τὴ σημασία τῆς διπλωματίας καὶ ἐπεσήμανε ὅτι ἡ εὐμένεια τῶν Μεγάλων Δυνάμεων θὰ ἔλυνε ὄχι μόνον τὸ Κρητικὸ ἀλλὰ ὅλα τὰ εθνικὰ ζητήματα. Πρβλ. *Ἐστενογραφημένα Πρακτικά Β' Συντακτικῆς Συνελεύσεως τῶν Κρητῶν*, Συνεδρίασις τῆς 7^{ης} Ὀκτωβρίου 1906.

⁶⁷⁵ Πρβλ. Σβολόπουλος, *ὅ.π.*, σ. 46. - Στεφάνου, *Ἐλευθέριος Βενιζέλος πλαστουργὸς τῆς Ἰστορίας*, *ὅ.π.*, σ. 25.

⁶⁷⁶ Πρίγκιπος Γεωργίου τῆς Ἑλλάδος, *ὅ.π.*, σ. 202.

⁶⁷⁷ Α.Μ.Α., Ἐλευθέριος Βενιζέλος πρὸς Κλέαρχο Μαρκαντωνάκη, Μ. Πετυχάκη καὶ Β. Σκουλά, Θερίσο, 24 Αυγούστου 1905. - Πρβλ. Σβολόπουλος, *ὅ.π.*, σ. 221. - Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ περιστατικὸ, σύμφωνα με τὰ ἀπομνημονεύματα τοῦ Howard, κατὰ τὸ ὁποῖο ὁ Γάλλος κυβερνήτης τῆς κανονιοφόρου "Condor" φιλοξενήθηκε καὶ γευμάτισε με ἕναν ἀπὸ τοὺς ἀρχηγούς τῶν Ἐπαναστατῶν. Τὸ γεγονός αὐτὸ προκάλεσε ἐκνευρισμὸν στὸν Ὑπατο Ἀρμοστή ἀλλὰ καὶ στὸ Γάλλο πρόξενο, πού βρέθηκε σὲ δύσκολη θέση. Βλ. σχετικά Lord Howard of Perinth, *ὅ.π.*, σ. 43.

δεν έπρεπε να εκτεθούν τα βρετανικά στρατεύματα σε «περιττούς κινδύνους»⁶⁷⁸.

Παράλληλα με την επίσημη κυβέρνηση του Αρμοστή λειτουργήσε στο Θέρισο η κυβέρνηση των επαναστατών υπό τους Παπαγιαννάκη, Καλογερή, Κακούρη, Φιωτάκη και Μπιδάκη. Την ευθύνη των οικονομικών ανέλαβε ο Κ. Φούμης, των πολεμικών επιχειρήσεων ο Κ. Μάνος, και της διπλωματικής και πολιτικής εκπροσώπησης των επαναστατών ο Ελ. Βενιζέλος. Ο Gibbons αναφέρεται στον Βενιζέλο επισημαίνοντας ότι το μέλλον του καθορίστηκε στο Θέρισο, καθώς «από τη στιγμή που ταυτίστηκε στον εθνικό αγώνα ως ηγέτης του, το μέλλον του βρισκόταν στην πολιτική»⁶⁷⁹.

Ο πρίγκιπας Γεώργιος, την περίοδο αυτή, δεν είχε καλές σχέσεις με τους ξένους προξένους, με μοναδική εξαίρεση τον πρόξενο της Ρωσίας, ενώ είχε τεθεί από νωρίς θέμα αρμοδιοτήτων του Πρίγκιπα αναφορικά με τη σχέση του με τα στρατεύματα των Μεγάλων Δυνάμεων⁶⁸⁰. Δύο μήνες μετά την απαρχή της Επανάστασης του Θερίσου ο πολιτικός Κ. Β. Σαπουντζάκης γράφει προς τον πολιτικό Εμμανουήλ Τσουδερό ότι οι πρόξενοι δεν ήταν ευνοϊκά διατεθειμένοι απέναντι στον Πρίγκιπα και αυτό, κατά μία άποψη, οφειλόταν κυρίως στη συμπεριφορά «της αυλής του», δηλαδή των προσωπικών συμβούλων του⁶⁸¹. Άλλωστε, η ίδια η μαρτυρία του Βρετανού πρόξενου Howard στα απομνημονεύματά του, ότι το Βρετανικό Υπουργείο των Εξωτερικών τού είχε υποδείξει να ανατρέψει τον πρίγκιπα με τρόπο, όμως, διπλωματικό και έμμεσο, ενισχύει την δεινή θέση, στην οποία βρισκόταν ο Αρμοστής⁶⁸².

Αναλυτικά, ως προς τη στάση της κάθε δύναμης, η Αγγλία δεν είδε ευνοϊκά το κίνημα, η θέση της, όμως, ήταν περισσότερο ήπια σε σχέση με άλλες Δυνάμεις, όπως λόγου χάρη τη Ρωσία. Ο ρόλος της Βρετανίας ήταν ιδιαίτερα σημαντικός, καθώς ο Βρετανός πρόξενος Howard υπήρξε ο εντεταλμένος εκπρόσωπος της τετραμερούς επιτροπής των προξένων. Η γεωστρατηγική θέση της Σούδας τροφοδοτούσε τα σενάρια για την επέμβαση της Αγγλίας. Ενδεικτικό είναι το δημοσίευμα της εφημερίδας *Observer*, σύμφωνα με το οποίο, ύστερα από συμφωνία του Άγγλου βασιλιά με τον Έλληνα ομόλογό του, το Κρητικό Ζήτημα θα λυνόταν ως εξής: «*οι Έλληνες στρατιώτες θα αντικαθιστούσαν τα διεθνή στρατεύματα, ο κόλπος της Σούδας θα περνούσε στους Άγγλους και ο πρίγκιπας Γεώργιος μετά την παραίτησή του θα*

⁶⁷⁸ Lord Howard of Perinth, *ό.π.*, σ. 42.

⁶⁷⁹ Gibbons, *ό.π.*, σ. 82.

⁶⁸⁰ W.O. 32/7539, Ιταλική Πρεσβεία προς το Βρετανικό Υπουργείο των Εξωτερικών, 4 Αυγούστου 1904 [Βλ. Παράρτημα Μεταγραμμένων Εγγράφων, αρ. 5]. - F.O. 881/8302, Memorandum Respecting Crete, F.O., 27 Οκτωβρίου 1904 (Confidential).

⁶⁸¹ Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών - Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, Ιστορικά Αρχεία, *Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού* (στο εξής Α.Ε.Τ.), φάκ. 4, αρ. εγγρ. 88, Κ. Β. Σαπουντζάκης προς Εμμανουήλ Τσουδερό, Αθήνα, 1 Μαΐου 1905.

⁶⁸² Lord Howard of Perinth, *ό.π.*, σ. 45, σημ. 40: “[...] to let him down gently [...]”.

γινόταν πιθανότατα κυβερνήτης της Κύπρου»⁶⁸³. Ανεξάρτητα από την αληθοφάνεια αυτού του σεναρίου, το τελευταίο ήταν ενδεικτικό της κινητικότητας που υπήρχε και του συνεχούς πολιτικού αλλά και οικονομικού ενδιαφέροντος της Βρετανίας. Άλλωστε, αξίζει να σημειωθεί ότι, νωρίτερα, αγγλική εταιρεία είχε αναλάβει να μελετήσει το τότε ενδεχόμενο της κατασκευής του σιδηροδρόμου που θα συνέδεε τα αστικά κέντρα της νήσου με την πεδιάδα της Μεσσαράς⁶⁸⁴.

Κατά την Επανάσταση του Θέρισου, αρχικά, όλοι οι πρόξενοι των Μεγάλων Δυνάμεων καταδίκασαν το κίνημα. Ο Βρετανός πρόξενος διατηρούσε καλές σχέσεις με τον Ύπατο Αρμοστή και τον στήριξε, τον πρώτο καιρό της εξέγερσης, θεωρώντας αδικαιολόγητη τη στάση του Βενιζέλου και Φούμη και έχοντας την πεποίθηση ότι μόνο αυτός θα μπορούσε να συμβάλει στην ειρήνη και στη σταθερότητα στο νησί⁶⁸⁵. Η Μεγάλη Βρετανία δεν συμμετείχε στο μικτό άγημα που όδευε προς το Θέρισο, παρά τις προσπάθειες του Βρετανού πρόξενου. Παράλληλα, η βρετανική, όπως και η γαλλική και η ιταλική κυβέρνηση, ήταν αντίθετη με το ενδεχόμενο συμπλοκής με τους επαναστάτες, διότι θα δημιουργούνταν «πνεύμα συμπαθείας» στα ανακτοβούλια της Ευρώπης και θα επηρέαζαν τον τύπο και την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη υπέρ της Ενώσεως. Ακολούθησε μια περίοδος απραξίας εκ μέρους της Βρετανίας, για να οδηγηθούν τα πράγματα σε μία συμβιβαστική λύση, γεγονός που επιθυμούσε η βρετανική κυβέρνηση⁶⁸⁶.

Την περίοδο της Επανάστασης, οι Γάλλοι επόπτευαν την περιοχή του Λασιθίου. Ο Γάλλος γενικός πρόξενος που είχε μεταβεί από την Αθήνα στην Κρήτη ήταν ευνοϊκά διακείμενος στον Πρίγκιπα. Η Γαλλία διέθετε γύρω στους 500 στρατιώτες και δεν μπορούσε μαζί με τις άλλες Δυνάμεις και τη Χωροφυλακή να κάνει κάτι περισσότερο από την απλή επιτήρηση των αστικών κέντρων και των κεντρικών οδικών αρτηριών⁶⁸⁷. Παράλληλα, η γαλλική διπλωματία αντιτάχθηκε στην οποιαδήποτε ένοπλη επέμβαση, που θα μπορούσε να οδηγήσει σε αιματοχυσία⁶⁸⁸.

---

⁶⁸³ Εφ. *Observer*, Λονδίνο, 3 Ιουνίου 1906.

⁶⁸⁴ Εφ. *Πατρίς*, Χανιά, 30 Νοεμβρίου 1900. - F.O. 78/5281 Γενικός πρόξενος Graves προς το Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 2 Ιανουαρίου 1903. - Επιπλέον, η βρετανική κυβέρνηση ήταν ιδιαίτερα επιφυλακτική στη χορήγηση δανείου προς την Κρητική Πολιτεία. Πρβλ. Σβολόπουλο, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις...*, ό.π., σ. 79.

⁶⁸⁵ F.O. 78/5410, Howard προς Sanderson, Χανιά, 28 Απριλίου 1905

⁶⁸⁶ Σβολόπουλος, ό.π., σ. 205, 206, 207, 212, 213, 214, 234.

⁶⁸⁷ Για την κατάσταση στο Θέρισο και την ανεπάρκεια των διεθνών στρατευμάτων και της Χωροφυλακής, βλ. M.A.E., ό.π., No 43, Maurouard προς Delcassé, Χανιά, 24 Μαρτίου 1905, και No 50, Maurouard προς Delcassé, Χανιά, 25 Μαρτίου 1905.

⁶⁸⁸ Το ίδιο επιβεβαιώνει και ο Ελευθέριος Βενιζέλος προς φίλους του. Βλ. σχετικά Μουσείο Μπενάκη - Ιστορικά Αρχεία, Αρχείο Μαρκαντωνάκη (στο εξής Α.ΜΑ.), 177. φάκ. 2, υποφάκ. 1905 (Αύγουστος-Σεπτέμβριος), αριθ. εγγρ. 52-87, Ελ. Βενιζέλος προς Κλ. Μαρκαντωνάκη, Μ. Πετυχάκη και Βασ. Σκουλά, Θέρισο, 24 Αυγούστου 1905. - Λίγο νωρίτερα οι επαναστάτες του Θέρισου δήλωναν μέσα από το επίσημο όργανό τους, την εφημερίδα *Θέρισο*, ότι «[...] τὸ Κρητικὸν Ζήτημα ἄρχισε νὰ λαμβάνη τροπὴν αἰσιωτάτην [...] πρωτοστατούσης τῆς

Η αλήθεια πάντως είναι ότι ο Γάλλος υπουργός Εξωτερικών Delcassé σε απάντησή του προς το γενικό πρόξενο στα Χανιά Maurouard σκεφτόταν σοβαρά την περίπτωση της αντικατάστασης των διεθνών στρατιωτών με Κρητικούς, πάντα στο πλαίσιο της ομοφωνίας των Δυνάμεων⁶⁸⁹. Την ίδια ώρα ο Allize, διπλωματικός εκπρόσωπος της Γαλλίας στη Σόφια, επισημαίνοντας τις αλληλεπιδράσεις που μπορούσαν να δημιουργηθούν στη Μακεδονία, ανέφερε προς το Γάλλο υπουργό Εξωτερικών: «Δεν πιστεύουμε ότι [τα γεγονότα στην Κρήτη] θα οδηγήσουν άμεσα σε ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Αυτή η λύση δε θα ερχόταν σε αντίθεση με τη Βουλγαρία, που θα έβρισκε την ευκαιρία να διεκδικήσει κι άλλα εδάφη. Αποφεύγουμε να εκφραστούμε γι' αυτά [...] θα θέλαμε μια επέκταση των μεταρρυθμίσεων στη Μακεδονία»⁶⁹⁰.

Η γενίκευση του κινήματος⁶⁹¹ και η χρονική του διάρκεια οδήγησαν τη γαλλική κυβέρνηση στην αναζήτηση συμβιβαστικής λύσης. Η εφεκτικότητα όμως της Γαλλίας – και της Ιταλίας – βοήθησε στη διατήρηση της επαναστάσεως στο δυτικό τμήμα της νήσου. Η πρώτη συμμετείχε στην τετραμελή Διεθνή Εξεταστική Επιτροπή του Κρητικού Ζητήματος με τον P. Defrance⁶⁹².

Από την άλλη, οι Ρώσοι διατήρησαν σταθερά φιλική στάση προς τον πρίγκιπα και καταδίωξαν τους επαναστάτες. Μάλιστα, ο Ρώσος πρόξενος στην Κρήτη Bronesky⁶⁹³ έσπευσε να διαψεύσει τη διάδοση που ήθελε τις Μεγάλες Δυνάμεις να έχουν έρθει σε διαπραγματεύσεις με τους επαναστάτες⁶⁹⁴. Τα ρωσικά αυτοκρατορικά στρατεύματα επιτηρούσαν την περιοχή του Ρεθύμνου, εντούτοις μετά την εξέγερση στο Θέρισο, απείλησαν με ναυτικό αποκλεισμό του ιταλικού τομέα (ο τελευταίος περιλάμβανε την ευρύτερη περιοχή των Χανίων, και το Θέρισο, εκτός της πόλης) και ανέλαβαν ένοπλη δράση εντός

Γαλλίας, ήτις από πολλοῦ ἤδη ἐξεφράσθη ὑπὲρ τῆς Ἐνώσεως [...]». Ωστόσο, δεν πρέπει να παραβλέπουμε ότι η παρουσίαση των Μεγάλων Δυνάμεων ως υπερμάχων των δικαίων των επαναστατών εξυπηρετούσε και προπαγανδιστικούς σκοπούς για την ηθική ενίσχυση της εξέγερσης.

⁶⁸⁹ Μ.Α.Ε., *ό.π.*, No 55, Delcassé προς Maurouard, Παρίσι, 25 Μαρτίου 1905.

⁶⁹⁰ Μ.Α.Ε., *ό.π.*, No 83, Allize, πρεσβευτής της Γαλλίας στη Σόφια προς Delcassé, υπουργό Εξωτερικών της Γαλλίας, Σόφια, 1 Απριλίου 1905. Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί ότι η γαλλική κυβέρνηση δεν παρέλειπε να εισηγηθεί τη στενή συνεργασία μεταξύ Γαλλίας, Ιταλίας, Αγγλίας, για να διασφαλισθεί το status quo των Βαλκανίων και να αποφευχθεί κάθε μονομερής δράση. Βλ. Σβολόπουλος, *ό.π.*, σ. 29.

⁶⁹¹ Μ.Α.Ε., *ό.π.*, No 90, Maurouard προς Delcassé, Χανιά, 5 Απριλίου 1905.

⁶⁹² Σβολόπουλος, *ό.π.*, σ. 239, 250, 254, 255.

⁶⁹³ Ο Bronesky ήταν γενικός πρόξενος της Ρωσίας στο νησί (ή αλλιώς πρόξενος, καθώς οι Μιτσοτάκης και Χατζηγηγοράκης ήταν υποπρόξενοι) μέχρι το Νοέμβριο του 1908, οπότε αντικαταστάθηκε από τον A. Schebounine. Πρβλ. Α.Γ.Μ., φάκ. 13β, αρ. εγγρ. 119, Γ. Μιτσοτάκης προς A. Schebounine, Ηράκλειο, 26 Νοεμβρίου 1908 (πρόκειται για ευχετήρια επιστολή προς τον τελευταίο ενόψει του διορισμού του στη θέση του γενικού πρόξενου της Ρωσίας στα Χανιά).

⁶⁹⁴ Αρχείο Ρωσικού Υποπροξενείου Ρεθύμνου (στο εξής Α.Ρ.Υ.Ρ.), φάκ. 7, 1904-1910, υποφάκ. 1905, A. de Bronesky, πρόξενος της Ρωσίας στα Χανιά προς Γ. Χατζηγηγοράκη, υποπρόξενο της Ρωσίας στο Ρέθυμνο, Χανιά, 2/15 Απριλίου 1905.

αυτού⁶⁹⁵. Μελετώντας το Αρχείο Μαρκαντωνάκη, συντρόφου του Βενιζέλου την εποχή της Επανάστασης του 1905, αντιλαμβάνεται κανείς το ρόλο των Ρώσων κατά των αγωνιστών του Θερίσου.

Ο ίδιος ο Ελευθέριος Βενιζέλος αναφέρθηκε σε «βανδαλισμό των Ρώσων» κατά των επαναστατών στα χωριά Ρούστικα και Άγιος Κωνσταντίνος του Ρεθύμνου⁶⁹⁶. Ο κόμης Lamsdorf, Ρώσος υπουργός των Εξωτερικών, επιθυμούσε την ταχύτερη δυνατή καταστολή του κινήματος, έστω και διά της βίας. Ωστόσο, η προκήρυξη αμνηστίας⁶⁹⁷ για τους επαναστάτες του Θερίσου και η κάθοδος Διεθνούς Εξεταστικής Επιτροπής, στην οποία συμμετείχε και ο πρόξενος της Ρωσίας, οδήγησε σε πολιτειακές μεταρρυθμίσεις και στην αποχώρηση του πρίγκιπα⁶⁹⁸.

Επιπλέον, και ο Ιταλός συνταγματάρχης Benetti, διοικητής των διεθνών στρατευμάτων στην Κρήτη, επιθυμούσε την άμεση καταστολή του κινήματος. Ωστόσο, οι ιταλικές αρχές στις οποίες υπαγόταν η δυτική Κρήτη δεν φρόντισαν ποτέ για τη σοβαρή ενίσχυση των δυνάμεών τους και αρνήθηκαν να διατάξουν πυρ κατά των επαναστατών, την ίδια ώρα που οι Ρώσοι αναλάμβαναν ένοπλη δράση στον ιταλικό τομέα⁶⁹⁹. Παράλληλα, ο Ιταλός αρχηγός της Χωροφυλακής Μονακο προσπάθησε να ενισχύσει τις ιταλικές δυνάμεις.

Ο Βενιζέλος γνώριζε την αδυναμία επέμβασης των Δυνάμεων και την εκμεταλλεύτηκε κατάλληλα. Χαρακτηριστικά έγραφε στον συναγωνιστή του

---

⁶⁹⁵ Αλιγιζάκη, *ό.π.*, σ. 28.

⁶⁹⁶ Οι τακτικές των Ρώσων χαρακτηρίζονται «απερίγραπτες», ενώ γίνεται λόγος για κατεδαφίσεις οικιών των επαναστατών, των συγγενών τους και «των συμπαθούντων την Επανάστασιν», καθώς και για λεηλασίες καταστημάτων. Ο πρίγκιπας, κατά το Βενιζέλο, επιχειρούσε να καταπνίξει την Επανάσταση στηριζόμενος στους Ρώσους. Βλ. Α.Μ.Α., *ό.π.*, Ελ. Βενιζέλος προς Κλ. Μαρκαντωνάκη, Μ. Πετυχάκη, Β. Σκουλά, Θέρισσο, 24 Αυγούστου 1905. Βλ. και Α.Μ.Α., *ό.π.*, Ελ. Βενιζέλος προς Κλ. Μαρκαντωνάκη, Θέρισσο, 10 Αυγούστου 1905 (εσοκλείονται δύο επιστολές σχετικές με τις βαρβαρότητες των Ρώσων).

⁶⁹⁷ Α.Ρ.Υ.Ρ., *ό.π.*, Α. de Bronevsky, πρόξενος της Ρωσίας στα Χανιά προς Γ. Χατζηγηγοράκη, υποπρόξενο της Ρωσίας στο Ρέθυμνο, Χανιά, 13/26 Νοεμβρίου 1905. Στο έγγραφο διαβιβάζεται η προκήρυξη της 11^{ης}/25^{ης} Νοεμβρίου 1905 για την παραχώρηση αμνηστίας «για πράξεις σχετικές με την επανάστασιν και υπαγομένης εις την διεθνήν στρατιωτικήν διακααιοδοσίαν».

⁶⁹⁸ Η αναχώρηση του τελευταίου έμοιαζε περισσότερο με φυγή. Αξίζει να σημειωθεί ότι η παραίτηση του πρίγκιπα έγινε, αφού πρώτα συμφώνησε η Ρωσία και γνωστοποίησε την απόφασή της στο Γεώργιο. Για το ρόλο της Ρωσίας βλ. και Α.Υ.Ε., 1906, φάκ. 77, υποφάκ. δ', Βασιλική Ελληνική Πρεσβεία στην Πετρούπολη προς το Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών (19 Σεπτεμβρίου 1906, αριθ. πρωτ. 4). Στο έγγραφο διαβιβάζεται μεταφρασμένο φύλλο της εφημερίδος «Πετερμποροκία Γαζέτα (=Εφημερίδα της Πετρούπολεως) / 17 Σεπτεμβρίου 1906, αριθ. 253).

⁶⁹⁹ Σβολόπουλος, *ό.π.*, σ. 205, 210, 213, 217. - Ο Ιταλός υπουργός Εξωτερικών Tittoni είχε καταλήξει νωρίς στο συμπέρασμα ότι η καταστολή του κινήματος δε θα συντελούσε στη λύση της κρίσεως, αν δεν συνοδευόταν με την εισαγωγή διοικητικών και οικονομικών μεταρρυθμίσεων. Η εφημερίδα *Tribuna*, ημιεπίσημο όργανο της ιταλικής κυβέρνησης, επιβεβαίωσε τις μομφές των Ιταλών διπλωματικών αντιπροσώπων κατά της κυβέρνησης του αρμοστή. Εντούτοις, ο Tittoni προσπάθησε να διαχωρίσει τη θέση του από αυτήν της εφημερίδας. Βλ. *Atti de Parlamento Italiano, Camera dei Deputati, Sessione 1904-1905, Discussioni*, vol. III, Συνεδρίαση της 12^{ης} Μαΐου 1905, σ. 2709.

παπά Στέφανο Προβατάκη ότι «το μυστικό της επιτυχίας» του αγώνα έγκειται στο γεγονός ότι ήταν ηθικά αδύνατο για την Ευρώπη να στρέψει τα όπλα της κατά του κινήματος του Θερίσου· μάλιστα συμβούλευε τους επαναστάτες να μη συγκρουστούν, σε καμία περίπτωση, με τις ευρωπαϊκές δυνάμεις, αλλά να τις αναγκάσουν ηθικά (αφού δεν διέθεταν τα απαιτούμενα μέσα) να προβούν σε παραχωρήσεις υπέρ της Ένωσης⁷⁰⁰. Η άποψη του Βενιζέλου συνάδει με την επιστολή του Γάλλου πρόξενου Maurouard προς τον Delcassé, στην οποία αναφέρει ότι η Κρητική Χωροφυλακή δεν επαρκούσε, για να διατηρήσει την τάξη και να καταστείλει τις ταραχές, ενώ ο ίδιος δεν θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει τις διεθνείς δυνάμεις⁷⁰¹.

Αλλά και οι επαναστάτες, μέσω του προέδρου της Επαναστατικής Κυβέρνησης Γ. Παπαγιαννάκη, απευθυνόμενοι στον Γάλλο Πρόξενο, αναφέρονται στο γεγονός ότι οι τελευταίοι γνωρίζουν πως η οριστική πραγματοποίηση της απόφασής τους εξαρτάται από την καλή θέληση των Μεγάλων Δυνάμεων⁷⁰². Παράλληλα, όμως, επισημαίνεται ότι οι επιταγές του πολιτισμού θα εμπόδιζαν ηθικά τις Δυνάμεις να επιμείνουν, όχι μόνο στην περιφρούρηση αλλά και στη βίαιη επιβολή στους Κρήτες ενός καθεστώτος αντίθετου με τις εθνικές επιδιώξεις και τα συμφέροντά τους. Η προκήρυξη αυτή καταλήγει με την διαβεβαίωση των επαναστατών ότι θα συνέβαλαν στην τήρηση της δημόσιας τάξης⁷⁰³ και έχει εμφανώς τις κατευθύνσεις που είχε υποδεικνύει ο Βενιζέλος αναφορικά με τη στάση των πρώτων απέναντι στα ευρωπαϊκά στρατεύματα.

Το ερώτημα που ανακύπτει είναι, γιατί ο Βενιζέλος ήταν τόσο σίγουρος για την απουσία οποιασδήποτε επέμβασης των Μεγάλων Δυνάμεων. Τη βεβαιότητά του αυτή δε δίσταζε να την εκδηλώνει με κάθε τρόπο. Ασφαλώς μία τέτοια κίνηση ενθάρρυνε τους επαναστάτες, εντούτοις δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται για μία απλή κίνηση τακτικής. Από την άλλη, αυτή η βεβαιότητα απουσίας επέμβασης των Μεγάλων Δυνάμεων ενίσχυε τις κατηγορίες του Γεωργίου περί συμπαιγνίας και συνεργασίας των Ευρωπαίων με τον Βενιζέλο, που οδηγούσαν στην εκδοχή ότι η Επανάσταση του Θερίσου αποτελούσε, κατά τον Γεώργιο, μία, ουσιαστικά, «στημένη υπόθεση». Ωστόσο, δεν θα μας ικανοποιούσε μία απλή ερμηνεία «περί τακτικής ή συμπαιγνίας», για να ερμηνεύσουμε το παραπάνω γεγονός. Αυτό εντάσσεται στη γενικότερη

---

⁷⁰⁰ Α.Π.Σ.Π., Βενιζέλος προς παπά Στέφανο Προβατάκη, Θέρισο, 10 Απριλίου 1905 και 27 Μαΐου 1905.

⁷⁰¹ Μ.Α.Ε., Νο 50, Maurouard προς Delcassé, ό.π., Χανιά, 25 Μαρτίου 1905.

⁷⁰² Ο ίδιος ο Βενιζέλος είχε δηλώσει στο *Κήρυκα* για το Κρητικό Ζήτημα, ήδη από το 1903, ότι είναι ζήτημα ευρωπαϊκό και ότι, εφόσον παρατείνεται η διεθνή κατοχή, η λύση που θα είναι σύμφωνη με τις προσδοκίες των χριστιανών Κρητών θα πραγματοποιηθεί μόνο, όταν τα συμφέροντα των Μεγάλων Δυνάμεων θα βρίσκονται σε αρμονία για την υλοποίηση αυτής της λύσης. Βλ. σχετικά εφ. *Κήρυξ*, Χανιά, 21 Ιανουαρίου 1903.

⁷⁰³ Μ.Α.Ε., Νο 60, Παράρτημα Προκήρυξης Παπαγιαννάκη και Μάνου, Θέρισο, 12/25 Μαρτίου 1905. - Πρβλ. Α.Θ., 18, Δεσμός Β', αριθ. εγγρ. 1-120, αντίγραφο του υπ' αριθ. 3 της 12/3/1905 εγγράφου της Επαναστατικής Συνελεύσεως.

αντίληψη που είχαν οι Κρήτες ήδη από τον πρώτο καιρό της Κρητικής Πολιτείας, ότι «[...] οι Προστάτιδες Δυνάμεις που έδειξαν τις ευνοϊκές τους διαθέσεις απέναντί τους [...] δε θα χρησιμοποιούσαν βίαια μέτρα εξαναγκασμού τους [...]»⁷⁰⁴. Αλλά και ο Βρετανός πρόξενος Graves αναφέρει το 1901 προς το Βρετανικό Υπουργείο των Εξωτερικών ότι «[...] οι επικεφαλής των διεθνών στρατευμάτων στην Κρήτη, στην περίπτωση μίας καθαρής εσωτερικής αναταραχής, δεν θα μπορούσαν να πάρουν κάποια μέτρα, πέρα από αυτά που ήταν απαραίτητα για την ασφάλεια των στρατευμάτων τους, εκτός αν καλούνταν από τον Υπάτο Αρμοστή και αφού πρώτα λάμβαναν έγκριση από την κυβέρνησή τους [...]»⁷⁰⁵.

Το γεγονός αυτό είναι ενδεικτικό της δυσκολίας μίας συντονισμένης ένοπλης επέμβασης, στην περίπτωση εκδήλωσης κάποιας αναταραχής. Αλλά και ο ίδιος ο Βρετανός υπουργός των Εξωτερικών, λόρδος Lansdowne, αναφερόμενος στα υπομνήματα του Γεωργίου, στα τέλη του 1904, επισημαίνει ότι ο Αρμοστής λίγο πριν από την εκδήλωση του κινήματος του Θερίσου, τον είχε προειδοποιήσει ότι σε περίπτωση εκδήλωσης οργανωμένου ενωτικού κινήματος, δεν θα μπορούσε να διατάξει τα διεθνή στρατεύματα ή τη Χωροφυλακή και να δώσει εντολή στους δικούς του ανθρώπους να θέσουν σε κίνδυνο τη ζωή τους⁷⁰⁶. Για άλλη μια φορά φαίνεται η αδυναμία επέμβασης όχι μόνο των διεθνών στρατευμάτων, αλλά και των ανδρών της Κρητικής Χωροφυλακής για την οποία ο Graves το 1900 έγραφε ότι δεν θα ήταν λογικό να ζητηθεί από τον Αρμοστή, προκειμένου να καταστείλει οποιαδήποτε ενωτική προσπάθεια, «[...] να διατάξει το Σώμα της Κρητικής Χωροφυλακής, κάθε άνδρας της οποίας έχει γεννηθεί με τα όπλα στη μάχη για την Ελευθερία και την Ένωση με την Ελλάδα ή να ζητήσει την ένοπλη βοήθεια των Δυνάμεων [...]»⁷⁰⁷.

Ως εκ τούτου, η στάση των ευρωπαϊκών Δυνάμεων υπαγορεύθηκε από την εκτίμηση της στιγμής και της αποφυγής εμπλοκής σε αιματοχυσία. Η συμπάθεια που έτρεφε ο Βρετανός και ο Γάλλος πρόξενος στο πρόσωπο του Βενιζέλου δεν ήταν αρκετή, για να υπαγορεύσει την απραξία των Δυνάμεων, με εξαίρεση τη Ρωσία. Η στάση της ρωσικής πλευράς αποτελεί μία «παραφωνία» από τη συνολική στάση των ευρωπαίων απέναντι στους επαναστάτες και συσχετίζεται με την προσπάθεια προστασίας του κύρους και της εξουσίας του πρίγκιπα Γεωργίου.

Από τα παραπάνω συμπεραίνεται ότι ο Βενιζέλος γνώριζε την αδυναμία τόσο της διεθνούς επέμβασης σε περίπτωση εξέγερσης, όσο και τη δυσκολία επέμβασης της Χωροφυλακής. Πρόκειται για μία διάχυτη εντύπωση

---

⁷⁰⁴ F.O. 78/5068, γενικός πρόξενος Graves προς τον Μαρκήσιο του Salisbury, Χανιά, 1 Οκτωβρίου 1900.

⁷⁰⁵ F.O. 78/5133, γενικός πρόξενος Graves προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 12 Ιανουαρίου 1901.

⁷⁰⁶ F.O. 881/8462, *Memorandum on the Situation in Crete* [In Continuation of Foreign Office Memorandum of the 8th September 1904], by the Marquess of Lansdowne.

⁷⁰⁷ F.O. 78/5068, Graves προς τον Μαρκήσιο του Salisbury, Χανιά, 1 Οκτωβρίου 1900.

που επικρατούσε ανάμεσα στους Κρητικούς από τον πρώτο χρόνο της Κρητικής Πολιτείας και που ενδεχομένως να ενισχύθηκε από σχετικές βρετανικές εκθέσεις και τις δηλώσεις του Πρίγκιπα στα υπομνήματά του, σύμφωνα με τις οποίες θα ήταν δύσκολο να ελέγξει ένα πιθανό ενωτικό κίνημα, και λόγω του δημοφιλούς αιτήματός του και εξαιτίας της δύσκολης θέσης του ως μέλους της ελληνικής βασιλικής δυναστείας. Επομένως, η επικρατούσα εντύπωση⁷⁰⁸ πιθανότατα να ενισχύθηκε από τις παραπάνω αρμοστειακές και διπλωματικές πηγές. Οι καλές σχέσεις του Βενιζέλου με την πλειονότητα των προξένων εξηγεί εν μέρει το ενδεχόμενο της προγενέστερης πληροφόρησης των διαθέσεων των Δυνάμεων. Άλλωστε, ο Κρητικός πολιτικός δε θα είχε προχωρήσει σε ένα τέτοιο κίνημα, αν δεν είχε ισοσταθμίσει πρώτα τους κινδύνους και τις λεπτές ισορροπίες που απέρρεαν από το ιδιαίτερο status quo του νησιού. Ως προς το τελευταίο, ο ίδιος σε επιστολή του επισημαίνει ότι το Θέρισο ήταν «ένα καλά μελετημένο κίνημα»⁷⁰⁹.

Στις 22 Μαρτίου του ίδιου έτους γνωστοποιήθηκε η απάντηση των Δυνάμεων στο Υπόμνημα του Γεωργίου για Ένωση. Σύμφωνα με αυτήν, το ενδεχόμενο της Ένωσης δεν ήταν δυνατό, εντούτοις οι Δυνάμεις γνωστοποίησαν την απόφασή τους για μείωση των διεθνών στρατευμάτων κατά το ήμισυ, όταν θα αποκαθίστατο η τάξη, για οικονομική στήριξη της Πολιτείας και για αποστολή δύο εμπειρογνομόνων. Τέλος, εξέφρασαν την υποστήριξή τους σε αιτήματα των Κρητών αναφορικά με την αναγνώριση της κρητικής σημαίας, τους Κρήτες κατάδικους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και την κοινοποίηση των κρητικών δικαστικών εγγράφων στο οθωμανικό κράτος⁷¹⁰. Ο Γεώργιος κατηγόρησε τον Βενιζέλο ότι πιθανόν να γνώριζε πώς οι Δυνάμεις θα προέβαιναν σε παραχωρήσεις που συσχετίζονται με την μείωση των διεθνών στρατευμάτων. Γι' αυτό και έσπευσε να κηρύξει την επανάσταση 10 μέρες πριν από την ανακοίνωση των Δυνάμεων⁷¹¹.

Πράγματι, οι Μεγάλες Δυνάμεις προσανατολίζονταν στη μείωση των στρατευμάτων τους, ήδη απ' τα τέλη του 1904. Ο Βρετανός υπουργός των Εξωτερικών επισημαίνει προς τον πρεσβευτή της Γαλλίας στο Λονδίνο ότι δεν επιθυμούσε τη διατήρηση επ' αόριστον των βρετανικών στρατευμάτων σε ένα

---

⁷⁰⁸ Χαρακτηριστικά αναφέρει σε επιστολή του ο Κ. Β. Σαπουντζάκης προς τον Εμμανουήλ Τσουδερό ότι ήταν δύσκολη υπόθεση η ενεργή επέμβαση των Δυνάμεων για την αποκατάσταση της τάξης, καθώς δεν μπορούσαν να συμφωνήσουν. Βλ. σχετικά Α.Ε.Τ., φάκ. 4, αρ. εγγρ. 88, Κ. Β. Σαπουντζάκης προς Εμμανουήλ Τσουδερό, Αθήνα, 1 Μαΐου 1905.

⁷⁰⁹ Α.Β., αρ. εισαγ. 173/14, φάκ. 264, Ελευθέριος Βενιζέλος προς Γεώργιο Κολοσούκα και Αλέξανδρο Καμπά, Θέρισο, 16 Απριλίου 1905. - Τον Απρίλιο του 1904 πραγματοποιήθηκε συνάντηση ατόμων που ήταν δυσαρεστημένοι με την πολιτική του Πρίγκιπα στην οικία του αρχιμανδρίτη και εφημέριου του Γεωργίου, Παρθένιου Κελαϊδή, υπό τους Βενιζέλο, Φούμη και Μάνο και αποτέλεσε τον πρόδρομο της επανάστασης που εκδηλώθηκε το επόμενο έτος στο Θέρισο. Βλ. σχετικά Τσίβης, *ό.π.*, σ. 267.

⁷¹⁰ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τεύχ. Α', Γνωστοποίηση Απάντησης των Μεγάλων Δυνάμεων, Χαλέπα, 22 Μαρτίου 1905. Πρβλ. Μ.Α.Ε., Νο 88, *ό.π.*, Οριστικό Κείμενο της Διακοίνωσης των Μεγάλων Δυνάμεων, σ. 60-61.

⁷¹¹ Πρίγκιπος Γεωργίου της Ελλάδος, *ό.π.*, σ. 188.

τόπο που δεν είχε πρακτική χρησιμότητα για τα συμφέροντα της χώρας του, και πρότεινε καθεμία από τις Δυνάμεις, να αποσύρει το μισό της δύναμής της και να συμφωνήσει να αποσύρει το άλλο μισό σε 2 ή 3 χρόνια, υπό την προϋπόθεση ότι οι κάτοικοι θα είχαν ειρηνικές διαθέσεις⁷¹².

Η ίδια σχεδόν πρόταση αναφέρεται στο προσχέδιο του υπομνήματος που επρόκειτο να γνωστοποιηθεί στον πρίγκιπα Γεώργιο. Στο προσχέδιο αυτό γίνεται λόγος για τη μείωση των στρατευμάτων κατά το ήμισυ με την παράλληλη αύξηση του δυναμικού της Χωροφυλακής⁷¹³. Αλλά και ο Howard στα απομνημονεύματά του αναφέρεται στην πιθανότητα απόσυρσης των υπόλοιπων στρατευμάτων, ύστερα από δύο έως τρία χρόνια⁷¹⁴. Ωστόσο, η απάντηση των Δυνάμεων περιείχε μία ειδοποιό διαφορά: Έκανε λόγο για απόσυρση των διεθνών στρατευμάτων «δι' ἣν ἡμέραν ἡ τάξις θέλει ἀποκατασταθῆ ἐν Κρήτῃ». Αυτό σημαίνει ότι ενώ αρχικός σκοπός των Δυνάμεων ήταν η άμεση απόσυρση των στρατευμάτων τους (όπως προκύπτει από τις δηλώσεις Lansdowne), με την κήρυξη της Επανάστασης, ο όρος αυτός μετατράπηκε σε απόσυρση των στρατευμάτων τους, εφόσον αποκαθίστατο η τάξη, που είχε διασαλευτεί με το κίνημα του Θερίσου. Το γεγονός αυτό αποτελούσε, κατά τον Γεώργιο, οπισθοδρόμηση σε σχέση με τις αρχικές προθέσεις των Δυνάμεων και κατηγορήσε γι' αυτό τους επαναστάτες του Θερίσου. Όχι τυχαία, με το ξέσπασμα της Επανάστασης του Θερίσου, η αθηναϊκή εφημερίδα *Σκριπ* δημοσίευε τα ακόλουθα: «[...] ἦτο ἐπικειμένη ἡ ὀριστικὴ ἀποκατάστασις τῆς Κρήτης καὶ αἱ Μ. Δυνάμεις προσέγγιζον πρὸς αὐτήν. Ἀλλ' ἡ ἀφροσύνην ἐνόπλων ἐπαναστατῶν φέρει τὸ ζήτημα εἰς ὀπισθοδρόμησιν [...]» και καταλήγει στην άποψη ότι τα τελευταία γεγονότα θα έπειθαν τις Δυνάμεις να διατηρήσουν τα στρατεύματά τους στο νησί⁷¹⁵.

Συγκεκριμένα, αν λάβουμε υπόψη μας τις δηλώσεις του Lansdowne προς τον πρεσβευτή της Γαλλίας στο Λονδίνο και τη μαρτυρία του Howard, σε σχέση με την τελική απάντηση των Δυνάμεων, φαίνεται ότι υπήρξε μία στιγμιαία «οπισθοχώρηση». Οι Δυνάμεις δεν θα μπορούσαν να αποσύρουν τα στρατεύματά τους τη στιγμή που το νησί βρισκόταν σε επαναστατικό αναβρασμό. Η Επανάσταση του Θερίσου, τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, φαίνεται ότι λειτούργησε ανασταλτικά στην απόφαση για νέες παραχωρήσεις. Μακροπρόθεσμα, όμως, και εκ του αποτελέσματος έφερε ξανά το Κρητικό Ζήτημα στο προσκήνιο της ευρωπαϊκής διπλωματικής σκηνής και του έδωσε νέα ώθηση. Οι εκτιμήσεις του Lansdowne στα τέλη του 1904, ότι σε 3 χρόνια περίπου, δηλαδή στα τέλη του 1907, θα είχαν αποσυρθεί όλα τα διεθνή

⁷¹² M.A.E., Lansdowne, υπουργός Εξωτερικών Αγγλίας προς Paul Cambon, πρεσβευτή της Γαλλίας στο Λονδίνο, ό.π., F.O., 30 Οκτωβρίου 1904.

⁷¹³ F.O. 78/5410, Μαρκήσιος του Lansdowne προς Sir F. Bertie, F.O., 8 Φεβρουαρίου 1905, No 1.

⁷¹⁴ Lord Howard of Perinth, ό.π., σ. 35-36.

⁷¹⁵ Εφ. *Σκριπ*, Αθήνα, 22 Μαρτίου 1905.

στρατεύματα φαίνεται μία πολύ καλή προοπτική, σε σχέση με αυτό που πραγματικά έγινε, την απόσυρση δηλαδή των διεθνών στρατευμάτων στα μέσα του 1909. Ωστόσο, μία τέτοια απόφαση δεν είναι τόσο απλή, απαιτεί βάθος χρόνου και σχετίζεται με τις διεθνείς συγκυρίες. Άλλωστε, ο χρόνος στην πολιτική είναι σχετικός, και θα πρέπει, ίσως, να αξιολογείται το Θέρισο από το τελικό αποτέλεσμα που έφερε.

Αναλυτικά, οι επαναστάτες, αφού κήρυξαν την Ένωση, οργανώθηκαν και προχώρησαν στην υπογραφή λαοψηφισμάτων υπέρ αυτής⁷¹⁶. Παράλληλα, απέστειλαν στις 11 Μαρτίου του ίδιου έτους επιστολή προς την κυβέρνηση της Κρητικής Πολιτείας, στην οποία μεταξύ άλλων της επεσήμαναν ότι η πολιτική κατάσταση του νησιού τούς ώθησε να κηρύξουν την Ένωση με την Ελλάδα. Στην ίδια επιστολή γίνεται λόγος για την προσπάθεια των επαναστατών να μην διαταράξουν τη δημόσια τάξη, ενώ αναφέρονται στον ατυχή ρόλο της Χωροφυλακής και καταλήγουν στη δήλωση ότι δεν θα προέβιναν σε ενέργειες που θα έρχονταν σε σύγκρουση με τις Μεγάλες Δυνάμεις, καθώς από την ευμένεια των τελευταίων, εξαρτιόταν η τελική επίλυση του Κρητικού Ζητήματος⁷¹⁷. Στην ίδια επιστολή υπάρχει ο υπαινιγμός προς την κρητική κυβέρνηση ότι οι επαναστάτες διακήρυξαν την Ένωση και δεν την διατύπωσαν με την μορφή μίας απλής ευχής. Αυτός ο υπαινιγμός αναφέρεται στο ρόλο των κρητικών κυβερνήσεων, και ιδιαίτερα της Βουλής, που μέχρι εκείνη τη στιγμή διατύπωνε απλά ευχές υπέρ της Ένωσης. Ίσως δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι λίγες μέρες μετά την Επανάσταση του Θερίσου, για πρώτη φορά η ευχή της Βουλής των Κρητών μετατράπηκε σε ψήφισμα υπέρ της Ένωσης. Είχαν προηγηθεί δυο ευχές-διακηρύξεις της Βουλής υπέρ της Ένωσης⁷¹⁸. Το ενωτικό ψήφισμα αποφασίστηκε για πρώτη φορά την 7η Απριλίου του 1905⁷¹⁹, κάτω από την πίεση των γεγονότων του Θερίσου.

Τις πρώτες μέρες της εκδήλωσης του κινήματος, το αρμοσטיακό καθεστώς, και συγκεκριμένα το Αρχηγείο της Κρητικής Χωροφυλακής, εξέδωσε ένταλμα σύλληψης κατά του Βενιζέλου, του Μάνου και των ηγετών του κινήματος του Θερίσου, υποσχόμενο προαγωγή σε όσους συλλάβουν τους πρωτεργάτες του κινήματος⁷²⁰. Μετά την κήρυξη της Επανάστασης,

---

⁷¹⁶ Για τα λαοψηφίσματα βλ. και Α.Θ., 18, φάκ. 1, Δεσμός Β΄ [[βλ. Παράρτημα Φωτογραφημένων Εγγράφων, αρ. 2].

⁷¹⁷ Α.Θ., 18, φάκ. 1, Δεσμός Β΄, αρ. εγγρ. 1-120, Επαναστάτες του Θερίσου προς την Κυβέρνηση της Κρητικής Πολιτείας, Θερίσο, 11 Μαρτίου 1905.

⁷¹⁸ Βλ. ενδεικτικά *Επίσημα Πρακτικά της Βουλής των Κρητών*, Σύνοδος Β΄, Συνεδρία Α΄ της 21^{ης} Απριλίου του 1903.

⁷¹⁹ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 7 Απριλίου 1905, τεύχ. Α΄, αριθ. 25, Ψήφισμα της Βουλής των Κρητών υπέρ της Ένωσης.- Πρβλ. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, *Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής των Κρητών*, περίοδος Γ΄, συνεδριάσεις Α΄, 7 Απριλίου 1905.

Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, *Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής των Κρητών*, ό.π., Συνεδριάσεις Γ΄, 12 Απριλίου 1905.

⁷²⁰ Α.Θ., 18, φάκ. 2, αρ. εγγρ. 312-710, Ημερήσια διαταγή της 14 Μαρτίου 1905, αριθ. 73, «περί του εντάλματος σύλληψεως κατά του Βενιζέλου Ελευθερίου, Μάνου Κωνσταντίνου,

ακολούθησαν συγκρούσεις της Χωροφυλακής με τους επαναστάτες, ενώ το κίνημα εξαπλώθηκε και στις ανατολικές επαρχίες της Κρήτης με την προσχώρησή του σε αυτό του Ιωάννη Σφακιανάκη. Το γεγονός ότι ο Σφακιανάκης, που είχε αποσυρθεί από την πολιτική ζωή, ξαφνικά αναλαμβάνει πρωτοβουλίες, έχει ιδιαίτερη πολιτική σημασία, καθώς λόγω του κύρους του και της πολιτικής επιρροής που αζακολουθούσε να έχει, στήριξε και ενδυνάμωσε την Επανάσταση στο Ηράκλειο.

Ο τελευταίος σε λόγο που εκφώνησε σε συλλαλητήριο, στο Ηράκλειο, κάλεσε τους Κρήτες να ταχθούν σύσσωμοι στο πλευρό των επαναστατών που διακήρυτταν την Ένωση. Με διπλωματικό τρόπο τόνισε τη δυσχερή θέση που βρισκόταν ο Αρμιοστής, λόγω του διττού ρόλου του ως πρίγκιπα της Ελλάδος και ως Αρμιοστή και Εντολοδόχου των Δυνάμεων. Παράλληλα, επεσήμανε τη δύσκολη θέση της κρητικής κυβέρνησης και υπογράμμισε ότι δεν υπήρχαν ανθενωτικοί, απλά τα καθήκοντα και η θέση ορισμένων άλλα τους επέβαλλαν ή δεν τους επέτρεπαν να εκφραστούν ελεύθερα. Γι' αυτό και στόχος του συλλαλητηρίου ήταν να καταδείξει ότι όλοι οι Κρήτες ομόφωνα είχαν ταχθεί υπέρ της Ένωσης⁷²¹. Παρά την έκκληση του Πρίγκιπα για παράδοση των όπλων, η Επανάσταση γενικεύτηκε και ακολούθησαν νέα συλλαλητήρια⁷²² σε

λοιπών αρχηγών και οδηγών των ανταρτών εν Θερίσσω» [βλ. Παράρτημα Φωτογραφημένων Εγγράφων, αρ. 3].

⁷²¹ Το πλήρες κείμενο της ομιλίας του Ιωάννη Σφακιανάκη δεν αναφέρεται στην υπάρχουσα δημοσιευμένη βιβλιογραφία, όπου μπορεί κανείς να συναντήσει μόνο έμμεσες και αποσπασματικές αναφορές. Ο λόγος του Σφακιανάκη δημοσιεύτηκε αυτούσιος στην εφημερίδα *Νέα Ελευθερία* του Ηρακλείου. Το σπάνιο φύλλο της εφημερίδας εντοπίστηκε στα Ιστορικά Αρχεία του Ιστορικού Μουσείου Κρήτη και συγκεκριμένα στο αρχείο του υποπρόξενου της Ρωσίας στο Ηράκλειο Γεωργίου Μιτσοτάκη. Βλ. σχετικά εφ. *Νέα Ελευθερία*, Ηράκλειο, 21 Μαρτίου 1905. [Πρβλ Παράρτημα Μεταγραμμένων εγγράφων, αρ. 7].

⁷²² Στις μεγαλύτερες πόλεις της Κρήτης έγιναν συλλαλητήρια, υπογράφηκαν λαοψηφίσματα και υψώθηκε η ελληνική σημαία. Σε συλλαλητήριο που πραγματοποιήθηκε στο Ηράκλειο, στον περίβολο της μητρόπολης, και στο οποίο συμμετείχαν χιλιάδες Κρήτες, ο πολιτικός Ιωάννης Σφακιανάκης σε λόγο που εκφώνησε λόγο υπέρ των επαναστατών και ο Νικόλαος Γιαμαλάκης ανάγωσε το ψήφισμα, σύμφωνα με το οποίο: «[...] Ὁ λαὸς τοῦ Ηρακλείου...κηρύττει ἐνώπιον Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων τὴν πολιτικὴν αὐτοῦ ἔνωση μετὰ τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος, εἰς μίαν, ἀδιαιρέτον, ἐλευθέραν καὶ συνταγματικὴν πολιτείαν [...]». Βλ. σχετικά εφ. *Αθήναι*, Αθήνα, 22 Μαρτίου 1905.- Επίσης, συλλαλητήρια εκδηλώθηκαν στο Ρέθυμνο, στην Παναγιά Χανίων, στα Χανιά, όπου σημειώθηκαν ταραχές και συμπλοκές με τη Χωροφυλακή, στη Σητεία, στην Ιεράπετρα και σε άλλες περιοχές της Κρήτης. Βλ. σχετικά εφ. *Αθήναι*, Αθήνα, 23 Μαρτίου 1905, εφ. *Σκρίπ*, Αθήνα, 26 και 28 Μαρτίου 1905, εφ. *Καιροί*, Αθήνα, 30 Μαρτίου 1905, εφ. *Χρόνος*, Αθήνα, 2 Απριλίου 1905. Μάλιστα, ο Βενιζέλος σε συγκέντρωσή του στα Κεραμεία Χανίων, εκφώνησε λόγο στον οποίο ανέφερε μεταξύ άλλων για τις αιτίες εκδήλωσής του κινήματος: «[...] Ἐδέχθημεν τὸν Ὑπατον Αρμιοστὴν μόνον ὡς κομίζοντα τὸν ἀρραβῶνα τῆς Κρήτης μετὰ τῆς Ἑλλάδος. Ἀλλ' ὁ ἀρραβῶν διήρκεσε τόσον πολὺ, ὥστε τὸ στάδιον τῆς μνηστείας κατήντησεν ἐπαχθές, καθ' ὅσον δὲν ἐπῆλθεν ἢ πρόοδος ἢ προσδοκωμένη καὶ συμφυῆς πρὸς τὴν ἀπόκτησιν τῆς ἐλευθερίας[...]». Βλ. Δετοράκης, *Ιστορία της Κρήτης*, ὁ.π., σ. 445.

όλες τις πόλεις της Κρήτης. Η επαναστατική κυβέρνηση προσπάθησε να οργανώσει τις υπηρεσίες της και να ανταποκριθεί στις ανάγκες του Αγώνα.

Η Βουλή των Κρητών με πρόταση του Πωλογεώργη στις 12 Απριλίου του ίδιου έτους δήλωσε την εμμονή της στο ενωτικό ψήφισμα και κάλεσε τις στρατιωτικές και πολιτικές αρχές της νήσου να διοικήσουν προσωρινά τον τόπο μέχρι την επικύρωση της Ένωσης από τις Δυνάμεις⁷²³. Στην ίδια συνεδρίαση για πρώτη φορά έγινε αναφορά στο ρόλο της Βουλής και στο ρόλο της κυβέρνησης αναφορικά με το ποια από τις δύο αρχές έπρεπε να συντάσσει τα υπομνήματα. Ο Πωλογεώργης θεώρησε ότι η κρητική κυβέρνηση έπρεπε να προβαίνει στη σύνταξη υπομνημάτων και όχι η Βουλή. Ο βουλευτής Κωστογιάννης αντιτάχθηκε σε αυτήν την άποψη υποστηρίζοντας ότι υπήρχε διαφορά μεταξύ της κρητικής κυβέρνησης και της κυβέρνησης των κοινοβουλευτικών πολιτευμάτων, καθώς η κυβέρνηση της Κρήτης δεν απέρρευε από τη Βουλή, ενώ στα κοινοβουλευτικά πολιτεύματα προκύπτει από το λαό, και ο λαός μέσω της Βουλής μπορούσε να ερμηνεύσει καλύτερα τους νόμους. Με άλλα λόγια, τίθεται για πρώτη φορά το ζήτημα κατά πόσο η κρητική κυβέρνηση ήταν σε θέση να συντάξει ένα τόσο σημαντικό υπόμνημα για το μέλλον του τόπου⁷²⁴.

Από ό,τι φαίνεται, δεν πρόκειται απλά για το δικαίωμα της Βουλής στη σύνταξη υπομνημάτων, αλλά για την άσκηση του δικαιώματός της να αποφασίζει για το εθνικό ζήτημα στο πλαίσιο του κοινοβουλευτικού της έργου. Είναι, ίσως, η πρώτη προσπάθεια περιορισμού του ηγεμονικού ρόλου σε κοινοβουλευτικό επίπεδο. Η προσπάθειά της αυτή έρχεται σε αντίθεση με τις απόψεις του Αρμοστή για τον περιορισμό των αρμοδιοτήτων του κοινοβουλίου (βλ. Παρλαμαντερισμό) και θα μπορούσε να συσχετιστεί με την αναθεώρηση του Συντάγματος του 1907.

Την ίδια ώρα, οι πρόξενοι των τεσσάρων Δυνάμεων απευθύνθηκαν στους Κρήτες, και τους κάλεσαν να καταθέσουν τα όπλα, προκειμένου να προβούν στις αναγκαίες εσωτερικές μεταρρυθμίσεις. Μελετώντας προσεκτικά τη Διακοίνωση των Δυνάμεων, παρατηρείται ότι δεν απευθύνονται στους επαναστάτες, αλλά σε όλους τους Κρήτες. Το γεγονός αυτό αποτελεί de facto αναγνώριση της γενίκευσης του κινήματος σε όλο το νησί⁷²⁵. Λίγες μέρες μετά, η Κρητική Βουλή εξέφρασε με ψήφισμά της τη λύπη της για τη μη επικύρωση των ενωτικών ψηφισμάτων, της 7ης και της 12ης Απριλίου 1905, ζήτησε από τις Δυνάμεις να παρέμβουν υπέρ της εθνικής αποκατάστασης της Κρήτης και δήλωσε την ευγνωμοσύνη της προς αυτές⁷²⁶. Ενώ τον Απρίλιο του 1905 η

---

⁷²³ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 14 Απριλίου 1905, τεύχ. Α', αριθ. 25, «Απόσπασμα εκ των Πρακτικών της Βουλής των Κρητών, κατά τη Δευτέρα συνεδρίαση αυτής της 12^{ης} Απριλίου 1905».

⁷²⁴ Ο.π., Συνεδρίασις Γ', 12 Απριλίου 1905.

⁷²⁵ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 29 Απριλίου 1905, τεύχ. Α', αριθ. 26, Προκήρυξη των Προξένων των Τεσσάρων Δυνάμεων.

⁷²⁶ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Ψήφισμα της Βουλής των Κρητών της 15^{ης} Μαΐου 1905, τεύχ. Α'. Υπογράφει ο πρόεδρος της Βουλής Αντώνιος Μιχελιδάκης.

Επανάσταση είχε εξαπλωθεί σε όλο το νησί⁷²⁷, τον Μάιο οι αξιωματούχοι των Μεγάλων Δυνάμεων σχεδίαζαν τον τρόπο καταστολής της, που, όμως, δεν εφαρμόστηκε ποτέ.

Αναφορικά με τη στάση των μουσουλμάνων, η πλειοψηφία τους είχε ταχθεί υπέρ του κινήματος, καθώς η μειονότητα αφενός ήθελε να διατηρήσει καλές σχέσεις όχι μόνο με τους κυβερνητικούς, αλλά και με τους επαναστάτες και αφετέρου «η ενωτική εξαγγελία του κινήματος δεν επιβεβαιώνεται από τα πράγματα», γεγονός που συνάδει με την εξαρχής ανθενωτική στάση των μουσουλμάνων. Αντίθετα, διαφαινόταν η πιθανότητα δίωξης και αντικατάστασης του Γεωργίου, που άφηνε περιθώρια επαναδιαπραγμάτευσης του πολιτικού status του νησιού. Επιπλέον, η επέμβαση των Δυνάμεων που ζητούσε ο Βενιζέλος θα ήταν επωφελής για τους μουσουλμάνους, καθώς ήταν οι μόνοι που θα μπορούσαν να εγγυηθούν με αξιοπιστία την ασφάλειά τους⁷²⁸. Η μόνη Ένωση που διεκδικούσε η πλειοψηφία των μουσουλμάνων ήταν με την Οθωμανική Αυτοκρατορία⁷²⁹.

Την ίδια ώρα, το προεδρείο της Επαναστατικής Κυβέρνησης ζήτησε από τους πρόξενους των Δυνάμεων να οριστεί αντιπροσωπεία, προκειμένου να εξετάσει το Κρητικό Ζήτημα⁷³⁰. Τον Ιούνιο συνεχίστηκαν οι συγκρούσεις των επαναστατών με τις δυνάμεις της Χωροφυλακής, ενώ στις 24 του ίδιου μήνα κυκλοφόρησε η εφημερίδα των επαναστατών *Το Θέρισο*. Στο πρώτο της κίολας φύλλο στρεφόταν κατά του Υπατου Αρμοστή και στην αποτυχημένη προσπάθειά του να πετύχει την Ένωση⁷³¹. Στο ίδιο μήκος κύματος κυμαίνονται και τα επόμενα φύλλα της εφημερίδας⁷³². Παράλληλα, στις 5 Ιουλίου κυκλοφόρησε η *Επίσημη Εφημερίδα της Επαναστατικής Συνέλευσης*, που αποτέλεσε το επίσημο όργανο της Προσωρινής Επαναστατικής Κυβέρνησης της Κρήτης. Σε αυτή δημοσιεύεται και η αλληλογραφία των βουλευτών Τσουδερού, Πωλογεώργη και Παπαμαστοράκη, οι οποίοι είχαν εξουσιοδοτηθεί από την Κρητική Βουλή να προβούν σε επαφές με τους ηγέτες της Επανάστασης⁷³³. Είχε προηγηθεί η προσπάθεια του Κοινοβουλίου να στείλει αντιπροσωπεία από όλα τα κόμματα, προκειμένου να συνδιαλλαγεί με τους

---

⁷²⁷ Μ.Α.Ε., No 90, Maurouard προς Delcassé, Χανιά, 5 Απριλίου 1905.- Τον ίδιο μήνα, η Κρητική Κυβέρνηση προσπαθούσε να διακόψει κάθε δίοδο επισιτισμού των επαναστατών. Βλ. σχετικά Α.Θ., 18, Δεσμός Β', αρ. εγγρ. 1-120 Κ. Μάνος προς την Κυβέρνηση της Κρητικής Πολιτείας, Θέρισο, 3 Απριλίου 1905. Βλ. και επιστολή Γ. Πλουμίδα κ.ά. προς την Κυβέρνηση της Κρητικής Πολιτείας, Θέρισο, 3 Απριλίου 1905.

⁷²⁸ Στέλλα Αλιγιζάκη, «Οι μουσουλμάνοι της Κρήτης κατά την περίοδο του κινήματος του Θερίσου», *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, (=Πρακτικά Συνεδρίου), ό.π., σ. 319.

⁷²⁹ Εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, Χανιά, 3 Οκτωβρίου 1905.

⁷³⁰ Για τις επαφές των επαναστατών με τους πρόξενους των Μεγάλων Δυνάμεων και συγκεκριμένα τον Παπαγιαννάκη και Μάνου βλ. και F.O. 881/8500, Memorandum by Mr. Parker on the situation in Crete (in continuation of Foreign Office Memorandum, No 8462 of the 2nd June 1905), σ. 101-102 [Πρβλ. Παράρτημα Μεταγγραμμένων Εγγράφων, αρ. 10.].

⁷³¹ Εφ. *Το Θέρισο*, Θέρισο, 24 Ιουνίου 1905.

⁷³² Βλ. ενδεικτικά εφ. *Το Θέρισο*, Θέρισο, 28 Ιουνίου και 1 Ιουλίου 1905.

⁷³³ *Επίσημη Εφημερίς της Επαναστατικής Συνελεύσεως*, Θέρισο, 13 Ιουλίου 1905, αριθ. 2.

επαναστάτες. Η προσπάθεια, όμως, αυτή είχε ναυαγήσει, καθώς ο Εμμ. Παπαδερός, οπαδός του Βενιζέλου και από τους πρωτεργάτες των επαναστατών, είχε καταφερθεί με υβριστικά λόγια κατά των αντιπροσώπων⁷³⁴. Γι' αυτό και ο πρόεδρος της Επαναστατικής Συνέλευσης Ι. Παπαγιαννάκης έσπευσε να αναφέρει ότι η επιστολή του Παπαδερού δεν είχε γραφεί υπό την επίσημη ιδιότητά του και εξέφρασε τη λύπη του για το γεγονός⁷³⁵.

Στις 30 Ιουνίου/ 2 Ιουλίου οι επαναστάτες έστειλαν υπόμνημα στην ελληνική κυβέρνηση⁷³⁶, στο οποίο υπογράμμιζαν την επιθυμία τους για Ένωση. Λίγες μέρες μετά, οι πρόξενοι των Δυνάμεων, αν και απέρριψαν την Ένωση και οποιαδήποτε άλλη λύση που θα ήταν κοντά σε αυτήν, δήλωσαν ότι θα μεσολαβούσαν για την επίλυση της πολιτικής κρίσης. Μάλιστα, προσέφεραν αμνηστία για τους επαναστάτες, εφόσον κατέθεταν τα όπλα. Ο Γεώργιος

---

⁷³⁴ Η επιστολή του Παπαδερού απόκειται στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης και αναφέρει τα ακόλουθα:

«Μεγάτιμοι κύριοι, όταν έμαθα την απόφασίν σας περί καταθέσεως τῶν ὄπλων μας, εἶδα καὶ ἐγὼ ὅτι ἔπραξα πολὺ κακὰ καταργήσας τὸ φρενοκομεῖον καὶ σᾶς διαβεβαίω ὅτι διὰ πρώτην ἤδη φοράν μεταμελοῦμαι διὰ τοῦτο, διότι, ἐὰν δὲν κατήργουν τὸ φρενοκομεῖον, θὰ ἐφρόντιζα νὰ σᾶς κλείσουν ἐκεῖ πρὸς θεραπείαν. Βρὲ γελοῖοι, δὲν ἔχετε τὸν ἐλάχιστον νοῦν νὰ σκεφθῆτε ὅτι κανεὶς δὲν σᾶς λογαριάζει ἂν ὑπάρχετε ἢ ὄχι; Πᾶς ἐχεφρονῶν δὲν δύναται νὰ μὴ ὁμολογήσῃ ὅτι σεῖς ὑπερέβητε τὸν Δὸν Κισσώτην (sic) ἔχοντες καὶ σεῖς διὰ τὰ ὑποκείμενά σας τὴν αὐτὴν ἰδέαν, ἣν εἶχε καὶ ὁ Δὸν Κισσώτης (sic). Θέλετε νὰ καταθέσωμεν τὰ ὄπλα; Ἐλᾶτε νὰ σᾶς τὰ παραδώσωμεν. Καὶ διὰ νὰ μὴ κουρασθῆτε, ὅταν θὰ τὰ φορτωθῆτε, νὰ σέρνετε μαζί σας καὶ τοὺς χουρχουδάδες σας [=χοντρά ραβδία] διὰ νὰ σᾶς βοηθήσουν. Μὰ τὸ Θεόν, σᾶς λυποῦμαι κακορίζικοι. Τῆ ἀληθεία, εἶσθε δυστυχεῖς καὶ ἀξιοθρήνητοι».

Βλ. σχετικά Α.Θ., 18, «Υβριστική επιστολή του Ε. Παπαδερού προς τους βουλευτάς».

⁷³⁵ F.O. 78/5133, Γενικός πρόξενος Howard προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 2 Ιουνίου 1905.

⁷³⁶ Α.Θ., 18, Ιωάννης Παπαγιαννάκης προς τον Πρόεδρο της Ελληνικής Κυβερνήσεως, Θέρισο 30 Ιουνίου 1905, αριθ. 320: Στο υπόμνημα αυτό ο πρόεδρος της Επαναστατικής Συνελεύσεως Ιωάννης Παπαγιαννάκης, απευθυνόμενος στον Έλληνα πρωθυπουργό Θ. Δεληγιάννη του αναφέρει, μεταξύ άλλων, ότι οι πιέσεις της ελληνικής κυβέρνησης, του αρμοστή και των Δυνάμεων, ωθούσαν τους επαναστάτες να υποχωρήσουν από το αρχικό αίτημά τους για άμεση επίτευξη της Ένωσης. Η υποχώρηση, όμως, κατ' αυτούς, θα σήμαινε την παραχώρηση, ως εναλλακτική λύση, ενός καθεστώτος στην Κρήτη, που θα ήταν ανάλογο με εκείνο που συνέδεε την Ανατολική Ρωμυλία με τη Βουλγαρία. Παράλληλα, στην ίδια επιστολή αναφέρεται ότι το κίνημα του Θερίσου δεν περιέπλεξε διεθνώς το ελληνικό βασίλειο. Σημαντική είναι η πληροφόρηση που έχουμε για συνεννόηση που υπήρξε μεταξύ του Πωλογεώργη και των επαναστατών, κατά την οποία η Βουλή και η Επαναστατική Συνέλευση θα υπέβαλαν στις Δυνάμεις σχέδιο επίλυσης του Κρητικού Ζητήματος, σύμφωνα με το οποίο, θα μετέβαινε ελληνικός στρατός στην Κρήτη για την επαναφορά και την τήρηση της τάξης, θα διοικούσαν η νήσος με αντιπροσώπους της ελληνικής κυβέρνησης και οι βουλευτές της Κρήτης θα παρακάθονταν με τους συναδέλφους τους στην ελληνική Βουλή. Ο Γεώργιος, όμως, ματαίωσε τα σχέδια αυτά. Τέλος, στην επιστολή αυτή οι επαναστάτες επισημαίνουν προς την ελληνική κυβέρνηση ότι το Κρητικό Ζήτημα δεν ήταν αποκλειστικά δυναστική υπόθεση, γι' αυτό και έπρεπε να αποστείλει στην Κρήτη αξιόπιστο αντιπρόσωπο, για να παρακολουθήσει τις εξελίξεις.

επιβεβαίωσε τις διαθέσεις των Δυνάμεων για πολιτικές μεταρρυθμίσεις και κάλεσε τους επαναστάτες να παραδοθούν υποσχόμενος, με τη σύμφωνη γνώμη των Δυνάμεων, την παροχή αμνηστίας⁷³⁷. Στα τέλη Ιουλίου, ο Πρίγκιπας κήρυξε στρατιωτικό νόμο με την έγκριση των Δυνάμεων.

Η Βουλή των Κρητών προσπάθησε με ψήφισμά της να στηρίξει τον Γεώργιο επισημαίνοντας ότι η αντιπροσωπεία του τόπου τον περιέβαλε με την απόλυτη εμπιστοσύνη της, καθώς, σύμφωνα με αυτήν, συμβόλιζε την εθνική ιδέα και αποτελούσε το εχέγγυο για την αποκατάσταση της Κρήτης και ότι μέχρι την ημέρα της ένωσης με το Βασίλειο της Ελλάδας, η παρουσία του θα ήταν «όρος απαραίτητος για την ικανοποίηση της εθνικής συνείδησης του κρητικού λαού»⁷³⁸. Πράγματι, η Βουλή, που είχε μειωμένες εξουσίες συγκριτικά με τον Αρμοστή, στήριξε τον Γεώργιο δεδομένου και του ότι η συντριπτική πλειοψηφία ανήκε στη συντηρητική παράταξη, ενώ οι φιλελεύθεροι απείχαν από τις προηγούμενες εκλογές. Οι επαναστάτες του Θερίσου σε επιστολή τους προς τα μέλη της Κρητικής Βουλής τόνισαν ότι απαραίτητη προϋπόθεση για τη συνεννόηση των επαναστατών με τα μέλη της Βουλής ήταν η συνέχιση της Επανάστασης. Από την άλλη, οι πολιτικοί κύκλοι που πρόσκεινταν στον πρίγκιπα επισήμαναν ότι, μολονότι πρότειναν στους επαναστάτες συνεργασία, οι τελευταίοι την αποποιήθηκαν. Παράλληλα, οι φιλοπριγκιπικοί, μεταξύ άλλων, ανέφεραν ότι η Κρήτη ποτέ δεν διαιρέθηκε ως προς το ζήτημα της Ένωσης, αλλά ως προς την παρουσία του Γεωργίου και λόγω του γεγονότος ότι ο τελευταίος είχε περιβληθεί με ενισχυμένες εξουσίες. Εφόσον διατηρούνταν το καθεστώς της Αυτονομίας, θα υπήρχε πλήρης διαφωνία μεταξύ των επαναστατών και της αντιπροσωπείας της νήσου⁷³⁹.

Η Διακοίνωση των Δυνάμεων τον Ιούλιο του 1905 ουσιαστικά δεν ικανοποιούσε τα αιτήματα των επαναστατών. Ο Βενιζέλος αναζήτησε τα αίτια αυτής της Διακοίνωσης στην «εικονική» παραίτηση μελών της κρητικής κυβέρνησης, όπως θα φανεί παρακάτω. Συγκεκριμένα, σε επιστολή του προς τον παπά Στέφανο Προβατάκη ανέφερε ότι η πράξη αυτή των Δυνάμεων προήλθε από ενέργειες του Πρίγκιπα, ο οποίος, εκμεταλλεύτηκε την «εικονική» παραίτηση του Μανούσου Κούνδουρου και την αρχική απειλή παραίτησης του Αριστείδη Κριάρη. Συγκεκριμένα, ο Γεώργιος απέστειλε ένα μακροσκελές τηλεγράφημα στις Δυνάμεις, στο οποίο τους ανέφερε ότι, αφού δεν επιθυμούσαν να αποδεχτούν την Ένωση, όφειλαν τουλάχιστον να καταστείλουν την Επανάσταση με τη βία, γιατί διαφορετικά, το αρμοσטיακό καθεστώς θα εξέλειπε, ενώ οι επαναστάτες θα ενισχύονταν.

---

⁷³⁷ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, τεύχ. Α', Οι πρόξενοι των Μεγάλων Δυνάμεων προς τον πρόεδρο της Βουλής των Κρητών, Χαλέπα, 2/15 Ιουλίου 1905. – Ο πρύτανης των προξένων προς την Επιτροπή του Θερίσου, Χαλέπα, 2/15 Ιουλίου 1905.

⁷³⁸ Α.Ρ.Α., φάκ. 16, «Ψήφισμα εμπιστοσύνης προς Γεώργιον», Χανιά, 9 Ιουλίου 1905.

⁷³⁹ Α.Ρ.Α., φάκ. 16, Αρχηγοί του Θερίσου προς βουλευτές, Θέρισσο, 7 Ιουλίου 1905. - Α. Μιχελιδάκης, Χ. Παυλογεωργής, Ι. Τσουδερός, Γ. Παπαμαστοράκης, Σ. Μαλατάκης, Αντ. Κατζουράκης, Στ. Κωστογιάννης προς Επαναστάτες του Θερίσου, Χανιά, 9 Ιουλίου 1905.

Η βιβλιογραφία που αναφέρεται στα γεγονότα της περιόδου δεν κάνει καμία μνεία της παραίτησης Κούνδουρου. Το αν αυτή η παραίτηση ήταν ουσιαστική ή εικονική, συσχετίζεται άμεσα με τα γεγονότα. Ο ίδιος ο Μανούσος Κούνδουρος δεν κάνει καμία αναφορά στο προσωπικό του ημερολόγιο για την παραίτησή του. Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί πως την παραίτηση Κούνδουρου ακολούθησε η παραίτηση του Δαβίδ Ξανθουδίδη, συμβούλου της Παιδείας και της Δικαιοσύνης⁷⁴⁰, που αντικαταστάθηκε από τον Ηρακλειώτη δικηγόρο⁷⁴¹ Εμμ. Χουρδάκη.

Ο τελευταίος ανήκε στη συντηρητική(;) παράταξη, και στα 1911 έλαβε μέρος στις δημοτικές εκλογές του Νομού Ηρακλείου με τον ενωμένο χριστιανικό συνδυασμό «Δάφνης – Ελιάς», προφανώς για να υπερσκελίσει τους μουσουλμάνους υποψήφιους. Μετά την παραίτηση του συμβούλου των Εσωτερικών Αριστείδη Κριάρη, τη θέση του κατέλαβε ο Αντώνιος Καντζουράκης⁷⁴². Ο Κατζουράκης υπήρξε δικηγόρος και μέλος του Δικηγορικού Συλλόγου Χανίων⁷⁴³, ενώ διετέλεσε και δικαστικός (αναπληρωτής πρωτοδίκης Χανίων)⁷⁴⁴. Ιδεολογικά ανήκε στην παράταξη του Αντώνιου Μιχελιδάκη⁷⁴⁵.

Ο Βρετανός πρόξενος Howard αναφέρεται στις παραιτήσεις των Κούνδουρου και Κριάρη και επισημαίνει ότι προσκάλεσε τους δύο παραιτηθέντες συμβούλους, προκειμένου να συζητήσουν το ζήτημα που προέκυψε από τις παραιτήσεις τους. Ο Κούνδουρος αρνήθηκε να παρευρεθεί, ο Κριάρης, όμως, δέχτηκε την πρόσκληση. Ο τελευταίος επιβεβαίωσε την παραίτησή του, αλλά και την παραίτηση του Κούνδουρου. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Howard αναφέρεται στην παραίτηση Κριάρη τον Ιούνιο του 1905, ενώ αυτή έγινε δεκτή τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, γεγονός που μας προκαλεί ερωτήματα για το αν αυτή η χρονική απόσταση ήταν τυχαία⁷⁴⁶. Ο Κριάρης ανέφερε ότι, λόγω της αναποτελεσματικής δράσης των Δυνάμεων να καταστείλουν το κίνημα, τα μέλη της κυβέρνησης έχαναν καθημερινά το γόητρο και τους υποστηρικτές τους, και αναγκαστικά, ακόμα κι αν δεν το

---

⁷⁴⁰ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 20 Αυγούστου 1905, τεύχ. Β', αριθ. 46, «Διάταγμα της 19^{ης} Αυγούστου 1905 περί διορισμού συμβούλου επί της Παιδείας και της Δικαιοσύνης».

⁷⁴¹ Εφ. *Ιδη*, Ηράκλειο, 14 Ιουνίου 1907.

⁷⁴² *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 5 Οκτωβρίου 1905, τεύχ. Β', αριθ. 55, «Διάταγμα της 5^{ης} Οκτωβρίου του 1905 περί διορισμού συμβούλου επί των Εσωτερικών».

⁷⁴³ Παπαμανουσόακης, *Αναδρομή στην Ιστορία του Δικηγορικού Συλλόγου Χανίων*, ό.π., σ. 52. - Πρβλ. εφ. *Αναγέννησις*, Ρέθυμνο, 23 Ιουνίου 1899.

⁷⁴⁴ Εφ. *Αναγέννησις*, Ρέθυμνο, 14 Αυγούστου 1899.

⁷⁴⁵ Εφ. *Δάφνη*, Ηράκλειο, 14 Απριλίου 1907.

⁷⁴⁶ Πρβλ. F.O. 881/8500, Part XII, *Further Correspondence Respecting the Affairs of Crete, July and August 1905*, Howard, γενικός πρόξενος της Αγγλίας στην Κρήτη, προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 26 Ιουνίου 1905. - *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 5 Οκτωβρίου 1905, τεύχ. Β', αριθ. 55, «Διάταγμα της 5^{ης} Οκτωβρίου του 1905 περί διορισμού συμβούλου επί των Εσωτερικών».

επιθυμούσαν, «απορροφήθηκαν» από το επαναστατικό κίνημα, καθώς σε διαφορετική περίπτωση θα έχαναν τους υποστηρικτές τους.

Ο Κριάρης επεσήμανε ότι θα μπορούσε να υπάρξει μια κοινή βάση ανάμεσα στην κυβέρνηση και στους Επαναστάτες, εφόσον οι μεταρρυθμίσεις θα είχαν να κάνουν με την εισαγωγή ενός καθεστώτος παρόμοιου με εκείνου της Βοσνίας- Ερζεγοβίνης ή της Ανατολικής Ρωμυλίας. Ύστερα από πολύωρη συζήτηση, ο Κριάρης υποσχέθηκε ότι θα προσπαθούσε να αποδεχτεί τη λύση που θα πρότειναν οι Δυνάμεις και το ίδιο θα έκανε και το κόμμα του, εφόσον πριν από τις εκλογές παρέθεταν στο κύριο μέρος του προγράμματός τους τη σύγκληση μιας Γενικής Συνέλευσης. Ωστόσο, τόνισε ότι δεν θα μπορούσε να μιλήσει εκ μέρους του Κούνδουρου. Μετά τις επανειλημμένες προσπάθειες του Βρετανού πρόξενου, ο Κούνδουρος συναντήθηκε με τον Howard. Ο παραιτηθείς σύμβουλος υποστήριξε ότι είχε καταλήξει στο συμπέρασμα πως η παρούσα κατάσταση των πραγμάτων ήταν αρκετά ανυπόφορη, οι εσωτερικές μεταρρυθμίσεις και η οικονομική στήριξη δεν θα είχαν κανένα όφελος και ότι η μόνη πιθανή λύση του Κρητικού Ζητήματος ήταν η Ένωση. Ο πρώην σύμβουλος φάνηκε αμετακίνητος από τη θέση του, ενώ σε ερώτηση που του έκαναν οι πρόξενοι, αν θα μπορούσε να υπάρξει κάποιο σημείο συνεννόησης μεταξύ αυτού και των επαναστατών του Θερίσου, απάντησε ότι θα τους καλωσόριζε, εφόσον αυτοί ακολουθούσαν την ίδια γραμμή με εκείνον⁷⁴⁷.

Με βάση τα παραπάνω υποθέτουμε ότι η παραίτηση Κούνδουρου και η παραίτηση Κριάρη, τη στιγμή που οι επαναστάτες πλειοδοτούσαν σε συνθήματα και υποσχέσεις, θα εξυπηρετούσε τόσο τους ίδιους, αφού μία τέτοια δυναμική κίνηση υπέρ της Ένωσης θα ανύψωνε το γόητρό τους στα μάτια των χριστιανών Κρητών, όσο και τον πρίγκιπα Γεώργιο, που με τον τρόπο αυτό εμφάνιζε στους προξένους ότι η κατάσταση ήταν έκρυθμη και υπήρχε κυβερνητική αστάθεια, που θα μπορούσε να κλονίσει το αρμοστειακό καθεστώς και ενδεχομένως να οδηγούσε σε χάος και αναρχία. Ως κύρια πηγή των παραίτησεων και της αστάθειας προβαλλόταν η αναταραχή που προκάλεσε το κίνημα του Θερίσου, γι' αυτό και, κατά τον αρμοστή, έπρεπε να κατασταλεί άμεσα. Τέλος, δε θα μπορούσε να υποθεθεί ότι υπήρχε πολιτική ρήξη ανάμεσα στους συμβούλους και τον Πρίγκιπα. Άλλωστε ο Κούνδουρος ήταν εκείνος που φαίνεται να απείλησε με δυναμική αντίδραση σε περίπτωση που ο Γεώργιος συμβιβαζόταν με τις μειωτικές για τον ίδιο προτάσεις των Ευρωπαίων, που έγιναν, μετά τη λήξη του κινήματος του 1905⁷⁴⁸. Πιστός στον Ύπατο Αρμοστή, το 1906, υποστήριξε ότι η ευρωπαϊκή διπλωματία είχε εξαπατήσει τον πρίγκιπα και ανέλαβε ο ίδιος την πρωτοβουλία για την οργάνωση μίας δυναμικής λαϊκής αντίδρασης που θα απέτρεπε την αναχώρησή του⁷⁴⁹.

---

⁷⁴⁷ F.O. 881/8500, Part XII, *Further Correspondence Respecting the Affairs of Crete, July and August 1905*, Howard προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 26 Ιουνίου 1905.

⁷⁴⁸ F.O. 371/48, Low προς Hardinge, Χανιά, 27 Μαρτίου 1906.

⁷⁴⁹ Κούνδουρου, *ό.π.*, 292-293.

Ειδικά σε ό,τι αφορά στην παραίτηση Κούνδουρου, το γεγονός ότι στην *Επίσημη Εφημερίδα της Κρητικής Πολιτείας* δεν αναφέρεται διάταγμα αποδοχής της παραίτησης, ούτε καν η ίδια η παραίτηση, σε συνδυασμό με το ότι, τον Αύγουστο του 1905, στα Πρακτικά της Βουλής των Κρητών αναφέρεται το όνομά του με την ιδιότητα του συμβούλου των Οικονομικών, μας οδηγούν στο συμπέρασμα πως πρόκειται για μία ανεπίσημη, λεκτική και όχι ουσιαστική παραίτηση⁷⁵⁰. Από την άλλη, σύμφωνα με έγγραφο του Βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών, ο Γεώργιος χρησιμοποίησε όλη του την επιρροή, για να μεταπείσει τον Κούνδουρο, να εγκαταλείψει, έστω και προσωρινά, την πρόθεσή του να ταχθεί στο πλευρό των Επαναστατών⁷⁵¹. Ως εκ τούτου, οι προαναφερθείσες παραιτήσεις είναι πολύ πιθανόν να εντάσσονται σε μία καλά μελετημένη πολιτική πρακτική, που στόχο είχε να ενισχύσει την εικόνα των συμβούλων και το μέγεθος της κρίσης που προκάλεσε στην κυβέρνηση, και κατ' επέκταση στον Αρμοστή, το κίνημα του Θέρισου.

Τον Αύγουστο του 1905 ξέσπασαν σφοδρές μάχες στο Ατσιπόπουλο Ρεθύμνου, ανάμεσα στους επαναστάτες και στα ρωσικά στρατεύματα, γεγονός που προκάλεσε την αντίδραση της ελληνικής κυβέρνησης και της ελληνικής κοινής γνώμης⁷⁵². Μετά τη μάχη αυτή, η Κρητική Βουλή, κάτω από την επιρροή του πρίγκιπα Γεωργίου, ψήφισε το νόμο για τη συγκρότηση ενόπλων σωμάτων, των λεγομένων «δημοφρουρών». Ο Νόμος, μάλιστα, του Πρίγκιπα περί δημοφρουρών οφειλόταν, κατά τους επαναστάτες, σε ρωσική υποκίνηση⁷⁵³. Με τους δημοφρουρούς ή «ροπαλοφόρους» ο πρίγκιπας επιχείρησε με μία σπασμωδική κίνηση να συντρίψει τους επαναστάτες. Σύμφωνα με το Νόμο, θα συγκροτούνταν σώματα πολιτών που θα εξοπλιζόνταν για την αποκατάσταση της τάξης, προκειμένου να αντιμετωπίσουν τους επαναστάτες. Το γεγονός αυτό σηματοδοτούσε εμφύλια σύρραξη. Αξίζει να σημειωθεί ότι υπήρξαν φωνές σημαντικών πολιτικών μέσα στη Βουλή που αποδοκίμασαν αυτό το Νόμο, όπως έκανε ο Πωλογεώργης⁷⁵⁴.

Ο Ελευθέριος Βενιζέλος έγραφε χαρακτηριστικά προς τον Μαρκαντωνάκη και άλλους φίλους του ότι: «[...] ό μέγας κίνδυνος τῆς ἐπαναστάσεως εἶναι ἡ ἀντεπανάστασις [...]»⁷⁵⁵. Ο πρόεδρος της Επαναστατικής Συνέλευσης Γ. Παπαγιαννάκης, απευθυνόμενος στον πρόξενο της Βρετανίας Howard, αναφέρθηκε στην απόφαση των Μεγάλων Δυνάμεων

---

⁷⁵⁰ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας – Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής των Κρητών*, Συνεδρίασις ΚΖ', 28 Αυγούστου 1905.

⁷⁵¹ F.O. 881/8500, Howard προς Foreign Office, No 88, Χανιά 26 Ιουνίου 1905.

⁷⁵² Α.Μ.Α., Ελευθέριος Βενιζέλος προς Κλέαρχο Μαρκαντωνάκη, Θέρισο, 10 Αυγούστου 1905.

⁷⁵³ Μουσείο Μπενάκη - Ιστορικά Αρχεία, *Αρχειό Μαρκαντωνάκη* (στο εξής Α.Μ.Α.), αρ. εισαγ. 177, φάκ. 2, υποφάκ. 1905 (Αυγ/ Σεπτ.), «αρ. εγγρ. 52-87», Χρ. Μ. Χρηστούλ(;) [υπογραφή δυσανάγνωστη] προς Ελ. Βενιζέλο, Χανιά, 28 Αυγούστου 1905.

⁷⁵⁴ Για την αντίδραση των Επαναστατών στο Νόμο βλ. και εφ. *Το Θέρισσον*, Θέρισο, 24 και 28 Αυγούστου 1905 (όπου γίνεται λόγος για «αλληλοκτονία») και 1 Σεπτεμβρίου 1905.

⁷⁵⁵ Α.Μ.Α., Ελευθέριος Βενιζέλος προς Κλέαρχο Μαρκαντωνάκη, Μ. Πετυχάκη και Β. Σκουλά, Θέρισο, 24 Αυγούστου 1905.

να στείλουν 300 όπλα στο Ρέθυμνο, για να βοηθήσουν στο σχηματισμό αυτών των φρουρών. Στην ίδια επιστολή, δεν αμφισβητεί το δικαίωμα του καθεστώτος να υπερασπιστεί τον εαυτό του, επισείει, όμως, τον κίνδυνο της έκρηξης εμφυλίου πολέμου με τη συνεργασία ή την ανοχή των Δυνάμεων και καταλήγει: «[...] οι Δυνάμεις Προστασίας διαθέτουν αρκετές στρατιωτικές Δυνάμεις, για να επιβάλουν την θέλησή τους, με τρόπο στρατιωτικό, αν θεωρούν ότι αυτό είναι ηθικά επιτρεπτό. Ωστόσο, θεωρούμε αδύνατο να πιστέψουμε ότι θα αναλάμβαναν ενώπιον του πολιτισμένου κόσμου την ευθύνη να ωθήσουν την χώρα [...] στον εμφύλιο πόλεμο και να καταφέρουν με αυτόν τον τρόπο να καταπνίξουν τον αγώνα τους για την ελευθερία [...]»⁷⁵⁶.

Σε συνεδρίαση της Βουλής των Κρητών σχετικά με τη συγκρότηση του Σώματος των δημοφρουρών, ο βουλευτής Ε. Χατζιδάκης πρότεινε, με βάση το άρθρο 4 της Κρητικής Πολιτείας, να φέρει ο Πρίγκιπας ελληνικό στρατό στην Κρήτη, προκειμένου να αποκαταστήσει την τάξη στο νησί. Ο Πωλογεώργης τάχθηκε κατά του νομοσχεδίου αυτού, γιατί το θεώρησε παράνομο και για τον πρόσθετο λόγο ότι για τη συγκρότηση του σώματος θα απαιτούνταν η έγκριση των Προστατριών Δυνάμεων και οι πρόξενοι ήδη είχαν υπό την εποπτεία τους τη Χωροφυλακή. Ωστόσο, ο εισηγητής του νομοσχεδίου και μετέπειτα σύμβουλος των Εσωτερικών, Αντώνιος Κατζουράκης, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι στην κυβέρνηση επαφίεται η φροντίδα και η ευθύνη να κάνει χρήση αυτών των έκτακτων μέτρων. Αποτέλεσμα ήταν να ψηφιστεί προσωρινά έκτακτος νόμος, σύμφωνα με τον οποίο, θα συγκροτούνταν δημοτικές φρουρές στους αγροτικούς δήμους της Κρήτης και στα περίχωρα των Χανίων, του Ρεθύμνου, του Ηρακλείου και του Λασηθίου, οι οποίες θα λειτουργούσαν είτε μονομερώς, σε περίπτωση απουσίας της Χωροφυλακής, είτε από κοινού με αυτή ως σώμα επικουρικό⁷⁵⁷.

Με τη συγκρότηση του σώματος των δημοφρουρών, έγιναν νέες συγκρούσεις με τους επαναστάτες και ο Βενιζέλος απέστειλε έγγραφο διαμαρτυρίας προς τους προξένους και τον Έλληνα πρωθυπουργό Ράλλη, καταγγέλλοντας τον Γεώργιο ότι οδηγούσε τους Κρήτες σε εμφύλιο πόλεμο. Ο Έλληνας πρωθυπουργός απεύθυνε έκκληση για συνδιαλλαγή με τους επαναστάτες χωρίς κανένα αποτέλεσμα⁷⁵⁸. Στα τέλη Αυγούστου του ίδιου έτους, η Κρητική Βουλή υπό την πίεση των γεγονότων προέβη σε πολιτικές μεταρρυθμίσεις και για το λόγο ότι με αυτόν τον τρόπο θα αποδυνάμωνε τα αιτήματα των επαναστατών. Συγκεκριμένα, αποφάσισε την κατάργηση του αντισυνταγματικού νόμου περί Τύπου, την κατάργηση του δικαιώματος του πρίγκιπα να ορίζει 10 βουλευτές, το αιρετό των τοπικών αρχόντων, και τη

---

⁷⁵⁶ F.O. 881/8565, Inclosure in No 3. Επαναστατική Επιτροπή Θέρισου προς Howard, Θέρισο, 10/23 Αυγούστου 1905.

⁷⁵⁷ Ο.π., *Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής των Κρητών*, Συνεδρίασις ΚΖ', 28 Αυγούστου 1905.

⁷⁵⁸ Μαρής, ό.π., σ. 216-219.

σύγκληση της Εθνοσυνέλευσης⁷⁵⁹. Ο Παυλογεώργης επιθυμούσε να γίνει καθολική αναθεώρηση του Συντάγματος. Τελικά, προκρίθηκε η πρόταση για μερική αναθεώρηση⁷⁶⁰.

Μετά τη συνάντηση του μέλους της Επαναστατικής Κυβέρνησης του Θερίσου και οπλαρχηγού Κακούρη με Ρώσους στρατιωτικούς, οι αρχηγοί της Επανάστασης του Θερίσου αποφάσισαν να στείλουν υπόμνημα προς τους προξένους και προς την ελληνική κυβέρνηση, στο οποίο, από τη μία επεσήμαναν ότι η μόνη λύση του Κρητικού Ζητήματος αποτελούσε η ένωση της νήσου με την Ελλάδα, κι από την άλλη δήλωναν ότι, μπροστά στην αντίδραση της Ευρώπης, θα κατέθεταν τα όπλα υπό την προϋπόθεση ότι θα τους χορηγούνταν γενική αμνηστία, που θα περιλάμβανε και τους λιποτάκτες άνδρες της Χωροφυλακής. Σε διαφορετική περίπτωση δήλωναν ότι θα αντιστέκονταν μέχρις εσχάτων.

Ο ίδιος ο Βενιζέλος αναφέρει στα τέλη Αυγούστου του 1905 ότι η Επανάσταση βρισκόταν στη μεγαλύτερη «δυσχέρεια», καθώς δεν είχαν τα απαραίτητα οικονομικά μέσα για τη συνέχισή της. Γι' αυτό και ζήτησε από απεσταλμένους των επαναστατών στην Αθήνα οικονομική ενίσχυση⁷⁶¹. Η ρεθυμνιώτικη εφημερίδα *Αναγέννησις* υπογράμμισε ότι οι μουσουλμάνοι βέηδες είχαν χρηματοδοτήσει την Επανάσταση με 700 ναπολεόντια⁷⁶², εντούτοις η πληροφορία αυτή τίθεται υπό αμφισβήτηση, καθώς η συγκεκριμένη εφημερίδα που ήταν προσκείμενη στον πρίγκιπα, δεν αποκλείεται να στόχευε να πλήξει ιδεολογικά τους επαναστάτες που είχαν συγκρουστεί σε χωριά του Ρεθύμνου με απόσπασμα του ρωσικού στρατού. Σε επιστολή του προς τους Αλέξανδρο Καμπά και Γεώργιο Κολοσούκα, στην Αθήνα, ο Βενιζέλος ζήτησε, μεταξύ άλλων, την ενίσχυση της Επανάστασης με κάθε μέσο⁷⁶³.

Υστερα από νέες συγκρούσεις μεταξύ επαναστατών και ρωσικών στρατευμάτων, που είχαν συνεργαστεί με ένοπλα τμήματα δημοφρουρών, ο Βρετανός πρόξενος Howard, που ήταν και πρύτανης των προξένων, συναντήθηκε με τον Ιωάννη Σφακιανάκη, προκειμένου να βρουν μία συμβιβαστική λύση⁷⁶⁴. Σύμφωνα με το Γάλλο πρόξενο Maurouard, οι

---

⁷⁵⁹ Α.Μ.Α., Ελευθέριος Βενιζέλος προς Κλέαρχο Μαρκαντωνάκη, Μ. Πετυχάκη και Β. Σκουλά, Θέρισο, 26 Αυγούστου 1905.

⁷⁶⁰ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής των Κρητών, Πρακτικά Ψηφίσεως Συντακτικής Συνελεύσεως της 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1905.*

⁷⁶¹ Α.Μ.Α., Ελευθέριος Βενιζέλος προς Κλέαρχο Μαρκαντωνάκη, Μ. Πετυχάκη και Β. Σκουλά, Θέρισο, 26 Αυγούστου 1905.

⁷⁶² Εφ. *Αναγέννησις*, Ρέθυμνο, 14 Ιουλίου 1907.

⁷⁶³ Α.Β., φάκ. 264, αρ. εισαγ. 173/14, Ελευθέριος Βενιζέλος προς Γεώργιο Κολοσούκα και Αλέξανδρο Καμπά, Θέρισο, 16 Απριλίου 1905.

⁷⁶⁴ Παπαντωνάκης, *ό.π.*, σ. 197. - Ο Ιωάννης Σφακιανάκης απουσίαζε από τον κατάλογο των 100 επίλεκτων πολιτών του Ηρακλείου που είχαν τεθεί υπό αστυνομική επιτήρηση με την εκδήλωση του κινήματος του Θερίσου, μολονότι πρωτοστάτησε στο συλλαλητήριο που είχε πραγματοποιηθεί στο Ηράκλειο, γι' αυτό το σκοπό και είχε εκφωνήσει σχετικό λόγο. Αυτό δικαιολογείται πιθανότατα από το γεγονός ότι χρησίμευσε ως μεσολαβητής στις

επαναστάτες δε φαίνονταν πια τόσο επίμονοι στη μεταβολή του status quo της Κρήτης, αλλά και σε ό,τι αφορά στον Ύπατο Αρμοστή⁷⁶⁵. Κατά την ίδια πηγή, αν τα αιτήματά τους είχαν να κάνουν με οικονομικές μεταρρυθμίσεις, θα μπορούσε να βρεθεί ένα σημείο συμβιβασμού. Παράλληλα, οι πρόξενοι έπρεπε να εξετάσουν τον τρόπο που οι επαναστάτες θα κατέθεταν τα όπλα και το ενδεχόμενο χορήγησης αμνηστίας.

Τελικά, οι επαναστάτες προχώρησαν στην παράδοση των όπλων τους, ενώ στις 2 Νοεμβρίου του ίδιου έτους ο Βενιζέλος συναντήθηκε με τους προξένους στις Μουρνιές Χανίων, όπου υπογράφηκε Πρωτόκολλο για τον τερματισμό της Επανάστασης, με την ουσιαστική αποδοχή των αιτημάτων των επαναστατών που αφορούσαν στις εσωτερικές μεταβολές και την απόφαση για την κάθοδο Διεθνούς Εξεταστικής Επιτροπής ad hoc, προκειμένου να εξετάσει την κατάσταση στο νησί και να υποβάλει τις προτάσεις της αναφορικά με το είδος των αναγκαίων μεταρρυθμίσεων⁷⁶⁶. Στις 15 Νοεμβρίου πραγματοποιήθηκε στην Αγία Μονή η τελική συνάντηση του Βενιζέλου με την ηγεσία των επαναστατών. Στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί ότι η κατάθεση των όπλων συνοδεύτηκε με την παροχή αμνηστίας, που όμως δεν επεκτάθηκε στους άνδρες της Χωροφυλακής που είχαν προσχωρήσει στην Επανάσταση⁷⁶⁷. Οι τελευταίοι μεταφέρθηκαν στην Ελλάδα. Ο ακριβής αριθμός τους δεν είχε ποτέ εξακριβωθεί. Πρόκειται για 65 άνδρες σύμφωνα με επίσημο διπλωματικό έγγραφο του Υπουργείου των Εξωτερικών της Ελλάδας, το 1906⁷⁶⁸.

Κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του Θερίσου, η Εκκλησία της Κρήτης δεν έμεινε αμέτοχη. Η πλειονότητα των επισκόπων της Κρήτης με προεξάρχοντα τον επίσκοπο Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου είχε ταχθεί στο πλευρό των επαναστατών. Αντίθετα, ο μητροπολίτης Κρήτης Ευμένιος αποδοκίμασε τον Βενιζέλο και το κίνημά του⁷⁶⁹.

διαπραγματεύσεις με τους επαναστάτες. Βλ. σχετικά Μανόλη Καρέλλη, «Η συμμετοχή του διαμερίσματος Ηρακλείου στην Επανάσταση του Θερίσου του 1905», στο *Θέρισσον 1905 (Πρακτικά Συνεδρίου)*, ό.π., σ. 133-134.

⁷⁶⁵ Μ.Α.Ε., Maurouard προς Delcassé, ό.π., σ. 178.

⁷⁶⁶ Α.Μ.Α., Ελευθέριος Βενιζέλος προς Κλέαρχο Μαρκαντωνάκη, Μ. Πετυχάκη και Β. Σκουλά, Θερίσο, 6 Νοεμβρίου 1905.

⁷⁶⁷ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 11 Νοεμβρίου 1905, τεύχος Α', αριθ. 62, Διάταγμα του πρίγκιπα Γεωργίου για την παροχή αμνηστίας, Χαλέπα, 11 Νοεμβρίου 1905.

⁷⁶⁸ Α.Υ.Ε., *Κρητικόν Ζήτημα*, φάκ. 77, υποφάκ. 77.1, «Κατάλογος ονομαστικός των εκ της τάξεως της Επαναστάσεως μεταστάντων στρατιωτικών της Κρητικής Χωροφυλακής, νυν δε εις Αθήνας ευρισκομένων».

⁷⁶⁹ Ανδρέας Νανάκης, «Η στάση της Εκκλησίας Κρήτης στο κίνημα του Θερίσου (1905)», *Θέρισσον 1905 (πρακτικά συνεδρίου)*, Χανιά 2009, σ. 75-101.

Τα αποτελέσματα της Επανάστασης του Θερίσου – η αποχώρηση Γεωργίου

Ο Εμμανουήλ Αγγελάκις, ηγεμονικός βουλευτής, και πολύ αργότερα επίτροπος της Παιδείας και των Θρησκευμάτων, ανέφερε για το Θερίσσο στα απομνημονεύματά του: «[...] ὅσον καὶ ἂν κατεκρίθη τὸ κίνημα τοῦτο[...] δὲν ἤμπορεῖ τις νὰ ἀρνηθεῖ ὅτι τοῦτο δὲν ἐπέτυχε μὲν τὴν ἄμεσον ἔνωσιν, ἀλλὰ κατόρθωσε νὰ ἐξαναγκάσῃ τὰς Μεγάλας Δυνάμεις, νὰ δώσουν μίαν λύσιν ἐγγίζουσιν ἄρκετὰ τὴν ἔνωσιν [...]». Η μαρτυρία αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία καθώς ο Αγγελάκις ήταν βουλευτής που είχε διοριστεί από τον ίδιο τον πρίγκιπα και επομένως ιδεολογικά προσκείμενος σε αυτόν. Επιπρόσθετα, ο ίδιος υποστηρίζει ότι στα αποτελέσματα αυτά συνέβαλε και η στάση της Βουλής με τα ψηφίσματά της υπέρ της Ένωσης⁷⁷⁰.

Ο τότε πρωθυπουργός της Ελλάδας Θ. Δηλιγιάννης αναγνώρισε την ανάγκη μεταρρυθμίσεων, οι οποίες, όμως, δεν έπρεπε, κατά τον ίδιο, να γίνουν κάτω από την πίεση της εξέγερσης του 1905. Από την άλλη, τηλεγραφούσε στον Πρίγκιπα ότι η ελληνική κυβέρνηση είχε το δικαίωμα να δίνει και όχι να δέχεται συμβουλές, δείχνοντας την ενόχλησή του για το ρόλο του Γεωργίου. Μετά τη δολοφονία του Δηλιγιάννη, τον διαδέχτηκε η κυβέρνηση του Δημητρίου Ράλλη που πίεσε να ψηφιστούν πολιτειακές μεταρρυθμίσεις από την Κρητική Βουλή, εντούτοις η κατάσταση είχε ήδη οξυνθεί, ενώ άρχισε να διαφαίνεται η προοπτική της ικανοποίησης του αιτήματος των επαναστατών για την κάθοδο Διεθνούς Εξεταστικής Επιτροπής⁷⁷¹.

Οι πρόξενοι των Μεγάλων Δυνάμεων Howard (Αγγλίας), Bronevsky (Ρωσίας), Maugouard (Γαλλίας) και Fasciotti (Ιταλίας), δημοσίευσαν την προκήρυξή τους περί αμνηστίας που περιοριζόταν για τις πράξεις που είχαν μόνο πολιτικό χαρακτήρα. Η τελευταία δεν επεκτεινόταν σε εγκλήματα του κοινού δικαίου και σε στρατιωτικές παραβάσεις⁷⁷². Με το τέλος της Επανάστασης, ο ιδιαίτερος γραμματέας του Αρμωστή, Ανδρέας Παπαδιαμαντόπουλος, αναχώρησε οριστικά για την Αθήνα. Στα τέλη Νοεμβρίου του ίδιου έτους μετέβη στην Αθήνα και ο Βενιζέλος, συνοδευόμενος από τον πρώην πρόεδρο της Επαναστατικής Συνελεύσεως Ι. Παπαγιαννάκη. Εκεί εργάστηκε για την πραγματοποίηση των όσων είχαν συμφωνηθεί με τη λήξη της Επανάστασης⁷⁷³.

⁷⁷⁰ Αγγελάκις, *ό.π.*, σ. 345-346.- Για το διορισμό του Αγγελάκι από τον πρίγκιπα βλ. και *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 31 Μαρτίου 1905, τεύχ. Β', αριθ. 23, «Διάταγμα διορισμού βουλευτών».

⁷⁷¹ Για τις απόψεις του Θ. Δηλιγιάννη βλ. και Βουλή των Ελλήνων, *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής της Α' Συνόδου της ΙΖ' βουλευτικής περιόδου*, Αθήνα 1905, Συνεδρίασις της 9^{ης} Απριλίου 1905, σ. 52-53.

⁷⁷² Α.Ρ.Υ.Ρ., Μπρονέβσκυ, γενικός πρόξενος της Ρωσίας στην Κρήτη, προς τον Γ. Χατζηγηγοράκη, υποπρόξενο της Ρωσίας στο Ρέθυμνο, Χανιά, 13/26 Νοεμβρίου 1905. Το έγγραφο αναφέρεται στην προκήρυξη αμνηστίας και σ' αυτό υπάρχει συνημμένη η σχετική Προκήρυξη των Μεγάλων Δυνάμεων.

⁷⁷³ Μαρής, *ό.π.*, σ. 233.

Η Πρεσβευτική Διάσκεψη της Ρώμης, παρά τις αντιδράσεις της Ρωσίας, πρόβαλε την ανάγκη για εσωτερικές μεταβολές, ενώ η ιταλική κυβέρνηση συντάχθηκε με τις γαλλικές προτάσεις για διοικητικά και οικονομικά μέτρα, όχι, όμως για πολιτειακές αλλαγές. Αντίθετα, η Βρετανία τις έβρισκε ανεπαρκείς και πρότεινε τη λήψη ριζικότερων μέτρων που θα είχαν ως αποτέλεσμα την αποχώρηση του Γεωργίου. Τέλος, η Γερμανία και η Αυστρία δήλωσαν ότι δε θα αναμειγνύονταν ενεργά στο Κρητικό Ζήτημα, δήλωση που στο παρελθόν δεν τήρησαν, καθώς είχαν ταχθεί υπέρ της ένοπλης καταστολής του κινήματος του Θερίσου⁷⁷⁴.

Συγκεκριμένα, η βρετανική κυβέρνηση πρότεινε την αντικατάσταση του πρίγκιπα Γεωργίου και την εφαρμογή μεταρρυθμιστικών μέτρων, πρόταση που έγινε δεκτή από την ελληνική πλευρά υπό τον όρο να υπάρξουν αντάλλαγμα υπέρ της μεταβολής του καθεστώτος στην Κρήτη. Η Γαλλία, προκειμένου να μην έρθει σε σύγκρουση με τη σύμμαχό της Ρωσία, αντιπρότεινε τη λήψη διοικητικών και οικονομικών μέτρων και την προσθήκη μικρού ελληνικού σώματος στα διεθνή στρατεύματα, χωρίς όμως να γίνει δεκτή μία τέτοια προοπτική, κυρίως απ' τη Βρετανία⁷⁷⁵. Ύστερα από συνάντηση του Howard με τον Ιωάννη Σφακιανάκη, οδηγήθηκαν οι εμπλεκόμενοι σε συμβιβαστική λύση και προτάθηκε να σταλεί στο νησί Διεθνής Εξεταστική Επιτροπή για το Κρητικό Ζήτημα. Από την άλλη, η αδιάλλακτη τακτική του αρμοστή Γεωργίου οδήγησε στην επανεξέταση της στάσης της Βρετανίας απέναντί του. Ακόμα και ο ίδιος ο Howard, που αρχικά είχε ταχθεί στο πλευρό του Πρίγκιπα και είχε αποδοκιμάσει τους επαναστάτες, διαπίστωσε ότι η θέση του ως Ύπατου Αρμοστή ήταν επισφαλής. Ο Sir Edward Law, Βρετανός εκπρόσωπος και πρόεδρος στη Διεθνή Εξεταστική Επιτροπή για το Κρητικό Ζήτημα και ο Charles Hardinge, μόνιμος υφυπουργός επί των Εξωτερικών, υπέδειξαν τις εσωτερικές μεταρρυθμίσεις (οικονομικές και διοικητικές) στην Κρήτη και υπογράμμισαν την επιτακτική ανάγκη αντικατάστασης του πρίγκιπα Γεωργίου⁷⁷⁶.

Την ίδια περίοδο ο Έλληνας πρεσβευτής στην Πετρούπολη, Γ. Αργυρόπουλος, σε συνάντηση που είχε το 1906 με το νέο υπουργό Εξωτερικών της Ρωσίας, Iswolsky, του δήλωσε ότι στη συγκεκριμένη φάση το Κρητικό Ζήτημα ήταν απολύτως ανεξάρτητο από το Μακεδονικό. Οι απόψεις αυτές του Έλληνα πρεσβευτή φαίνεται ότι έβρισκαν σύμφωνο το Ρώσο υπουργό με τον

⁷⁷⁴ Σβολόπουλος, *ό.π.*, σ. 210, 216, 236 και 261. - Εφ. *Ελλάς*, Χανιά, 31 Μαρτίου 1905. - Από την άλλη, την περίοδο εκείνη, ερχόταν από τη Βιέννη τηλεγραφήματα προς τους επαναστάτες που σχετίζονταν με την ανταπόκριση των αιτημάτων τους και την προθυμία των άλλων τσεσάρων Δυνάμεων (Αγγλίας, Γαλλίας, Ρωσίας, Ιταλίας) να συζητήσουν ενδεχόμενες πολιτειακές μεταβολές. Βλ. και εφ. *Το Θέρισσο*, Θέρισσο, 22 Αυγούστου 1905.

⁷⁷⁵ K.E.I.N.E.A.A. - F.O. 371/50, *Memorandum commun*. By M. Cambon, Λονδίνο, 21 και 30 Ιουνίου 1906. - Σβολόπουλος, *ό.π.*, σ. 258-262.

⁷⁷⁶ F.O. 371/47, Howard προς Grey, Χανιά, 22 Ιανουαρίου 1906. Πρβλ. Σβολόπουλο, *ό.π.*, σ. 236, 240, 258-265.

πλέον κατηγορηματικό τρόπο⁷⁷⁷. Από την άλλη, όπως αναφέρει ο Έλληνας Πρεσβευτής στη Ρωσία προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας, επιθυμία του αυτοκράτορα Νικολάου ήταν η απόσπαση της νήσου από την τουρκική κυριαρχία⁷⁷⁸.

Ωστόσο, μολονότι οι Μεγάλες Δυνάμεις, και ιδιαίτερα η Ρωσία, επιθυμούσαν να διαχωρίσουν το Κρητικό από το Μακεδονικό Ζήτημα, η πραγματικότητα τούς διέψευδε, καθώς σύμφωνα με την εφημερίδα της Πετρούπολης *Peterborakaia Listok*, ενδεχόμενη ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα θα οδηγούσε τη Βουλγαρία να ζητήσει ανταλλάγματα στην περιοχή της Μακεδονίας, όπως ζήτησε η Σερβία στα 1885 για την ένωση της Ανατολικής Ρωμυλίας με την όμορη βουλγαρική ηγεμονία. Την ίδια ώρα βουλγαρικές εφημερίδες έγραφαν ότι το Μακεδονικό Ζήτημα δε μπορούσε να λυθεί με άλλο τρόπο, παρά με πόλεμο⁷⁷⁹. Στο ίδιο μήκος κύματος κυμαίνονταν και οι αναφορές της ρωσικής εφημερίδας *Peterborakaia Gassata*, καθώς ανέφερε ότι η Βουλγαρία, η Ρουμανία και η Σερβία δεν θα ανέχονταν την ενίσχυση της Ελλάδος και την εδαφική της αύξηση με την προσάρτηση της Κρήτης, χωρίς να λάβουν ανταλλάγματα⁷⁸⁰.

Ο Βρετανός πρόξενος Howard έγραφε προς το Υπουργείο των Εξωτερικών της χώρας του ότι η μικρή απόσταση της Αθήνας από τα Χανιά δε θα βοηθούσε στην εκτόνωση των αντιδράσεων στο νησί. «[...] Ακόμα κι εάν οι οικονομικές συνθήκες της χώρας επρόκειτο να βελτιωθούν σε μεγάλο βαθμό [...] θα χρειαστούν πολλά χρόνια, για να εκριζωθεί το ιδανικό της Ένωσης από τις καρδιές των Κρητών. [...] Ο, τι συνέβη στην Επανάσταση του 1905, αυτό θα γίνει και στο μέλλον [...] Ο καλύτερος τρόπος, για να ηρεμήσει όλος ο λαός θα ήταν να δοθεί μία υπόσχεση ότι η Ένωση με την Ελλάδα δε θα αναβληθεί επ' αόριστον, ενώ ταυτόχρονα θα πραγματοποιηθούν τέτοιες δημοσιονομικές και διοικητικές μεταρρυθμίσεις, ούτως ώστε να βελτιωθεί άμεσα η οικονομική κατάσταση της χώρας [...]».

Ο Howard πρότεινε να προσδιοριστεί μία ημερομηνία για την απόσυρση των διεθνών στρατευμάτων υπό τον όρο της καλής συμπεριφοράς των κατοίκων. Παράλληλα, πίστευε ότι θα έπρεπε να δοθεί μία περίοδος

---

⁷⁷⁷ Α.Υ.Ε., 1906, φάκ. 77, υποφάκ. α', 77.1, Αργυρόπουλος, πρεσβευτής της Ελλάδας στην Πετρούπολη προς Α. Σκουζέ, Έλληνα υπουργό Εξωτερικών (11 Μαΐου 1906, αριθ. πρωτ. 1801).

⁷⁷⁸ Α.Υ.Ε., 1906, φάκ. 77, υποφάκ. α', 77.1, Αργυρόπουλος, πρεσβευτής της Ελλάδας στην Πετρούπολη προς Α. Σκουζέ, Έλληνα υπουργό Εξωτερικών (14 Φεβρουαρίου 1906, αριθ. πρωτ. 56).

⁷⁷⁹ Α.Υ.Ε., 1906, φάκ. 77, υποφάκ. δ', Βασιλική Ελληνική Πρεσβεία στην Πετρούπολη προς το Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών (19 Σεπτεμβρίου 1906, αριθ. πρωτ. 4). Στο έγγραφο διαβιβάζεται μεταφρασμένο φύλλο της εφημερίδας *Peterborakaia Listok* (=Φύλλο της Πετροπόλεως/ 15 Σεπτεμβρίου 1906, αριθ. 233).

⁷⁸⁰ Ιδιαίτερα η Βουλγαρία δεν έπαυε να επαγρυπνει περιμένοντας τη «μακεδονική κληρονομιά». Βλ. Α.Υ.Ε., 1906, φάκ. 77, υποφάκ. δ', Βασιλική Ελληνική Πρεσβεία στην Πετρούπολη προς το Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών (19 Σεπτεμβρίου 1906, αριθ. πρωτ. 4). Στο έγγραφο διαβιβάζεται μεταφρασμένο φύλλο της εφημερίδας *Peterborakaia Gassata* (=Εφημερίδα της Πετροπόλεως/ 17 Σεπτεμβρίου 1906, αριθ. 253).

χάριτος διάρκειας 2-3 ετών στους μουσουλμάνους, προκειμένου να προετοιμαστούν για την αλλαγή, να πωλήσουν τις περιουσίες τους σε λογικές τιμές, ενώ δεν απέκλειε το ενδεχόμενο, κάποιοι από αυτούς να σκεφτούν να παραμείνουν. Αυτό έπρεπε να γίνει, καθώς ο μουσουλμανικός πληθυσμός της Κρήτης θεωρούσε ότι το καθεστώς της Αυτονομίας θα συνεχιζόταν επ' αόριστον ή ότι το νησί θα καταλαμβάνόταν από οποιαδήποτε άλλη Δύναμη, εκτός από την Ελλάδα. Ο Βρετανός πρόξενος επεσήμανε την αστάθεια του πολιτικού καθεστώτος. Τέλος, αναφορικά με τις μεταρρυθμίσεις που είχαν υποσχεθεί οι Δυνάμεις, πίστευε ότι ο Βενιζέλος και οι οπαδοί θα τις δέχονταν, επισημαίνοντας παράλληλα την αναμενόμενη αντίδραση από τα φιλοπριγκιπικά κόμματα⁷⁸¹.

Τον Ιανουάριο του 1906 προκηρύχθηκαν δημοτικές εκλογές, που ενίσχυσαν τη βενιζελική παράταξη⁷⁸², ενώ τον ίδιο μήνα ο Γεώργιος δημοσίευσε κείμενο κατά του Βενιζέλου στην εφημερίδα *Πατρίς*. Τον επόμενο μήνα έφτασε στην Κρήτη διεθνής εξεταστική επιτροπή για το Κρητικό Ζήτημα με πρόεδρο τον Βρετανό E. Law. Την ίδια περίοδο, οι Κρήτες μουσουλμάνοι διαμαρτυρήθηκαν εγγράφως προς την εξεταστική επιτροπή για αδικίες που είχε, κατά τους ίδιους, υποστεί ο μουσουλμανικός πληθυσμός, ζητώντας περισσότερα αποτελεσματικά μέτρα για τη διασφάλιση του μέλλοντος των μουσουλμάνων στο νησί, υπογραμμίζοντας ότι μόνο η μόνιμη παρουσία διεθνών στρατευμάτων θα μπορούσε να προστατέψει τα δικαιώματά τους⁷⁸³.

Το Μάιο του ίδιου έτους πραγματοποιήθηκαν βουλευτικές εκλογές. Η παράταξη των Βενιζέλου, Φούμη, Πωλογεώργη ανέδειξε, λόγω του εκλογικού συστήματος, 36 βουλευτές έναντι 78 της παράταξης που πρόσκεινταν στον πρίγκιπα, κι αυτό, μολονότι η διαφορά των δύο κομμάτων ανερχόταν μόλις σε 4.848 ψήφους⁷⁸⁴. Αξίζει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με στατιστικό πίνακα που απόκειται στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, οι οπαδοί του Βενιζέλου κατέλαβαν τις πρώτες θέσεις στους Νομούς Χανίων και Σφακίων, σε αντίθεση με τη συντηρητική παράταξη, που είχε εξασφαλίσει σημαντικό αριθμό βουλευτών στους Νομούς Ρεθύμνης, Ηρακλείου και Λασιθίου⁷⁸⁵. Αυτό εξηγείται από το γεγονός ότι ο Βενιζέλος πολιτευόταν στο Νομό Χανίων και η Επανάσταση του Θερίσου είχε τη βάση της στη δυτική Κρήτη. Επιπλέον, δεν υπήρχε κάποιος ισχυρός παράγοντας της βενιζελικής παράταξης στην Ανατολική Κρήτη, καθώς

⁷⁸¹ F.O. 78/5412, Howard προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 12 Νοεμβρίου 1905.

⁷⁸² Εφ. *Αθήναι*, Αθήνα, 21 Ιανουαρίου 1906.

⁷⁸³ Ανάμεσα σε άλλα ζήτησαν και τροποποίηση του άρθρου 31 του Κρητικού Συντάγματος, σύμφωνα με το οποίο ο αρμοστής διορίζει και παύει όλους τους δημόσιους υπαλλήλους, συμπεριλαμβανομένων των Μουφτηδών και καθήδων. Βλ. σχετικά F.O. 371/49, "A l' honorable Conseil des Contrôleurs députés des grandes puissances protectrices, Χανιά, 12/25 Φεβρουαρίου 1906.

⁷⁸⁴ F.O. 371/49, Howard προς Sir Edward Grey, Χανιά, 17 Ιουλίου 1906. - Για τη στάση της φιλελεύθερης παράταξης μετά το Θέρισσο βλ. και F.O. 371/49, Howard προς Sir Edward Grey, Χανιά, 2 Μαΐου 1906.

⁷⁸⁵ Α.Θ., Δεσμής Ι', 18,4, «Στατιστικός Πίναξ κατά Νομούς κατά τας εκλογάς της Δευτέρας Συντακτικής των Κρητών Συνελεύσεως κατά το έτος 1906».

ο Ιωάννης Σφακιανάκης εγκατέλειψε από νωρίς την πολιτική. Τέλος, δεν θα μπορούσαμε να παραλείψουμε το γεγονός ότι στο Νομό Ηρακλείου πολιτευόταν ο αρχηγός του «Εθνικού Κόμματος», Αντώνιος Μιχελιδάκης.

Κατά τη διάρκεια της εκλογικής περιόδου, οι υποψήφιοι του κυβερνώντος κόμματος υπερθεμάτιζαν τη λύση της Ένωσης και υποστήριζαν ότι θα εργάζονταν γι' αυτό το σκοπό, τοποθετώντας τον πάνω από κάθε κομματική διαμάχη. Υποστήριζαν, όμως, ότι θα πολεμούσαν ενάντια σε κάθε ξένη παρέμβαση στις εσωτερικές υποθέσεις τους. Μάλιστα, τόνιζαν ότι ο διεθνής έλεγχος προκλήθηκε από τους επαναστάτες του Θερίσου, οι οποίοι δήλωναν ότι θα τον δέχονταν με ευγνωμοσύνη⁷⁸⁶. Η αλήθεια είναι ότι ο έλεγχος υπήρξε αποτέλεσμα της Επανάστασης του Θερίσου, γεγονός που έσπευσε να εκμεταλλευτεί το κυβερνών κόμμα. Ο Βενιζέλος, όμως, είχε ταχθεί υπέρ των προτάσεων των Δυνάμεων, καθώς συνοδεύονταν από τις μεταρρυθμίσεις που επιθυμούσε ο ίδιος και που θεωρούσε ότι θα έδιναν νέα ώθηση στο Κρητικό Ζήτημα. Από την άλλη, δεν θα μπορούσε να συγκρουστεί με τις Δυνάμεις, με τις οποίες ο ίδιος είχε έλθει σε συμφωνία το Νοέμβριο του προηγούμενου έτους.

Στο παρασκήνιο αυτών των εξελίξεων εντάσσεται και η προσπάθεια της κυβερνητικής πλειοψηφίας υπό τον Αντώνιο Μιχελιδάκη, να μεταφέρει την έδρα της Συνέλευσης από τα Χανιά στο Ηράκλειο. Αυτό έγινε κάτω από το πρίσμα της άρνησης της ευρύτερης παράταξης του Μιχελιδάκη να συγκαλέσει τη Συνέλευση πριν από τη δημοσιοποίηση των ευρωπαϊκών αποφάσεων και της εμμονής του Βενιζέλου για την άμεση σύγκληση της Συνέλευσης. Τελικά, ύστερα από παρέμβαση του Γεωργίου, η Συνέλευση πραγματοποιήθηκε στα Χανιά και στις 13 Ιουλίου του 1906 ψήφισε την ένωση της νήσου με την Ελλάδα χωρίς, βέβαια, να γίνει δεκτή από τις Δυνάμεις⁷⁸⁷. Απ' ό,τι φαίνεται είχε προηγηθεί ψήφισμα της Β' Συντακτικής Συνέλευσης των Κρητών στις 30 Ιουνίου του ίδιου έτους, στο οποίο υπογράφει, ανάμεσα σε άλλους, και η παράταξη των Βενιζέλου, Φούμη και Πωλογεώργη⁷⁸⁸. Στις 12 Ιουλίου του 1906 δημοσιεύθηκαν στην *Επίσημη Εφημερίδα της Κρητικής Πολιτείας* οι αποφάσεις των Δυνάμεων αναφορικά με την Κρήτη. Είχε προηγηθεί η μελέτη της Διεθνούς Εξεταστικής Επιτροπής για την κατάσταση που επικρατούσε στο νησί.

Τον Ιούνιο του 1906, η ελληνική κυβέρνηση συνέστησε στην κρητική εθνοσυνέλευση να κηρύξει την Ένωση, γεγονός που συντελέστηκε τον επόμενο

---

⁷⁸⁶ F.O. 371/49, Howard προς Sir Edward Grey, Χανιά, 16 Μαΐου 1906 [Πρβλ. Παράρτημα Μεταγραμμένων Εγγράφων, αρ. 12.].

⁷⁸⁷ F.O. 371/49, Howard προς Sir Edward Grey, Χανιά, 29 Ιουλίου 1906. - Πρβλ. F.O. 371/49, Howard προς Sir Edward Grey, Χανιά, 16 Ιουλίου 1906. - F.O. 371/49, γενικοί πρόξενοι των Μεγάλων Δυνάμεων στην Κρήτη προς τον Ύπατο Αρμοστή πρίγκιπα Γεώργιο, Χαλέπα, 2/15 Ιουλίου 1906.

⁷⁸⁸ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 30 Ιουνίου 1906, τεύχ. Α', αριθ. 30, «Ψήφισμα της Β' Συντακτικής των Κρητών Συνελεύσεως, Χανιά, 30 Ιουνίου 1906.

μήνα⁷⁸⁹. Η κυβέρνηση των Αθηνών αρχικά είχε αμφισβητήσει τη σκοπιμότητα της αποστολής της Επιτροπής, και μολονότι γνώριζε τις διαπραγματεύσεις, που είχε κάνει ο Βρετανός μονάρχης με το βασιλιά Γεώργιο, πίστευε ότι, αν η Κρητική Συνέλευση απέρριπτε τις ευρωπαϊκές προτάσεις, οι Δυνάμεις θα πιέζονταν και θα προέβαιναν στις μεγαλύτερες δυνατές παραχωρήσεις.⁷⁹⁰ Η Επιτροπή υπέβαλε την έκθεσή της στις Μεγάλες Δυνάμεις, στην οποία και υποδείκνυε τις αναγκαίες μεταρρυθμίσεις για τη διοίκηση του νησιού. Σύμφωνα με την εισήγηση της επιτροπής, οι Δυνάμεις αποφάσισαν τα ακόλουθα: μεταρρύθμιση της Κρητικής Χωροφυλακής και σύσταση Πολιτοφυλακής υπό τη διοίκηση Ελλήνων αξιωματικών, αφού διαγράφονταν πρώτα από τους ελληνικούς στρατιωτικούς καταλόγους. Ανάκληση των Διεθνών Στρατευμάτων, υπό την προϋπόθεση ότι θα σχηματίζονταν η Χωροφυλακή και η Πολιτοφυλακή, θα τίθενταν υπό τις διαταγές του Ύπατου Αρμοστή, θα αποκαθίστατο η τάξη και θα εξασφαλιζόταν η προστασία του μουσουλμανικού πληθυσμού.

Η Επιτροπή αποφάσισε την παράταση του πρόσθετου τελωνειακού δασμού (3%), που θα επέτρεπε να συναφθεί δάνειο ύψους 9.300.000 φράγκων - το οποίο από την αρχαιακή έρευνα δεν απορρέει να έχουν λάβει τελικά οι Κρητικοί - μέρος των οποίων θα χρησιμοποιούνταν για την πληρωμή αποζημιώσεων κατοίκων του νησιού και Ελλήνων πολιτών, καθώς και για την εκτέλεση δημοσίων έργων. Παράλληλα, στο ίδιο έγγραφο περιλαμβανόταν σύσταση των Δυνάμεων προς τους γενικούς προξένους, σύμφωνα με την οποία καλούνταν να απευθύνονται για τις τρέχουσες υποθέσεις στους υπεύθυνους συμβούλους της Κρητικής Κυβέρνησης, των οποίων η διοικητική εξουσία με αυτόν τον τρόπο θα διευρυνόταν, χωρίς από την άλλη να προσβληθεί το προσωπικό γόητρο του Αρμοστή.

Στο ίδιο έγγραφο περιλαμβάνεται η απόφαση αναστολής για μία πενταετία του τοκοχρεολυσίου της προκαταβολής των 4.000.000 φράγκων, που είχαν χορηγήσει στην Πολιτεία οι Προστάτιδες Δυνάμεις, ενώ θα αποστέλλονταν οδηγίες στους πρεσβευτές τους στην Κωνσταντινούπολη για την επίλυση εκκρεμοτήτων μεταξύ Οθωμανική Αυτοκρατορίας και Κρήτης που αφορούσαν στην αναγνώριση της κρητικής σημαίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, των κρητικών δικογράφων, τα δικαιώματα των Φάρων, τα τηλεγραφικά τέλη, το διορισμό των καδήδων, την προστασία των Κρητών στο Εξωτερικό και τη μεταφορά στο νησί όσων Κρητών εξέτιαν την ποινή τους στις τουρκικές φυλακές. Η απόφαση καταλήγει με την διακήρυξη της απόλυτης

---

⁷⁸⁹ Α.Υ.Ε., φάκ. 77 (1906), υποφάκ. α' (77.1), Χανιά, 8 Ιουνίου 1906, Παπαδιαμαντόπουλος προς Συμβούλους του Ηγεμόνος.

⁷⁹⁰ Ο Βενιζέλος πίστευε ότι ενδεχόμενη άρνηση των Κρητών θα απέβαινε επιζήμια για την προώθηση του Κρητικού Ζητήματος. Γι' αυτό και η ελληνική κυβέρνηση απέστειλε στην Κρήτη τον πρόεδρο της Βουλής Μπουφίδη, προκειμένου να πείσει τον Βενιζέλο να αλλάξει στάση, χωρίς, όμως, αποτέλεσμα. Βλ. Σβολόπουλο, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος...ό.π.*, σ. 245 και 267, σημ. 2.

ισότητας μεταξύ των χριστιανών και των μουσουλμάνων της Κρήτης και την ανάγκη αναθεώρησης ορισμένων άρθρων του Κρητικού Συντάγματος⁷⁹¹.

Οι αποφάσεις αυτές ικανοποιούσαν τον Βενιζέλο και την παράταξή του. Η ελληνική, όμως, κυβέρνηση, που αρχικά αμφέβαλε για τη σκοπιμότητα της διεθνούς εξεταστικής Επιτροπής στην Κρήτη, κοινοποίησε διαμαρτυρία προς τις Δυνάμεις με το αιτιολογικό ότι μεταβαλλόταν το πολιτικό καθεστώς της Κρήτης, χωρίς τη συναίνεση της Ελλάδας, η οποία και έπρεπε να συμμετέχει στην κατάρτισή του. Παράλληλα, δόθηκαν οδηγίες για την ομόφωνη απόρριψη των αποφάσεων των Δυνάμεων στην προσπάθεια να εξασφαλιστεί μία μικρή προθεσμία, για να ρυθμιστεί το ζήτημα⁷⁹². Συγκεκριμένα, η κυβέρνηση των Αθηνών ανησυχούσε για την πιθανότητα, στην περίπτωση που απομακρυνόταν ο πρίγκιπας από τη θέση του, να τον αντικαθιστούσε κάποιος ξένος, ενδεχόμενο που είχε αποκλείσει ο Βενιζέλος⁷⁹³.

Σύμφωνα με επιστολή του βουλευτή Γ. Ν. Φιλάρτου προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο, είχε προηγηθεί επίσκεψη του προέδρου του ελληνικού κοινοβουλίου Ν. Μπουφίδη στον Φιλάρτο, ούτως ώστε να εξακριβώσει από τον προσωπικό φίλο του Βενιζέλου τη στάση που θα τηρούσε ο τελευταίος, κατά τη διάρκεια της Κρητικής Συνέλευσης⁷⁹⁴. Ο Βενιζέλος, που δε συμφώνησε με την αρνητική στάση της ελληνικής κυβέρνησης απέναντι στις ευρωπαϊκές αποφάσεις, έσπευσε να διασκεδάσει αυτές τις εντυπώσεις μέσα από την επιστολή που έστειλε προς τον Έλληνα πρωθυπουργό Θεοτόκη, ύστερα από συνάντηση που είχε με τον πρόεδρο της Ελληνικής Βουλής. Στην επιστολή αυτή διαβεβαιώνει με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο ότι οι Δυνάμεις θα αντικαθιστούσαν τον πρίγκιπα μόνο με Έλληνα υπήκοο. Αναφέρει διεξοδικά τις επισκέψεις που έκανε για το σκοπό αυτό στους προξένους της Βρετανίας, της Γαλλίας, της Ρωσίας και της Ιταλίας. Ο Maurouard, μάλιστα, ανάμεσα στους πιθανούς υποψηφίους (Ζαΐμη, Δεληγεώργη, Δραγούμη, Σκουλούδη και Στεφάνου) πρόσθεσε ότι, κατά τη γνώμη του, ο πλέον

---

⁷⁹¹ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 12 Ιουλίου 1906, τεύχ. Α', αριθ. 32, Αποφάσεις των Μεγάλων Δυνάμεων της 10¹⁵/23¹⁵ Ιουλίου 1906.

⁷⁹² Α.Θ., Δεσμός Β', 18, 4, υποφάκ. 1906, Γ. Ν. Φιλάρτος προς Ελευθέριο Βενιζέλο, Αθήνα, 14 Ιουλίου 1906. – Πρβλ. F.O. 371/47, Γενικός πρόξενος Howard to Sir Edward Grey, Χανιά, 12 Ιανουαρίου 1906.

⁷⁹³ Α.Θ., *Μετεπαναστατικά*, υποφάκ. 1906, «Ιουλ. 32-92», Ελ. Βενιζέλος προς πρόεδρο [της Κρητικής Συνέλευσης], Χανιά, 24 Ιουλίου 1906, αρ. 90.

⁷⁹⁴ Στην ίδια επιστολή ο Φιλάρτος γράφει προς το Βενιζέλο (βλ σχετικά Α.Θ., Δέσμος Β', 18, 4, υποφάκ. 1906, Φιλάρτος προς Βενιζέλο, Αθήνα, 14 Ιουλίου 1906) : «[...] μου προσέθηκεν [ό Μπουφίδης] ὅτι σήμερον ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις κοινοποιεῖ διαμαρτυρίαν εἰς τὰς Δυνάμεις, διότι ἄνευ τῆς συναίνεσεως τῆς Ελλάδος μεταβάλλεται τὸ καθεστὼς, ὅπερ κατηρτίσθη καὶ συναινέσει αὐτῆς καὶ ὅτι αἱ ἐντεῦθεν δοθησόμενα ὁδηγία ἔσονται ὑπὲρ τῆς ὁμοφώνου ἀποκρούσεως τῆς ἀπαντήσεως τῶν Δυνάμεων, μεθ' ὃ νὰ δοθῇ βραχεῖα προθεσμία, μετὰ τὴν παρέλευσιν τῆς ὁποίας ἐν ἀποτυχίᾳ νὰ ῥυθμισθῇ ἡ περαιτέρω ἐνέργεια δι' ἀναλόγου πρὸς τὸν κίνδυνον ἀποφάσεως[...]». Βλ. σχετικά Παράρτημα Φωτογραφημένων Εγγράφων, αρ. 4.

ενδεδειγμένος για τη θέση του Αρμοστή θα ήταν ο πρώην πρωθυπουργός της Ελλάδος Αλέξανδρος Ζαΐμης, που έχαιρε μεγάλης εκτίμησης από τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις.

Στο σημείο αυτό οφείλουμε να επισημάνουμε ότι ο Ελευθέριος Βενιζέλος επιδίωξε την ενεργή ανάμιξη της ελληνικής κυβέρνησης και όχι του θρόνου, στις υποθέσεις της Κρήτης. Στην επιστολή του Βενιζέλου προς τον Θεοτόκη, ο πρώτος εκτιμά ότι οι Δυνάμεις δεν θα δέχονταν να δώσουν το δικαίωμα του διορισμού του Αρμοστή στο Βασιλιά των Ελλήνων, ούτε να αναγνωρίσουν στην Κρητική Συνέλευση το δικαίωμα να τον εκλέγει. Ωστόσο, επισημαίνεται η ανάγκη αντικατάστασης του Γεωργίου και η πρόθεση που είχε ο τελευταίος να υποβάλει την παραίτησή του⁷⁹⁵. Σε προσχέδιο της επιστολής, ο ίδιος ο Βενιζέλος, εμφανίζει τις αληθινές προθέσεις του, ζητώντας παρέμβαση της ελληνικής κυβέρνησης: «[...] Ἐλπίζω νὰ ἀναγνωρίσετε ὅτι ἐπιβάλλεται εἰς τὴν ὑπεύθυνον κυβέρνησιν τοῦ ἐλευθέρου Βασιλείου νὰ ἐπέμβῃ ἐνεργῶς εἰς τὰ ἐν Κρήτῃ πράγματα ῥυθμιζουσα αὐτὰ [...] τοῦ λοιποῦ [...]»⁷⁹⁶.

Από την άλλη, τη στιγμή που θιγόταν το προσωπικό γόητρο του Γεωργίου στην Κρήτη, ήταν αδύνατη η παραμονή του. Ο Θεοτόκης μαζί με το Βασιλιά Γεώργιο πρότειναν στις Δυνάμεις να δεχτούν ως αντικαταστάτη του Γεωργίου τον Αλέξανδρο Ζαΐμη. Κατά τον Μ. Κούνδουρο, είχε προηγηθεί συνάντηση του βασιλιά Γεωργίου με το βασιλιά Εδουάρδο της Μεγάλης Βρετανίας, που είχε παρευρεθεί στην Αθήνα με αφορμή τους Διεθνείς Αγώνες του 1906⁷⁹⁷. Τότε, ο βασιλιάς Γεώργιος φαίνεται να δέχτηκε την παραίτηση του υιού του, Γεωργίου, υπό τον όρο να αναγνωριστεί στο βασιλιά των Ελλήνων το δικαίωμα να διορίζει αυτός τον Αρμοστή της νήσου⁷⁹⁸.

Πράγματι, οι Μεγάλες Δυνάμεις με διακοίνωσή τους προς τον βασιλιά Γεώργιο τού χορήγησαν το δικαίωμα, κάθε φορά που η θέση του Ὑπατου Αρμοστή ήταν κενή, να υποδεικνύει τον υποψήφιο. Οι Δυνάμεις, με τη σειρά τους, θα μεταβίβαζαν την εξουσία στο νέο Αρμοστή που θα κυβερνούσε για πέντε χρόνια και θα γνωστοποιούσαν την απόφασή τους στη Συνέλευση των Κρητών⁷⁹⁹. Η Πύλη αντιτάχθηκε στην απόφαση αυτή, χωρίς, όμως, αποτέλεσμα. Η τουρκική πλευρά αντέδρασε, εντούτοις τα περιθώρια των αντιδράσεων της ήταν περιορισμένα. Εκείνο που έπρεπε πάση θυσία να πετύχει, ήταν να διασφαλίσει τα δικαιώματά της στο νησί και την προστασία

⁷⁹⁵ Α.Θ., Θέρισο, 18,4, «Μετεπαναστατικά», υποφάκ. 1906, Ιούλιος, αριθ. εγγρ. 38-92, Βενιζέλος προς Θεοτόκη, Χανιά, 24 Ιουλίου 1906, αριθ. 90.

⁷⁹⁶ Ο.π., Προσχέδιο επιστολής Βενιζέλου, Χανιά, 24 Ιουλίου 1906.

⁷⁹⁷ Α.Υ.Ε., 1906, Κατάταξις Β/Ε, 21, 22, 24, υποφάκ. 3, «Διάφορα περί Ολυμπιακών Αγώνων Αθηνών». Πρόκειται για μεσοολυμπιάδα.

⁷⁹⁸ Κούνδουρου, ό.π., σ. 291-292.

⁷⁹⁹ Α.Υ.Ε., *Κρητικόν Ζήτημα 1906*, «Ανακοίνωσις των εν Αθήναις αντιπροσώπων των τεσσάρων Προστατίδων της Κρήτης Δυνάμεων, εκδοθησα προς την Α.Μ. τον Βασιλέα την 1/14 Αυγούστου 1906».

του μουσουλμανικού στοιχείου⁸⁰⁰. Περιορίστηκε, λοιπόν, στη διαβεβαίωση των Δυνάμεων ότι «τα δικαιώματά της θα διασφαλιζόνταν» και στην υπόσχεσή τους ότι τα διεθνή στρατεύματα θα παρέμεναν, μέχρις ότου οι πρώτες διαπίστωναν ότι η μουσουλμανική μειονότητα θα τύγχανε δίκαιης αντιμετώπισης⁸⁰¹. Άλλωστε, η διεθνής θέση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν δύσκολη τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Από τα μέσα του 1906, δεν απέκλεισε το ενδεχόμενο ενός πολέμου με τη Βουλγαρία, που είχε εδαφικές βλέψεις εις βάρος της Πύλης, και προσπάθησε να εξασφαλίσει τουλάχιστον την ουδετερότητα των άλλων βαλκανικών κρατών⁸⁰².

Στο πλαίσιο της επικείμενης αποχώρησης του Γεωργίου, το κυβερνών κόμμα με πρωταγωνιστές το σύμβουλο των Οικονομικών Μανούσο Κούνδουρο, τον πολιτευτή Γεώργιο Δασκαλογιάννη, με τη συμμετοχή του μετέπειτα συμβούλου Γεωργίου Μυλωνογιάννη και των Λεωνίδα Λιονάκη, Εμμανουήλ Ξηρά και Γεωργίου Γαλάνη (οι τελευταίοι συμμετείχαν στις κρητικές κυβερνήσεις του 1912) οργάνωσαν ένοπλη συγκέντρωση στη Μαλάξα Χανίων, με στόχο να εμποδίσουν την αναχώρηση του Γεωργίου. Έγιναν, μάλιστα, συγκρούσεις με τα στρατεύματα των Μεγάλων Δυνάμεων, στην προσπάθεια των οπαδών του πρίγκιπα να καταλάβουν τη Χαλέπα. Τότε, ο Πρίγκιπας επενέβη και τους ζήτησε να αποσυρθούν. Κατά τον Κούνδουρο, ο Γεώργιος ήταν κατηγορηματικός ως προς την αποχώρησή του. Του είχε, μάλιστα, εκμυστηρευθεί ότι ο βασιλιάς Γεώργιος και η ελληνική κυβέρνηση τον είχαν συμβουλευθεί επίμονα να αναχωρήσει από την Κρήτη⁸⁰³. Κατά ένα άλλο σενάριο, υπήρξε σχέδιο να «απαγάγουν» τον Γεώργιο υποστηρικτές του, να τον μεταφέρουν στο εσωτερικό του νησιού και να τον κάνουν ηγέτη ενός κινήματος που θα στρεφόταν όχι ενάντια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά στις Δυνάμεις, με την ελπίδα να κερδίσουν την ένωση με την Ελλάδα με τη δύναμη των όπλων. Ο Γεώργιος διέγινωσε ότι μία τέτοια κίνηση θα οδηγούσε σε οπισθοδρόμηση του Κρητικού Ζητήματος και η αλήθεια είναι ότι μία τέτοια προοπτική μόνο περιπλοκές θα μπορούσε να δημιουργήσει⁸⁰⁴.

Στην αναχώρηση του Γεωργίου αναφέρθηκε κι ο Βενιζέλος σε επιστολή του προς τον παπά Στέφανο Προβατάκη, στην οποία του επεσήμανε ότι τόσο η αναχώρηση του Αρμοστή, όσο και η κάθοδος του Ζαΐμη ήταν

---

⁸⁰⁰ Πρβλ. F.O. 371/50, "Aide-mémoire, commun. By Turkish Ambassador", 23 Ιουλίου 1906.

⁸⁰¹ Gibbons, *ό.π.*, σ. 79.

⁸⁰² Σφέτας, «Η ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας (22 Σεπτεμβρίου/ 5 Οκτωβρίου 1908 και ο αντίκτυπός της στην Ελλάδα)», *ό.π.*, σ. 46.

⁸⁰³ Κούνδουρου, *ό.π.*, σ. 290-293. – Παράλληλα, υπάρχει και η άποψη ότι ο πρίγκιπας Γεώργιος θα αναγκάζονταν να αποχωρήσει από την Κρήτη, καθώς την περίοδο εκείνη είχε αρραβωνιαστεί την πριγκίπισσα Μαρία Βοναπάρτη, η οποία δεν επιθυμούσε να εγκατασταθεί στο νησί. Βλ. σχετικά Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης, «Η επανένσταση του Θερίσου ως εσωτερικό ζήτημα: η προσωπική διάσταση πρίγκιπα Γεωργίου - Ελευθερίου Βενιζέλου», στο *Θέριsson 1905 (πρακτικά συνέδριου)*, *ό.π.*, σ. 37. - Για το γάμο του Γεωργίου με τη Μαρία Βοναπάρτη βλ. και Α.Υ.Ε., 1908, Κατάταξις Ε', φάκ. 73, υποφάκ. 3 «Αναγγελία γάμων της Α.Β.Υ. του πρίγκιπος Γεωργίου μετά της Α.Υ. της πριγκίπισσας Μαρίας Βοναπάρτου, Ε/ 203» [1907].

⁸⁰⁴ Εφ. *The Globe*, Λονδίνο, 13 Οκτωβρίου 1906.

«γεγονός τετελεσμένον», το οποίο καμία ενέργεια των οπαδών του Πρίγκιπα δεν ήταν ικανή να μεταβάλει. Στην επιστολή του επισημαίνει ότι με αυτές τις εξελίξεις ο δεσμός Κρήτης και Ελλάδας μεταβαλλόταν από δυναστικό σε εθνικό, με το διορισμό Έλληνα κυβερνήτη, υποδεικνυόμενο από την Ελλάδα. Στη συνέχεια, αφού αναφέρθηκε στο δεσποτισμό του καθεστώτος του Πρίγκιπα, κάλεσε όλους τους πολιτικούς του φίλους να αποφύγουν τις προκλήσεις και τις εντάσεις και να γεφυρώσουν το χάσμα που άνοιξε ανάμεσα στους Κρητικούς η διακυβέρνηση του Αρμοστή⁸⁰⁵.

Ο Βενιζέλος στην επιστολή αυτή εμφανίζεται ενωτικός ως προς τις πολιτικές διαφοροποιήσεις στο νησί, ιδιαίτερα, μετά την επικείμενη αναχώρηση του Γεωργίου, που τον θεωρούσε αίτιο της πολιτικής διχόνοιας στην Κρήτη. Ο τελευταίος, από την πλευρά του, ύστερα από συζητήσεις που είχε με τον βασιλιά - πατέρα του και την ελληνική κυβέρνηση, με προκήρυξή του προς τους υποστηρικτές του τούς καλούσε να αποδεχτούν «με παραδειγματική τάξη και ευγνωμοσύνη τις αποφάσεις των Δυνάμεων»⁸⁰⁶. Οι πρόξενοι των Δυνάμεων την 1η Σεπτεμβρίου του 1906 γνωστοποίησαν στους Κρήτες την απόφαση των κυβερνήσεών τους, σύμφωνα με την οποία ο Βασιλιάς των Ελλήνων θα υποδείκνυε τον Ύπατο Αρμοστή της Κρήτης⁸⁰⁷.

Ο Γεώργιος με προκήρυξή του προς τους Κρήτες αναφέρθηκε στην διακοίνωση των Δυνάμεων, χαρακτηρίζοντάς την ως ένα μεγάλο βήμα προς την Ένωση και γνωστοποίησε την πρόθεσή του να αποχωρήσει από το νησί. Στην προκήρυξή του αυτή αναφέρει ότι θα αναχωρούσε με ήρεμη τη συνείδησή του, καθώς θεωρούσε ότι είχε εκτελέσει το καθήκον του και ζήτησε από τους Κρήτες να σεβαστούν την απόφασή του⁸⁰⁸. Με νέα προκήρυξή του στις 4 του Σεπτεμβρίου, καταδίκασε τις ένοπλες συγκεντρώσεις που έγιναν στον Αποκόρωνα, με στόχο την ανάκληση της αναχώρησής του και κάλεσε τους Κρήτες να σεβαστούν την επιθυμία του, σύμφωνα και με τα εθνικά συμφέροντα⁸⁰⁹. Την ίδια σχεδόν περίοδο ο πατέρας του, βασιλιάς Γεώργιος, συναντήθηκε στο Παρίσι με τον Clemenceau, μέσα σε θερμό κλίμα, με τον οποίο συζήτησε διεξοδικά το Κρητικό Ζήτημα και απέσπασε την υπόσχεση του τελευταίου για δυναμική στήριξη των ελληνικών θέσεων αναφορικά με το παραπάνω, τόσο στο υπουργικό συμβούλιο όσο και στον τύπο⁸¹⁰.

⁸⁰⁵ Α.Π.Σ.Π., Βενιζέλος προς παπά Στέφανο Προβατάκη, Χαλέπα, 22 Αυγούστου 1906.

⁸⁰⁶ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 23 Αυγούστου 1906, τεύχ. Α', αριθ. 40, Προκήρυξη Γεωργίου, Χαλέπα, 23 Αυγούστου 1906.

⁸⁰⁷ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 2 Σεπτεμβρίου 1906, τεύχ. Α', αριθ. 44, Ανακοίνωση της Διακοίνωσης της 1/14 Αυγούστου του 1906 στο Βασιλιά Γεώργιο, Χανιά, 1/14 Σεπτεμβρίου 1906.

⁸⁰⁸ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 2 Σεπτεμβρίου 1906, τεύχ. Α', αριθ. 45, Προκήρυξη Γεωργίου, Χαλέπα, 2 Σεπτεμβρίου 1906.

⁸⁰⁹ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 4 Σεπτεμβρίου 1906, τεύχ. Α', αριθ. 46, Προκήρυξη Γεωργίου, Χαλέπα, 4 Σεπτεμβρίου 1906. - Για τις απόπειρες παρεμπόδισης της αναχώρησης του Γεωργίου βλ. και Holland, *ό.π.*, σ. 44.

⁸¹⁰ Α.Υ.Ε., *Κρητικό Ζήτημα 1906*, φάκ. 77, υποφάκ. β', 77.1, τηλεγράφημα Γεωργίου προς τον Πρόεδρο του Υπουργικού Συμβουλίου της Ελλάδας, Παρίσι, 5/18 Σεπτεμβρίου 1906.

Στις 11 Σεπτεμβρίου, ο αρμοστής ανήγγειλε στους Κρήτες το διορισμό του Αλέξανδρου Ζαΐμη και δήλωσε και επίσημα την ολοκλήρωση της οκτάχρονης σταδιοδρομίας του, ευχόμενος τη γρήγορη προσάρτηση της Κρήτης στην Ελλάδα⁸¹¹. Λίγες μέρες μετά, ο Έλληνας πρωθυπουργός Θεοτόκης ανακοίνωσε στους Κρήτες την κάθοδο στο νησί του Ζαΐμη⁸¹². Πριν από την άφιξη του τελευταίου, το θωρηκτό «Ψαρά» μετέφερε τον πρίγκιπα Γεώργιο στην Αθήνα⁸¹³.

Από τα παραπάνω συμπεραίνεται ότι τόσο ο Βενιζέλος όσο και ο πρίγκιπας Γεώργιος επιθυμούσαν την Ένωση. Η πολιτική τους, όμως, αντιπαράθεση εστιάζεται στην τακτική που ακολούθησε ο καθένας, για να καταλήξει στην ενωτική λύση. Η αδυναμία επικοινωνίας, η αποτυχία των συμβιβαστικών προσπαθειών του Βενιζέλου και τα ασφυκτικά περιθώρια του Γεωργίου οδήγησαν στο κίνημα του Θερίσου και στην αποχώρηση του Πρίγκιπα.

Ο Βενιζέλος, ως μέλος της κρητικής Κυβέρνησης, διατύπωσε τις προτάσεις του για ολοκλήρωση της Αυτονομίας, κατά το πρότυπο της Βουλγαρίας, ως μεταβατικό στάδιο για την Ένωση. Τον πρώτο στήριξε αργότερα ο σύμβουλος Νικόλαος Γιαμαλάκης, ο παραιτηθείς σύμβουλος Κωνσταντίνος Φούμης, ο Ιωάννης Σφακιανάκης, που, αν και είχε αποσυρθεί από την ενεργό πολιτική, είχε σημαντική πολιτική επιρροή, ο Ι. Παπαγιαννάκης, πρόεδρος της Επαναστατικής Συνέλευσης στο Θέρισσο και μέλος του προεδρείου της Επαναστατικής Κυβέρνησης της Κρήτης, ενώ σημαντικός υπήρξε και ο ρόλος του Χαράλαμπου Πωλογεώργη, ο οποίος θα συμμετάσχει σε κρητική κυβέρνηση πολύ αργότερα, το 1907.

Από την άλλη πλευρά, σχεδόν όλα τα μέλη των κρητικών κυβερνήσεων, ιδιαίτερα μετά την αποπομπή Βενιζέλου, ανήκαν ιδεολογικά στον Πρίγκιπα και στην ευρύτερη παράταξη του Αντώνιου Μιχελιδάκη (ήταν επόμενο, καθώς ορίζονταν από τον Γεώργιο) όπως οι Κούνδουρος, Κριάρης, Βορεάδης και Κατζουράκης, που μέσα από ενέργειές τους στήριξαν τις προτάσεις του Αρμοστή για άμεση και μονοδιάστατη επιδίωξη της Ένωσης, και στην περίπτωση που αυτό δεν θα υλοποιούνταν, υποστήριξαν εκ νέου την πρόταση του Πρίγκιπα για εφαρμογή στην Κρήτη του καθεστώτος της Βοσνίας - Ερζεγοβίνης. Μέχρι το 1904, δεν είχε εκδηλωθεί κάποια δυναμική αντίδραση απέναντι στη μονοδιάστατη πολιτική του Πρίγκιπα, ενώ τον επόμενο χρόνο οι εξελίξεις οδήγησαν στα γεγονότα του Θερίσου.

Κατά μία άποψη, το κίνημα του Θερίσου δεν πέτυχε ούτε την Ένωση, ούτε την αυτοδιοίκηση τύπου Ανατολικής Ρωμυλίας ή την εκλογή του Αρμοστή από τη Συνέλευση, και εν τέλει η επίδρασή του δεν υπήρξε

---

⁸¹¹ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 11 Σεπτεμβρίου 1906, τεύχ. Α', αριθ. 48, Διάγγελμα Γεωργίου, Χαλέπα, 11 Σεπτεμβρίου 1906 [Πρβλ. Παράρτημα Φ.Ε.Κ., αρ. 4].

⁸¹² *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 16 Σεπτεμβρίου 1906, τεύχ. Α', αριθ. 52, Τηλεγράφημα Γ. Θεοτόκη, προέδρου του Υπουργικού Συμβουλίου της Ελλάδος.

⁸¹³ Αγγελάκης, *ό.π.*, σ. 348.

αποφασιστική για το μέλλον της νήσου⁸¹⁴. Από την άλλη, υπάρχει και η διαμετρικά αντίθετη θέση και αποκτά βαρύνουσα σημασία, όταν διατυπώνεται από ηγεμονικό βουλευτή και συγκεκριμένα τον Εμμανουήλ Αγγελάκι. Πράγματι, η αντικατάσταση του πρίγκιπα Γεωργίου βελτίωσε την εσωτερική πολιτική ζωή προς το δημοκρατικότερο, και σε αυτό συνέβαλε και η ψήφιση νέου Συντάγματος το 1907, η κάθοδος της διεθνούς εξεταστικής επιτροπής έφερε ξανά το Κρητικό Ζήτημα στο προσκήνιο της ευρωπαϊκής διπλωματικής σκηνής, η πολιτική και κοινωνική ηρεμία αποκαταστάθηκε, ενώ η απόφαση των Δυνάμεων για κάθοδο Ελλήνων αξιωματικών στο νησί και κυρίως η διάταξη να ορίζει ο Έλληνας Βασιλιάς τον Ύπατο Αρμοστή έφερε την Κρήτη ένα βήμα πιο κοντά στην Ένωση⁸¹⁵.

Ανάμεσα στο Βενιζέλο και στο Γεώργιο υπήρξαν τα εν ενεργεία και παραιτηθέντα μέλη των Κρητικών Κυβερνήσεων, καθώς και το προεδρείο της Προσωρινής Επαναστατικής Κυβέρνησης, του Θερίσου, που λειτουργούσε παράλληλα με την επίσημη κυβέρνηση του Αρμοστή, και που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο υποβοήθησαν, ενίσχυσαν και, σε κάποιες περιπτώσεις, συνδιαμόρφωσαν την πολιτική των δύο σημαντικών προσωπικοτήτων, που επισκίασαν λόγω της δυναμικής τους, αλλά και της διαμορφωθείσας από την ιστοριογραφία εικόνας, όλους τους άλλους πολιτικούς και όχι μόνο. Ο ρόλος των τελευταίων υπήρξε ιδιαίτερα σημαντικός στη διευθέτηση του Κρητικού Ζητήματος.

Τσως, να μπορέσουμε να δούμε μία σφαιρική εικόνα των πραγμάτων, αν μετατοπίσουμε το ενδιαφέρον μας από το κέντρο της εξουσίας, από τις «χαρισματικές προσωπικότητες», στους πολλούς είτε ως άτομα είτε ως ανώνυμο πλήθος⁸¹⁶. Το τελευταίο στηρίζει όλους τους προαναφερθέντες στις αποφάσεις τους, υπό την προϋπόθεση ότι αποσκοπούν στην προώθηση της ενωτικής λύσης. Άλλωστε ο Howard είχε επισημάνει με λογοτεχνικό ύφος ότι «[...] οι κοινοί θνητοί ήταν εκείνοι που θα συσπειρώνονταν ζητώντας την Ένωση, όποιοι και αν ήταν οι πραγματικοί στόχοι των αρχηγών τους [...]»⁸¹⁷ Παράλληλα, όπως επισημαίνει ο νομικός Στρατής Παπαμανουσάκης, «[...] είναι βασικός ο ρόλος των μαζών στη ρύθμιση των δικών τους πεπρωμένων [...]»⁸¹⁸.

Κατά την πρώτη περίοδο της Κρητικής Πολιτείας μέχρι την τελική αποχώρηση του Γεωργίου, οι κρητικές κυβερνήσεις δεν ήταν επιφορτισμένες

---

⁸¹⁴ Σπ. Β. Μαρκεζίνη, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, τ. Γ', η μεγάλη εξόρμησις, 1909-1922, μέρος Δ', σ. 42.

⁸¹⁵ Πρβλ. Αγγελάκις, *ό.π.*, σ. 345. - Α.Π.Σ.Π., Βενιζέλος προς παπά Στέφανο Προβατάκη, Χαλέπα, 22 Αυγούστου 1906.

⁸¹⁶ Βλ. και Γκεόργκ Ίγκερς, *Η ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα. Από την επιστημονική αντικειμενικότητα στην πρόκληση του μεταμοντερνισμού*, μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας, Αθήνα (Νεφέλη) 1999, σ. 136.

⁸¹⁷ F.O. 78/5412, Howard προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 12 Νοεμβρίου 1905 [Το σύνθημα για Ένωση κυριαρχούσε. Βλ. ενδεικτικά Παράρτημα Εικόνων, αρ. 18].

⁸¹⁸ Παπαμανουσάκης, *Το ενωτικό κίνημα της Κρήτης στα 1908 και ο Εμμ. Ξηράς*, *ό.π.*, σ. 78.

με τη διευθέτηση του ζητήματος της Ένωσης, το οποίο διαχειριζόταν με σχεδόν αποκλειστικό τρόπο ο πρίγκιπας Γεώργιος και η βασιλική οικογένεια της Ελλάδας. Ο Βενιζέλος, ως σύμβουλος, πρώτος διατύπωσε τις προτάσεις του επί του εθνικού ζητήματος άλλοτε με τη δύναμη του λόγου του και άλλοτε με τη δύναμη των όπλων, συνδυάζοντας την αγωνιστική έξαρση με το ρεαλισμό, χωρίς να προκαλέσει την ευρωπαϊκή κοινή γνώμη⁸¹⁹. Ακολούθησαν κι άλλοι. Το βέβαιο είναι ότι στην κυβέρνηση έμεναν όσοι συμφωνούσαν με τη γραμμή που είχε χαράξει ο Υπάτος Αρμοστής.

Υπόμνημα του Βρετανικού Υπουργείου Εξωτερικών, λίγο πριν από την αντικατάσταση του Γεωργίου, αναφερόμενο στο πρόσωπο του Αρμοστή και στις διαφορετικές προτάσεις επίλυσης του Κρητικού Ζητήματος επισημαίνει: «[...] Όσον αφορά στον πρίγκιπα Γεώργιο [...] ήταν λιγότερο προετοιμασμένος και δεν μπορούσε να κυβερνήσει τον κρητικό λαό. Θα ήταν δύσκολο να τον κυβερνήσει τη στιγμή που θα ψήφιζε νέο Σύνταγμα. Ο χαρακτήρας του και η εκπαίδευσή του έρχονταν σε απόλυτη αντίθεση με το ρόλο που του εμπιστεύτηκαν. Το γόητρό του στιγματιζόταν χωρίς να το λαμβάνει υπόψη του. Τα προσόντα του δεν ήταν κατάλληλα για έναν αρχηγό συνταγματικού κράτους [...] ο λαός κουράστηκε να περιμένει τον πρίγκιπα, ο οποίος βρισκόταν περιορισμένος σ' ένα είδος εξορίας και έχει χάσει την υπομονή του βλέποντας ότι δεν μπορεί να πραγματοποιήσει την Ένωση [...].

Στο ίδιο κείμενο αναφέρεται ότι προετοιμαζόταν το ενδεχόμενο της αντικατάστασής του και συνοψίζονται οι διαφορετικοί τρόποι επίλυσης του Κρητικού Ζητήματος. Συγκεκριμένα, σε ότι αφορά τους τελευταίους «[...] ο Υπάτος Αρμοστής πρότεινε να εφαρμοστεί στην Κρήτη το καθεστώς της Βοσνίας - Ερζεγοβίνης. Αυτό που εννοεί ο Πρίγκιπας είναι η κατοχή της Κρήτης από ελληνικό στρατό και η διοίκηση της χώρας από έναν αντιπρόσωπο του βασιλιά της Ελλάδας. Κάποιοι άλλοι προτείνουν το καθεστώς της Ανατολικής Ρωμυλίας. Όλοι ισχυρίζονται ότι, εάν τα ελληνικά στρατεύματα αντικαταστήσουν τα διεθνή, η Κρήτη θα έμπαινε σε μία περίοδο ηρεμίας [...]. Το υπόμνημα καταλήγει με τη διαπίστωση ότι «[...] η παρούσα κατάσταση δεν μπορεί να παραταθεί...αν οι Προστάτιδες Δυνάμεις δεν αντικαταστήσουν τον Υπάτο Αρμοστή και κάνουν ένα οριστικό βήμα προς την Ένωση [...]»⁸²⁰. Πράγματι, η αντικατάσταση δεν άργησε να έρθει με την άφιξη στο νησί του Αλέξανδρου Ζαΐμη.

⁸¹⁹ Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Ελευθέριος Βενιζέλος, 12 μελετήματα*, Αθήνα (Ελληνικά Γράμματα) 1999, σ. 13.

⁸²⁰ F.O. 881/8761, Part XVII, Further Correspondence respecting the Affaires of Crete (May and June 1906), Memorandum communicated to Comt Beckendorf, 10 Μαΐου 1906 (Confidential).

Β. Περίοδος Αρμοστείας Αλέξανδρου Ζαΐμη (1906-1908)

Επιστολικό δελτάριο με τον αρμοστή Ζαΐμη
[Πηγή: Αρχείο Οικογένειας Αντωνίου Μιχελιδάκη]

Εσωτερικές εξελίξεις και συνταγματικές, διοικητικές και πολιτικές αλλαγές

Τον Αύγουστο του 1906 οι Μεγάλες Δυνάμεις παραχώρησαν στο Βασιλιά των Ελλήνων το δικαίωμα ο ίδιος να διορίζει τον Ύπατο Αρμοστή της Κρητικής Πολιτείας, με την προϋπόθεση ότι θα είχε τη συγκατάθεσή τους⁸²¹. Ο πρίγκιπας Γεώργιος υπέβαλε την παραίτησή του και στη θέση του διορίστηκε από τον Έλληνα βασιλιά και με την έγκριση των Δυνάμεων ο πρώην πρωθυπουργός Αλέξανδρος Ζαΐμης⁸²². Γραμματέας του Ζαΐμη υπήρξε ο

⁸²¹ Α.Υ.Ε., 1906, φάκ. 77, υποφάκ. γ', «Αλληλογραφία Ζαΐμη – Θεοτόκη», Ανακοίνωσις των εν Αθήναις αντιπροσώπων των τεσσάρων προστατίδων της Κρήτης Δυνάμεων εκδοθείσα προς την Α.Μ. τον Βασιλέα την 1/14 Αυγούστου 1906».

⁸²² Α.Υ.Ε., 1906, φάκ. 77, υποφάκ. γ', ό.π., «Απάντησις της Α.Μ. του Βασιλέως προς τους εν Αθήναις αντιπροσώπους των τεσσάρων προστατίδων της Κρήτης Δυνάμεων εκδοθείσαν την 1/14 Αυγούστου 1906». - Για το διορισμό του Ζαΐμη βλ. και F.O. 881/ 8833, Memorandum on the Situation in Crete, July 1906 to January 1907 (Confidential), σ. 1 και 4: στο παραπάνω αναφέρεται ο διορισμός του και η γνωστοποίηση του τελευταίου προς τις Δυνάμεις με την πεποίθηση ότι θα εγκριθεί από αυτές και η ανάθεση από το βασιλιά στον πρωθυπουργό Θεοτόκη των ρυθμίσεων των λεπτομερειών του ζητήματος. Το όνομα του Αρμοστή θα το

Αλέξανδρος Ραγκαβής, διπλωματικός υπάλληλος που τέθηκε στην υπηρεσία του Ύπατου Αρμοστή⁸²³.

Όπως αναφέρει ο Ραγκαβής προς τον υπουργό Εξωτερικών Γρυπάρη: «[...] ἡ Ἑλλάδα ἔστειλε τὸ γενικὸ πρόξενο Παπαδιαμαντόπουλο ὡς γραμματέα τοῦ πρίγκιπα. Τὸν διαδέχθηκα ἐγὼ παρὰ τῷ Ζαΐμη. Ἀμφότεροι τὸν διορισμὸν μας εἶχομεν λάβη οὐχὶ παρὰ τοῦ Ἀρμοστοῦ, ἀλλὰ παρὰ τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, ἧς, κυρίως εἶμεθα [προξενικοί] πράκτορες ἐν Κρήτῃ, ἀσκοῦντες πλὴν τῶν παρὰ τῷ Ἀρμοστῇ καθηκόντων καὶ ὅσα περιεσώθησαν προξενικὰ καθήκοντα μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τοῦ αὐτονόμου καθεστῶτος. Αὐτὰ φαίνεται νὰ παρεγνώρισαν αἱ Μεγάλαι Δυνάμεις παρασυρόμεναι ἀπὸ τὸν τίτλο “ἰδιαίτερος γραμματεὺς τοῦ ὑπάτου ἄρμοστοῦ” [...]. Ἡ ιδιότητα τοῦ ἰδιαίτερου γραμματέα “Secrétaire de Legation” ἦταν πολὺ καλὰ επιλεγμένη, καθὼς ἀπέκλειε τὴν ἐννοία ἀπόκτησης προξενικῆς ἀρχῆς ἐκ μέρους τῆς Ἑλλάδος καὶ με αὐτὸ τὸν τρόπο ἦταν σύμφωνη με τὶς ἐνωτικὲς ἐπιδιώξεις. Κατὰ τὸν Ραγκαβῆ, ὁ τίτλος τοῦ «ἰδιαίτερου γραμματέα» φανέρωνε τὸ ἐκτακτὸ τῆς ἀποστολῆς τοῦ καὶ τοῦ προσέδιδε ἐπισημότητα καὶ συγκεκριμένη ὑπόστασι⁸²⁴.

Τὸν διορισμὸ τοῦ Ζαΐμη ἀνήγγειλε καὶ ὁ πρωθυπουργὸς τῆς Ἑλλάδος, Θεοτόκης, ἐπισημαίνοντας ὅτι «[...] ἐπετεύχθη ἐν μέγα βῆμα πρὸς τὴν ποθουμένην ὑπὸ τῶν Κρητῶν καὶ παντὸς τοῦ Ἔθνους λύσιν τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος [...]»⁸²⁵. Ὁ Ζαΐμης σε προκήρυξή του πρὸς τὸν κρητικὸ λαό, ἐνόησε τῆς ἀνάληψης τῶν καθηκόντων του, ἐπεσήμανε τὴν ἀφοσίωσή του στοὺς φιλελεύθερους θεσμοὺς καὶ τὴ σημασία τῶν τελευταίων γιὰ τὴν πρόοδο, υπογραμμίζοντας παράλληλα ὅτι θεωροῦσε ὡς βάση τῆς εὐνομούμενης Πολιτείας τὴν ἐλευθεροτυπία, τὴν ἀνεξαρτησία τῶν δικαστικῶν ἀρχῶν καὶ τὴν ἰσότητα ὅλων ἀπέναντι στοὺς νόμους, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ θρησκεία τους. Ἐπιχειρώντας νὰ ἐρμηνεύσουμε τὶς «προγραμματικὲς δηλώσεις» του, ἐντοπίζουμε τὴ διαφοροποίηση πού ἐπιθυμοῦσε νὰ δείξει ὅτι ἔχει ἡ νέα διοίκηση ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Γεωργίου, καθὼς τὸ προηγούμενο καθεστῶς τῆς διακυβέρνησης τοῦ Πρίγκιπα εἶχε κατηγορηθεῖ γιὰ ἀπουσία φιλελεύθερων θεσμῶν. Ὁ Ζαΐμης ἐπεσήμανε τοὺς κοινούς πόθους τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Κρήτης, ἀλλὰ καὶ τὴ σημασία τοῦ ρόλου τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, ἀπὸ τὴν

ἔστειλαν οἱ Δυνάμεις στο σουλτάνο ἀπλὰ γιὰ ἐπιβεβαίωση (confirm) χωρὶς αὐτὸ νὰ προϋποθέτει ὅτι ὁ τελευταῖος διατηροῦσε τὸ δικαίωμα τῆς ἀναβλητικῆς ἀρνησικυρίας.

⁸²³ Α.Ρ.Α., φάκ. 1, Σκουζές (Ἑλληνας Υπ.Εξ.) πρὸς Ραγκαβῆ, Αθήνα 17 Σεπτεμβρίου 1906, ἀρ. πρωτ. 13475: «[...] παρακαλοῦμεν ὑμᾶς ἵνα τεθῆτε ὑπὸ τὶς διαταγὰς τῆς Α.Ε. τοῦ Αλέξ. Ζαΐμη [...]».

⁸²⁴ Α.Ρ.Α., φάκ. 13, Ραγκαβῆς πρὸς Γρυπάρη (Ἑλληνας Υπ. Εξ.), Χαλέπα, 29 Αυγούστου 1911, ἀρ. πρωτ. 2575.

⁸²⁵ *Επίσημος Ἐφημερὶς τῆς Κρητικῆς Πολιτείας*, Χανιά, 16 Σεπτεμβρίου 1906, τεύχ. Α', ἀριθ. 52, Τηλεγράφημα Γ. Θεοτόκη, πρόεδρου τοῦ Υπουργικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑλλάδος.

ευμένεια των οποίων εξαρτιόταν η επίλυση του Κρητικού Ζητήματος. Τέλος, εμφανίζει την περίοδο της Αρμοστείας του ως μεταβατική, καθώς θεωρεί ότι θα διαρκέσει μέχρις ότου «επέλθη το αίσιον γεγονός», δηλαδή η Ένωση⁸²⁶.

Η άφιξη του αρμοστή Αλέξανδρου Ζαΐμη στην Κρήτη το 1906.
[Πηγή: Αρχείο Οικογένειας Αντωνίου Μιχελιδάκη]

Αναλυτικά, την 1η Οκτωβρίου ο Ζαΐμης έφτασε στα Χανιά και έτυχε μίας ενθουσιώδους υποδοχής. Οι πρόξενοι των Δυνάμεων είχαν ανησυχήσει ότι ενδεχομένως η άφιξη του Ζαΐμη στην Κρήτη να σηματοδοτούσε μία σειρά από αναταραχές, γι' αυτό και αρχικά τον είχαν παροτρύνει να αναβάλει την αναχώρησή του από τη Μήλο, όπου είχε φτάσει, στο πλαίσιο του ταξιδιού του, με προορισμό τα Χανιά. Ο Graham, διπλωμάτης της βρετανικής κυβέρνησης, δε συμμερίστηκε τις ανησυχίες των συναδέλφων του⁸²⁷. Στην εγκάρδια υποδοχή που έτυχε ο Ζαΐμης από την κρητική κυβέρνηση και τις τοπικές αρχές αναφέρθηκε σε τηλεγράφημά του ο ίδιος ο Αρμοστής προς τον βασιλιά Γεώργιο⁸²⁸. Συγκεκριμένα, η κρητική κυβέρνηση, αποτελούμενη από τους συμβούλους Κατζουράκη, Κούνδουρο και Χουρδάκη εξέφρασε, κατ' εντολή

⁸²⁶ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 18 Σεπτεμβρίου 1906, τεύχ. Α', αριθ. 53, Διάγγελμα Αλέξανδρου Θρ. Α. Ζαΐμη, Χανιά, 18 Σεπτεμβρίου 1906.

⁸²⁷ F.O. 881/ 8833, Memorandum on the Situation in Crete, July 1906 to January 1907 (Confidential), σ. 5, No 170 και 167.

⁸²⁸ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 24 Σεπτεμβρίου 1906, τεύχ. Α', αριθ. 54, Τηλεγράφημα Α. Ζαΐμη προς την Α.Μ. τον βασιλέα των Ελλήνων εις Κοπεγχάγην, Χανιά, 18 Σεπτεμβρίου 1906.

του Αρμοστή, τις ευχαριστίες του τελευταίου προς όλους τους τοπικούς φορείς για την υποδοχή της οποίας έτυχε ο πρώτος και ευχήθηκε η νέα περίοδος της αρμοστείας να φέρει τη γαλήνη στο νησί και να οδηγήσει στην τελική λύση του Κρητικού Ζητήματος⁸²⁹. Η προαναφερθείσα κυβέρνηση υπήρξε η μακροβιότερη της Κρητικής Πολιτείας.

Ο Ζαΐμης σε ανακοίνωσή του προς τη Β΄ Συντακτική Συνέλευση των Κρητών αναφέρθηκε στα μεταρρυθμιστικά μέτρα που είχαν αποφασιστεί από τις Δυνάμεις, επισημαίνοντας ανάμεσα σε άλλα την επικείμενη κάθοδο Ελλήνων αξιωματικών⁸³⁰. Αξίζει να σημειωθεί ότι η Συνέλευση, υπό την προεδρία του Αντώνιου Μιχελιδάκη, εξέφρασε με ψήφισμά της τη «βαθεία οδύνη» του κρητικού λαού για τη μη πραγματοποίηση των «εθνικών πόθων» του. Παρόλα αυτά, επεσήμανε τα θετικά των διατάξεων των Δυνάμεων, καθώς από αυτές δεν επηρεάστηκε αρνητικά το καθεστώς της Αυτονομίας. Επιπλέον, ανάμεσα σε άλλα, θεωρούσε δείγμα ευμένειας των Μεγάλων Δυνάμεων την κάθοδο Ελλήνων αξιωματικών και εξέφρασε την ελπίδα ότι οι τελευταίες θα εκπλήρωναν τους εθνικούς πόθους του κρητικού λαού (εννοώντας τη χριστιανική πλειοψηφία). Γι' αυτό και η Συνέλευση ενέκρινε την εφαρμογή των αποφάσεών τους⁸³¹.

Σε μία κίνηση καλής θέλησης, ο Αρμοστής χορήγησε αμνηστία για τα διαπραχθέντα πολιτικά εγκλήματα που πραγματοποιήθηκαν μέχρι την περίοδο της άφιξής του⁸³², ενώ ζήτησε από τους προξένους των Δυνάμεων να άρουν το στρατιωτικό νόμο (που συνεπαγόταν στρατιωτικά δικαστήρια, λογοκρισία των εφημερίδων, έλεγχο των τηλεγραφημάτων και κατάσχεση της ιδιωτικής αλληλογραφίας) και υπογράμμισε στην ανάγκη, προκειμένου να επιτευχθεί «πλήρης ομόνοια», να ασκήσει το δικαίωμα που προβλεπόταν από το Σύνταγμα να δοθεί χάρη, ακόμα και στους χωροφύλακες που είχαν εξαιρεθεί από την αμνηστία του 1905, λόγω της συμμετοχής τους στο κίνημα του Θερίσου. Οι αντιπρόσωποι των Δυνάμεων ανταποκρίθηκαν σε όλες σχεδόν τις αξιώσεις του Ζαΐμη⁸³³.

Ο διορισμός του τελευταίου ως Ύπατου Αρμοστή της Κρήτης γνωστοποιήθηκε στην οθωμανική κυβέρνηση, ήδη από τις 29 Σεπτεμβρίου του

---

⁸²⁹ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 26 Σεπτεμβρίου 1906, τεύχ. Α΄, αριθ. 55, Διάγγελμα της 24^{ης} Σεπτεμβρίου 1906 του Συμβουλίου του Ηγεμόνος.

⁸³⁰ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 4 Οκτωβρίου 1906, τεύχ. Α΄, αριθ. 59, «Ανακοινώσεις της Α. Εξοχότητος του κυρίου Αλεξάνδρου Ζαΐμη ύπατου αρμοστού εν Κρήτη προς την Β΄ Συντακτικήν των Κρητών Συνέλευσιν κατά την Συνεδρίασιν της 4^{ης} Οκτωβρίου 1906».

⁸³¹ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 8 Οκτωβρίου 1906, τεύχ. Α΄, αριθ. 60, «Ψήφισμα της Βας Συντακτικής των Κρητών Συνελεύσεως γενόμενων κατά την Συνεδρίασιν της 5^{ης} Οκτωβρίου».

⁸³² *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 6 Οκτωβρίου 1906, τεύχ. Α΄, αριθ. 61, «Διάταγμα περί χορηγίας αμνηστείας».

⁸³³ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 5/18 Νοεμβρίου 1906, τεύχ. Α΄, και συγκεκριμένα βλ. επιστολή του Ζαΐμη με ημερομηνία 9/22 Οκτωβρίου 1906 και απάντηση των προξένων των Μεγάλων Δυνάμεων με ημερομηνία 3/16 Νοεμβρίου 1906.

1906. Παράλληλα, οι αντιπρόσωποι των Δυνάμεων επανέλαβαν στην Υψηλή Πύλη τις διασφαλίσεις που είχαν δοθεί από μέρους των κυβερνήσεών τους το 1898 αναφορικά με την επικυριαρχία του σουλτάνου⁸³⁴. Με την άφιξη του Έλληνα πολιτικού, ο Μεγάλος Βεζίρης διατύπωσε παράπονα σχετικά με το ρόλο του πρώτου, προσπαθώντας παράλληλα να υποβαθμίσει το γεγονός ότι ο βασιλιάς των Ελλήνων όρισε τον Αρμοστή⁸³⁵. Ο ίδιος ο Ζαΐμης αυτοχαρακτηρίζεται, ίσως όχι τυχαία, «Υπατος Αρμοστής της Κρήτης» και συνεχίζει λέγοντας ότι το αξίωμα τού το εμπιστευθήκαν οι Δυνάμεις καθ' υπόδειξη του βασιλιά Γεωργίου⁸³⁶.

Πολλοί ξένοι αναλυτές πίστευαν ότι με την άφιξη του Ζαΐμη και την ανάληψη των καθηκόντων του θα εκδηλώνονταν αναταραχές στο νησί. Μολονότι αρχικά οι Κρητικοί φοβούνταν ότι η αναχώρηση του Γεωργίου θα σήμανε ότι η επιζητούμενη ένωση με την Ελλάδα δε θα ερχόταν ποτέ, άρχισαν σταδιακά να συμβιβάζονται με την άφιξη του Ζαΐμη, κάτω από τη διαβεβαίωση του πρίγκιπα Γεωργίου ότι ο νέος κυβερνήτης είχε διοριστεί από τον βασιλιά Γεώργιο και ότι ο δεσμός με την Ελλάδα δε θα αποκοπτόταν με την εκλογή Ζαΐμη. Η επιλογή του Έλληνα πολιτικού στη θέση του Αρμοστή απασχόλησε το διεθνή τύπο, που σχολίασε άλλοτε θετικά και άλλοτε αρνητικά το ρόλο και την αποτελεσματικότητα του πρώτου. Συγκεκριμένα, η αγγλική εφημερίδα *Globe* αναφέρθηκε με κολακευτικά λόγια στο πρόσωπό του νέου αρμοστή: «[...] Ο Ζαΐμης είναι ένας από τους πιο διακεκριμένους πολιτικούς της νεότερης Ελλάδας⁸³⁷. Είναι ο αρχηγός μίας παράταξης, που έχει σε αρκετές περιπτώσεις αποφασίσει για την τύχη υπουργείων και έχει ο ίδιος διατελέσει δύο φορές πρωθυπουργός. Έχει τη φήμη ότι είναι ένας πολύ έξυπνος [...] πολιτικός,

⁸³⁴ F.O. 881/ 8833, Memorandum on the Situation in Crete, July 1906 to January 1907

(Confidential), σ. 6.

⁸³⁵ Α.Υ.Ε., 1906, φάκ. 77, υποφάκ. δ', Βασιλική Ελληνική Πρεσβεία στην Κων/πολη προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδος, Κων/πολη, 28 Σεπτεμβρίου 1906, αριθ. 4225/ ελήφθη 5 Οκτωβρίου 1906.

⁸³⁶ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 18 Σεπτεμβρίου 1906, τεύχ. Α', αριθ. 53, Διάγγελμα Αλέξανδρου Θρ. Α. Ζαΐμη, Χανιά, 18 Σεπτεμβρίου 1906. - Οι Μεγάλες Δυνάμεις παραχώρησαν στο βασιλιά Γεώργιο το δικαίωμα να επιλέγει τον ύπατο αρμοστή, υπό την προϋπόθεση, όμως, ότι θα είχε πρώτα την έγκρισή τους. Η διάρκεια της θητείας του καθορίστηκε στα πέντε έτη, ενώ ο διορισμός του έπρεπε να κοινοποιηθεί στο Σουλτάνο. Βλ. Α.Υ.Ε., 1906, φάκ. 77, υποφάκ. γ', ό.π., Ανακοίνωσις των εν Αθήναις αντιπροσώπων των τεσσάρων προστάτιδων της Κρήτης Δυνάμεων εκδοθείσα προς την Α.Μ. τον Βασιλέα την 1/14 Αυγούστου 1906».

⁸³⁷ Ο Αλέξανδρος Θ. Ζαΐμης γεννήθηκε στην Αθήνα το 1856. Σπούδασε νομικά σε Ελλάδα και Γαλλία. Άρχισε να πολιτεύεται μετά το θάνατο του πατέρα του στην επαρχία Καλαβρύτων με το κόμμα του Θ. Δηλιγιάννη και έγινε υπουργός Δικαιοσύνης. Του ανατέθηκε η πρωθυπουργία το 1897, την οποία διατήρησε μέχρι το 1899. Επικύρωσε τη συνθήκη ειρήνης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και πέτυχε τη διαρρύθμιση των οικονομικών ζητημάτων και των όρων λειτουργίας της επιτροπής ελέγχου. Εκλήθη πάλι το 1902 και κατόπιν το 1904. Το 1906 αντικατέστησε τον πρίγκιπα Γεώργιο στο αξίωμα του Υπατου Αρμοστή της Κρήτης. Χρημάτισε πρωθυπουργός τα έτη 1916 και 1917, μέλος της Γερουσίας και πρόεδρος της Ελληνικής Δημοκρατίας. Βλ. σχετικά Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» (Χανιά), *Τμήμα Αρχείων*, κατάστιχο «Γενικοί Διοικητές Κρήτης».

που δεν έχει ακόμα φτάσει στο τέλος της δραστηριότητάς του και ασκεί πραγματική εξουσία στην Ελλάδα [...]»⁸³⁸. Ωστόσο, ωρύτερα, οι *Times* του Λονδίνου είχαν αμφισβητήσει την αποτελεσματικότητα του πρώην πρωθυπουργού σε αυτή τη θέση, θεωρώντας ότι δεν είχε την ικανότητα να επιβληθεί σε αυτές τις ανώμαλες περιστάσεις και ότι στερούνταν του απαιτούμενου κύρους, ενώ προεξοφλούσαν τις πιθανότητες αποτυχίας της αποστολής του⁸³⁹. Γεγονός πάντως είναι ότι η πολιτική δράση και εμπειρία του Ζαΐμη στην Ελλάδα και η κατ' επανάληψη θητεία του στη θέση του προέδρου της ελληνικής κυβέρνησης, δε συνάδει με την τελευταία άποψη. Ίσως ο πραγματικός ρόλος του Ζαΐμη να συνοψίζεται στο χαρακτηρισμό του Γ. Γιανουλόπουλου για τον πρώτο ως τον «άχρωμο πολιτικό των μεταβατικών καταστάσεων»⁸⁴⁰. Τέλος, σημαντικό ήταν το γεγονός ότι οι προσωπικές του φιλοδοξίες είχαν ικανοποιηθεί στην Αθήνα και επομένως δεν αντιμετώπιζε τη θέση του στην Κρήτη ως χώρο προσωπικής ανάδειξης. Γνώριζε ότι το να διοικεί την νήσο ήταν ρίσκο, ενώ, κατά τον Gibbons, είχε εμπιστοσύνη στις οργανωτικές και διοικητικές ικανότητες του Βενιζέλου⁸⁴¹.

Το αμέσως επόμενο διάστημα, μετά την άφιξη του Ζαΐμη στην Κρήτη, η Β' Συντακτική Συνέλευση των Κρητών ασχολήθηκε με την προπαρασκευή του νέου Συντάγματος, που ψηφίστηκε το 1907, και ήταν πολύ πιο δημοκρατικό⁸⁴² από εκείνο του 1899, αφενός γιατί περιόρισε σημαντικά τις εξουσίες του αρμοστή⁸⁴³, και αφετέρου, επειδή ενισχύθηκε ο ρόλος της Κρητικής Βουλής⁸⁴⁴.

Συγκεκριμένα, μετά την εκλογή του Αντώνιου Μιχελιδάκη στη θέση του προέδρου της Συνέλευσης, εκλέχθηκαν ως αντιπρόεδροι οι βουλευτές Γ. Παπαμαστοράκης, Εμμ. Μοάτσος, Μ. Δημητρακάκης και γραμματείς οι Ι. Βογιατζάκης, Εμμ. Τσουδερός και Ν. Κεφαλογιάννης. Οι δύο πρώτοι από τους προέδρους και τους γραμματείς αντίστοιχα διετέλεσαν μέλη των κρητικών

---

⁸³⁸ Εφ. *The Globe*, Λονδίνο, 13 Οκτωβρίου 1906.

⁸³⁹ Το άρθρο φιλοξενεί η εφημερίδα *Αναγέννησις* του Ρεθύμνου. Βλ. σχετικά εφ. *Αναγέννησις*, Ρέθυμνο, 21 Φεβρουαρίου 1906.

⁸⁴⁰ Γιανουλόπουλος, *ό.π.*, σ.168.

⁸⁴¹ Gibbons, *ό.π.*, σ. 83.

⁸⁴² Η ψήφιση ενός «δημοκρατικού» Συντάγματος επετεύχθη, μολονότι υπήρχαν οι περί του αντιθέτου εισηγήσεις. Συγκεκριμένα, ο πολιτικός και νομικός Κ. Έσπλιν σε επιστολή του προς τον Εμμανουήλ Τσουδερό, γραμματέα της Συντακτικής Συνέλευσης, τον συμβουλεύει να καταρτίσουν στο νησί ένα, κατά το δυνατόν, συντηρητικότερο πολίτευμα, στο οποίο να υπάρχει Γερουσία, χωρίς την οποία είναι πιθανόν να προκύψουν διαρκείς και βίαιες συρράξεις. Παράλληλα, υποστηρίζει και την ανάγκη θεσμοθέτησης και τρίτης νομοθετικής εξουσίας, χωρίς όμως, να διασαφηνίζει πλήρως ποια θα είναι αυτή και ποια τα όριά της. Ωστόσο, καμία από τις παραπάνω προτάσεις δεν έγινε δεκτή. Βλ. σχετικά Α.Ε.Τ., φάκ. 4, αρ. εγγρ. 21, Κ. Έσπλιν προς Εμμ. Τσουδερό, Αθήνα, 24 Ιουνίου 1906 και φάκ. 4, αρ. εγγρ. 20, Κ. Έσπλιν προς Εμμ. Τσουδερό, Αθήνα, 1 Ιουνίου 1906, αντίστοιχα.

⁸⁴³ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 8 Φεβρουαρίου 1907, τεύχος Α', αριθ. 7, Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας, άρθρα 44, 39 και 65.

⁸⁴⁴ *Ο.π.*, άρθρα 62, 48 και 57.

κυβερνήσεων. Η Συνέλευση συγκρότησε 20μελή επιτροπή, στην οποία ανέθεσε τη σύνταξη του σχεδίου αναθεώρησης του προηγούμενου Συντάγματος.

Κατά τον Δ. Ξυριτάκη, με το άρθρο 44, ο Ύπατος Αρμοστής (αξιίζει να σημειωθεί ότι σε όλο το Σύνταγμα η λέξη «Ηγεμών» αντικαταστάθηκε από τις λέξεις «Ύπατος Αρμοστής», ενδεικτικό του περιορισμού των εξουσιών του πρώτου) δεν είχε άλλες εξουσίες, εκτός από αυτές που προέβλεπε το Σύνταγμα. Παράλληλα, καταργήθηκε το δικαίωμα που είχε να διορίζει 10 βουλευτές κατά την κρίση του. Επίσης, η Βουλή μπορούσε να εισάγει νόμους που να έχουν ισχύ, ακόμη κι αν δεν επικυρώνονταν από τον Αρμοστή (άρθρο 39). Επιπλέον, δεν επαναλαμβάνεται η παλαιότερη διάταξη σύμφωνα με την οποία «οι σύμβουλοι (μέλη της κυβέρνησης) διορίζονται και παύονται από τον Ηγεμόνα» (αρμοστή). Το τελευταίο, κατά τον προαναφερθέντα νομικό, σημαίνει ότι «[...] ο ...νομοθέτης, αρνούμενος να αναγνωρίσει τέτοια εξουσία στον ανώτατο άρχοντα, δέχεται ότι ο αρμοστής έχει δικαίωμα διορισμού της κυβέρνησης μόνον εφόσον απολαμβάνει της εμπιστοσύνης της Βουλής [...]», υιοθετώντας έτσι έμμεσα την αρχή της δεδηλωμένης. Από την άλλη πλευρά, ενισχύθηκε ο ρόλος της Βουλής, καθώς αυξήθηκε η διάρκεια της βουλευτικής περιόδου, η σύγκλιση της Συνέλευσης των Κρητών θα πραγματοποιούνταν σε πιο τακτικά διαστήματα, ενώ η βουλευτική ιδιότητα και ασυλία διαρκούσαν όλη τη βουλευτική περίοδο⁸⁴⁵.

Όπως προκύπτει από τα Πρακτικά της Κρητικής Βουλής, ο Βενιζέλος συμβούλευε τους συμπατριώτες του να οργανώσουν, όσο μπορούσαν καλύτερα, τον πολιτικό βίο της Κρήτης και να δημιουργήσουν ένα άρτιο κοινοβουλευτικό σύστημα, καθώς με αυτόν τον τρόπο θα οδηγούνταν πιο γρήγορα στην Ένωση. Έπρεπε, λοιπόν, να οργανώσουν μία πρότυπη Πολιτεία, στην οποία η εξουσία του Αρμοστή δε θα ήταν απεριόριστη, αλλά θα ήταν σύμφωνη με ό,τι προέβλεπε το Σύνταγμα⁸⁴⁶. Στο πλαίσιο της δημιουργίας ενός δημοκρατικότερου πολιτεύματος εντάσσεται και η καθιέρωση της ανεξιθρησκίας και ο σεβασμός προς τη μουσουλμανική μειονότητα. Ο Βενιζέλος ήταν υπέρμαχος του θρησκευτικού φιλελευθερισμού και αντέδρασε σε όσους υποστήριζαν την επιβολή της Ορθόδοξης Ανατολικής ως επίσημης θρησκείας της Πολιτείας, υπολογίζοντας στην παρουσία της μουσουλμανικής μειονότητας, την οποία σεβόταν και με την οποία είχε ιδιαίτερες πολιτικές σχέσεις⁸⁴⁷.

Λίγες μέρες μετά τη συζήτηση για το Σύνταγμα στη Βουλή, το Δεκέμβριο του ίδιου έτους, έφτασαν στην Κρήτη Έλληνες αξιωματικοί, προκειμένου να αντικαταστήσουν τους Ιταλούς συναδέλφους τους, που

⁸⁴⁵ Πρβλ. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 8 Φεβρουαρίου 1907, τεύχος Α', αριθ. 7, Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας, άρθρα 44, 39, 65 και 62, 48 και 57. - Για τη νομική ερμηνεία των παραπάνω άρθρων πρβλ. Ξυριτάκη, *Αντώνιος Μιχελιδάκης...ό.π.*, σ. 88-89.

⁸⁴⁶ *Εστενογραφημένα Πρακτικά της Β' Συντακτικής Συνελεύσεως των Κρητών*, Συνεδριάσεις 7^{ης} και 10^{ης} Νοεμβρίου 1906.

⁸⁴⁷ *Εστενογραφημένα Πρακτικά της Β' Συντακτικής Συνελεύσεως των Κρητών*, Συνεδριάσεις 28^{ης} Οκτωβρίου και 25^{ης} Νοεμβρίου 1906.

διοικούσαν μέχρι τότε την Κρητική Χωροφυλακή⁸⁴⁸. Μολονότι η άφιξη των Ελλήνων αξιωματικών που θα αντικαθιστούσαν τους ξένους αποτελούσε αίτημα των Κρητών και αντιμετωπίστηκε με ενθουσιασμό στο νησί, υπήρξαν και οι επιφυλακτικές απόψεις όσων δεν συμερίζονταν αυτήν την αντίδραση του κρητικού λαού. Χαρακτηριστική είναι η επιστολή του πολιτικού Κ. Μελά προς τον Εμμ. Τσουδερό, στην οποία και ανάμεσα σε άλλα αναφέρει: «[...] Δεν μου αρέσουν αι ενθουσιώδεις υποδοχαί των Ελλήνων αξιωματικών, πομφόλογγες (sic) γαρ οι ενθουσιασμοί του είδους αυτού [...]»⁸⁴⁹. Την 21η Δεκεμβρίου του ίδιου έτους ο Ζαΐμης πληροφόρησε τις Δυνάμεις ότι η Συντακτική Βουλή ολοκλήρωσε τις εργασίες της και προσάρμοσε στο καινούργιο Σύνταγμα τα απαραίτητα άρθρα που αφορούσαν στην οργάνωση της Πολιτοφυλακής, την εκλογή των μουφτήδων και τα οικονομικά της Κρητικής Πολιτείας⁸⁵⁰.

Στην *Επίσημη Εφημερίδα της Κρητικής Πολιτείας* ο πρόεδρος της Συνέλευσης Αντώνιος Μιχελιδάκης φαίνεται να είναι αυτός που υπέβαλε στο Ζαΐμη το ψηφισθέν Σύνταγμα, προκειμένου να έχει και την τυπική επικύρωσή του, εκφράζοντας παράλληλα την ελπίδα για οριστική επίλυση του Κρητικού Ζητήματος μέσα από την Ένωση⁸⁵¹. Στην πραγματικότητα, όμως, ο πρώτος δεν προέβη σε μία τέτοια ενέργεια, καθώς είχε έρθει σε αντιπαράθεση με τον Αρμοστή και αντικαταστάθηκε από το δικηγόρο Εμμανουήλ Τσουδερό, γραμματέα της Κρητικής Συνέλευσης.

Ο τελευταίος ήταν γιος του Ρεθυμνιώτη ιατρού Ιωάννη Τσουδερού⁸⁵², που ανήκε στη συντηρητική παράταξη⁸⁵³ και είχε διατελέσει μέλος της κυβέρνησης⁸⁵⁴. Το οικογενειακό του όνομα και μόνο σε συνδυασμό με την κληρονομημένη από τον πατέρα του εκλογική πελατεία ήταν αρκετά, προκειμένου να τον αναδειξουν πολιτικά. Ωστόσο, ο Εμμανουήλ Τσουδερός σπούδασε νομικά και έπειτα οικονομικά στην Αθήνα, στο Παρίσι και στο Λονδίνο⁸⁵⁵. Υποστήριξε τον Βενιζέλο κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του

---

⁸⁴⁸ Πρόκειται για τον ταγματάρχη Πυροβολικού Α. Μομφερράτο, διοικητή, τους λοχαγούς Α. Μπάρα, και Δ. Γίδα και τους υπολοχαγούς Χρ. Διαλάνη, Α. Σκύρο, Τ. Ρεγκλή και Η. Αζελό. Βλ. σχετικά F.O. 881/ 8833, Memorandum on the Situation in Crete, July 1906 to January 1907 (Confidential), σ. 12-13, Part IV – The Gendarmerie. - Πρβλ. και Α.Υ.Ε., φάκ. 9, 1907, 9 α.α.κ., υποφάκ. 1, «Έγκριση Γεωργίου του Α΄ για πληρωμή αποσπάσματος αξιωματικών του ελληνικού στρατού στη Χωροφυλακή», Αθήνα, 7 Ιουνίου 1907, αρ. 2441.

⁸⁴⁹ Α.Ε.Τ., φάκ. 4, αρ. εγγρ. 58, Κ. Μελάς προς Εμμ. Τσουδερό, Αθήνα, 18 Δεκεμβρίου 1906.

⁸⁵⁰ F.O. 881/ 8833, Memorandum on the Situation in Crete, July 1906 to January 1907, σ. 6 - 11, Part II – The Session of the Constituent Assembly.

⁸⁵¹ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 23 Δεκεμβρίου 1907, τεύχος Α΄, αριθ. 74, Μιχελιδάκης προς Ζαΐμη σχετικά με την υποβολή του Συντάγματος.

⁸⁵² Εφ. *Αναγέννησις*, Ρέθυμνο, 9 Απριλίου 1900.

⁸⁵³ Εφ. *Ελπίς*, Ηράκλειο, 25 Μαΐου 1906.

⁸⁵⁴ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 30 Αυγούστου 1901, τεύχ. Β΄, αριθ. 43, Διάταγμα της 29^{ης} Αυγούστου 1901 «περί διορισμού Συμβούλου επί των Οικονομικών».

⁸⁵⁵ Δ. Ξυριτάκης, «Εμμανουήλ Ι. Τσουδερός. Η διπλή συμβολή του στη συνταγματική ιστορία της Κρήτης», *Παλίμηστον* 18 (2003), σ. 324.

Θερίσου⁸⁵⁶ και συνδέθηκε φιλικά με αυτόν. Το 1906 εξελέγη για πρώτη φορά αντιπρόσωπος Ρεθύμνου στη Βουλή με το «Εθνικό Κόμμα» του Αντώνιου Μιχελιδάκη⁸⁵⁷, ενώ διετέλεσε μέλος της κρητικής κυβέρνησης, το Μάρτιο του 1912⁸⁵⁸. Σημαντική υπήρξε η συνεισφορά του στις εργασίες της Β΄ Συντακτικής Συνέλευσης των Κρητών, όταν, μεταξύ άλλων, από τη θέση του προεδρείου διαμαρτυρήθηκε έντονα κατά της παρέμβασης των διεθνών στρατευμάτων στη Βουλή, για να επαναφέρουν την τάξη που είχε προσωρινά διασαλευτεί από τις πολιτικές λογομαχίες. Μάλιστα, την τελευταία στιγμή διέφυγε και ο ίδιος της σύλληψης από τους στρατιώτες των Δυνάμεων⁸⁵⁹.

Όπως διηγείται ο Τσουδερός στο Ημερολόγιό του, ο ίδιος επέδωσε το Σύνταγμα του 1907 στον Ζαΐμη, καθώς ο πρόεδρος της Βουλής Αντώνιος Μιχελιδάκης είχε έρθει σε αντιπαράθεση με τον Ζαΐμη, κυρίως λόγω του παραγκωνισμού της παράταξής του από την κυβέρνηση. Από ό,τι φαίνεται, η υποδοχή που του επιφύλαξε ο Αρμοστής ήταν ψυχρότατη -όχι τυχαία, αφού ο Ζαΐμης περίμενε τον πρόεδρο της Βουλής να του επιδώσει το Σύνταγμα -, αφού, μολονότι ο Τσουδερός είχε ετοιμάσει το λόγο της επίδοσης, δεν τον διάβασε, και έγινε δεκτός από τον Αρμοστή, ύστερα από πολύωρη αναμονή. Συγκεκριμένα, αναφέρει: «[...] Έπειτα από ψυχρόν, τυπικόν χαιρετισμόν, με ήρώτησε ποιός ήμουν καί τι έπιθυμούσα. Τοῦ απήντησα. Τότε με παρεκάλεσε νά τοῦ δώσω τόν φάκελλον πού περιείχε τὸ Σύνταγμα. Τὸν ἐπῆρε, με ἀπεχαιρέτησε καί ἐξηφανίσθη. Ἐμεινα με τὸ στόμα ἀνοικτόν καί με τὸ λογίδριόν (sic) μου ἔκθετον [...]»⁸⁶⁰.

Το επόμενο έτος ο Μεγάλος Βεζίρης παραπονέθηκε προς τον πρεσβευτή της Ελλάδος στην Κωνσταντινούπολη σχετικά με την κατάσταση των μουσουλμάνων της Κρήτης. Ο Ζαΐμης θεώρησε αβάσιμες τις κατηγορίες για δολοφονίες Κρητών μουσουλμάνων, ενώ σχετικά με την καταγγελία ότι οι μουσουλμάνοι παραγκωνίζονταν στα δημόσια αξιώματα ανέφερε ότι πολλοί

---

⁸⁵⁶ Αυτό βέβαια, τουλάχιστον στην αρχή της Επανάστασης, μπορεί να τεθεί υπό αμφισβήτηση, αφού σε επιστολή του Ν Παπαδάκη προς τον Εμμανουήλ Τσουδερό τού αναφέρει ότι «[...] αμφοτέρως τας επιστολάς υμών [...] και την προς τον κ. Ρέπουλην έλαβον, αποτέλεσμα δε των πληροφοριών σου υπήρξαν τα εν “Άστει” και άλλαις εφημερίσι (sic) κατά του Θερίσου (sic) γραφέντα [...]». Βλ. σχετικά Α.Ε.Τ., φάκ. 4, αρ. εγγρ. 72, Ν. Παπαδάκης προς Εμμ. Τσουδερό, Αθήνα, 6 Αυγούστου 1905.

⁸⁵⁷ Εφ. *Ελπίς*, Ηράκλειο, 12 Απριλίου 1906.

⁸⁵⁸ Α.Ε.Τ., φάκ. 2, αρ. εγγρ. 2, δακτυλογραφημένη μονογραφία Ι. Μανωλικάκη με τίτλο «Οι Τσουδεροί στα νεότερα χρόνια», σ. 4-5.

⁸⁵⁹ Ξυριτάκης, «Εμμανουήλ Ι. Τσουδερός. Η διπλή συμβολή του στη συνταγματική ιστορία της Κρήτης», ό.π., σ. 331-332.

⁸⁶⁰ Πρβλ. Ξυριτάκη, *Η Συνταγματική Ιστορία της Κρήτης...ό.π.*, σ. 110. - Στις 27 Δεκεμβρίου του 1906 ο Ζαΐμης επέδωσε αντίγραφο του νέου Συντάγματος στους αντιπροσώπους των Δυνάμεων, προκειμένου να εγκριθεί από αυτές, πριν δημοσιευτεί στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης. Πρβλ. F.O. 881/ 8833, Memorandum on the Situation in Crete, July 1906 to January 1907, σ. 11.

από αυτούς κατείχαν δημόσιες και διοικητικές θέσεις⁸⁶¹. Ωστόσο, υπάρχει και η αντίθετη άποψη του Βρετανού πρόξενου Peel, σύμφωνα με την οποία από τις οκτώ θέσεις που προκηρύχθηκαν για το διορισμό υψηλότατων δικαστικών, μόνο μία καλύφθηκε από μουσουλμάνο. Κατά τον πρόξενο, ο ίδιος ο Αρμοστής τού αποκάλυψε ότι δεν προσπάθησε να βρει άλλους και ο ίδιος είχε απευθυνθεί στους μουσουλμάνους χωρίς επιτυχία, καθώς δε συμφωνούσαν μεταξύ τους. Καταλήγει, μάλιστα, στη διαπίστωση ότι ο διορισμός ενός μόνο μουσουλμάνου δικαστή δημιούργησε στους κόλπους της μειονότητας ένα αίσθημα αδικίας⁸⁶². Ο Ζαΐμης χαρακτήρισε ανακριβείς τις δηλώσεις της μουσουλμανικής μειονότητας. Μάλιστα, επεσήμανε ότι από τους δύο μουσουλμάνους που είχαν τα τυπικά προσόντα, για να διοριστούν δικαστές, τον πρώτο οι ίδιοι οι μουσουλμάνοι δεν τον δέχτηκαν φέρνοντας αντιρρήσεις, που, κατά τον ίδιο, δεν είχαν καμία βάση, ενώ ο δεύτερος που διορίστηκε δικαστής στο πρωτοδικείο υπέβαλε την παραίτησή του, ούτως ώστε να φανεί ότι η μουσουλμανική μειονότητα δεν είχε δικαστικό λειτουργό της δικής της θρησκείας.⁸⁶³

Τον πρώτο καιρό της αρμοστείας του Ζαΐμη, τόσο ο ίδιος, όσο και η κρητική κυβέρνηση και η Βουλή ασχολούνταν με ζητήματα εσωτερικής πολιτικής και κυρίως με την κατάρτιση και την ψήφιση του Συντάγματος, τον εκδημοκρατισμό του πολιτεύματος και την εξομάλυνση της εσωτερικής πολιτικής κατάστασης της νήσου, που είχε δεχτεί κλυδωνισμούς από την εσωτερική κρίση του 1901-1905⁸⁶⁴. Η κυβέρνηση, όπως επισημάνθηκε, ενισχύθηκε, όπως και ο ρόλος της Κρητικής Συνέλευσης, σε αντίθεση με εκείνον του Αρμοστή, που αποδυναμώθηκε, καθώς οι εξουσίες του πρώτου δεν ήταν απόλυτες και έπρεπε να είναι σύμφωνες με το Σύνταγμα.

Η ενασχόληση με ζητήματα εσωτερικής πολιτικής δε σημαίνει ότι στο νησί ξεχάστηκε ή αποδυναμώθηκε το ενωτικό αίτημα. Είχε προηγηθεί το

---

⁸⁶¹ Α. ΡΑ., φάκ. 4, Ζαΐμης προς Σκουζέ, Χανιά, 20 Δεκεμβρίου 1907, αρ. πρωτ. 1701, «εμπιστευτικών».

⁸⁶² F.O. 371/241, Peel, γενικός πρόξενος της Βρετανίας στην Κρήτη, προς Sir Edward Grey, Χανιά, 25 Φεβρουαρίου 1907.- Προφανώς τα μουσουλμανικά αρχεία θα ήταν ιδιαίτερα χρήσιμα, προκειμένου να κατανοηθεί η στάση της μειονότητας και οι προσδοκίες της. Δυστυχώς, στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης και στα αρχεία της νήσου δεν υπάρχουν αρχεία της μουσουλμανικής μειονότητας της περιόδου της Κρητικής Πολιτείας. Ωστόσο, έχουν διασωθεί αρχεία στην παλαιoturκική γραφή που αναφέρονται σε προγενέστερες περιόδους. Η αλήθεια είναι ότι δεν έχουμε αποδείξεις για το τι μπορεί να έγιναν. Πιθανόν, οι μουσουλμάνοι τα πήραν μαζί τους με την αποχώρησή τους από το νησί το 1922, ίσως και νωρίτερα. Σύμφωνα με ανεπιβεβαίωτη φήμη που μου μετέφερε η προϊσταμένη του Ιστορικού Αρχείου Κρήτης Ζαχαρένια Σημανδηράκη, τα αρχεία τα μετέφεραν οι μουσουλμάνοι της νήσου στην Κωνσταντινούπολη και καταστράφηκαν κατά τη διάρκεια κάποιας πυρκαγιάς.

⁸⁶³ F.O. 371/241, Peel προς Sir Edward Grey, Χανιά, 2 Μαΐου 1907. - Για την οργάνωση της Δικαιοσύνης στην Κρητική Πολιτεία βλ. Στρατή Παπαμανουσάκη, «Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η οργάνωση της Δικαιοσύνης στην Κρητική Πολιτεία», στο *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος ως νομικός* (=Πρακτικά Συνεδρίου), Αθήνα - Κομοτηνή (εκδόσεις Σάκκουλα) 2003, σ. 65-106.

⁸⁶⁴ Πρβλ. Α.Υ.Ε., 1907, 11, Κατάταξις 9 α.α.κ., υποφάκ. 2 «Υπάτη αρμοστεία Κρήτης (1907-1908)».

ψήφισμα της Βουλής του 1906⁸⁶⁵ και ακολούθησε το αντίστοιχο του 1907⁸⁶⁶. Άλλωστε, όπως ανέφερε χαρακτηριστικά και ο ίδιος ο Ελευθέριος Βενιζέλος, η ομαλοποίηση της πολιτικής κατάστασης θα μπορούσε να οδηγήσει σταδιακά στην ενωτική λύση⁸⁶⁷. Ο Gibbons αναφέρεται στο ρόλο του Βενιζέλου την περίοδο από το 1907 έως τις αρχές του 1908. Σύμφωνα με τον ίδιο τον Βενιζέλο, εκείνη την περίοδο προετοίμαζε την ένωση με την Ελλάδα. Χαρακτηριστικά αναφέρει: «[...] *Εν γνώσει των Δυνάμεων έκανα τη Χωροφυλακή, το δικαστικό⁸⁶⁸ και δημοσιονομικό σύστημα, τη διοίκηση να εναρμονίζονται όσο γινόταν περισσότερο με τους ελληνικούς θεσμούς. Εκείνο που είχα κατά νου ήταν να αποφύγω άλλη μία μεταβατική περίοδο [...]*»⁸⁶⁹. Βέβαια, η περίοδος αυτή δεν άργησε να έρθει. Μολονότι ο Βενιζέλος δεν συμμετείχε ενεργά ως μέλος κάποιας κρητικής κυβέρνησης την περίοδο της αρμοστείας του Αλέξανδρου Ζαΐμη, οι διοικητικές μεταβολές που ακολούθησαν ήταν αποτέλεσμα και των δικών του διεκδικήσεων, συνάδουν με το πολιτικό του πρόγραμμα, και υπό αυτήν την έννοια τις αναφέρει.

Η εσωτερική αναδιοργάνωση δε σημαίνει και την απουσία πολιτικών αντιπαραθέσεων. Χαρακτηριστικό είναι το δημοσίευμα της εφημερίδας *Ελπίς*, που πρόσκεινταν στην αντιβενιζελική παράταξη, και που καταφέρεται με λόγια κυνικά και σκληρά εναντίον του Βενιζέλου, που οδήγησε στην απομάκρυνση του Γεωργίου. Μεταξύ άλλων αναφέρει για το πρόσωπό του: «[...] *Απόβρασμα πολιτικόν τῆς κοινωνικῆς σηπεδόνας (sic) [=σαπίλας]. [...] Απόβρασμα τοιοῦτον, καὶ τὸ ἀσθενές φῶς τοῦ φανοῦ τῆς ἀμάξης διὰ τῆς ὁποίας ἀνεχώρησε ὁ Ἐθνομάρτυς Πρίγκιψ ἦτο περιττὸν [...]*»⁸⁷⁰.

Οι σύμβουλοι Κατζουράκης, Κούνδουρος και Χουρδάκης με διάγγελμά τους είχαν εκφράσει την ευχή η νέα κυβέρνηση να φέρει τη γαλήνη στο νησί και να οδηγήσει στην τελική λύση του Κρητικού Ζητήματος⁸⁷¹. Με διάταγμα της 21ης Φεβρουαρίου του 1907 και σύμφωνα με τα άρθρα 34 και 35 του νέου Συντάγματος που δημοσιεύτηκε το 1907 στην *Επίσημη Εφημερίδα της Κρητικής Πολιτείας*⁸⁷² -με βάση τα οποία ο Ὑπατος Αρμοστής μπορούσε να διορίσει και

---

⁸⁶⁵ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 30 Ιουνίου 1906, «Ψήφισμα της Β' Συντακτικής των Κρητῶν Συνελεύσεως».

⁸⁶⁶ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 1 Ιουλίου 1907, «Ψήφισμα των Κρητῶν της Α' Συνόδου της Α' Βουλευτικής περιόδου».

⁸⁶⁷ Πρβλ. *Εστενογραφημένα Πρακτικά της Β' Συντακτικής Συνελεύσεως των Κρητῶν*, Συνεδριάσεις 7^{ης} και 10^{ης} Νοεμβρίου 1906.

⁸⁶⁸ Για τα δικαστικά ζητήματα της περιόδου πρβλ. Α.Υ.Ε. 1907 4, Κατάταξις 3 α.α.κ., «Κρητικόν ζήτημα: Δικαστικά» (4 υποφάκελοι).

⁸⁶⁹ Gibbons, *ό.π.*, σ. 84.

⁸⁷⁰ Εφ. *Ελπίς*, Ηράκλειο, 21 Ιανουαρίου 1907.

⁸⁷¹ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 26 Σεπτεμβρίου 1906, τεύχ. Α', αριθ. 55, Διάγγελμα της 24^{ης} Σεπτεμβρίου 1906 του Συμβουλίου του Ηγεμόνος.

⁸⁷² *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 8 Φεβρουαρίου 1907, τεύχ. Α', αριθ. 7, «Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας».

να παύσει τους υπουργούς του, χωρίς την προσυπογραφή τους⁸⁷³ - άλλαξε για πρώτη φορά από τη σύσταση της Κρητικής Πολιτείας ολόκληρη η σύνθεση των μελών της Κυβέρνησης. Συγκεκριμένα, στη θέση του Μανούσου Κούνδουρου, Αντώνιου Κατζουράκη και Εμμανουήλ Χουρδάκη τοποθετήθηκε ένα νέο «υπουργικό» συμβούλιο αποτελούμενο από τους Πέτρο Ταταράκη, σύμβουλο των Οικονομικών, Ιωάννη Σαουνάτσο, σύμβουλο των Εσωτερικών, και Χαράλαμπο Φανδρίδη, σύμβουλο της Παιδείας και της Δικαιοσύνης⁸⁷⁴. Η κυβέρνηση ήταν προσωρινή μέχρι τις εκλογές του Ιουνίου του ίδιου έτους.

Στη σημασία της αλλαγής των μελών της κυβέρνησης για τις μετέπειτα πολιτικές εξελίξεις στο νησί αναφέρεται διεξοδικά ο Βρετανός πρόξενος Peel προς τον προϊστάμενό του Grey. Αναλυτικά, επισημαίνει: «[...] Στόχος της εξοχότητάς του [του Ζαΐμη] ήταν να συγκροτηθεί το Συμβούλιο από μέλη, στα οποία θα μπορούσε να βασιστεί, για να αντιμετωπίσει όλα τα θέματα κατά τη διάρκεια της περιόδου που μεσολαβούσε ανάμεσα στο διορισμό του και τις εθνικές εκλογές, επιδεικνύοντας ένα πνεύμα αυστηρής αμεροληψίας [...] οι περισσότεροι συνετοί άνθρωποι στο νησί πιστεύουν ότι δε θα μπορούσε να γίνει μία καλύτερη επιλογή [...]»⁸⁷⁵. Παράλληλα, ο τύπος που πρόσκεινταν στη συντηρητική μερίδα χαρακτήρισε την κυβέρνηση αυτή ως «υπηρεσιακή και αχρωμάτιστη» και επεσήμανε πως έφερε «τύπο ανάμικτον»⁸⁷⁶.

Ο Ταταράκης υπήρξε προσωπικός φίλος του Αρμοστή. Διετέλεσε βουλευτής Μήλου στο ελληνικό κοινοβούλιο. Στη συνέχεια ήρθε στην Κρήτη, άσκησε το επάγγελμα του δικηγόρου, έγινε εισαγγελέας στο Πρωτοδικείο Ρεθύμνου και στη συνέχεια προωθήθηκε στη θέση του δικαστή στο Εφετείο του Χάνδακα. Πολιτικά πρόσκεινταν στο κόμμα του Βενιζέλου. Χαρακτηριστικό είναι το δημοσίευμα της εφημερίδας *Ιδη* που επισημαίνει, μεταξύ άλλων ότι ανήκε στην πρώτη γραμμή των οπαδών του Βενιζέλου, ενώ σε άλλο δημοσίευμα της ίδια εφημερίδας επισημαίνει ότι το γραφείο του είχε μετατραπεί σε βενιζελικό κομματικό κέντρο⁸⁷⁷. Τα τελευταία, βέβαια, σχόλια δε συνάδουν με το χαρακτηρισμό της κυβέρνησης ως «αχρωμάτιστης».

Ο Ιωάννης Σαουνάτσος ιδεολογικά ήταν προσκείμενος στον Μανούσο Κούνδουρο. Υάρχει και η άποψη εφημερίδας της συντηρητικής παράταξης ότι ήταν «μακράν κομμάτων». Στο ίδιο μήκος κύματος κινούνται και οι απόψεις του Βρετανού πρόξενου, σύμφωνα με τις οποίες, ο Σαουνάτσος δεν έδειξε ποτέ τη διάθεση να κάνει πολιτική καριέρα. Το 1898 έγινε δικαστής στο

---

⁸⁷³ Ο.π., σ. 27, άρθρα 34 & 35.

⁸⁷⁴ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 21 Φεβρουαρίου 1907, τεύχ. Β', αριθ. 9, Διάταγμα της 21^{ης} Φεβρουαρίου του 1907 του Αλέξανδρου Ζαΐμη περί αποδοχής παραίτησεως των συμβούλων και περί διορισμού νέων.

⁸⁷⁵ F.O. 371/241, Peel προς Sir Edward Grey, Χανιά, 12 Μαρτίου 1907.

⁸⁷⁶ Εφ. *Ιδη*, Ηράκλειο, 24 Φεβρουαρίου 1907.

⁸⁷⁷ Πρβλ. F.O. 371/241, Peel προς Sir Edward Grey, Χανιά, 12 Μαρτίου 1907. - Εφ. *Ιδη*, Ηράκλειο, 24 Φεβρουαρίου 1907 και 23 Μαρτίου 1907.

Πρωτοδικείο Ρεθύμνου, μετά προωθήθηκε στη θέση του πρωτοδίκη στο Λασιθί και στη συνέχεια στο Εφετείο στα Χανιά⁸⁷⁸.

Ο Χαράλαμπος Φανδρίδης, κατά τη βρετανική έκθεση, υπήρξε ένας αξιόλογος δικηγόρος, αλλά απορροφημένος από τα νομικά του καθήκοντα και, τουλάχιστον μέχρι το 1907, που έγραφε την έκθεσή του ο Βρετανός πρόξενος, ήταν αμέτοχος όσον αφορά στην πολιτική ζωή του τόπου⁸⁷⁹. Ο ίδιος υπήρξε ιδρυτής και πρόεδρος του Φιλολογικού Συλλόγου «Χρυσόστομος» που λειτουργεί από το 1899 μέχρι σήμερα, στα Χανιά⁸⁸⁰.

Ο Peel εξέφρασε την πεποίθησή του ότι οι νέοι σύμβουλοι θα ανταποκρίνονταν στα καθήκοντα που τους ανέθεσε ο Αρμοστής, επισημαίνοντας, όμως, ότι η κυβερνητική αλλαγή δεν ήταν δυνατό να περάσει έτσι απλά, χωρίς τις όποιες αντιδράσεις των οπαδών των κομμάτων και μάλιστα των αρχηγών τους. Ο βενιζελικός τύπος, αποδοκιμάζοντας τους συμβούλους που αντικαταστάθηκαν, απέδωσε την παραίτησή τους στις συνέπειες της Επανάστασης του Θερίσου και στη δικαίωσή της. Από την άλλη, ο Αντώνιος Μιχελιδάκης, πρόεδρος της Βουλής και αρχηγός της σημαντικότερης πολιτικής παράταξης, διαμαρτυρήθηκε⁸⁸¹ με επιστολή του προς τον Αρμοστή, παραπονούμενος ότι το κόμμα του είχε παραγκωνιστεί. Αυτό το στήριζε στο γεγονός ότι ούτε μία προσωπικότητα από την παράταξη του δεν έλαβε μέρος σε αυτήν την κυβέρνηση. Μάλιστα, δημοσιεύτηκαν κάποια άρθρα στον τοπικό τύπο που πρόσκεινταν σ' αυτόν, και που εμφάνιζαν την ενέργεια αυτή του Ζαΐμη ως «κατάχρηση εξουσίας».

Παράλληλα η εφημερίδα *Ιδη*, ιδεολογικό όργανο του κόμματος του Μιχελιδάκη, με αφορμή το διορισμό της κυβέρνησης Ταταράκη, Σαουνάτσου, Φανδρίδη, κατηγορήσε τον Ζαΐμη για παραγκωνισμό της Ανατολικής Κρήτης. Μεταξύ άλλων ανέφερε: «[...] Δέν δυνάμεθα νὰ ἀφήσωμεν ἀπαρατήρητον ὅτι ἐγένετο ἀντιληπτὸν παρὰ τῶν κατοίκων τοῦ ἡμίσεως τῆς Κρήτης. Οἱ ἀποτελοῦντες αὐτὸ ἀνατολικοὶ νομοὶ Ἡρακλείου καὶ Λασιθίου δὲν ἀντεπροσωπεύθησαν εἰς τὴν νέαν κυβέρνησιν [...]»⁸⁸². Η αλήθεια είναι ότι κανένα από τα τρία μέλη της κυβέρνησης δεν καταγόταν από τις ανατολικές επαρχίες της Κρήτης, όπου την πλειοψηφία είχε η συντηρητική παράταξη. Η κυριαρχία των «συντηρητικών» στην Ανατολική Κρήτη συνέβαινε και γιατί στο Ηράκλειο πολιτευόταν ο αρχηγός της παράταξης Αντώνιος Μιχελιδάκης, που καταγόταν από το Λασιθί

⁸⁷⁸ F.O. 371/241, Peel προς Sir Edward Grey, Χανιά, 12 Μαρτίου 1907. - Εφ. *Ιδη*, Ηράκλειο, 10, 24 Φεβρουαρίου και 23 Μαρτίου 1907.

⁸⁷⁹ F.O. 371/241, Peel προς Sir Edward Grey, Χανιά, 12 Μαρτίου 1907. - Εφ. *Αναγέννησις*, Ρέθυμνο, 4 Ιουλίου 1899.

⁸⁸⁰ Παπαμανουσάκης, *Αναδρομή στην Ιστορία του Δικηγορικού Συλλόγου Χανίων...ό.π.*, σ. 44.

⁸⁸¹ Κατά τον Peel, προξένησε έκπληξη το ύφος με το οποίο απευθύνθηκε στο Ζαΐμη. Μάλιστα, το χαρακτηρίζει ως «ύφος με μεγάλη αγένεια».

⁸⁸² Εφ. *Ιδη*, Ηράκλειο, 24 Φεβρουαρίου 1907.

και διότι ο Ηρακλειώτης Ι. Σφακιανάκης, επιφανές μέλος της φιλελεύθερης πλευράς, είχε αποσυρθεί νωρίς από την ενεργό πολιτική.

Την ίδια περίοδο, σύμφωνα με βρετανική έκθεση, ο Κούνδουρος μετέβη στην Αθήνα με σκοπό, όπως φημιολογούνταν, να ζητήσει τη βοήθεια του πρίγκιπα Γεωργίου, προκειμένου να αποκατασταθεί στα καθήκοντά του, στην περίπτωση που το κόμμα του κέρδιζε στις βουλευτικές εκλογές του Ιουνίου⁸⁸³. Συγκεκριμένα, ο Κούνδουρος είχε διοριστεί σύμβουλος των Εσωτερικών τον πρώτο καιρό της αρμοστείας του Γεωργίου. Η παρουσία του σε αυτήν τη νευραλγική θέση τον καθιστούσε υπεύθυνο για το διορισμό όλων των κοινοτικών, δημοτικών συμβούλων, κοινοταρχών, δημάρχων, και μελών της δημόσιας διοίκησης, οι οποίοι, σύμφωνα με το Σύνταγμα διορίζονταν από τον Ύπατο Αρμοστή. Πόσο, όμως, εύκολο ήταν για τον Γεώργιο να επιλέξει τους κατάλληλους ανθρώπους που έπρεπε να διορίσει στις κατάλληλες θέσεις, αφού πολύ απλά δεν τους γνώριζε; Επόμενο ήταν η ευθύνη να μετακυλήσει στο πρόσωπο του Κούνδουρου, γεγονός που τον εξυπηρετούσε, ενισχύοντάς τον πολιτικά, εξασφαλίζοντάς του λαϊκά ερείσματα, μετατρέποντάς τον στον ισχυρό παράγοντα της κυβέρνησης. Γι' αυτό και ο παραγκωνισμός του από τον Ζαΐμη προκάλεσε τη σφοδρή αντίδρασή του και τον οδήγησε στο να επιδιώξει τη βελτίωση της πολιτικής του θέσης.

Την ίδια σχεδόν χρονική στιγμή ο Αρμοστής ζήτησε την αύξηση του αριθμού των Ελλήνων αξιωματικών ενόψει της διενέργειας των εκλογών, αίτημα που συνάντησε τη θετική ανταπόκριση των προξένων των Δυνάμεων⁸⁸⁴. Ύστερα από τις πρώτες κινήσεις του για την οργάνωση του νέου καθεστώτος, ο Ζαΐμης απουσίασε από την Κρήτη για πολυήμερες διακοπές και επέστρεψε στα καθήκοντά του, ικανοποιημένος τόσο από την εγκάρδια υποδοχή που του επιφύλαξαν κατά την επιστροφή του, όσο και από διάφορες εκδηλώσεις ευαρέσκειας για τον τρόπο της διοίκησής του⁸⁸⁵, με σημαντικότερη αυτή του βασιλιά της Ιταλίας. Ωστόσο, φάνηκε ενοχλημένος από τα διάφορα ανυπόγραφα άρθρα στο βρετανικό τύπο, που αποδόθηκαν στον Αντώνιο Γιάνναρη⁸⁸⁶ και που αντιμετώπιζαν με δυσμέμεια τη διοίκηση του Ζαΐμη. Τα τελευταία έδωσαν την αφορμή σε διάφορες εφημερίδες της Κρήτης να υιοθετήσουν την άποψη ότι τα άρθρα αυτά απηχούσαν τις απόψεις της βρετανικής κυβέρνησης, εμφανίζοντας την τελευταία δυσαρεστημένη με την

---

⁸⁸³ F.O. 371/241, Peel προς Sir Edward Grey, Χανιά, 12 Μαρτίου 1907.

⁸⁸⁴ F.O. 371/241, Γενικός πρόξενος Peel προς Sir Edward Grey, Χανιά, 28 Φεβρουαρίου 1907. Βλ. και Inclosure 1 in No 1., High Commissioner M. Zaimis προς τον Representatives of the Four Protecting Powers in Crete, Χανιά, 12/25 Φεβρουαρίου 1907 και Inclosure 2 in No 1., High Commissioner M. Zaimis προς τον Representatives of the Four Protecting Powers, Χανιά, 12/25 Φεβρουαρίου 1907.

⁸⁸⁵ Για τον Ζαΐμη την περίοδο αυτή βλ. και A.Y.E., 1907, 10, Κατάταξις 8 α.α.κ. (αναφέρεται και στον ύπατο αρμοστή Κρήτης).

⁸⁸⁶ Για τον Γιάνναρη και την αρθρογραφία του στους *Times* του Λονδίνου βλ. και F.O. 371/241, Sir F. Elliot to Sir Edward Grey, Χανιά, 15 Μαρτίου 1907. Ο Βρετανός πρέσβης στην Αθήνα είχε, μάλιστα, υποσχεθεί στο Ζαΐμη να γράψει στον ανταποκριτή των *Times* στα Βαλκάνια, Bouchier, για το θέμα αυτό.

Αρμοστέα του. Ο Ζαΐμης ζήτησε, μάλιστα, την παρέμβαση του Βρετανού πρόξενου Peel, προκειμένου να μην επαναληφθούν παρόμοια δημοσιεύματα. Την περίοδο πριν από τις εκλογές οι δύο μεγάλες παρατάξεις του νησιού εργάζονταν πυρετωδώς για την προετοιμασία των καταλόγων των υποψηφίων. Ο σύμβουλος των Εσωτερικών Ι. Σαουνάτσος εξέδωσε αυστηρές οδηγίες για τους στρατιωτικούς, απαγορεύοντάς τους οποιαδήποτε συμμετοχή στην προεκλογική εκστρατεία, όπως έκαναν παλαιότερα. Κατά τον Βρετανό πρόξενο, το κόμμα του Μιχελιδάκη φαινόταν ότι θα κέρδιζε τις εκλογές - όπως και έγινε, χωρίς, όμως, να εξασφαλίσει την απόλυτη εξουσία. Από την άλλη, και οι βενιζελικοί ήταν αισιόδοξοι ως προς το εκλογικό αποτέλεσμα⁸⁸⁷.

Λίγους μήνες μετά, και συγκεκριμένα τον Ιούλιο του 1907, παραιτήθηκαν από την κυβέρνηση, αρχικά, οι Πέτρος Ταταράκης και Ιωάννης Σαουνάτσος⁸⁸⁸ και έπειτα ο Χαράλαμπος Φανδρίδης⁸⁸⁹, στον οποίο και είχαν ανατεθεί προσωρινά όλες οι αρμοδιότητες του συμβουλίου. Λίγες μέρες μετά, στις εκλογές του Ιουνίου, νικά η παράταξη του Αντώνιου Μιχελιδάκη, χωρίς, όμως, να εξασφαλίσει την απόλυτη πλειοψηφία. Γι' αυτό και συνεργάστηκε με μουσουλμάνους βουλευτές, στους οποίους έδωσε ως αντάλλαγμα το υπουργείο Παιδείας και Δικαιοσύνης⁸⁹⁰. Αναλυτικά, στις 8 Ιουλίου του 1907 ορίστηκε το νέο συμβούλιο του αρμοστή αποτελούμενο από τους Αριστείδη Κριάρη, σύμβουλο των Εσωτερικών, Ιωάννη Βογιατζάκη, σύμβουλο των Οικονομικών, και Μεχμέτ Βέη Χαμίτ Βεηζαδέ, σύμβουλο της Παιδείας και της Δικαιοσύνης⁸⁹¹.

Στον δικηγόρο και δικαστικό Αριστείδη Κριάρη που συμμετείχε στις κρητικές κυβερνήσεις, ήδη από το 1904, έγινε αναφορά στο προηγούμενο κεφάλαιο⁸⁹². Ο Ιωάννης Βογιατζάκης πολιτευόταν στο Ηράκλειο με τη συντηρητική παράταξη⁸⁹³. Υπήρξε δικηγόρος Ηρακλείου⁸⁹⁴, μέλος της Προπαρασκευαστικής Επιτροπής για τη σύνταξη του πρώτου Κρητικού

---

⁸⁸⁷ F.O. 371/241, Peel προς Sir Edward Grey, Χανιά, 2 Μαΐου 1907.

⁸⁸⁸ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 7 Ιουλίου 1907, τεύχ. Β', αριθ. 37, Διάταγμα της 6^{ης} Ιουλίου 1907 περί αποδοχής παραιτήσεως των συμβούλων Οικονομικών και Εσωτερικών και περί προσωρινής ανάθεσης των καθηκόντων στο σύμβουλο της Παιδείας και της Δικαιοσύνης Χαράλαμπο Φανδρίδη.

⁸⁸⁹ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 8 Ιουλίου 1907, τεύχ. Β', αριθ. 38, «Διάταγμα της 8^{ης} Ιουλίου του 1907 περί αποδοχής παραιτήσεως του Χαράλαμπου Φανδρίδου»

⁸⁹⁰ Ξυριτάκης, *Συνταγματική Ιστορία της Κρήτης...ό.π.*, σ. 74, σημ. 17.

⁸⁹¹ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 8 Ιουλίου 1907, τεύχ. Β', αριθ. 39, Διάταγμα της 8^{ης} Ιουλίου 1907 περί διορισμού συμβούλων.

⁸⁹² Εφ. *Πατρίς*, Χανιά, 22 Ιουνίου 1900. - Εφ. *Ίδη*, Ηράκλειο, 10 Φεβρουαρίου 1907.

⁸⁹³ Εφ. *Ελπίς*, Ηράκλειο, 11 Μαΐου 1906. - Η εφημερίδα *Δάφνη* τον συγκαταλέγει στους Μιχελιδακικούς υποψηφίους. Βλ. σχετικά εφ. *Δάφνη*, Ηράκλειο, 14 Απριλίου 1907.

⁸⁹⁴ Εφ. *Αναγέννησις*, Ρέθυμνο, 4 Ιουλίου 1899.

Συντάγματος⁸⁹⁵ και μέλος της επιτροπής για τη αναθεώρηση του Συντάγματος που έγινε το 1907⁸⁹⁶.

Ο μουσουλμάνος πληρεξούσιος Χανίων Μεχμέτ Βέη Χαμίτ Βεζιζαδέ ήταν κτηματίας⁸⁹⁷. Διετέλεσε κι αυτός μέλος της 16μελούς Προπαρασκευαστικής Επιτροπής του Συντάγματος του 1899⁸⁹⁸ και διορισμένος δήμαρχος Χανίων την περίοδο 1900-1902⁸⁹⁹. Αξίζει να σημειωθεί ότι είναι η πρώτη φορά που διορίζεται μουσουλμάνος σύμβουλος, μετά το θάνατο του Χουσεΐν Γενιτσαράκη, τον Ιούνιο του 1900⁹⁰⁰. Αυτό συνέβη, γιατί στις εκλογές του 1907, το κόμμα του Μιχελιδάκη, που δεν συγκέντρωνε την απόλυτη πλειοψηφία, συνεργάστηκε με μουσουλμάνους βουλευτές, με αντάλλαγμα το υπουργείο Παιδείας, που δόθηκε στο Μεχμέτ Βέη Χαμίτ Βεζιζαδέ. Το γεγονός ότι συμμετείχε στην κυβέρνηση, δε σημαίνει ότι συμμαριζόταν τις ενωτικές επιδιώξεις των άλλων συναδέλφων του. Απλά, έλπιζε μέσω της θέσης του να εξυπηρετήσει τα συμφέροντα της μουσουλμανικής μειονότητας, η οποία και επιθυμούσε την αποτροπή ή την καθυστέρηση της ενωτικής λύσης. Ο Βενιζέλος αντέδρασε έντονα σε αυτή τη συνεργασία, μολονότι προεκλογικά προσπάθησε να προσεγγίσει τους μουσουλμάνους βουλευτές. Άλλωστε, ο ίδιος στο παρελθόν είχε προτείνει τον Βεζιζαδέ ως υποψήφιο αντιπρόεδρο της Βουλής και τον είχε υποστηρίξει στη θέση του υποψήφιου δημάρχου Χανίων, τη στιγμή που η αντίπαλη παράταξη είχε εναντιωθεί στην υποψηφιότητά του, κατηγορώντας τον ότι δε γνώριζε επαρκώς την ελληνική γλώσσα⁹⁰¹.

Ακολούθησε μία περίοδος γρήγορων μεταβολών και αλλαγών. Τον Ιούλιο του 1907 ανασχηματίστηκε η κυβέρνηση και δημιουργήθηκε νέα με τους Γεώργιο Παπαμαστοράκη, σύμβουλο των Εσωτερικών, Αριστείδη Κριάρη, σύμβουλο της Δικαιοσύνης, Μεχμέτ Βέη Χαμίτ Βεζιζαδέ, σύμβουλο της Παιδείας και Ιωάννη Βογιατζάκη, σύμβουλο των Οικονομικών (παρέμεινε στη θέση του)⁹⁰². Τα μέλη της κυβέρνησης αυξήθηκαν από τρία σε τέσσερα για

---

⁸⁹⁵ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Στενογραφημένα Πρακτικά της Συντακτικής Συνελεύσεως των Κρητών*, Χανιά 1902, «Η προς παρασκευήν πολιτεύματος 16μελής Επιτροπή».

⁸⁹⁶ Ευριτάκης, *Αντώνιος Μιχελιδάκης...ό.π.*, σ. 83.

⁸⁹⁷ Εφ. *Νεολόγος Κωνσταντινουπόλεως*, Αθήνα, 21 Ιανουαρίου 1899.

⁸⁹⁸ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Στενογραφημένα Πρακτικά της Συντακτικής Συνελεύσεως των Κρητών*, Χανιά 1902, «Η προς παρασκευήν πολιτεύματος 16μελής Επιτροπή».

⁸⁹⁹ Εφ. *Πατρίς*, Χανιά, 27 Ιουνίου 1900.

⁹⁰⁰ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 28 Ιουνίου 1900, τεύχ. Β', αριθ. 27, «Διάταγμα περί αναθέσεως καθηκόντων Συμβούλου Δημοσίας Ασφαλείας και Συγκοινωνίας εις Σύμβουλον Εσωτερικών».

⁹⁰¹ Εφ. *Ιδη*, Ηράκλειο, 14 Ιουλίου 1907. -Εφ. *Αναγέννησις*, Ρέθυμνο, 14 Ιουλίου 1907. - *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής των Κρητών 1907*, Χανιά 1911, Συνεδρίασις της 10^{ης} Ιουλίου 1907.

⁹⁰² *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 29 Ιουλίου 1907, τεύχ. Β', αριθ. 43, Διάταγμα της 29^{ης} Ιουλίου 1907 περί διορισμού συμβούλων επί των Εσωτερικών, της Δικαιοσύνης και της Παιδείας.

πρώτη φορά μετά την απόλυση του Βενιζέλου το 1901⁹⁰³, ενώ χωρίστηκε η Διεύθυνση της Παιδείας και της Δικαιοσύνης σε Διεύθυνση Παιδείας και Διεύθυνση της Δικαιοσύνης, όπως ήταν το 1901. Ουσιαστικά, το νέο πρόσωπο που προστέθηκε στην κυβέρνηση ήταν ο Γεώργιος Παπαμαστοράκης.

Ο Παπαμαστοράκης από τη Βιάννο του -τότε- νομού Λασηθίου (σήμερα ανήκει στο νομό Ηρακλείου), καταγόταν από γνωστή για τους ενωτικούς της αγώνες οικογένεια, καθώς υπήρξε γιος του οπλαρχηγού Ιωάννη Παπαμαστοράκη που διακρίθηκε στις επαναστάσεις του 1866-'69 και 1878. Σπούδασε νομικά και εργάστηκε ως δικηγόρος Λασιθίου. Ανήκε στη συντηρητική παράταξη και συγκεκριμένα στο Εθνικό Κόμμα του Αντώνιου Μιχελιδάκη, του οποίου και υπήρξε ένα από τα ηγετικά στελέχη⁹⁰⁴. Παράλληλα, διετέλεσε μέλος της 20μελούς επιτροπής για τη αναθεώρηση του Συντάγματος του 1907⁹⁰⁵. Ο Παπαμαστοράκης αναδείχθηκε στο πολιτικό προσκήνιο ως ένας από τους πλέον ένθερμους υποστηρικτές του ενωτικού αιτήματος, καθώς ως πρόεδρος της κρητικής κυβέρνησης ανακήρυξε την ένωση με την Ελλάδα και κάλεσε τον Έλληνα βασιλιά να αναλάβει τη διακυβέρνηση της νήσου⁹⁰⁶.

Την ίδια σχεδόν περίοδο συγκροτήθηκε η Κρητική Πολιτοφυλακή, που υπήρξε ο πρώτος ουσιαστικά στρατός της Κρήτης⁹⁰⁷, ο οποίος με τη σειρά του θα αντικαθιστούσε τα διεθνή στρατεύματα. Σε σχετικό υπόμνημα του Βρετανού πρόξενου Peel, που δημοσιεύτηκε τον Οκτώβριο του 1907, αναφέρεται, μεταξύ άλλων, ότι οι Δυνάμεις εξέφρασαν τους ενδοιασμούς τους, καθώς υπήρχε κίνδυνος για τη ζωή των ξένων στρατιωτών, και μία απέχθεια προς κάθε ενέργεια που εμπεριείχε τη χρήση των όπλων. Από την άλλη, αναφερόμενος στη διακρίωση των Δυνάμεων της 23ης Ιουλίου του 1906, σύμφωνα με την οποία οι τελευταίες αποφάσισαν να αποσύρουν τα στρατεύματά τους, επισημαίνει τις δυσκολίες που ενδεχομένως να είχε η

---

⁹⁰³ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 19 Μαρτίου 1901, τεύχ. Β', αριθ. 17, Διάταγμα της 18^{ης} Μαρτίου 1901 «περί απολύσεως του επί της Δικαιοσύνης Συμβούλου Ελευθερίου Βενιζέλου».

⁹⁰⁴ Εφ. *Ελπίς*, Ηράκλειο, 13 Απριλίου και 25 Μαΐου 1906.

⁹⁰⁵ Ξυριτάκης, *Αντώνιος Μιχελιδάκης...ό.π.*, σ. 83.

⁹⁰⁶ Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 24 Σεπτεμβρίου 1908, αριθ. 1^{ος}, Επίσημη Ανακοίνωση της Κυβέρνησης της Κρήτης στις 24 Σεπτεμβρίου του 1908.- Γενικότερα για τον Γεώργιο Παπαμαστοράκη βλ. και Μανώλη Γ. Παπαμαστοράκη, Γεώργιος Ι. Παπαμαστοράκης, *Ο πρωθυπουργός και αρχιτέκτονας της Ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα (24-9-1908). Κρήτη (1878-1913). Επίμετρο*, Αθήνα (εκδόσεις Σμυρنيωτάκη) 2011.

⁹⁰⁷ Πρβλ. Ι.Σ. Αλεξάκης, «Η Κρητική Πολιτοφυλακή, ο πρώτος στρατός της Κρήτης», *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. IV, σ. 1-93. - Αξίζει να σημειωθεί ότι το ελληνικό κράτος χρηματοδοτούσε δαπάνες της Κρητικής Πολιτοφυλακής. Βλ. σχετικά Α.Υ.Ε., 1908-1910, Α.Α.Κ. ΜΓ, «Απρόβλεπτες εθνικές δαπάνες (Επιδόματα της Κρητικής Πολιτοφυλακής)». Τα επιδόματα αποστέλλονταν κυρίως στους αξιωματικούς και υπαξιωματικούς.

υλοποίηση αυτής της απόφασης και γίνεται αποκαλυπτικός ως προς το ρόλο των Δυνάμεων, του Ζαΐμη και των Κρητών πολιτικών⁹⁰⁸.

Συγκεκριμένα, κυκλοφορούσαν διάφορα σενάρια που ήθελαν την Αγγλία αποφασισμένη να αναλάβει την προστασία της νήσου, μετά την αποχώρηση των στρατιωτικών τμημάτων των Δυνάμεων, κατά το υπόδειγμα της προστασίας των Ιονίων Νήσων και μέχρι την παραχώρηση της Ένωσης⁹⁰⁹. Παρόλα αυτά, λίγο μετά την αποχώρηση των διεθνών στρατευμάτων, ο Βρετανός πρεσβευτής στη Βιέννη δήλωσε σε Έλληνα συντάκτη ότι το Κρητικό Ζήτημα θα λυνόταν, μόλις αποκαθιστώνταν η τάξη και το Σύνταγμα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, που είχαν διαταραχθεί από την Επανάσταση των Νεοτούρκων του 1908⁹¹⁰. Το παραπάνω είναι ενδεικτικό της φαινομενικά αντιφατικής βρετανικής πολιτικής, αφού η βρετανική κυβέρνηση κρατούσε τις ισορροπίες ανάμεσα στη σχέση της με την Πύλη και την κρητική κυβέρνηση, με γνώμονα πάντα την εξυπηρέτηση των συμφερόντων της. Από την άλλη, η Γαλλία, απ' ό,τι φαίνεται, προσπαθούσε να ακολουθήσει την αρχή της ομοφωνίας των Δυνάμεων, μολονότι, κατά καιρούς άμεσα και έμμεσα είχε ταχθεί υπέρ της Ένωσης⁹¹¹.

Ο Peel συνέχισε την έκθεσή του αναφέροντας πως «[...] ο Ζαΐμης πιστεύει ότι θα ήταν καλύτερα να γίνει η απόσυρση σταδιακά και κατόπιν διακανονισμού μεταξύ των Δυνάμεων. [...] είναι πιθανό, όταν το νησί εκκενωθεί [από τα στρατεύματα], το Συμβούλιο [η κρητική κυβέρνηση] να ψηφίσει απόφαση με την οποία να προκηρύσσει την Ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Μία τέτοια πρόταση θα υποστηριζόταν από τα δύο αντίπαλα κόμματα [...]». Ο κ. Ζαΐμης με ενημέρωσε ότι μία τέτοια απόφαση θα αποτελούσε μία κενή επιθυμία, πάνω στην οποία δε θα μπορούσε να λάβει δράση η ελληνική κυβέρνηση, καθώς

---

⁹⁰⁸ F.O., 371/241, Memorandum by Mr. Peel (Received October 1). Αναλυτικά, αναφέρει: «[...] Υπάρχει αδιαμφισβήτητα ο φόβος ότι, μετά την απόσυρση των στρατευμάτων, μία από τις Μεγάλες Δυνάμεις θα καταλάβει τη Σούδα. Ακόμη κι ο Ζαΐμης πιστεύει ότι υπάρχει μία μυστική συμφωνία μεταξύ Ρωσίας και Γερμανίας που αφορά στη μη απόσυρση των στρατευμάτων. Για να αποφύγουμε αυτές τις δυσκολίες προτείνω την προσωρινή απόσυρσή τους, εάν αυτό συμφωνηθεί. Τα στρατεύματα δε θα πρέπει να φύγουν σε ένα σώμα, γεγονός που θα προκαλούσε δυσκολίες στο μουσουλμανικό πληθυσμό [...]».

⁹⁰⁹ Εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, Χανιά, 2 Μαΐου 1909. - Τα σενάρια αυτά ίσως να μη στερούνται λογικής βάσης. Βλ. σχετικά W.O. 32/7533, υφυπουργός Εξωτερικών προς το διευθυντή των Στρατιωτικών Επιχειρήσεων. "Subject Reinforcement of Stationaire for Crete", Λονδίνο, 18 Αυγούστου 1909.

⁹¹⁰ Εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, Χανιά, 30 Αυγούστου 1909 (αναδημοσίευση ανταπόκρισης της «Πρωϊνής» Αθηνών).

⁹¹¹ Στα 1909 ο «Χρόνος» των - Παρισίων σχολιάζοντας τις δηλώσεις του Ριφαάτ Πασά, υπέρ της Πύλης, στην τουρκική Βουλή για τη «θυσία» που θα έκανε η Οθωμανική Αυτοκρατορία, στην περίπτωση που έχανε την Κρήτη, ανέφερε ότι «[...] αποτελεί φανταστικήν θυσίαν της Οθωμανική Αυτοκρατορίας, διότι αυτή απολέσθη ήδη προ πολλού[...]». Επιπλέον, ο «Μικρός Παρισινός», ημιεπίσημο όργανο της γαλλικής κυβέρνησης, απέρριψε το ενδεχόμενο απόβασης Δυνάμεων στην Κρήτη, λόγω του ότι το μέτρο αυτό ήταν αναποτελεσματικό και πολυδάπανο, ενώ κατέληξε στο ότι έπρεπε να δοθεί γρήγορη λύση στο Κρητικό Ζήτημα. Βλ. εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, Χανιά, 13 Ιουνίου 1909.

γνώριζε ότι η Ένωση δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς τη συναίνεση των Δυνάμεων που τους υπαγόρευε η Συνθήκη του Βερολίνου. Εάν επρόκειτο να ενώσουν την Κρήτη με την Ελλάδα, θα ακολουθούσε ζέσπασμα πολέμου με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και ένα τέτοιο ενδεχόμενο η Ελλάδα θα ήταν απρόθυμη να το αντιμετωπίσει [...]

Ο Βρετανός πρόξενος υπήρξε ένθερμος υποστηρικτής της άποψης ότι η καλύτερη λύση του Κρητικού Ζητήματος ήταν η αναγνώριση της Κρήτης ως ανεξάρτητου κράτους, καθώς, κατά τον ίδιο, ο ενθουσιασμός για την Ένωση αντλεί τους περισσότερους οπαδούς του μέσα σε αυτούς που θυμούνται τις κακές μέρες της τουρκικής κυριαρχίας και ανάμεσα σε αυτούς βρίσκεται η πιο φτωχή τάξη των χωρικών που έμαθαν να πιστεύουν ότι η Ένωση συνεπάγεται και μία εποχή ευημερίας. Στον αντίποδα αυτής της άποψης, κατά τον πρόξενο, υπάρχει μία ομάδα που ασκεί πολιτική επιρροή στην Κρήτη και εκφράζει την Ένωση ως αφηρημένη επιθυμία. Ο Peel επισημαίνει για την τελευταία ομάδα: «[...] έχει μία πικρή ανάμνηση των κακών καταστάσεων που υπέφεραν κατά τη διάρκεια της ύπατης αρμοσθείας του πρίγκιπα Γεωργίου και ενός αριθμού Ελλήνων, που είχαν διοριστεί σε πολυπόθητες επίσημες θέσεις. Μία από τις κατηγορίες προς τους βενιζελικούς είναι ότι συνδέονται με την ιδέα του σχηματισμού της Κρήτης ως ανεξάρτητου κράτους. Δεν πρέπει να ξεχνάει κανείς ότι μία νεότερη γενιά μεγαλώνει, που έχει μία θολή μόνο ανάμνηση της περιόδου της τουρκικής κυριαρχίας [...]. Γι' αυτή τη γενιά η ιδέα μίας ανεξάρτητης Κρήτης είναι αρκετά ελκυστική και ενθαρρυντική από την αναχώρηση των διεθνών στρατευμάτων και το σχηματισμό ενός εθνικού στρατού [...]

Ωστόσο οι περισσότεροι χριστιανοί Κρήτες, ανεξάρτητα από τις δηλώσεις του Βρετανού πρόξενου, είχαν ταχθεί ανοικτά υπέρ της ενωτικής λύσης, όπως φαίνεται μέσα από τις εκδηλώσεις και κινητοποιήσεις τους.

Την ίδια περίοδο, κατά το Βρετανό προσωρινό γενικό πρόξενο Smith, η κυβέρνηση που πρόσκεινταν ιδεολογικά στον Αντώνιο Μιχελιδάκη δεν είχε προετοιμάσει κάποια ιδιαίτερα αναπτυξιακά μέτρα, ούτε μεριμνήσει για τα προβλήματα των αγροτών, τη βελτίωση των αγροτικών καλλιεργειών, τον εκσυγχρονισμό των συγκοινωνιών και την πρόσληψη εργατών για την υλοποίηση δημοσίων έργων. Σύμφωνα με τον Smith, οι Κρήτες βουλευτές αναλώνονταν σε ανούσιες, κατά τον ίδιο, συζητήσεις, στις οποίες κυριαρχούσε η προσωπική αντιπαλότητα. Μάλιστα, δεν διστάζει να κατηγορήσει για ανικανότητα την κυβέρνηση των Παπαμαστοράκη, Κριάρη, Χαμίτ Βεζιζαδέ και Βογιατζάκη.

---

⁹¹² F.O., 371/241, Memorandum by Mr. Peel (Received October 1). Παράλληλα, ο Βρετανός πρόξενος εξέφρασε την πεποίθηση ότι θα προηγούνταν της Ένωσης οικονομικές αλλαγές, εάν και εφόσον αυτή πραγματοποιούνταν. Τέλος, από τους πολιτικούς αναφέρεται και στον Μανούσο Κούνδουρο, τον οποίο θεωρεί ένθερμο υποστηρικτή της ενωτικής ιδέας. Πολύ σημαντική παράμετρος σε αυτό το υπόμνημα είναι η άποψη του Peel σχετικά με τη χορήγηση δανείου στην Κρητική Πολιτεία, καθώς θεωρεί ότι το τελευταίο θα μπορούσε να αποσπάσει την προσοχή των Κρητών από τα πολιτικά ζητήματα με την παράλληλη υλοποίηση δημοσίων έργων.

Μετά τις διερευνητικές επαφές των μελών των δύο κομμάτων αποφασίστηκε ομόφωνα η αντικατάσταση του συμβούλου των Οικονομικών Ι. Βογιατζάκη, του οποίου, κατά το Βρετανό πρόξενο, «[...]η απόλυτη ανικανότητα για τη θέση του ήταν πέρα πάσης αμφιβολίας [...]». Ανεξάρτητα από την όποια υπερβολή στους χαρακτηρισμούς του Smith, ο Βογιατζάκης αναγκάστηκε να παραιτηθεί, ενώ προτάθηκε στον Λογιάδη να τον αντικαταστήσει, κάτι που, όμως, δεν δέχτηκε. Μάλιστα, ο τελευταίος μετέβη στην Αθήνα με το πρόσχημα να συμβουλευτεί το γιατρό του για το αν η υγεία του τού επέτρεπε να αναλάβει τα νέα καθήκοντά του. Στην πραγματικότητα, όμως, επιθυμούσε να συμβουλευτεί τον Θεοτόκη για την απόφασή του.

Ο Smith περιγράφοντας τον Λογιάδη επισημαίνει τα εξής: «[...] Ήταν ένας φιλόδοξος άνθρωπος και η πρόθεσή του να δεχτεί τη θέση του συμβούλου είναι ένα μέσο να πιέσει το κόμμα του να κάνει την προσφορά περισσότερο ενδιαφέρουσα, προτείνοντας να συμμετέχει στο Συμβούλιο ως κύριο μέλος και μόνιμος πρόεδρος. Πρόσφατα έγινε γνωστό ότι το σύστημα σύμφωνα με το οποίο κάθε σύμβουλος προέδρευε για ένα μήνα αποδείχτηκε στις συναντήσεις ότι δεν ήταν πρακτικό. Επομένως δεν είναι απίθανο, εάν ο Λογιάδης δεχτεί τη θέση, να εισαχθεί στο κοινοβούλιο ένα νομοσχέδιο που να αφορά το διορισμό ενός συμβούλου ως προέδρου [...]»⁹¹³. Θέση μόνιμου προέδρου θεσπίστηκε αργότερα, τη θέση, όμως, κατέλαβε ο Γ. Παπαμαστοράκης.

Τον Ιούλιο του 1907 ανατέθηκαν προσωρινά τα καθήκοντα του συμβούλου των Εσωτερικών στον Αριστείδη Κριάρη, σύμβουλο της Δικαιοσύνης⁹¹⁴. Πολύ σύντομα, το ένα μετά το άλλο, τα μέλη της κυβέρνησης υπέβαλαν την παραίτησή τους. Αρχικά, παραιτήθηκε ο Ιωάννης Βογιατζάκης, σύμβουλος των Οικονομικών, και τα καθήκοντά του ανατέθηκαν προσωρινά στο Γεώργιο Παπαμαστοράκη, σύμβουλο των Εσωτερικών⁹¹⁵. Λίγες μέρες αργότερα υπέβαλαν τις παραίτησεις τους όλοι οι υπόλοιποι σύμβουλοι (Γεώργιος Παπαμαστοράκης, Αριστείδης Κριάρης, Μεχμέτ Βέη Χαμίτ Βεζαδέ), οι οποίες και έγιναν δεκτές. Την ίδια μέρα της αποδοχής των παραίτησεων των προαναφερθέντων συμβούλων, ο Αλέξανδρος Ζαΐμης όρισε νέο τετραμελές συμβούλιο, ενώ για πρώτη φορά από τη σύσταση του συμβουλίου, θεσπίζεται θέση προέδρου του συμβουλίου (που αντιστοιχεί σε αυτήν του πρωθυπουργού).

Σύμφωνα με διατάγματα της 11ης Οκτωβρίου 1907 ορίστηκε νέα κυβέρνηση αποτελούμενη από τους Γ. Παπαμαστοράκη, πρόεδρο του

⁹¹³ F.O., 371/241, γενικός πρόξενος Wyldbore Smith προς Sir Edward Grey, Χανιά, 12 Οκτωβρίου 1907.

⁹¹⁴ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 29 Ιουλίου 1907, τεύχ. Β', αριθ. 43, Διάταγμα της 29^{ης} Ιουλίου 1907 περί προσωρινής ανάθεσης καθηκόντων του συμβούλου επί των Εσωτερικών στο σύμβουλο επί της Δικαιοσύνης.

⁹¹⁵ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 4 Οκτωβρίου 1907, τεύχ. Β', αριθ. 53, Διάταγμα της 3^{ης} Οκτωβρίου 1907 περί αποδοχής παραίτησεως του συμβούλου επί των Οικονομικών και ανάθεσης των καθηκόντων του στο σύμβουλο επί των Εσωτερικών Γ. Παπαμαστοράκη.

Συμβουλίου του Ύπατου Αρμοστού και σύμβουλο της Δικαιοσύνης, Χαράλαμπος Πωλογεώργη, σύμβουλο των Εσωτερικών, Εμμανουήλ Μοδάτσο, σύμβουλο των Οικονομικών, Χασάν Βέη Σκυλιανάκη, σύμβουλο της Παιδείας⁹¹⁶. Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί ότι ο ρόλος του προέδρου της κυβέρνησης θεσπίστηκε, προκειμένου να εξασφαλιστεί η απαραίτητη κυβερνητική συνοχή, καθώς στο παρελθόν αποδείχτηκε ότι τα μέλη της κυβέρνησης δε λειτουργούσαν συλλογικά, αλλά ανεξάρτητα⁹¹⁷. Η διατήρηση στην κυβέρνηση του Γ. Παπαμαστοράκη, η αναβάθμισή του στη θέση, μάλιστα, του προέδρου του Συμβουλίου και ο μετέπειτα ρόλος του στη μονομερή ανακήρυξη της Ένωσης δε συνάδουν με τις κατηγορίες του Smith για ανικανότητα της προηγούμενης κυβέρνησης, στην οποία συμμετείχε ο Παπαμαστοράκης ή, τουλάχιστον, δε φαίνεται να αγγίζουν τον τελευταίο⁹¹⁸. Η συγκρότηση της νέας κυβέρνησης χαιρετίστηκε από την εφημερίδα *Ελπίς*. Συγκεκριμένα για τη σύνθεση της νέας κρητικής κυβέρνησης αναφέρονται τα ακόλουθα: «[...] Η είδησις του καταρτισμού της νέας κυβερνήσεως μετά χαρᾶς ἠκούσθη ὑπὸ πάντων τῶν ὀπαδῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Κόμματος [...] Ὁ Πρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως καὶ σύμβουλος ἐπὶ τῆς Δικαιοσύνης κ. Παπαμαστοράκης πολιτευόμενος ἐπὶ μακρὰν σειράν ἐτῶν ἔχει ἐκτιμηθῆ παρα πάντων διὰ τὴν ἰκανότητα, σύνεσιν καὶ τιμιότητά του. Ἐσχάτως δὲ ὁ σύμβουλος τῶν Ἐσωτερικῶν χάρις εἰς τὰ προσόντα του ταῦτα κατώρθωσε νὰ ἐπιβληθῆ καὶ νὰ ἐμπνέη σεβασμὸν εἰς αὐτοὺς τοὺς ἀντιπάλους ἀκόμη.

Ὁ Σύμβουλος ἐπὶ τῶν Ἐσωτερικῶν κ. Πωλογεώργης εἶναι καὶ οὗτος ἐκ τῶν παλιῶν πολιτευομένων, ὁ γνωστὸς ῥήτωρ τῆς βουλῆς καὶ ἔχει ὡσαύτως ὄλα τὰ προσόντα διὰ τὸ ὑψηλὸν ἀξίωμα τὸ ἀπονεμηθὲν εἰς αὐτόν. Ἀνεκαθεν ἀνήκων εἰς τὸ Ἐθνικὸν Κόμμα ὑπερμαχόμενος εἰς

---

⁹¹⁶ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 11 Οκτωβρίου 1907, τεύχ. Β', αριθ. 56, Διάταγμα της 11^{ης} Οκτωβρίου 1907 περί διορισμού προέδρου του συμβουλίου και περί διορισμού των συμβούλων. - Για τα μέλη της κυβέρνησης βλ. και *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 24 Οκτωβρίου του 1907, τεύχ. Γ', αριθ. 58, «Προκήρυξις της 25^{ης} Οκτωβρίου 1907», την οποία υπογράφουν τα μέλη της κυβέρνησης.

⁹¹⁷ Πρβλ. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 10/23 Οκτωβρίου 1907, τεύχ. Α', και συγκεκριμένα το Νόμο 651 της 10/23 Οκτωβρίου 1907 περί εκλογής προέδρου του συμβουλίου.

⁹¹⁸ Ο Βενιζέλος αναφέρεται στον Παπαμαστοράκη σε επιστολή του προς τον παπά Στέφανο Προβατάκη. Μεταξύ άλλων αναφέρει: «[...] Εὐχαρίστως ἔμαθα τὰ τῆς συναντήσεώς σας μὲ τὸν κ. Παπαμαστοράκην. Καλὸν θεωρῶ νὰ τοῦ γράφετε ὅταν σᾶς δίδεται εὐκαιρία. Τὴν συνεργασίαν του ἐν τούτοις μὲ ἡμᾶς τὴν θεωρῶ δύσκολον ἐφ' ὅσον ἐξακολουθεῖ πολιτευόμενος ὁ κ. Μιχελιδάκης [...] Νομίζω δὲ καὶ ἐγὼ ὅτι ἔχει καλὰς διαθέσεις. Τοῦ ἐλλεῖπει μόνον δυστυχῶς ἢ ἐπὶ τοῦ κυβερνητικοῦ κόμματος ἐπιβολὴ [...].

Βλ. σχετικά Α.Π.Σ.Π.(= Αρχεῖο παπά Στέφανου Προβατάκη), Ελ. Βενιζέλος προς παπά Στέφανο Προβατάκη, Χανιά, 20 Ιανουαρίου 1908

τὴν πρώτην γραμμὴν ὑπὲρ τῶν ἀρχῶν αὐτοῦ, ἐσχάτως ἐπειδὴ, ὡς μὴ ᾧφειλεν, εἶχε παραγκωνισθῆ, προσεχώρησεν εἰς τὴν ἀντιπολίτευσιν ὡς ἕτερογενὲς στοιχεῖον καὶ ἀπλοῦς σύμμαχος αὐτῆς μὲ ἴδιον πρόγραμμα ὅλως ἀνεξάρτητον τοῦ κ. Βενιζέλου. Ἰδίως δὲ τὸ κίνημα τοῦ Θερίσου, ὅπερ κυρίως χωρίζει τὸ Ἐθνικὸν κόμμα τοῦ Βενιζελικοῦ, καὶ ἐπολέμησε καὶ ἐκατέκρινεν ἐκ τῶν πρώτων.

Ὁ Σύμβουλος ἐπὶ τῶν Οἰκονομικῶν κ. Μοδάτσος εἶναι ἐπίσης εἰς τῶν διακεκριμένων πολιτευομένων πάντοτε ἐκπροσωπῶν τὴν ἐπαρχίαν του, Μεραμβέλλον ἐν τῇ Βουλῇ καὶ Ἐθνοσυνελεύσει. Τὸ πρῶτον ἀναλαμβάνει τὸ ἀξίωμα τοῦ Συμβούλου ὅπερ δὲν ἀμφιβάλλομεν ὅτι θὰ διαχειρισθῆ λίαν ἐπαξίως.

Ὁ δὲ τῆς Παιδείας Σύμβουλος κ. Σκυλιανάκης εἶνε ὡσαῦτος καὶ τίμιος καὶ ἰκανὸς καὶ διακρίνεται προπάντων διὰ τὴν μεγάλην σύνεσίν του καὶ ἄλλοτε δὲ ἐχρημάτισε Σύμβουλος τοῦ Ἡγεμόνος.

Πεποίθαμεν ἀδιστάκτως, ὅτι ἡ παροῦσα κυβέρνησις ὡς ἐκ τῆς βαρύτητος καὶ τοῦ ἠθικοῦ κύρους τῶν προσώπων τῶν ἀποτελούντων αὐτὴν ἀπροσκόπτως θὰ προβῆ εἰς τὴν πραγματοποίησιν τοῦ προγράμματός της ὑπὲρ τῆς εὐημερίας τοῦ Τόπου καὶ θὰ δικαιώσῃ οὕτω ἔργοις τὴν ἀγαθὴν φήμην ἧς ἀπολαύει.»⁹¹⁹

Αξίζει νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ Πωλογεώργης, ἀρχηγὸς τοῦ Κόμματος τῶν Ἀνεξαρτήτων καὶ συναρχηγὸς τῆς Ἀντιπολίτευσης με τοὺς Βενιζέλο καὶ Φούμη⁹²⁰, συνεργάστηκε με τὴ συντηρητικὴ παράταξη καὶ εξασφάλισε τὴ θέση τοῦ συμβούλου τῶν Ἐσωτερικῶν. Πρόκειται γιὰ συνεργασία καὶ ὄχι προσχώρηση στο Ἐθνικὸ Κόμμα τοῦ Μιχελιδάκη. Ἄλλωστε ἡ εφημερίδα *Ἰδη* που ἀποτελεῖ καὶ ἰδεολογικὸ ἐκφραστή τοῦ κόμματος τοῦ Μιχελιδάκη ἀνέφερε χαρακτηριστικά: «[...]*Ὁ Χαράλαμπος Πωλογεώργης συμμαχικῶς συνέπραξε [...]* κατὰ τὰς ἐκλογάς, διετήρησεν, ὁμως, τὴν πολιτικὴν τοῦ αὐτοτέλειαν [...]»⁹²¹.

Τέλος, ὁ σύμβουλος Ἐμμανουὴλ Μοδάτσος σπούδασε νομικά καὶ ἐγίνε δικηγόρος⁹²². Πολιτευόταν στο Νομὸ Λασιθίου με τὸ κόμμα τοῦ Ἀντωνίου Μιχελιδάκη⁹²³. Υἱήρξε μέλος τῆς τιμητικῆς ἐπιτροπῆς τῆς Διεθνούς Ἐμπορικῆς καὶ Γεωργικῆς Ἐκθεσης Χανίων, που πραγματοποιήθηκε στα 1900⁹²⁴, καὶ μέλος τῆς Προπαρασκευαστικῆς Ἐπιτροπῆς γιὰ τὴ σύνταξη τοῦ πρώτου

⁹¹⁹ Εφ. *Ἐλπίς*, Ἡράκλειο, 11 Οκτωβρίου 1907.

⁹²⁰ Πρβλ. εφ. *Ἀναγέννησις*, Ρέθυμνο, 11 Ιουλίου 1907.

⁹²¹ Εφ. *Ἰδη*, Ἡράκλειο, 18 Οκτωβρίου 1907.

⁹²² Εφ. *Ἀναγέννησις*, Ρέθυμνο, 14 Ἰανουαρίου 1900.

⁹²³ Εφ. *Ἰδη*, Ἡράκλειο, 14 Ἀπριλίου 1907.

⁹²⁴ Εφ. *Ἐλπίς*, Ἡράκλειο, 13 Ἀπριλίου καὶ 5 Μαΐου 1906.

Κρητικού Συντάγματος. Είχε ταχθεί υπέρ της ενωτικής λύσης, όπως είχε διατυπωθεί από την παράταξή του και τον πρίγκιπα Γεώργιο⁹²⁵.

Η προαναφερθείσα κυβέρνηση διατηρήθηκε με αυτήν της τη σύνθεση μέχρι το Μάρτιο του 1908, οπότε αντικαταστάθηκε ο Χασάν Βέης Σκυλιανάκης, σύμβουλος της Παιδείας, από το Νεσιμή Φαρφουράκη, βουλευτή Χανίων⁹²⁶. Ο τελευταίος διετέλεσε δικηγόρος Χανίων και δικαστικός (εφέτης). Μάλιστα, το 1899 στην εφημερίδα της Γενικής Διοικήσεως αναφέρεται ως δικολάβος, γεγονός που φανερώνει ότι δεν είχε πανεπιστημιακή νομική κατάρτιση⁹²⁷. Το γεγονός, όμως, αυτό δε μας ξενίζει, καθώς την εποχή εκείνη υπήρχαν δικηγόροι που ήταν απόφοιτοι Νομικής Σχολής και παλιοί δικηγόροι που δε διέθεταν πτυχίο, στους οποίους επιτρεπόταν η δικηγορία, εφόσον είχαν ασκήσει το επάγγελμα τους για ένα καθορισμένο χρονικό διάστημα. Γι' αυτό και ήδη από το 1884 γινόταν ο διαχωρισμός τους σε δικηγόρους και «δικηγορούντες». Ο Φαρφουράκης, μάλιστα, ήταν αντιπρόεδρος του νεοσύστατου Δικηγορικού Συλλόγου Χανίων που περιλάμβανε και τις δύο προαναφερθείσες κατηγορίες «νομικών»⁹²⁸.

Παράλληλα, υπήρξε μέλος της 16μελούς Προπαρασκευαστικής Επιτροπής για τη σύνταξη του πρώτου Κρητικού Συντάγματος⁹²⁹. Ιδεολογικά πρόσκεινταν στη συντηρητική παράταξη, αν και σε γενικές γραμμές οι μουσουλμάνοι δεν είχαν συγκεκριμένη ιδεολογική τοποθέτηση, καθώς στόχευαν στην υπεράσπιση των συμφερόντων της μουσουλμανικής κοινότητας, ανάλογα με το τι την εξυπηρετούσε κάθε φορά. Όταν το 1907 ο Βενιζέλος αντέδρασε στη συνεργασία του κόμματος του Μιχελιδάκη με το μουσουλμάνο πληρεξούσιο Μεχμέτ Βέη Χαμίτ Βεηζαδέ, ο Φαρφουράκης υπερασπίστηκε την επιλογή του ομοθρήσκου του βουλευτή τονίζοντας παράλληλα στον Βενιζέλο ότι οι μουσουλμάνοι ποτέ δε ζήτησαν ιδιαίτερη μεταχείριση ούτε προνόμια, αλλά ισοτιμία και δικαιοσύνη⁹³⁰.

---

⁹²⁵ Πρβλ. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Στενογραφημένα Πρακτικά της Συντακτικής Συνελεύσεως των Κρητών*, Χανιά 1902, «Η προς παρασκευήν πολιτεύματος 16μελής Επιτροπή».

⁹²⁶ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 6 Μαρτίου 1908, τεύχ. Β', αριθ. 1, Διάταγμα της 6^{ης} Μαρτίου 1908 περί αποδοχής παραιτήσεως του συμβούλου επί της παιδείας και διορισμού στη θέση του, του Νεσιμή Φαρφουράκη.

⁹²⁷ Εφ. *Κρήτη, Εφημερίς της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης*, Χανιά, 27 Μαρτίου 1892, αρ. 1291, «Κατάλογος των εκλεξιμών Εφετών, Πρωτοδικών, Ειρηνοδικειακών Παρέδρων και αναπληρωτών αυτών εκ των Χριστιανών και Μουσουλμάνων κατοίκων της Νήσου Κρήτης». - Εφ. *Αναγέννησις*, Ρέθυμνο, 16 Μαΐου και 14 Αυγούστου 1899 και 1 Σεπτεμβρίου 1900.

⁹²⁸ Παπαμανουσάκης, *Αναδρομή στην Ιστορία του Δικηγορικού Συλλόγου Χανίων...ό.π.*, σ. 26 και 45.

⁹²⁹ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Στενογραφημένα Πρακτικά της Συντακτικής Συνελεύσεως των Κρητών*, Χανιά 1902, «Η προς παρασκευήν πολιτεύματος 16μελής Επιτροπή».

⁹³⁰ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Στενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής των Κρητών 1907*, Χανιά 1911, Συνεδρίασις της 10^{ης} Ιουλίου 1907.

Η νέα κυβέρνηση που προέκυψε στις αρχές του 1908 αποτελούνταν από τους: Γεώργιο Παπαμαστοράκη, πρόεδρο του Συμβουλίου του Υπάτου Αρμοστού και σύμβουλο της Δικαιοσύνης, Χαράλαμπο Παυλογεώργη, σύμβουλο των Εσωτερικών, Εμμανουήλ Μοδάτσο, σύμβουλο των Οικονομικών και Νεσιμή Φαρφουράκη, σύμβουλο της Παιδείας.⁹³¹

Στις 28 Απριλίου του 1908 ο αρμοστής Αλέξανδρος Ζαΐμης ανακοίνωσε τη βαθμιαία ανάκληση των διεθνών στρατευμάτων, η οποία και πραγματοποιήθηκε το καλοκαίρι του ίδιου έτους⁹³². Ο πρέσβης της Πύλης στο Λονδίνο επέδωσε υπόμνημα διαμαρτυρόμενος για την απόσυρση του στρατού των Δυνάμεων από το νησί. Ο Βρετανός υπουργός Grey, απαντώντας στο υπόμνημα, ενημέρωσε την Πύλη, μέσω του Rifaat Bey, ότι η απόσυρση των στρατευμάτων αποφασίστηκε, αφού πρώτα οι Δυνάμεις σιγουρεύτηκαν ότι δεν θα διαταρασσόταν το status quo της Κρήτης και δεν θα απειλούνταν η προστασία των μουσουλμάνων της νήσου. Από την άλλη, ο Τούρκος πρέσβης επεσήμανε ότι ο μουσουλμανικός πληθυσμός δε ένωθε πια ασφαλής, για να δεχτεί τις καθησυχαστικές διαβεβαιώσεις του Grey⁹³³.

Ένα μήνα περίπου πριν από την απόσυρση των στρατευμάτων, ο Βρετανός πρέσβης στην Αθήνα Elliot, συναντήθηκε με τον Θεοτόκη ενόψει της επικείμενης στρατιωτικής απόσυρσης από την Κρήτη. Στη συζήτηση που είχε ο Βρετανός διπλωμάτης αναφέρθηκε στην υπόσχεση που οι Ευρωπαίοι είχαν δώσει στο σουλτάνο για διατήρηση του status quo και στις εγγυήσεις για την προστασία του μουσουλμανικού πληθυσμού. Ο ίδιος διατύπωσε την ειλικρινή του επιθυμία να δει την Ένωση να ολοκληρώνεται το συντομότερο δυνατό και, εκφράζοντας παράλληλα την ανησυχία του για το τι θα μπορούσε να συμβεί στην Κρήτη με την απόσυρση των διεθνών στρατευμάτων, πρότεινε στον Θεοτόκη να εξετάσει την αποζημίωση που θα μπορούσε ενδεχομένως να δοθεί στο σουλτάνο σε αντάλλαγμα της ολοκληρωμένης παράδοσης των δικαιωμάτων του στο νησί, ώστε να λυθεί το συντομότερο το Κρητικό Ζήτημα, προτού ξεσπάσουν οι πρώτες ταραχές.

Ο Θεοτόκης, κατά τον Βρετανό πρέσβη, συμφώνησε με την άποψη του τελευταίου ότι ήταν ασύμφορο να δηλώνει φανερά ότι η Ένωση ήταν εξασφαλισμένη. Μάλιστα, έκανε έκκληση στους εκπροσώπους του τύπου να χαμηλώσουν τους τόνους ενόψει της αποχώρησης των διεθνών στρατευμάτων. Επιπλέον, ζήτησε από τον Ζαΐμη να ασκήσει την επιρροή του, προκειμένου να

---

⁹³¹ Για τη σύνθεση της κυβέρνησης βλ. και *Επίσημη Εφημερίδα της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 11 Μαρτίου 1908, τεύχ. Α', αριθ. 13, Διάταγμα της 8^{ης} Μαρτίου 1908 για τη σύσταση επιτροπής, προκειμένου να εξετάσει τις εφέσεις μουσουλμάνων για σφετερισμό των περιουσιών τους.

⁹³² *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 28 Απριλίου 1908, τεύχ. Α', αριθ. 19, «Επίσημος Ανακοίνωσις» της 28^{ης} Απριλίου 1908 (για την αποχώρηση των διεθνών στρατευμάτων).

⁹³³ F.O., 371/443, Sir Edward Grey προς τον Marquis di San Giuliano, Foreign Office, 11 Ιουνίου 1908. -Την πεποίθηση των μουσουλμάνων ότι δε θα ήταν πια ασφαλείς με την απόσυρση των διεθνών στρατευμάτων εξέφρασε και η ιταλική πλευρά.

μην κάνουν οι Κρητικοί δηλώσεις γι' αυτό το θέμα. Αναφορικά με την ασφάλεια των μουσουλμάνων της Κρήτης υπογράμμισε ότι δεν θα υπήρχε κάποιο ιδιαίτερο πρόβλημα, καθώς η ελληνική κυβέρνηση ήταν προετοιμασμένη να δώσει εγγυήσεις.

Σε βρετανική έκθεση, που φέρει τη διαβάθμιση «άκρως εμπιστευτική», είναι ιδιαίτερα σημαντική η δήλωση του Θεοτόκη, σύμφωνα με την οποία θα μπορούσε η Κρήτη να περάσει στην ελληνική διοίκηση, χωρίς να αλλάξει ολοκληρωτικά το status quo του νησιού, εφόσον συνέχιζε να κυματίζει στη Σούδα η σημαία του σουλτάνου. Ενισχύοντας την άποψή του ο Έλληνας πολιτικός επεσήμανε ότι, «[...] αν δεν ήταν αντιφατικό για την αξιοπρέπεια της Αυστροουγγαρίας να αναγνωρίσει την κυριαρχία του σουλτάνου στη Βοσνία, δε θα ήταν υποτιμητικό για την Ελλάδα να κάνει το ίδιο για την Κρήτη [...]». Σε ερώτηση του Elliot για το τι θα συνέβαινε με τις διομολογήσεις που υπήρχαν, εφόσον θα παρέμενε η τουρκική σημαία, ο Θεοτόκης απάντησε ότι οι τελευταίες δεν αποτελούσαν χαρακτηριστικό κυριαρχίας⁹³⁴.

---

⁹³⁴ F.O., 371/443, Sir F. Elliot προς Sir Edward Grey, Αθήνα, 5 Ιουνίου 1908.

Οι εξελίξεις στη Βαλκανική και ο αντίκτυπός τους στην Κρήτη

Στις 21 Σεπτεμβρίου/ 4 Οκτωβρίου 1908 προσαρτήθηκε η Βοσνία – Ερζεγοβίνη στην Αυστροουγγαρία και την επόμενη μέρα ο Φερδινάνδος της Βουλγαρίας ανακήρυξε την τελευταία σε ανεξάρτητο βασίλειο με την επωνυμία «Τρίτο Βουλγαρικό Βασίλειο», γεγονός που αποτέλεσε κατάφορη παραβίαση της Συνθήκης του Βερολίνου. Η βουλγαρική κυβέρνηση ενημέρωσε την αντίστοιχη ελληνική για την ανακήρυξη, εκφράζοντας την ελπίδα για την ανάπτυξη των διμερών σχέσεων. Το ελληνικό, όμως, Υπουργικό Συμβούλιο υπήρξε επιφυλακτικό και, ύστερα από μακρόχρονη συνεδρίαση, αποφάσισε να ενημερώσει την Τουρκία ότι θα την υποστήριζε σε περίπτωση βουλγαροτουρκικού πολέμου, με αντάλλαγμα εδαφικές παραχωρήσεις⁹³⁵.

Οι εξελίξεις στη Βαλκανική επηρέασαν και την πορεία του Κρητικού Ζητήματος. Το 1908, με την εκδήλωση του κινήματος των Νεοτούρκων⁹³⁶ και

⁹³⁵ Σφέτας, «Η ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας (22 Σεπτεμβρίου/ 5 Οκτωβρίου 1908 και ο αντίκτυπός της στην Ελλάδα)», *ό.π.*, σ. 51-53.

⁹³⁶ Η ελληνική κυβέρνηση, μετά την εκδήλωση του κινήματος των Νεοτούρκων, βολιδοσκοπήσε τις δυνατότητες μίας ελληνοτουρκικής συνεργασίας κατά του σλαβισμού και ο Βενιζέλος ευθυγραμμίστηκε με αυτήν την τάση. Βλ. σχετικά Ελένη Γαρδίκια - Κατσιαδάκη, «Η ελληνική κυβέρνηση και το Κρητικό Ζήτημα: 1908», *Ανάπτυξη από το «Αφιέρωμα στον πανεπιστημιακό δάσκαλο Βασ. Βλ. Σφυρόερα»*, Αθήνα (εκδ. Λύχνος) χ.χ., σ. 351-352. - Ιδιαίτερα σημαντική είναι η άποψη του Ελ. Βενιζέλου σχετικά με το κίνημα του Νεοτούρκων, όπως αποκαλύπτεται μέσα από επιστολή του προς τον παπά Στέφανο Προβατάκη. Συγκεκριμένα, επισημαίνει ότι, αν μετατραπεί με το κίνημα αυτό η Οθωμανική Αυτοκρατορία σε φιλελεύθερη συντακτική Πολιτεία, θα είναι από την αρχή ένα κράτος «τουρκοελληνικό», στο οποίο ο ελληνισμός θα μπορέσει απόλυτα να αναπτύξει όλες του τις δυνάμεις. Μάλιστα, πιστεύει ότι μπορεί να επαναληφθεί το ιστορικό φαινόμενο, το οποίο παρατηρήθηκε κατά τον εξελληνισμό της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, από το οποίο προέκυψε το βυζαντινό κράτος. Προχωρεί ένα βήμα περισσότερο υποστηρίζοντας την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας υπό τις προϋποθέσεις που συντρέχουν και έπονται του κινήματος των Νεοτούρκων. Χαρακτηριστικά αναφέρει (βλ. Σχετικά Α.Π.Σ.Π., Ελ. Βενιζέλος προς παπά Στέφανο Προβατάκη, Χανιά, 29 Δεκεμβρίου 1907):

«[...] Αντι τῶν ἀπόψεων τούτων τὰς ὁποίας διανοίγει διὰ τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἡ ἐπιτυχία τοῦ νεοτουρκικοῦ κινήματος φαντασθῆτε πόσον ἄθλια θὰ ἦτο ἡ τύχη τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἂν μὴ ἐπερχομένης τῆς ἐλπιζομένης ἀναγεννήσεως τοῦ Τουρκικοῦ τὸ κράτος τοῦτο ἐντὸς 10 ἢ 20 ἢ 30 ἐτῶν διεσπάτο καὶ ἐκατελύετο [ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἔχασε τις ευρωπαϊκὲς του κτήσεις πολὺ νωρίτερα μὲ τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους]. Ὁ Ἑλληνισμὸς ὑπὸ τὰς εὐμενεστέρας περιστάσεις οὔτε τὸ πέμπτον τῶν ἐν Τουρκίᾳ βιοῦντων Ἑλλήνων θὰ κατόρθωνε νὰ περιλάβῃ εἰς τὰ πρὸς βορρᾶν ἐκταθησόμενα ὄρια τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου. Τὰ ἄλλα 4/5 τοῦ Ἑλληνισμοῦ τούτου θὰ περιήρχοντο ὑπὸ ξένας κυριαρχίας – Βουλγαρικὴν, Ρωσικὴν ἴσως καὶ Γερμανικὴν – ὑπὸ τῶν ὁποίων θ' ἀπερροφάτο σὺν τῷ χρόνῳ διὰ τῆς πολιτικῆς τῆς ἀφομοιώσεως τὴν ὁποίαν θὰ ἐφήρμοζον τὰ κράτη ταῦτα [...].»- Για το Κίνημα των Νεοτούρκων και τη δημιουργία του σύγχρονου τουρκικού κράτους σημαντικό είναι το έργο του Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, London - New York (Routledge) 1993.

Αργότερα, όμως, με την επικράτηση των Νεοτούρκων διαψεύστηκαν οι τολμηρές προσδοκίες του. Βλ. σχετικά Σβολόπουλος, *Ελευθέριος Βενιζέλος, 12 μελέτηματα*, *ό.π.*, σ. 43. - Το

μετά τα γεγονότα στη Βοσνία – Ερζεγοβίνη και στη Βουλγαρία, η Κρητική Βουλή, με ανεπίσημη υπόδειξη της ελληνικής κυβέρνησης, κατέλυσε το καθεστώς της αρμοστείας, κηρύσσοντας την ένωση με την Ελλάδα. Κάτω από το πρίσμα αυτών των πολιτικών εξελίξεων και ανακατατάξεων στη Βαλκανική, εκδηλώθηκε το Σεπτέμβριο του 1908 η πιο δυναμική, ίσως, διεκδίκηση της Ένωσης⁹³⁷, που μετατράπηκε σε μαζική κίνητοποίηση και που εν μέρει μπορεί να συγκριθεί με την Επανάσταση του Θερίσου του 1905, με μία ουσιώδη, όμως, διαφορά: πρόκειται για μία ενέργεια συντονισμένη και κοινή, αποτέλεσμα της συνεργασίας όλων των πολιτικών παρατάξεων και επομένως μαζικότερη σε σχέση με το κίνημα του 1905 και, μολονότι δεν περιλαμβάνει ένοπλες συγκρούσεις, περισσότερο δυναμική και τολμηρή ως προς το τελικό της αποτέλεσμα, τη μονομερή ανακήρυξη της Ένωσης, αντίθετα με τις αποφάσεις των Δυνάμεων.

Το γεγονός ότι την περίοδο 1906-1908 είχαμε παραιτήσεις ή αντικαταστάσεις μελών των κρητικών κυβερνήσεων δεν υποτιμά το ρόλο τους που είναι περισσότερο ενισχυμένος συγκριτικά με την περίοδο της αρμοστείας Γεωργίου. Ο ρόλος των κρητικών κυβερνήσεων υπήρξε σημαντικός και στα γεγονότα του 1908 που ακολούθησαν. Συγκεκριμένα, μόλις έγιναν γνωστές οι ενέργειες της Αυστροουγγαρίας και της Βουλγαρίας και ενώ ο Ζαΐμης βρισκόταν σε διακοπές⁹³⁸, οι Ελ. Βενιζέλος, Εμμ. Ξηράς, Εμμ. Παπαγιαννάκης και Χ. Πλουμιδάκης εξέδωσαν προκήρυξη, με την οποία καλούσαν το λαό σε συλλαλητήριο στα Χανιά, στις 24 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους. Το σχετικό ενωτικό ψήφισμα δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα της κυβέρνησης⁹³⁹. Παράλληλα, πραγματοποιήθηκαν ενθουσιώδεις εκδηλώσεις υπέρ της Ένωσης σε όλη την Κρήτη και υψώθηκαν ελληνικές σημαίες στα δημόσια κτίρια⁹⁴⁰.

Η αναχώρηση του Ζαΐμη για διακοπές λίγο πριν από την εκδήλωση των γεγονότων δημιούργησε εύλογα την υπόνοια ότι όλα ήταν προσχεδιασμένα και

νεοτουρκικό κίνημα «...φορώντας τη μάσκα ενός ειλικρινούς φιλελευθερισμού ήταν στην πραγματικότητα μία προσπάθεια να καταστραφεί η ελληνική εθνική ζωή...», βλ. σχετικά Gibbons, *ό.π.*, σ. 91.

⁹³⁷ Βλ. και Α.Υ.Ε., φάκ. 1909, Δ/5 Α, «Προκήρυξη Ενώσεως Κρήτης τον Οκτώβριο του 1908 – Κρητικό Ζήτημα, Αίτηση Βουλγαρίας για ανεξαρτησία, Πρεσβεία Λονδίνου – αποσπάσματα τύπου, Πρεσβεία Βελιγραδίου – διπλωματικά έγγραφα».

⁹³⁸ Κατά την Ελένη Γαρδίκια – Κατσιαδάκη, αναχώρησε για τη Μαδούρη, ενώ κατά την εφημερίδα Σκριπ, για το Ιόνιο. Βλ. αντίστοιχα Γαρδίκια - Κατσιαδάκη, «Η ελληνική κυβέρνηση και το Κρητικό Ζήτημα: 1908», *ό.π.*, σ. 354. Επίσης, εφ. *Σκριπ*, Αθήνα, 1 Οκτωβρίου 1908.

⁹³⁹ Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 25 Σεπτεμβρίου 1908, αριθ. 4^{ος}, «Ψήφισμα: ο λαός της Πρωτεύουσας και των Δυτικών Επαρχιών της Κρήτης». - Παρόμοιο συλλαλητήριο και σχετικό ψήφισμα πραγματοποιήθηκε στο Ηράκλειο και γενικότερα στις επαρχίες της νήσου, ενώ συγκροτήθηκαν επιτροπές, μία στα Χανιά και μία στο Ηράκλειο για την επίδοση του ενωτικού ψηφίσματος στο Βασιλιά των Ελλήνων και την κυβέρνησή του.

⁹⁴⁰ Α.Γ.Μ., φάκ. 13β, αρ. εγγρ. 105 και 106, τηλεγράφημα Γ. Μιτσοτάκη, υποπρόξενου Ρωσίας στο Ηράκλειο προς τον γενικό πρόξενο Bronevsky στα Χανιά, Ηράκλειο, 24 Σεπτεμβρίου 1908. - Α.Γ.Μ., φάκ. 13β, αρ. εγγρ. 109, τηλεγράφημα Γ. Μιτσοτάκη προς τον γενικό πρόξενο Bronevsky, Ηράκλειο, 25 Σεπτεμβρίου 1908.

ότι ο αρμοστής είχε αναχωρήσει σκόπιμα, για να διευκολύνει την εκδήλωση των κινητοποιήσεων, σε συνεργασία πάντα με την ελληνική κυβέρνηση⁹⁴¹. Ωστόσο, ο ιδιαίτερος γραμματέας του αρμοστή, Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, υποστήριξε αργότερα ότι το ταξίδι είχε προγραμματιστεί εκ των προτέρων. Μάλιστα, όπως προκύπτει από την αλληλογραφία του, ο Θεοτόκης είχε καθησυχάσει τον Ζαΐμη για τις εξελίξεις στη Βαλκανική και προφανώς τον είχε πείσει ότι δεν συνέτρεχε κάποιος λόγος να αναβάλει το ταξίδι του. Επιπρόσθετα, ο τελευταίος πίστευε ότι η ενωτική λύση θα μπορούσε να έρθει αργότερα με την αποχώρηση των διεθνών στρατευμάτων από το νησί και την άφιξη του ελληνικού στρατού, επομένως ήταν αντίθετος σε κάθε πρόωρη κινητοποίηση. Πάντως, το βέβαιο είναι ότι η απουσία του Ζαΐμη διευκόλυνε τόσο την ελληνική κυβέρνηση όσο τους ίδιους τους επαναστάτες, ενώ η ελάχιστη χρονική απόσταση από τα γεγονότα προκαλεί καχυποψίες για ενδεχόμενη σύνδεσή του με τα όσα ακολούθησαν⁹⁴².

Η ελληνική κυβέρνηση βρέθηκε σε μία πρόταση - δίλημμα: ή να παράσχει στρατιωτική βοήθεια στους Νεότουρκους σε περίπτωση βουλγαροτουρκικού πολέμου με αντάλλαγμα την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα ή να επιδιώξει με διπλωματικά μέσα την επίλυση του Κρητικού Ζητήματος. Ωστόσο, οι Νεότουρκοι απέρριψαν τις ελληνικές προτάσεις, καθώς, αν η Οθωμανική Αυτοκρατορία αποδεχόταν την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα, η Βουλγαρία ενδεχομένως να ανακινούσε το Μακεδονικό Ζήτημα. Ωστόσο, η βουλγαροτουρκική διένεξη επιλύθηκε με διαπραγματεύσεις και έτσι οι προτάσεις της ελληνικής κυβέρνησης προς τη Βουλγαρία δεν είχαν πια νόημα⁹⁴³.

Πάντως, η στάση των Δυνάμεων δεν ήταν ενιαία. Η Βρετανία, η Γερμανία και η Αυστροουγγαρία δεν δέχτηκαν οποιαδήποτε εδαφική μεταβολή, για να μη δυσαρεστήσουν το Κίνημα των Νεοτούρκων. Η Ρωσία φάνηκε επιφυλακτική, ενώ η Γαλλία τάχθηκε υπέρ της Ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα⁹⁴⁴. Αποκαλυπτικό είναι και το τηλεγράφημα του Ραγκαβή για το ρόλο του και τη στάση των Δυνάμεων αναφορικά με τη μονομερή ανακήρυξη της Ένωσης. Σύμφωνα με αυτό, ο Γάλλος πρόξενος Bertrand επισκέφθηκε εσπευσμένα τον τελευταίο ζητώντας του να συναντήσει τους πολιτικούς αρχηγούς του νησιού εκ μέρους των τεσσάρων προξένων των Μεγάλων Δυνάμεων και, ως εκπρόσωπος του αρμοστή, να τους ζητήσει να αποκηρύξουν την Ένωση. Ο Ραγκαβής, τότε, επεσήμανε στο Γάλλο πρόξενο ότι είχε ήδη συναντήσει τους Κρήτες πολιτικούς αρχηγούς και δε μπόρεσε να τους ασκήσει καμία επιρροή, λέγοντας χαρακτηριστικά ότι «*οι ειδήσεις περί της ανεξαρτησίας*

---

⁹⁴¹ Το βουλγαρικό διπλωματικό πρακτορείο στην Αθήνα απέδωσε τη μονομερή ένωση σε ενέργειες της ελληνικής κυβέρνησης και δε χαρακτήρισε τυχαία την απουσία του Ζαΐμη από το νησί. Βλ. σχετικά το άρθρο του Σπ. Σφέτα, *ό.π.*, σ. 56.

⁹⁴² Γαρδίκια - Κατσιαδάκη, «Η ελληνική κυβέρνηση και το Κρητικό Ζήτημα: 1908», *ό.π.*, σ. 353-355. - Α.ΡΑ., φάκ. 4, Θεοτόκης προς Ζαΐμη, Αθήνα, 15/28 Σεπτεμβρίου 1908.

⁹⁴³ Σφέτας, *ό.π.*, σ. 55-56.

⁹⁴⁴ *Ο.π.*, σ. 55.

της Βουλγαρίας είχαν γυρίσει τα μυαλά τους». Παράλληλα, στις αξιώσεις του Γάλλου προξένου να τηλεγραφήσει στον Ζαΐμη, απάντησε ότι αφενός αυτός βρισκόταν εν πλώ προς τη Μακεδονία και δεν είχε μέσο επικοινωνίας με αυτόν (κρυπτογράφο), και αφετέρου δεν αναλάμβανε την ευθύνη να ζητήσει την επιστροφή του. Μάλιστα, ρώτησε τον Bertrand, αν οι πρόξενοι θα μπορούσαν να εγγυηθούν τη σωματική ακεραιότητα του αρμοστή, εφόσον θα επέστρεφε, καθώς υπήρχε το ενδεχόμενο να απειληθεί από κάποιο θερμοκέφαλο πατριώτη. Ύστερα από αυτήν τη στάση του Ραγκαβή, ο Γάλλος πρόξενος ταράχθηκε και αποχώρησε φανερά εκνευρισμένος⁹⁴⁵.

Από ό,τι φαίνεται ο γραμματέας του Αρμοστή με πληθώρα αληθοφανών δικαιολογιών έδειχνε στους εκπροσώπους των Δυνάμεων το αναπότρεπτο της κατάστασης. Ωστόσο, ο Ραγκαβής είχε σοβαρές ενστάσεις για τη μονομερή ανακήρυξη της Ένωσης, δεδομένης της απουσίας του Ζαΐμη. Μάλιστα, σε μία ύστατη προσπάθεια να αποτρέψει την εκδήλωση κινητοποιήσεων, κράτησε για λίγο μακριά από τον τύπο το τηλεγράφημα που αναφερόταν στην ανεξαρτησία της Βουλγαρίας. Αναγκάστηκε, όμως, να υπακούσει στις εντολές της ελληνικής κυβέρνησης και να δεχτεί το ούτως ή άλλως αναπότρεπτο ενωτικό συλλαλητήριο⁹⁴⁶.

Αποκαλυπτική γύρω από τα γεγονότα του Σεπτεμβρίου του 1908 είναι έκθεση του Wyldbore Smith που εκτελούσε χρέη γενικού πρόξενου της Μεγάλης Βρετανίας στο νησί. Σύμφωνα με αυτήν, μόλις έγιναν γνωστά τα γεγονότα στη Βαλκανική, το ίδιο βράδυ συγκληθηκε το Συμβούλιο του Αρμοστή και προσκλήθηκαν οπαδοί και των δύο πολιτικών κομμάτων, για να συζητήσουν την κατάσταση. Στη συνεδρίαση αυτή αποφασίστηκε ομόφωνα να συγκαλέσουν το λαό των Χανίων και της υπαίθρου σε ένα μεγάλο συλλαλητήριο, στο οποίο θα κήρυτταν την Ένωση. Ο Smith αναφέρει χαρακτηριστικά: «[...] έχοντας ενημερωθεί για τους σκοπούς της κρητικής κυβέρνησης δεν έχασα καιρό. Επισκέφθηκα τους συναδέλφους μου και τους πρότεινα να ενεργήσουμε άμεσα, με σκοπό να δώσουμε τον καλύτερό μας εαυτό, για να παροτρύνουμε την κυβέρνηση με κάθε τρόπο να αναβάλει τη συγκέντρωση μέχρι την επιστροφή του Υπατου Αρμοστή [...]».

Στη συνέχεια, σύμφωνα με τη βρετανική έκθεση, ο πρύτανης του προξενικού σώματος, πρόξενος της Γαλλίας Bertrand, επισκέφτηκε τον πρόεδρο της κρητικής κυβέρνησης Γ. Παπαμαστοράκη και του υπέδειξε τον πρόωρο και επαναστατικό χαρακτήρα μίας τέτοιας ενέργειας, προσπαθώντας να αποσπάσει τη δέσμευσή του ότι οποιαδήποτε τέτοια ή παρόμοια κίνηση έπρεπε να αναβληθεί, μέχρις ότου επιστρέψει ο Ζαΐμης. Ο Παπαμαστοράκης απέφυγε να δεσμευτεί, υποσχέθηκε, όμως, ότι προτού ληφθεί οποιοδήποτε μέτρο, θα συμβουλευόταν τους προξένους.

Το ίδιο απόγευμα κάτοικοι της υπαίθρου ενώθηκαν με κατοίκους της πόλης των Χανίων και σχημάτισαν ένα πλήθος αρκετών χιλιάδων. Ο Smith

⁹⁴⁵ Α. ΡΑ., φάκ. 5, Επί του τηλεγραφήματός μου 152 της 24 Σεπτεμβρίου 1908, αρ. πρωτ. 713.

⁹⁴⁶ Γαρδίκια - Κατσιαδάκη, ό.π., σ. 357-359.

αναφέρει μεταξύ άλλων: «[...] οι διαδικασίες φαίνεται να είχαν μικρή διάρκεια και αυτή η συγκέντρωση αποφάσισε να διακηρύξει την ένωση με την Ελλάδα, να απαιτήσει από το Βασιλιά της Ελλάδας να φέρει στην κατοχή του το νησί και να αναλάβει την διακυβέρνηση, να συγκαλέσει το κοινοβούλιο και να δώσει οδηγίες στις αρχές, ώστε να κυβερνήσουν το νησί σύμφωνα με τους ελληνικούς νόμους [...].

Αντιπροσωπεία των συγκεντρωμένων επισκέφτηκαν τους προξένους, για να τους ενημερώσουν για τις προθέσεις τους και έγιναν δεκτοί στην οικία του Γάλλου πρόξενου Bertrand. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι πρόξενοι αποφάσισαν να δεχτούν την αντιπροσωπεία υπό την προϋπόθεση ότι θα θεωρούσαν τα λεγόμενά τους ως μία απλή έκφραση της επιθυμίας του κρητικού λαού, ως μία, δηλαδή, ευχή, και όχι ως μία απόφαση. Σε διαφορετική περίπτωση θα αρνούνταν να τη δεχτούν. Η αντιπροσωπεία αποτελούνταν από πολλούς άνδρες, αρκετοί από τους οποίους ήταν οπλισμένοι, ενώ η πλειοψηφία τους έφερε ελληνικές σημαίες.

Η αποκαλυπτική έκθεση του Smith αναφέρει χαρακτηριστικά: «[...] Μεταξύ πυροβολισμών και κραυγών για την Ένωση η αντιπροσωπεία μπήκε μέσα στο γαλλικό προξενείο, όπου οι συνάδελφοί μου και εγώ την υποδεχθήκαμε. Ο Bertrand τους πληροφόρησε [...] για τη μεταφορά στις κυβερνήσεις μας των αντιγράφων της απόφασης στη συνάντηση [και] ότι, κατά την άποψη των συναδέλφων του, αυτές οι εκδηλώσεις [...] ήταν εντελώς ακατάλληλες και ότι το Κρητικό Ζήτημα θα κρινόταν στην Ευρώπη και όχι στην Κρήτη [...]». Μάλιστα, οι πρόξενοι δήλωσαν στην αντιπροσωπεία ότι θα μετέφεραν τα αιτήματά της στις κυβερνήσεις τους, υπό την προϋπόθεση ότι θα είχαν το χαρακτήρα απλής επιθυμίας, δήλωση με την οποία συμφώνησε η τελευταία. Η αντιπροσωπεία, αφού τους διαβεβαίωσε ότι δε θα ακολουθούσαν άλλες συγκεντρώσεις, αποσύρθηκε και επέστρεψε στο συγκεντρωμένο πλήθος. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι, μολοντί δεν υπήρχαν άνδρες της Χωροφυλακής ανάμεσα στον κόσμο, ο τελευταίος βρισκόταν σε τάξη, ενδεικτικό της οργάνωσης του συλλαλητηρίου⁹⁴⁷. Ακολούθησε η υποστολή της σημαίας της Κρητικής Πολιτείας, που κυμάτιζε στο κτίριο της κυβέρνησης και η έπαρση της ελληνικής. Στη φάση αυτοί οι πρόξενοι αποφάσισαν ότι θα ήταν πιο συνετό να μη ζητήσουν την άμεση υποστολή της ελληνικής σημαίας, τουλάχιστον μέχρι να ηρεμήσουν τα πράγματα, αλλά να ανακοινώσουν στην κρητική κυβέρνηση ότι είχαν ζητήσει από τις κυβερνήσεις των χωρών τους οδηγίες.

Κατά τη διάρκεια της νύχτας ο Bertrand ενημερώθηκε γραπτά από την κρητική κυβέρνηση - το κείμενο δεν το υπέγραφε ο μουσουλμάνος σύμβουλος, καθώς ο τελευταίος, ως εκπρόσωπος των μουσουλμάνων, δεν υιοθετούσε τις ενωτικές επιδιώξεις - σχετικά με την επιθυμία του κρητικού λαού για την

---

⁹⁴⁷ Η εφημερίδα *The Washington Post* αναφέρεται στα γεγονότα του 1908, στις ένοπλες διαδηλώσεις και στη τάξη και στην οργάνωση που υπήρχε στο πλήθος, η οποία δεν επέτρεψε έκτροπα εναντίον του μουσουλμανικού πληθυσμού. Βλ. σχετικά εφ. *The Washington Post*, Ουάσιγκτον, 8 Οκτωβρίου 1908.

Ένωση και τις σχετικές με αυτήν ενέργειες, που θα ακολουθούσαν. Ο Γάλλος πρόξενος, τότε, πρότεινε, προκειμένου να μην παρερμηνευθεί, μετά τη λήψη της αναφοράς της κρητικής κυβέρνησης, η σιγή των προξένων ως αποδοχή της κατάστασης, να καλέσουν εκ νέου τον Παπαμαστοράκη και να διαμαρτυρηθούν εκ μέρους των κυβερνήσεών τους απέναντι σε κάθε επαναστατική διαδικασία και παραβίαση του Συντάγματος.

Το ίδιο βράδυ τα τρία μέλη της κρητικής κυβέρνησης (Παπαμαστοράκης, Παυλογεώργης, Μοδάτσος) που είχαν απομείνει και είχαν συγκροτήσει μία προσωρινή ουσιαστικά κυβέρνηση, μετά την αποχώρηση του μουσουλμάνου ομολογού τους⁹⁴⁸, έστειλαν στον Smith μία διακήρυξη των επιδιώξεων τους, η οποία, σκόπιμα, έφερε την επιγραφή «Βασίλειον της Ελλάδος» και το ελληνικό εθνόσημο. Επίσης, τον Smith επισκέφτηκε ο Βενιζέλος, ως αρχηγός της Αντιπολίτευσης, μαζί με τον Κ. Μάνο, ενημερώνοντας τον Βρετανό προσωρινό πρόξενο ότι ήταν σύμφωνοι με τις ενέργειες της κρητικής κυβέρνησης για τη μονομερή ανακήρυξη της Ένωσης και δηλώνοντάς του emphaticά ότι, αν ήταν εκείνοι στην κυβέρνηση, θα έπρατταν ακριβώς τα ίδια. Ο πρώτος, αφού επεσήμανε τον επαναστατικό χαρακτήρα μίας τέτοιας ενέργειας, υποστήριξε για άλλη μια φορά ότι θα έπρεπε να περιμένουν πρώτα την επιστροφή του αρμοστή, για να προχωρήσουν στην έκφραση αυτής της επιθυμίας τους. Ο Βενιζέλος συμφώνησε με το ότι αυτή θα ήταν η σωστή πορεία των πραγμάτων, κάτω, όμως, από την πίεση της κοινής γνώμης (και το βάρος των εξελίξεων στη Βαλκανική), μία τέτοια ενέργεια ήταν επιβεβλημένη, προκειμένου να προληφθούν περαιτέρω αναταραχές. Παράλληλα, ο Βενιζέλος διαβεβαίωσε το Βρετανό διπλωμάτη ότι θα ασκούσε την επιρροή του, για να προστατευτούν οι μουσουλμάνοι του νησιού από άσκοπες ενέργειες των χριστιανών, στο πλαίσιο του γενικότερου ενθουσιασμού⁹⁴⁹.

Ο Smith επισημαίνει τη στήριξη του λαού της Κρήτης στην ενωτική προκήρυξη της κρητικής κυβέρνησης, καθώς και την αποφυγή εκτροπών σε βάρος της μουσουλμανικής μειονότητας - προκειμένου να μην προκληθούν οι Δυνάμεις. Τέλος, χαρακτηρίζει «παράλογο γεγονός» τη συγκρότηση μίας Βουλής στην Κρήτη, η οποία, σύμφωνα με διακήρυξή της, θα ήταν μέρος του ελληνικού βασιλείου. Παράλληλα, επισημαίνει την ανησυχία που είχε η

---

⁹⁴⁸ Ο Χασάν Σκυλιανάκης δε συμμεριζόταν τις ενωτικές προσπάθειες και δε συμμετείχε πλέον στην κρητική κυβέρνηση.

⁹⁴⁹ Οι δηλώσεις αυτές του Βενιζέλου δε στερούνται πραγματικότητας. Χαρακτηριστικά αναφέρει σε επιστολή του τον Οκτώβριο του ίδιου έτους προς τον παπά Στέφανο Προβατάκη: «[...] εἶμαι ἀκραδάντως πεπεισμένος ὅτι τὴν φερόμεθα ἀσφαλῶς εἰς τὴν ὀριστικὴν πλήρωσιν τῶν ἐθνικῶν μᾶς πόθων, πρέπει μόνον κατὰ τὴ διάρκειά τῆς κρίσεως νὰ μᾶς παράσχη ὁ λαὸς ἀμέριστον τὴν συνδρομὴν τοῦ τηρῶν παραδειγματικὴν τάξιν καὶ ἰδίως προστατεύων πάσῃ δυνάμει τελεσφόρως καὶ ἀποτελεσματικῶς καὶ τὸν τελευταῖον μουσουλμάνον [...].»

Βλ. σχετικά Α.Π.Σ.Π., Ελ. Βενιζέλος προς παπά Στέφανο Προβατάκη, Χανιά 12 Οκτωβρίου 1908.

κρητική κυβέρνηση για το αν όλες οι ενέργειές της τύγχαναν της έγκρισης της Συνέλευσης. Η τελευταία επέλεξε τα μέλη της νέας κρητικής κυβέρνησης, εγκαινιάζοντας έτσι μία νέα εποχή πλήρους εκδημοκρατισμού της Κρητικής Πολιτείας και μία πολιτική προσηλωμένη στην «αρχή της δεδηλωμένης», καταργώντας ουσιαστικά την αρμοστέια.⁹⁵⁰

Σε ψήφισμα που εξέδωσε η κυβέρνηση των Παπαμαστοράκη, Παυλογεώργη, Μοδάτσου, κηρύχθηκε η ανεξαρτησία της Κρήτης και η ένωση με την Ελλάδα, ενώ τα μέλη της κυβέρνησης κάλεσαν τον Έλληνα βασιλιά να αναλάβει τη διακυβέρνηση της νήσου και δήλωσαν ότι θα συνέχιζαν να κυβερνούν στο όνομα του βασιλιά των Ελλήνων και σύμφωνα με τους ελληνικούς νόμους. Είναι, ίσως, η πρώτη φορά που η κρητική κυβέρνηση τοποθετείται επίσημα, ξεκάθαρα και δυναμικά υπέρ της Ένωσης⁹⁵¹. Ενδεικτικό και συμβολικό της πολιτικής ενοποίησης της Κρήτης με το ελληνικό βασίλειο είναι η μετονομασία της «Επίσημης Εφημερίδας της Κρητικής Πολιτείας» σε «Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη», το οποίο και έφερε το θυρέο της ελληνικής βασιλικής δυναστείας. Την επίσημη αυτή ανακοίνωση της Ένωσης δεν προσυπέγραψε ο μουσουλμάνος σύμβουλος, καθώς οι περισσότεροι μουσουλμάνοι της Κρήτης δεν επιθυμούσαν την προσάρτηση της νήσου στην Ελλάδα⁹⁵². Δύο μέρες ύστερα από αυτή του τη στάση, ανατέθηκαν προσωρινά τα καθήκοντα του συμβούλου της Παιδείας Χασάν Σκυλιανάκη στο σύμβουλο των Οικονομικών Εμμανουήλ Μοδάτσο⁹⁵³.

Σε νέα ανακοίνωση της κυβέρνησης του Γ. Παπαμαστοράκη προς τον Κρητικό λαό, που αναφέρεται στα γεγονότα τα σχετικά με την Ένωση, επισημαίνονται: «[...] *Ιερὸν καθῆκον ἐπέβαλεν εἰς τὸν Λαὸν καὶ τὴν Κυβέρνησιν νὰ [...] κηρύξωμεν τὴν Ἑνωσιν τῆς Κρήτης μετὰ τῆς*

---

⁹⁵⁰ Για την παραπάνω έκθεση βλ. F.O., 371/241, Acting Γενικός πρόξενος Wyldbore Smith to Sir Edward Grey, Χανιά, 8 Οκτωβρίου 1908. Ο Smith στο τέλος της έκθεσής του αναφέρεται μέλη της νέας κυβέρνησης, της Κρητικής Χωροφυλακής και Πολιτοφυλακής που έδωσαν όρκο πίστης στο Βασίλιά των Ελλήνων, κάνοντας άλλο ένα τυπικό βήμα προς την ενωτική κατεύθυνση

⁹⁵¹ Η κυβέρνηση των Παπαμαστοράκη, Παυλογεώργη, Μοδάτσου ενημέρωσε τις Μεγάλες Δυνάμεις για τη διακήρυξη της Ένωσης και το αμετακίνητο της απόφασής της. Ενδεικτικά για την ενημέρωση προς την ιταλική κυβέρνηση βλ. και Atti Parlamentari Legisslatura, sessione 1909-1911, Camera Dei Deputati, Doc. XLII, Il Governo cretese al Ministro degli affari esteri, Χανιά, 7 Οκτωβρίου 1908, σ. 26, αρ. 45. - Atti Parlamentari Legisslatura, sessione 1909-1911, Camera Dei Deputati, Doc. XLII, Il Governo cretese al Ministro degli affari esteri, Χανιά, 7 Οκτωβρίου 1908, σ. 27, αρ. 46, 2^ο Τηλεγράφημα. [Πρβλ. Παράρτημα Μεταγραμμένων Εγγράφων, αρ. 13α και 13β αντίστοιχα].

⁹⁵² Βασίλειον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, Χανιά, 24 Σεπτεμβρίου 1908, αριθ. 1ος, Επίσημη Ανακοίνωση της Κυβέρνησης της Κρήτης στις 24 Σεπτεμβρίου 1908.

⁹⁵³ Βασίλειον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, Χανιά, 26 Σεπτεμβρίου 1908, αριθ. 2ος, Απόφαση της 26ης Σεπτεμβρίου 1908 της Κυβέρνησης της Κρήτης περί προσωρινής ανάθεσης των καθηκόντων του συμβούλου επί της Παιδείας στο σύμβουλο επί των Οικονομικών Εμμανουήλ Μοδάτσο.

μητρός Ελλάδος. Τὰ κωλύματα ἄτινα παρενεβάλλοντο (sic) μέχρι τοῦδε [...] ἤρθησαν ἐντελλῶς (sic), διότι ἀπὸ προχθὲς ὁ τηλέγραφος μας ἀνήγγειλεν ὅτι ἡ μὲν Βουλγαρία ἀνεκηρύχθη εἰς ἀνεξάρτητον Βασίλειον, ἡ δὲ Βοσνία καὶ Ἑρζεγοβίνη προσαρτᾶται εἰς τὴν Αὐστρο - Οὐγγαρίαν. Ἡ ὀριστικὴ λύσις τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος δὲν πρόκειται πλέον νὰ ἀνακινήσει ζητήματα ἐν τῇ Χερσονήσῳ τοῦ Αἴμου, διότι ἤδη ἀνεκινήθησαν ὑπὸ ἄλλων [...]. Επομένως, σύμφωνα με αὐτὴν τὴ δήλωση, οἱ εδαφικὲς μεταβολὲς καὶ ἀνακατατάξεις στὴ Βαλκανικὴ ἐδίδαν τὸ «ἄλλοθι» στους Κρητικούς νὰ ἐκμεταλλευτοῦν τὴν κατάστασι καὶ νὰ διεκδικήσουν ἀλλαγὴ τοῦ πολιτικοῦ καθεστώτος τῆς νήσου στὴν κατεύθυνσι τῆς ἐνωτικῆς λύσεως. Παράλληλα, ἡ κυβέρνησι ἔκανε ἐκκλήσι στὸν κρητικὸ λαὸ νὰ τηρήσει τὴ δημόσια τάξι καὶ νὰ περιφρουρήσει με πατρικὴ μέριμνα τὰ συμφέροντα τῶν μουσουλμάνων τῆς νήσου, γνωρίζοντας, βέβαια, ὅτι ἡ προστασία τῶν δικαιωμάτων τῶν μουσουλμάνων ἦταν ἀπαραίτητη, προκειμένου νὰ ἀμβλυνθοῦν οἱ ὅποιες ἀντιδράσεις ἀπέναντι στὴ μονομερὴ ἀνακήρυξι τῆς Ἐνωσεως⁹⁵⁴. Ἡ ἀμέσως ἐπόμενη κίνησι τῆς κρητικῆς κυβερνήσεως, σχετικὴ με τὸ ἐνωτικὸ ψήφισμα τῆς 24ης Σεπτεμβρίου, ἦταν νὰ ἐκδόσει γραμματόσημα με τὴν ἐπισήμανσι «Ἑλλάς» καὶ χαρτόσημα που ἔφεραν πάνω τὴν ἐπιγραφὴ «Ἑλληνικὸν Βασίλειον»⁹⁵⁵.

Ἀπ' ὅ, τι φαίνεται, ἡ ἐλληνικὴ κυβέρνησι τοῦ Θεοτόκη εἶχε προσχεδιάσει τὸ πραξικόπημα, ὅπως ονομάστηκε τὸ κίνημα τοῦ 1908, ἐνῶ ἡ Αὐστρία με τὸν ὑπουργὸ Εξωτερικῶν Aehrenthal ὑποδαύλισε τὴν υλοποίησι τῆς ὅλης κινητοποίησεως⁹⁵⁶. Ὡστόσο, σε ἐπίσημο ἐπίπεδο, ὁ πρεσβευτὴς τῆς Ἑλλάδος στὸ Παρίσι, Διληγιάννης, διέψευσε κάθε ἀνάμιξι τῆς Ἀθήνας⁹⁵⁷. Τὴν ἴδια περίοδο πραγματοποιήθηκαν συλλαλητήρια υπέρ τῆς Ἐνωσεως σε ὅλες τὶς πόλεις τῆς Κρήτις, ἐνῶ σχετικὲς ἐνωτικὲς ἀποφάσεις δημοσιεύτηκαν στὴν ἐφημερίδα τῆς κυβερνήσεως, προκειμένου νὰ λάβουν ἐπίσημο χαρακτῆρα. Στις 29 Σεπτεμβρίου συγκλήθηκε ἡ Βουλὴ τῶν Κρητῶν. Ὁ πρόεδρος τῆς κυβερνήσεως Γ. Παπαμαστοράκης ἀνέβηκε στὸ βῆμα τῆς Βουλῆς, ἐμφανῶς συγκινημένος ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς στιγμὲς που ζούσε⁹⁵⁸. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τὰ πρακτικὰ τῆς Βουλῆς τῶν Κρητῶν, ἀνέφερε μεταξὺ ἄλλων:

---

⁹⁵⁴ Βασίλειον τῆς Ελλάδος, *Παράρτημα τῆς Εφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως ἐν Κρήτι*, Χανιά, 25 Σεπτεμβρίου 1908, ἀριθ. 3ος, Ἀνακοίνωσι τῆς Κυβερνήσεως τῆς Κρήτις στις 25 Σεπτεμβρίου 1908.

⁹⁵⁵ Βασίλειον τῆς Ελλάδος, *Παράρτημα τῆς Εφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως ἐν Κρήτι*, Χανιά, 26 Σεπτεμβρίου 1908, ἀριθ. 5ος, ἀριθ. Διατάγματος 4 τῆς 26ης Σεπτεμβρίου 1908. .

⁹⁵⁶ Γαρδίκι - Κατσιαδάκι, «Ἡ ἐλληνικὴ κυβέρνησι καὶ τὸ Κρητικὸ Ζήτημα: 1908», ὁ.π., σ. 353.

⁹⁵⁷ Εφ. Σκριπ, Ἀθήνα, 1 Οκτωβρίου 1908.

⁹⁵⁸ Σπύρος Μελάς, *Ἄπαντα*, τ. 9ος, κεφ. Η'.

«[...] ὁ Λαὸς τῆς Κρήτης [...] προέβη [...] εἰς τὸ νὰ διακηρύξη ἐνώπιον Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων διὰ πανδήμων καὶ ἐπιβλητικῶν συλλαλητηριῶν καὶ διὰ ψηφισμάτων αὐτοῦ τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Κρήτης καὶ τὴν ἔνωσιν αὐτῆς μετὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου καὶ νὰ προσκαλέσῃ τὴν Α.Μ. τὸν Βασιλέαν τῶν Ἑλλήνων ν' ἀναλάβῃ τὴν διακυβέρνησιν τῆς Νήσου. Ἡ Κυβέρνησις πιστὴ ἐντολοδόχος ὑμῶν καὶ πιστῶς διερμηνεύουσα καὶ σύμπαντος τοῦ Λαοῦ καὶ αὐτῆς τὰ αἰσθήματα, προέβη τὴν 24ην Σεπτεμβρίου 1908 εἰς τὸ ἐξῆς κήρυγμα:

Ἡ κυβέρνησις τῆς Κρήτης, διερμηνεύουσα τὸ ἀναλλοίωτον φρόνημα τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, κηρύσσει τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Κρήτης, καὶ τὴν ἔνωσιν αὐτῆς μετὰ τῆς Ἑλλάδος, ὅπως μετ' αὐτῆς ἀποτελέσει ἀδιαίρετον καὶ ἀδιάσπαστον Συνταγματικὸν Βασίλειον. Παρακαλεῖ τὴν Α.Μ. τὸν Βασιλέα τῶν Ἑλλήνων νὰ ἀναλάβῃ τὴν διακυβέρνησιν τῆς νήσου.

Δηλοί, ὅτι μέχρι τούτου, θὰ συνεχίσει νὰ κυβερνᾷ τὴν νήσον ἐν ὀνόματι τῆς Α.Μ. τοῦ Βασιλέως τῶν Ἑλλήνων, κατὰ τοὺς Νόμους τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου. Ἐντέλλεται πάσας τὰς Ἀρχὰς τῆς νήσου, ὅπως συνεπεία τοῦ ψηφίσματος τούτου, ἐξακολουθῶσι ν' ἀσκῶσι τὰ καθήκοντα τῆς ὑπηρεσίας αὐτῶν. Συνεπεία τοῦ ψηφίσματος τούτου καὶ τοῦ ἄρθρου 119 τοῦ Συντάγματος προέβη εἰς τὴν ἔκδοσιν Διατάγματος, καλοῦσα ὑμᾶς εἰς τὴν Ἑκτακτὸν Σύνοδον. Ἦδη, ἐπομένη τούτοις, προβαίνει εἰς τὰ ἐξῆς: Ἐν ὀνόματι τοῦ Βασιλέως τῶν Ἑλλήνων, ἡ Κυβέρνησις τῆς Κρήτης, ἔχουσα ὑπ' ὄψιν τὸ ἀπὸ 24 Σεπτεμβρίου 1908 κήρυγμα ἀποφασίζει καὶ διατάσσει: Κηρύσσει τὴν ἔναρξιν τῆς Β' Ἑκτάκτου Συνόδου τῆς Α' Βουλευτικῆς Περιόδου. Ὁ πρόεδρος ἀνακοινῶσιν τὸ παρὸν πρὸς τὴν Βουλὴν»⁹⁵⁹.

---

⁹⁵⁹ Βασίλειον τῆς Ἑλλάδος, *Παράρτημα τῆς Εφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως ἐν Κρήτῃ*, Χανιά, 2 Οκτωβρίου 1908, τεύχ. Α', ἀριθ. 9^{ος}, Ψήφισμα τῆς 29^{ης} Σεπτεμβρίου 1908 τῆς Βουλῆς τῶν Κρητῶν σχετικὰ μετὰ τὴν ἔνωσιν τῆς Κρήτης μετὰ τὴν Ἑλλάδα [Πρβλ. Παράρτημα Εικόνων, ἀρ. 24],

*Γεώργιος Παπαμαστοράκης,
πρόεδρος της κρητικής κυβέρνησης που πρωτοστάτησε στη μονομερή
ανακήρυξη της Ένωσης το 1908.*

[Πηγή: *Αρχείο Μανόλη Παπαμαστοράκη, πρώην λοκειάρχη, συγγραφέα.*]

Αξίζει να σημειωθεί ότι λίγες μέρες πριν από τη μονομερή ανακήρυξη της Ένωσης, η εφημερίδα *Εθνική* του Ηρακλείου, σε άρθρο της με τον τίτλο «Φαντασιοπληξία τουρκικής εφημερίδος περί Κρήτης» αναφέρθηκε σε προκλητικά δημοσιεύματα του τουρκικού τύπου που καλούσαν το σουλτάνο και την τουρκική κυβέρνηση να απαιτήσουν από τους Κρήτες να στείλουν κοινοβουλευτική αντιπροσωπεία στην Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να πάρει μέρος στις εργασίες της τουρκικής εθνοσυνέλευσης. Με αυτόν τρόπο επιχειρούσαν να αποτρέψουν κάθε απόπειρα ενωτικής πρωτοβουλίας, εμφανίζοντας την Κρήτη ως τουρκική κτήση. Η *Εθνική* απάντησε με οργή απέναντι στα δημοσιεύματα του τουρκικού τύπου, που επικαλούνταν προηγούμενο παράδειγμα του 1877, όταν, δηλαδή, κατά την τουρκική άποψη, οι Κρήτες έστειλαν αντιπροσώπους να συμμετάσχουν στο τουρκικό κοινοβούλιο, και αποκαλεί ανιστόρητο το συντάκτη του άρθρου αποδεικνύοντας με έγγραφα την πραγματικότητα.

Σύμφωνα με αυτά, οι Κρήτες ουδέποτε απέστειλαν πληρεξούσιους στην τουρκική εθνοσυνέλευση, ούτε το 1877. Μάλιστα, ενώ ο τότε γενικός διοικητής του νησιού Μουχτάρ πασάς είχε επιλέξει, χωρίς τη σύμπραξη των χριστιανών, τον Στέφανο Νικολαΐδη, προκειμένου να εκπροσωπήσει την

Κρήτη στο κοινοβούλιο της Κωνσταντινουπόλεως, ο τελευταίος αρνήθηκε κατηγορηματικά. Στην απάντησή του προς το γενικό διοικητή ανέφερε χαρακτηριστικά: «[...] Λυπούμαι μὴ δυνάμενος ἀποδεχθῆναι τὴν ἐκλογὴν ταύτην, ἣν ἀπεποιήθησαν ἐκ τῶν προτέρων οἱ χριστιανοὶ συμπατριῶται μου διὰ λόγους τοὺς ὁποίους πληρέστατα συμμερίζομαι [...]».

Θα αποτελούσε παράλειψη η μη αναφορά στην αντίδραση του διακρινόμενου για την καυστικότητα του λόγου του, Εμμανουήλ Παπαδερού, γνωστού και από τα γεγονότα του Θερίσου και από τη σκληρή επιστολή που είχε στείλει σε αντιπροσωπεία Κρητῶν βουλευτῶν, που πρόσκεινταν ιδεολογικά στον πρίγκιπα Γεώργιο. Χαρακτηριστικά, γράφει στην ίδια εφημερίδα του Ηρακλείου για το συντάκτη του άρθρου που αξιώνει να σταλούν Κρήτες βουλευτές στην τουρκική Βουλή: «[...] οὐδεμίαν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ὁ συντάκτης θὰ εἶνε ἐκ τῶν μανιωδῶν χασισοποτῶν καὶ ἐν στιγμῇ ἐξάρσεως ἐξ ἧς καταλαμβάνονται, οἱ χασισοπόται ὅτε μακαρίως ροφῶσι τὸν χασικλίδικον ναργηλὲν των, συνέλαβε τὴν τόσον παράδοξον, ὅσον καὶ ἀνόητον ιδέαν [...]»⁹⁶⁰.

Την ίδια χρονική στιγμή, ο πρόεδρος της κυβέρνησης Γεώργιος Παπαμαστοράκης, συμφώνησε με τις απόψεις του Ραγκαβή, υποστηρίζοντας ὅτι η κυβέρνησή του ἔπρεπε να συνεχίσει να ασκεί προσωρινά την εξουσία, καλώντας την αντίστοιχη ελληνική να αποδεχτεί την Ένωση. Από την ἄλλη, η αντιπολίτευση και ο Βενιζέλος εκμεταλλεύτηκαν τη σύσταση του Θεοτόκη, σύμφωνα με την οποία «στην εφαρμογή του σχεδίου του πραξικοπήματος [ὅπως ονομάστηκε η κίνηση για τη μονομερή ανακήρυξη της Ένωσης] θα ἔπρεπε να συμπράξει και η αντιπολίτευση, προκειμένου το κενό της εξουσίας από την απουσία του Αρμοστή να αναπληρωθεῖ με το σχηματισμὸ επαναστατικής κυβέρνησης». Μολονότι δεν εἶχε επιτευχθεῖ συμφωνία μεταξύ των κομμάτων, η αντιπολίτευση ἔφερε την κυβέρνηση προ τετελεσμένων γεγονότων. Οι βουλευτές των δύο κομμάτων του Βενιζέλου και του Λογιάδη συγκεντρώθηκαν στη Βουλή και σχημάτισαν Εκτελεστική Επιτροπή. Η κυβέρνηση Παπαμαστοράκη, προκειμένου να εκτονώσει την πολιτική κρίση που δημιουργήθηκε λόγω της ασυμφωνίας των πολιτικῶν Δυνάμεων, ἔσπευσε να αποδεχθεῖ το σχηματισμὸ της νέας «κυβέρνησης εθνικῆς ενότητος», να συγκαρτεῖ τα μέλη της και κύριως να παραιτηθεῖ, υπηρετώντας με τη στάση της αὐτὴν την «εθνικὴν υπόθεσιν»⁹⁶¹.

Με τη μονομερὴ ανακήρυξη της Ένωσης, η Κρητικὴ Βουλή προχώρησε στη συγκρότηση Πενταμελούς Εκτελεστικῆς Επιτροπῆς που θα κυβερνούσε στο ὄνομα του Ἑλληνα βασιλιά και σύμφωνα με το ελληνικὸ Σύνταγμα. Με το υπ' αριθ. 1 Διάταγμα της 2ας Οκτωβρίου 1908 συγκροτήθηκε

⁹⁶⁰ Εφ. *Εθνική*, Ηράκλειο, 10 Αυγούστου 1908. - Για τα δημοσιεύματα του τουρκικού τύπου πρβλ. και Γαρδίκια - Κατσιαδάκη, «Η ελληνική κυβέρνηση και το Κρητικὸ Ζήτημα: 1908», ὁ.π., σ. 352 και σημ. 22.

⁹⁶¹ Γαρδίκια - Κατσιαδάκη, ὁ.π., σ. 367-368.

«κυβέρνηση εθνικής ενότητας» αποτελούμενη από τον Μιχελιδάκη ως πρόεδρο και τους Βενιζέλο, Λογιαδάκη, Πωλογεώργη και Πετυχάκη ως μέλη, που αποφάσισε για την προσωρινή άσκηση της εκτελεστικής εξουσίας - μέχρις ότου η ελληνική κυβέρνηση θα αναλάμβανε τη διοίκηση της Κρήτης - και την ίδρυση πέντε Ανωτέρων Διευθύνσεων: α) της Δημόσιας Ασφάλειας, β) της Δικαιοσύνης και των Εξωτερικών, γ) των Οικονομικών, δ) των Εσωτερικών και ε) της Παιδείας⁹⁶². Η νέα κυβέρνηση που προέκυψε μετά το 1908 μετονομάστηκε σε «Εκτελεστική Επιτροπή» και όχι «Συμβούλιον του Ηγεμόνος ή του Αρμοστού» (όπως ονομάζονταν οι κυβερνήσεις επί αρμοστείας Γεωργίου και Αλέξανδρου Ζαΐμη), ενώ οι άλλοτε σύμβουλοι μετονομάστηκαν σε επιτρόπους⁹⁶³.

Ο πρώην πρόεδρος της κρητικής κυβέρνησης Γεώργιος Παπαμαστοράκης και το μέλος της Εμμανουήλ Μοδάτσος όχι μόνο δεν εξέφρασαν τη δυσαρέσκειά τους για την πολιτική μεταβολή, αλλά στο πλαίσιο της εθνικής σύμπνοιας δήλωσαν δημόσια ότι θα παρείχαν την υποστήριξή τους στη νέα κυβέρνηση και κάλεσαν τους πολιτικούς του φίλους να πράξουν το ίδιο⁹⁶⁴.

Οι Δυνάμεις αρχικά αντέδρασαν στη μονομερή ανακήρυξη, στη συνέχεια την αναγνώρισαν σιωπηρά. Με επίσημη διακοίνωσή τους προς την Εκτελεστική Επιτροπή, που δημοσιεύτηκε στην *Εφημερίδα της Κυβέρνησης*, ανέφεραν τα ακόλουθα: «Αἱ Προστάτιδες Δυνάμεις θεωροῦσι τὴν ἔνωσιν τῆς Κρήτης μετὰ τῆς Ἑλλάδος ὡς ἐξαρτωμένην ἐκ τῆς συναινέσεως τῶν Δυνάμεων, αἵτινες ἀνέλαβον ὑποχρεώσεις ἀπέναντι τῆς Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας. Ἐν τούτοις δὲν θ' ἀπείχον ἀπὸ τοῦ νὰ ἀποβλέψωσι μετ' εὐμενείας πρὸς τὴν συζήτησιν τοῦ ζητήματος τούτου μετὰ τῆς Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας, ἐὰν ἡ τάξις διατηρηθῇ ἐν τῇ Νήσῳ καὶ ἂν ἐξ ἄλλου ἢ προστασία τοῦ μουσουλμανικοῦ πληθυσμοῦ ἐξασφαλισθῇ»⁹⁶⁵.

Συμπερασματικά, η αρμοστεία του πολιτικά μετριοπαθῆ Αλέξανδρου Ζαΐμη υπῆρξε μία περίοδος κατά την οποία ο ρόλος των κρητικών κυβερνήσεων ισχυροποιήθηκε μέσα και από τις νέες νομοθετικές ρυθμίσεις, η

---

⁹⁶² Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 2 Οκτωβρίου 1908, τεύχ. Α', αριθ. 10, Διάταγμα υπ' αριθ. 1 της 2ας Οκτωβρίου 1908 για την ίδρυση των Ανωτέρων Διευθύνσεων και τον καθορισμό των αρμοδιοτήτων τους.

⁹⁶³ Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 2 Οκτωβρίου 1908, τεύχ. Α', αριθ. 10, Διάταγμα υπ' αριθ. 1 της 2ας Οκτωβρίου 1908 για την ίδρυση των Ανωτέρων Διευθύνσεων και τον καθορισμό των αρμοδιοτήτων τους, άρθρο 9.

⁹⁶⁴ Εφ. *Εμπρός*, Αθήνα, 5 Οκτωβρίου 1908. Αξίζει να σημειωθεί ότι, όπως επισημαίνεται στο ίδιο φύλλο της εφημερίδας, η ολιγομελής Ισραηλιτική Κοινότητα Χανίων, αντίθετα με τους μουσουλμάνους, είχε ταχθεί υπέρ της Ένωσης.

⁹⁶⁵ Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 15 Οκτωβρίου 1908, τεύχ. Α', αριθ. 14^{ος}, Διακοίνωση των προξένων των Μεγάλων Δυνάμεων της 15/28 Οκτωβρίου 1908 προς την Εκτελεστική Επιτροπή.

πολιτική ζωή σταδιακά ομαλοποιήθηκε, το πολίτευμα έγινε περισσότερο δημοκρατικό και φιλελεύθερο με την ψήφιση του νέου Συντάγματος, το αίτημα, όμως, για Ένωση αναφανδόν παρέμεινε πάγιο και εκκρεμές.

Οι κρητικές κυβερνήσεις ορίζονταν από τον ίδιο τον Αρμοστή και μάλιστα τα μέλη εκείνα που θεωρούσε ο ίδιος ότι θα μπορούσαν να ανταποκριθούν στο ρόλο που θα τους ανέθετε. Γι' αυτό και κατά καιρούς υπήρξαν διάφορες δυσαρέσκεις προς το πρόσωπό του, λ.χ. από τον Μιχελιδάκη. Αποστολή του αρμοστή ήταν να διατηρήσει την ηρεμία στο νησί, να προστατεύσει τους Τουρκοκρητικούς και να κερδίσει την εμπιστοσύνη των Δυνάμεων. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι σε γενικές γραμμές το κατάφερε μέχρι την ανακήρυξη της Ένωσης, το 1908.

Τον πρώτο καιρό της αρμοστείας του Ζαΐμη, τόσο ο ίδιος, όσο και η κρητική κυβέρνηση και η Βουλή ασχολούνταν με ζητήματα εσωτερικής πολιτικής και κυρίως με την κατάρτιση και την ψήφιση του Συντάγματος και την εξομάλυνση της εσωτερικής πολιτικής κατάστασης της νήσου, που είχε δεχτεί κλυδωνισμούς από την προσωπική διάσταση πρίγκιπα Γεωργίου - Βενιζέλου. Η ενασχόληση με ζητήματα εσωτερικής πολιτικής δεν προϋποθέτει ότι στο νησί ξεχάστηκε ή αποδυναμώθηκε το ενωτικό αίτημα.

Η βενιζελική παράταξη δεν θα μπορούσε να εμφανιστεί δυσαρεστημένη, καθώς η παρουσία του Ζαΐμη, οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στα αποτελέσματα της Επανάστασης του Θερίσου. Αντίθετα, η παράταξη που πρόσκεινταν στο Μιχελιδάκη και που είχε αγαστή συνεργασία με την προηγούμενη διοίκηση του Γεωργίου είχε λόγους να μην αντιμετωπίζει με ενθουσιασμό αυτήν την αλλαγή στην Αρμοστεία. Οι Μιχελιδάκης και Κούνδουρος ένιωθαν παραγκωνισμένοι από τη μη ενεργή ανάμιξή τους στις κρητικές κυβερνήσεις και επιδίωκαν να ανατεθούν πολιτικά αξιώματα στην παράταξή τους.

Ωστόσο, η αντιπαράθεση αυτή δεν ήταν τόσο έντονη, ώστε να οδηγήσει σε ακρότητες από μέρους των πολιτικών. Οι συγκυρίες της εποχής έδωσαν το έναυσμα για παραμέριση των όποιων πολιτικών φιλοδοξιών, προκειμένου να προωθηθεί το ενωτικό αίτημα. Πρωταγωνιστής των εξελίξεων υπήρξε ο Γεώργιος Παπαμαστοράκης που χρημάτισε πρώτος μόνιμος πρόεδρος της κρητικής κυβέρνησης. Σε ψήφισμα που εξέδωσε η κυβέρνηση των Παπαμαστοράκη, Παυλογεώργη, Μοδάτσου, κηρύχθηκε η ανεξαρτησία της Κρήτης και η ένωση με την Ελλάδα. Λίγο αργότερα συγκροτήθηκε κυβέρνηση «εθνικής ενότητας», καθώς οι Βενιζέλος και Λογιάδης προκατέλαβαν τους κυβερνητικούς βουλευτές και τους έφεραν προ τετελεσμένων γεγονότων. Συγκροτήθηκε νέα κυβέρνηση στην οποία θα συμμετείχαν πολιτικοί και των δύο παρατάξεων. Στο διάγγελμα της κυβέρνησης διατυπώθηκε η «σύμπνοια» και η «ομοφωνία» που επικράτησε ανάμεσα στους πολιτικούς, και η κυβέρνηση κάλεσε τον κρητικό λαό και ιδιαίτερα τους χριστιανούς να ακολουθήσουν το παράδειγμά της και να δείξουν σύνεση και μετριοπάθεια, τηρώντας την τάξη και σεβόμενοι τη θέση των μουσουλμάνων συμπολιτών τους.

Τέλος, οι Δυνάμεις, αρχικά, αντέδρασαν στην ανακήρυξη της Ένωσης, στη συνέχεια, όμως, ανέχτηκαν τη διαμορφωθείσα πολιτική κατάσταση. Η προσπάθεια της ελληνικής κυβέρνησης να προβεί σε μυστική συνεννόηση με το Νεοτουρκικό Κομιτάτο, προκειμένου «να ανταλλάξει» την Ένωση με την παροχή στην Πύλη στρατιωτικής βοήθειας σε περίπτωση πολέμου με τη Βουλγαρία⁹⁶⁶, ναυάγησε, καθώς η ένταση στις σχέσεις Οθωμανικής Αυτοκρατορίας - Βουλγαρίας υποχώρησε⁹⁶⁷.

---

⁹⁶⁶ Εφ. *Εμπρός*, Αθήνα, 29 Σεπτεμβρίου 1908: Την περίοδο εκείνη 100.000 Βούλγαροι στρατιώτες είχαν μετακινηθεί στα σύνορα με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, γεγονός που είχε θορυβήσει τους Νεότουρκους.

⁹⁶⁷ Γαρδίκια - Κατσιαδάκη, «Η ελληνική κυβέρνηση και το Κρητικό Ζήτημα: 1908», *ό.π.*, σ. 370-371.

Η Ημιαυτόνομη Εκκλησία Κρήτης στο πλαίσιο της Κρητικής Πολιτείας και του ενωτικού αιτήματος, 1898-1908

Η Ορθόδοξη Εκκλησία της νήσου δεν έμεινε αμέτοχη από τις πολιτικές εξελίξεις στο νησί και διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στο ζήτημα της Ένωσης. Αξίζει να σημειωθεί πως η οθωμανική παρουσία στην Κρήτη άλλαξε τη θρησκευτική κατάσταση της νήσου και αποκατέστησε την ορθόδοξη εκκλησία που είχε δεχτεί διώξεις κατά τη διάρκεια της βενετικής κυριαρχίας. Ο σουλτάνος για τους δικούς του πολιτικούς λόγους που σχετίζονταν με τον έλεγχο της θρησκευτικής ομάδας των ορθοδόξων, του Rum Millet, επέτρεψε στους χριστιανούς Κρήτες την εκλογή ορθόδοξων ιεραρχών από το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Το τελευταίο στήριξε την ορθόδοξη εκκλησία της Κρήτης με πολλούς τρόπους. Ανάμεσα σε αυτούς ήταν και η ίδρυση αρκετών σταυροπηγιακών μονών, που ανήκαν στην άμεση πνευματική δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, και κατ' επέκταση απολάμβαναν την προστασία του, όφειλαν, όμως, να του παρέχουν ετήσιο, συνήθως, φόρο⁹⁶⁸.

Ωστόσο, με τις πρώτες επαναστατικές κινητοποιήσεις, οι οθωμανικές αρχές του νησιού στράφηκαν εναντίον των πνευματικών ηγετών των χριστιανών της νήσου. Κατά τη διάρκεια της επανάστασης του 1821, η Εκκλησία της Κρήτης έχασε τους εκκλησιαστικούς της ηγέτες. Οι οθωμανικές αρχές δολοφόνησαν το Μητροπολίτη Κρήτης και πέντε επισκόπους, προκειμένου να αποθαρρύνουν τους χριστιανούς επαναστάτες. Η Εκκλησία της Κρήτης έμεινε ακέφαλη για δύο χρόνια. Το 1823, το Οικουμενικό Πατριαρχείο, με τη συναίνεση του σουλτάνου Μαχμούτ, εξέλεξε τον Καλλίνικο εξ Αγκιάλου στη θέση του Μητροπολίτη Κρήτης, ο οποίος και προσάρτησε στη Μητρόπολη την Επισκοπή Κνωσού. Ο Μητροπολίτης Κρήτης και μετέπειτα Οικουμενικός Πατριάρχης Διονύσιος Χαριτωνίδης θεμελίωσε το μητροπολιτικό ναό του Αγίου Μηνά στο Ηράκλειο, ο οποίος και εγκαινιάστηκε κατά τη διάρκεια της αρχιερατείας του τελευταίου μητροπολίτη της οθωμανικής περιόδου, Τιμοθέου Καστρινογιαννάκη.

Στο σημαντικό ρόλο της Εκκλησίας κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα αναφέρεται και ο πρόεδρος της Κρητικής Βουλής Αντώνιος

---

⁹⁶⁸ Σταυροπηγιακά και πατριαρχικά χαρακτηρίζονται τα μοναστήρια που δεν υπάγονται στο μητροπολίτη ή τον επίσκοπο της περιφέρειάς τους, αλλά στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Η ονομασία τους οφείλεται στο σταυρό που στέλνει το Πατριαρχείο, ο οποίος, κατά την έναρξη της οικοδόμησής τους, τοποθετείται στο θεμέλιο λίθο. Ο Πατριάρχης δικαιούται να ιδρύσει σταυροπηγιακά μοναστήρια σε όλες τις μητροπόλεις που βρίσκονται στη δικαιοδοσία του. Σε αυτά τα μοναστήρια δε μνημονεύεται το όνομα του μητροπολίτη ή του επισκόπου της περιφέρειας στην οποία βρίσκεται το μοναστήρι, αλλά το όνομα του Πατριάρχη. Οι ηγούμενοι αναφέρονται εγγράφως σε αυτόν και είναι υποχρεωμένοι να στέλνουν κάθε χρόνο ποσό χρημάτων ή χορηγία σε είδος. – Για την ορθόδοξη Εκκλησία της νήσου βλ. και το βιβλίο του Θεοχ. Δετοράκη, *Ιστορία της Κρήτης*, ό.π., Κεφάλαιο ΙΑ'.

Μιχελιδάκης. Συγκεκριμένα, αναφέρει χαρακτηριστικά: «[...] Από τοῦ 1870 μέχρι τοῦ 1878 ἤρξατο ἡ ἐγκαθίδρυσις τῶν Μουσῶν εἰς τὴν Κρήτην. Ἄς εἶναι, κύριοι, εὐλογημένη ἡ μνήμη πάντων ἐκείνων, οἱ ὅποιοι ἐπροικοδότησαν τὰς μονὰς τῆς Κρήτης μὲ τὰ κτήματα, τὰ ὅποια τώρα ἔχουσιν, ἄς εἶναι εὐλογημένοι οἱ μοναχοὶ ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι μὲ θυσίαν τῆς ζωῆς τῶν καὶ μὲ τόσας κακουχίας ἠῤῥησαν τὰς ιδιοκτησίας τῶν μοναστηρίων, διότι αὐτὰ τὰ κεφάλαια τὰ ὅποια ἐποριζόμεθα ἐκ τῶν μονῶν τότε, ἐχρησίμευσαν ὡς πρώτη ἀφειτηρία τῆς δημιουργίας σχολείων – δύο τάξεων γυμνασίου, ἑλληνικῶν σχολείων τινῶν καὶ πολλῶν δημοτικῶν σχολείων εἰς ὅλας τὰς ἐπαρχίας [...]»⁹⁶⁹.

Με την εκδημία του μητροπολίτη Τιμοθέου Καστρινογιαννάκη δημιουργήθηκε το λεγόμενο «Μητροπολιτικό Ζήτημα» που έχει να κάνει με την πλήρωση της θέσης του Μητροπολίτη Κρήτης, λίγο πριν από την παραχώρηση Αυτονομίας, αλλά και την πρώτη περίοδο της Κρητικής Πολιτείας. Αρχικά, το Οικουμενικό Πατριαρχείο εξέφρασε την άποψη να αναβάλει την εκλογή του Μητροπολίτη Κρήτης, μέχρι να σταθεροποιηθεί η πολιτική κατάσταση στο νησί. Τελικά, λόγω της κρισιμότητας της κατάστασης, αναγκάστηκε να προχωρήσει στην εκλογή του. Παράλληλα, την περίοδο πριν από την εκλογή του νέου μητροπολίτη, εκφράστηκε η άποψη να εκλέξει το Μητροπολιτικό Κρήτης η Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδας, καθώς μ' αυτόν τον τρόπο η Ένωση θα παρουσιαζόταν ως τετελεσμένο γεγονός σε εκκλησιαστικό και κατ' επέκταση σε πολιτικό επίπεδο. Ανεστάλη όμως μία τέτοια προοπτική, λόγω του Ελληνοτουρκικού Πολέμου⁹⁷⁰.

Το 1898, το Οικουμενικό Πατριαρχείο, με καθυστέρηση ενός έτους, προέκρινε για τη θέση του Μητροπολίτη Κρήτης τον επίσκοπο Λάμπης και Σφακίων Ευμένιο Ξηρουδάκη. Η επιλογή του Ευμενίου βρίσκεται σε συνάρτηση με την επικράτηση στο Πατριαρχείο εκείνη την περίοδο των αντιωακεμιστών ομοϊδεατών του⁹⁷¹. Οι αντιωακεμιστές ήταν κοντά στο καθεστώς της Φωτισμένης Δεσποτείας (εξ ου και οι καλές σχέσεις Ευμενίου – Γεωργίου, μετά το 1902), αδυνατούσαν να παρακολουθήσουν τις νέες εξελίξεις της εποχής, να έρθουν κοντά στον λαό και να αποδεχτούν τα αιτήματά του. Στον αντίποδα αυτής της ιδεολογίας βρίσκονταν οι ιωακειμιστές. Οι τελευταίοι ήταν ρεαλιστές, κοντά στο λαϊκό στοιχείο, το οποίο επιθυμούσαν να ισχυροποιήσουν. Εκπρόσωπος αυτής της αντίληψης στην Κρήτη υπήρξε ο επίσκοπος Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου Διονύσιος Καστρινογιαννάκης, ετεροθελής αδελφός του πρώην μητροπολίτη Κρήτης Τιμοθέου

⁹⁶⁹ Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, έτος Α', τεύχος Δ', *Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής*, Περίοδος Α', Συνεδρίασις ΜΘ', 13 Ιουλίου 1901, σ. 1063.

⁹⁷⁰ Μητροπολίτης Ανδρέας Νανάκης, *Το Μητροπολιτικό Ζήτημα και η εκκλησιαστική οργάνωση της Κρήτης (1897-1900)*, Κατερίνη 1995, σ. 182.

⁹⁷¹ Πρβλ. Α. Nanakis, "Venizelos and Church - State Relation", στο *ELeftherios Venizelos: The Trials of a statesmanship*, ό.π., σ. 349-350.

Καστρινογιαννάκη και δυναμική προσωπικότητα με στενές σχέσεις με τον Ελευθέριο Βενιζέλο.

Ο μητροπολίτης Κρήτης Ευμένιος, πολιτικός αντίπαλος του Βενιζέλου
[Πηγή: Αρχείο Οικογένειας Αντωνίου Μιχελιδάκη]

Στο Μητροπολιτικό Ζήτημα ενεπλάκησαν και οι πολιτικές δυνάμεις της Κρήτης. Τα περισσότερα μέλη του Εκτελεστικού (της προσωρινής κυβέρνησης) θεώρησαν την εκλογή και την ενδεχόμενη εγκατάσταση του Μητροπολίτη με σουλτανικό βεράτιο, ως παρέμβαση της Πύλης στην «αυτόνομη» Κρητική Πολιτεία. Αλλά και μετά την εγκατάσταση του Ευμενίου χωρίς βεράτιο, το Εκτελεστικό και στη συνέχεια τα περισσότερα μέλη του Ηγεμονικού Συμβουλίου ζήτησαν να ληφθεί υπόψη η γνώμη τους σχετικά με την εκλογή του Μητροπολίτη και μαζί με τον Πρίγκιπα δεν αναγνώριζαν, αρχικά, τον Ευμένιο. Καταλυτικός υπήρξε ο ρόλος του επισκόπου Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου Διονυσίου, που επηρέαζε τους περισσότερους επισκόπους της Συνόδου. Οι παραπάνω προσέβλεπαν στην αντικατάσταση του Ευμενίου από τον επισκοπο Κυδωνίας και Αποκορώνου Νικηφόρο - και στη συνέχεια από τον ίδιο. Από την άλλη το Οικουμενικό Πατριαρχείο στήριζε τον

Ευμένιο⁹⁷². Αξίζει να σημειωθεί ότι ο τελευταίος είχε διδάξει στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης και ήταν καθηγητής των περισσότερων από τους εκλογείς του⁹⁷³.

Η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας Κρήτης (επιστολικό δελτάριο της εποχής) [Πηγή: Αρχείο Οικογένειας Μιχελιδάκη]

Η αλήθεια είναι ότι από τη στιγμή που η πολιτική κατάσταση στο νησί δεν είχε σταθεροποιηθεί και η πολιτική σχέση των Κρητών με την Υψηλή Πύλη δεν ήταν ξεκάθαρη, η εκλογή του Μητροπολίτη Κρήτης, τη συγκεκριμένη χρονική φάση, ήταν ανεπίκαιρη. Μία τέτοια πράξη μπορούσε να θεωρηθεί ως παρέμβαση του σουλτάνου στα εκκλησιαστικά ζητήματα της Κρήτης μέσω του Πατριαρχείου που έδρευε στην Κωνσταντινούπολη. Επομένως, ήταν ανάγκη πρώτα να επιλυθεί το πολιτικό ζήτημα της Κρήτης και έπειτα να τακτοποιηθεί η εκκλησιαστική εκκρεμότητα, καθώς θα ανέκυπταν ζητήματα σχετικά με ρόλο του Πατριαρχείου και τα δικαιώματα του σουλτάνου.

Σύμφωνα με το δικηγόρο Ιωάννη Σκαλτσούνη, κάποιοι οπαδοί άλλου επισκόπου που επιθυμούσε να γίνει μητροπολίτης (υπονοώντας τον επίσκοπο

⁹⁷² Νανάκης, *Το Μητροπολιτικό Ζήτημα και η εκκλησιαστική οργάνωση της Κρήτης...ό.π.*, σ. 182. – Πρβλ. Α.Υ.Ε., 1898-1900, «Μητροπολιτικό Ζήτημα Κρήτης 1898-1900», φάκ. 2, στους οποίους περιέχονται σχετικά έγγραφα.

⁹⁷³ Ι. Σκαλτσούνης, *Απομνημονεύματα αναφερόμενα εις την Αναγέννησιν της Κρήτης*, Χανιά 1900, σ. 243. – Για τη σχέση Πολιτικής και Εκκλησίας βλ. και το άρθρο του Εμμανουήλ Χαλκιαδάκη, «Πολιτική και Εκκλησία στην Αυτόνομη Κρήτη: κοινές επιδιώξεις και διαφορετικές στρατηγικές στο πλαίσιο του Κρητικού Ζητήματος», *Κρητικά Χρονικά* 32 (2012), σ.231-249.

Ρεθύμνης Διονύσιο) διέσπειραν τη φημολογία πως η εκλογή του νέου μητροπολίτη έγινε, ύστερα από απαίτηση της οθωμανικής κυβέρνησης και πως η εγκαθίδρυσή του έπρεπε να νομιμοποιηθεί με σουλτανικό μπεράτιο (διάταγμα). Αυτή η φημολογία δίχασε τους χριστιανούς τη στιγμή που επιθυμούσαν να αποτινάξουν την οθωμανική κυριαρχία και να σταθεροποιήσουν το προσωρινό, γι' αυτούς, αυτόνομο καθεστώς. Από την άλλη, ο νεοεκλεγείς μητροπολίτης Ευμένιος, προκειμένου να διασκεδάσει τις εντυπώσεις που τον εμφάνιζαν ως τον εκλεκτό της Πύλης, τηλεγράφησε στο Πατριαρχείο, υποστηρίζοντας πως δε θα δεχόταν τη θέση του, εφόσον συνοδευόταν με σουλτανικό μπεράτιο. Παρόλες τις διαβεβαιώσεις του Ευμενίου, ο τελευταίος εγκαταστάθηκε στο Ηράκλειο, όπου και η έδρα της Μητρόπολης Κρήτης, πολύ πριν από την εγκατάσταση των αρχών της νεοσύστατης Κρητικής Πολιτείας, γεγονός που προκάλεσε πολιτική αναστάτωση στο νησί.

Το 1898, ο πρόεδρος του Εκτελεστικού, της προσωρινής δηλαδή κυβέρνησης της Κρήτης, Ιωάννης Σφακιανάκης, σε επιστολή του προς το γενικό πρόξενο της Ελλάδος Γεννάδη σημειώνει πως ο Μητροπολίτης Κρήτης έχει όχι μόνο θρησκευτικές, αλλά και πολιτικές αρμοδιότητες (σε οικονομικά, εκπαιδευτικά και οικογενειακά ζητήματα) και ως εκ τούτου, ο κρητικός λαός έπρεπε να εκφράσει την άποψή του σχετικά με την εκλογή του μητροπολίτη. Επιπρόσθετα, προκειμένου να δείξει τις ξεκάθαρες ενστάσεις της προσωρινής κρητικής κυβέρνησης αναφορικά με την εκλογή του Ευμενίου, προχώρησε ένα βήμα περισσότερο κατηγορώντας τον Οικουμενικό Πατριάρχη πως επηρεάστηκε από το σουλτάνο στην εκλογή του Μητροπολίτη Κρήτης. Στην πραγματικότητα, οι αντιρρήσεις του είχαν περισσότερο να κάνουν με τη χρονική στιγμή της εκλογής.

Όταν έφτασε ο Γεώργιος στην Κρήτη, το θέμα του Μητροπολίτη απασχολούσε και δίχαζε την κοινή γνώμη, γι' αυτό και δεν τον υποδέχτηκε ο εκλεγμένος μητροπολίτης, αλλά ο επίσκοπος Κυδωνίας και Αποκορώνου Νικηφόρος Ζαχαριάδης, ενώ ο Ευμένιος είχε λάβει εντολή από την Αθήνα να μην παρευρεθεί στην άφιξη του πρίγκιπα⁹⁷⁴. Μετά τις επαφές που είχε ο Γεώργιος με τον Ελευθέριο Βενιζέλο και τον Ιωάννη Σφακιανάκη, συμφώνησε στην άμεση μετάθεση του Ευμενίου και στην αντικατάστασή του από τον επίσκοπο Νικηφόρο⁹⁷⁵. Ο Ευμένιος σε επιστολή του προς τον αρχιμανδρίτη Παρθένιο Κελαϊδή θεωρούσε καταλυτικό το ρόλο του Σφακιανάκη σε αυτήν

---

⁹⁷⁴ Γ.Α.Κ. - Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, *Ιστορική Συλλογή* 25, 5, *Αρχείο αρχιμ. Παρθενίου Κελαϊδή*, (στο εξής Α.Π.Κ.) Ευμένιος προς Παρθένιο Κελαϊδή, Ηράκλειο, 11 Δεκεμβρίου 1898, αρ. εγγρ. 1516. Μεταξύ άλλων, ο μητροπολίτης Ευμένιος γράφει: «[...] έπρεπε να ποδοπατηθή ή Εκκλησία, να προσαχθῶ (sic) ὡς κακοῦργος εἰς (sic) Αθήνας, ἔνθα να λάβω τήν διαταγήν του (sic) να μη[ν] παρευρεθῶ κατὰ τήν ἡμέραν τῆς ὑποδοχῆς [του Αρμιοστή] οὔτε ἐν Ηρακλείῳ οὔτε ἐν Χανίοις! [...]».

⁹⁷⁵ Γ. Μανωλικάκης, *Ελευθέριος Βενιζέλος*, Αθήνα 1985, σ. 174-175.

την απόφαση⁹⁷⁶. Ο Γεώργιος, από την πλευρά του, επιζητούσε την επίλυση του εκκλησιαστικού ζητήματος, προκειμένου να ασχοληθεί με τα κατεξοχήν πολιτικά και αρχικά αντιμετώπιζε με συμπάθεια τον επίσκοπο Ρεθύμνης Διονύσιο, επιστήθιο φίλο του Βενιζέλου, με τον οποίο εκείνη την περίοδο διατηρούσε ακόμα φιλικές σχέσεις, ενώ δεν έτρεφε και τις καλύτερες των εντυπώσεων για τον Ευμένιο⁹⁷⁷.

Η αναστολή, όμως, της αναγνώρισης του Ευμενίου δεν επέτρεπε τη σύγκλιση της Συνόδου, προκειμένου να εγκρίνει τον Καταστατικό Χάρτη της Εκκλησίας της Κρήτης και να γίνει νόμος του κράτους. Μολονότι στο πρώτο Σύνταγμα υπήρχε η διάθεση για τη ρύθμιση του εκκλησιαστικού ζητήματος, κάτι τέτοιο δεν μπορούσε να γίνει χωρίς προηγούμενη αναγνώριση του Μητροπολίτη⁹⁷⁸. Υπό το πρίσμα αυτών των δεδομένων αναγνωρίστηκε με διάταγμα ο Ευμένιος ως Μητροπολίτης Κρήτης, στα 1900, και υπογράφηκε σύμβαση με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, σύμφωνα με την οποία ο μητροπολίτης Κρήτης εκλέγεται από την Ιερά Σύνοδο του Πατριαρχείου και στη συνέχεια αναγνωρίζεται από την Κρητική Πολιτεία. Σύμφωνα με το άρθρο 1 της Σύμβασης, «*Εν περιπτώσει χηρείας τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κρήτης, ὁ μὲν Ἡγεμὼν καλεῖ ὡς Τοποτηρητὴν τῆς Μητροπόλεως ἕνα ἐκ τῶν ἐν Κρήτῃ ἐπισκόπων καὶ προτείνει ἐκ τῶν αὐτῶν ἐπισκόπων τρεῖς, ἡ δὲ Ἱερὰ Σύνοδος διὰ Κανονικῶν ψήφων ἐκλέγει τὸν ἕνα ἐκ τῶν προτεινομένων ὡς Μητροπολίτην Κρήτης καὶ ἀναγγέλλει τοῦτο εἰς τε τὸν Ἡγεμόνα καὶ τὴν Ἐπισκοπικὴν Σύνοδον. Μετὰ τὴν κανονικὴν ταύτην ἐκλογὴν τοῦ Μητροπολίτου γίνεται ἡ ἐγκαθίδρυσις αὐτοῦ δι' Ἡγεμονικοῦ Διατάγματος*»⁹⁷⁹. Με την υπογραφή της Συμβάσεως ψηφίστηκε και ο Καταστατικός Νόμος της Εκκλησίας Κρήτης.⁹⁸⁰ Ο Καταστατικός Νόμος, που αποτέλεσε, ουσιαστικά, δημιούργημα του επισκόπου Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου Διονυσίου Καστρινογιαννάκη⁹⁸¹, κατοχύρωσε το συνοδικό θεσμό, με ένα μητροπολίτη και επτά επισκόπους, ρύθμισε επισκοπικά ζητήματα και καθόρισε τις σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας, ενώ μείωσε και

⁹⁷⁶ Α.Π.Κ., Ευμένιος προς Παρθένιο Κελαϊδῆ, Ηράκλειο, 18 Δεκεμβρίου 1898, αρ. εγγρ. 1517.

⁹⁷⁷ Α.Π.Κ., Ευμένιος προς Παρθένιο Κελαϊδῆ, Ηράκλειο, 16 Σεπτεμβρίου 1899, αρ. εγγρ. 1537.

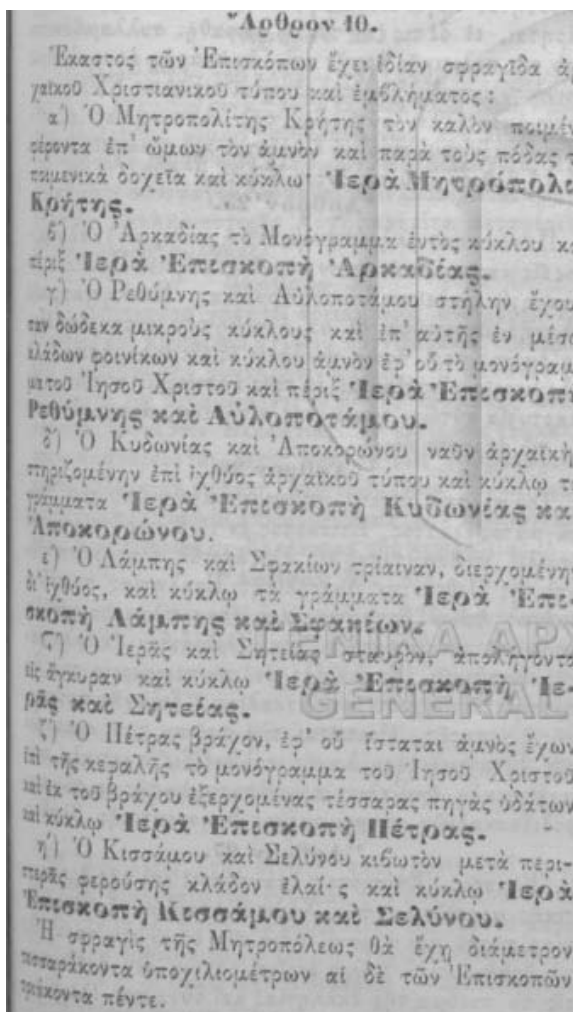
⁹⁷⁸ [Μητροπολίτη] Ανδρέα Νανάκη, *Εκκλησιαστικά Κρήτης*, ὁ.π., σ. 114-115.

⁹⁷⁹ Α. Nanakis, "Venizelos and Church - State Relation", ὁ.π., σ. 351. - Του ιδίου, *Το Μητροπολιτικό Ζήτημα... ὁ.π.*, σ. 183.- Του ιδίου, «Η σύμβαση μεταξύ του Μητροπολίτου Κρήτης Ευμενίου και του Ελ. Βενιζέλου και η σημασία της για την Εκκλησία της Κρήτης», *Κληρονομιά* 20 (1988), σ. 249-261. - Πρβλ. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 20 Δεκεμβρίου 1900, αριθ. 72, Διάταγμα «περί καταστατικού Νόμου της εν Κρήτη Ορθοδόξου Εκκλησίας».

⁹⁸⁰ Πρβλ. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 20 Δεκεμβρίου 1900, τεύχος Α', αριθ. 72, «Διάταγμα περί Καταστατικού Νόμου της εν Κρήτη Ορθοδόξου Εκκλησίας».

⁹⁸¹ Νικόλαος Παπαδάκης, *Ο Ιεροσητείας Αμβρόσιος*, Χανιά 1936, σ. 77-78.

τον αριθμό των μονών. Οι περισσότερες από τις τελευταίες ανασυστάθηκαν με τον Νόμο 553/1903⁹⁸².

[Πηγή: Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Χανιά, 20 Δεκεμβρίου 1900, αριθ. 72, Διάταγμα «περί καταστατικού Νόμου της εν Κρήτη Ορθοδόξου Εκκλησίας», άρθρο 10 (που καθορίζει τις σφραγίδες της Μητροπόλεως και των Επισκοπών)]

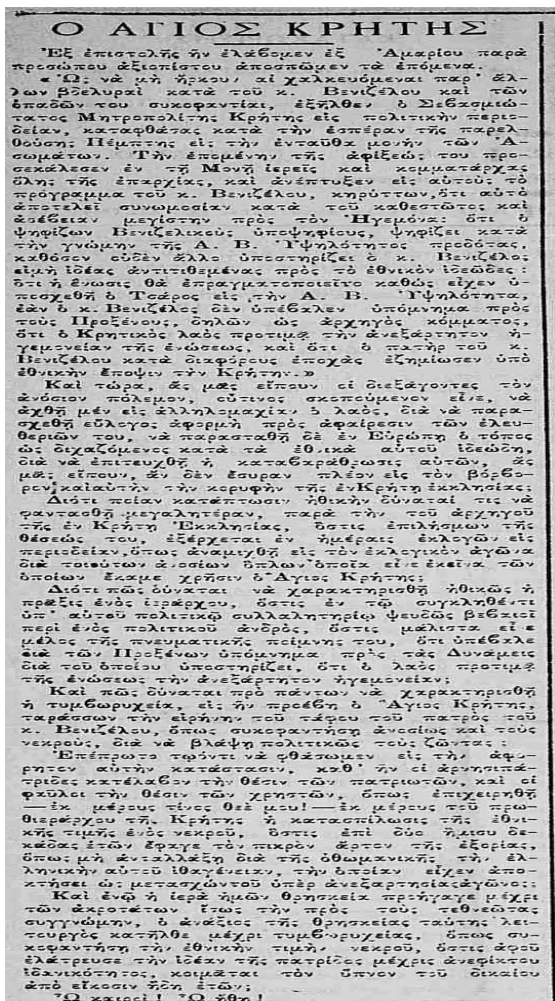
Υστερα από την απόλυση του Βενιζέλου, ο επίσκοπος Διονύσιος σε επιστολή του προς τον πρώτο του εξέφρασε την έκπληξή του για την απόλυση και του επεσήμανε, ίσως, προφητικά: «[...] οι άνθρωποι διώχουν αυτούς που ο Θεός τούς επιφυλάσσει μεγάλες θέσεις [...]»⁹⁸³. Με την αναγνώριση του

⁹⁸² Πρβλ. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 17 Ιουλίου 1903, Νόμος υπ' αριθ. 553 «Περί ανασυστάσεως Μονών».

⁹⁸³ A. Nanakis, "Venizelos and Church - State Relation", *ό.π.*, σ. 351.

Ευμενίου και την απόλυση του Βενιζέλου, ο Μητροπολίτης Κρήτης αποκατέστησε τις σχέσεις του με τον Πρίγκιπα και έγινε θερμός υποστηρικτής της πολιτικής του, εξαπολύοντας κατηγορίες προς τον Βενιζέλο και τον πατέρα του τελευταίου. Ο Βενιζέλος, τότε, ανταπάντησε σκληρά από τον Κήρυκα κατηγορώντας, με τη σειρά του, τον μητροπολίτη για «τυμβωρυχία», καθώς αναφέρθηκε συκοφαντικά στον πατέρα του προσβάλλοντας την μνήμη του⁹⁸⁴.

Δημοσίευμα Ελευθερίου Βενιζέλου εναντίον του Ευμενίου στον Κήρυκα των Χανίων

[Πηγή: Εφ. Κήρυξ, Χανιά, 14 Μαρτίου 1903.]

Για το άρθρο εκείνο ο Βενιζέλος καταδικάστηκε σε δεκαπενθήμερη φυλάκιση, την οποία, προκειμένου να δείξει την αυταρχικότητα της άλλης

⁹⁸⁴ Εφ. Κήρυξ, Χανιά, 14 Μαρτίου 1903. - Gibbons, *ό.π.*, σ. 71.

πλευράς, εξέτισε σκόπιμα, στις φυλακές Ιτζεδίν, αντί να ζητήσει την αναστολή της ή να επιδιώξει να εξαγοράσει την ποινή του. Σύμφωνα με σημειώσεις του συναγωνιστή του Βενιζέλου Κλέαρχου Μαρκαντωνάκη, ο πρώτος είχε αποχωρήσει από τη δίκη και καταδικάστηκε ερήμην⁹⁸⁵. Παράλληλα, διατάχθηκε το κλείσιμο της εφημερίδας του για τρίτη φορά μέσα σε ένα μήνα⁹⁸⁶. Αποτέλεσμα των παραπάνω ενεργειών ήταν η βενιζελική παράταξη να υποστεί συντριπτική ήττα στις εκλογές του 1903. Σύμφωνα με έκθεση του Βρετανού πρόξενου Graves, από τα 64 μέλη της Βουλής τα 52 πρόσκεινταν στον πρίγκιπα Γεώργιο⁹⁸⁷.

Από ό,τι φαίνεται οι περισσότεροι αρχιερείς, και ιδιαίτερα οι επίσκοποι Ρεθύμνης και Πέτρας, υπήρξαν θερμοί υποστηρικτές του Βενιζέλου και της πολιτικής του⁹⁸⁸. Αντίθετα, ο μητροπολίτης Ευμένιος Ξηρουδάκης υποστήριζε τον πρίγκιπα Γεώργιο και τη συντηρητική παράταξη⁹⁸⁹. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τα απομνημονεύματα του Γεωργίου, αναφορικά με τους επισκόπους Τίτο και Διονύσιο, επισημαίνονται από τον ίδιο τον αρμοστή τα ακόλουθα:

«[...] Αμφότεροι οί εν λόγω Έπίσκοποι ἦσαν μορφωμένοι καὶ κατὰ τὰ ἄλλα ἱκανοὶ ἱεράρχαι, ἀλλὰ ἔπασχαν καὶ οἱ δύο ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴν ἐκείνην ἀρρώστιαν τῆς πολιτικῆς [...]. Καὶ συνεχίζει «[...] Ἦλθαν [...] νὰ μὲ συναντήσουν καὶ νὰ προσφέρουν τὰς ὑπηρεσίας τῶν καὶ τὴν μεσολάβησίν των μεταξὺ Βενιζέλου καὶ ἐμοῦ. Αἱ πεποιθήσεις των δὲν ἦσαν ἀντίθετοι πρὸς τὴν Ἐνωσιν τῆς Κρήτης μὲ τὴν Ἑλλάδα, ἀντελαμβάνοντο δὲ καλῶς ὅτι ὁ Βενιζέλος διὰ τῆς προτάσεώς του περὶ Ἡγεμονίας εἶχε διαπράξει σφάλμα, πὺν ἐπεβάλλετο νὰ διορθωθῆ προτοῦ ἐπέλθουν σοβαραὶ συνέπειαι.». Ο αρμοστής απάντησε αρνητικά στις μεσολαβητικές προσπάθειές τους και όταν επανήλθαν «[...] ἐφαίνοντο ἀποροῦντες καὶ στενοχωρημένοι, παρὰ ταῦτα, ὅμως, τὸ κομματικὸν τῶν πνεῦμα ἐπεκράτησε τοῦ πατριωτισμοῦ των καὶ [...] παρέμειναν ὄπαδοὶ τοῦ Βενιζέλου.[...].».

⁹⁸⁵ Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», *Συλλογή Κλέαρχου Μαρκαντωνάκη* (στο εξής Σ.Κ.Μ.), φάκ. 1, Σημειώσεις του Κλέαρχου Μαρκαντωνάκη σχετικά με τη δίκη του Βενιζέλου χ.χ.

⁹⁸⁶ Λιλή Μακράκη, «Η περίοδος της Αυτονομίας. Θέρισο: η σκηνοθετημένη εξέγερση», *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, (επιμ.) Θ. Βερέμης - Ηλίας Νικολακόπουλος, Αθήνα 2005, σ. 58.

⁹⁸⁷ F.O. 78/5281, γενικός πρόξενος Graves προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 2 Απριλίου 1903.

⁹⁸⁸ Πρβλ. Ανδρέα Νανάκη, «Η στάση της Εκκλησίας της Κρήτης στο κίνημα του Θερίσου (1905)», *Θέρισσον 1905* (=Πρακτικά Συνεδρίου), ό.π., σ. 75-76: «[...] Οι επίσκοποι Ρεθύμνης Διονύσιος, Πέτρας Τίτος, Κισάμου Δωρόθεος, και λίγο μετά ο Ρεθύμνης Χρυσανθος, όλοι τους στενοί συνεργάτες του Βενιζέλου, και οι δυναμικότεροι εκφραστές της ελληνικής εθνικής ιδέας στην Κρήτη [...]».

⁹⁸⁹ Chalkiadakis, *The Political Status of the Cretan State, 1998-1913: Autonomy under dispute*, op. cit., σ. 46.

Μάλιστα, ο πρίγκιπας Γεώργιος προχωρά ένα βήμα περισσότερο και, εκτός από έλλειψη πατριωτισμού και για κομματισμό, κατηγορεί τον επίσκοπο Διονύσιο για φανατικό βενιζελισμό, υποστηρίζοντας πως ο Ρώσος συνταγματάρχης του Ρεθύμνου (Ορμπάνοβιτς) τού είχε δηλώσει πως ούτε ο επίσκοπος Ρεθύμνης ούτε ο Βενιζέλος επιθυμούσαν την Ένωση, καθώς με αυτόν τον τρόπο η Κρήτη θα έχανε ένα μέρος της ανεξαρτησίας της. Ενισχύοντας την άποψή του, αναφέρει ότι το 1901, κατά τη διάρκεια της Επετείου του Αρκαδίου, ο Διονύσιος εκφώνησε λόγο με τον οποίο καλούσε το λαό να πάρει το μέρος του Βενιζέλου ως προς τις θέσεις του για τη διευθέτηση του Κρητικού Ζητήματος⁹⁹⁰. Οι παραπάνω απόψεις του Γεωργίου, παρά την ενδεχόμενη υπερβολή τους, φανερώνουν τις τεταμένες σχέσεις του με τον επίσκοπο Ρεθύμνης. Για τον τελευταίο δεν μπορούν να αμφισβητηθούν τα πατριωτικά του αισθήματα και η σφοδρή επιθυμία του για την Ένωση, όπως αποκρυσταλλώνεται και στους διασωθέντες πανηγυρικούς λόγους του⁹⁹¹.

Στο Ηράκλειο γύρω στους 100 πολίτες, που υποστήριζαν τους επαναστάτες, τέθηκαν υπό αστυνομική επιτήρηση, σύμφωνα με Στρατιωτικό Νόμο. Ο ρόλος του μητροπολίτη Ευμενίου στην υλοποίηση αυτής της απόφασης υπήρξε καθοριστικός. Οι προαναφερθέντες όφειλαν να υπογράψουν έγγραφο υποταγής και αφοσίωσης στον Αρμοστή και να ορκιστούν ενώπιον του μητροπολίτη Ευμενίου αναφορικά με τη μελλοντική στάση τους. Ο Ευμένιος θα διαβίβαζε το έγγραφο στον πρόεδρο του Στρατοδικείου που θα αποφαινόταν για το αν θα λάμβαναν «δίπλωμα ασυλίας από πάσης υποψίας και επιτηρήσεως»⁹⁹².

Παρόλα αυτά, πολλοί υπήρξαν οι κληρικοί που συμμετείχαν στο κίνημα του Θερίσου. Ο αρχιμανδρίτης Ιάκωβος Πλουμής από το Ρέθυμνο, που συμμετείχε στο κίνημα και δεν μνημόνευε ως κληρικός τον Γεώργιο, ο ιερέας Βασίλειος Παπαδάκης από τον Άγιο Κωνσταντίνο Ρεθύμνου, τον οποίο ο Ευμένιος είχε χαρακτηρίσει «κομματάρχη», και άλλοι ιερείς και διάκονοι που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο στάθηκαν στο πλευρό των επαναστατών⁹⁹³.

Σημαντικός υπήρξε και ο ρόλος του παπά Στέφανου Προβατάκη από τις Αγίες Παρασκιές Ηρακλείου. Ο παπά Στέφανος Προβατάκης υπήρξε ο κατεξοχήν υποστηρικτής της ιδεολογίας του Βενιζέλου και πρωτεργάτης του

---

⁹⁹⁰ Πρβλ. Πρίγκιπας Γεωργίου της Ελλάδος, *ό.π.*, σ. 148-149.

⁹⁹¹ Πρβλ. *Λόγο πανηγυρικό του Θεοφιλεστάτου Επισκόπου Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου κυρίου κυρίου Διονυσίου επί τη εορτή του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ρεθύμνης και επετείου της ολοκαυτώσεως του Αρκαδίου, 8η Νοεμβρίου 1902*, Χανιά (Τυπογραφείο Εμμ. Δ. Φραντζεσκάκη) 1902. - *Λόγος Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου Διονυσίου*, Πειραιάς (Τύποις Εφημερίδος «Χρονογράφος») 1905.

⁹⁹² Εφ. *Το Θέρισο*, Θέρισο, 3 Οκτωβρίου 1905.

⁹⁹³ Ιστορικό Αρχείο Ι.Α.Κ., ενότητα «*Αλληλογραφία*», φάκ. 12 (1905), υποφάκ. 4, αρ. εγγρ. 3321, Ο Κρήτης Ευμένιος προς τον επίσκοπο Ρεθύμνης Διονύσιο, Ηράκλειο, 17 Οκτωβρίου 1905.

επαναστατικού κινήματος στο Ηράκλειο. Εξαιτίας αυτής της συμπεριφοράς του τιμωρήθηκε από τον Ευμένιο με εξάμηνη αργία⁹⁹⁴ και δεν ήταν ο μόνος.

Κατά την επανάσταση του Θερίσου, το ιεροδιδασκαλείο της Αγίας Τριάδας στα Χανιά είχε ταχθεί στο πλευρό των επαναστατών. Γι' αυτό και ο σχολάρχης του, αρχιμανδρίτης Χρύσανθος Τσεπετάκης, άλλοτε προσωπικός ιερέας του πρίγκιπα Γεωργίου, και μετέπειτα επίσκοπος Ρεθύμνης, αποπέμφθηκε από τον πρίγκιπα μαζί με κάποιους καθηγητές της σχολής⁹⁹⁵.

Τέλος, αξίζει να σημειωθεί η απάντηση που έδωσε ο ιερέας του χωριού Έλους Κισάμου προς τον Γεώργιο αναφορικά με τον Βενιζέλο. Συγκεκριμένα ανέφερε:

«Υψηλότατε, δεν έχετε δίκιο νὰ χαρακτηρίζετε τὸ Βενιζέλον προδότην. Λάθος σὰς τὸ εἶπαν. Ὁ Βενιζέλος ἔχει φάει τὸ μπαρούτι μὲ τις φουῦχτες καὶ ἔχει ἐργαστεῖ καὶ μὲ τὸ ὄπλο καὶ μὲ τὴν πένα γιὰ νὰ ἀπελευθερωθοῦμε. Ἐγὼ, Υψηλότατε, ὡς λειτουργὸς τοῦ Υψίστου ἔχω ὑποχρέωσιν νὰ εἶμαι εἰρηνοποιὸς καὶ νὰ ἐπαναλαμβάνω ἀπὸ τοῦ Ἱεροῦ Βήματος «Εἰρήνη πᾶσι». Μὲ ὅλην τὴν ἀγάπην καὶ τὴν ἀφοσίωσιν εἰς τὴν ἡμετέραν Υψηλότητα, τὴν ὁποῖαν ζωηροτάτην αἰσθάνομαι, δὲν θὰ γίνω κομματάρχησ οὔτε τοῦ Βενιζέλου οὔτε τῆς Υψηλότητός σας [...]»⁹⁹⁶.

Η εικόνα αυτής της αντιπαράθεσης ιεραρχών και ιερέων με τον πρίγκιπα έρχεται σε αντίθεση με τις προσδοκίες που είχε γεννήσει στον κλήρο, στην αρχή της θητείας του. Χαρακτηριστικό είναι το ποιητικό έργο του Κρητικού μοναχού της Χάλκης Γερμανού Γεωργιάδη με τίτλο *Κρητική Μούσα*, που αφιερώνει στον Γεώργιο -και δεν είναι ο μόνος που αφιερώνει έργα του στον Αρμοστή- και στο οποίο αναφέρεται στην επίσκεψη του Γεωργίου στο Αρκάδι, που πραγματοποιήθηκε το 1899. Σε αυτό, μεταξύ άλλων, αναφέρει:

«[...] Εἰς τὸ σεπτὸν προσκύνησμά 'ς τοῦ Ἀρκαδιοῦ τὴν πόρτα,

Ἴσταται Ἕλλην πρίγκηπας σ' αὐτὴν τὴν ἀγίαν ὄρα.

Ὁ εὐσεβὴς ἠγούμενος καὶ ὁ γραμματισμένος,

Γαβριὴλ καὶ αὐτὸς 'χει τόνομα ὡς κι' ὀλοκαυτωμένος. [...]».

Και συνεχίζει αναφερόμενος στα δώρα, ιδιαίτερα στην εικόνα των Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης, και στις ευχές προς τον πρίγκιπα:

«[...] Εἰκόνα 'πο κυπάρισσον ἀπ' τόχει ποτίσει αἶμα,

---

⁹⁹⁴ Χρυσούλα Τσικριστή, *Ελευθερίου Βενιζέλου επιστολές προς παπά Στέφανο Προβατάκη*, Ηράκλειο 1965, σ. 13. - Για την αλληλογραφία του Βενιζέλου με τον παπά Στέφανο Προβατάκη βλ. και Γ.Α.Κ. - Ιστορικό Αρχεῖο Κρήτης, *Ιστορική Συλλογή* 49, «παπά Στέφανου Προβατάκη».

⁹⁹⁵ Andreas Nanakis, "Venizelos and Church - State Relation", *ό.π.*, σ. 351.

⁹⁹⁶ Πρβλ. Γ. Σταυρακάκη, «Ο επίσκοπος Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου Διονύσιος (1856-1910)», *Κρητική Εστία* 189 (1968), σ. 543-551.

προσέφερε 'ς τὸν Ἑλληνα ἁγιασμὸν καὶ δῶρα.
Ἡ εἰκὼν αὐτὴ παρίστανε μεγάλους Βασιλέας,
τὸ Ὅρθοδοξίας στηριχτὰς τοὺς δύο Θεοστέπτας.
Μὲ ὄλην τὴν εὐλάβειαν ὁ πρίγκηψ προσκυνάει [...].
Τὰ πέριξ ὄρη καὶ βουνὰ ἄρχισαν νὰ φωνάζουν,
Τὰ δένδρα ἔχορεύασι γιὰ τὰ αἰσθήματά του.
Τῶν δὲ μαρτύρων τὰ ὄστα κι αὐτὰ μοσχοβολούσαν,
Ὡς κ' εἰκόνες τοῦ ναοῦ τὸν Γεωργῆ εὐλογούσαν.[...]»⁹⁹⁷.

Παρά την έκδηλη λογοτεχνική υπερβολή, ο Γεώργιος είχε γνωρίσει ενθουσιώδη υποδοχή από λαό και κλήρο, που τον αντιμετώπιζε ως τον απελευθερωτή του, κατά τη διάρκεια της περιόδου του σε όλη την Κρήτη, τον πρώτο καιρό της αρμοστείας του.

Μετά το κίνημα του Θερίσου και την κάθοδο Διεθνούς Εξεταστικής Επιτροπής, αποφασίστηκε, το 1906, η αποχώρηση του Γεωργίου και η αντικατάστασή του από τον Αλέξανδρο Ζαΐμη. Με την επικράτηση του Βενιζέλου, ο μητροπολίτης Ευμένιος βρέθηκε αποδυναμωμένος. Ωστόσο, συνέχισε να βρίσκεται επικεφαλής της Εκκλησίας στην Κρήτη. Στα 1906, ο διοικητής των βρετανικών στρατευμάτων στην Κρήτη J. G. Panton, σε επιστολή του προς το μητροπολίτη Ευμένιο, του ζήτησε να ενημερώσει το ποιμνιό του πως όποιος επιθυμούσε να χτυπήσει τις καμπάνες των εκκλησιών, για να καλέσει τους Κρητικούς σε συλλαλητήρια ή διαδηλώσεις, έπρεπε πρώτα να λαμβάνει την άδεια από το διοικητή των βρετανικών στρατευμάτων που ήταν επιφορτισμένα για την τήρηση της τάξης. Στην επιστολή αυτή αναδεικνύεται ο ρόλος των εκκλησιών στις λαϊκές συγκεντρώσεις, αλλά και η αυξημένη βρετανική επιτήρηση στον τομέα του Ηρακλείου (Κάντιας)⁹⁹⁸.

---

⁹⁹⁷ Γερμανού Γεωργιάδου, ιερομόναχου Χρυσοπηγιώτη, *Κρητική Μούσα, ήτοι στίχοι διδακτικοί και ιστορικοί του 19ου αιώνας, αδόμενοι κατά το ύφος του Ερωτοκρίτου εις γλώσσαν πεζῆν, επί τη απελευθερώσει της αιμοβαφούς Κρήτης από του τουρκικού ζυγού κατά το 1898*, Χάλκη [Αθήνα] 1898.

⁹⁹⁸ Α.Ι.Α.Κ., «Αλληλογραφία: εισερχόμενα – εξερχόμενα έγγραφα», φάκ. 14, Διοικητής των βρετανικών στρατευμάτων στην Κρήτη J. G. Panton προς τον Μητροπολίτη Κρήτης, Ηράκλειο (Kandia), 22 Ιουλίου 1906, αρ. εγγρ. ΑΛ. 4300.

Arrivée du Prince Georges à l'Eglise St. Mina en Candie de Crète.
Αφιξη Ηριζηπος Γεωργίου εν τῷ ναῷ Ἁγίου Μηνᾶ.

Η άφιξη του Γεωργίου στο μητροπολιτικό ναό του Αγίου Μηνά, στο Ηράκλειο

[Πηγή: *Αρχείο Οικογένειας Αντωνίου Μιχελιδάκη*]

Ο μητροπολίτης Ευμένιος είχε εκφράσει τη τη δυσαρέσκειά του για την πρόθεση ανακήρυξης από τη Συνέλευση της Ανατολικής Ορθόδοξης ως επικρατούσας και όχι ως επίσημης θρησκείας της Πολιτείας. Σε αντίγραφο επιστολής του προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο ανέφερε με ειρωνία και απογοήτευση: «[...] οί 132 πληρεξούσιοι τῆς Συνελεύσεως οί ἐπί πέντε ὄλας ἡμέρας συζητήσαντες ἐν μέσῳ γελῶτων, χλευασμῶν καί καγχασμῶν [...] τὸ περὶ ἐπισήμου θρησκείας τῆς Κρητικῆς Πολιτείας ζήτημα καὶ ἐπὶ τέλους καταλήξαντες νὰ ἀνακηρύξωσιν οὐχὶ ἐπισήμῳ, ἀλλ' ἀπλῶς ἐπικρατούσα θρησκείαν τὴν τῆς Ὁρθοδόξου Ανατολικῆς Ἐκκλησίας, ἤτοι ἄλλαις λέξεσιν, ὅτι ταύτη πρεσβεύουσι καὶ ὁμολογοῦσι 270,000 Κρητες!!! Εὐχομαι ὅπως τῇ φορὰν ταύτην τουλάχιστον, οί μὴ σεβασθέντες τὴν πίστιν των [...] σεβασθῶσιν τὴν θέλησιν [...] τῆς Ὑμ. Θ. Παναγιότητος [...]»⁹⁹⁹.

Ο πατριάρχης Ιωακείμ, σε απάντησή του προς το Μητροπολίτη Κρήτης, υπογραμμίζει τη δυσαρέσκειά του για την πρόθεση της Κρητικής Συνέλευσης, αναφορικά με το ζήτημα της θρησκείας, κρατάει αποστάσεις από τις αντιδράσεις των βουλευτών και εκφράζει με διπλωματικό τρόπο την ελπίδα

⁹⁹⁹ Ι.Α.Ι.Α.Κ., «Αλληλογραφία: εισερχόμενα – εξερχόμενα έγγραφα», φάκ. 14, Μητροπολίτης Κρήτης Ευμένιος προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη Ιωακείμ, Ηράκλειο, 8 Νοεμβρίου 1906, αρ. εγγρ. ΑΛ.4423.

οι πληρεξούσιοι να μην ψηφίσουν το σχετικό άρθρο περί «επικρατούσας θρησκείας»: «[...] μετὰ θλίψεως, ὡς εἰκός, ἰδόντες τὰ ἐκτιθέμενα ἐν αὐτῷ περὶ τῆς συμπεριφορᾶς τῶν ἐντίμων πληρεξουσίων κατὰ τὴν συζήτησιν τοῦ περὶ θρησκείας ζητήματος. Εἰς τὴν ἐγνωσμένην, ὅμως καὶ ἐδραϊάν ἀφοσίωσιν τοῦ ἀπανταχοῦ εὐσεβοῦς ἡμῶν γένους εἰς τὴν ἀμώμητον ἡμῶν πίστιν βασιζόμενοι, θεωροῦμεν μᾶλλον ὡς ἐκ στιγμιαίας ἀκρισίας, οὐχὶ δὲ ἐκ προθέσεως χλευασμοῦ προελθόντα καὶ λεχθέντα εἴ τι ἐλέχθη ἐν ταῖς συνεδρίασι τῆς Συντακτικῆς Συνελεύσεως παράχορδον, οὐδόλως ἀμφιβάλλοντες ὅτι οἱ ἔντιμοι πληρεξούσιοι ἀντιπρόσωποι τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, οὗ ἡ εὐσέβεια καὶ ἡ πρὸς τὴν πίστιν τῶν πατέρων τιμὴ καὶ λατρεία ἐκίνησαν πάντοτε οὐχ ἥσσον τῆς ἀπαραμίλλου αὐτοῦ ἀνδρείας καὶ φιλογενείας τὸν τοῦ κόσμου θαυμασμόν, ἐν ὁμοίᾳ εὐσεβείᾳ γνώμης καὶ διαθέσεως χωρήσουσι μετὰ πάσης συνέσεως καὶ περισκέψεως ἐν τε τοῖς λόγοις καὶ ταῖς πράξεσιν εἰς τὸ ἔργον αὐτῶν, ἀναδεικνύμενοι ἐπάξιοι τῆς ἐμπιστοσύνης, δι' ἧς περιεβλήθησαν, καὶ δικαιούντες τὰς ἐλπίδας, αἵτινες εἴσιν ἀνατεθειμέναι αὐτοῖς»¹⁰⁰⁰.

Ακολούθησε ἡ ψήφισις τοῦ νέου Συντάγματος τοῦ 1907, στο ἀρθρο 37 τοῦ οὐοίου περιλαμβανόταν καὶ ἡ ἀναγνώριση καὶ κατοχύρωση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καθεστώτος: «Ὁ Ὑπατος Ἀρμοστής [...] παρέχει ἢ οὐ τὴν συναίνεσιν αὐτοῦ πρὸς ἐγκαθίδρυσιν τοῦ ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἐκλεγομένου Μητροπολίτου Κρήτης καὶ τῶν παρὰ τῆς ἐν Κρήτῃ Ἐπισκοπικῆς Συνόδου ἐκλεγομένων Ἐπισκόπων [...]»¹⁰⁰¹. Το ἴδιο Σύνταγμα ἀναφερόταν στὴν ἐπικρατούσα, καὶ ὄχι ἐπίσημη, θρησκεία τῆς Πολιτείας, ποῦ ἦταν ἡ τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, καὶ στὴν υπεράσπιση τῆς ανεξιθρησκείας: «Ἡ ἐπικρατούσα θρησκεία ἐν Κρήτῃ εἶναι ἡ τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας. Ἐκαστος εἶναι ἐλεύθερος νὰ πρεσβεύῃ οἰονδήποτε θρησκευμα προτιμᾷ. Ὁ προσηλυτισμὸς ἀπαγορεύεται. Ἀλλ' ἡ ἀπαγόρευσις αὕτη δὲν δύναται νὰ χρησιμεύῃ ὡς πρόφασις ὅπως περιορίζηται παρανόμως ἡ ἐλευθερία ἀτόμων ὁμολογούντων δημοσία οἰονδήποτε θρησκευμα. Ἡ διαφορὰ τοῦ θρησκευματος οὐδόλως ἐπηρεάζει τὴν κτῆσιν ἢ ἀπώλειαν ἢ τὴν ἄσκησιν οἰονδήποτε προσωπικοῦ ἢ ἐμπραγμάτου δικαιώματος οὐδ' ἀπαλλάττει νομίμου ὑποχρέσεως»¹⁰⁰².

¹⁰⁰⁰ Ι.Α.Ι.Α.Κ., «Ἀλληλογραφία: εἰσερχόμενα – ἐξερχόμενα ἔγραφα», φάκ. 14, Οἰκουμενικός Πατριάρχης Ἰωακείμ πρὸς Μητροπολίτη Κρήτης Ευμένιο, Κωνσταντινούπολη, 29 Νοεμβρίου 1906, ἀρ. ἐγγρ. ΑΛ. 4459.

¹⁰⁰¹ *Επίσημος Εφημερίς τῆς Κρητικῆς Πολιτείας*, Χανιά, 8 Φεβρουαρίου 1907, τεύχος Α', ἀριθ. 7, Σύνταγμα τῆς Κρητικῆς Πολιτείας, ἀρθρο 37.

¹⁰⁰² Ο.π., ἀρθρο 2.

Αξίζει να σημειωθεί πως, στα πρώτα χρόνια της ζωής της νεοσύστατης Κρητικής Πολιτείας, καταγράφονται μερικές περιπτώσεις μουσουλμάνων που έγιναν χριστιανοί. Τα αίτια, εκτός από θρησκευτικά, πιθανόν να συσχετίζονται και με τη μεταβολή της πολιτικής κατάστασης στην Κρήτη και την αναβάθμιση της θέσης των χριστιανών κατοίκων της¹⁰⁰³.

---

¹⁰⁰³ Πρβλ. Ι.Α.Ι.Α.Κ., «Αλληλογραφία: εισερχόμενα – εξερχόμενα έγγραφα», φάκ. 14, Μητροπολίτης Κρήτης Ευμένιος προς Ηγούμενο Κουδουμά Ευμένιο, Ηράκλειο, 29 Σεπτεμβρίου 1906, αρ. εγγρ. ΑΛ. 4303.

**ΑΠΟ ΤΗΝ “ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΕΘΝΙΚΗΣ ΕΝΟΤΗΤΑΣ” ΣΤΗΝ
ΕΠΙΣΗΜΗ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
(1908-1913)**

***Επιστολικό δελτάριο που «περιγράφει» τη μονομερή ανακήρυξη της
Ένωσης του 1908***

[Πηγή: Αρχείο Οικογένειας Αντωνίου Μιχελιδάκη]

«[...] ήμεις οί κληθέντες υπό τῆς ἀντιπροσωπείας τοῦ τόπου ἵνα σᾶς διοικήσωμεν, ἐδώκαμεν πρῶτοι τὸ παράδειγμα τῆς εἰλικρινοῦς συνεννοήσεως, καὶ ἀδελφικῆς συνεργασίας ἐγκαταλίποντες τὰς εἰς τὸ πολιτικὸν στάδιον διαιροῦσας ἡμᾶς πολιτικὰς διαμάχας. Θὰ ἀκολουθήσετε τὸ ἡμέτερον παράδειγμα [...] καὶ ὄχι μόνον θὰ ἀπέχητε πάσης ἀφορμῆς ἢ ὅποια θὰ συντελεῖ εἰς τὴν διατάραξιν τῶν πρὸς τοὺς [...] συμπολίτας σας, θὰ διάγητε ἐν ἄκρῳ σεβασμῶ πρὸς τὴν ἀσφάλειαν τῆς ζωῆς, τιμῆς καὶ περιουσίας αὐτῶν [...]»¹⁰⁰⁴

Διάγγελμα τῆς κρητικῆς κυβέρνησης (1908)

¹⁰⁰⁴ Βασιλειον τῆς Ἑλλάδος, *Παράρτημα τῆς Εφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως ἐν Κρήτῃ*, Χανιά, 2 Οκτωβρίου 1908, τεύχ. Β΄, ἀριθ. 1, Διάγγελμα τῆς Ἐκτελεστικῆς Ἐπιτροπῆς πρὸς τὸν κρητικὸν λαόν [Πρβλ. Παράρτημα Φ.Ε.Κ., ἀρ. 5].

Οι ενέργειες της κυβέρνησης «εθνικής ενότητας» και η αποχώρηση των διεθνών στρατευμάτων

Η συγκρότηση της νέας κυβέρνησης «εθνικής ενότητας»¹⁰⁰⁵ σηματοδοτούσε ουσιαστικά και τη λήξη της αρμοστείας Ζαΐμη. Με βάση το ψήφισμα της 30ης Σεπτεμβρίου 1908 της Βουλής των Κρητών και το υπ' αριθ. 1 διάταγμα της 2ας Οκτωβρίου 1908 της Εκτελεστικής Επιτροπής, η νέα κυβέρνηση του Οκτωβρίου του 1908 αποτελούνταν από τους Αντώνιο Μιχελιδάκη, πρόεδρο της Εκτελεστικής Επιτροπής και επίτροπο της Ανωτέρας Διευθύνσεως της Δημοσίας Ασφαλείας, Ελευθέριο Βενιζέλο, επίτροπο της Ανωτέρας Διευθύνσεως της Δικαιοσύνης και των Εξωτερικών (δεύτερο στην τάξη¹⁰⁰⁶), Εμμανουήλ Λογιάδη, επίτροπο της Ανωτέρας Διευθύνσεως των Οικονομικών (τρίτο στην τάξη¹⁰⁰⁷), Χαράλαμπο Πωλογεώργη, επίτροπο της Ανωτέρας Διευθύνσεως των Εσωτερικών και Μίνωα Πετυχάκη, επίτροπο της Ανωτέρας Διευθύνσεως της Παιδείας.¹⁰⁰⁸ Όλοι οι προαναφερθέντες, με εξαίρεση τον Μίνωα Πετυχάκη, είχαν διατελέσει μέλη των κρητικών κυβερνήσεων. Ο Πετυχάκης σπούδασε νομικά, εργάστηκε ως δικηγόρος και διετέλεσε πρόεδρος του Δικηγορικού Συλλόγου Ρεθύμνης¹⁰⁰⁹ και υποπρόξενος της Ελλάδας στην ίδια πόλη¹⁰¹⁰. Πολιτεύτηκε με τη φιλελεύθερη παράταξη στο Νομό Ρεθύμνης¹⁰¹¹. Οι Λογιάδης, Βενιζέλος και Πετυχάκης ανήκαν στη φιλελεύθερη παράταξη, ενώ οι Μιχελογιάννης και Πωλογεώργης στη συντηρητική.

Στη νέα κυβέρνηση δε συμμετείχε κανένας μουσουλμάνος πληρεξούσιος, καθώς οι μουσουλμάνοι ήταν ενάντιοι σε κάθε προσπάθεια, που θα νομιμοποιούσε και θα ενίσχυε την επιθυμία των χριστιανών Κρητών για ένωση της νήσου με την Ελλάδα. Ωστόσο, σύμφωνα με δημοσίευμα της εφημερίδας *Εμπρός*, εξουσιοδοτήθηκε η Εκτελεστική Επιτροπή να αναζητήσει μουσουλμάνο, για να του αναθέσει κυβερνητική θέση υπό την προϋπόθεση ότι θα ορκιζόταν πίστη στον Έλληνα βασιλιά¹⁰¹². Αυτό συνέβη προφανώς, για να φανεί ότι στην κυβέρνηση υπήρχε η διάθεση να συμμετάσχουν και οι

---

¹⁰⁰⁵ Πρόκειται για «κυβέρνηση εθνικής ενότητας» που αφορά, όμως, μόνο τη χριστιανική πλειοψηφία, καθώς σ' αυτήν δε συμμετείχε εκπρόσωπος της μουσουλμανικής μειονότητας. Επομένως η χρήση του όρου είναι συμβατική και συγκεκριμένη.

¹⁰⁰⁶ Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 2 Οκτωβρίου 1908, τεύχ. Α', αριθ. 10, Διάταγμα υπ' αριθ. 1 της 2ας Οκτωβρίου 1908 για την ίδρυση των Ανωτέρων Διευθύνσεων και τον καθορισμό των αρμοδιοτήτων τους, άρθρο 9.

¹⁰⁰⁷ Ο.π.

¹⁰⁰⁸ Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 2 Οκτωβρίου 1908, τεύχ. Α', αριθ. 10, Διάταγμα υπ' αριθ. 1 της 2ας Οκτωβρίου 1908 της Εκτελεστικής Επιτροπής για το διορισμό των μελών της.

¹⁰⁰⁹ Εφ. *Αναγέννησις*, Ρέθυμνο, 4 Ιουλίου και 24 Σεπτεμβρίου 1899.

¹⁰¹⁰ Μιχάλης Τρούλης, «Το Ρέθυμνο το 1897», *Κρητολογικά Γράμματα* 14 (1998), σ. 78.

¹⁰¹¹ Εφ. *Αναγέννησις*, Ρέθυμνο, 10 Δεκεμβρίου 1903. - Εφ. *Δάφνη*, Ηράκλειο, 14 Απριλίου 1907. - Εφ. *Ελευθερία*, Ρέθυμνο, 22 Απριλίου 1907.

¹⁰¹² Εφ. *Εμπρός*, Αθήνα 1 Οκτωβρίου 1908.

μουσουλμάνοι, αλλά η συμμετοχή τους προϋπόθετε όρκο στο βασιλιά των Ελλήνων. Εκ των πραγμάτων, όμως, δεν υπήρχε μουσουλμάνος που θα δεχόταν το αξίωμα νομιμοποιώντας τις ενωτικές επιδιώξεις των χριστιανών Κρητών. Από την άλλη, στην περίπτωση που βρισκόταν κάποιο μέλος της μειονότητας που θα δεχόταν κυβερνητική θέση, αυτόματα θα εξυπηρετούσε τα συμφέροντα των υπερασπιστών της ενωτικής λύσης, αφού θα εμφανιζόταν μία κυβέρνηση, στην οποία θα εκπροσωπούνταν όχι μόνο όλες οι τάσεις εντός της χριστιανικής πλειοψηφίας, αλλά θα υπήρχε και εκπρόσωπος του μουσουλμανικού στοιχείου.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στη νέα κυβέρνηση έχουμε για πρώτη φορά Διεύθυνση των Εξωτερικών, μια και μέχρι τότε, τις εξωτερικές υποθέσεις αναλάμβανε σχεδόν αποκλειστικά ο Ύπατος Αρμοστής. Υπάρχει η άποψη ότι ο Βενιζέλος που ορίστηκε αρμόδιος σύμβουλος επί της Δικαιοσύνης και των Εξωτερικών ήθελε με αυτό τον τρόπο να αναλάβει ο ίδιος το χειρισμό του ζητήματος της Ένωσης και να οδηγήσει σταδιακά στην εκπλήρωσή της ενωτικής λύσης. Από την άλλη, ίσως, να «ξεκρίνει» το γεγονός ότι δημιουργήθηκε Ανωτέρα Διεύθυνση των Εξωτερικών, τη στιγμή που η Κρήτη διακηρύττει την ένωσή της με την Ελλάδα, αφού με το να αναθέτει τη διακυβέρνηση του νησιού στο βασιλιά των Ελλήνων και στην ελληνική κυβέρνηση, δε συντρέχει λόγος για την επιμέρους διαχείριση των εξωτερικών υποθέσεων από ειδικό επίτροπο. Το γεγονός, μάλιστα, ότι ο Ελευθέριος Βενιζέλος που, ουσιαστικά, οδήγησε στην παραίτηση του πρίγκιπα Γεωργίου, αναλαμβάνει το συγκεκριμένο πόστο μπορεί να είναι ενδεικτικό της έλλειψης εμπιστοσύνης του τελευταίου αναφορικά με το ζήτημα των χειρισμών που θα αναλάμβανε ο βασιλιάς Γεώργιος. Παράλληλα, η λεπτότητα των διπλωματικών χειρισμών του Βενιζέλου καθόριζε μέχρι ένα σημείο την ανοχή των Δυνάμεων απέναντι στη νέα κρητική κυβέρνηση και κατ' επέκταση στους Κρήτες.

Σύμφωνα με διάγγελμα της νέας κρητικής κυβέρνησης, εκφράστηκε για άλλη μια φορά η ένωση της Κρήτης με το ελληνικό βασίλειο και δικαιολογήθηκε ο διορισμός των μελών της κυβέρνησης από τη Βουλή, σύμφωνα με τον οποίο ο τελευταίος είχε προσωρινό χαρακτήρα, μέχρις ότου ο Βασιλιάς των Ελλήνων αναλάβει τη διακυβέρνηση της νήσου, «*ἵνα μή[ν] ἐπέλθῃ χάσμα εἰς τὴν διοίκησιν τοῦ τόπου*». Παράλληλα, διατυπώθηκε η «σύμπνοια» και η «ομοφωνία» που επικράτησε ανάμεσα στους πολιτικούς και η κυβέρνηση κάλεσε τον κρητικό λαό, και μάλιστα τους χριστιανούς, να ακολουθήσουν το παράδειγμά της και να δείξουν σύνεση, διάθεση συνεργασίας και μετριοπάθεια, τηρώντας την τάξη και σεβόμενοι τη θέση των μουσουλμάνων συμπολιτών τους¹⁰¹³. Η νέα κρητική κυβέρνηση, με διάταγμά της, θεώρησε το ελληνικό δημόσιο ως «διάδοχο του δημοσίου της τέως

---

¹⁰¹³ Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 2 Οκτωβρίου 1908, τεύχ. Β', αριθ. 1, Διάγγελμα της Εκτελεστικής Επιτροπής προς τον κρητικό λαό [Πρβλ. Παράρτημα Φ.Ε.Κ., αρ. 5].

Κρητικής Πολιτείας», γι' αυτό και καθορίστηκε να συνεχιστούν αυτοδίκαια οι εκκρεμείς υποθέσεις της Πολιτείας στο όνομα του ελληνικού δημοσίου¹⁰¹⁴.

Από την άλλη, η Βρετανία, προκειμένου να μη δυσαρεστήσει την Πύλη, εξέτασε σοβαρά το ενδεχόμενο να αναβληθεί η επικείμενη αναχώρηση των διεθνών στρατευμάτων ενόψει της έκρυθμης κατάστασης που είχε δημιουργηθεί με την κήρυξη της Ένωσης. Μάλιστα, έγινε συνάντηση του Βρετανού επιτετραμμένου Bertie με το Γάλλο πρωθυπουργό Pichon, στην οποία ο πρώτος επεσήμανε ότι οι Δυνάμεις είχαν δεσμευτεί απέναντι στο σουλτάνο για την επικυριαρχία του στο νησί, κατέληξε, όμως, στο ότι η Ένωση θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί μόνο με κάποιον διακανονισμό μεταξύ των τεσσάρων Δυνάμεων και της Υψηλής Πύλης¹⁰¹⁵. Αναλυτικά, ο Sir Edward Grey πρότεινε δυναμική αντίδραση για τη διατήρηση του status quo της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το Βρετανικό Υπουργείο των Εξωτερικών τηλεγράφησε στο προξενείο στα Χανιά ότι θα απέπλεαν πλοία από το λιμάνι της Μάλτας προς το Κρητικό Πέλαγος. Μετά την αντίδραση των άλλων Δυνάμεων, ακυρώθηκε ο απόπλους τμήματος του βρετανικού στόλου. Ωστόσο, η Βρετανία ενθάρρυνε την αντίδραση της Οθωμανική Αυτοκρατορίας απέναντι στη σύγκλιση διεθνούς συνεδρίου για το Κρητικό Ζήτημα¹⁰¹⁶.

Την ίδια σχεδόν περίοδο, ο ιταλικός τύπος συνέδεσε άμεσα τα όσα συνέβαιναν στην Κρήτη με την κατάσταση στη Μακεδονία. Σύμφωνα με άρθρο που «φιλοξενεί» η εφημερίδα *Νέα Έρευνα*, τη στιγμή που οι Μεγάλες Δυνάμεις ασχολούνταν με το μακεδονικό πρόβλημα και άλλα ζητήματα της Βαλκανικής, η προσάρτηση της Κρήτης θα δημιουργούσε προβλήματα και κινδύνους, τους οποίους η ευρωπαϊκή διπλωματία επιθυμούσε να αποτρέψει.¹⁰¹⁷

Παράλληλα, η Αυστρία και η Γερμανία, παρά την αποχώρησή τους από οποιαδήποτε ενεργή ανάμιξη τους στο Κρητικό Ζήτημα, συνέχιζαν να ενδιαφέρονται για την πορεία του¹⁰¹⁸. Το ενδιαφέρον, μάλιστα, της πρώτης για

---

¹⁰¹⁴ Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 4 Οκτωβρίου 1908, τεύχ. Α', αριθ. 11^{ος}, Διάταγμα αριθ. 3 «Περί της εκπροσωπήσεως του Ελληνικού δημοσίου ως διαδόχου του δημοσίου της τέως Κρητικής Πολιτείας».

¹⁰¹⁵ F.O., 881/9490, Sir F. Bertie προς Sir Edward Grey, Παρίσι, 21 Οκτωβρίου 1908.

¹⁰¹⁶ Εφ. *Νέα Έρευνα*, Χανιά, 27 Οκτωβρίου 1908.

¹⁰¹⁷ Βλ. και εφ. *Νέα Έρευνα*, Χανιά, 20 Μαΐου 1908, όπου επισημαίνεται ότι η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα θα μπορούσε να επιτευχθεί, μόνο μετά την αποκατάσταση της ηρεμίας και της ειρηνικής συμβίωσης του πληθυσμού της Μακεδονίας και εφόσον έπαυαν οι ανταγωνισμοί μεταξύ Ελλάδας, Σερβίας και Βουλγαρίας, κάτι, όμως, που τη δεδομένη στιγμή φανόταν δύσκολο να επιτευχθεί άμεσα.

¹⁰¹⁸ Το 1907, σε ανέκδοτη εμπιστευτική επιστολή του Σ.(;) Νταφώτη προς τον Ελευθέριο Βενιζέλο επισημαίνεται, ανάμεσα στα άλλα, η σημασία της Μακεδονίας για τους Αυστριακούς. Κατά το συντάκτη της επιστολής, η Ελλάδα δε θα ήταν στρατιωτικά επαρκής ούτε σε τριάντα χρόνια, αντίθετα με την αυστριακή πολιτική που σε δύο – τρία χρόνια θα επιβουλεύονταν την περιοχή της Μακεδονίας. Παράλληλα ο Νταφώτης επισημαίνει την ανάγκη να οργανωθεί τάχιιστα η Κρητική Πολιτοφυλακή με Κρητικούς αξιωματικούς και υπαξιωματικούς, χωρίς την ανάμιξη του ελληνικού κράτους, προκειμένου να αντιμετωπίσει ενδεχόμενη αυστριακή εισβολή στη Μακεδονία. Οι προτάσεις του Νταφώτη δεν έγιναν δεκτές, μολονότι κρητικό εκστρατευτικό

την τύχη των βαλκανικών χωρών σχετιζόταν με την τύχη της Κρήτης. Στα 1908 ο Ζαΐμης έγραφε προς τον γραμματέα του, Α. Ρ. Ραγκαβή, ότι επιθυμία της Βιέννης είναι να αναμιχθεί στο διεθνή έλεγχο της Κρήτης.¹⁰¹⁹ Το ίδιο έτος η *Γενική Εφημερίς της Βιέννης*, όργανο του Αυστριακού Υπουργείου Εξωτερικών, αναφερόμενη στο Κρητικό Ζήτημα επεσήμανε τα εξής:

«[...] Τι συμφέρον έχει η Αυστρία, ώστε να εμποδίσει την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα; Ακόμα και ο ίδιος ο Μέττερνιχ που καταπολέμησε τόσο το επαναστατικό κίνημα της χώρας σας, είχε αργότερα δηλώσει δημόσια ότι «[...] προκειμένου να πάρει την Κρήτη μία μεγάλη θαλασσοκράτειρα δύναμη, να την πάρει καλύτερα η Ελλάδα. [...] Υποστηρίζουμε θερμά την ένωση με την Ελλάδα. Πολύ περισσότερο τώρα που παρουσιάστηκε και άλλος ανταπαιτητής, η Ιταλία. Φανταστείτε τι κίνδυνο θα διατρέχαμε στην Αδριατική αν ξαφνικά καταλάμβανε την Κρήτη [...] ή συναινούσε στην κατάληψη της μεγαλονήσου από την Αγγλία[...]»¹⁰²⁰.

Το Βερολίνο, μολονότι είχε αποσυρθεί από την ενεργό ανάμιξη του στο Κρητικό Ζήτημα, παρακολουθούσε με ενδιαφέρον τις εξελίξεις στο νησί, καθώς συσχετιζόνταν με το ενδιαφέρον του για την Οθωμανική Αυτοκρατορία. «[...] Το 1908, η Γερμανία επένδυε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία το μεγαλεπίβολο όραμα της μετατροπής αυτής σε ένα πραγματικό δορυφόρο του Β' Ράιχ, [...] για την εξόντωση της Αγγλίας, μέσω της κατασκευής ενός εκτεταμένου σιδηροδρομικού δικτύου με κύριο επενδυτικό φορέα την *Deutsche Bank* [...]». Παράλληλα, Γερμανοί εκπαιδευτές είχαν μετακληθεί στον τουρκικό στρατό, γεγονός που υπογράμμιζε τη στενή συνεργασία της Υψηλής Πύλης με τη Γερμανική Αυτοκρατορία¹⁰²¹.

σώμα συμμετείχε στο Μακεδονικό Αγώνα. Εντούτοις, από τα παραπάνω φαίνονται οι αυστριακές βλέψεις στη Μακεδονία και η στενή σχέση του Κρητικού με το Μακεδονικό Ζήτημα. Βλ. σχετικά Α.Θ., *Αρχείο Θερίσου 1907*, Δέσμις Η', έγγρ. 1-17, Νταφώτης προς Ελ. Βενιζέλο, Σουέζ, 1/14 Ιουλίου 1907 («προσωπική και λίαν εμπιστευτική» επιστολή). - Η δημιουργία Κρητικής Πολιτοφυλακής επέτρεψε την εκπαίδευση εκατοντάδων ανδρών που στάλθηκαν στη Μακεδονία. Το 1912 η κρητική κυβέρνηση προχώρησε σε επιστράτευση για τη Μακεδονία, ενώ χαρακτηριστικό είναι το περιστατικό του βουλευτή Γ. Παπαδόπετρου που προέτρεπε τους Κρητικούς να συμμετάσχουν στις αντάρτικες εθελοντικές ομάδες. Βλ. σχετικά εφ. *Επιθεώρησις*, Χανιά, 11 Οκτωβρίου 1912.- Στ. Κελαϊδής, *Εθελοντικά σώματα Κρητών εν Μακεδονία. Ήτοι η δράσις αυτών κατά τον Βαλκανοτουρκικόν Πόλεμον*, Αθήνα 1913. - Για την Πολιτοφυλακή βλ. και Ι.Σ. Αλεξάκης, «Ο πρώτος στρατός της Κρήτης. Η Κρητική Πολιτοφυλακή», *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. IV, Αθήνα 1969, σ. 1-93.

¹⁰¹⁹ Α.Ρ.Α., φάκ. 17, Αλ. Ζαΐμης προς Αλ. Ραγκαβή, Αθήνα, 7 Ιανουαρίου 1908, αριθ. 2956.

¹⁰²⁰ Εφ. *Νέα Έρευνα*, Χανιά, 30 Οκτωβρίου 1908.

¹⁰²¹ Λουκάς, ό.π., σ. 61-62. - Πρβλ. τη διατριβή του Κυριάκου Χατζηκυριακίδη, *Το Ελντοράντο της Ανατολής. Η διείσδυση των ευρωπαϊκών εταιρειών στα μεταλλεία της Μικράς Ασίας (1861-1923)*, Θεσσαλονίκη (Επίκεντρο) 2004. Η συγκεκριμένη διδακτορική διατριβή αναφέρεται στη διείσδυση του ευρωπαϊκού κεφαλαίου στα μεταλλεία της Μικράς Ασίας και

Οι εξελίξεις την εποχή αυτή χαρακτηρίζονται από τις προσπάθειες της Βρετανίας να αποτρέψει την Οθωμανική Αυτοκρατορία να δεθεί στο γερμανικό άρμα. Στο πλαίσιο αυτών των επιδιώξεων του Λονδίνου, ο Βρετανός ναύαρχος Williams ανέλαβε την αναδιοργάνωση του τουρκικού στόλου. Με αυτήν την ενέργειά της η βρετανική κυβέρνηση πίστευε ότι αφενός θα ενίσχυε τα πολιτικά ερείσματα της στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, και εφετέρου ότι θα αυξάνονταν οι παραγγελίες πλοίων σε βρετανικές εταιρείες¹⁰²².

Μέσα σε αυτόν τον ανταγωνισμό των Δυνάμεων, η κρητική κυβέρνηση, με νέο διάγγελμά της προς τον Κρητικό λαό, αναφέρθηκε στην προηγούμενη διακοίνωση των Μεγάλων Δυνάμεων, δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στη δέσμευσή τους ότι θα εξετάσουν το Κρητικό Ζήτημα «μετ' ευμενείας». Η δέσμευση των τελευταίων να ασχοληθούν περαιτέρω με τις κρητικές υποθέσεις έθετε ως βασική προϋπόθεση την τήρηση της τάξης στο νησί και την προστασία του μουσουλμανικού πληθυσμού. Ως εκ τούτου, παρακίνησαν τους χριστιανούς Κρήτες να ενεργήσουν ανάλογα. Άλλωστε, κατά την κρητική κυβέρνηση, το τίμημα αυτό ήταν τόσο εύκολο, αδάπανο και σύμφωνο με τις νόμιμες διαθέσεις του κρητικού λαού και την πολιτική του ωριμότητα, με αποτέλεσμα τα μέλη της κυβέρνησης να εκφράσουν την πεποίθηση ότι δε θα βρεθεί κάποιος Κρητικός που να δείξει αντίθετη με την πρέπουσα συμπεριφορά, θέτοντας σε κίνδυνο την τύχη της ίδιας του της πατρίδας¹⁰²³. Με νέα διαγγέλματά στις 28 Οκτωβρίου και στις 8 Νοεμβρίου η κρητική κυβέρνηση υπογράμμισε για άλλη μια φορά τη σημασία της τήρησης της τάξης και της προστασίας της περιουσίας των μουσουλμάνων¹⁰²⁴.

Η έκκληση της κρητικής κυβέρνησης προς τους χριστιανούς Κρήτες να σεβαστούν τους μουσουλμάνους συμπολίτες τους δεν είναι τυχαία, καθώς είχε προηγηθεί επιστολή των μουσουλμάνων βουλευτών της νήσου προς το Βρετανό υπουργό Εξωτερικών, στην οποία ανέφεραν ότι η μονομερής ανακήρυξη της Ένωσης διατάρασσε τη γενική τάξη και απειλούσε την ασφάλειά τους και ότι υπήρξαν μουσουλμάνοι που ενοχλήθηκαν κατά τη διάρκεια της άσκησης των θρησκευτικών τους καθηκόντων και υπέστησαν προσβολές, χτυπήματα και φόνους. Οι μουσουλμάνοι αντιπρόσωποι διαμαρτυρήθηκαν ενάντια στις κινήσεις και στις ενέργειες των χριστιανών συμπατριωτών τους. Δικαιολόγησαν αυτήν τους την κίνηση, επισημαίνοντας

αφιερώνει ένα σημαντικό μέρος της στο ρόλο της Γερμανίας. Συγκεκριμένα, βλ. το 5ο κεφάλαιο με τίτλο «Οι Γερμανοί αντεπιτίθενται (τέλη 19^{ου} - αρχές 20^{ου} αιώνα)», σ. 197-315.

¹⁰²² Λουκάς, *ό.π.*, σ. 63. - Πρβλ. P. Halpern, *The Mediterranean Naval Situation, 1908-1914*, Καίμπριτζ 1971, σ. 371.

¹⁰²³ Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 16 Οκτωβρίου 1908, τεύχ. Α', αριθ. 15, Διάγγελμα της κρητικής κυβέρνησης της 16^{ης} Οκτωβρίου του 1908 προς τον κρητικό λαό.

¹⁰²⁴ Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 28 Οκτωβρίου 1908, τεύχ. Α', αριθ. 17^{ος}, Διάγγελμα της κρητικής κυβέρνησης της 28^{ης} Οκτωβρίου του 1908 προς τον κρητικό λαό. - Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 8 Νοεμβρίου 1908, τεύχ. Α', αριθ. 23^{ος}, Διάγγελμα της κρητικής κυβέρνησης της 8^{ης} Νοεμβρίου του 1908 προς τον κρητικό λαό.

ότι το θέμα της προσάρτησης ήταν αντίθετο στη διατήρηση του πολιτικού καθεστώτος της νήσου, αλλά και των δικαιωμάτων της επικυριαρχίας του σουλτάνου και τέλος, επειδή η ελληνική διοίκηση φαινόταν ανεπαρκής να εγγυηθεί την τιμή, τη ζωή και την περιουσία τους¹⁰²⁵.

Κατά τον Gibbons, τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν τόσο «απορροφημένη στο ζήτημα της αυστριακής κίνησης της βουλγαρικής διακήρυξης της ανεξαρτησίας και της κατάληψης των σιδηροδρόμων της Ανατολικής Ρωμυλίας, ώστε, να περιοριστεί σε μία επίσημη διαμαρτυρία για τη δράση της Κρητικής Συνέλευσης»¹⁰²⁶. Παρόλα αυτά, με την ανακήρυξη της Ένωσης, το Νεοτουρκικό Κομιτάτο «Ένωση - Πρόοδος» σκηνοθέτησε σε πολλά μέρη της Αυτοκρατορίας παλλαϊκές συγκεντρώσεις, για να ματαιώσει την προσάρτηση της Κρήτης στην Ελλάδα¹⁰²⁷.

Από την άλλη, η ελληνική κυβέρνηση επέδωσε διακοίνωση προς τις Μεγάλες Δυνάμεις με την οποία τους επεσήμανε τη δύσκολη θέση στην οποία είχε βρεθεί, μετά τη μονομερή ανακήρυξη της Ένωσης, λόγω και της πίεσης της ελληνικής κοινής γνώμης, και κατέληξε στην ευχή οι Δυνάμεις «να αποφανθούν υπέρ της πραγματοποιήσεως του πόθου των Κρητών»¹⁰²⁸. Λίγους μήνες αργότερα ο βασιλιάς Γεώργιος δήλωσε ότι η Ένωση ήταν «γεγονός τετελεσμένον»¹⁰²⁹. Παράλληλα, η ελληνική κυβέρνηση σύνεστησε στον Ζαΐμη,

---

¹⁰²⁵ F.O., 881/9490, No 195, μουσουλμάνοι βουλευτές της Κρητικής Συνέλευσης προς τον Sir Edward Grey, Χανιά, 12 Οκτωβρίου 1908.

¹⁰²⁶ Gibbons, *ό.π.*, σ. 87.

¹⁰²⁷ Για το επίσημο πρόγραμμα του Κομιτάτου «Ένωσις και Πρόοδος» βλ. και εφ. *Εθνική*, Ηράκλειο, 21 Σεπτεμβρίου 1908, ενώ για το σωβινισμό των Νεοτούρκων βλ. και εφ. *Εθνική*, Ηράκλειο, 1 Φεβρουαρίου 1909. - Το νεοτουρκικό κίνημα διαιρέθηκε το 1902 σε αυτούς που πρέσβευαν τη διοικητική αποκέντρωση και τις καλές σχέσεις με τη Δύση και την εθνικιστική «Επιτροπή για την Ένωση και την Πρόοδο» που είχε ταχθεί υπέρ του συγκεντρωτισμού και κατά των ξενικών επεμβάσεων στα εσωτερικά του κράτους. Για το κίνημα των Νεοτούρκων πρβλ. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Το νεοτουρκικό κίνημα και ο ελληνισμός (1900-1902): οι ιστορικές καταβολές στη Μακεδονία*, Αθήνα (Ηρόδοτος) 2002. - Του ίδιου, *Νεότουρκοι και Μακεδονία 1908-1912*, Θεσσαλονίκη (Αφοί Κυριακίδη) 1988. - Επίσης, το βιβλίο του Niyazi Kizilyurek, *Κεμαλισμός, η γένεση και η εξέλιξη της επίσημης ιδεολογίας της σύγχρονης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μτφρ. του συγγραφέα, Αθήνα (εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα) 2006.

¹⁰²⁸ Εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, Χανιά, 11 Οκτωβρίου 1908.

¹⁰²⁹ Εφ. *Εθνική*, Ηράκλειο, 7 Δεκεμβρίου 1908 (τα σπάνια φύλλα της εφημερίδας «Εθνική», που προγενέστερα έφερα και τον υπότιτλο «[...] Εφημερίς του λαού», απόκεινται στη Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου - Τμήμα Αρχείων, *Αρχείο Ν. Σακλαμπάνη*, Κ.Α. 11, φάκ. 11, φυλ. 1-184, «εφημερίδες 1907-1932»). - Ερωτηματικά για το ρόλο του βασιλιά Γεωργίου προξενεί δημοσίευμα της εφημερίδας *Το Σύνταγμα*, σύμφωνα με την οποία προετοιμαζόταν, με ενέργειες του Βασιλιά, λύση κατά το λεγόμενο «βοσνιακό σύστημα», δηλαδή λύση δυναστική και όχι εθνική. Ωστόσο, αν δεχθούμε ότι η μονομερής ανακήρυξη της Ένωσης έγινε σε συνεργασία με την ελληνική κυβέρνηση, δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ο βασιλιάς Γεώργιος δεν είχε γνώση αυτής. Επιπλέον, αν συνέβαινε μία τέτοια προσπάθεια από το βασιλιά θα αποτελούσε αντικείμενο μυστικών διαπραγματεύσεων και επομένως δεν είναι εύκολο να εξακριβωθεί. Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί ότι πρέπει να αντιμετωπίζονται με επιφύλαξη οι δημοσιεύσεις στις όποιες εφημερίδες, καθώς δεν μπορεί εύκολα να εξακριβωθεί αν απειχούν προσωπικές απόψεις του συντάκτη ή όχι. Για το δημοσίευμα βλ. εφ. *Το Σύνταγμα*, Χανιά, 7 Νοεμβρίου 1908.

που έλειπε από το νησί, να μην επιστρέψει στην Κρήτη. Τα καθήκοντα του αρμοστή ανέλαβε άτυπα ο Ραγκαβής.

Ο Ζαΐμης βρισκόταν σε στενή συνεννόηση με την ελληνική κυβέρνηση, που του συνέστησε να μην επιστρέψει. Μολονότι, όπως επισημάνθηκε, ο Ραγκαβής διαψεύδει κατηγορηματικά κάθε ανάμιξη του Αρμοστή στα γεγονότα του 1908, καθώς δε συμφωνούσε με τη χρονική στιγμή της εκδήλωσής τους, η αλήθεια είναι ότι μικρή χρονική απόσταση με τα γεγονότα ήταν λογικό να προκαλέσει συνειρμούς. Συγκεκριμένα, είχε αναχωρήσει από τα Χανιά, δύο μέρες πριν από την ανεξαρτησία της Βουλγαρίας, παραμονές της μονομερούς ανακήρυξης της Ένωσης¹⁰³⁰. Μετά τα γεγονότα του 1908, δεν εγκατέλειψε τη θέση του, για να μη διορίσουν οι Προστάτιδες Δυνάμεις νέο Ύπατο Αρμοστή. Παράλληλα, δεν επεδίωξε να επανέλθει στο νησί, προκειμένου να διευκολύνει την ενωτική προσπάθεια¹⁰³¹.

Το γεγονός, όμως, ότι δεν αντικαταστάθηκε δε σημαίνει και ότι δεν υπέβαλε παραίτηση, γεγονός που δεν είναι ευρέως γνωστό¹⁰³². Στην πραγματικότητα, αφού συνεννοήθηκε με τον Θεοτόκη, υπέβαλε την παραίτησή του στις 18 Οκτωβρίου του ίδιου έτους¹⁰³³. Η τελευταία, που υποβλήθηκε στους πρεσβευτές των Δυνάμεων, δεν έγινε δεκτή, καθώς «το ζήτημα της αντικατάστασής του θα ήγειρε περισσότερα προβλήματα, από όσα θα έλυνε»¹⁰³⁴. Γι' αυτό κι άτυπα συνέχισε να βρίσκεται στη θέση του Αρμοστή μέχρι τον Ιούνιο του 1909¹⁰³⁵. Μάλιστα, σε μεταγενέστερο έγγραφό του προς το Ραγκαβή, το 1912, αναφέρεται στα γεγονότα που προηγήθηκαν της παραίτησής του και φανερώνει ότι η ελληνική κυβέρνηση βρισκόταν σε συνεννόηση με τη βρετανική για τη στάση που έπρεπε να τηρήσει για τα γεγονότα του 1908 και επισημαίνει μεταξύ άλλων:

---

¹⁰³⁰ Πρβλ. Ελένη Γαρδίκια - Κατσιαδάκη, «Η πολιτική διάσταση του Κρητικού Ζητήματος», 90 χρόνια από τη Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα (=Πρακτικά Συμποσίου), επιμ. Μιχάλης Τρούλης, Ρέθυμνο 2007, σ. 33.

¹⁰³¹ Τσίβης, ό.π., σ. 269.

¹⁰³² Πρβλ. Γιώργος Μ. Σταυριδάκης, «Από την Αυτονομία στην Ένωση. Νομοθετικό πλαίσιο», 90 χρόνια από την Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα (=Πρακτικά Συνεδρίου), Ρέθυμνο (Ιστορική και Λαογραφικά Εταιρεία Ρεθύμνου, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», υπό την αιγίδα της Βουλής των Ελλήνων) 2007, σ. 95: «[...] Ο Ύπατος Αρμοστής δεν επανήλθε στην Κρήτη, χωρίς όμως να παραιτηθεί και τυπικά [...]».

¹⁰³³ Για την παραίτηση Ζαΐμη και την ελληνική ανάμιξη βλ. και Α.ΡΑ., φάκ. 17, Ζαΐμης προς Ραγκαβή, Αθήνα, 18 Οκτωβρίου 1908 «εμπιστευτικόν», αρ. πρωτ. 2971: «πιθανότατα [...] θα υποβάλλω [...] την από της θέσεως μου παραίτησιν. Η απόφασίς μου αυτή είναι συμφώνος προς τη γνώμη του Θεοτόκη». - Α.ΡΑ., φάκ. 17, Ζαΐμης προς Ραγκαβή, Αθήνα, 23 Νοεμβρίου 1908, αρ. πρωτ. 2972: «[...] εμπιστευτικά όλως άνακοινώ ήμιν ότι τή 18 Οκτωβρίου [...] ένεχείρισα, τή συμβουλή τού κ. Θεοτόκη, προς τούς ένταύθα πρέσβεις τών Προστατριών Δυνάμεων τήν παραίτησίν μου [...] να αναλάβω τήν έπιδοθείσαν παραίτησιν».

¹⁰³⁴ Γαρδίκια - Κατσιαδάκη, ό.π., σ. 33.

¹⁰³⁵ Α.ΡΑ., φάκ. 17, Ζαΐμης προς Ραγκαβή, Αθήνα, 25 Ιουνίου 1909, αρ. πρωτ. 2990.

«[...] Τὸ ἔγγραφο ἐπέδωσα χθές, διεγράφη μόνο τῇ αἰτήσῃ τοῦ κ Elliot [Βρετανοῦ πρέσβη στην Αθήνα], τὸ περὶ παραιτήσεώς μου κατὰ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1908 μέρος, διότι εἶχε τότε μοὶ εἶπε συμφωνηθεῖ εἰς τὴν κυβέρνησιν τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο [...]»¹⁰³⁶.

Οἱ Μεγάλες Δυνάμεις μπορεῖ νὰ μὴ αναγνώρισαν ἐπίσημα τὴν πενταμελῆ κυβέρνησιν, ποὺ συγκροτήθηκε μετὰ τὴ μονομερῆ ἀνακήρυξιν τῆς Ἑνώσεως, ἐντούτοις τὴν ἀνέχθησαν μετὰ τὴν στάσιν αὐτῶν, διαβεβαιώνοντας ὅτι θὰ ἀντιμετώπιζαν τὸ Κρητικὸ Ζήτημα «μετ' εὐμενείας», ὑπὸ τὸν ὅρο νὰ τηρεῖται ἡ τάξις καὶ νὰ διασφαλιζέται ἡ ἀσφάλεια τῶν μουσουλμάνων Κρητῶν¹⁰³⁷.

Ὁ πρόεδρος τῆς κρητικῆς κυβέρνησεως Ἀντώνιος Μιχελιδάκης, σὲ συνέντευξιν ποὺ εἶχε δώσει στὴν εφημερίδα *Ελευθερον Βήμα*, τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1909, ἐξέφρασε τὴν αἰσιοδοξίαν αὐτοῦ γιὰ τὴν αἴσιον λύσιν τοῦ Κρητικοῦ Ζητήματος. Σύμφωνα μετὰ τὴν δηλώσειν αὐτοῦ, ἡ μονομερῆς ἀνακήρυξιν τῆς Ἑνώσεως, ἐνόησεν τὸν ἐξελίξειον στὴ Βαλκανικῇ, ἦταν ἐπιτακτικῇ καὶ εἶχε ὑπαγορευθεῖ ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ γεγονότα, καθὼς τὴ συγκεκριμένη χρονικῇ στιγμῇ, μετὰ τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Βουλγαρίας καὶ τὴν προσάρτησιν τῆς Βοσνίας - Ερζεγοβίνης ἀπὸ τὴν Αὐστρίαν, οἱ Δυνάμεις δε θὰ μπορούσαν νὰ προβάλλουν ὡς ἀντεπιχείρημα σὲ κάθε ἐνωτικῇ προσπάθειαν τὴν διατήρησιν τῆς ἰσορροπίας στὴ Βαλκανικῇ, μὴ ποὺ ἡ ἴδια ἡ ἰσορροπία εἶχε διασαλευθεῖ. Ὁ Μιχελιδάκης ἦταν κατηγορηματικὸς στὴ θέσιν αὐτοῦ ὅτι ἡ Κρήτις δε θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει ἀπὸ μόνην τῆς μόνιμου κράτους καὶ «βασιλείου μικροσκοπικόν», τόνισε ὅτι στὴν περίπτωσιν ποὺ δὲν ἐκπληρώνονταν οἱ προσδοκίαι τῶν Κρητῶν, οἱ τελευταῖοι θὰ ἐβρίσκον τὸν τρόπο νὰ ἐξαναγκάσουν τὴ διεθνή κοινὴ γνώμην νὰ ἀποδεχθεῖ τὴν θέσιν αὐτῶν καὶ κατέληξε μετὰ βεβαιότητα στὴν παρακάτω δήλωσιν:

«[...] οὐδὲ πρέπει νὰ μᾶς ἀποθαρρύνουν καὶ μᾶς ἐκφοβίζουν οἱ λόγοι τοῦ Μ. Βεζύρου Κιαμὴλ Πασά, ὅτι αἱ Δυνάμεις ἀπέρριψαν τὴν Ἑνωσιν. Αἱ Δυνάμεις δὲν ἀπέρριψαν τὴν Ἑνωσιν. Εἶνε (sic) ἀληθὲς ὅτι δὲν τὴν ἀπεδέχθησαν, ἀλλὰ τὴν ἀνέχονται, μετὰ τὴν ὑπόσχεσιν ὅτι θὰ ἐπιβραβεύσουν τὴν ἡσυχον καὶ νομοταγῇ διαγωγῇ μᾶς μετὰ τὴν πλήρη Ἑνωσιν, διότι ὅπως ἔχουσι τὰ καθ' ἡμᾶς, οὐδεμίαν ἄλλην λύσιν εὐμενῆς ὑπολείπεται [...]»¹⁰³⁸.

Στὴν ἴδιαν εφημερίδαν ἔδωκε, ἀργότερα, συνέντευξιν γιὰ τὸ Κρητικὸ Ζήτημα ἓνα ἄλλο ἐπιφανὲς μέλος τῆς κυβέρνησεως, ὁ ἐπίτροπος τῶν Ἐσωτερικῶν Χαράλαμπος Πωλογεώργης. Αἰσιοδόξος γιὰ τὴν οριστικῇ καὶ

¹⁰³⁶ Α.Ρ.Α., φάκ. 17, Ζαΐμης πρὸς Ραγκαβῇ, Αθήνα, 14 Ἀπριλίου 1912, ἀρ. πρωτ. 3032.

¹⁰³⁷ Πρβλ. Βασιλείον τῆς Ἑλλάδος, *Παράρτημα τῆς Εφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως ἐν Κρήτι*, Χανιά, 30 Ἰουνίου 1909, τεύχ. Α', ἀριθ. 32⁹⁵, «Διακήρυξις τῆς 30¹⁵ Ἰουνίου / 13¹⁵ Ἰουλίου 1909 τῶν γενικῶν προξένων τῶν Προστατίδων Δυνάμεων». - Εφ. *Κήρυξ*, Χανιά, 30 Ἰουνίου 1909.

¹⁰³⁸ Εφ. *Ελευθερον Βήμα*, Χανιά, 24 Ἰανουαρίου 1909.

άμεση διευθέτηση του Κρητικού Ζητήματος, δε δίστασε να προβλέψει ότι θα επιλυόταν οριστικά τον Απρίλιο του 1909 και σίγουρα πριν από την αναχώρηση των διεθνών στρατευμάτων, πρόβλεψη που, όμως, δεν επαληθεύτηκε. Ο Πωλογεώργης επεσήμανε ότι δεν ήταν δυνατόν να παραταθεί η πολιτική κατάσταση στην Κρήτη, την οποία αντιλαμβάνονταν τόσο οι ίδιοι οι πολιτικοί όσο και ο κρητικός λαός ως προσωρινή¹⁰³⁹. Η υπερβολική αισιοδοξία του υπαγορευόταν εν μέρει από την επικείμενη αποχώρηση των διεθνών στρατευμάτων, από τις εξελίξεις στη Βαλκανική και την παράλληλη ανοχή από τις Δυνάμεις του προσωρινού πολιτικού καθεστώτος στην Κρήτη. Ωστόσο, ο Πωλογεώργης δε λαμβάνει υπόψη της τον παράγοντα Οθωμανική Αυτοκρατορία, που εξακολουθεί να είναι μία δύναμη υπολογίσιμη για τις Δυνάμεις, καθώς και τους ανταγωνισμούς και τα συμφέροντά τους στο χώρο επιρροής της¹⁰⁴⁰.

Λίγους μήνες αργότερα, όταν δεν πραγματοποιήθηκαν οι προσδοκίες της κυβέρνησης και η υπέρμετρη αισιοδοξία του Πωλογεώργη, τόσο ο τελευταίος όσο και εν γένει η κρητική κυβέρνηση κατηγορήθηκαν γι' αυτήν τους τη στάση και κλήθηκαν από τον τοπικό τύπο να δικαιολογήσουν την «άμετρον αισιοδοξίαν» τους. Με σκληρό τρόπο κατακρίθηκε η στάση της κυβέρνησης λίγο πριν από την αποχώρηση των διεθνών δυνάμεων:

«[...] ἢ ἔστεροῦντο [οἱ ἐπίτροποι] ἐντελῶς πάσης ὀρθῆς ἀντιλήψεως τῶν πραγμάτων ἢ προσποιούμενοι τοῦτο ἡπάτων τὸν Κρητικὸν λαὸν εἰς τὴν ἱερωτέραν τοῦ ὑπόθεσιν. Ἀλλὰ εἴτε τὸ ἐν εἴτε τὸ ἄλλο συνέβαινε οὐδεμίαν πίστιν δύναται νὰ ἔχη τις πρὸς αὐτοὺς σήμερον [...]»¹⁰⁴¹.

---

¹⁰³⁹ Εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, Χανιά, 31 Ιανουαρίου 1909. - Ο Πωλογεώργης, παράλληλα με την έκκλησή του προς τους συμπατριώτες του για τη διατήρηση της τάξης, αποδοκίμασε όσους καλούσαν τον κρητικό λαό να οπλιστεί, για να υπερασπιστεί τα δικαιώματά του. Άλλωστε υπήρξαν αργότερα πρωτοσέλιδα εφημερίδων που ανέφεραν χαρακτηριστικά: «Κρήτες, συμπληρώσατε πάντες τον οπλισμόν σας. Οι Νεότουρκοι απειλούν Ελλάδα και Κρήτην». Για τα δημοσιεύματα βλ. ενδεικτικά εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, Χανιά, 27 Ιανουαρίου 1909. Για την τις απόψεις του Πωλογεώργη βλ. και *Atti Parlamentari, Legislatura XXIII – Sessione 1909 - 1911, Camera dei Deputati presentati al Parlamento Italiano dal ministro degli Affari Esteri (Di San Giuliano)*, Ρώμη 1911, IR. R. Console Generale in Canea al Ministro degli affari esteri, 3 Φεβρουαρίου 1909, επισυνάπτεται circulaire adressée par le commissaire pour l' intérieur aux préfets de L' île, Χανιά, 30 Ιανουαρίου/12 Φεβρουαρίου 1909.

¹⁰⁴⁰ Χαρακτηριστική είναι η επιστολή του Βρετανού πρεσβευτή στην Κων/πολη Lowther προς το υπουργείο Εξωτερικών της χώρας του, σύμφωνα με την οποία, αναγνώριση της προσάρτησης της Κρήτης στην Ελλάδα από οποιαδήποτε χώρα θα δημιουργούσε προβλήματα σ' αυτήν και στις σχέσεις της με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η Αγγλία, ως μεγάλη ναυτική δύναμη, σε περίπτωση που προτείνει κάτι τέτοιο, θα προκαλέσει γενική κατακραυγή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και μία αντιπάθεια, που η Γερμανία επιμελώς θα υποδαύλιζε με την ευνοϊκή πολιτική της απέναντι στους Νεότουρκους. Βλ. σχετικά CAB. 37/100, Sir G. Lowther προς Sir Edward Grey, Κων/πολη, 25 Μαΐου 1909.

¹⁰⁴¹ Εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, Χανιά, 11 Ιουλίου 1909.

Το Μάιο του ίδιο έτους, ο πρωθυπουργός της Ελλάδας Γ. Θεοτόκης εξέφρασε τη συγκρατημένη αισιοδοξία του για την πορεία του Κρητικού Ζητήματος και ζήτησε από τους Έλληνες δημοσιογράφους, για λόγους στρατηγικής, να αποφύγουν οποιαδήποτε αναφορά στο θέμα αυτό, μέχρι την τελική αποχώρηση των διεθνών στρατευμάτων. Επιπλέον, οφείλουμε να επισημάνουμε τη διάχυτη εντύπωση που υπήρξε στους Κρητικούς, που υποδαυλιζόταν κι από την αισιοδοξία των πολιτικών αρχών της νήσου, ότι η αναχώρηση των διεθνών στρατευμάτων θα επισφράγιζε την οριστική λύση του Κρητικού Ζητήματος με την παράλληλη προσάρτηση της νήσου στην Ελλάδα. Ωστόσο, οι Δυνάμεις δεν ήταν έτοιμες για μία τέτοια παραχώρηση. Γι' αυτό και οι προξενικοί τους αντιπρόσωποι, προκειμένου να προλάβουν τις εξελίξεις, θεώρησαν απαραίτητο να γνωστοποιήσουν τις όποιες αποφάσεις τους, πολύ πριν από την αναχώρηση των στρατευμάτων¹⁰⁴².

Λίγες μέρες μετά, σε δημοσίευμα της γαλλόφωνης εφημερίδα της Κων/πολης *La Turquie* αναφερόταν πως πρεσβευτής ξένης δύναμης - πιθανότατα της Βρετανίας - δεν απέκλεισε το ενδεχόμενο στρατιωτικής επέμβασης της Οθωμανική Αυτοκρατορίας στην Κρήτη, καθώς οι Κρητικοί δεν υπήρχε περίπτωση να δεχτούν την επικυριαρχία του Σουλτάνου. Ένα τέτοιο εγχείρημα δεν θα ήταν εύκολο για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, καθώς οι χριστιανοί κάτοικοι της νήσου ήταν διατεθειμένοι να αγωνιστούν μέχρι εσχάτων εκμεταλλευόμενοι και την ιδιομορφία του εδάφους. Αποτέλεσμα ενός τέτοιου ενδεχομένου θα ήταν η εκ νέου κατοχή της Κρήτης¹⁰⁴³. Το δημοσίευμα αυτό θα πρέπει να το δούμε κάτω από το πρίσμα της άποψης της Πύλης ότι η κατάσταση στο νησί ήταν έκρυθμη, η θέση των χριστιανών Κρητών απόλυτη και ως εκ τούτου η αποχώρηση των διεθνών στρατευμάτων - με την οποία ήταν αντίθετη η τουρκική κυβέρνηση - θα εγκυμονούσε κινδύνους για νέες περιπλοκές.

Η τουρκική κυβέρνηση, όπως ήταν φυσικό, δε συμφωνούσε με την προτεινόμενη προσάρτηση της Κρήτης στην Ελλάδα. Μάλιστα, ο Τούρκος διπλωμάτης Youssouf Kemal, εξηγώντας την τουρκική θέση, παραδέχτηκε ότι η παράδοση της Βοσνίας - Ερζεγοβίνης και της Ανατολικής Ρωμυλίας ήταν, ίσως, αναγκαία, προκειμένου να αποφύγει η Οθωμανική Αυτοκρατορία πολέμους, τους οποίους πιθανόν να έχανε, καθώς δεν ήταν προετοιμασμένη στρατιωτικά. Εντούτοις, η περίπτωση της Κρήτης ήταν διαφορετική, καθώς η κυβέρνησή του διέθετε τη στρατιωτική δύναμη να πιέσει τις εξελίξεις. Το τρίτο Σώμα του τουρκικού στρατού θα μπορούσε να κατευθυνθεί στην Αθήνα. Η τουρκική κυβέρνηση επιθυμούσε να παραμείνουν τα πράγματα ως είχαν. Στην πιθανή περίπτωση, όμως, που οι Δυνάμεις απέσυραν τα στρατεύματά τους, διεμήνυσε προς αυτές ότι δεν έπρεπε να αλλάξει το status quo της νήσου¹⁰⁴⁴. Κατά τον Βρετανό διπλωμάτη Lowther, ο πόλεμος με την Ελλάδα ήταν

¹⁰⁴² Εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, Χανιά, 2 Μαΐου 1909.

¹⁰⁴³ Εφ. *La Turquie*, Κων/πολη, 23 Μαΐου 1909.

¹⁰⁴⁴ CAB. 37/100, Sir G. Lowther προς Sir Edward Grey, Πέραν, 18 Μαΐου 1909.

δημοφιλής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, όσο θεωρούνταν ασφαλής η έκβασή του¹⁰⁴⁵. Επομένως, από τη στιγμή που η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε στρατιωτική υπεροχή έναντι της Ελλάδας, πίεζε τις εξελίξεις στο Κρητικό Ζήτημα. Αξίζει να υπογραμμιστεί ότι στην κυβέρνηση της Κρήτης, που προέκυψε μετά τη μονομερή ανακήρυξη της Ένωσης, δε μετείχε κανένας μουσουλμάνος πληρεξούσιος, μια που κάτι τέτοιο θα νομιμοποιούσε και θα ενίσχυε τις ενωτικές κινήσεις των χριστιανών Κρητών. Το κυβερνητικό σχήμα, στο οποίο συγκυβερνούσαν οι δύο μεγάλοι Κρητικοί πολιτικοί αντίπαλοι, ο Βενιζέλος και ο Μιχελιδάκης, διατηρήθηκε μέχρι το καλοκαίρι του 1909¹⁰⁴⁶.

Τον Ιούνιο του ίδιου έτους ο Βρετανός πρεσβευτής στην Κων/πολη, σε έκθεσή του προς τον προϊστάμενό του στο Λονδίνο, ανέφερε ότι όσο η Ελλάδα δεν αναγνώριζε την ένωσή της με την Κρήτη, θα ήταν πιο εύκολο να διευθετηθούν δυσχέρειες, όπως τα ελληνικά γραμματόσημα και το ζήτημα της απονομής της δικαιοσύνης στο όνομα του Έλληνα βασιλιά, μετά την απόσυρση των στρατευμάτων, εφόσον διατηρούνταν η ηρεμία στο νησί¹⁰⁴⁷. Τον επόμενο μήνα ο Rifaat Pasha εξέφρασε την ανησυχία του, καθώς θεωρούσε ότι οι ενέργειες των χριστιανών Κρητών στρέφονταν κατά της επικυριαρχίας του σουλτάνου και φοβόταν μήπως χαθούν περισσότερες επαρχίες του Οθωμανικού Κράτους κατά τη διάρκεια της θητείας του, απ' όσες χάθηκαν από την εποχή του Abdul Hamit¹⁰⁴⁸.

Το καλοκαίρι του 1909 αποχώρησαν τα στρατεύματα των Μεγάλων Δυνάμεων από την Κρήτη¹⁰⁴⁹. Λίγο πριν από την αποχώρηση, ο Βρετανός πρέσβης στην Αθήνα, σε συζήτηση που είχε με τον Έλληνα πρωθυπουργό Θεοτόκη, εξέφρασε την ανησυχία του για την πρόθεση της Κρητικής Βουλής να συνέλθει μετά την αναχώρηση των στρατευμάτων και φοβόταν κάποια ενέργεια εκ μέρους των Κρητικών, που θα εκλαμβανόταν ως πρόκληση από τους Τούρκους. Ο Θεοτόκης φάνηκε καθησυχαστικός προς το Βρετανό πρέσβη, επισημαίνοντάς του ότι οι πληρεξούσιοι θα συναντιούνταν, προκειμένου να αναδιανείμουν τα υπουργεία της κρητικής κυβέρνησης, γεγονός ιδιαίτερης σημασίας, καθώς ήταν απαραίτητο να διατηρηθεί η συνεργασία Μιχελιδάκη – Βενιζέλου και να εμποδιστούν οι συγκρούσεις ανάμεσα στις «αντιτιθέμενες φατρίες»¹⁰⁵⁰.

---

¹⁰⁴⁵ F.O. 371/649, Sir G. Lowther προς Sir Edward Grey, Θεραπιά, 21 Ιουνίου 1909.

¹⁰⁴⁶ Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 8 Αυγούστου 1909, τεύχ. Β', αριθ. 41, Απόφαση της 2ας Αυγούστου 1909 της εν Κρήτη Βουλής των Ελλήνων περί αποδοχής παραίτησεως της Εκτελεστικής Επιτροπής και ορισμού νέας.

¹⁰⁴⁷ F.O. 371/649, Sir G. Lowther προς Sir Edward Grey, Θεραπιά, 21 Ιουνίου 1909

¹⁰⁴⁸ F.O. 371/649, Sir G. Lowther προς Sir Edward Grey, Θεραπιά, 5 Ιουλίου 1909.

¹⁰⁴⁹ F.O. 371/649, Sir Edward Grey προς Peel, γενικός πρόξενος της Βρετανίας στην Κρήτη, F.O. 28 Ιουνίου 1909 (σχετικά με τη συμφωνία των Δυνάμεων για την απόσυρση των διεθνών στρατευμάτων).

¹⁰⁵⁰ F.O. 371/649, Sir F. Elliot προς Sir Edward Grey, Αθήνα, 23 Ιουνίου 1909.

Οι εσωτερικές εξελίξεις στην Κρήτη με την αποχώρηση των στρατευμάτων των Μεγάλων Δυνάμεων

Με την αποχώρηση των διεθνών δυνάμεων, οι Κρητικοί ύψωσαν την ελληνική σημαία σε δημόσιες υπηρεσίες¹⁰⁵¹ και σε διάφορα σημεία στο νησί, ανάμεσα στα οποία, στο λιμάνι των Χανίων (Φιρκά) και του Ηρακλείου. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος έγραφε χαρακτηριστικά προς τον παπά Στέφανο Προβατάκη για την αποχώρηση των στρατευμάτων των Δυνάμεων:

«[...] ή Κρήτη διὰ τῆς ὑπὸ τὰς σημερινὰς περιστάσεις ἐκκενώσεως ἐπετέλεσε μέγιστον βῆμα πρὸς τὴν τελικὴν ἐθνικὴν λύσιν καὶ δὲν ὑπάρχει φόβος ν' ἀνακοπῆ ἢ πρὸς τὰ πρόσω πορεία μας ἐφ' ὅσον δὲνπραχθοῦν παρ' ἡμῶν σφάλματα [...]»¹⁰⁵².

Η κρητική κυβέρνηση με διακήρυξή της προς τον κρητικό λαό αναφέρθηκε στην επικείμενη αποχώρηση των διεθνών στρατευμάτων και τη διευθέτηση του Κρητικού Ζητήματος. Συμβούλευσε τους Κρητικούς να μην παρασύρονται από φημολογίες σχετικές με το Κρητικό Ζήτημα, συνέστησε ψυχραιμία και εξέφρασε την εμπιστοσύνη της προς τις Δυνάμεις από τις οποίες εξαρτιόταν η επίλυσή του¹⁰⁵³.

Ωστόσο, οι γενικοί πρόξενοι των Μεγάλων Δυνάμεων στο νησί κάλεσαν την κρητική κυβέρνηση και της δήλωσαν ότι μετά την αναχώρηση των ευρωπαϊκών στρατευμάτων, η ανύψωση της ελληνικής σημαίας στην είσοδο του λιμανιού των Χανίων θα συνιστούσε μεταβολή του status quo της νήσου και προειδοποίησαν ότι ένα τέτοιο γεγονός θα μπορούσε να εκθέσει την Ελλάδα σε κίνδυνο πολέμου με την Οθωμανική Αυτοκρατορία¹⁰⁵⁴. Τα μέλη της

¹⁰⁵¹ Ενδεικτικά στο Ηράκλειο υψώθηκε η ελληνική σημαία στο ταχυδρομείο της πόλης, η οποία, όμως, γρήγορα υπεστάλη κάτω από τις αντιδράσεις των Δυνάμεων. Πρβλ. Α.Γ.Μ., φάκ. 14β, αρ. εγγρ. 75 και 80 αντίστοιχα, Γ. Μιτσοτάκης προς Α. Schebounine, Ηράκλειο, Αύγουστος 1909.

¹⁰⁵² Α.Π.Σ.Π., ό.π., Ελ. Βενιζέλος προς παπά Στέφανο Προβατάκη, Χανιά, 17 Ιουλίου 1909.

¹⁰⁵³ Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 4 Ιουνίου 1909, τεύχ. Α', αριθ. 27^{ος}, Διάγγελμα της 4^{ης} Ιουνίου 1909 της Εκτελεστικής Επιτροπής προς τον κρητικό λαό [Πρβλ. Παράρτημα Φ.Ε.Κ., αρ. 6].- Βλ. και εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, Χανιά, 6 Ιουνίου 1909. - Σύμφωνα με τη διακήρυξη των Δυνάμεων, η αποχώρηση των διεθνών στρατευμάτων βρίσκεται σε στενή σχέση και συνάρτηση με τη διατήρηση της τάξης και την ασφάλεια των μουσουλμάνων στην Κρήτη. Βλ. σχετικά Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 30 Ιουνίου 1909, τεύχ. Α', αριθ. 32^{ος}, «Διακήρυξις της 30^{ης} Ιουνίου / 13^{ης} Ιουλίου 1909 των γενικών προξένων των Προστατίδων Δυνάμεων». - Κατά μία εκδοχή, η Διακήρυξη των Δυνάμεων επρόκειτο να ανακοινωθεί προς τον κρητικό λαό χωρίς να επιδοθεί στην Εκτελεστική Επιτροπή και, προκειμένου να επιτευχθεί η ανεπίσημη επίδοση προς αυτήν, κατόρθωσε ο Βενιζέλος να αναβάλει την επίδοση της Διακήρυξης για 8 ημέρες. Πάντως ο ίδιος φαίνεται να διαψεύδει την παραπάνω άποψη. Βλ. σχετικά Εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, Χανιά, 25 Ιουλίου 1909.

¹⁰⁵⁴ Ο Βρετανός πρόξενος αντέδρασε εκφράζοντας την έντονη αντίθεσή του στην ύψωση της ελληνικής σημαίας στο λιμάνι των Χανίων. Ο επί των εσωτερικών επίτροπος κοινοποίησε τη βρετανική απαίτηση σε όλους τους δημάρχους της νήσου. Πρβλ. Α.Γ.Μ., φάκ. 14γ, αρ. εγγρ.

κρητικής κυβέρνησης φάνηκαν πρόθυμα να δεχτούν τις αξιώσεις των Δυνάμεων¹⁰⁵⁵ και την υποστολή της ελληνικής σημαίας, ενόψει της κρισιμότητας της κατάστασης.

Από την άλλη, μία τέτοια κίνηση θα ερχόταν σε αντίθεση με το λαϊκό αίσθημα και θα ήταν δύσκολο να ελεγχθούν οι όποιες αντιδράσεις. Για το λόγο αυτό η κρητική κυβέρνηση επιφυλάχθηκε να απαντήσει στους αντιπροσώπους των Δυνάμεων εν ευθέτω χρόνω. Πράγματι, σε νέα συνάντηση που είχαν από κοινού και κάτω από τις πιέσεις των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων, η κυβέρνηση αποφάσισε να συμμορφωθεί στην απαίτηση των προξένων. Παράλληλα, ζήτησε μία παράταση λίγων ημερών, λόγω της πίεσης της κοινής γνώμης,¹⁰⁵⁶ για να ενημερώσει τη Βουλή. Ύστερα από συνεννόηση των εμπλεκόμενων φορέων, υπεστάλη η ελληνική σημαία στο πρώην βρετανικό στρατόπεδο στο Ηράκλειο και έμεινε εκκρεμές το ζήτημα της υποστολής της σημαίας που βρισκόταν στην είσοδο του λιμένα των Χανίων και της αντίστοιχης του Ηρακλείου.

Η κρητική κυβέρνηση, εξηγώντας με λεπτομέρειες την κατάσταση, απηύθυνε έκκληση προς τον κρητικό λαό να κατανοήσει τις δυσκολίες που απέρρεαν από την έλλειψη υποχωρητικότητας και να αντιληφθεί ότι είναι αναγκαία η υποστολή των σημαίων για την προώθηση του εθνικού ζητήματος, αλλά και προκειμένου να αποφευχθεί το ενδεχόμενο νέου ελληνοτουρκικού πολέμου¹⁰⁵⁷. Μάλιστα, η Πύλη επέδωσε τελεσίγραφο στην Αθήνα, με το οποίο

28, Χανιά, 29 Ιουλίου 1909, Εγκύκλιος στην οποία κοινοποιείται τηλεγράφημα του επιτρόπου επί των ασωτερικών αναφορικά με την απαίτηση των Άγγλων.

¹⁰⁵⁵ Ο Ιταλός γενικός πρόξενος στο νησί τόνιζε προς τη Ρώμη ότι, μολονότι η κατάσταση ήταν έκρυθμη, η κρητική κυβέρνηση θα έκανε οτιδήποτε ήταν δυνατό, προκειμένου να ικανοποιήσει τις Δυνάμεις αναφορικά με το ζήτημα της σημαίας. Βλ. σχετικά *Atti Parlamentari, Legislatura XXIII – Sessione 1909 - 1911, Camera dei Deputati presentati al Parlamento Italiano dal ministro degli Affari Esteri (Di San Giuliano)*, Ρώμη 1911, IR. R. Console Generale in Canea al Ministro degli affari esteri, Χανιά, 9 Αυγούστου 1909.

¹⁰⁵⁶ Η πίεση της κοινής γνώμης φαίνεται και από το γεγονός ότι η κρητική κυβέρνηση στις 21 Ιουλίου του 1909 έσπευσε να διαψεύσει κατηγορηματικά τη φήμη ότι δόθηκε διαταγή να μην υψωθεί στην είσοδο του λιμανιού των Χανίων η ελληνική σημαία. Βλ. σχετικά Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 21 Ιουλίου 1909, τεύχ. Α', αριθ. 37^{ος}, Ανακοίνωση - Διάψευση Εκτελεστικής Επιτροπής. Επίσης πρβλ. Γ.Α.Κ. - Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, *Αρχείο Κρητικής Πολιτείας*, Εκτελεστική Επιτροπή 1909, πρακτ. 1-175, Πρακτικό Συνεδρίας της Εκτελεστικής Επιτροπής, 21 Ιουλίου 1909, αριθ. πρακτ. 80/ αριθ. 175. - Στον αντίποδα αυτής της άποψης, η εφημερίδα Ελεύθερον Βήμα επισημαίνει: «[...] ή λαθροχειρική απόπειρα τής υποστολής από ώρισμένα μέρη είχεν αποφασισθή (sic) υπό τής Εκτελεστικής ως διπλωματικό κόλπο και αί διαταγές είχαν διαβιβασθή πρὸς τοὺς ἀξιωματικούς [...]». Βλ. σχετικά εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, Χανιά, 25 Ιουλίου 1909.

¹⁰⁵⁷ Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 30 Ιουλίου 1909, τεύχ. Α', αριθ. 41^{ος}, Ενημέρωση και έκκληση της Εκτελεστικής Επιτροπής προς τον κρητικό λαό αναφορικά με το ζήτημα της υποστολής της ελληνικής σημαίας. - Το ενδεχόμενο ενός νέου ελληνοτουρκικού πολέμου ήταν κάτι παραπάνω από πιθανό. Ο Βρετανός πρεσβευτής στην Κων/πολη ενημερώνοντας τον υπουργό του επισημαίνει μεταξύ άλλων: «[...] έχουμε την αίσθηση ότι μία ξαφνική επίθεση της Οθωμανική Αυτοκρατορίας [εναντίον της Ελλάδας] ...πρέπει να εξεταστεί σοβαρά. Οι Έλληνες μέχρι τώρα απέχουν από οποιαδήποτε

την καλούσε να υποστείει την ελληνική σημαία και να ανακαλέσει τους Έλληνες αξιωματικούς, σε διαφορετική περίπτωση ο τουρκικός στρατός θα εισέβαλε στη Θεσσαλία¹⁰⁵⁸.

Αποκαλυπτικά γύρω από τα παρασκήνια της υποστολής της ελληνικής σημαίας είναι τα πρακτικά των συνεδριάσεων της Βουλής. Στη συνεδρίαση της 31ης Ιουλίου του 1909, ο βουλευτής Ιωάννης Λιόδης κατηγορήσε την κρητική κυβέρνηση ότι επιδίωκε να εξασφαλίσει την ηθική συνδρομή της Συνέλευσης για την υποστολή της ελληνικής σημαίας από τα φρούρια των Χανίων και του Ηρακλείου. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, μάλιστα, πρόβαλε την άποψη ότι η υποστολή της σημαίας δεν ήταν ζήτημα αρχής, αλλά μια λεπτομέρεια επί του συνόλου του ζητήματος. Ο Λιόδης αντιπαρατέθηκε σ' αυτήν την άποψη επισημαίνοντας ότι μετά την άρση της στρατιωτικής κατοχής υπεστάλη η σημαία της Αυτονομίας, με την οποία συμβολιζόταν το αυτόνομο καθεστώς, και η τελευταία αντικαταστάθηκε από την αντίστοιχη ελληνική. Ο Βενιζέλος, τότε, προειδοποίησε τους βουλευτές που επιθυμούσαν τη διατήρηση της σημαίας ότι υπήρχε ο κίνδυνος να υπάρξει εκ νέου κατοχή της Κρήτης από τις Δυνάμεις και επιστροφής στο status quo ante, δηλαδή στην κατάσταση πριν από την αποχώρηση των διεθνών στρατευμάτων¹⁰⁵⁹. Ο Λιόδης ισχυρίστηκε ότι θα ήταν προτιμότερο να επαναλάβουν οι Ευρωπαίοι την κατοχή, λόγω της υποστολής της σημαίας, που θεωρούσε ανώδυνη, και κατέληξε στην άποψη ότι σε καμία περίπτωση δεν έπρεπε να γίνει η υποστολή της επίσημα από την κρητική κυβέρνηση, καθώς οι Κρήτες θα διατηρούσαν τα δικαιώματά τους, και με αυτόν τρόπο θα διαμαρτύρονταν απέναντι σε μία τέτοια ενέργεια. Αντίθετα, αν την υπέστειλε επίσημα η Εκτελεστική Επιτροπή, αυτό θα σήμαινε αυτόματα και την παραίτησή της από το ενωτικό αίτημα¹⁰⁶⁰.

σοβαρή προετοιμασία να την αποκρούσουν [...]». Βλ. σχετικά W.O. 32/7533, Sir F. Elliot προς Sir Edward Grey, Αθήνα, 5 Αυγούστου 1909, No 33.

¹⁰⁵⁸ Βλ. σχετικά εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, Χανιά, 25 Ιουλίου 1909. - Επιπρόσθετα, την ίδια περίοδο μετακινήθηκε τουρκικός στόλος προς την Κρήτη. Πράγματι, σύμφωνα με έγγραφο του βρετανικού Ναυαρχείου, η τουρκική κυβέρνηση αποφάσισε να αποστείλει μία ναυτική μοίρα στην Κάρπαθο και στη συνέχεια στη Σούδα. Οι Δυνάμεις δεν μπορούσαν να απαγορεύσουν στην τουρκική μοίρα να φτάσει στην Κάρπαθο, όχι, όμως, και στη Σούδα, καθώς η παρουσία τουρκικού στόλου, ενδεχομένως, να δημιουργούσε ταραχές στο νησί. Βλ. σχετικά W.O. 32/7533, Sir Edward Grey προς Sir F. Bertie (Paris), No 482, Sir R. Rodd (Rome), No 359, and Mr. O Beirne (St. Petersburg), No 1016, F.O., 5 Αυγούστου 1909. - Πρβλ. W.O. 32/7533, Sir G. Lowther προς Sir Edward Grey, Θεραπιά, 3 Αυγούστου 1909..

¹⁰⁵⁹ Η άποψη του Βενιζέλου δε στερείται λογικής βάσης. Σε οδηγίες που έστειλε ο Βρετανός υπουργός Εξωτερικών Sir Edward Grey προς το Βρετανό γενικό πρόξενο στο νησί Peel τον συμβούλευε να τονίσει προς τις αρχές της νήσου τον κίνδυνο, στον οποίο εκτίθεται η Ελλάδα, λόγω της «απερίσκεπτης» και «παράνομης» ενέργειας τους αναφορικά με το περιστατικό με την ελληνική σημαία. Επίσης, επεσήμανε ότι στην περίπτωση που η κρητική κυβέρνηση εμείνει στην ανύψωση της ελληνικής σημαίας, οι Δυνάμεις θα αναλογιστούν τη σκοπιμότητα να στείλουν πίσω τα διεθνή στρατεύματα. Βλ. σχετικά W.O. 32/7533, Sir Edward Grey προς Peel, F.O., 6 Αυγούστου 1909.

¹⁰⁶⁰ Τότε, το λόγο πήρε ο βουλευτής Εμμανουήλ Μηλιαράς, ο οποίος υποστήριξε ότι ο κίνδυνος τον οποίο επικαλούνταν οι Δυνάμεις από τη μη υποστολή της σημαίας ήταν «φανταστικός», ενώ

Ο μετέπειτα επίτροπος Ιωσήφ Λεκανίδης κατηγόρησε την κρητική κυβέρνηση για μικροψυχία και υπογράμμισε ότι η υποστολή της σημαίας θα σήμανε υποχώρηση από την Ένωση. Μάταια, τα μέλη της κυβέρνησης και ιδιαίτερα οι Βενιζέλος και Παυλογεώργης προσπάθησαν να πείσουν τους βουλευτές για την αναγκαιότητα μίας υποχώρησης αναφορικά με το ζήτημα της σημαίας. Τότε, ο μετέπειτα επίτροπος Βασίλειος Σκουλάς απαντώντας στο λόγο του Λεκανίδη, ανέφερε χαρακτηριστικά, εν μέσω χειροκροτημάτων: «[...] ἀφοῦ ἐσεῖς ἔχετε αὐτὰς τὰς ιδέας, τότε καὶ ἡμεῖς συμφωνοῦμεν νὰ ἀποθάνωμεν ὅλοι ὑπὸ τὴν Σημαίαν, ἀλλὰ νὰ ἀποθάνωμεν ὅλοι»¹⁰⁶¹.

Η Ελένη Γαρδίκια - Κατσιαδάκη επισημαίνει ότι μετά την αποχώρηση των διεθνών στρατευμάτων, «[...] η πολιτική ζωή της Κρήτης εισήλθε σε ένα στάδιο ανυπομονησίας και σπασμωδικών χειρισμών, κατά το οποίο εμφανίζεται η τολμηρή Κρήτη να ωθεί μία διστακτική και άτολμη ελληνική Κυβέρνηση προς την Ένωση [...]»¹⁰⁶². Πράγματι, οι σπασμωδικές κινήσεις των Κρητών, τη στιγμή που η ελληνική κυβέρνηση δεν αναγνώριζε το νέο καθεστώς της νήσου¹⁰⁶³, μπορούν να αντικατοπτριστούν στο ζήτημα της ύψωσης της ελληνικής σημαίας και στην άποψη της πλειοψηφίας του πολιτικού κόσμου να μη γίνει υποστολή της, παρά τις προειδοποιήσεις των Δυνάμεων. Από την άλλη, η ελληνική κυβέρνηση, σε μία προσπάθεια να διαχωρίσει τη θέση της και να κρατήσει τις ισορροπίες, ενημέρωσε την Πύλη ότι δεν είχε καμία σχέση με το όλο ζήτημα και ότι επιθυμούσε να διατηρήσει ειλικρινείς και φιλικές σχέσεις με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Μάλιστα, από τη στιγμή που η Κρήτη βρισκόταν στα χέρια των Προστάτιδων Δυνάμεων, η ελληνική κυβέρνηση δήλωσε ότι θα άφηνε σε αυτές τη λύση του Κρητικού Ζητήματος και θα συμμορφωνόταν στην όποια απόφασή τους. Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις δεν διαταράχθηκαν άμεσα, εντούτοις σταδιακά

ο κίνδυνος της κατοχής, με τον οποίο οι τελευταίες απειλούσαν τους Κρητικούς δεν αποτελούσε σοβαρό επιχείρημα, καθώς η κατοχή δεν είχε αρθεί οριστικά, από τη στιγμή που ο διεθνής στόλος έπλεε στο Κρητικό Πέλαγος. Επομένως, η ελληνική σημαία έπρεπε να μείνει στη θέση της.

¹⁰⁶¹ *Επίσημα Πρακτικά της Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη*, Χανιά 1909, Συνεδρίασις Β΄ της 31^{ης} Ιουλίου 1909.

¹⁰⁶² Γαρδίκια - Κατσιαδάκη, «Ο Στέφανος Δραγούμης και η οριστική λύση του Κρητικού Ζητήματος», *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, ό.π., σ. 67.

¹⁰⁶³ F.O. 371/649, Sir G. Lowther προς Sir Edward Grey, Θεραπιά, 21 Ιουνίου 1909. - Ο Έλληνας πρωθυπουργός, που βρισκόταν σε στενή επικοινωνία με τις Δυνάμεις και ιδιαίτερα με την Αγγλία, κατέβαλλε προσπάθειες συνεννόησης μεταξύ του Βενιζέλου και των προξένων των Δυνάμεων και τόνισε προσπάθωντας να αποστασιοποιηθεί από το γεγονός, ότι, σε κάθε περίπτωση, η ελληνική κυβέρνηση δεν εμπλέκεται στο ζήτημα της ελληνικής σημαίας. Σε ό,τι αφορά στους Έλληνες αξιωματικούς υπογράμμισε ότι βρίσκονταν υπό τις διαταγές της κρητικής και όχι της ελληνικής κυβέρνησης, δεν ανήκαν πλέον στον ελληνικό στρατό και οι Δυνάμεις τους είχαν εμπιστευτεί τη διατήρηση της τάξης στο νησί. Βλ. σχετικά W.O. 32/7533, Sir F. Elliot προς Sir Edward Grey, Αθήνα, 5 Αυγούστου 1909, No 32.

ξεκίνησε ένα μποϋκοτάζ των ελληνικών πλοίων και προϊόντων σε ολόκληρη των Οθωμανική αυτοκρατορία¹⁰⁶⁴.

Από τη στάση της πλειοψηφίας των Κρητών πολιτικών, εξαίρεση αποτελεί η συγκρατημένη και υπεύθυνη θέση της κρητικής κυβέρνησης, η οποία συνέστησε ψυχραιμία, αλλά είχε περιορισμένα περιθώρια αντιδράσεων, κάτω από την πίεση της πλειοψηφίας και το σίγουρο πολιτικό κόστος, εφόσον προέβαινε στην υποστολή της σημαίας. Άλλωστε, μέλη της, όπως ο Πωλογεώργης, είχαν στο παρελθόν εκφράσει τη βεβαιότητα για άμεση επίλυση του Κρητικού Ζητήματος με την ταυτόχρονη αποχώρηση των διεθνών στρατευμάτων, και τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή οι προσδοκίες του είχαν διαψευστεί¹⁰⁶⁵. Τελικά, οι Μεγάλες Δυνάμεις αποφάσισαν την υποστολή της ελληνικής σημαίας με την απόβαση αποσπάσματος των ευρωπαϊκών Δυνάμεων, καθώς η κρητική κυβέρνηση δεν προέβαινε σε μία τέτοια ενέργεια. Πράγματι, μικτό απόσπασμα απέκοψε τον ιστό της ελληνικής σημαίας στο φρούριο του Φιρκά. Η άρση της σημαίας ήταν μία κίνηση με συμβολικό χαρακτήρα, γι' αυτό και η κατ' οικονομία λύση που δόθηκε από τις Δυνάμεις έβγαλε την κρητική κυβέρνηση από τη δύσκολη θέση που είχε βρεθεί¹⁰⁶⁶.

---

¹⁰⁶⁴ Gibbons, *ό.π.*, σ. 92.

¹⁰⁶⁵ Εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, Χανιά, 24 και 31 Ιανουαρίου 1909.

¹⁰⁶⁶ Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 3 Αυγούστου 1909, τεύχ. Α', αριθ. 46⁹⁵, Διακοίνωση της 3/16 Αυγούστου των προξένων των Μεγάλων Δυνάμεων.

Επιστολικό δελτάριο που εικονίζει την ύψωση της ελληνικής σημαίας στο φρούριο του Φιρκά, το 1909.

[Πηγή: *Αρχείο Οικογένειας Αντωνίου Μιχελιδάκη*]

Την ίδια χρονική περίοδο γνωστοποιήθηκε η Νότα των Μεγάλων Δυνάμεων, που έθιγε το ζήτημα της κατάλυσης του αρμοστειακού καθεστώτος με τη μονομερή ανακήρυξη της Ένωσης, το 1908, καθώς και το θέμα της «ψιλής επικυριαρχίας» του σουλτάνου. Οι Δυνάμεις είχαν αρχικά αποδεχτεί την πραξικοπηματική κατάλυση του αρμοστειακού καθεστώτος, όπως εγκαθιδρύθηκε το Σεπτέμβριο του 1908, και επιφυλάσσονταν να συζητήσουν στο μέλλον το ζήτημα της «ψιλής επικυριαρχίας» του σουλτάνου¹⁰⁶⁷. Ωστόσο, τα αποτελέσματα δεν ήταν τα αναμενόμενα και η κρητική κυβέρνηση κατηγορήθηκε από τον τοπικό τύπο για υπέρμετρη αισιοδοξία που οδήγησε στη Νότα των Δυνάμεων, σύμφωνα με την οποία το οριστικό πολίτευμα της Κρήτης θα συζητούνταν μεταξύ Δυνάμεων και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και θα οδηγούσε σε μία «ανεξάρτητη Αυτονομία της Κρήτης», που θα αποχωριζόταν εξίσου από την Ελλάδα και την Οθωμανική Αυτοκρατορία¹⁰⁶⁸.

Σε συνεδρίαση της Βουλής των Κρητών, ο βουλευτής Εμμανουήλ Μηλιαράς επεσήμανε ότι η τελευταία Νότα των Δυνάμεων δεν προήγαγε το Κρητικό Ζήτημα, ενώ ο συναδέλφος του Ιωάννης Λιόδης υπογράμμισε ότι η τελευταία Νότα αποκάλυπτε πρόδηλα ότι οι Δυνάμεις δεν σκέπτονταν την

¹⁰⁶⁷ Εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, Χανιά, 27 Ιουνίου 1909: Με τον τρόπο αυτό, όπως επισημαίνει ο συντάκτης του *Ελεύθερον Βήματος*, αναγνωρίστηκε η Ένωση «επιτοπίως» και δε θα αργούσε να αναγνωρισθεί και «διεθνώς».

¹⁰⁶⁸ Εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, Χανιά, 11 Ιουλίου 1909.

εφαρμογή ενωτικού καθεστώτος, αλλά αυτονομιστικού, αφού λάμβαναν υπόψη τους τη Νότα του 1906 και όχι του 1908 (μετά την ανακήρυξη της Ένωσης). Ο επίτροπος Χαράλαμπος Πωλογεώργης, προσπαθώντας να αμβλύνει τις εντυπώσεις, τόνισε ότι οι Δυνάμεις με την αποχώρησή τους υπέστειλαν τη σημαία της Αυτονομίας, γεγονός που υποδήλωνε την κατάργηση του αυτονομιστικού καθεστώτος, για να δεχτεί την εκ διαμέτρου αντίθετη άποψη του Κ. Φούμη ότι η υποστολή της σημαίας φανέρωνε ότι οι Δυνάμεις θεωρούσαν το ζήτημα εκκρεμές¹⁰⁶⁹.

Λόγω της κατάστασης που είχε δημιουργηθεί από την ανύψωση της ελληνικής σημαίας στα Χανιά, επισειόταν η επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων. Παράλληλα, το Βρετανικό Υπουργείο Εξωτερικών προσανατολιζόταν στη λήψη προληπτικών μέτρων με την αύξηση των ναυτικών δυνάμεων στον κόλπο της Σούδας, ενώ θεώρησε ότι θα έπρεπε μία μικρή ναυτική δύναμη να βρίσκεται σε ετοιμότητα¹⁰⁷⁰. Όπως ήταν επόμενο, κάτω από το βάρος των εξελίξεων ακολούθησε νέα κυβερνητική μεταβολή. Ο Βενιζέλος παραιτήθηκε μαζί με τα άλλα μέλη της κυβέρνησης, καθώς οι εισηγήσεις του, που ήταν σύμφωνές με τις υποδείξεις των Μεγάλων Δυνάμεων, δεν έγιναν δεκτές, με αποτέλεσμα την απόβαση αγήματος των διεθνών στρατευμάτων, προκειμένου να υποστεί την ελληνική σημαία¹⁰⁷¹.

Ο Αντώνιος Μιχελιδάκης έγινε πρόεδρος της Βουλής, η οποία και αποδέχτηκε την παραίτηση της κρητικής κυβέρνησης και όρισε νέα υπηρεσιακή αποτελούμενη από τους δικαστικούς Ιωάννη Σαουνάτσο, Μιχαήλ Καψάλη και Νικόλαο Ζουρίδη¹⁰⁷². Στον Σαουνάτσο ανατέθηκε η Ανωτέρα Διεύθυνση της Δικαιοσύνης, των Εξωτερικών και της Παιδείας, στον Καψάλη, η Ανωτέρα Διεύθυνση των Εσωτερικών, και στον Ζουρίδη, η Ανωτέρα Διεύθυνση των Οικονομικών και της Δημοσίας Ασφαλείας¹⁰⁷³. Συγκεκριμένα,

---

¹⁰⁶⁹ *Επίσημα Πρακτικά της Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη*, Χανιά 1909, Συνεδρίασις Β΄ της 31^{ης} Ιουλίου 1909. - Πρβλ. Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 30 Ιουνίου 1909, τεύχ. Α΄, αριθ. 32⁹⁵, «Διακήρυξις της 30^{ης} Ιουνίου / 13^{ης} Ιουλίου 1909 των γενικών προξένων των Προστατίδων Δυνάμεων».

¹⁰⁷⁰ W.O. 32/7533, Louis Mallet προς τον υπουργό Ναυτικών, F.O., 6 Αυγούστου 1909.

¹⁰⁷¹ Σβολόπουλος, *Ελευθέριος Βενιζέλος, 12 μελετήματα*, ό.π., σ. 39.

¹⁰⁷² Τα δικαστικά τους καθήκοντα αναστάλθηκαν προσωρινά, κατά το διάστημα της ασκήσεως της κυβερνητικής εξουσίας, με το πέρας της οποίας μπορούσαν να επανέλθουν στις δικαστικές τους θέσεις. Η νέα Εκτελεστική Επιτροπή είχε το δικαίωμα να ρυθμίσει τα της διαίρεσεως των υπηρεσιών, εφόσον δεν είχε γίνει τέτοια ρύθμιση από τη Βουλή. Βλ. σχετικά Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 8 Αυγούστου 1909, τεύχ. Β΄, αριθ. 41, Απόφαση της 2ας Αυγούστου 1909 της εν Κρήτη Βουλής των Ελλήνων περί αποδοχής παραίτησεως της Εκτελεστικής Επιτροπής και ορισμού νέας.

¹⁰⁷³ Αξίζει να σημειωθεί ότι τα μέλη της επιτροπής μειώθηκαν σε τρία, ενώ η Ανωτέρα Διεύθυνση της Δικαιοσύνης και των Εξωτερικών, που είχε δημιουργηθεί το 1908, μετονομάστηκε σε Ανωτέρα Διεύθυνση της Δικαιοσύνης, των Εξωτερικών και της Παιδείας, με ό,τι αυτό συνεπάγεται στην πληθώρα των αρμοδιοτήτων και την αποτελεσματική λειτουργία της διεύθυνσης. Τέλος, δεν υπήρχε πρόεδρος της εν λόγω επιτροπής. Βλ. σχετικά Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 8 Αυγούστου 1909,

ο εφέτης¹⁰⁷⁴ Ι. Σαουνάτσος είχε ήδη συμμετάσχει στην κρητική κυβέρνηση, τον Φεβρουάριο του 1907¹⁰⁷⁵. Ο Μιχαήλ Καψάλης υπήρξε δικαστικός και συγκεκριμένα διετέλεσε πρόεδρος Πρωτοδικών Λασιθίου¹⁰⁷⁶. Τέλος, ο Νικόλαος Ζουρίδης ήταν μέλος του Δικηγορικού Συλλόγου Χανίων και αντιστασιαγιάς Εφετών¹⁰⁷⁷, ενώ ιδεολογικά πρόσκεινταν στη φιλελεύθερη παράταξη, με την οποία και πολιτεύτηκε στα Χανιά¹⁰⁷⁸.

Στο μεταξύ, οι βρετανικές ναυτικές δυνάμεις βρίσκονταν σε εγρήγορση. Το Βρετανικό Ναυαρχείο έδωσε εντολή στη ναυτική βάση της Μάλτας να αποσταλεί στον κόλπο της Σούδας το ένα από τα δύο πολεμικά πλοία που είχε τεθεί σε ετοιμότητα¹⁰⁷⁹. Στα τέλη Αυγούστου του 1909, οι τουρκικές εφημερίδες της Κων/πολης αναφέρθηκαν σε σενάρια σχετικά με το διορισμό του νέου ηγεμόνα της Κρήτης από τις Δυνάμεις¹⁰⁸⁰. Τα σενάρια αυτά διαψεύστηκαν και πιθανότατα να υποδαυλίζονταν από τις ιδιαίτερες σχέσεις Οθωμανικής Αυτοκρατορίας - Γερμανίας, αλλά και από την προσπάθεια της πρώτης να διατηρηθεί το αρμοστειακό καθεστώς. Στο πλαίσιο αυτό εντάσσονται και τα παράπονα των μουσουλμάνων Κρητών προς τον Μεγάλο Βεζύρη σε βάρος των χριστιανών κατοίκων της¹⁰⁸¹.

Παράλληλα, η Πύλη με διακοίνωσή της προς τις Προστάτιδες Δυνάμεις, το Δεκέμβριο του 1909, γνωστοποιούσε ότι ήταν διατεθειμένη να επικυρώσει την Αυτονομία που είχε δοθεί στην Κρήτη, με τον όρο ότι η ιδέα της προσάρτησης στην Ελλάδα θα απορριπτόταν επίσημα από την ελληνική κυβέρνηση. Αυτό, όμως, υπέκρυπτε τις αληθινές προθέσεις της Πύλης, σύμφωνα με τις οποίες η αρχή της Αυτονομίας θα γινόταν αποδεκτή ως βάση διαπραγμάτευσης, γεγονός που θα σήμανε ότι πολλά από τα προνόμια που απολάμβανε η Κρήτη, μετά το 1898, θα μπορούσαν να αφαιρεθούν. Το γεγονός

τεύχ. Β', αριθ. 41, Διάταγμα (αριθ. 17) της 8^{ης} Αυγούστου 1909 της Εκτελεστικής Επιτροπής «περί αναθέσεως των καθηκόντων στους επιτρόπους».

¹⁰⁷⁴ Εφ. *Ιδη*, Ηράκλειο, 10 Φεβρουαρίου 1907.

¹⁰⁷⁵ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 21 Φεβρουαρίου 1907, τεύχ. Β', αριθ. 9, Διάταγμα της 21^{ης} Φεβρουαρίου του 1907 του Αλέξανδρου Ζαΐμη περί αποδοχής παραιτήσεως των συμβούλων και περί διορισμού νέων.

¹⁰⁷⁶ Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 8 Αυγούστου 1909, τεύχ. Β', αριθ. 41, Απόφαση της 2ας Αυγούστου 1909 της εν Κρήτη Βουλής των Ελλήνων περί αποδοχής παραιτήσεως της Εκτελεστικής Επιτροπής και ορισμού νέας.

¹⁰⁷⁷ Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 8 Αυγούστου 1909, τεύχ. Β', αριθ. 41, Απόφαση της 2ας Αυγούστου 1909 της εν Κρήτη Βουλής των Ελλήνων περί αποδοχής παραιτήσεως της Εκτελεστικής Επιτροπής και ορισμού νέας. - Εφ. *Αναγέννησις*, Ρέθυμνο, 16 Μαΐου 1899. - Παπαμανουσάκης, *Αναδρομή στην Ιστορία...ό.π.*, σ. 52.

¹⁰⁷⁸ Εφ. *Δάφνη*, Ηράκλειο, 14 Απριλίου 1907.

¹⁰⁷⁹ W.O. 32/7533, W. Graham Green προς τον υφυπουργό Εξωτερικών, Ναυαρχείο, 13 Αυγούστου 1909.

¹⁰⁸⁰ Εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, Χανιά, 29 Αυγούστου 1909.

¹⁰⁸¹ Τον Αύγουστο του 1909, οι χριστιανοί κάτοικοι του Ρεθύμνου προσπάθησαν να κηρύξουν μπουκοτάζ κατά των μουσουλμάνων του Ρεθύμνου. Βλ. σχετικά εφ. *Νέα Έρευνα*, Χανιά, 11 Αυγούστου 1909. - Πρβλ. το άρθρο του Κοκκινιάκη, *ό.π.*, σ. 128-129.

αυτό είχε άμεσο αντίκτυπο στην Κρήτη και οδήγησε στην παραίτηση της κρητικής κυβέρνησης¹⁰⁸².

Συγκεκριμένα, η Εκτελεστική Επιτροπή συγκάλεσε σε έκτακτη συνεδρίαση την Κρητική Βουλή στις 10 Δεκεμβρίου 1909, η οποία και με ψήφισμά της αποφάσισε η νέα κυβέρνηση να είναι τριμελής. Η κυβέρνηση υπέβαλε την παραίτησή της, που έγινε δεκτή από τη Βουλή στις 14 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους, υπό τον όρο να κυβερνά τον τόπο μέχρι την εκλογή της νέας κυβέρνησης¹⁰⁸³. Η νέα κυβέρνηση αποτελούνταν από τους Γεώργιο Σκουλούδη, επίτροπο της Παιδείας και της Δικαιοσύνης, Αλέξανδρο Παπαχατζάκη, επίτροπο των Εσωτερικών και της Δημοσίας Ασφαλείας και Κωνσταντίνο Μ. Φούμη, επίτροπο των Οικονομικών και των Εξωτερικών Υποθέσεων¹⁰⁸⁴. Παράλληλα, οι χριστιανοί βουλευτές ψήφισαν για άλλη μια φορά υπέρ της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα. Αντίθετα, οι μουσουλμάνοι συνάδελφοί τους αποχώρησαν από την ψηφοφορία, εκφράζοντας με αυτόν τον τρόπο την αντίθεσή τους σε οποιαδήποτε ενωτική πρωτοβουλία¹⁰⁸⁵.

Αναφορικά με τη σύνθεση της νέας κυβέρνησης, ο Κωνσταντίνος Φούμης είχε ήδη διατελέσει μέλος των κρητικών κυβερνήσεων την περίοδο 1899-1901 και είχε πολιτική εμπειρία. Ο Γεώργιος Σκουλούδης, ανήκε στη συντηρητική παράταξη, υπήρξε πληρεξούσιος Χανίων, δικηγόρος και μέλος του Εφετείου της πόλης¹⁰⁸⁶. Τέλος, ο ιατρός Αλέξανδρος Παπαχατζάκης από το Ηράκλειο έλαβε μέρος στις τελευταίες κρητικές επαναστάσεις αγωνιζόμενος

---

¹⁰⁸² Gibbons, *ό.π.*, σ. 96.

¹⁰⁸³ Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 21 Δεκεμβρίου 1909, τεύχ. Β', αριθ. 73, Ψήφισμα της 14^{ης} Δεκεμβρίου 1909 της εν Κρήτη Βουλής των Ελλήνων περί αποδοχής παραίτησεως της κυβέρνησης.- Η κυβέρνηση ψηφίστηκε από τη Βουλή στις 16 Δεκεμβρίου του 1909. Πρβλ. Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 21 Δεκεμβρίου 1909, τεύχ. Β', αριθ. 73, Ψήφισμα της 16^{ης} Δεκεμβρίου 1909 της εν Κρήτη Βουλής των Ελλήνων περί εκλογής των μελών της κυβέρνησης.

¹⁰⁸⁴ Παρατηρούμε, όπως και στην προηγούμενη κυβέρνηση, ότι μία οι περισσότερες Ανώτερες Διευθύνσεις διοικούνται από έναν επίτροπο, ανάλογα με τις ανάγκες και, ίσως, τις επιθυμίες των επιτρόπων. Λ.χ. ο Γ. Σκουλούδης είναι επίτροπος των Ανωτέρων Διευθύνσεων της Παιδείας και της Δικαιοσύνης, ενώ η Ανωτέρα Διεύθυνση των Εξωτερικών ανατέθηκε στον Κωνσταντίνο Φούμη, που διατελούσε ταυτόχρονα επίτροπος επί των Οικονομικών. Συνήθως με διατάγματα της εκάστοτε εκτελεστικής επιτροπής ρυθμιζόταν η διαίρεση των Ανωτέρων Διευθύνσεων και η κατανομή τους μεταξύ των μελών της. Βλ. σχετικά Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 21 Δεκεμβρίου 1909, τεύχ. Β', αριθ. 73, Διάταγμα (αριθ. 23) της 21^{ης} Δεκεμβρίου 1909 της Εκτελεστικής Επιτροπής περί αναθέσεων καθηκόντων στα μέλη της Εκτελεστικής Επιτροπής.

¹⁰⁸⁵ *Atti Parlamentari, Legislatura XXIII – Sessione 1909 - 1911, Camera dei Deputati presentati al Parlamento Italiano dal ministro degli Affari Esteri (Di San Giuliano)*, Ρώμη 1911, πρόξενος της Ιταλίας στα Χανιά προς Υπουργείο Εξωτερικών της Ιταλίας, Χανιά, 29 Δεκεμβρίου 1909.

¹⁰⁸⁶ Εφ. Κρήτη, *Εφημερίς της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης*, Χανιά, 27 Μαρτίου 1892, αρ. 1291, «Κατάλογος των εκλεξιμών Εφετών, Πρωτοδικών, Ειρηνοδικειακών Παρέδρων και αναπληρωτών αυτών εκ των Χριστιανών και Μουσουλμάνων κατοίκων της Νήσου Κρήτης». - Εφ. Αναγέννησις, Ρέθυμνο, 23 Ιουνίου 1899.

για την ενωτική λύση και εκλέχθηκε βουλευτής Ηρακλείου με το Εθνικό Κόμμα του Αντόνιου Μιχελιδάκη¹⁰⁸⁷.

Τον Ιανουάριο του 1910 οι γενικοί πρόξενοι των Μεγάλων Δυνάμεων, απαιτώντας την επαναφορά των διομολογήσεων (capitulations) που παρείχαν ειδικά προνόμια στους υπηκόους τους και που είχαν πάψει να εφαρμόζονται με τη μονομερή ανακήρυξη της Ένωσης¹⁰⁸⁸, γνωστοποίησαν στην Εκτελεστική Επιτροπή ότι δεν θα ανέχονταν την απονομή της Δικαιοσύνης στους ξένους υπηκόους από τα κρητικά δικαστήρια. Μάλιστα, ζήτησαν από τις κρητικές αρχές να εφαρμόσουν, χωρίς καμία αναβολή, τους διεθνείς κανόνες που ίσχυαν γι' αυτές τις περιπτώσεις, προειδοποιώντας για τις συνέπειες που θα είχαν οι εκ του αντιθέτου ενέργειες. Η κρητική κυβέρνηση υπενθύμισε προς τις Δυνάμεις την προηγούμενη Διακοίνωσή τους, τον Οκτώβριο του 1908, σύμφωνα με την οποία δε θα απείχαν από το να εξετάσουν «μετ' ευμενείας» την ένωση της νήσου με την Ελλάδα, υπό την προϋπόθεση ότι θα εξασφαλιζόταν η τάξη και θα διασφαλιζόταν η προστασία του μουσουλμανικού πληθυσμού. Η κυβέρνηση, λοιπόν, θεωρούσε ότι τόσο η ίδια όσο και ο κρητικός λαός είχαν τηρήσει την υπόσχεσή τους αυτή στο ακέραιο και ως εκ τούτου προσδοκούσαν μία ευνοϊκή λύση του Κρητικού Ζητήματος, κάτω κι από το πρίσμα και των επικείμενων εκλογών¹⁰⁸⁹.

Στις 7 Μαρτίου του 1910 διεξήχθησαν στην Κρήτη οι εκλογές των μελών της Κρητικής Συνέλευσης¹⁰⁹⁰. Οι εκλογές αυτές έπρεπε κανονικά να γίνουν την άνοιξη του 1909. Ωστόσο, οι Κρητικοί τις ανέβαλαν, καθώς η Κρήτη βρισκόταν σε κατάσταση αναμονής και υπήρχε η εντύπωση ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις θα διακήρυτταν μέχρι το καλοκαίρι του 1909 την Ένωση, ενόψει της αποχώρησης των διεθνών στρατευμάτων. Από την άλλη, η ελληνική κυβέρνηση, εξαντλώντας τα περιθώρια που απέρρεαν από το ελληνικό Σύνταγμα, μετέθεσε χρονικά τις εκλογές για το Μάρτιο του 1910, λόγω και της εκδήλωσης του Κινήματος στο Γουδί. Χαρακτηριστικό είναι το δημοσίευμα της εφημερίδας *Ιδη*, ιδεολογικού οργάνου του κόμματος του Μιχελιδάκη, που έφερε τον τίτλο «Οὐχὶ ἐκλογάς». Την περίοδο αυτή γενική ήταν η εντύπωση ότι η διενέργεια εκλογών θα δημιουργούσε πολιτική όξυνση και διαίρεση, και κατά συνέπεια διατάραξη της τάξης σε μία εποχή κρίσιμη για το Κρητικό Ζήτημα. Επιπρόσθετα, θα επιβάρυνε οικονομικά τον ισχύο κρατικό προϋπολογισμό¹⁰⁹¹.

¹⁰⁸⁷ Μ. Ε. Δετοράκης, *Γιατροί Αγωνιστές των Κρητικών Επαναστάσεων του 19^{ου} αιώνα*, Ηράκλειο 1987, σ. 95. - Πρβλ. εφ. *Ελπίς*, Ηράκλειο, 23 Μαρτίου, 13 Απριλίου και 11 Μαΐου 1906.

¹⁰⁸⁸ Παπαμανουσάκης, *Η Ξενοκρατία στην Κρήτη...ό.π.*, σ. 159-160. - Couturier, *ό.π.*, σ. 260.

¹⁰⁸⁹ Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 26 Ιανουαρίου 1910, τεύχ. Α', αριθ. 7^{ος}, Διακήρυξη της 19 Ιανουαρίου/ 1 Φεβρουαρίου 1910 των Δυνάμεων και απάντηση της Εκτελεστικής Επιτροπής.

¹⁰⁹⁰ Βλ. σχετικά Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 5 Ιανουαρίου 1910, τεύχ. Α', αριθ. 1, «Νομοθετικό Διάταγμα της 4^{ης} Ιανουαρίου 1910 περί ενεργείας των εκλογών». - Εφ. *Νέα Έρευνα*, Χανιά, 11 Μαρτίου 1910.

¹⁰⁹¹ Εφ. *Ιδη*, Ηράκλειο, 10 Ιουλίου 1909.

Ενδεικτικό είναι και το δημοσίευμα του *Ελεύθερου Βήματος*, σύμφωνα με το οποίο θεωρούνταν παράδοξη η αντίληψη μελών της κρητικής κυβέρνησης υπέρ της διενέργειας εκλογών για τη συγκρότηση Συνέλευσης. Ο συντάκτης του άρθρου επεσήμανε μεταξύ άλλων:

«[...] Ὁ λαὸς σύσσωμος ἀποκρούει τὰς ἐκλογάς, ἐφ’ ὅσον εὐρίσκεται ἐν ἐκκρεμότητι τὸ Ἐθνικὸν του Παλλάδιον, ἢ Ἐνωσις [...] Τὰς ἐκλογάς σήμερον τὰς θεωρεῖ πολὺν δικαίως ὡς κακὸν δαίμονα, ἐκκρεμότητα καὶ ἐννοεῖ νὰ μείνουν αἱ Δημόσιοι ὑπηρεσίαι ὅπως ἔχουν λειτουργοῦσαι ἐν ὀνόματι τοῦ Βασιλέως τῶν Ἑλλήνων καὶ ἐποπτευόμεναι ὄχι ὑπὸ κυβερνήσεως μὲ μισθοὺς 500 καὶ 600 δρ. κατὰ μῆνα καὶ μὲ δικαιώματα Ὑπουργοῦ (Ἐπιτρόπου), ἀλλὰ ὑπὸ τοῦ προεδρείου τῆς Συνελεύσεως ἢ ἄλλης τινὸς Ἐπιτροπείας αὐτῆς, τῆς ὁποίας τὴν ζωὴν δὲν ἐννοεῖ ἢ βραχείαν [...].»

Τέλος, εκφράζει την απορία του, γιατί, από τη στιγμή που ο τότε πρόεδρος της κυβέρνησης Αντώνιος Μιχελιδάκης δήλωσε κατηγορηματικά ότι θα έπρεπε με κάθε τρόπο να αποφευχθούν οι εκλογές, οι Βενιζέλος και Πωλογεώργης υποστήριζαν την άποψη ότι θα έπρεπε να γίνουν άμεσα¹⁰⁹².

Στις εκλογές που διεξήχθησαν με καθυστέρηση ενός περίπου έτους, το Εθνικό Κόμμα του Μιχελιδάκη πλειοψήφησε, αλλά ο Βενιζέλος κατάφερε να εξασφαλίσει τους απαιτούμενους βουλευτές από την αντίπαλη παράταξη και να αναδειχθεί πρόεδρος της Βουλής και στη συνέχεια πρόεδρος της κρητικής κυβέρνησης. Στα τέλη Απριλίου του 1910, η Εκτελεστική Επιτροπή, με προεδρεύοντα το Γ. Α. Σκουλούδη, κήρυξε «ἐν ὀνόματι τοῦ Βασιλέως τῶν Ἑλλήνων Γεωργίου τοῦ Α΄» την έναρξη των εργασιών της Συνελεύσεως¹⁰⁹³. Στη συνεδρίαση αυτή ο Χουσεΐν Νεημβεζαδέ, εκ μέρους των μουσουλμάνων πληρεξουσίων, θέλησε να υποβάλει έγγραφο διαμαρτυρίας προς τον πρόεδρο της Συνέλευσης, το οποίο του απέσπασε βίαια ο πληρεξούσιος Χανίων Γ. Δασκαλογιάννης υποστηρίζοντας ότι δεν είχε το δικαίωμα να παραδίδει έγγραφο προς τον πρόεδρο της Συνέλευσης, καθώς οι μουσουλμάνοι πληρεξούσιοι δεν είχαν ορκιστεί στο όνομα του Βασιλιά των Ελλήνων¹⁰⁹⁴.

Ο προεδρεύων της Συνελεύσεως Αντώνιος Μιχελιδάκης υποστήριξε ότι η πράξη του μουσουλμάνου πληρεξούσιου δεν εκπροσωπούσε τη βούληση

¹⁰⁹² Εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, Χανιά, 27 Ιουνίου 1909.

¹⁰⁹³ Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 26 Απριλίου 1910, τεύχ. Α΄, αριθ. 25, «Διάταγμα (αριθ. 26) εν ὀνόματι του βασιλέως των Ελλήνων Γεωργίου του Α΄» περί κηρύξεως της έναρξεως των εργασιών της Συνελεύσεως».

¹⁰⁹⁴ Με αφορμή την ενέργεια του Δασκαλογιάννη, ο Βρετανός πρόξενος Wratlslaw αναφέρει χαρακτηριστικά για τον πρώτο: «[...] είναι ένας άνδρας με πολύ άσχημο χαρακτήρα, που είχε κλειστεί στη φυλακή την εποχή της Τουρκοκρατίας για μη πολιτικά εγκλήματα και που είχε επιτεθεί σε άλλο μουσουλμάνο βουλευτή στο κοινοβούλιο πριν από λίγα χρόνια [...]». Βλ. σχετικά F.O. 371/881, γενικός πρόξενος Wratlslaw προς Sir Edward Grey, Χανιά, 13 Μαΐου 1910.

της Συνέλευσης, εντούτοις ο Νεημβεζαδέ είχε την ελευθερία να καταθέσει το έγγραφο της διαμαρτυρίας του και προσκάλεσε τους μουσουλμάνους να αντικαταστήσουν το έγγραφο που τους αφαιρέθηκε. Εκ μέρους της κρητικής κυβέρνησης, ο Κ. Φούμης δήλωσε ότι η τελευταία δεν επιδοκίμαζε «την γενομένην πράξιν» και δήλωσε προς τους μουσουλμάνους υποψηφίους ότι ήταν ελεύθεροι να εκφράσουν τα πολιτικά τους φρονήματα. Στο ίδιο μήκος κύματος υπήρξαν και οι δηλώσεις του Βενιζέλου, που εκπροσωπούσε την παράταξή του, σύμφωνα με τις οποίες αποδοκίμαζε την απόπειρα παρακώλυσης της ελεύθερης έκφρασης των μουσουλμάνων πληρεξουσίων και τους καλούσε να υποβάλουν το έγγραφο στο Προεδρείο¹⁰⁹⁵.

Ο Βρετανός γενικός πρόξενος σε λεπτομερή έκθεσή του προς το υπουργείο εξωτερικών της χώρας του επισυνάπτει μεταφρασμένο έγγραφο της διαμαρτυρίας του Χουσεΐν Νεημβεζαδέ εκ μέρους των μουσουλμάνων βουλευτών, με το οποίο στρέφονταν κατά της έναρξης των εργασιών της Συνέλευσης στο όνομα του βασιλιά των Ελλήνων, καθώς και το αντίγραφο της διαμαρτυρίας του μουσουλμάνου πληρεξουσίου που αποσπάστηκε βίαια από τον Δασκαλογιάννη. Συγκρίνοντας τα παραπάνω έγγραφα, διαπιστώνουμε μία ουσιώδη διαφορά: στο πρώτο οι δεκαέξι μουσουλμάνοι βουλευτές της Κρήτης υπέγραφαν ότι δε θα συμμετείχαν με κανέναν άλλο τρόπο στη Συνέλευση, εκτός από αυτόν που προέβλεπε η Αυτονομία που έδινε η οθωμανική κυβέρνηση.

Η παράλειψη, όμως, της φράσης «κυριαρχικά δικαιώματα του σουλτάνου» έδωσε ένα σημαντικό βήμα στους χριστιανούς, προκειμένου να κατηγορήσουν τους μουσουλμάνους ότι αναγνώριζαν μόνο το καθεστώς της «ημιαυτονομίας» που ίσχυε στο νησί πριν από το καθεστώς του Έπατου Αρμωστή. Όταν ζήτησε ο Βρετανός πρόξενος από τον μουσουλμάνο πληρεξούσιο να δώσει εξηγήσεις για τη διαφοροποίηση στα έγγραφα, ο Νεημβεζαδέ επεσήμανε ότι επρόκειτο για λάθος από τη μετάφραση στα τουρκικά. Καθώς, όμως, κατά το Βρετανό διπλωμάτη, η επίσημη γλώσσα των μουσουλμάνων της Κρήτης ήταν τα ελληνικά, ήταν φανερό στον ίδιο ότι οι διαμαρτυρίες αυτές είχαν σταλεί κατευθείαν από την Κων/πολη¹⁰⁹⁶.

Στη συνεδρίαση της Βουλής της 1ης Μαΐου του 1910, ο Αντώνιος Μιχελιδάκης δε δέχτηκε την πρόταση του Βενιζέλου να είναι πρόεδρος της Συνέλευσης, μολονότι ο τελευταίος είχε δηλώσει την πρόθεσή του να τον στηρίξει, και αυτό, γιατί οι υποστηρικτές του Μιχελιδάκη δεν επιθυμούσαν να

---

¹⁰⁹⁵ *Επίσημα Πρακτικά της Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη*, Χανιά 1910, Συνεδρίασις Α΄ της 26^{ης} Απριλίου 1910, σ. 1-2. - Ο Βενιζέλος, μάλιστα, μέσω του ιδεολογικού του οργάνου, και συγκεκριμένα της εφημερίδας *Κήρυξ* στιγμάτισε το Δασκαλογιάννη απαντώντας απαξιωτικά ότι δεν συζητά με φυλακισμένους. Βλ. σχετικά F.O. 371/881, ο γενικός πρόξενος Wratlslaw προς τον Sir Edward Grey, Χανιά, 13 Μαΐου 1910.

¹⁰⁹⁶ F.O. 371/881, γενικός πρόξενος Wratlslaw προς Sir Edward Grey, Χανιά, 13 Μαΐου 1910. - Πρβλ. F.O. 371/881, οι μουσουλμάνοι βουλευτές στα Χανιά προς τον πρόεδρο της Τρίτης Συνέλευσης των Κρητών, Χανιά 26 Απριλίου/9 Μαΐου 1910, Enclosure 3 in No 1 & Enclosure 4 in No 1.

συνεργαστούν σε μία κυβέρνηση με πρόεδρο τον Βενιζέλο. Ο αρχηγός της συντηρητικής παράταξης δεν επιθυμούσε η στήριξη της υποψηφιότητάς του να δημιουργήσει δεσμεύσεις στους πολιτικούς υποστηρικτές του απέναντι στον Βενιζέλο και την νέα κυβέρνηση που θα συγκροτούσε¹⁰⁹⁷. Στη θέση του προέδρου της Συνελεύσεως εκλέχθηκε ο Ελευθέριος Βενιζέλος. Στην ίδια συνεδρίαση, η Συνέλευση ψήφισε τη σταθερή εμμονή της στη διεθνή αναγνώριση της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα. Παράλληλα, έγινε δεκτή η παραίτηση της Εκτελεστικής Επιτροπής αποτελούμενης από τους Σκουλούδη, Φούμη, Παπαχατζάκη και της ανατέθηκε η εντολή να κυβερνά προσωρινά, μέχρι την εκλογή της νέας κυβέρνησης¹⁰⁹⁸. Ο προεδρεύων της Εκτελεστικής Επιτροπής Γ. Σκουλούδης, στην ομιλία της παραίτησής του, δήλωσε ότι είχε ανατεθεί στην κυβέρνησή του η αποστολή της διοίκησης της νήσου, η διενέργεια αμερόληπτων εκλογών και κυρίως η διατήρηση της δημόσιας τάξης. Θεωρώντας ότι η υπηρεσιακή - ουσιαστικά - κυβέρνηση ολοκλήρωσε την αποστολή της «επακριβώς», υπέβαλε την παραίτηση της κυβέρνησής του εν μέσω θερμών χειροκροτημάτων επιδοκμασίας, ευχόμενος παράλληλα την επίτευξη της ενωτικής λύσης¹⁰⁹⁹.

Μία λύση, όμως, που δε συμερίζονταν οι μουσουλμάνοι πληρεξούσιοι. Σύμφωνα με έγγραφό τους, που, παρά τις αντιρρήσεις του βουλευτή Δασκαλογιάννη, κατατέθηκε στο προεδρείο της Βουλής και αναγνώστηκε ενώπιον της Συνέλευσης, οι μουσουλμάνοι βουλευτές διαμαρτύρονταν για την έναρξη των εργασιών της Συνέλευσης σύμφωνα με τους ελληνικούς νόμους¹¹⁰⁰.

Την ίδια σχεδόν περίοδο, η Συνέλευση με ψήφισμά της εξέλεξε νέα τριμελή Εκτελεστική Επιτροπή με πρόεδρο τον Ελευθέριο Βενιζέλο (από το 1908 είχε να εκλέξει η Βουλή πρόεδρο της Εκτελεστικής Επιτροπής - απλά υπήρχε προεδρεύων)¹¹⁰¹. Αναλυτικά, η σύνθεση της κυβέρνησης είχε ως εξής: Ελευθέριος Βενιζέλος, πρόεδρος της Εκτελεστικής Επιτροπής (πρωθυπουργός) και επίτροπος των Ανωτέρων Διευθύνσεων των Εσωτερικών, των Εξωτερικών και των Οικονομικών, Γεώργιος Μυλωνογιάννης, επίτροπος των Ανωτέρων

---

¹⁰⁹⁷ *Επίσημα Πρακτικά της Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη*, Χανιά 1910, Συνεδρίασις Β΄ της 1^{ης} Μαΐου 1910, σ. 3-4.

¹⁰⁹⁸ Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 8 Μαΐου 1910, τεύχ. Β΄, αριθ. 24, Ψήφισμα της 1^{ης} Μαΐου 1910 της ελληνικής Συνελεύσεως των Κρητών περί αποδοχής παραιτήσεως της Εκτελεστικής Επιτροπής.

¹⁰⁹⁹ *Επίσημα Πρακτικά της Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη*, Χανιά 1910, Συνεδρίασις Β΄ της 1^{ης} Μαΐου 1910, σ. 5.

¹¹⁰⁰ *Επίσημα Πρακτικά της Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη*, Χανιά 1910, Συνεδρίασις Γ΄ της 3^{ης} Μαΐου 1910, σ. 6. - Πρβλ. F.O. 371/881 οι μουσουλμάνοι βουλευτές στα Χανιά προς τον πρόεδρο της Τρίτης Συνέλευσης των Κρητών, Χανιά 26 Απριλίου/ 9 Μαΐου 1910.

¹¹⁰¹ Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 8 Μαΐου 1910, τεύχ. Β΄, αριθ. 24, Ψήφισμα της 4^{ης} Μαΐου 1910 της ελληνικής Συνελεύσεως των Κρητών περί εκλογής των μελών της τριμελούς Εκτελεστικής Επιτροπής.

Διευθύνσεων της Δημοσίας Ασφαλείας και Δικαιοσύνης και Βασίλειος Σκουλάς, επίτροπος της Ανωτέρας Διευθύνσεως της Παιδείας¹¹⁰².

Ο ιατρός¹¹⁰³ Γ. Μυλωνογιάννης, μολονότι υπήρξε σύμβουλος του αρμοστή Γεωργίου, το 1902, συνεργάστηκε με τον Βενιζέλο¹¹⁰⁴. Μαζί του στην κυβέρνηση βρισκόταν και ο ιατρός Β. Σκουλάς, γιος του οπλαρχηγού Ιωάννου Βασιλείου Αναγνώστου Σκουλά. Είχε διατελέσει μέλος της Επαναστατικής Συνέλευσης του 1897, πληρεξούσιος Μυλοποτάμου, πολιτικός φίλος του Ελευθερίου Βενιζέλου και συνεργάτης του κατά την Επανάσταση του Θερίσου¹¹⁰⁵. Ήταν ένα από τα ηγετικά στελέχη της «Ηνωμένης Αντιπολιτευσεως» που υπέγραψαν το 1905 το Υπόμνημα προς τον Πρίγκιπα Γεώργιο, στρεφόμενοι κατά της πολιτικής του στο Κρητικό Ζήτημα¹¹⁰⁶.

Η κυβέρνηση Βενιζέλου δήλωσε πως θα εργαζόταν για την Ένωση και για την προστασία του μουσουλμανικού πληθυσμού της Κρήτης, με την προϋπόθεση ότι οι μουσουλμάνοι θα αποδέχονταν de facto το νέο καθεστώς. Την επόμενη μέρα, όμως, οι πρόξενοι των Δυνάμεων επέπληξαν τον Βενιζέλο, γιατί είχε εγκαταλείψει τη στάση που είχε επιδείξει την προηγούμενη εβδομάδα απέναντι στους μουσουλμάνους βουλευτές. Ο ίδιος απάντησε ότι τους είχε δώσει την ευκαιρία να αποφύγουν να ορκιστούν. Αντί, όμως, να υιοθετήσουν μία ουδέτερη στάση, αποδείχθηκαν εντολοδόχοι της Υψηλής Πύλης και δημιουργούσαν προβλήματα. Παράλληλα, τόνισε ότι η επέμβαση των Δυνάμεων τούς δημιουργούσε ψεύτικες ελπίδες. Η κυβέρνηση Βενιζέλου προχώρησε ένα βήμα περισσότερο εμποδίζοντας με διάταγμα τους μουσουλμάνους αξιωματούχους να εκτελούν νόμιμες δραστηριότητες μέχρι να συμμορφωθούν¹¹⁰⁷.

Μελετώντας την ιστοριογραφία της περιόδου διαπιστώνουμε πως δεν είναι γνωστό ότι λίγες μέρες μετά την ανάληψη των καθηκόντων της κυβέρνησης Βενιζέλου, ο γενικός πρόξενος της Γαλλίας στα Χανιά πρότεινε στις Δυνάμεις να καλέσουν τον Ζαΐμη να επιστρέψει στην Κρήτη και, στην περίπτωση που αυτός αρνούταν, να αναθέσουν στον Βενιζέλο το αξίωμα του Ύπατου Αρμοστή της Κρήτης. Η σκέψη αυτή προτάθηκε στον υπουργό Εξωτερικών της Ρωσίας Isvolsky, που τη δέχτηκε εγκάρδια και την υιοθέτησε¹¹⁰⁸. Ωστόσο, ο Βρετανός υπουργός Εξωτερικών Sir Edward Grey,

---

¹¹⁰² Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 8 Μαΐου 1908, τεύχ. Β', αριθ. 24, «Διάταγμα (αρ.27) της 5^{ης} Μαΐου 1910 της Εκτελεστικής Επιτροπής περί αναθέσεως καθηκόντων των μελών της».

¹¹⁰³ Εφ. *Αναγέννησις*, Ρέθυμνο, 1 Απριλίου 1900.

¹¹⁰⁴ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 5 Μαΐου 1902, τεύχ. Β', αριθ. 25, Διάταγμα της 4^{ης} Μαΐου 1902 περί αποδοχής παραίτησεως του συμβούλου των Εσωτερικών και αντικατάστασής του.

¹¹⁰⁵ Μανώλης Ε. Δετοράκης, *Γιατροί...ό.π.*, σ. 145. - Εφ. *Δάφνη*, Ηράκλειο, 14 Απριλίου 1907. - Παπαμανουσάκης, *Το ενωτικό κίνημα...ό.π.*, σ. 49.

¹¹⁰⁶ Μαρής, *ό.π.*, σ. 121-122.

¹¹⁰⁷ Gibbons, *ό.π.*, σ. 101-102.

¹¹⁰⁸ F.O. 371/881, Sir A. Nicolson προς Sir Edward Grey, Αγία Πετρούπολη, 19 Μαΐου 1910. - Η πρόταση αυτή εντάσσεται στην προσπάθεια των Μεγάλων Δυνάμεων να επιλύσουν το

προκειμένου να σχηματίσει μία ολοκληρωμένη γνώμη της κατάστασης, ζήτησε από το γενικό πρόξενο της χώρας του στο νησί να του δώσει πληροφορίες σχετικά με την εμπιστευτική πρόταση του Isvolsky να προταθεί ο Βενιζέλος στη θέση του Αρμοστή¹¹⁰⁹.

Ο Βρετανός γενικός πρόξενος Wratlslaw φαίνεται ότι ήταν πεπεισμένος για την ακαταλληλότητα του Βενιζέλου για μία τέτοια θέση. Χαρακτηριστικά της απαξίωσης του προς τον Βενιζέλο είναι τα όσα αναφέρει προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Βρετανίας:

«[...] Είμαι πεπεισμένος ότι θα ήταν ακατάλληλο να διορίσετε το Βενιζέλο, καθώς δεν είναι ούτε διαχειριστής ούτε πολιτική προσωπικότητα, αλλά περισσότερο κομματάρχη. Μία μεγάλη μερίδα πολιτικών αρχηγών τον αντιπαθούν έντονα και η ζήλια τους θα αντιταχθεί σε όλες τις ενέργειές του. Επίσης, η αποδοχή στο πρόσωπό του είναι πολύ αμφίβολη. Πιστεύω ότι η θέση πρέπει να δοθεί σε μη Κρητικό»¹¹¹⁰.

Ωστόσο, οι εκτιμήσεις του Wratlslaw για τον Βενιζέλο δε μπορούν να θεωρηθούν ως ακριβείς και οξυδερκείς και ενδεχομένως να απειχούσαν περισσότερο προσωπικές αντιλήψεις. Αναφορικά με το τελευταίο, μας κάνει εντύπωση η έντονη διαφοροποίηση που υπάρχει αναφορικά με το πρόσωπο του Βενιζέλου ανάμεσα στον Wratlslaw και τον προκάτοχό του Peel. Η διαφοροποίηση είναι πιο έντονη, αν συγκρίνουμε τη στάση του Wratlslaw με τον Howard.

Η κυβέρνηση Βενιζέλου απάντησε με καθυστέρηση στη διακοίνωση των Δυνάμεων της 30ης Ιανουαρίου/ 12ης Φεβρουαρίου 1910, με αφορμή την πρόθεση των χριστιανών Κρητών να λάβουν μέρος στις ελληνικές εκλογές, στην οποία οι τελευταίες γνωστοποιούσαν στην Εκτελεστική Επιτροπή ότι δεν μπορούσαν να δεχτούν τη συμμετοχή του πληθυσμού της νήσου στις εκλογές που επρόκειτο να διεξαχθούν στην Ελλάδα. Δεν γνωρίζουμε ποιος ακριβώς πρότεινε τις ταυτόχρονες εκλογές της νήσου και της Ελλάδας, το σκεπτικό, πάντως, μίας τέτοιας ενέργειας ήταν ότι με τη συμμετοχή των Κρητών βουλευτών στις ελληνικές εκλογές και την είσοδό τους στο ελληνικό κοινοβούλιο θα πραγματοποιούνταν de facto η ένωση με την Ελλάδα, δηλαδή η αναγνώριση της νέας πολιτικής κατάστασης του νησιού ως γεγονός μέσα από τις ίδιες τις εξελίξεις¹¹¹¹. Η καθυστέρηση στην απάντηση της κρητικής κυβέρνησης οφείλεται, κατά τον Ελευθέριο Βενιζέλο, στο ότι η προηγούμενη

Κρητικό Ζήτημα. Στο πλαίσιο αυτό, αμερικανικό δημοσίευμα αναφέρθηκε στο ενδεχόμενο οι Δυνάμεις να εξετάσουν την πιθανότητα να πωλήσει η Οθωμανική Αυτοκρατορία την Κρήτη, προκειμένου να επιλυθεί το όλο ζήτημα. Βλ. σχετικά εφ. *The Washington Post*, Ουάσιγκτον, 8 Φεβρουαρίου 1910.

¹¹⁰⁹ F.O. 371/881, Sir Edward Grey προς τον γενικό πρόξενο Wratlslaw, F.O., 25 Μαΐου 1910.

¹¹¹⁰ F.O. 371/881, Wratlslaw προς Sir Edward Grey, Χανιά, 26 Μαΐου 1910.

¹¹¹¹ Πρβλ. Παπαμανουσάκη, *Η Ξενοκρατία...ό.π.*, σ. 160. - Couturier, *ό.π.*, σ. 260.

κυβέρνηση είχε ως κύρια αποστολή της τη διεξαγωγή των εκλογών της εθνικής αντιπροσωπείας και είχε σχηματιστεί η άποψη ότι έπρεπε να μην εκφραστεί για τα πολιτικά ζητήματα μέχρις ότου συγκληθεί η Συνέλευση και συγκροτηθεί νέα κυβέρνηση¹¹¹².

Η νέα κρητική κυβέρνηση αντέδρασε επιδίδοντας διακοίνωση στους γενικούς προξένους με συνημμένο υπόμνημα για το Κρητικό Ζήτημα. Στη διακοίνωση η κυβέρνηση των Βενιζέλου Μυλωνογιάννη, Σκουλά υποστήριξε ότι

«[...] ή Κρήτη αδυνατεί να ζήσει εκτός των Ελληνικῶν θεσμῶν. Η πρὸς τὴν μητέρα Πατρίδα ἐθνικὴ ἔλξις εἶναι τοιαύτη, ὥστε πᾶσα κυβερνήσις ἄλλη, ἐκτὸς τῆς Ἑλληνικῆς, μοιραίως θὰ καταρρέη ὑπὸ τὸ βάρος τῆς ἀντιδημοτικότητος, τῆς δημοσίας κατακραυγῆς καὶ τῆς ἐλλείψεως κύρους [...].»

Στη συνέχεια αναφέρθηκε στο πολιτικό καθεστώς της 24ης Σεπτεμβρίου του 1908 που αποτελούσε ένα βήμα προς την πραγματοποίηση της ενωτικής λύσης και εξέφρασε την ελπίδα ότι οι Δυνάμεις θα κατέληγαν στην Ένωση¹¹¹³.

Στο υπόμνημα που συνόδευσε τη διακοίνωση της Εκτελεστικής Επιτροπής, η κρητική κυβέρνηση προχώρησε σε μία έκθεση των σημαντικότερων γεγονότων που οδήγησαν στην κρητική Αυτονομία και στην πολιτική μεταβολή που προέκυψε μετά τη μονομερή ανακήρυξη της Ένωσης. Βασικός άξονας της επιχειρηματολογίας της κυβέρνησης είναι ότι δεν υπήρχε ουσιαστικά πραγματικός δεσμός με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Για το

---

¹¹¹² Για τα παρασκήνια της άποψης αυτής βλ. και Γ.Α.Κ. - Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, *Αρχείο Κρητικής Πολιτείας*, φάκ. «Εκτελεστική Επιτροπή 1910», πρακτικά 1-200, Πρακτικό Συνεδρίας της Εκτελεστικής Επιτροπής της 26^{ης} Μαρτίου 1910, αρ. πρακτ. 38^α : Ο Ραγκαβής σε επιστολή του προς την προηγούμενη κυβέρνηση των Σκουλούδη, Φούμη, Παπαχατζάκη, γνωστοποιούσε τη θέση της ελληνικής κυβέρνησης προς την Εκτελεστική Επιτροπή, στο οποίο η πρώτη καλούσε τη δεύτερη να επιδώσει το ταχύτερο δυνατό υπόμνημα προς τις Δυνάμεις. Ο Αντώνιος Μιχελιδάκης είχε αντιρρήσεις ως προς την άμεση επίδοση του υπομνήματος από την κρητική κυβέρνηση και πίστευε ότι έπρεπε να συγκληθεί πρώτα η Συνέλευση και είτε αυτή να προχωρούσε στην επίδοση του υπομνήματος είτε η νέα κυβέρνηση που θα προέκυπτε από τη Συνέλευση. Ο προεδρεύων της Εκτελεστικής Επιτροπής Κ. Φούμης τάχθηκε υπέρ της άμεσης επίδοσης του υπομνήματος και συντάχθηκε μαζί του και ο Γ. Σκουλούδης. Ο Αλ. Παπαχατζάκης εξέφρασε τις επιφυλάξεις και ύστερα από επαφές που είχε με τον ίδιο τον Μιχελιδάκη και τις κατηγορηματικές αντιρρήσεις του τελευταίου δήλωσε ότι θα τασσόταν υπέρ της γνώμης της ελληνικής κυβέρνησης, εφόσον, όμως, είχε λάβει εξουσιοδότηση και από τους άλλους πολιτικούς αρχηγούς και συγκεκριμένα τον Κούνδουρο και τον Παωολογιώργη. Η θέση του Βενιζέλου είχε ήδη γνωστοποιηθεί και ήταν υπέρ της άμεσης επίδοσης του υπομνήματος. Τελικά, προκρίθηκε η θέση να αποσταλεί υπόμνημα αμέσως μετά τη σύγκληση της Βουλής και την εκλογή νέας κυβέρνησης.

¹¹¹³ Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 31 Μαΐου 1910, τεύχ. Α', αριθ. 30, Διακοίνωση της κυβέρνησης Βενιζέλου, Μυλωνογιάννη, Σκουλά, της 17/30 Μαΐου 1910 προς τους αντιπροσώπους των Μεγάλων Δυνάμεων.

σκοπό αυτό αναφέρθηκε στο αυτόνομο καθεστώς της νήσου, στα Συντάγματα, στην επίσημη γλώσσα, στην απονομή της Δικαιοσύνης, στη λειτουργία των δημοσίων υπηρεσιών, στη διευθέτηση του καθεστώτος των διομολογήσεων και στην εξόφληση του χρέους της προς τη Διεύθυνση του Δημόσιου Οθωμανικού Χρέους. Σε εσωτερικό, μάλιστα, επίπεδο η Αυτονομία ήταν ευρύτατη και πλέον πραγματική. Παράλληλα, η Αυτονομία προχώρησε ένα βήμα περισσότερο μέσα από τις εσωτερικές μεταρρυθμίσεις, την παραχώρηση από τις Δυνάμεις του δικαιώματος στον Έλληνα βασιλιά να προτείνει τον Αρμοστή της νήσου, την οργάνωση της Χωροφυλακής και Πολιτοφυλακής από Έλληνες αξιωματικούς, και την ευνοϊκή διακήρυξη των Δυνάμεων να εξετάσει την προοπτική της Ένωσης, εφόσον προστατευόταν η δημόσια τάξη και η ασφάλεια του μουσουλμανικού στοιχείου.

Κατά την κρητική κυβέρνηση, μέρα με τη μέρα προστίθενται πραγματικοί δεσμοί στους ηθικούς δεσμούς που ουδέποτε έπαψαν να υφίστανται ανάμεσα στην αυτόνομη Κρήτη και στο ελληνικό βασίλειο. Αυτό επισφραγίζει η άποψη του Γάλλου υπουργού Εξωτερικών στη Γαλλική Εθνοσυνέλευση τον Ιανουάριο του 1908, σύμφωνα με την οποία «[...] επιτυγχάνεται με όλα τα προαναφερθέντα μέτρα ο περιορισμός των επεμβάσεων των ξένων κυβερνήσεων στο νησί, με εξαίρεση τις ενέργειες της ελληνικής κυβέρνησης [...]». Η κρητική κυβέρνηση κατέληγε στη διαπίστωση ότι η πραγματική Αυτονομία που απάλλασσε την Κρήτη από κάθε υποτέλεια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αντικαταστάθηκε από την πραγματική εξάρτηση της νήσου από την Ελλάδα, εκφράζοντας την πεποίθηση ότι οι Δυνάμεις θα αντιμετώπιζαν ευνοϊκά την ενωτική λύση¹¹¹⁴.

Η κυβέρνηση Βενιζέλου εμφανίζεται να υπερασπίζεται την άποψη ότι στην Κρήτη υπήρχε ολοκληρωμένη Αυτονομία. Αυτή η άποψη, όμως, φαινομενικά, έρχεται σε αντίθεση με την αρχική δήλωση του Βενιζέλου το 1901, σύμφωνα με την οποία το αυτόνομο καθεστώς στην πραγματικότητα δεν υπήρχε. Σε αυτήν την υποτυπώδη Αυτονομία στήριξε την πρόταση που εξέφρασε στο Ηγεμονικό Συμβούλιο, το 1901, σύμφωνα με την οποία πραγματική Αυτονομία δεν υπήρχε και η ουσιαστική εφαρμογή αυτής που είχαν υποσχεθεί οι Δυνάμεις θα λειτουργούσε ως «νέος σταθμός προς την Ένωση»¹¹¹⁵. Η εξήγηση σε αυτή τη φαινομενική αντίθεση μπορεί να δοθεί, αν εξετάσουμε το υπόμνημα υπό το πρίσμα των στόχων που το ίδιο υπηρετούσε. Η κυβέρνηση της νήσου ήθελε να τονίσει ότι η Κρήτη ήταν από την αρχή αυτόνομη, προκειμένου να υπογραμμίσει την απομάκρυνση της τελευταίας από οτιδήποτε θύμιζε την οθωμανική διοίκηση και να τονίσει ότι έχει αποκοπεί κάθε δεσμός της με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Αντίθετα, δε συνέβαινε, κατά την κρητική κυβέρνηση, το ίδιο με την Ελλάδα που καθημερινά

---

¹¹¹⁴ Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 31 Μαΐου 1910, τεύχ. Α', αριθ. 30, Υπόμνημα της κυβέρνησης Βενιζέλου, Μυλωνογιάννη, Σκουλά, της 16/29 Μαΐου 1910 προς τους αντιπροσώπους των Μεγάλων Δυνάμεων.

¹¹¹⁵ Εφ. *Κήρυξ*, Χανιά, 4 Ιανουαρίου 1902.

σφρηλατούσε τις σχέσεις της με τη νήσο¹¹¹⁶. Στόχος της κυβέρνησης ήταν να τονίσει ότι η Κρήτη αποτέλεσε ένα αυτόνομο -έστω και τυπικά- κράτος, το αυτονομιστικό καθεστώς της οποίας διευρύνθηκε, για να έρθει ένα βήμα πιο κοντά στην Ένωση, της οποίας η τελική επίτευξη και η τυπική επικύρωση εξαρτιόταν από την «ευμένεια» των Μεγάλων Δυνάμεων.

Η κυβέρνηση ασχολήθηκε και με το ζήτημα της ορκωμοσίας των μουσουλμάνων πληρεξουσίων στο όνομα του βασιλιά Γεωργίου. Αρχικά, είχε ταχθεί υπέρ της παραδοχής των μουσουλμάνων βουλευτών στην Συνέλευση, χωρίς την υποχρέωση όρκου στο όνομα του βασιλιά των Ελλήνων, καθώς θεωρήθηκε ότι οποιαδήποτε διαφορετική άποψη δεν θα κατέληγε σε συνεννόηση. Ωστόσο, κάτω από το πρίσμα της αδιαλλαξίας και προκλητικότητας των μουσουλμάνων πληρεξουσίων και εξαιτίας της δεύτερης διαμαρτυρίας τους, που επιδόθηκε κατά τη μέρα της ενάρξεως των εργασιών της Συνέλευσης, έλπιζε ότι θα μπορούσε να πετύχει τον αποκλεισμό τους όχι για το θέμα της ορκωμοσίας, αλλά καθαρά για λόγους της τήρησης της δημόσιας τάξης¹¹¹⁷. Δυστυχώς, η ελπίδα αυτή, κατά τον ίδιο τον πρόεδρο της κρητικής κυβέρνησης Ελευθέριο Βενιζέλο,

«[...] ἀπεδείχθη φρούδη καὶ ἤδη ἡ κυβέρνησις θεωρεῖ ὅτι εὐρισκομένου τοῦ τόπου πρὸ τοῦ διλήμματος ἢ νὰ δεχθῆ τοὺς πληρεξουσίους Μουσουλμάνους¹¹¹⁸ ἀνομοτεῖ ἐπὶ κινδύνῳ διασαλεύσεως τῆς δημοσίας τάξεως ἢ, ἐὰν ἐμμεῖν ἄρνούμενος νὰ προκαλέσῃ τὴν ξενικὴν κατοχὴν καὶ λύσιν τοῦ ζητήματος [...] μᾶλλον δυσμενῆ τῆς

---

¹¹¹⁶ Χαρακτηριστική και παράλληλα ενδεικτική των στόχων της κυβέρνησης είναι η δήλωσή της στην αρχή του υπομνήματος ότι «[...] η κρητική σημαία προσομοιάζε (sic) τη ελληνική [...]», προκειμένου να υπογραμμίσει τις άρρηκτες σχέσεις της νήσου με το ελληνικό Βασίλειο.

¹¹¹⁷ Αρχικά, ο Βενιζέλος αποκάλυψε ότι είχε προειδοποιηθεί από τις Δυνάμεις ότι θα υπάρξουν συνέπειες σε περίπτωση που δεν γίνονταν δεκτοί οι Κρήτες μουσουλμάνοι στη Συνέλευση, λόγω της άρνησής τους να ορκιστούν στο όνομα του βασιλιά των Ελλήνων. Εξαιτίας, όμως, του ύφους που υιοθέτησαν στη διαμαρτυρία τους και καθώς ήταν φανερό ότι θα δημιουργούσαν προβλήματα, ήταν αδύνατο να τους επιτραπεί να συμμετάσχουν στη Συνέλευση, ακόμα κι αν έδιναν τον απαραίτητο όρκο. Η παραπάνω άποψή του έγινε δεκτή. Βλ. σχετικά F.O. 371/881, Γενικός πρόξενος Wratlslaw to Sir Edward Grey, Χανιά, 20 Μαΐου 1910.

¹¹¹⁸ Οι τελευταίοι απείχαν από το να παρευρίσκονται στη Συνέλευση που, εντούτοις, συνέχιζε τις συνεδριάσεις της σχεδόν σε καθημερινή βάση. Βλ. σχετικά F.O. 371/881, γενικός πρόξενος Wratlslaw to Sir Edward Grey, Χανιά, 19 Μαΐου 1910. - Ο Βενιζέλος, προσπαθώντας να προσεγγίσει το μουσουλμανικό στοιχείο σε μία δύσκολη περίοδο, διόρισε τον νέο μουφτή του Ηρακλείου, μετά το θάνατο του προηγούμενου, σεβόμενος τις προτάσεις της μουσουλμανικής κοινότητας. Παράλληλα, η κρητική κυβέρνηση βεβαίωσε ότι θα ενίσχυε τις δικαστικές αρμοδιότητες του νέου μουφτή και θα αναγνώριζε ως έγκυρες τις επίσημες ενέργειές του. Με τον τρόπο αυτό η κυβέρνηση, αφενός μείωνε τις όποιες αντιδράσεις των μουσουλμάνων σε μία κρίσιμη περίοδο με τεταμένες τις σχέσεις μεταξύ της χριστιανικής και της μουσουλμανικής κοινότητας με αφορμή το ζήτημα της Ένωσης, και αφετέρου de facto αναγνωριζόταν η νομιμότητα της κυβέρνησης, εφόσον συνέχιζε να διορίζει τον μουφτή του Ηρακλείου και να αναγνωρίζει τις πράξεις του. Πρόκειται για μία ουσιαστικά αναγνώριση διά της αναγνώρισης. Βλ. σχετικά F.O. 371/881, Wratlslaw προς Sir Edward Grey, Χανιά, 26 Μαΐου 1910.

παρούσης καταστάσεως¹¹¹⁹, θεωρεῖ [...] ὅτι ὄφειλε νὰ προτιμήσῃ τὸ πρῶτον καὶ τοιαύτην πολιτικὴν ἐδήλωσε εἰς τοὺς Προξένους ὅτι ἤθελεν εἰσηγηθεῖ ἐν τῇ Συνελεύσει [...]

Ο Βενιζέλος προσπάθησε να έρθει σε μία συμφωνία με τους άλλους πολιτικούς αρχηγούς, προκειμένου να δεχτούν τους μουσουλμάνους - χωρίς ὄρκο - στη Συνέλευση. Από ό,τι φαίνεται στην πρότασή του αυτή αντέδρασαν 12 με 13 βουλευτές του κόμματός του, που δήλωναν ότι θα την καταψήφιζαν. Αποτέλεσμα των παραπάνω, κατά τις βρετανικές διπλωματικές πηγές, ήταν η πολιτική κατάσταση στο νησί να γίνει «χαοτική»¹¹²¹.

Ενδιαφέρουσες υπήρξαν και οι επαφές που είχε ο Ραγκαβής με τους πολιτικούς αρχηγούς, στην προσπάθειά του να τους πείσει για τους κινδύνους που εγκυμονούσε η κατάσταση και να τους κάνει τις σχετικές συστάσεις. Ο Ραγκαβής προσπάθησε να δείξει στους πολιτικούς αρχηγούς της νήσου ότι η απείθεια στις αξιώσεις των Δυνάμεων θα είχε ως επακόλουθο όχι μόνο την επαναφορά της αρμοστείας του Ζαΐμη, αλλά θα υπήρχε κίνδυνος ανακατάληψης της Κρήτης και θα διακυβευόταν το προνόμιο που είχε δοθεί στον Έλληνα βασιλιά να υποδεικνύει τον εκάστοτε Αρμοστή.

Ο Κούνδουρος, κατά τον Ραγκαβή, δεν φοβόταν τον κίνδυνο νέας κατοχής από τα ευρωπαϊκά στρατεύματα. Ωστόσο, απέφυγε να τοποθετηθεί ανοικτά επί του θέματος, πριν έλθει σε συνεννόηση με τους προσωπικούς του φίλους. Τότε, ο Ραγκαβής ζήτησε από την ελληνική κυβέρνηση να τον υποχρεώσει να συμμορφωθεί στις αξιώσεις των Δυνάμεων. Ο Πωλογεώργης εκφράστηκε με πικρία απέναντι στη στάση των Δυνάμεων και δήλωσε ανοικτά ότι θα προτιμούσε το καθεστώς της αρμοστείας Ζαΐμη, παρά την διαμορφωθείσα κατάσταση. Μάλιστα, σε μία πράξη απελπισίας, δεν δίστασε να ζητήσει από τον Ραγκαβή να προτείνει στην ελληνική κυβέρνηση να δοθεί ο λιμένας της Σούδας στην Αγγλία ως μόνο μέσο λύσης του Κρητικού Ζητήματος. Και οι δύο πολιτικοί αρχηγοί στρέφονταν ενάντια στην κρητική κυβέρνηση που είχε προχωρήσει σε αθρόες απολύσεις υπαλλήλων που υποδαύλιζαν την ένταση. Συμπερασματικά, ο Ραγκαβής ήταν ο

¹¹¹⁹ Η άποψη του Βενιζέλου βασίζεται στην προειδοποίηση των Δυνάμεων προς την Εκτελεστική Επιτροπή, σύμφωνα με την οποία, εφόσον η Κρητική Συνέλευση δε δεχόταν τους μουσουλμάνους πληρεξούσιους, λόγω της έμμονης άρνησής τους να ορκιστούν στο όνομα του βασιλιά των Ελλήνων, οι τελευταίες προειδοποιούσαν ότι θα λάμβαναν τα μέτρα που χρειαζόνταν για το διακανονισμό της κατάστασης, χωρίς να αποκλείουν τίποτε, υπονοώντας ακόμα και την ανακατάληψη της νήσου. Βλ. σχετικά Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 31 Μαΐου 1910, τεύχ. Α', αριθ. 31, Διακήρυξη της 27 Μαΐου/ 9 Ιουνίου 1910 των γενικών προξένων των Μεγάλων Δυνάμεων προς την Εκτελεστική Επιτροπή. - Επίσης, στο ίδιο φύλλο της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως βλ. και την προειδοποίηση των Δυνάμεων προς την Εκτελεστική Επιτροπή για την παρεμπόδιση μουσουλμάνων υπαλλήλων στην εκτέλεση των καθηκόντων τους.

¹¹²⁰ *Επίσημα Πρακτικά της Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη*, Χανιά 1910, Συνεδρίασις Ζ' της 26^{ης} Ιουνίου 1910, σ. 46-47.

¹¹²¹ F.O. 371/881, Young προς Sir Edward Grey, Αθήνα, 26 Ιουνίου 1910.

διαμεσολαβητής των αξιώσεων των Κρητών πολιτικών προς την Αθήνα και ο διαμετακομιστής των πολιτικών οδηγιών της ελληνικής κυβέρνησης, παρεμβαίνοντας ουσιαστικά, στις μεταξύ τους διαφορές.

Όσον αφορά στον Βενιζέλο, αφενός υποστήριξε το υφιστάμενο καθεστώς, αρνούμενος τα δικαιώματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επί της νήσου, αφετέρου αποδεχόταν τις αξιώσεις των Δυνάμεων για τους μουσουλμάνους πληρεξούσιους και δημόσιους υπάλληλους (χωρίς ο όρκος να αποτελεί εμπόδιο στο διορισμό τους). Θα συζητούσε την επαναφορά στο αρμοστειακό καθεστώς μόνο στην περίπτωση που το υπάρχον πολιτικό status συναντούσε την αποδοκιμασία της πλειοψηφίας των Κρητών, πράγμα που υπό τις τότε περιστάσεις φαινόταν μάλλον απίθανο¹¹²².

Ο Gibbons θεωρεί ότι, μετά την υποστολή της ελληνικής σημαίας από το Φιρκά το 1909, ο Βενιζέλος «[...] οριστικά αντιτάχθηκε στην ευρωπαϊκή διπλωματία, αγνόησε τις συμβουλές και τις προειδοποιήσεις των Δυνάμεων και εγκατέλειψε την ελπίδα να σώσει τον ελληνισμό μέσω της συνεργασίας με την Ευρώπη [...]»¹¹²³. Λαμβάνοντας υπόψη τη στάση του Βενιζέλου, με αφορμή και την ορκωμοσία των μουσουλμάνων πληρεξουσίων, αντιλαμβανόμαστε ότι ο τελευταίος, από την πολιτική του θέση, εμφανίζεται πιο δυναμικός στη διεκδίκηση του ενωτικού αιτήματος, σεβόμενος παράλληλα τα δικαιώματα των μουσουλμάνων. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει και ότι δεν προσπαθούσε να κρατήσει τις ισορροπίες με τις Μεγάλες Δυνάμεις ή ότι αγνοούσε τις όποιες προειδοποιήσεις τους. Απλά, μετατόπισε το κέντρο βάρους του σε μία πολιτική που αναζητούσε νέους τρόπους διαφυγής από την κρίση, που δε θα εξαρτιόταν αποκλειστικά από τις Δυνάμεις, και που, όπως φαίνεται, στηριζόταν στην ιδέα της ισχυροποίησης της Ελλάδας και της συντονισμένης βαλκανικής συνεννόησης¹¹²⁴.

Την πίεση των Δυνάμεων προς την κρητική κυβέρνηση υποδαύλιζε και η αδιαλλαξία της Πύλης και οι δηλώσεις του Μεγάλου Βεζύρη ότι στο Κρητικό Ζήτημα η Ελλάδα δεν έπρεπε να έχει κανένα λόγο. Παράλληλα, διαδηλώσεις των μουσουλμάνων σε διάφορα σημεία της Αυτοκρατορίας υπέρ της μη αλλαγής στο status quo της νήσου, συμπεριλαμβανομένης και της προσευχής 10.000 μουσουλμάνων στη Μεδίνα, στον τάφο του Μωάμεθ, προκειμένου να παραμείνει η Κρήτη στην τουρκική επικυριαρχία, ήταν ενδεικτικές της αντίδρασης της Πύλης σε οποιαδήποτε απόπειρα αλλαγής του πολιτικού καθεστώτος στο νησί¹¹²⁵. Σημαντικός ήταν και ο ρόλος του τουρκικού τύπου

---

¹¹²² Για τις επαφές του Ραγκαβή με τους πολιτικούς αρχηγούς βλ. Α.Υ.Ε., φάκ, 1910 Α/6, υποφάκ. «Κρητικόν Ζήτημα», Ραγκαβής προς υπουργό Εξωτερικών Καλλέργη, Χανιά, 8 Ιουνίου 1910, αρ. πρωτ. 2354.

¹¹²³ Gibbons, *ό.π.*, σ. 93.

¹¹²⁴ *Ο.π.*, σ. 94 και 104.

¹¹²⁵ F.O. 371/881, Sir G Lowther προς Sir Edward Grey, Κων/πολη, 30 Μαΐου 1910. Στην επιστολή επισυνάπτεται μια μεταφρασμένο απόσπασμα της εφημερίδας *La Turquie* με τις δηλώσεις του Μεγάλου Βεζύρη. Βλ. και Enclosure in No 1, extract from “La Turquie”, La Déclaration du Grand Vizir.

στη διατήρηση του θέματος στην επικαιρότητα και στην ενθάρρυνση κάθε ενέργειας που θα προστάτευε τα δικαιώματα της Οθωμανική Αυτοκρατορίας στην Κρήτη.

Χαρακτηριστικό ήταν το άρθρο του Hussein Jahid στην εφημερίδα *Tanine*, που ήταν επίσημο όργανο του κομιτάτου «Ένωσις και Πρόοδος», που έλεγχε¹¹²⁶ το Υπουργικό Συμβούλιο και τη Βουλή στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ο τελευταίος βρισκόταν σε στενές επαφές με το κομιτάτο και με την τουρκική κυβέρνηση. Υποστήριζε ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν μπορούσε να ζήσει χωρίς την Κρήτη, καθώς εκτός από την ηθική πλευρά της υπόθεσης, υπήρχε και η άποψη ότι η προσάρτησή της σε μία άλλη δύναμη θα υποδήλωνε την απώλεια για την Οθωμανική Αυτοκρατορία της προηγούμενης ναυτικής της βάσης. Ως εκ τούτου, η Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν προετοιμασμένη για κάθε ενδεχόμενο, ακόμα και για την κήρυξη πολέμου¹¹²⁷. Ο συντάκτης του άρθρου σκόπιμα φαίνεται να παραβλέπει το γεγονός ότι η Κρήτη δεν αποτελούσε ναυτική βάση για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ήδη από την πρώτη περίοδο της παραχώρησης της Αυτονομίας και της αποχώρησης των τουρκικών στρατευμάτων.

Το ελάχιστο που θα δέχονταν οι Νεότουρκοι για την Κρήτη είχε παρουσιαστεί στα ακόλουθα σημεία, όπως δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Tanine*:

- «1. Επίσημη αναγνώριση των δικαιωμάτων του σουλτάνου.
2. Το δικαίωμα του σουλτάνου να καθορίζει τον γενικό διοικητή της νήσου μεταξύ τριών Κρητών υποψηφίων εκλεγμένων από τη Γενική των Κρητών Συνέλευση.
3. Το δικαίωμα του Σεΐχ αλ Ισλάμ [ανώτατου θρησκευτικού ηγέτη] να καθορίζει τους θρησκευτικούς αρχηγούς των Κρητών μουσουλμάνων.
4. Εγκατάσταση στον κόλπο της Σούδας ενός σταθμού άνθρακα για τον οθωμανικό στόλο και τη διατήρηση εκεί ενός μόνιμου *stationnaire* [πλοία με αποστολή την επίβλεψη της Κρήτης], όμοιου με εκείνου των πρεσβειών στην Κωνσταντινούπολη.
5. Περιορισμό των δικαιωμάτων της κρητικής κυβέρνησης στο ζήτημα της επικύρωσης εμπορικών συνθηκών και συμφωνιών με ξένες δυνάμεις.»¹¹²⁸.

Αντιλαμβάνεται κανείς ότι οι παραπάνω αξιώσεις του νεοτουρκικού κομιτάτου ισοδυναμούσαν με τον περιορισμό του αυτόνομου καθεστώτος και την αύξηση της τουρκικής παρουσίας και των δικαιωμάτων της Πύλης στην περιοχή.

---

¹¹²⁶ Για την κατάσταση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μετά την εκδήλωση του νεοτουρκικού κινήματος βλ. και Α.Υ.Ε. 1909-1912 Β/37, «Κοινοβουλευτισμός και κοινοβουλευτική αναρχία εις την Οθωμανική Αυτοκρατορίαν».

¹¹²⁷ F.O. 371/881, Sir G Lowther προς Sir Edward Grey, Θεραπιά, 7 Ιουνίου 1910.

¹¹²⁸ Gibbons, *ό.π.*, σ. 97-98.

Στο μεταξύ, ο πρόεδρος της Εκτελεστικής Επιτροπής Ελευθέριος Βενιζέλος που είχε ήδη από το 1909, προσκληθεί από το Στρατιωτικό Σύνδεσμο στο Γουδί, προκειμένου να μεσολαβήσει στη ρήξη μεταξύ ανακτόρων, πολιτικού κόσμου, στρατιωτικών και λαού, απουσίαζε στο Εξωτερικό¹¹²⁹. Κατά τη διάρκεια της απουσίας του, ανατέθηκαν προσωρινά τα καθήκοντα της Ανωτέρας Διευθύνσεως των Εσωτερικών στον επίτροπο της Δημοσίας Ασφαλείας και Δικαιοσύνης Γ. Μυλωνογιάννη και οι αρμοδιότητες της Ανωτέρας Διευθύνσεως των Εξωτερικών στον επίτροπο της Παιδείας και των Οικονομικών Β. Σκουλά¹¹³⁰.

Η κυβέρνηση των Βενιζέλου, Μυλωνογιάννη, Σκουλά, τον Ιούλιο του ίδιου έτους, υπέβαλε υπόμνημα προς τους προξένους της Βρετανίας, της Γαλλίας, της Ρωσίας και της Ιταλίας διαμαρτυρόμενη για τη χρήση από τις Δυνάμεις του όρου «κυριαρχικά δικαιώματά του σουλτάνου» σε σχετική Διακοίνωση των τελευταίων προς την Πύλη. Χρησιμοποιώντας διπλωματικό ύφος, η κρητική κυβέρνηση προσπάθησε να υποβαθμίσει τη χρήση του όρου αυτού από τις Δυνάμεις, αντιπαραβάλλοντας τις παλαιότερες διακοινώσεις της 5ης Οκτωβρίου και της 30ης Νοεμβρίου του 1898. Στην πρώτη οι Δυνάμεις χρησιμοποίησαν τον όρο «κυριαρχικά δικαιώματα», για να επιδιώξουν και τελικά να πετύχουν την ανάκληση των τουρκικών στρατευμάτων. Στη δεύτερη διακοίνωση οι Δυνάμεις επιβεβαίωσαν τα δικαιώματα του Σουλτάνου χρησιμοποιώντας τον όρο «υψηλά δικαιώματα». Ως εκ τούτου, η κρητική κυβέρνηση υποστήριζε ότι οι δύο όροι είναι ουσιαστικά ισοδύναμοι και με κανένα τρόπο δεν έρχονταν σε αντίθεση με τα πραγματικά δικαιώματα που απέρρεαν από την ασκούμενη εδαφική κυριαρχία στην Κρήτη.

Η κρητική κυβέρνηση περισσότερο ανησυχούσε για την εκμετάλλευση του όρου αυτού από την τουρκική πλευρά. Μάλιστα, ο Μεγάλος Βεζύρης είχε δηλώσει στην τουρκική Βουλή ότι με αυτόν τον τρόπο, οι Μεγάλες Δυνάμεις αναγνώριζαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία πρόσθετα δικαιώματα και προετοίμαζαν ευνοϊκή για την Πύλη λύση του Κρητικού Ζητήματος. Η κυβέρνηση της νήσου εξέφρασε ρητά τις επιφυλάξεις της κατά της «παρερμηνείας», όπως χαρακτήριζε, του όρου αυτού από την τουρκική πλευρά, δήλωσε την αντίθεση του κρητικού λαού - εννοώντας τους χριστιανούς Κρήτες - απέναντι σε κάθε μεθόδευση που θα απείχε από την ενωτική επιδίωξη, υπενθύμισε στις Δυνάμεις τη διακοίνωσή τους στις 15/28 Οκτωβρίου 1908, στην οποία δήλωναν ότι εξέταζαν με ευμένεια το Κρητικό Ζήτημα, και κατέληξε στη διαπίστωση ότι η επίλυση του ζητήματος θα έπρεπε να έχει ως

---

¹¹²⁹ Πρβλ. Gibbons, *ό.π.*, σ. 118. Η κρίση μέσα από την οποία είχε αναδυθεί ο Σύνδεσμος στο ελληνικό κράτος ήταν κατά βάση οικονομική και πολιτική.

¹¹³⁰ Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 10 Ιουλίου 1910, τεύχ. Β', αριθ. 37, Διάταγμα (αριθ.30) της 10^{ης} Ιουλίου 1910 της Εκτελεστικής Επιτροπής περί προσωρινής αναθέσεως των καθηκόντων του προέδρου της Εκτελεστικής Επιτροπής.

αφετηρία του την ονομαστική επικυριαρχία που είχε δοθεί στο σουλτάνο πριν από 13 έτη (1898)¹¹³¹.

Παράλληλα, στις εκλογές που πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα, έγινε μία απόπειρα εκπροσώπησης των Κρητών στην ελληνική Βουλή, παρά τις εκ διαμέτρου αντίθετες αρχικές σκέψεις της κρητικής κυβέρνησης και την άρνησή της να σταλούν Κρήτες βουλευτές. Η Συνέλευση, όμως, απ' ότι φαίνεται, είχε αντίθετη άποψη¹¹³². Αρχικά, είχε υποστηριχτεί η θέση ότι έπρεπε να εκλεγούν Κρήτες στην ελληνική Βουλή με ταυτόχρονη ψηφοφορία στο νησί. Στη συνέχεια ο πολιτικός κόσμος συμφώνησε να ενταχθούν Κρήτες βουλευτές στα ψηφοδέλτια άλλων νομών της Ελλάδας. Με την απόφαση της Συνέλευσης, προτάθηκαν ως υποψήφιοι οι Ελ. Βενιζέλος, Αντ. Μιχελιδάκης, Μ. Κούνδουρος, Γ. Παπαμαστοράκης και Χ. Πωλογεώργης - όλοι τους συμμετείχαν, κατά διαστήματα στις κρητικές κυβερνήσεις. Η τουρκική πλευρά θεώρησε ως *casus belli* τις υποψηφιότητες των πέντε Κρητών βουλευτών. Μετά την παρέμβαση του Βρετανού γενικού πρόξενου και τη συνάντησή του με τον Μιχελιδάκη, οι Κούνδουρος, Μιχελιδάκης, Παπαμαστοράκης παραιτήθηκαν από την υποψηφιότητά τους, δεν διαγράφηκαν όμως, από τους εκλογικούς καταλόγους των υποψηφίων, γι' αυτό και δήλωσαν ότι στην περίπτωση που θα εκλέγονταν, δεν θα αναλάμβαναν τα καθήκοντά τους. Πράγματι, όλοι εκλέχθηκαν στην ελληνική Βουλή και παρέμειναν μόνο οι Βενιζέλος και Πωλογεώργης που ήταν παράλληλα δημότες Αθηναίων¹¹³³. Ο Βενιζέλος μπόρεσε και απέδειξε την ελληνική του υπηκοότητα, καθώς αφενός ο πατέρας του είχε γεννηθεί στο ελληνικό βασίλειο και αφετέρου ο ίδιος, όταν ήταν φοιτητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, είχε καταχωρηθεί ως πολίτης του Πειραιά και τυπικά υπαγόταν σε αυτόν¹¹³⁴.

Η απειλή της Υψηλής Πύλης για πόλεμο -που συνοδεύτηκε από κινητοποιήσεις-, η ανθελληνική προπαγάνδα και το γενικευμένο μπουϊκοτάζ σε

---

¹¹³¹ Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 10 Δεκεμβρίου 1910, τεύχ. Α', αριθ. 65, Υπόμνημα της κυβέρνησης Βενιζέλου, Μυλωνογιάννη, Σκουλά, της 10/23 Ιουλίου 1910.

¹¹³² F.O. 371/881, Young προς Sir Edward Grey, Αθήνα, 26 Ιουνίου 1910.

¹¹³³ Για την απόπειρα των Κρητών βουλευτών βλ. και εφ. *Τδη*, Ηράκλειο, 24 Ιουλίου 1910 και 7 Αυγούστου του 1910. - Για την αναχώρηση του Βενιζέλου για την Αθήνα, προκειμένου να συμμετάσχει στο ελληνικό κοινοβούλιο ως βουλευτής Αττικοβοιωτίας βλ. και εφ. *Κήρυξ*, Χανιά, 8 Σεπτεμβρίου 1910. - Για το όλο ζήτημα βλ. και Ν. Παπαδάκη, *Κρήτες Βουλευταί διά την Ελληνικήν Βουλήν προ της Ενώσεως*, επιμ. Ν. Ι. Παπαδάκης, Παλαιόκαστρο (έκδοση Δήμου Ιτάνου) 2000, σ. 14, σημ. 3. Πρβλ. Α.Υ.Ε., *φάκ*, 1910 Α/6, υποφάκ. Κρητικόν Ζήτημα, Ελληνική Πρεσβεία στην Κων/πολη προς τον Έλληνα υπουργό Εξωτερικών Καλλέργη, Κων/πολη, 18 Ιουνίου 1910, αρ. πρωτ. 2453. Σε αυτή την επιστολή επισυνάπτεται αντίγραφο της εφημερίδας *Νέος Λόγος* της Κων/πολης, της 16ης Ιουνίου 1910, σύμφωνα με το οποίο το Κρητικό Ζήτημα διερχόταν από δύο κρίσιμες φάσεις: α) την αποστολή Κρητών βουλευτών στο κοινοβούλιο της Ελλάδας και β) το ζήτημα της ορκωμοσίας των Κρητών βουλευτών και τη μη αποδοχή των μουσουλμάνων πληρεξουσίων χωρίς πρώτα να ορκιστούν στο όνομα του βασιλιά των Ελλήνων. Στην έκθεση αυτή υπογραμμίζεται η αμετάκλητη θέση της Οθωμανική Αυτοκρατορίας για τη μη παραβίαση του καθεστώτος της νήσου.

¹¹³⁴ Gibbons, *ό.π.*, σ. 109.

βάρος Ελλήνων εμπόρων και πλοιοκτητών υποδαύλισαν τις εξελίξεις¹¹³⁵. Την ίδια σχεδόν περίοδο η κατάσταση στο νησί ήταν τεταμένη, ενώ δεν έλειπαν τα επεισόδια μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων¹¹³⁶.

---

¹¹³⁵ Α.Υ.Ε., φάκ. Α 1910 6/18, υποφάκ. «αποκλεισμός» Α/6 1910, και συγκεκριμένα βλ. τηλεγραφήματα Ελλήνων προξένων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία σχετικά με το μπούκοτζ των Νεοτούρκων. Σύμφωνα με το τηλεγράφημα του πρόξενου της Ελλάδας στην Ελασσόνα, τοιχοκολήθηκε προκήρυξη της επιτροπής εμπορικού αποκλεισμού με βάση την οποία απαγορευόταν αυστηρά κάθε συναλλαγή με Έλληνες υπηκόους, ακόμα και οι συνομιλίες, ενώ οι Έλληνες υβρίζονταν και κακοποιούνταν ενώπιον των αρχών που παρατηρούσαν αδιάφορα. Βλ. σχετικά τηλεγράφημα Έλληνα πρόξενου Ντασσού (δυσανάγν.) προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδος, Ελασσών, 30/13 Σεπτεμβρίου 1910, ώρα 10 π.μ., αρ. πρωτ. 16641, Α/6, ελήφθη 3 Οκτωβρίου 1910. - Σύμφωνα με το τηλεγράφημα του πρόξενου Κυπραίου στο Ικόνιο, ο διοικητής της Αττάλειας διάταξε προσωπικά τον αποκλεισμό των ελληνικών καταστημάτων της πόλης, ενώ στο Ικόνιο υπήρξε αναταραχή από τους τουρκοκρητικούς που είχαν εγκατασταθεί εκεί και έδειραν Έλληνες υπήκοους. Βλ. σχετικά τηλεγράφημα Κυπραίου προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδος, Ικόνιο, 15/2 Σεπτεμβρίου 1910, ώρα 9 π.μ., αρ. πρωτ. 3519, ελήφθη 4 Σεπτεμβρίου 1910. - Ο Καρυστινός, πρόξενος της Ελλάδας στην Πρέβεζα, αναφέρεται στην κλιμάκωση του μπούκοτζ και την οικονομική κρίση που αγγίζει τους Έλληνες εμπόρους. Βλ. σχετικά Καρυστινός προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδος, Πρέβεζα, 13/31 Αυγούστου 1910, ώρα 3μ.μ.

¹¹³⁶ F.O. 371/881, Sir G Lowther προς Sir Edward Grey, Θεραπιά, 22 Αυγούστου 1910.

*Η μετακίνηση του Βενιζέλου στην Αθήνα και οι ενωτικές προσπάθειες
των Κρητών*

α) Περίοδος των Εκτελεστικών Επιτροπών

*Αναμνηστική φωτογραφία στο δημοτικό κήπο Χανίων, λίγο πριν από την
αναχώρηση του Βενιζέλου για την Αθήνα, το 1910*

[Πηγή: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»,
Φωτογραφικό Αρχείο]

Τον Αύγουστο του 1910, ο Βενιζέλος, ύστερα από συνεννοήσεις που είχε με πολιτικούς και στρατιωτικούς κύκλους της Αθήνας, καθώς και με τα ανάκτορα, παραιτήθηκε από το αξίωμα του πρωθυπουργού της Κρητικής Πολιτείας (προέδρου της Εκτελεστικής Επιτροπής). Οι προσπάθειες που έκανε ήδη από τον Ιούνιο του ίδιου έτους, προκειμένου να δημιουργηθεί «μικτή» (πολυκομματική) κυβέρνηση, λόγω των κρίσιμων περιστάσεων που, κατά τον ίδιο, απαιτούσαν τη σύμπραξη όλων των κομμάτων, δεν ευοδώθηκαν¹¹³⁷. Κατά μία εκδοχή, σημαντικό ρόλο στην αποτυχία επίτευξης της συμφωνίας φαίνεται να διαδραμάτισε η κομματική διαίρεση λόγω «[...] τῆς ὀρμῆς με τὴν ὁποῖαν ἡ κυβέρνησις ἐρρίφθη σὲ παύσεις καὶ διορισμοὺς [...]»¹¹³⁸.

¹¹³⁷ Εφ. *Λευκά Ορη*, Χανιά, 18 Ιουνίου 1910.

¹¹³⁸ Εφ. *Το Σύνταγμα*, Χανιά, 18 Ιουνίου 1910.

Κατά τον Gibbons, ο Βενιζέλος είδε ότι το έργο του στην Κρήτη είχε ολοκληρωθεί και συνειδητοποίησε ότι οι Δυνάμεις ήταν αποφασισμένες να συνεχίζουν να έχουν τον αρνητικό τους ρόλο. Η Κρήτη θα προσαρτιόταν στην Ελλάδα, εφόσον η τελευταία αποδεικνυόταν πιο δυνατή από την Οθωμανική Αυτοκρατορία (αναφέρεται στο στρατιωτικό τομέα) και όχι μόνο με διπλωματικούς χειρισμούς. Γι' αυτό και μετέβη στην Ελβετία, φαινομενικά για διακοπές, αλλά προκειμένου να έλθει σε επαφή με Έλληνες φίλους του, για να συζητήσουν με μεγαλύτερη ελευθερία το Κρητικό Ζήτημα. Εκεί έλαβε το τηλεγράφημα που του ανακοίνωνε την εκλογή του στην ελληνική Βουλή. Μετέβη στην Κρήτη και υπέβαλε την παραίτησή του. Η παραίτηση έγινε δεκτή και στη θέση του Ελευθερίου Βενιζέλου ως μέλους (και όχι ως προέδρου) διορίστηκε ο επιστήθιος φίλος του Πέτρος Μαρή¹¹³⁹.

Ο τελευταίος, ιατρός στο επάγγελμα, ανήκε στη βενιζελική παράταξη και αποτέλεσε το διάδοχο του Βενιζέλου στο κόμμα του, μετά την μετακίνηση του τελευταίου στην Αθήνα¹¹⁴⁰. Πολλοί από τους οπαδούς του Βενιζέλου απογοητεύτηκαν, αλλά ο τελευταίος τούς καθησύχασε επισημαίνοντας ότι θα υπηρετούσε καλύτερα την κρητική υπόθεση, προσπαθώντας να ισχυροποιήσει την Ελλάδα. Πράγματι, το 1910, ο Βενιζέλος από τη θέση του πρωθυπουργού της Ελλάδας αποκτά νέο πολιτικό βάρος, δημιουργώντας προσδοκίες στους συμπατριώτες του. Οι Νεότουρκοι αντέδρασαν. Καθώς υποστήριζαν ότι οι Κρήτες ήταν Οθωμανοί υπήκοοι, κατηγορήσαν τον Βενιζέλο για προδοσία και προειδοποίησαν ότι θα τον καταδίκασαν σε θάνατο και θα έκαναν κατάσχεση της περιουσίας του, όταν θα ανακαταλάμβαναν την Κρήτη, κάνοντας απροκάλυπτα γνωστές τις προθέσεις τους και τις απειλές τους¹¹⁴¹.

Από ό,τι φαίνεται, στη νέα κυβέρνηση δεν υπήρχε θεσμοθετημένη θέση προέδρου της Εκτελεστικής Επιτροπής, αλλά προεδρεύων κατά περιόδους. Αναλυτικά, η νέα κυβέρνηση αποτελούνταν από τον Γεώργιο Μυλωνογιάννη, επίτροπο των Ανωτέρων Διευθύνσεων της Δικαιοσύνης και της Δημοσίας Ασφαλείας, Βασίλειο Σκουλά, επίτροπο των Ανωτέρων Διευθύνσεων των Οικονομικών, των Εξωτερικών και της Παιδείας, και Πέτρο Μαρή, επίτροπο της Ανωτέρας Διευθύνσεως των Εσωτερικών¹¹⁴².

---

¹¹³⁹ Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 29 Αυγούστου 1910, τεύχ. Β', αριθ. 48, Διάταγμα (αριθ. 31) της 29^{ης} Αυγούστου 1910 της Εκτελεστικής Επιτροπής περί αποδοχής της παραιτήσεως του Ελευθερίου Βενιζέλου και διορισμού του Πέτρου Μαρή ως μέλους της Επιτροπής [Πρβλ. Παράρτημα Φ.Ε.Κ., αρ. 7.]. - Gibbons, *ό.π.*, σ. 103-104.

¹¹⁴⁰ Παπαμανουσάκης, *Το ενωτικό κίνημα στην Κρήτη...ό.π.*, σ. 41.

¹¹⁴¹ Για το ρόλο του Βενιζέλου, την εκλογή του και τις απειλές της Οθωμανική Αυτοκρατορίας βλ. Gibbons, *ό.π.*, σ. 104-105 και 108.

¹¹⁴² Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 29 Αυγούστου 1910, τεύχ. Β', αριθ. 48, Διάταγμα (αριθ. 32) της 29^{ης} Αυγούστου 1910 της Εκτελεστικής Επιτροπής περί αναθέσεως των καθηκόντων των μελών της. - Ο Μαρή από ότι φαίνεται διέθετε υπό την αρμοδιότητά του μία Ανώτερη Διεύθυνση, αυτή των Εσωτερικών. Αντίθετα, τα άλλα δύο παλαιότερα μέλη της Εκτελεστικής Επιτροπής διεύθυναν τρεις και δύο Ανώτερες Διευθύνσεις αντίστοιχα. Παρόλα αυτά, διετέλεσε και προεδρεύων της εν λόγω

Ο Μαρής, ως προεδρεύων της κρητικής κυβέρνησης, και όχι ο πρόεδρος της Βουλής, κήρυξε στο όνομα του βασιλιά Γεωργίου την έναρξη των εργασιών της Β΄ Τακτικής Συνόδου της Συνέλευσης, η οποία και με ψήφισμά της εξέφρασε την εμμονή της στο εθνικό πρόγραμμα της Ένωσης. Αξίζει να σημειωθεί η πρόταση του βουλευτή Ν. Μουρελάκη, που υιοθετήθηκε από τη Βουλή, σύμφωνα με την οποία, το ενωτικό ψήφισμα έπρεπε να διαβιβαστεί όχι μόνο στις Μεγάλες Δυνάμεις, αλλά και στα σωματεία, στους πολιτικούς συλλόγους και στους επιφανείς άνδρες του κόσμου¹¹⁴³. Ουσιαστικά, από το σημείο αυτό μπορεί να ειπωθεί ότι η κρητική (συντηρητική) αντιπολίτευση αρχίζει να αντιπολιτεύεται όχι την κρητική κυβέρνηση, αλλά τον Βενιζέλο στην Αθήνα.

Στο μεταξύ οι μουσουλμάνοι πληρεξούσιοι για άλλη μια φορά υπέβαλαν την αντίθεσή τους σε κάθε ενωτική προσπάθεια με δήλωσή τους που καταχωρήθηκε στα επίσημα πρακτικά της Συνέλευσης. Σύμφωνα με αυτήν, οι μουσουλμάνοι βουλευτές επεσήμαναν με κατηγορηματικό τρόπο τα ακόλουθα:

«[...] ή [...] γενομένη έναρξις τῆς Βας τακτικῆς Συνόδου τῆς Γῆς τῶν Κρητῶν Συνελεύσεως ἐν ὀνόματι τοῦ Βασιλέως τῶν Ἑλλήνων καὶ ἡ ἀνανέωσις τοῦ ψηφίσματος τοῦ 1908 περὶ Ἐνώσεως, ἀντιβαίνουσιν εἰς τὰ αἰσθήματα τοῦ στοιχείου τὸ ὁποῖον ἀντιπροσωπεύομεν [...]»¹¹⁴⁴.

Εκτός από την απόρριψη της ορκωμοσίας στο όνομα του βασιλιά Γεωργίου και του ενωτικού ψηφίσματος του 1908, η δήλωση των μουσουλμάνων βουλευτών περιείχε και την άρνηση, από την πλευρά τους, της ονομασίας της Συνέλευσης ως «Συνέλευση των Ελλήνων εν Κρήτη». Αντί αυτού, η δήλωσή τους περιείχε τον προσεκτικό όρο «*Τακτικὴ Σύνοδος τῆς Γῆς τῶν Κρητῶν Συνελεύσεως*», που ερχόταν σε πλήρη αντίθεση με την ονομασία «*Συνέλευση των Ελλήνων...*», που απηχούσε τις ενωτικές επιδιώξεις των χριστιανών Κρητών.

Η κυβέρνηση υπέβαλε την παραίτησή της το Νοέμβριο του 1910, η οποία και έγινε δεκτή από τη Συνέλευση. Συγκεκριμένα, ο Π. Μαρής, επίτροπος των Εσωτερικών, παραιτήθηκε, καθώς δε συμφωνούσε με τη συμμαχία του κυβερνητικού κόμματος με την ελάσσονα αντιπολίτευση υπό τον

επιτροπής βλ. σχετικά Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 10 Νοεμβρίου 1910, τεύχ. Α΄, αριθ. 59, Διάταγμα (αριθ. 34) της Εκτελεστικής Επιτροπής περί ενάρξεως των εργασιών της 2ας τακτικής Συνόδου της Συνελεύσεως. Προσυπογράφει ο Πέτρος Μαρής ως προεδρεύων.

¹¹⁴³ *Επίσημα Πρακτικά της Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη*, Χανιά 1910, Β΄ Συνόδου, Συνεδρίασις Α΄ της 10^{ης} Νοεμβρίου 1910, σ. 1-2. - Πρβλ. Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 1 Δεκεμβρίου 1910, τεύχ. Α΄, αριθ. 62, Ψήφισμα της Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη υπέρ της Ένωσης.

¹¹⁴⁴ *Επίσημα Πρακτικά της Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη*, Χανιά 1910, Β΄ Συνόδου, Συνεδρίασις Γ΄ της 13^{ης} Νοεμβρίου 1910, σ. 5.

Μανούσο Κούνδουρο¹¹⁴⁵. Η παραίτησή του έγινε δεκτή, αντί, όμως, να ανασχηματισθεί η κυβέρνηση, τα μέλη της παραιτήθηκαν, για να εκλεγεί από τη Συνέλευση τριμελής Εκτελεστική Επιτροπή αποτελούμενη από τους Βασίλειο Σκουλά, Μανούσο Κούνδουρο¹¹⁴⁶ και Γεώργιο Μυλωνογιάννη¹¹⁴⁷. Από ό,τι διαπιστώνουμε, ουσιαστικά, αντικαταστάθηκε ο Π. Μαρής από τον Μ. Κούνδουρο. Αξίζει να σημειωθεί η άποψη του Μαρή, αμέσως μετά την αποδοχή της παραίτησής του και την αντικατάστασή του από τον Κούνδουρο. Σύμφωνα με αυτήν, δεν ήταν αναγκαίο να καταρτισθεί κυβέρνηση με μόνιμο πρόεδρο, καθώς εκ των περιστάσεων καταρτιζόταν Εκτελεστική Επιτροπή που θα ασκούσε προσωρινά όλες τις εξουσίες και για τους Κρήτες υπήρχε μία κυβέρνηση και αυτή ήταν η ελληνική¹¹⁴⁸. Στην ίδια συνεδρίαση ο βουλευτής Σεργάκης και, αρχικά, ο βουλευτής Φανουράκης υποστήριξαν το σχηματισμό πενταμελούς κυβέρνησης. Οι απόψεις των παραπάνω εισακούστηκαν τον επόμενο μήνα.

Την ίδια περίοδο συνέβη ένα σημαντικό γεγονός για το βενιζελικό στρατόπεδο. Ο άλλοτε σύντροφος του Βενιζέλου στην Επανάσταση του Θερίσου του 1905, Κ. Φούμης, ανεξαρτητοποιήθηκε, μετά την αποχώρηση του Βενιζέλου από την πολιτική σκηνή της Κρήτης και την πολιτική συνεργασία του βενιζελικού κόμματος με άλλους πολιτικούς παράγοντες¹¹⁴⁹.

---

¹¹⁴⁵ *Επίσημα Πρακτικά της Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη*, Χανιά 1910, Β΄ Συνόδου, Συνεδρίασις Δ΄ της 17^{ης} Νοεμβρίου 1910, σ. 10. Για τα παρασκήνια αυτής της διαφωνία και τις μετέπειτα εξελίξεις περί συμμαχικής κυβέρνησης βλ. και Α.Υ.Ε., φάκ. 1910 Α/6, υποφάκ. *Κρητικόν Ζήτημα*, Ραγκαβής προς ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών, τηλεγραφήματα της 8/21 Νοεμβρίου 1910 [πρβλ. και Παράρτημα Μεταγραμμένων Εγγράφων, αρ. 14] και 11/24 Νοεμβρίου 1910.

¹¹⁴⁶ Ο τελευταίος είχε δήλωσε κατηγορηματικά ότι μόνο η Ένωση θα είναι το πρόγραμμα της κυβέρνησής του. Με αυτόν τον τρόπο έθετε τέλος σε όσους τον ήθελαν να διαφοροποιείται από την ενωτική λύση. Μάλιστα, στις 14 Νοεμβρίου έσπευσε με δήλωσή του εντός του κοινοβουλίου να επισημάνει ότι ο λαός και η αντιπροσωπεία όφειλαν να μείνουν σταθεροί στο καθεστώς του Σεπτεμβρίου του 1908 και να επιδιώξουν τη διεθνή αναγνώρισή του. Βλ. σχετικά *Επίσημα Πρακτικά της Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη*, Χανιά 1910, Β΄ Συνόδου, Συνεδρίασις Δ΄ της 17^{ης} Νοεμβρίου 1910, σ. 9.

¹¹⁴⁷ Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 17 Νοεμβρίου 1910, τεύχ. Β΄, αριθ. 61, Ψήφισμα της 17^{ης} Νοέμβρη 1910 της Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη περί αποδοχής παραίτησεως της κυβερνήσεως και διορισμού νέας (αριθ. Διατάγμ. 35). - Συγκεκριμένα, η σύνθεση της νέας κυβέρνησης είχε ως εξής: Βασίλειος Σκουλάς: επίτροπος της Ανωτέρας Διευθύνσεως των Εσωτερικών, Εξωτερικών και προσωρινά της Παιδείας (προεδρείων της Εκτελεστικής Επιτροπής στον παρόν διάταγμα), Μανούσος Κούνδουρος, επίτροπος των Ανωτέρων Διευθύνσεων των Οικονομικών και προσωρινά της Δημοσίας Ασφαλείας και Γεώργιος Μυλωνογιάννης, επίτροπος της Ανωτέρας Διευθύνσεως της Δικαιοσύνης. Βλ. σχετικά Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, ό.π., Διάταγμα της 17^{ης} Νοεμβρίου 1910 της Εκτελεστικής Επιτροπής περί αναθέσεως καθηκόντων των μελών της επιτροπής.

¹¹⁴⁸ *Επίσημα Πρακτικά της Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη*, Χανιά 1910, Β΄ Συνόδου, Συνεδρίασις Δ΄ της 17^{ης} Νοεμβρίου 1910, σ. 10.

¹¹⁴⁹ *Επίσημα Πρακτικά της Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη*, Χανιά 1910, Β΄ Συνόδου, Συνεδρίασις Ε΄ της 18^{ης} Νοεμβρίου 1910, σ. 16.

Στη συνεδρίαση της Βουλής της 19ης Νοεμβρίου, ο Αντώνιος Μιχελιδάκης ανάγνωσε ένα σχέδιο έκκλησης «προς όλο τον πολιτισμένο χριστιανικό κόσμο», απευθυνόμενος στις τότε Μεγάλες Δυνάμεις και στις Ηνωμένες Πολιτείες και ζήτησε τη βοήθειά τους για την πραγματοποίηση της ενωτικής λύσης. Η Συνέλευση, με εξαίρεση τους μουσουλμάνους βουλευτές, το ενέκρινε και η κρητική κυβέρνηση ανέλαβε την εκτέλεσή του¹¹⁵⁰.

Στα τέλη του ίδιου μήνα, οι γενικοί πρόξενοι των Μεγάλων Δυνάμεων γνωστοποίησαν στην κρητική κυβέρνηση τη δήλωση που έκαναν οι Προστάτιδες Δυνάμεις στους πρεσβευτές της Οθωμανική Αυτοκρατορίας με αφορμή την έναρξη των εργασιών της Κρητικής Βουλής στο όνομα του Βασιλέα των Ελλήνων και το ψήφισμα προσάρτησης της νήσου στην Ελλάδα. Σύμφωνα με αυτήν, τα κυριαρχικά δικαιώματα της Οθωμανική Αυτοκρατορίας στην Κρήτη ήταν αναγνωρισμένα από τις Προστάτιδες Δυνάμεις, επομένως δεν υπήρχε λόγος η Πύλη να στρέψει το ενδιαφέρον της στα όσα είχαν συμβεί στην Κρητική Συνέλευση και αφορούσαν στην Ένωση. Παράλληλα, οι Δυνάμεις έμειναν σταθερές στην απόφασή τους περί διατηρήσεως των κυριαρχικών δικαιωμάτων της Πύλης και αναφορικά με την μελλοντική διοίκηση της νήσου δήλωσαν ότι ήταν αποφασισμένες να εξετάσουν το ζήτημα στο μέλλον, εφόσον παρουσιαζόταν ευνοϊκή περίσταση¹¹⁵¹.

Ουσιαστικά, η αναγνώριση των κυριαρχικών δικαιωμάτων της Πύλης ισοδυναμούσε με τη διατήρηση της αυτόνομης διοίκησης που παραχωρήθηκε στην Κρήτη από τις Δυνάμεις και βρίσκεται σε στενή σχέση με την προστασία του μουσουλμανικού στοιχείου. Μολονότι το αυτόνομο καθεστώς είχε μετεξελιχθεί και μετά τη μονομερή ανακήρυξη της Ένωσης του 1908, γίνεται ουσιαστικά λόγος για κατ' επίφαση Αυτονομία. Οι Δυνάμεις αρνήθηκαν να αναγνωρίσουν την αλλαγή του status quo του νησιού, ικανοποιώντας την Τουρκία. Τα κυριαρχικά δικαιώματα της τελευταίας στην πραγματικότητα περιορίζονταν στα σύμβολα της ξένης επικυριαρχίας στην Κρήτη, δηλαδή στη διατήρηση της τουρκικής σημαίας και των σημαιών των Δυνάμεων στο νησί της Σούδας.

Η Συνέλευση αντέδρασε στη Διακοίνωση που επιδόθηκε στην κρητική κυβέρνηση, στην οποία, μεταξύ άλλων ονομάζονταν τα δικαιώματα της Οθωμανική Αυτοκρατορίας «κυριαρχικά» αντί του όρου «επικυριαρχικά». Μάλιστα, ο Αντώνιος Μιχελιδάκης, σε ομιλία του για το θέμα αυτό στην κρητική Βουλή, κατέληξε στην άποψη ότι ο λαός της Κρήτης ήταν αποφασισμένος «πάση θυσία» να διατηρήσει τα κεκτημένα δικαιώματά του¹¹⁵². Ωστόσο, η απάντηση στη Διακοίνωση των Δυνάμεων δεν δόθηκε

¹¹⁵⁰ *Επίσημα Πρακτικά της Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη*, Χανιά 1910, Β' Συνόδου, Συνεδρίασις ΣΤ' της 19^{ης} Νοεμβρίου 1910, σ. 31-32.

¹¹⁵¹ Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 1 Δεκεμβρίου 1910, τεύχ. Β', αριθ. 63, Διακοίνωση της 29 Νοεμβρίου/ 12 Δεκεμβρίου 1910 των Μεγάλων Δυνάμεων προς την Εκτελεστική Επιτροπή.

¹¹⁵² *Επίσημα Πρακτικά της Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη*, Χανιά 1910, Β' Συνόδου, Συνεδρίασις ΣΤ' της 6^{ης} Δεκεμβρίου 1910, σ. 103-104.

μόνο από την Εκτελεστική Επιτροπή, αλλά και από τη Συνέλευση, προκειμένου να εκφράσει τη συλλογικότητα της απόφασης και τη σύσσωμη στήριξη του κρητικού λαού απέναντι στην ενωτική προσπάθεια. Σύμφωνα με το ψήφισμά της, η Βουλή

«[...] λαβούσα γνώσιν τῆς [...] ἀνακοινώσεως τῶν Προστατίδων Μεγάλων Δυνάμεων πρὸς τὴν Ἐκτελεστικὴν Ἐπιτροπὴν, δι' ἧς ὀνομάζονται «κυριαρχικά» τὰ ἐπὶ τῆς Νήσου δικαιώματα τῆς Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας, ἐν ᾧ ταῦτα ἀπὸ μὲν τοῦ 1898 δι' ἀλλεπαλλήλων διακοινώσεων Αὐτῶν ἔχουσι καθορισθῆ ὡς «ἐπικυριαρχικά» ἀπὸ δὲ τῆς 24 Σεπτεμβρίου 1908 καὶ τὰ ὀνοματώδη ταῦτα δικαιώματα αὐτῆς κατελύθησαν διὰ τῶν λαοψηφισμάτων ὑπὲρ τῆς Ἐνώσεως, ἧς τὴν μετ' εὐμενείας συζήτησιν ὑπεσχέθησαν εἰς ἡμᾶς αἱ Προστάτιδες Μεγάλαι Δυνάμεις [...], ἔκτοτε δὲ ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ Ἐνωτικοῦ Κηρύγματος λειτουργοῦσι καὶ ὀρκίζονται ἐν ὀνόματι τῆς Α.Μ. τοῦ Βασιλέως τῶν Ἑλλήνων αἱ καθεστηκυῖαι ἀρχαὶ [...] Ἐκδηλοῦ τὴν βαθυτάτην ὀδύνην τοῦ λαοῦ τῆς Κρήτης καὶ διαμαρτύρεται κατὰ τῆς χρήσεως τοῦ ὄρου τούτου, ἀλλ' ἔλπίζει καὶ πέποιθεν ὅτι οἱ Μεγάλοι αὐτοῦ Ἐνεργεῖται δὲν θ' ἀνεχθῶσι νὰ ἴδωσι τὸν ὑπ' Αὐτῶν εὐεργετούμενον μικρὸν λαὸν συντριβόμενον ἔσαει ἐν τῇ ἀμύνη αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν Δικαιῶν καὶ τῆς Διεθνούς ἀναγνωρίσεως τῆς μετὰ τῆς Ἑλλάδος Ἐνώσεώς του»¹¹⁵³.

Παράλληλα, ἡ κρητικὴ κυβέρνησις ἀποτελούμενη ἀπὸ τοὺς Κούνδουρο, Μυλωνογιάννη καὶ Σκουλά δήλωσε τὴν ἀντίθεσίν της πρὸς τοὺς προξένους τῶν Μεγάλων Δυνάμεων γιὰ τὴ Διακοίνωσίν τους καὶ τὴν χρῆσιν τοῦ ὄρου «κυριαρχικά δικαιώματα». Αναφέρθηκε στὸ καθεστῶς ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὴ μονομερὴ ἀνακήρυξιν τῆς Ἐνώσεως καὶ ἐπεσήμανε στὶς Δυνάμεις ὅτι με αὐτὸ τὸ καθεστῶς διαχειρίζονταν, ἀπὸ τὸ Σεπτέμβριον τοῦ 1908, τὰ πολιτικὰ ζητήματα τῆς Κρήτης καὶ σὲ αὐτὸ ἐμπιστεύτηκαν, μετὰ τὴν ἀποχώρησίν τους, τὴ διατήρησιν τῆς δημόσιας τάξεως καὶ τὴν προστασίαν τοῦ μουσουλμανικοῦ πληθυσμοῦ, ἀναγνωρίζοντάς το *de facto* με τὴν στάσιν τους. Τέλος, ἐξέφρασε τὸ αἶσθημα ὀδύνης τοῦ κρητικοῦ λαοῦ γιὰ τὸ γεγονός καὶ διαμαρτυρήθηκε υπογραμμίζοντας ὅτι ὁ Σουλτάνος δὲν εἶχε πραγματικὴ κυριαρχίαν ἐπὶ τῆς νήσου, ἀλλὰ μόνον ονομαστικὴν¹¹⁵⁴.

¹¹⁵³ *Ἐπίσημα Πρακτικά τῆς Συνελεύσεως τῶν Ἑλλήνων ἐν Κρήτῃ*, Χανιά 1910, Β' Συνόδου, Συνεδρίασις ΙΔ' τῆς 6^{ης} Δεκεμβρίου 1910, σ. 103-105. - Πρβλ. Βασιλείον τῆς Ἑλλάδος, *Παράρτημα τῆς Εφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως ἐν Κρήτῃ*, Χανιά, 6 Δεκεμβρίου 1910, τεύχ. Α', ἀριθ. 64, Ψήφισμα τῆς Συνελεύσεως τῶν Ἑλλήνων ἐν Κρήτῃ ὑπὲρ τῆς Ἐνώσεως.

¹¹⁵⁴ Βασιλείον τῆς Ἑλλάδος, *Παράρτημα τῆς Εφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως ἐν Κρήτῃ*, Χανιά, 10 Δεκεμβρίου 1910, τεύχ. Α', ἀριθ. 66, Ἀπάντησις τῆς Εκτελεστικῆς Επιτροπῆς στὴ Διακοίνωσιν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων τῆς 6/19 Δεκεμβρίου 1910. - Πρβλ. Βασιλείον τῆς Ἑλλάδος, *Παράρτημα τῆς Εφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως ἐν Κρήτῃ*, Χανιά, 10 Δεκεμβρίου 1910, τεύχ. Α',

Ωστόσο, η κυβέρνηση υπήρξε βραχύβια και τα μέλη της παραιτήθηκαν το Δεκέμβριο του ίδιου έτους. Ήδη από το Νοέμβριο του 1910 υπήρχαν σενάρια για τον καταρτισμό «μικτής κυβέρνησης» είτε εξαμελούς είτε πενταμελούς, ενώ από ό,τι φαίνεται υπήρξε διάσπαση στους κόλπους της συντηρητικής παράταξης και οι πολιτικοί φίλοι του Αντώνιου Μιχελιδάκη θεωρούσαν τον Κούνδουρο «ως αντίθετον αυτοίς»¹¹⁵⁵. Η Συνέλευση έκανε δεκτή την παραίτηση της Εκτελεστικής Επιτροπής και εξέλεξε νέα διευρυμένη, αποτελούμενη από πέντε μέλη και συγκεκριμένα τους Μανούσο Κούνδουρο, επίτροπο των Οικονομικών, Εμμανουήλ Αγγελάκη, επίτροπο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Χαράλαμπο Πλουμιδάκη, επίτροπο των Εσωτερικών, Νικόλαο Πιστολάκη, επίτροπο της Δημοσίας Ασφαλείας και των Δημοσίων Έργων, και Γεώργιο Κοκκινάκη, επίτροπο της Δικαιοσύνης¹¹⁵⁶.

Ο Μανούσος Κούνδουρος ήταν ο μόνος που είχε συμμετάσχει στο παρελθόν σε κρητική κυβέρνηση. Ένα από τα νέα πρόσωπα που εμφανίστηκαν στο πολιτικό προσκήνιο ήταν ο Εμμανουήλ Αγγελάκης. Ο τελευταίος, παιδί πολυμελούς αγροτικής οικογένειας από τη Σητεία, αποφοίτησε από το Βαρβάκειο Λύκειο Αθηνών, επέστρεψε στην Κρήτη και διορίστηκε σχολάρχης Σητείας. Έλαβε μέρος στις κρητικές επαναστάσεις επιδιώκοντας την Ένωση, ως πρόεδρος της Επαναστατικής Επιτροπής Σητείας και ως πληρεξούσιος της Γενικής Επαναστατικής Συνέλευσης. Σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ασχολήθηκε με τη δικηγορία, και το 1889 εξελέγη πρωτοδίκης Λασιθίου. Διετέλεσε, έπαρχος Ιεράπετρας, βουλευτής της ιδιαίτερης επαρχίας του και αντιπρόεδρος της Κρητικής Βουλής. Μάλιστα, υπήρξε ηγεμονικός βουλευτής και διορίστηκε από τον Πρίγκιπα Γεώργιο¹¹⁵⁷. Στη συνέχεια, συνεργάστηκε με το «Εθνικό Κόμμα» του Αντώνιου Μιχελιδάκη¹¹⁵⁸.

Το δεύτερο μέλος της κυβέρνησης, ο Χαράλαμπος Πλουμιδάκης, υπήρξε δικηγόρος, μέλος και, αργότερα, πρόεδρος του Δικηγορικού Συλλόγου Χανίων¹¹⁵⁹. Το 1900 διορίστηκε από τον Πρίγκιπα δημαρχιακός πάρεδρος του Δήμου Χανίων¹¹⁶⁰ και αργότερα δήμαρχος της πόλης. Ο ίδιος υπήρξε γόνος

αριθ. 65, Υπόμνημα της κυβέρνησης Βενιζέλου, Μυλωνογιάννη, Σκουλά, της 10/23 Ιουλίου 1910.

¹¹⁵⁵ Α.Υ.Ε., *φάκ*, 1910 Α/6, υποφάκ. Κρητικόν Ζήτημα, τηλεγράφημα Ραγκαβή προς Ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών, Χανιά, 11/24 Νοεμβρίου 1910, αρ. πρωτ. 20523 (ελήφθη τη 13 Νοεμβρίου 1910).

¹¹⁵⁶ Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 14 Δεκεμβρίου 1910, τεύχ. Β', αριθ. 64, Ψήφισμα (;) της Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη περί αποδοχής παραίτησεως της Εκτελεστικής Επιτροπής και διορισμού νέας.

¹¹⁵⁷ Αγγελάκης, *Απομνημονεύματα...ό.π.*, και ιδιαίτερα τα κεφάλαια Α', Δ', Στ', Θ', ΙΒ', ΙΖ', ΚΔ', ΚΕ', ΚΣΤ', ΚΗ', ΚΘ', Λ'. - Τα απομνημονεύματά του αποτελούν ίσως μία από τις πλέον αντικειμενικές μαρτυρίες της περιόδου.

¹¹⁵⁸ Εφ. *Ελπίς*, Ηράκλειο, 13 Απριλίου 1906.

¹¹⁵⁹ Πρβλ. Παπαμανουσάκης, *Αναδρομή στην Ιστορία...ό.π.*, σ. 45, 52, 55. - Εφ. *Αναγέννησις*, Ρέθυμνο, 23 Ιουνίου 1899.

¹¹⁶⁰ *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 27 Μαρτίου 1900, αρ. 13, «Διάταγμα περί διορισμού δημαρχιακών παρέδρων».

αστικής οικογένειας και, μετά τις σπουδές του στη Νομική, άσκησε το επάγγελμα του δικηγόρου παράλληλα με την πολιτική, ενώ συνέδραμε υλικά και ηθικά στις τελευταίες κρητικές επαναστάσεις. Πρωτοστάτησε στο ενωτικό κίνημα του 1908¹¹⁶¹. Ιδεολογικά ανήκε στη συντηρητική παράταξη και πολιτευόταν στα Χανιά με το «Εθνικό Κόμμα»¹¹⁶².

Ο επίτροπος της Δημοσίας Ασφαλείας και των Δημοσίων Έργων Νικόλαος Πιστολάκης από τα Χανιά ήταν δικηγόρος (από τα ιδρυτικά μέλη του Δικηγορικού Συλλόγου Χανίων)¹¹⁶³ και δικαστικός (διετέλεσε και εφέτης¹¹⁶⁴). Υπήρξε ένα από τα ηγετικά στελέχη της «Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως» που μαζί με τον Ελ. Βενιζέλο, τον Κ. Φούμη και τον Κ. Μάνο υπέγραψαν το 1905, λίγο πριν από την Επανάσταση του Θερίσου, το Υπόμνημα προς τον πρίγκιπα Γεώργιο, στο οποίο δήλωναν ότι θα επεδίωκαν την Ένωση και ότι είχαν στραφεί κατά της πολιτικής του αρμοστή¹¹⁶⁵.

Τέλος, ο Γεώργιος Κοκκινάκης από το Ηράκλειο συμμετείχε στην Επανάσταση του 1897 ως επικεφαλής ενόπλων σωμάτων εναντίον των Τούρκων και διακρίθηκε ιδιαίτερα στις μάχες των Αρχανών, του Μαλεβυζίου και της Πεδιάδος, αποκρούοντας με επιτυχία τις τουρκικές επιθέσεις¹¹⁶⁶. Υπήρξε δικηγόρος¹¹⁶⁷ και αργότερα διετέλεσε πρόεδρος του Δικηγορικού Συλλόγου Ηρακλείου. Ιδεολογικά πρόσκεινταν στη φιλελεύθερη παράταξη¹¹⁶⁸ και, μάλιστα, κατά την Επανάσταση του Θερίσου, είχε τεθεί υπό αστυνομική επιτήρηση από τις βρετανικές αρχές¹¹⁶⁹. Από ό,τι φαίνεται τρία από τα πέντε μέλη της κυβέρνησης ανήκαν στην ευρύτερη συντηρητική παράταξη, δύο από τα οποία στο κόμμα του Μιχελιδάκη.

Με ψήφισμα της «Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη» εξουσιοδοτήθηκε η Εκτελεστική Επιτροπή να ρυθμίσει τον Οργανισμό των Ανωτέρων Διευθύνσεων και να τις κατανειμί με ταξύ των μελών της. Σύμφωνα με το ίδιο ψήφισμα, κάθε συνεδρίαση της επιτροπής θεωρούνταν «εν απαρτία», εφόσον κατά τη συνεδρίαση ήταν παρόντα τρία τουλάχιστον μέλη. Παράλληλα, κάθε μέλος της επιτροπής προέδρευε εναλλάξ και ανά μήνα, σύμφωνα με τη σειρά που είχε στο ψήφισμα εκλογής και διορισμού του¹¹⁷⁰.

¹¹⁶¹ Παπαμανουσάκης, *ό.π.*, σ. 50.

¹¹⁶² Εφ. *Τδη*, Ηράκλειο, 14 Απριλίου 1907.

¹¹⁶³ Παπαμανουσάκης, *Αναδρομή...ό.π.*, σ. 38, 46 και 52. - Εφ. *Αναγέννησις*, Ρέθυμνο, 14 Αυγούστου 1899.

¹¹⁶⁴ Εφ. *Αναγέννησις*, Ρέθυμνο, 16 Μαΐου 1899.

¹¹⁶⁵ Μαρής, *ό.π.*, σ. 121-122.

¹¹⁶⁶ Βουτιεριδής, *Ημερολόγιον του Τάγματος των Επιλέκτων Κρητών...ό.π.*, σ. 156, 160, 247, 267, 268, 273, 274, 278, 285, 289, 358.

¹¹⁶⁷ Εφ. *Φωνή του Λαού*, Ηράκλειο, 9 Φεβρουαρίου 1903.

¹¹⁶⁸ Εφ. *Δάφνη*, Ηράκλειο, 14 Απριλίου 1907.

¹¹⁶⁹ F.O. 881/8569, *Military Low Regulation. Order No 2*, Ηράκλειο, 30 Αυγούστου 1905.

¹¹⁷⁰ Βασιλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 14 Δεκεμβρίου 1910, τεύχ. Α', αριθ. 69, Ψήφισμα (αριθ. 24) της 13^{ης} Δεκεμβρίου 1910 της Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη για τη ρύθμιση του Οργανισμού και της αρμοδιότητας των Ανωτέρων Διευθύνσεων.

Την ίδια σχεδόν περίοδο, η Υψηλή Πύλη, για να επιβεβαιώσει τις διεκδικήσεις της στο νησί, έθεσε θέμα αποστολής καδήδων (ιεροδικαστών) στην Κρήτη, για να εκδικάζουν υποθέσεις των μουσουλμάνων. Αυτή η κίνηση, αν πραγματοποιούνταν, θα επιβεβαίωνε τα κυριαρχικά δικαιώματα του Σουλτάνου στην Κρήτη, εντούτοις, δεν υλοποιήθηκε. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με επίσημο ανακοινωθέν της κρητικής κυβέρνησης, οι καδήδες όχι μόνο δεν αναχώρησαν από την Κωνσταντινούπολη, αλλά ούτε καν διορίστηκαν¹¹⁷¹. Η αρχή έγινε, όταν το Κομιτάτο «Ένωσις και Πρόοδος» υποχρέωσε την οθωμανική κυβέρνηση να διορίσει «καντίς» (καδήδες) με αστικές και θρησκευτικές αρμοδιότητες. Οι Κρητικοί αποφάσισαν σε λαϊκές συνελεύσεις να εμποδίσουν την αποβίβασή τους¹¹⁷². Ωστόσο, η άφιξή τους δεν πραγματοποιήθηκε, καθώς η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε παραιτηθεί από το δικαίωμα διορισμού τους ήδη από το 1898. Με το Σύνταγμα του 1907 είχε παραχωρηθεί το δικαίωμα αυτό στην κρητική κυβέρνηση, αλλά δεν είχε ασκηθεί, καθώς οι τελευταίοι αρνούνταν να ορκιστούν. Αφού, λοιπόν, ο διορισμός των καδήδων αποτελούσε παραβίαση του αυτόνομου καθεστώτος, η Πύλη υπαναχώρησε, ύστερα κι από αντίδραση των Δυνάμεων¹¹⁷³.

Το ζήτημα των καδήδων υποδαύλιζε το ήδη τεταμένο κλίμα ανάμεσα στους χριστιανούς και τους μουσουλμάνους της νήσου. Στις δημοτικές εκλογές του 1911, όταν υπήρξε το ενδεχόμενο να επικρατήσουν οι μουσουλμάνοι στις μεγαλύτερες πόλεις της Κρήτης, το κλίμα έντασης συσπείρωσε τους χριστιανούς υποψήφιους σε μία προσπάθειά τους να εμποδίσουν την επικράτηση των συνυποψηφίων τους μουσουλμάνων¹¹⁷⁴. Επιπρόσθετα, απ' ό,τι φαίνεται, αρκετοί μουσουλμάνοι, απογοητευμένοι από τη νέα κατάσταση

---

¹¹⁷¹ Βασιλείου της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 29 Απριλίου 1911, τεύχ. Β', αριθ. 44, Ψήφισμα (αριθ. 32), Επίσημον Ανακοινωθέν της 29ης Απριλίου 1911.

¹¹⁷² Αρχικά, οι χριστιανοί Κρήτες είχαν αποφασίσει τη συγκρότηση ένοπλων συλλαλητήριων για το θέμα των καδήδων. Τελικά, προκρίθηκε να γίνουν συλλαλητήρια στα οποία οι παρευρισκόμενοι με ψηφισμά τους αποδοκίμασαν έντονα τις προθέσεις της Πύλης. Πρβλ. Α.Γ.Μ., φάκ. 16^α, αρ. εγγρ. 31^α, Δασκαλάκης, Φούμης, Παπαδόπετρος, Κατζουράκης προς Σακλαμπάνη, Χανιά, 20 Μαΐου 1911. - Α.Γ.Μ., φάκ. 16β, αρ. εγγρ. 108, Schebounine (γενικός πρόξενος της Ρωσίας στο νησί) προς Γ. Μιτσοτάκη, Χανιά, 25 Μαΐου 1911 αντίστοιχα.

¹¹⁷³ Gibbons, *ό.π.*, σ. 125. - Πρβλ. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 8 Φεβρουαρίου 1907, τεύχος Α', αριθ. 7, Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας, άρθρα 104, 105, και 106 (περί καδήδων). - Για το ζήτημα των καδήδων βλ. και Α.Υ.Ε., 1910-1911 Α/6, «Πρόγραμμα Εξωτερικής Πολιτικής (ζήτημα Καδήδων Κρήτης)».

¹¹⁷⁴ Πρβλ. Κοκκινάκη, *ό.π.*, σ. 126-128: κατά τον Γιάννη Κοκκινάκη, ο Βενιζέλος, μετά το 1908, δεν θεωρούσε ότι η χρήση της γλώσσας αποτελούσε και χαρακτηριστικό στοιχείο εθνικότητας. Επομένως, οι μουσουλμάνοι της Κρήτης, μολονότι μιλούσαν ελληνικά, δεν είχαν ελληνική συνείδηση, αλλά τουρκική. Η πολιτική αυτή πάντως δεν είναι άσχετη με τη μείωση της σπουδαιότητας της μειονότητας για την πολιτική και οικονομική ζωή της Κρήτης, γεγονός που δικαιολογεί αυτήν τη μεταστροφή

και σε μία ένδειξη διαμαρτυρίας προς τις ενωτικές κινήσεις των χριστιανών, αρνήθηκαν να ασκήσουν το εκλογικό τους δικαίωμα¹¹⁷⁵.

Τον Αύγουστο του ίδιου έτους, ο τουρκικός τύπος άρχισε να ανακινεί το Κρητικό Ζήτημα με αφορμή την αύξηση του αριθμού των φόνων των μουσουλμάνων στο νησί, όπως τουλάχιστον επιβεβαιώνεται από βρετανική πηγή¹¹⁷⁶. Ωστόσο, οι Δυνάμεις δεν φαίνονταν διατεθειμένες να λάβουν κάποια οριστική απόφαση επί του Κρητικού Ζητήματος. Ο Μανούσος Κούνδουρος, μέλος της Εκτελεστικής Επιτροπής, ενημέρωσε εμπιστευτικά τους προξένους των Δυνάμεων ότι, εφόσον οι αποφάσεις των κυβερνήσεών τους αναφορικά με το Κρητικό Ζήτημα γίνονταν επίσημα γνωστές πριν από τη σύγκληση της Συνέλευσης και υπό την προϋπόθεση ότι δε θα λάμβαναν άμεσα καμία οριστική απόφαση, η κρητική κυβέρνηση θα μπορούσε να εμποδίσει καλύτερα άσκοπες ενέργειες και διαδηλώσεις¹¹⁷⁷. Ο Κούνδουρος υποστήριξε, μάλιστα, ότι η οργάνωση συγκεντρώσεων στόχευε στο να επηρεάσει τις αποφάσεις των Δυνάμεων, εντούτοις τέτοιες εκδηλώσεις διαμαρτυρίας θα αποδυναμώνονταν, μόλις οι Κρητικοί έρχονταν αντιμέτωποι με μία οριστική απόφαση των Δυνάμεων. Οι γενικοί πρόξενοι συμφώνησαν με την άποψη αυτή¹¹⁷⁸. Το ίδιο έκανε και ο Βρετανός υπουργός Εξωτερικών Sir Edward Grey. Σε επιστολή του προς τον πρεσβευτή της Βρετανίας στο Παρίσι τού επισημαίνει, προκειμένου να ενημερώσει με τη σειρά του τη γαλλική κυβέρνηση, ότι οι πρόξενοι έπρεπε να γνωστοποιήσουν στην κρητική κυβέρνηση ότι οι Δυνάμεις σκόπευαν, αρχικά, να διατηρήσουν τη μορφή της διακυβέρνησης που ίσχυε από την αναχώρηση του Ζαΐμη και να μην αναπληρώσουν τη θέση του¹¹⁷⁹.

Την ίδια περίοδο ο Πωλογεώργης, πρώην μέλος τριών κρητικών κυβερνήσεων, με εμπρηστικές δηλώσεις του στην εφημερίδα *Κέντρον* υπερθεμάτιζε την άποψη να λυθεί το Κρητικό Ζήτημα με ένοπλες κινητοποιήσεις. Η άποψη αυτή κατακρίθηκε από την πλειοψηφία του κρητικού τύπου και κυρίως από τις εφημερίδες *Νέα Έρευνα* και *Κήρυξ* των Χανίων. Ο συντάκτης, μάλιστα, της τελευταίας συμβούλεψε τους Κρήτες να είναι εγκρατείς απέναντι στις δηλώσεις του Πωλογεώργη, τις οποίες χαρακτήρισε όχι μόνο «παιδαριώδεις», αλλά και «πολιτικά επικίνδυνες»¹¹⁸⁰.

Τον Σεπτέμβριο του 1911 έγινε ένα πολύ σημαντικό βήμα στην πορεία προς την ένωση της Κρήτης με το ελληνικό βασίλειο. Οι πρόξενοι των

---

¹¹⁷⁵ Α.Γ.Μ., φάκ. 16^α, αρ. εγγρ. 24, Νομαρχία Ηρακλείου προς Γ. Μιτσοτάκη, Ηράκλειο, 2 Μαΐου 1911.

¹¹⁷⁶ F.O. 371/1109, Sir G Lowther προς Sir Edward Grey, Θεραπιά, 19 Αυγούστου 1911.

¹¹⁷⁷ Μάλιστα η κρητική κυβέρνηση ήταν υπέρ της άποψης να αναβληθεί η σύγκληση της Συνέλευσης, αλλά παρά τις προσπάθειές της απέτυχε κάτω από το βάρος της κοινής γνώμης και της επιμονής των αντιπάλων της. Βλ. σχετικά F.O. 371/1109, αναπληρωτής γενικός πρόξενος Rawlins προς Sir Edward Grey, Χανιά, 2 Σεπτεμβρίου 1911.

¹¹⁷⁸ F.O. 371/1109, Rawlins προς Sir Edward Grey, Χανιά, 30 Αυγούστου 1911.

¹¹⁷⁹ F.O. 371/1109, Sir Edward Grey προς Sir F. Bertie, F.O., 2 Σεπτεμβρίου 1911. - Πρβλ. F.O. 371/1109, Sir Edward Grey προς τον Marquis Imperiali, F.O., 5 Σεπτεμβρίου 1911.

¹¹⁸⁰ F.O. 371/1109, Rawlins προς Sir Edward Grey, Χανιά, 1 Σεπτεμβρίου 1911.

Προστάτιδων Δυνάμεων γνωστοποίησαν στην Εκτελεστική Επιτροπή την απόφαση των κυβερνήσεών τους να μην αναπληρώσουν τη θέση του Ύπατου Αρμοστή της Κρήτης, που είχε μείνει κενή, μετά τη μονομερή ανακήρυξη της Ένωσης, το 1908. Επιπρόσθετα, δήλωναν ότι δεν θα μετέβαλαν το καθεστώς διακυβέρνησης της νήσου¹¹⁸¹. Με τον τρόπο αυτό αναγνώριζαν de facto το καθεστώς που προέκυψε από το Σεπτέμβριο του 1908 και ήταν ένα βήμα πιο κοντά στην ενωτική λύση. Την ίδια περίοδο συζητήθηκε η παραμονή στην Κρήτη του Ραγκαβή, ιδιαίτερου γραμματέα του Ζαΐμη, καθώς είχε λήξει η θητεία του τελευταίου. Ο Βενιζέλος ζήτησε ανεπίσημα από το Βρετανό πρέσβη στην Αθήνα να παραμείνει ο Ραγκαβής στην Κρήτη με αόριστες αρμοδιότητες, καθώς ήταν αναγκαίο για την ελληνική κυβέρνηση να έχει κάποιον αντιπρόσωπό της στο νησί. Ο Βρετανός πρεσβευτής συμβούλευσε τον Βενιζέλο να αφήσουν το Ραγκαβή στη θέση του και να μην ανακινήσουν το θέμα¹¹⁸².

Στο μεταξύ ο χριστιανικός πληθυσμός της νήσου και ιδιαίτερα οι πολιτικοί τους εκπρόσωποι ενθουσιάστηκαν από την ένταση που υπήρχε ανάμεσα στην Ιταλία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία με την έναρξη του Ιταλοτουρκικού Πολέμου¹¹⁸³. Η κρητική κυβέρνηση ζήτησε συμβουλές από την ελληνική για τη συμπεριφορά που έπρεπε να κρατήσει κατά τη διάρκειά του. Η Αθήνα συμβούλευσε τους Κρητικούς να παραμείνουν ήρεμοι για όσο διάστημα ο πόλεμος περιοριζόταν σε τοπική εμβέλεια και δήλωσε ότι θα επενέβαινε, εφόσον χρειαζόταν¹¹⁸⁴.

Η κυβέρνηση των Κούνδουρου, Αγγελάκη, Πλουμιδάκη, Πιστολάκη και Κοκκινάκη παραιτήθηκε τον Οκτώβριο του 1911 και στη θέση της η «Συνέλευση των Ελλήνων εν Κρήτη» εξέλεξε και διόρισε υπηρεσιακή Εκτελεστική Επιτροπή αποτελούμενη από τους Γεώργιο Πλουμίδα, Νικόλαο Γιαμαλάκη και Ιωάννη Ησυχάκη¹¹⁸⁵. Ο δικαστικός Ν. Γιαμαλάκης συμμετείχε σε κρητική κυβέρνηση, ήδη από το 1898, ενώ υπήρξε πολιτικός υποστηρικτής του Ελ. Βενιζέλου και συνεργάτης του στην Επανάσταση του Θερίσου, κατά την οποία και καταδιώχθηκε για τη δράση του¹¹⁸⁶. Ο Γ. Πλουμίδης είχε διατελέσει μέλος της ειδικής επιτροπής για την εκπόνηση του σχεδίου των δικαστικών νόμων¹¹⁸⁷. Υπήρξε δικηγόρος, μετέπειτα πρόεδρος του Δικηγορικού Συλλόγου Χανίων, καθώς και διευθυντής του μηνιαίου νομικού

---

¹¹⁸¹ Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 1 Σεπτεμβρίου 1911, τεύχ. Α', αριθ. 61, Δήλωση των γενικών προξένων των Μεγάλων Δυνάμεων της 1ης /14ης Σεπτεμβρίου 1911.

¹¹⁸² F.O. 371/1109, Sir F. Elliot προς Sir Edward Grey, Αθήνα, 23 Σεπτεμβρίου 1911.

¹¹⁸³ F.O. 371/1109, Wratislaw προς Sir Edward Grey, Χανιά, 29 Σεπτεμβρίου 1911.

¹¹⁸⁴ F.O. 371/1109, Wratislaw προς Sir Edward Grey, Χανιά, 5 Οκτωβρίου 1911.

¹¹⁸⁵ Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 22 Οκτωβρίου 1911, τεύχ. Β', αριθ. 44, Ψήφισμα (αριθ. 87) της 21^{ης} Οκτωβρίου 1911 περί διορισμού υπηρεσιακής Εκτελεστικής Επιτροπής.

¹¹⁸⁶ F.O. 881/8569, *Military Low Regulation. Order No 2*, Ηράκλειο, 30 Αυγούστου 1905.

¹¹⁸⁷ Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Τμήμα Αρχείων, «Αρχείο Κρητικών προσωπικοτήτων»

περιοδικού «Νομική»¹¹⁸⁸ και μέλος της Επιτροπής για το σχέδιο αναθεώρησης του Συντάγματος του 1899¹¹⁸⁹. Παράλληλα, διετέλεσε δικαστικός, και συγκεκριμένα εφέτης,¹¹⁹⁰ και γενικός εισαγγελέας Χανίων¹¹⁹¹. Ιδεολογικά ανήκε στη φιλελεύθερη παράταξη, καθώς ήταν ένα από τα ηγετικά στελέχη της «Ηνωμένης Αντιπολιτευσεως» που υπέγραψαν το 1905, λίγο πριν από την Επανάσταση του Θερίσου, το Υπόμνημα προς τον Πρίγκιπα Γεώργιο¹¹⁹². Τέλος, ο εμποροκτηματίας¹¹⁹³ Ιωάννης Ησυχάκης από τα Χανιά ανήκε στη συντηρητική παράταξη. Διετέλεσε μέλος του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ηρακλείου¹¹⁹⁴ και της Τιμητικής Επιτροπής της Διεθνούς Έκθεσης Χανίων¹¹⁹⁵, ενώ η συγγενική του σχέση με τον επιφανή πολιτικό Μίνωα Ησυχάκη ενδεχομένως να τον βοήθησε στην πολιτική του εξέλιξη.

Με διάταγμα της Εκτελεστικής Επιτροπής καθορίστηκαν οι αρμοδιότητες των μελών της κυβέρνησης. Η νέα υπηρεσιακή κυβέρνηση αποτελούνταν από τον Γεώργιο Πλουμίδα, επίτροπο της Δικαιοσύνης και της Παιδείας, Νικόλαο Γιαμαλάκη, επίτροπο των Εσωτερικών, της Δημοσίας Ασφαλείας και των Δημοσίων Έργων και Ιωάννη Ησυχάκη, επίτροπο των Οικονομικών. Αξίζει να επισημανθεί το γεγονός ότι, σ' αυτήν τη χρονική περίοδο, δεν υπήρχε πρόεδρος της Εκτελεστικής Επιτροπής, αλλά προεδρεύων¹¹⁹⁶. Κατά το γενικό πρόξενο της Βρετανίας στο νησί, πρόκειται για μία Εκτελεστική Επιτροπή που αποτελούνταν από άτομα χωρίς πολιτική επιρροή, ενώ ο ίδιος, σε μία προσπάθεια υποβάθμισης της κυβέρνησης, χαρακτηρίζει τα μέλη της με τον όρο “outsiders”, προσθέτοντας παράλληλα ότι, στη δεδομένη χρονική στιγμή, δεν ήταν ό,τι καλύτερο για το νησί. Συγκεκριμένα, υπήρχε διαφωνία ανάμεσα στα κόμματα που στήριζαν την κυβέρνηση από τη μία, και την αντιπολίτευση από την άλλη, ενώ η πολιτική κατάσταση όδευε προς αδιέξοδο, καθώς ο Αντώνιος Μιχελιδάκης και οι οπαδοί του είχαν ετοιμάσει ένα μανιφέστο, διακηρύσσοντας ότι θα παραιτούνταν από τις θέσεις τους.

---

¹¹⁸⁸ Παπαμανουσάκης, *Αναδομή στην Ιστορία του Δικηγορικού Συλλόγου Χανίων...ό.π.*, σ. 42-43.

¹¹⁸⁹ Ξυριτάκης, *Αντώνιος Μιχελιδάκης...ό.π.*, σ. 83.

¹¹⁹⁰ Εφ. *Αναγέννησις*, Ρέθυμνο, 16 Μαΐου και 14 Ιουλίου 1899.

¹¹⁹¹ Εφ. *Ιδη*, Ηράκλειο, 10 Φεβρουαρίου και 23 Μαρτίου 1907. - Πρβλ. Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 22 Οκτωβρίου 1911, τεύχ. Β', αριθ. 44, Ψήφισμα (αριθ. 87) της 21^{ης} Οκτωβρίου 1911 περί διορισμού υπηρεσιακής Εκτελεστικής Επιτροπής.

¹¹⁹² Μαρής, *ό.π.*, σ. 121-122.

¹¹⁹³ Εφ. *Αναγέννησις*, Ρέθυμνο, 14 και 22 Ιανουαρίου 1900. - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Τμήμα Αρχείων, «Αρχείο Κρητικών προσωπικοτήτων».

¹¹⁹⁴ Μανώλης. Ε. Δετοράκης, «Ο εν Ηρακλείω Κρήτης Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος...», *ό.π.*, σ. 307 και σημ. 175.

¹¹⁹⁵ Εφ. *Αναγέννησις*, Ρέθυμνο, 14 και 22 Ιανουαρίου 1900.

¹¹⁹⁶ Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 26 Οκτωβρίου 1911, τεύχ. Β', αριθ. 45, Διάταγμα (αριθ. 50) της 26^{ης} Οκτωβρίου 1911 της Εκτελεστικής Επιτροπής περί αναθέσεως των καθηκόντων των μελών της.

Η κατάσταση άλλαξε με την ξαφνική παρέμβαση του Βενιζέλου. Ο τελευταίος έστειλε μέσω του Ραγκαβή μήνυμα στα μέλη του πρώην βενιζελικού κόμματος, που αποτελούσε μέρος του κυβερνητικού συνασπισμού, και υποστήριξε τη δημιουργία μίας υπερκομματικής κυβέρνησης. Ο Βρετανός διπλωμάτης προσπαθώντας να εξηγήσει τα αίτια της παρέμβασης του Βενιζέλου καταλήγει στο ότι η πράξη του αυτή ήταν ασυμβίβαστη με τη διαβεβαίωση που είχε δώσει στις Δυνάμεις, όταν αναχώρησε από το νησί για την Ελλάδα, σύμφωνα με την οποία δε θα αναμιγνυόταν στις πολιτικές υποθέσεις της Κρήτης. Επιπρόσθετα, ο Βρετανός πρόξενος θεωρεί ότι η εμμονή της αντιπολίτευσης στον σχηματισμό υπερκομματικής κυβέρνησης στόχευε στο να εξοντώσει πολιτικά τον Κούνδουρο και η παρέμβαση του Βενιζέλου, ανεξάρτητα από τα όποια κίνητρά της, οδηγούσε προς αυτήν την κατεύθυνση¹¹⁹⁷. Εντούτοις, θα πρέπει να ερμηνευτεί η παρέμβαση αυτή κάτω υπό το πρίσμα της κρίσιμης χρονικής συγκυρίας, που δεν άφηνε περιθώρια για συγκρούσεις και οξύνσεις στην πολιτική ζωή της Κρήτης, τη στιγμή που απαιτούνταν ομόνοια και συνεννόηση του πολιτικού κόσμου της νήσου για τη διευθέτηση του Κρητικού Ζητήματος, σε μία περίοδο, μάλιστα, που συνεχιζόταν η διαμάχη ανάμεσα στην Ιταλία και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Ωστόσο, η στασιμότητα του καθεστώτος της Αυτονομίας οδήγησε το Νοέμβριο του 1911 σε ένοπλες συγκεντρώσεις και στη συγκρότηση Επαναστατικής Συνελεύσεως, προκειμένου να επιδιώξει τη διεθνή αναγνώριση της Ένωσης. Η Συνέλευση αυτή δεν εξελέγη με τη διενέργεια εκλογών, αλλά μέσα από τα ένοπλα συλλαλητήρια του Νοεμβρίου, που πραγματοποιήθηκαν σε όλες τις επαρχίες της Κρήτης. Η ίδια Συνέλευση αποφάσισε την αποστολή αντιπροσώπων της, για να συμμετάσχουν στις εργασίες της ελληνικής Βουλής. Το Βρετανικό Υπουργείο Εξωτερικών προειδοποίησε τον Γεννάδιο, Έλληνα πρεσβευτή στο Λονδίνο, ότι οι Κρητικοί ενεργούσαν ανόητα και δημιουργούσαν προβλήματα που δεν μπορούσαν να συνεχιστούν. Ο Γεννάδιος απάντησε άμεσα, ισχυριζόμενος ότι η ελληνική κυβέρνηση έκανε ό,τι μπορούσε, προκειμένου να διατηρηθεί το status quo του νησιού¹¹⁹⁸ και ότι οι αντιδράσεις των Κρητικών οφείλονταν στην «ηθική τους» και στο γεγονός ότι στο παρελθόν είχαν υποστεί διώξεις από τις τουρκικές αρχές¹¹⁹⁹. Από ότι φαίνεται, η πολιτική κρίση στην Κρήτη οδήγησε σε πολιτική κρίση στην Αθήνα.

Αποκαλυπτική των προθέσεων και των αιτιών που ώθησαν τον Βενιζέλο στην αποδοκιμασία της απόφασης της Επαναστατικής Συνέλευσης είναι η έμμεση αναφορά του σε επιστολή που απόκειται στο αρχείο του Ρώσου

---

¹¹⁹⁷ F.O. 371/1109, Wratlslaw προς Sir Edward Grey, Χανιά, 13 Οκτωβρίου 1911.

¹¹⁹⁸ Πρβλ. Α.Γ.Μ., φάκ. 16γ, αρ. εγγρ. 67, Προκήρυξη Δοκουμετζίδη (νομάρχη Ηρακλείου) προς Γ. Μιτσοτάκη, Χανιά, 11 Νοεμβρίου 1911 (περιλαμβάνεται η κατηγορηματική δήλωση της ελληνικής κυβέρνησης να μη δεχτεί τους Κρήτες βουλευτές στην ελληνική Βουλή).

¹¹⁹⁹ F.O. 371/1109, Sir Edward Grey προς Sir F. Elliot, F.O., 6 Νοεμβρίου 1911.

υποπρόξενου στο Ηράκλειο Γεωργίου Μιτσοτάκη. Ο Βενιζέλος, όπως μας μεταφέρει τα λόγια του ο Ρώσος πρόξενος, ανέφερε, μεταξύ άλλων, τα ακόλουθα για τις ενωτικές προσπάθειες των Κρητών τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή:

«[...] Τὸ σκευωρούμενον κίνημα καταδικάζω ὡς ἐγκληματικὸν καὶ [...] ἐλπίζω ὅτι οὐδεὶς ἐξ ἐκείνων μεθ' ὧν συνηγωνίσθην αὐτοῦ δὲν θὰ μετάσχη τοιοῦτου κινήματος μέλλοντος νὰ ἔχη ὀλεθρίας, ἀσφαλῶς συνεπείας διὰ τὸ μέλλον τοῦ τόπου [...] ἐφόσον κυβερνῶ τὴν Ἑλλάδα, δὲ θὰ παρασυρθῶ ἐξ οὐδεμιᾶς πείσεως εἰς πόλεμον ἄκαιρον [...] Ἐὰν πρόκειται ἢ παραφροσύνη τῆς Κρήτης νὰ σύρει ὄλον τὸ ἔθνος εἰς καταστροφὴν ἐγὼ, βέβαια, δὲν θὰ εἶμαι ὁ ἡγέτης τῆς καταστροφῆς [...]»¹²⁰⁰.

Νωρίτερα, τον Απρίλιο του ίδιου έτους, ο Βενιζέλος είχε κάνει γνωστό στον Βρετανό πρέσβη στην Αθήνα, Elliot, πως μπορεί ο ελληνικός στρατός να μην ήταν αρκετά ισχυρός να αποκρούσει ενδεχόμενη τουρκική εισβολή, εντούτοις είχε τη δυνατότητα να εμποδίσει τους Κρήτες βουλευτές να έρθουν στην Αθήνα¹²⁰¹. Αλλά και σε συνεδρίαση της Βουλής των Ελλήνων το Δεκέμβριο του ίδιου έτους, ο Βενιζέλος είχε δηλώσει κατηγορηματικά ότι για λόγους εσωτερικούς και εξωτερικούς δε θα μπορούσε να δεχτεί τους Κρήτες βουλευτές στο ελληνικό κοινοβούλιο. Η πολιτική της κυβέρνησής του αποσκοπούσε στη στρατιωτική ανασύνταξη του κράτους και στην εσωτερική ανάπλαση, και η κίνησή τους αυτή θα μπορούσε να δημιουργήσει προβλήματα. Κάλεσε, λοιπόν, τους συμπατριώτες του να κάνουν υπομονή και αναφερόμενος σ' αυτούς τόνισε πως «δεν είναι δυνατό αυτοί που αποτελούν το 1/8 ή το 1/9 του Ελληνικού Βασιλείου να υπαγορεύουν και να επιβάλουν εκβιαστικά την πολιτική τους σε αυτό».

Ο βουλευτής και δημοσιογράφος¹²⁰² Γεώργιος Πωπ κατηγόρησε τον Βενιζέλο ότι είχε έρθει σε αντίθεση με την προσωπική του ιστορία, καθώς πριν από ενάμισι χρόνο, ως πρόεδρος της Εκτελεστικής Επιτροπής των Κρητών, συμβούλευσε τους συμπατριώτες του για τα ακριβώς αντίθετα. Ο Έλληνας πρωθυπουργός απάντησε στην πρόκληση και υποστήριξε ότι διαφορετική ήταν

---

¹²⁰⁰ Α.Γ.Μ., φάκ. 16^α, αρ. εγγρ. 64, Schebounine (πρόξενος της Ρωσίας) προς τον Μιτσοτάκη, Χανιά, 6 Νοεμβρίου 1911.

¹²⁰¹ F.O. 371/1351a, Sir P. Elliot προς Sir Edward Grey, Αθήνα, 28 Απριλίου 1911.

¹²⁰² Είχε εργαστεί στις αθηναϊκές εφημερίδες *Καιροί* και *Ακρόπολις* και υπήρξε εκδότης της εφημερίδας *Αθήναι*. Για την τελευταία του θέση βλ. ενδεικτικά και εφ. *Αθήναι*, Αθήνα, 21 Οκτωβρίου 1904. - Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Πωπ ήταν αυτός που ονόμασε το κόμμα του Βενιζέλου το Νοέμβριο του 1910 «Κόμμα Φιλελευθέρων». Πρβλ. εφ. *Αθήναι*, Αθήνα, 28, και 29 Νοεμβρίου 1910. Ωστόσο, δε θα μπορούσαμε να μη συσχετίσουμε την ονομασία του νέου κόμματος με την αντίστοιχη του κόμματος του γαμπρού του Βενιζέλου Κ. Μητσοτάκη, αρχηγού του κόμματος των Ξυπόλητων. Πρβλ. Θάνος Βερέμης - Ηλίας Νικολακόπουλος (επιμ.), *ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, Αθήνα 2005, σ. 24.

η στάση του ως προέδρου της κρητικής κυβέρνησης και, εντελώς διαφορετική ως προέδρου της ελληνικής. Η πρώτη θέση τού επέβαλε να διεξάγει αγώνα προς την τουρκική κυριαρχία, καθώς η Κρήτη βρισκόταν σε εμπόλεμη κατάσταση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, την οποία η παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων δεν της επέτρεπε να εκδηλώσει. Αντίθετα, η θέση του ως πρωθυπουργού της Ελλάδας, ενός κράτους δηλαδή που είχε φιλικές σχέσεις με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, το οποίο, μάλιστα, απέφευγε για χρόνια να αναγνωρίσει τη μονομερή ανακήρυξη της Ένωσης του 1908, τον ανάγκαζε να τηρήσει αυτήν την πολιτική.

Στη συζήτηση παρενέβη και ο πρώην πρωθυπουργός της Ελλάδας και μετέπειτα γενικός διοικητής Κρήτης Στέφανος Δραγούμης. Ο τελευταίος διαφώνησε με τις προσπάθειες των Κρητών για την αποστολή βουλευτών στο ελληνικό κοινοβούλιο, κατανοώντας, όμως, την αγωνία τους και την σφοδρή επιθυμία τους για την Ένωση. Το σημαντικό στην παρέμβασή του είναι ότι προσπάθησε με λογικά επιχειρήματα να αποδείξει ότι η κίνησή τους αυτή δεν θα έφερνε πρακτικά αποτελέσματα. Προχωρώντας ένα βήμα περισσότερο, τόνισε ότι, ακόμα κι αν γίνονταν δεκτοί στη Βουλή, θα ήταν άτοπο να ψηφίζαν οι Κρήτες βουλευτές νόμους που αφορούσαν στο Ελληνικό Βασίλειο. Τέλος, υπογράμμισε ότι, αν σκοπός τους ήταν να ψηφίσουν νόμους για την Κρήτη, τη στιγμή που είχαν ήδη αποφασίσει την πλήρη εφαρμογή της ελληνικής νομοθεσίας στο νησί, θα αναγνώριζαν έμμεσα την αδυναμία εφαρμογής όσων είχαν ψηφιστεί από τους ίδιους¹²⁰³.

---

¹²⁰³ Για τη συζήτηση του Κρητικού Ζητήματος στην ελληνική Βουλή βλ. *Το Κρητικόν Ζήτημα εν τη Ελληνική Βουλή. Αι Δηλώσεις της Κυβερνήσεως* (Εκ των Εστενογραφημένων Πρακτικών), Αθήνα 1911, Συνεδρίασις της 10^{ης} Νοεμβρίου 1911.

β) Περίοδος των Επαναστατικών Επιτροπών

Στη Συνέλευση του Νοεμβρίου του 1911 έγινε πρόταση για κατάργηση της Εκτελεστικής Επιτροπής, εντούτοις κάτι τέτοιο δεν έγινε δεκτό, λόγω του κινδύνου της αναρχίας που διέβλεπαν οι πρόξενοι των Δυνάμεων ότι θα απέρρευε από μία τέτοια ενέργεια και θα απέβαινε «μοιραία» για τον τόπο¹²⁰⁴. Ωστόσο, μετονομάστηκε η κρητική κυβέρνηση. Συγκεκριμένα, η Εκτελεστική Επιτροπή αποτελούμενη από τους Πλουμιδάκη, Γιαμαλάκη και Ησυχάκη, μετονομάστηκε σε «Προσωρινή Επαναστατική Κυβέρνηση» και διατηρήθηκε με την ίδια σύνθεση¹²⁰⁵. Η Επαναστατική Συνέλευση υπό την προεδρία του Γ. Παπαμαστοράκη, σε συνεργασία με την κρητική επαναστατική κυβέρνηση, ανέδειξε 71 πληρεξούσιους, για να μεταβούν στο ελληνικό κοινοβούλιο¹²⁰⁶, τρεις από κάθε επαρχία και πέντε κορυφαίους Κρήτες πολιτικούς, όπως επισημαίνει ο πληρεξούσιος Γ. Παπαδάκης στο ημερολόγιό του. Πρόκειται για τους Αντώνιο Μιχελιδάκη, Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη, Μανούσο Κούνδουρο, Χαράλαμπο Πωλογεώργη και Κυριάκο Μπιράκη. Λόγω τις επικείμενης παρεμπόδισης τους από το στόλο των Μεγάλων Δυνάμεων αποφασίστηκε να κληρωθούν μόνο οι 24 από τους πληρεξούσιους, προκειμένου να αναχωρήσουν για την Αθήνα¹²⁰⁷. Οι πρόξενοι των Μεγάλων Δυνάμεων με επίσημη Διακοίνωσή τους προς την κρητική κυβέρνηση επεσήμαναν ότι δεν θα δέχονταν την αποστολή Κρητών βουλευτών στο ελληνικό κοινοβούλιο και υπογράμμισαν ότι μία τέτοια ενέργεια θα ήταν επιζήμια για το συμφέρον των Κρητών και της Ελλάδας¹²⁰⁸.

Ωστόσο, οι βουλευτές ήταν ανένδοτοι και αποφάσισαν, ακολουθώντας την άποψη του Πωλογεώργη, να επιβιβαστούν στο πλοίο που θα τους μετέφερε

---

¹²⁰⁴ Α.Γ.Μ., φάκ. 16^α, αρ. εγγρ. 69, Δοκουμετζίδης (νομάρχης Ηρακλείου) προς Μιτσοτάκη, Χανιά, 29 Νοεμβρίου 1911.

¹²⁰⁵ Η μετονομασία της Διοικητικής Επιτροπής σε Επαναστατική Κυβέρνηση δεν οδήγησε σε αλλαγές στη σύνθεση της κυβέρνησης, εντούτοις έγιναν ανακατανομές στα χαρτοφυλάκια των μελών της. Συγκεκριμένα, Ο Γ. Πλουμιδής ανέλαβε τις Ανώτ. Διευθύνσεις της Δικαιοσύνης και της Δημοσίας Ασφαλείας, ο Ν. Γιαμαλάκης τις Ανώτ. Διευθύνσεις των Εσωτερικών και της Παιδείας, ενώ ο Ι. Ησυχάκης διατήρησε τις αρμοδιότητές του επί των Οικονομικών. Βλ. σχετικά Γ.Α.Κ. - Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, *Αρχείο Κρητικής Πολιτείας*, φάκελος Προσωρινής Επαναστατικής Κυβερνήσεως 1912, Πρακτικόν Συνεδρίας της Προσωρινής Επαναστατικής Κυβερνήσεως της 21^η Ιανουαρίου 1912, αρ. πρακτ. 1.

¹²⁰⁶ Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 28 Ιανουαρίου 1912, τεύχ. Α', αριθ. 5, Ψήφισμα της 30^{ης} Νοεμβρίου 1911 της Επαναστατικής των Κρητών Συνελεύσεως.

¹²⁰⁷ Νικολάου Ι. Παπαδάκη, *Κρήτες Βουλευταί δια την Ελληνικήν Βουλήν προ της Ενώσεως*, επιμ. Νικ. Π. Παπαδάκης, Παλαιόκαστρο (έκδοση Δήμου Ιτάνου) 2000, σ. 7-17.

¹²⁰⁸ Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 17 Νοεμβρίου 1911, τεύχ. Α', αριθ. 86, Επίσημος Ανακοίνωσις της 17^{ης} Νοεμβρίου του 1911 των προξένων της Γαλλίας, της Αγγλίας και της Ρωσίας. - Ο Ιταλός γενικός πρόξενος, μολονότι συμφώνησε με το πνεύμα της Διακοίνωσης, δεν την υπέγραψε λόγω των τεταμένων σχέσεων της χώρας του με την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

στην Αθήνα υπό το φως της ημέρας και όχι μυστικά, κατά τη διάρκεια της νύχτας. Συγκεκριμένα, στις 2/15 Δεκεμβρίου του 1911, επιβιβάστηκαν στο πλοίο «Σπέτσαι», κάτω από τις επευφημίες μεγάλου πλήθους. Μόλις, όμως, ανέβηκαν στο πλοίο, τους ακολούθησε γαλλικό στρατιωτικό άγημα, κατέγραψε τα ονόματά τους και τους οδήγησε στη Σούδα, όπου κρατήθηκαν σε πλοία των Μεγάλων Δυνάμεων. Οι πρόξενοι των Δυνάμεων τούς ανακοίνωσαν ότι η σύλληψή τους έγινε, καθώς δεν υπάκουσαν στην εντολή τους να μην μεταβούν στο ελληνικό κοινοβούλιο. Δήλωσαν, μάλιστα, προς τους βουλευτές ότι θα τους άφηναν ελεύθερους, εφόσον υπέγραφαν ότι δεν θα επιχειρούσαν να λάβουν μέρος στις εργασίες της ελληνικής Βουλής. Κανείς, όμως, πληρεξούσιος δεν δέχτηκε να υπογράψει μία τέτοια δήλωση. Η σύλληψη των βουλευτών προκάλεσε τις αντιδράσεις κυρίως της Επαναστατικής Συνέλευσης και όχι τόσο της κρητικής κυβέρνησης, καθώς η Συνέλευση θεωρήθηκε ως το κατεξοχήν συλλογικό όργανο που εξέφραζε τη λαϊκή δυσaráσκεια και επιπλέον κατ' εντολή της είχαν ξεκινήσει οι βουλευτές το εν λόγω εγχείρημα. Τελικά, η κράτηση των βουλευτών διήρκεσε μέχρι τον Ιανουάριο του 1912, οπότε και αφέθηκαν ελεύθεροι¹²⁰⁹.

Κατά το βουλευτή Νικόλαο Παπαδάκη, η αποστολή δεν έφερε την Ένωση ούτε προήγαγε την εθνική υπόθεση. Ωστόσο, οι πληρεξούσιοι έκαναν μια δοκιμαστική απόπειρα να αναχωρήσουν για το ελληνικό κοινοβούλιο και από την προσπάθειά τους αυτή επρόκειτο να σταθμιστούν οι αντιδράσεις των Δυνάμεων και οι μελλοντικές ενέργειες των Κρητών σε ανάλογες περιπτώσεις. Ο ίδιος χαρακτηρίζει τους βουλευτές ως «πρωτοπόρους» με την ενέργειά τους αυτή και καταλήγει: «[...] Έδώσαμεν δ' άφορμήν και εις τούς έν Αθήναις Συμπολίτευσιν και Αντιπολίτευσιν να σκέπτονται ώριμότερον. Έκινήσαμεν ύπερ ήμώων την έν Εύρώπη κοινήν γνώμην. Και εις τούς έθνικούς ήμώων πόθους προσεθέσαμεν νέον τόνον [...]»¹²¹⁰.

Ο E. Hyde Parker, πλοίαρχος του βρετανικού πολεμικού πλοίου *Minerva*, στο οποίο είχαν επιβιβαστεί οι πληρεξούσιοι, ανέφερε χαρακτηριστικά για τους βουλευτές ότι αρκετοί από αυτούς ήταν πολύ μορφωμένοι και «άτομα ανώτερης κοινωνικής τάξης», που μιλούσαν γαλλικά και είχαν μία καλή αντίληψη των όσων συνέβαιναν γύρω τους, ενώ άλλοι ήταν χωρικοί, εκλεγμένοι ηγέτες των επαρχιών της ενδοχώρας. Ο Parker κατέληξε στο ότι όλοι είχαν καλούς τρόπους και έδειχναν τόσο σε αυτόν όσο και στους άνδρες του το μέγιστο σεβασμό. Ο ίδιος επεσήμανε στους Κρητικούς πολιτικούς ότι δεν τους αντιμετώπιζαν ως φυλακισμένους για ποινικά αδικήματα, αλλά ως αντιπρόσωπους του κρητικού λαού και ότι υπήρξε η ανάγκη να αναχαιτιστούν πολιτικά. Τους τόνισε, μάλιστα, ότι επιθυμούσε να

¹²⁰⁹ Για τη λήξη της επιχείρησης εποπτείας των κρητικών λιμένων που συμβάδιζε με την απελευθέρωση των Κρητών πληρεξουσίων βλ. και F.O. 371/1353, E. Hyde Parker, Captain Senior Naval Officer of the international forces in Crete to Salussi, Austria - Lioyed Agent, Canea, Crete, H.M.S. "Minerva" at Suda Bay, 3 Ιανουαρίου 1912.

¹²¹⁰ Παπαδάκης, *Κρήτες Βουλευταί δια την Ελληνικήν Βουλήν προ της Ενώσεως*, ό.π., σ. 17-45.

τους υποβάλει στο μικρότερο δυνατό έλεγχο, αρκεί να του έδιναν το λόγο τους ότι δε θα έκαναν κάποια απόπειρα να εγκαταλείψουν το πλοίο. Οι τελευταίοι τον διαβεβαίωσαν γι' αυτό¹²¹¹.

Ο ίδιος αναφέρεται με αποκαλυπτικό τρόπο στην όλη επιχείρηση παρεμπόδισης των Κρητών βουλευτών να μεταβούν στην ελληνική Βουλή και σπεύδει με παρρησία να προειδοποιήσει τους ανωτέρους του για τη μάταιη προσπάθειά τους να παρεμποδίσουν τους Κρήτες βουλευτές, υπογραμμίζοντας ότι η ευθύνη έπρεπε να μεταφερθεί, εκ των πραγμάτων, στην ελληνική κυβέρνηση. Συγκεκριμένα, μεταξύ άλλων, επεσήμανε τα ακόλουθα:

«[...] Είμαι πεπεισμένος ότι, όταν συγκληθεί το ελληνικό κοινοβούλιο, οι Κρήτες βουλευτές με τον ένα ή τον άλλο τρόπο θα φτάσουν στην Ελλάδα [όπως και έγινε] και [...] η αξιοπρέπεια των Μεγάλων Δυνάμεων θα διασφαλιζόταν, εφόσον επεσήμαιναν στην Ελλάδα ότι δεν θα αναλάμβαναν [οι Δυνάμεις] ζανά την ευθύνη να εμποδίσουν τους βουλευτές να εγκαταλείψουν την Κρήτη και ότι θα ήταν καλύτερο η Ελλάδα να κάνει τα κατάλληλα βήματα μέσα στην ίδια της την πρωτεύουσα, προκειμένου να εμποδίσει όσους δεν επιθυμούσε να εισέλθουν στο κοινοβούλιό της, παρά οι Δυνάμεις να δώσουν εντολές στους Κρητικούς [να μη φύγουν από το νησί], τις οποίες θα παρακούσουν [...]»¹²¹².

Ο Parker συζήτησε το θέμα με το ναύαρχο Joe και αυτός, με τη σειρά του, στο ίδιο μήκος κύματος με τον υφιστάμενό του, δήλωσε προς το Ναυαρχείο:

«[...] πιθανότατα δε θα μπορέσουμε να εμποδίσουμε τους [Κρήτες] αντιπροσώπους μόνο με το στόλο και δεν υπάρχει λόγος να προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε το ακατόρθωτο εισπράττοντας μόνο το γέλιο των Κρητών και της Ευρώπης [...] πρέπει να ενημερώσουμε την ελληνική κυβέρνηση ότι οφείλει να έρθει σε συμφωνία με τους Κρήτες πληρεξούσιους και, μολονότι αυτό μπορεί να οδηγήσει σε πτώση της, η επόμενη κυβέρνηση πρέπει επί ίσοις όροις να αρνηθεί στους Κρήτες αντιπροσώπους την είσοδο στην ελληνική Βουλή, διαφορετικά θα αντιμετωπίσει το ρίσκο του πολέμου [με την Οθωμανική Αυτοκρατορία].»¹²¹³.

Τον ίδιο μήνα οι *Times* του Λονδίνου έγραφαν τα ακόλουθα, περιγράφοντας την κατάσταση:

---

¹²¹¹ F.O. 371/1353, E. Hyde Parker, αρχιπλοίαρχος, προς το διοικητή των Ενόπλων Δυνάμεων της Μεσογείου, H.M.S. "Minerva", Σούδα, 30 Δεκεμβρίου 1911.

¹²¹² F.O. 371/1353, E. Hyde Parker προς το διοικητή των Ενόπλων Δυνάμεων της Μεσογείου, H.M.S. "Minerva", H.M.S. "Minerva", Σούδα, 4 Ιανουαρίου 1912.

¹²¹³ ADM. 116/1188, ναύαρχος Joe προς τον υπουργό Ναυτικών, Μάλτα, 20 Ιανουαρίου 1912.

«[...] η επαναστατική κίνηση κέρδισε περισσότερο έδαφος. Οι βενιζελικοί και ολόκληρος ο χριστιανικός πληθυσμός της νήσου προσχώρησαν σ' αυτήν. Η κρητική Διοικητική Επιτροπή άλλαξε το όνομά της και το νησί κυβερνάται από μία Επαναστατική Επιτροπή. Θα ληφθούν αποφάσεις, προκειμένου να εξασφαλιστεί η μεταφορά των Κρητών αντιπροσώπων στην Αθήνα για την επόμενη σύνοδο της ελληνικής Βουλής [...]»¹²¹⁴.

Στο ήδη τεταμένο κλίμα ήρθαν να προστεθούν φήμες σχετικές με την πιθανότητα δολοφονίας αξιωματικού ή στρατιωτών των διεθνών στρατευμάτων από τους Κρητικούς, προκειμένου να προκληθεί το διεθνές ενδιαφέρον για το Κρητικό Ζήτημα¹²¹⁵.

Ωστόσο, ο Βενιζέλος ήταν ανένδοτος στην προσπάθεια των Κρητών να εισέλθουν στο ελληνικό κοινοβούλιο. Στην εφημερίδα *Πατρίς* το Δεκέμβριο του 1911 εκφράζεται αρνητικά για όσους Κρήτες αδιαφορούν για τις «συμβουλές» του ελληνικού κράτους. Χαρακτηριστικά αναφέρει:

«[...] Έχομεν τήν γνώμην ότι τὰ ἑξωτερικά ζητήματα πρέπει νὰ ρυθμίζει τὸ ἐπίσημον Κράτος, διότι αὐτὸ καὶ μόνο εἶναι εἰς θέσιν νὰ μετρήσῃ τὰς περιστάσεις καὶ τοὺς κινδύνους καὶ ὄχι οἱ ἀνεύθυνοι [...]»¹²¹⁶.

Οι «περιστάσεις» και οι «κίνδυνοι» είναι η ενδεχόμενη αντίδραση των Μεγάλων Δυνάμεων και της Οθωμανική Αυτοκρατορίας και «ανεύθυνους» χαρακτηρίζει όσους συμπατριώτες του υποστήριζαν θερμά μία δυναμική διεκδίκηση της Ένωσης, αδιαφορώντας για το διεθνή παράγοντα. Ο Βενιζέλος προπαρασκεύαζε πυρετωδώς τη χώρα¹²¹⁷ για τον επερχόμενο Βαλκανικό Πόλεμο και δεν επιθυμούσε να ανατραπούν τα σχέδια του από μία πρόωγη σύγκρουση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τις Μεγάλες Δυνάμεις, που θα προκαλούσαν οι αυθόρμητες ενωτικές εκδηλώσεις των Κρητών. Μολονότι η ενέργεια του αυτή φαινομενικά ερχόταν σε αντίθεση με την προσωπική του

---

¹²¹⁴ Εφ. *The Times*, Λονδίνο, 12 Ιανουαρίου 1912. – Πρβλ. ADM. 116/1188, Copy of Wireless Telegraph Message, “Diana” προς προς το διοικητή των Ενόπλων Δυνάμεων της Μεσογείου, “Diana”, 19 Ιανουαρίου 1912 [Παράρτημα Μεταγραμμένων Εγγράφων, αρ. 15].

¹²¹⁵ ADM. 116/1188, ναύαρχος Joe προς τον τον υπουργό Ναυτικών, Μάλτα, 20 Ιανουαρίου 1912. - Τέτοιες φήμες θεωρούνται πιθανές, αν λάβουμε υπόψη μας ότι το 1898, μετά τη δολοφονία 18 Άγγλων στρατιωτών στο Ηράκλειο, αποχώρησαν τα τουρκικά στρατεύματα από το νησί και επιταχυνθήκαν οι εξελίξεις αναφορικά με το Κρητικό Ζήτημα εις βάρος των Τούρκων. Βλ. σχετικά Turkey No 7 (1898), *Further correspondence respecting the affairs of Crete, presented by both houses of parliament by command of her Majesty*, Δεκέμβριος 1898, No 244 (7 Νοεμβρίου 1898).

¹²¹⁶ Εφ. *Πατρίς*, Αθήνα, 2 Δεκεμβρίου 1911.

¹²¹⁷ Η πολεμική αυτή προπαρασκευή δεν είχε να κάνει τόσο με την προμήθεια νέου πολεμικού υλικού, όσο με την αναδιοργάνωση και καλή εκπαίδευση του στρατού.

ιστορία, αντιτάχθηκε στις δυναμικές κινητοποιήσεις των συμπατριωτών του, μέχρις ότου ωρίμαζαν οι συνθήκες. Ο ίδιος, ως πρωθυπουργός, δεν αποδέχτηκε, τον Ιούνιο του 1912, την είσοδο των Κρητών πληρεξουσίων στη Βουλή των Ελλήνων, προκειμένου να αποφύγει μια άκαιρη ρήξη με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και τις Μεγάλες Δυνάμεις¹²¹⁸.

Ύστερα από την απόπειρα αυτή των Κρητών βουλευτών, οι πρόξενοι των Προστάτιδων Δυνάμεων ανακοίνωσαν στους Κρητικούς ότι δε θα δέχονταν καμία αλλαγή στο status quo της νήσου, ούτε τον παραγκωνισμό των μουσουλμάνων ούτε την αποστολή βουλευτών στο ελληνικό κοινοβούλιο¹²¹⁹. Στο πλαίσιο αυτής τους της πολιτικής εντάσσεται και η επιστροφή στην κρητική κυβέρνηση από τον διερμηνέα του προξενείου της Γαλλίας φακέλων που περιείχαν διάφορα δικαστικά έγγραφα που είχαν διαβιβαστεί στο προξενείο με τον τίτλο «Βασίλειον της Ελλάδος» [Πρβλ. Παράρτημα Φ.Ε.Κ., αρ. 8.].¹²²⁰, απορρίπτοντας με αυτό τον τρόπο την έμμεση αναγνώριση της Ένωσης. Μάλιστα, οι Μεγάλες Δυνάμεις άρχισαν να σκέπτονται σοβαρά το ενδεχόμενο της αποστολής διεθνών στρατευμάτων στο νησί. Σύμφωνα με εκτιμήσεις της βρετανικής και της γαλλικής πλευράς απαιτούνταν γύρω στους τρεις χιλιάδες στρατιώτες για την επιχείρηση ανακατάληψης της Κρήτης¹²²¹. Στο πλαίσιο αυτό το βρετανικό Υπουργείο Πολέμου έκανε προπαρασκευαστικές προετοιμασίες για τη δυνατότητα αποστολής 1.000 ανδρών από τη Μάλτα¹²²².

Ο Έλληνας υπουργός Ιωάννης Γρυπάρης είχε κάνει έκκληση προς τις Δυνάμεις για λύση του Κρητικού Ζητήματος που δε θα περιλάμβανε την ανακατάληψη της νήσου από τα διεθνή στρατεύματα. Ο Γρυπάρης είχε διατελέσει πρεσβευτής της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη, όταν τον Οκτώβριο του 1910 ο Βενιζέλος τού ανέθεσε το Υπουργείο Εξωτερικών, γεγονός που υπογράμμισε την αναβάθμιση των ελληνοτουρκικών σχέσεων στη

---

¹²¹⁸ Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης, «Η πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου στο ζήτημα της Ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα: 1910-1913», στο *90 χρόνια από την Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα* (=Πρακτικά Συμποσίου, Ρέθυμνο, 5-7 Δεκεμβρίου 2003), επιμ. Μιχάλης Τρούλης, Ρέθυμνο (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», υπό την αιγίδα της Βουλής των Ελλήνων) 2007, σ. 449.

¹²¹⁹ Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 14 Φεβρουαρίου 1912, τεύχ. Α', αριθ. 12, Ανακοίνωση των προξένων των Προστάτιδων Δυνάμεων της 13ης /26ης Φεβρουαρίου 1912.

¹²²⁰ Γ.Α.Κ. - Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, *Αρχείο Κρητικής Πολιτείας*, φάκελος Προσωρινής Επαναστατικής Κυβερνήσεως 1912, Πρακτικόν Συνεδρίας της Προσωρινής Επαναστατικής Κυβερνήσεως της 2^{ης} Φεβρουαρίου 1912, αρ. πρακτ. 13.- Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 3 Φεβρουαρίου 1912, τεύχ. Α', αριθ. 6.

¹²²¹ F.O. 371/1353, Wratishlaw προς Sir Edward Grey, Χανιά, 22, 23 και 25 Φεβρουαρίου 1912. - Επίσης, βλ. και F.O. 371/1353, War Office to Foreign Office, Whitehall, 29 Φεβρουαρίου 1912. - Η ρωσική κυβέρνηση δήλωσε ότι θα συμμετείχε στην όλη επιχείρηση, υπό τον όρο ότι η ανακατάληψη θα γινόταν μετά τις ελληνικές εκλογές. Βλ. σχετικά F.O. 371/1353, G. Buchanan προς Sir Edward Grey, Αγ. Πετρούπολη, 5 Μαρτίου 1912.

¹²²² F.O. 371/1353, Sir Edward Grey προς πρόξενο Wratishlaw, F.O., 1 Μαρτίου 1912.

διπλωματική ελληνική ατζέντα¹²²³. Ο Βρετανός πρεσβευτής στην Ελλάδα του ζήτησε, τότε, να δώσει μία διαβεβαίωση ότι η ελληνική κυβέρνηση θα κρατούσε τους Κρήτες βουλευτές έξω από το ελληνικό κοινοβούλιο, ακόμα κι αν χρειαζόταν να χρησιμοποιήσει βίαια μέτρα.

Ωστόσο, ο Γρυπάρης, ύστερα από συνεννόηση που είχε με τον Βενιζέλο, αρνήθηκε, στη συγκεκριμένη φάση, να δώσει μία τέτοια διαβεβαίωση. Επιπλέον, διαφώνησε με την άποψη ότι η ανακατάληψη της νήσου από τα διεθνή στρατεύματα θα μπορούσε να αποκλιμακώσει την κατάσταση και υπογράμμισε ότι ακόμα και στην περίπτωση που τα τελευταία εμπόδιζαν τη διενέργεια εκλογών στην Κρήτη, πάντα θα γίνονταν συνελεύσεις σε απόκρημνα μέρη της νήσου, που θα εξέλεγαν απεσταλμένους για την ελληνική Βουλή. Ο Γρυπάρης δε χρησιμοποίησε, κατά το Βρετανό πρεσβευτή, αυστηρό ύφος για τους Κρήτες βουλευτές και αυτό το αποδίδει στο γεγονός ότι η επιρροή του πολιτικού αντίπαλου του Βενιζέλου, Ράλλη, είχε μεγαλώσει στην Αττική και ο τελευταίος είχε ανακτήσει το χαμένο έδαφος. Παράλληλα, επεσήμανε στο Βρετανό διπλωμάτη ότι θα ήταν άδικο η Οθωμανική Αυτοκρατορία να κηρύξει τον πόλεμο στην Ελλάδα με αφορμή το Κρητικό Ζήτημα, τη στιγμή που η ελληνική κυβέρνηση είχε κάνει ό, τι μπορούσε, προκειμένου να παρεμποδίσει τη μετάβαση της κρητικής αντιπροσωπείας στην ελληνική Βουλή, και ζήτησε τη δυναμική παρέμβαση των Δυνάμεων σε περίπτωση τουρκικής εισβολής, χωρίς, όμως, να λάβει κάποια δεσμευτική απάντηση¹²²⁴.

Λίγες μέρες μετά, ο Βενιζέλος από τη θέση του πρωθυπουργού της Ελλάδας διαβεβαίωνε τις Δυνάμεις ότι, αν οι εκλογές των Κρητών βουλευτών πραγματοποιούνταν, θα ακυρώνονταν από ειδικό δικαστήριο. Μάλιστα, δήλωνε ότι, αν χρειαζόταν, θα ανέβαλε για ένα μήνα την έναρξη των εργασιών της ελληνικής Βουλής. Ο Έλληνας πρωθυπουργός επεσήμανε ότι θα έμενε σταθερός στην πολιτική του, εντούτοις, λόγω της πίεσης της κοινής γνώμης και των εξωτερικών επιλοκών, δεν μπορούσε να εξασφαλίσει την επιτυχία των προσπαθειών του και την «άψογη στάση» της ελληνικής κυβέρνησης, όπως ονομάστηκε η συγκεκριμένη πολιτική επιλογή του Βενιζέλου¹²²⁵. Την ίδια σχεδόν περίοδο, ο Ραγκαβής πίστευε ότι έπρεπε να παρασχεθεί στους

---

¹²²³ Πρβλ. Gibbons, *ό.π.*, σ. 120.

¹²²⁴ F.O. 371/1353, Sir F. Elliot προς Sir Edward Grey, Αθήνα, 17 Φεβρουαρίου 1912.

¹²²⁵ F.O. 371/1353, Sir F. Elliot προς Sir Edward Grey, Αθήνα, 28 Φεβρουαρίου 1912. - Για το Βενιζέλο δήλωνε χαρακτηριστικά ο Βρετανός πρεσβευτής στην Αθήνα Elliot: «[...] η πτώση του Βενιζέλου σ' αυτήν την κρίσιμη στιγμή θα αποτελούσε καταστροφή για την Ελλάδα από πλευράς εσωτερικής κατάστασης και διεθνών σχέσεων ... [Ο Βενιζέλος] αντιμετώπιζε ένα δίλημμα ή να δεχτεί τους Κρήτες βουλευτές και να ρισκάρει τον πόλεμο ή να χρησιμοποιήσει δυνάμεις ενάντια σε μία λαοφιλή συγκέντρωση που θα γινόταν με τη σύμπραξή τους - και ο Ράλλης ήταν ικανός να οργανώσει μία τέτοια συγκέντρωση, χωρίς να υπολογίσει τις συνέπειες. Ίσως, [ο Βενιζέλος] προτιμήσει να παραιτηθεί. Ο διάδοχός του, όποιος κι αν είναι θα αντιμετώπιζε το ίδιο δίλημμα με το πρόσθετο μειονέκτημα ότι θα χρησιμοποιούσαν την "άψογη στάση" του Βενιζέλου στο Κρητικό Ζήτημα ως βήμα επίθεσης εναντίον του [...]». Βλ. σχετικά F.O. 371/1353, Sir F. Elliot προς Sir Edward Grey, Αθήνα, 17 Φεβρουαρίου 1912.

επιτρόπους ελευθερία και χρόνος σκέψης, ενώ αναφέρει ότι η Επιτροπή θα υπάκουε στη γνώμη της ελληνικής κυβέρνησης, άποψη με την οποία συμφώνησε ο Μιχελιδάκης¹²²⁶.

Τον Φεβρουάριο του 1912 ο πρόξενος της Αυστρίας στην Κρήτη αρνήθηκε να δεχτεί έγγραφο με την ένδειξη «Βασίλειον της Ελλάδος» και τα επέστρεψε στην επαναστατική κυβέρνηση¹²²⁷. Παρόλα αυτά, η Επαναστατική Συνέλευση των Κρητών κατήγγησε το Μάρτιο του ίδιου έτους το θεσμό της χωριστής διακυβέρνησης της νήσου από αυτή του Βασιλείου της Ελλάδος. Συνέστησε Γενική Επιτροπή αποτελούμενη από τον Αντώνιο Μιχελιδάκη, πρόεδρο της Επαναστατικής Συνελεύσεως, που εξέλεγε, ανά μήνα και εκ περιτροπής, πέντε από τα μέλη της που θα αποτελούσαν την Επαναστατική Διοικητική Επιτροπή, όπως μετονομάστηκε η Προσωρινή Επαναστατική Κυβέρνηση. Η διακυβέρνηση της νήσου από τις πενταμελείς επιτροπές είχε χαρακτήρα προσωρινό. Η τριμελής Προσωρινή Επαναστατική Κυβέρνηση παραιτήθηκε και στη θέση της διορίστηκε, το Μάρτιο του 1912, νέα Επαναστατική ή Διοικούσα Επιτροπή αποτελούμενη από τον Μίνωα Ησυχάκη, πρόεδρο της Επιτροπής και διοικούντα επίτροπο (όπως ονομάστηκαν στο εξής τα μέλη της) των Εσωτερικών, Αριστείδη Κριάρη, διοικούντα επίτροπο της Δικαιοσύνης, Σπυρίδωνα Μαλατάκη, διοικούντα επίτροπο των Οικονομικών, Εμμανουήλ Τσουδερό, διοικούντα επίτροπο της Δημοσίας Ασφαλείας και Δημοσίων Έργων, και Βασίλειο Σκουλά, διοικούντα επίτροπο της Παιδείας¹²²⁸.

Συγκεκριμένα, ο δικηγόρος Μίνωσ Ησυχάκης υπήρξε αρχηγός του κόμματος των Καραβανάδων, που είχε δημιουργηθεί μετά τη Σύμβαση της Χαλέπας,¹²²⁹ και από τα ιδρυτικά μέλη του Δικηγορικού Συλλόγου Χανίων¹²³⁰. Κατά την περίοδο της Αυτονομίας ιδεολογικά ανήκε στη συντηρητική παράταξη, καθώς στη συνέχεια είχε πολιτευτεί με το «Εθνικό Κόμμα» στα Χανιά, χωρίς ωστόσο να διεκδικεί, ίσως και λόγω ηλικίας, την ηγεσία αυτού του κόμματος¹²³¹. Ο Αριστείδης Κριάρης συμμετείχε στην κρητική κυβέρνηση του 1904¹²³² και ήταν, επίσης, ένας έμπειρος πολιτικός. Το ίδιο και ο ιατρός

---

¹²²⁶ Ε.Λ.Ι.Α., *Αρχείο Βενιζέλου* (στο εξής Α.Β.Ε.), φάκ. 7, Ραγκαβής προς Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδος, Χανιά, 14 Ιανουαρίου 1912.

¹²²⁷ Α.Β.Ε., φάκ. 7, Αυστριακός πρόξενος προς επαναστατική κυβέρνηση, Χανιά, 15 Φεβρουαρίου 1912.

¹²²⁸ Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 3 Μαρτίου 1912, τεύχ. Α', αριθ. 20, Πράξη (αριθ.2) της Επαναστατικής Διοικητικής Επιτροπής της 3^{ης} Μαρτίου 1912, περί κατανομής Ανωτέρων Διευθύνσεων μεταξύ των μελών της.

¹²²⁹ Τσίβης, *ό.π.*, σ. 216-218.

¹²³⁰ Παπαμανουσάκης, *Αναδρομή στην Ιστορία...ό.π.*, σ. 23, 26.

¹²³¹ Εφ. *Τδη*, Ηράκλειο, 14 Απριλίου 1907. - Εφ. *Τδη*, Ηράκλειο, 13 Μαρτίου 1910.

¹²³² *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 14 Απριλίου 1904, τεύχ. Β', αριθ. 16, «Διατάγματα της 14^{ης} Απριλίου 1904 περί διορισμού Συμβούλου επί των Οικονομικών και περί διορισμού Συμβούλου επί των Εσωτερικών».

Βασίλειος Σκουλάς που συμμετείχε σε προηγούμενη κυβέρνηση, υποστηριζόμενος από τη φιλελεύθερη παράταξη¹²³³.

Ο τρίτος επίτροπος Σπυρίδων Μαλατάκης συμμετείχε για πρώτη φορά σε κρητική κυβέρνηση. Υπήρξε δικηγόρος και μέλος του Δικηγορικού Συλλόγου Χανίων¹²³⁴, καθώς και ιδρυτής, διευθυντής και υπεύθυνος σύνταξης της εφημερίδας των Χανίων *Νέα Έρευνα*¹²³⁵. Πολιτεύτηκε με το «Εθνικό Κόμμα» στα Χανιά¹²³⁶. Τέλος, ο δικηγόρος και πολιτικός Εμμανουήλ Τσουδερός -μετέπειτα πρωθυπουργός της εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης την περίοδο 1941-1944-, παρά το γεγονός ότι η οικογένειά του ανήκε στο αντίπαλο κόμμα, υποστήριξε τον Βενιζέλο. Η υποστήριξη του Τσουδερού προς τον τελευταίο ξεκίνησε κατά τη διάρκεια της Επανάστασης του Θερίσου¹²³⁷ και η εκεί γνωριμία τους εδραίωσε την κατοπινή τους φιλία. Ωστόσο, το 1906 εξελέγη για πρώτη φορά αντιπρόσωπος Ρεθύμνου στη Βουλή με το «Εθνικό Κόμμα» του Αντώνιου Μιχελιδάκη. Το 1908 πρωταγωνίστησε στα γεγονότα της μονομερούς ανακήρυξης της Ένωσης και το 1911 εκλέχθηκε ως ένας από τους αντιπροσώπους της Κρητικής Βουλής που θα έπαιρναν μέρος στις εργασίες της αντίστοιχης ελληνικής. Το επόμενο έτος έγινε για πρώτη φορά μέλος της κρητικής κυβέρνησης¹²³⁸.

Στο μεταξύ, το Μάρτιο του 1912, ο Βρετανός πρεσβευτής στην Αθήνα τόνισε προς τον προϊστάμενό του, Sir Edward Grey, την ανάγκη να γίνουν φανερές οι προσπάθειες των Δυνάμεων για την ανακατάληψη της νήσου, προκειμένου να δείξουν στους Κρητικούς ότι μιλούν σοβαρά γι' αυτό το ενδεχόμενο¹²³⁹. Την ίδια περίοδο ο Γάλλος υπουργός Εξωτερικών είχε ενημερωθεί για τις ενέργειες της κρητικής κυβέρνησης και φοβόταν ότι, ενόψει της απόφασής της να στείλει βουλευτές στην Αθήνα, το νησί έπρεπε να καταληφθεί από τις Δυνάμεις, αν δε βρισκόταν ένα *modus vivendi* με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, το οποίο, όμως, φαινόταν μάλλον απίθανο¹²⁴⁰. Η επιχείρηση ανακατάληψης της νήσου έμοιαζε αναπόφευκτη, καθώς η Υψηλή Πύλη είχε δώσει τη συγκατάθεσή της να περάσει η ρωσική αποστολή από τα

¹²³³ Δετοράκης, *Γιατροί...ό.π.*, σ. 145.

¹²³⁴ Παπαμανουσάκης, *Αναδρομή στην Ιστορία...ό.π.*, σ. 45, 53. - Εφ. *Αναγέννησις*, Ρέθυμνο, 23 Ιουνίου 1899.

¹²³⁵ Εφ. *Νέα Έρευνα*, Χανιά, 14 Μαΐου 1901, 20 Μαρτίου 1903.

¹²³⁶ Εφ. *Ιδη*, Ηράκλειο, 14 Απριλίου 1907.

¹²³⁷ Αυτό μπορεί να θεθεί υπό αμφισβήτηση, αφού σε επιστολή του βουλευτή Ν Παπαδάκη προς τον Εμμανουήλ Τσουδερό τού αναφέρει ότι «[...] *αμφοτέρας τας επιστολάς υμών [...] και την προς τον κ. Ρέπουλην έλαβον, αποτέλεσμα δε των πληροφοριών σου υπήρξαν τα εν "Άστει" και άλλαις εφημερίσι (sic) κατά του Θερίσου (sic) γραφέντα [...]*». Βλ. σχετικά Α.Ε.Τ., φάκ. 4, αρ. εγγρ. 72, Ν. Παπαδάκης προς Εμμ. Τσουδερό, Αθήνα, 6 Αυγούστου 1905.

¹²³⁸ Α.Ε.Τ., φάκ. 2, αρ. εγγρ. 2, δακτυλογραφημένη μονογραφία Ι. Μανωλικάκη με τίτλο «Οι Τσουδεροί στα νεότερα χρόνια», σ. 4-5. - Εφ. *Ελπίς*, Ηράκλειο, 12 Απριλίου 1906. - Εφ. *Ιδη*, Ηράκλειο, 14 Απριλίου 1907. - Εφ. *Δάφνη*, Ηράκλειο, 14 Απριλίου 1907.

¹²³⁹ F.O. 371/1353, Sir F. Elliot προς Sir Edward Grey, Αθήνα, 2 Μαρτίου 1912.

¹²⁴⁰ F.O. 371/1353, Sir F. Bertie προς Sir Edward Grey, Παρίσι, 13 Μαρτίου 1912.

Δαρδανέλια¹²⁴¹ και οι Βρετανοί ήδη ρύθμιζαν τις τελευταίες λεπτομέρειες για τον τρόπο διοίκησης των βρετανικών στρατευμάτων που θα αποβιβάζονταν στο νησί¹²⁴².

Ωστόσο, οι Κρητικοί ήταν αποφασισμένοι. Οι εκλογές για τη νέα κρητική Βουλή έγιναν το Μάρτιο του 1912, ταυτόχρονα με τις εκλογές στην Ελλάδα. Δεν επρόκειτο για τυχαίο γεγονός, καθώς οι Κρήτες πολιτικοί είχαν επιλέξει να πραγματοποιηθούν οι εκλογές στο νησί ταυτόχρονα με τις εκλογές στο ελληνικό κράτος, προκειμένου οι εκλεγμένοι αντιπρόσωποι της νήσου να φτάσουν στην Αθήνα στην ώρα τους και να επιδιώξουν να παρακαθίσουν στην ελληνική Βουλή με τους Έλληνες συναδέλφους τους¹²⁴³.

Τον Απρίλιο του 1912 η Επαναστατική Συνέλευση των Κρητών εξέλεξε τη νέα Επαναστατική Διοικητική Επιτροπή, προκειμένου να διαχειριστεί τη διακυβέρνηση της νήσου για ένα μήνα. Η κυβέρνηση κάλεσε τους βουλευτές των επαρχιών να μεταβούν μέσω Χανίων στη Βουλή της Αθήνας¹²⁴⁴. Η Διοικούσα Επιτροπή, που ανέλαβε επίσημα τα καθήκοντά της στις 3 Απριλίου του 1912, αποτελούνταν από τους Μιχαήλ Σγουρό, διοικούντα επίτροπο της Δημοσίας Ασφαλείας και Δημοσίων Έργων, Ιωσήφ Λεκανίδη¹²⁴⁵, Λεωνίδα Λιονάκη, διοικούντα επίτροπο των Οικονομικών, Εμμανουήλ Παπαδερρό, διοικούντα επίτροπο της Δικαιοσύνης και Γεώργιο Δασκαλογιάννη διοικούντα επίτροπο της Παιδείας¹²⁴⁶.

Ο Μιχαήλ Σγουρός από τα Αγγελιανά Μυλοποτάμου υπήρξε ελληνοδιδάσκαλος¹²⁴⁷ και πολιτεύτηκε στο Ρέθυμνο με τη συντηρητική παράταξη¹²⁴⁸. Ο Ιωσήφ Λεκανίδης από τα Σφακιά υπήρξε γραμματέας της Μεταπολιτευτικής Επιτροπής του 1895 και είχε συνεργαστεί με τον Μανούσο Κούνδουρο¹²⁴⁹. Διετέλεσε δικηγόρος, μέλος του Δικηγορικού Συλλόγου

¹²⁴¹ F.O. 371/1353, G. Buchanan προς Sir Edward Grey, Αγ. Πετρούπολη, 28 Μαρτίου 1912.

¹²⁴² F.O. 371/1353, διευθυντής Στρατιωτικών Επιχειρήσεων προς τον κυβερνήτη της Μάλτας, Λονδίνο, Απρίλιος 1912.

¹²⁴³ ADM. 116/1188, ναύαρχος Joe προς τον υπουργό Ναυτικών, Μάλτα, 20 Ιανουαρίου 1912. – Πρβλ. Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, τεύχ. Α', αριθ. 25, Χανιά, 20 Μαρτίου 1912, όπου τα ονόματα των Κρητών βουλευτών για την ελληνική Βουλή [Βλ. σχετικά Παράρτημα Φ.Ε.Κ., αρ. 9].

¹²⁴⁴ Α.Γ.Μ., φάκ. 17β, αρ. εγγρ. 105, Γ. Μιτσοτάκης προς Schebounine, Ηράκλειο, 10 Απριλίου 1912.

¹²⁴⁵ Δεν προσήλθε στην τελετή ορκωμοσίας.

¹²⁴⁶ Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 4 Απριλίου 1912, τεύχ. Α', αριθ. 31, Απόφαση της Γενικής Επιτροπείας της Επαναστατικής Συνελεύσεως της 2ας Απριλίου 1912 για την εκλογή της Επαναστατικής Διοικητικής Επιτροπής και πρακτικό ορκωμοσίας της 2ας Απριλίου 1912 των μελών της νέας Επαναστατικής Διοικητικής Επιτροπής. Επίσης, βλ. *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 4 Απριλίου 1912, τεύχ. Β', αριθ. 18, Πράξη της Διοικητικής Επαναστατικής Επιτροπής υπ' αριθ. 44 της 3^{ης} Απριλίου 1912 για την κατανομή των Διευθύνσεων μεταξύ των μελών της.

¹²⁴⁷ Στέργιος Μιχ. Μανουράς, «Οι ελληνοδιδάσκαλοι στην Κρήτη», Ανάτυπο από το περιοδικό *Προμηθεύς Πυρφόρος* 36 (Οκτ. - Δεκ. 1989).

¹²⁴⁸ Εφ. *Αναγέννησις*, Ρέθυμνο, 5 Μαΐου 1906.

¹²⁴⁹ Μανουσάκης, *ό.π.*, σ. 25.

Χανίων¹²⁵⁰ και δικαστικός (είχε διοριστεί πρόεδρος Πρωτοδικών Σφακίων)¹²⁵¹. Υπήρξε μέλος της 16μελούς επιτροπής για τη συγκρότηση του πρώτου κρητικού Συντάγματος¹²⁵² και πολιτεύτηκε με τη φιλελεύθερη παράταξη στο Νομό Σφακίων¹²⁵³. Ο Λεωνίδας Λιονάκης από τα Χανιά (Κίσσαμο) εργάστηκε ως δικηγόρος και ιδεολογικά ανήκε στη συντηρητική παράταξη¹²⁵⁴. Σύμφωνα με τον Κούνδουρο, τον Αύγουστο του 1906 αντικαταστάθηκαν οι Ιταλοί διοργανωτές της Χωροφυλακής από Έλληνες αξιωματικούς «[...] *συνεπεία πράξεως τῆς Βουλῆς, ἦν εἰσηγήθη ὁ [προαναφερθείς] ἐκ Κισσάμου βουλευτῆς [...]*»¹²⁵⁵.

Ο Εμμανουήλ Παπαδερός μνημονεύεται στην Εφημερίδα της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης ως δικολάβος, γεγονός που δηλώνει ότι δεν είχε πανεπιστημιακή νομική κατάρτιση¹²⁵⁶. Ωστόσο, στα 1900 διορίστηκε δικηγόρος στα Χανιά¹²⁵⁷. Ο ίδιος ανήκε στο σκληρό πυρήνα της φιλελεύθερης παράταξης και υπήρξε ένθερμος υποστηρικτής του Βενιζέλου και των ιδεών του. Ήταν ένα από τα ηγετικά στελέχη της «Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως» που υπέγραψαν το 1905 το Υπόμνημα προς τον Πρίγκιπα Γεώργιο, στρεφόμενος κατά της πολιτικής του στο Κρητικό Ζήτημα¹²⁵⁸. Από τους πρωτεργάτες της Επανάστασης του Θερίσου¹²⁵⁹, στράφηκε με υβριστικά λόγια ενάντια στους βουλευτές που είχαν σταλεί από την κρητική Βουλή, για να συνομιλήσουν με τους επαναστάτες¹²⁶⁰. Ψήφισε σχεδόν σε όλα τα ενωτικά ψηφίσματα των Κρητών, υποστηρίζοντας με δυναμισμό τις ιδέες του και το ενωτικό αίτημα¹²⁶¹. Τέλος, ο Γεώργιος Δασκαλογιάννης από την οικογένεια των Δασκαλογιάννηδων, γνωστών για τους ενωτικούς τους αγώνες, υπήρξε δικηγόρος στα Χανιά και πολιτεύτηκε με το συντηρητικό κόμμα¹²⁶².

Τον ίδιο μήνα, 40 με 50 Κρήτες πληρεξούσιοι είχαν αναχωρήσει για την Αθήνα, με σκοπό να μεταβούν στο ελληνικό κοινοβούλιο. Σύμφωνα με βρετανική έκθεση, δεν δήλωσαν δημόσια τις προθέσεις τους, αλλά έφυγαν ήσυχα ανά μικρές ομάδες δύο ή τριών ατόμων από διάφορα λιμάνια του

¹²⁵⁰ Παπαμανουσάκης, *Αναδρομή στην Ιστορία...ό.π.*, σ. 52

¹²⁵¹ Εφ. *Αναγέννησις*, Ρέθυμνο, 5 Αυγούστου 1899.

¹²⁵² *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Στενογραφημένα Πρακτικά της Συντακτικής Συνελεύσεως των Κρητών*, Χανιά 1902, «Η προς παρασκευήν πολιτεύματος 16μελής Επιτροπή».

¹²⁵³ Εφ. *Δάφνη*, Ηράκλειο, 14 Απριλίου 1907.

¹²⁵⁴ Παπαμανουσάκης, *ό.π.*, σ. 58.

¹²⁵⁵ Κούνδουρος, *Ημερολογιον...ό.π.*, σ. 297.

¹²⁵⁶ Εφ. *Κρήτη, Εφημερίς της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης*, Χανιά, 27 Μαρτίου 1892, αρ. 1291, «Κατάλογος των εκλεξιμών Εφετών, Πρωτοδικών, Ειρηνοδικειακών Παρέδρων και αναπληρωτών αυτών εκ των Χριστιανών και Μουσουλμάνων κατοίκων της Νήσου Κρήτης».

¹²⁵⁷ Εφ. *Αναγέννησις*, Ρέθυμνο, 1 Αυγούστου 1899.- Παπαμανουσάκης, *ό.π.*, σ. 52.

¹²⁵⁸ Μαρής, *ό.π.*, σ. 121-122.

¹²⁵⁹ Διετέλεσε διευθυντής της Αστυνομίας των Επαναστατών.

¹²⁶⁰ Α.Θ., 18, «Υβριστική επιστολή του Ε. Παπαδερού προς τους βουλευτάς».

¹²⁶¹ Για τον Εμμανουήλ Παπαδερό βλ. και Γεώργιο Περπιράκη, «Αναφορά στο φρούραρχο Θερίσου Εμμανουήλ Παπαδερό», στο *Θέρισσον 1905 (=πρακτικά συνεδρίου)*, *ό.π.*, σ. 201-217.

¹²⁶² Παπαμανουσάκης, *ό.π.*, σ. 52.

νησιού. Κανονικά θα έπρεπε οι γενικοί πρόξενοι να τους εμποδίσουν να φύγουν, αλλά από τη στιγμή που περισσότεροι από 40 αφέθηκαν ανεμπόδιστοι να αναχωρήσουν για τον προορισμό τους, κάθε κίνηση να σταματήσουν τους υπόλοιπους που έμειναν δε θα είχε νόημα¹²⁶³.

Ωστόσο, οι αντιπρόσωποι για την ελληνική Βουλή συνελήφθησαν και η κρητική κυβέρνηση μαζί με άλλους πολιτικούς της νήσου οργάνωσε μία συγκέντρωση διαμαρτυρίας ενάντια στη σύλληψή τους, εντούτοις δε φαίνεται να έτυχε σημαντικής υποστήριξης, καθώς, σύμφωνα με βρετανική πηγή, οι περισσότερο μετριοπαθείς πολιτικοί της νήσου φαίνεται να είχαν αντιληφθεί ότι τέτοιες εκδηλώσεις δεν θα έφερναν κάποιο ουσιαστικό αποτέλεσμα· το αντίθετο, υπήρχε το ενδεχόμενο να οδηγούσαν σε νέες ταραχές. Η ίδια πηγή ανέφερε μεταξύ άλλων:

«[...] Οι ενέργειες της παρούσας κυβέρνησης προκάλεσαν δυσαρέσκεια ανάμεσα σε όλες τις τάξεις, με εξαίρεση τα άτομα που ενδιαφέρονται άμεσα γι' αυτήν. Έχει ελεύθερα ειπωθεί ότι θα είναι η τελευταία από τις μηνιαίες κυβερνήσεις, αλλά είναι αδύνατο προς το παρόν να πούμε τι είδους κυβέρνηση θα την αντικαταστήσει[...]»¹²⁶⁴.

Ο βουλευτής Νικόλαος Παπαδάκης αναφέρει ότι, τον Απρίλιο του 1912, ακολούθησε δεύτερη αποστολή βουλευτών. Αρκετοί, όμως, από αυτούς συνελήφθησαν και κρατήθηκαν στα πολεμικά πλοία των Δυνάμεων που ήταν ελλιμενισμένα στη Σούδα. Είκοσι έξι βουλευτές μπόρεσαν να μεταβούν τμηματικά και κρυφά στην Αθήνα. Επειδή, όμως, μετατέθηκε η ημερομηνία έναρξης των εργασιών της Βουλής από τις 21 Απριλίου στις 19 Μαΐου και στη συνέχεια αναβλήθηκε για την 1η Οκτωβρίου, δεν κατόρθωσαν οι Κρήτες πληρεξούσιοι να εισέλθουν στην ελληνική Βουλή. Αναφορικά με τον αριθμό των βουλευτών που μετέβησαν στην Αθήνα η άποψη του Παπαδάκη (26 βουλευτές) δεν συμφωνεί τόσο με τη βρετανική έκθεση που αναφέρεται κατά προσέγγιση σε 30 με 40 άτομα¹²⁶⁵. Περισσότερο κοντά στην πραγματικότητα φαίνεται να είναι τα όσα ισχυρίζεται ο Παπαδάκης, καθώς αναφέρεται σε ακριβή αριθμό ατόμων, και λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι ο τελευταίος μετείχε της πρώτης απόπειρας για αποστολή βουλευτών, γνώριζε τα πρόσωπα και τον ενδιέφερε άμεσα αυτό το ζήτημα.

Το θέμα της εισόδου των Κρητών βουλευτών στην ελληνική Βουλή προκάλεσε κυβερνητική κρίση στην Αθήνα. Ο Βενιζέλος είχε ταχθεί κατά της

---

¹²⁶³ ADM. 116/1188, Extract from H.M.S. "Hampshire's" Letter of Proceedings dated the 26th April 1912, S.N.O. 18/1912.

¹²⁶⁴ ADM. 116/1188, αρχιπλοίαρχος Jothill (υπογραφή δυσανάγνωστη) προς το διοικητή του στόλου της Μεσογείου, H.M.S. "Lancaster" at Suda Bay, 3 Μαΐου 1912.

¹²⁶⁵ Παπαδάκης, *ό.π.*, . 45. - Για την αναχώρηση των βουλευτών και τη σύλληψή τους βλ. και εφ. *Νέα Έρευνα*, Χανιά, 17 Απριλίου 1912. Η εφημερίδα αναφέρεται στη σύλληψη 18 βουλευτών.

εισόδου τους, προκειμένου να μην έρθει σε ρήξη με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, καθώς συνεχίζονταν οι πυρετώδεις στρατιωτικές προετοιμασίες και το διπλωματικό παρασκήνιο με τις άλλες βαλκανικές δυνάμεις. Αξίζει να σημειωθεί μία παράμετρος του ζητήματος που δεν είναι ιδιαίτερα γνωστή. Συγκεκριμένα, ο ίδιος φαίνεται να είχε απειλήσει τους Κρήτες βουλευτές που επιθυμούσαν να μπουν στην Ελληνική Βουλή ότι, αν επέμεναν στη στάση τους αυτή, θα τους εξόριζε στην Αίγυπτο¹²⁶⁶.

Παράλληλα, προέκυψε διαφωνία στους κόλπους του υπουργικού συμβουλίου αναφορικά με τη στάση που έπρεπε να κρατήσουν στο όλο ζήτημα. Αποτέλεσμα των αντικρουόμενων απόψεων ήταν η παραίτηση του υπουργού Δικαιοσύνης Δ. Δημητρακόπουλου, που είχε αντίθετη άποψη με τον Βενιζέλο. Λίγο αργότερα, ενόψει της εμμονής των Κρητών βουλευτών να εισέλθουν στο ελληνικό κοινοβούλιο, ο Έλληνας πρωθυπουργός δεν θα διστάσει να διατάξει τη βίαιη απόθυσή τους, προκαλώντας αντιγνώμιες στους πολιτικούς κύκλους και στην ελληνική κοινή γνώμη¹²⁶⁷.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η κρητική κυβέρνηση απέστειλε επιστολή προς το βασιλιά Γεώργιο, στην οποία εξέφραζε τη λύπη της για τη σύλληψη των Κρητών βουλευτών, αλλά και την πίστη της ότι η βασιλική κυβέρνηση θα ενεργούσε υπέρ του Κρητικού Ζητήματος. Επιστολή έστειλε και στον Έλληνα πρωθυπουργό, στην οποία του δήλωσε την αμετάκλητη απόφαση των Κρητών για την αποστολή βουλευτών και του ζήτησε, μεταξύ άλλων, και την παρέμβαση της ελληνικής κυβέρνησης, υπογραμμίζοντας το γεγονός ότι η σύλληψη έγινε παράνομα πάνω σε πλοίο υπό ελληνική σημαία:

«[...] Αναγγέλλοντες τὴν ὑπὸ τοῦ ξένου πολεμικοῦ παραβίασιν τῆς Ἑλληνικῆς σημαίας τοῦ ἀτμοπλοίου Πελοπόννησος, καὶ τὴν σύλληψιν δεκαοκτῶ βουλευτῶν, παρακαλοῦμεν ὅπως προβῆτε εἰς ἀναγκαῖα διαβήματα πρὸς ἐπανόρθωσιν τῆς γενομένης προσβολῆς εἰς τὴν Ἑλληνικὴν σημαίαν καὶ ἀπόλυσιν τῶν παρανόμως κρατουμένων βουλευτῶν τῆς νήσου [...].»

Η κρητική κυβέρνηση υπό την προεδρία του Γ. Δασκαλογιάννη, διαμαρτυρήθηκε εντονότατα και εγγράφως στους προξένους των Μεγάλων Δυνάμεων για τη σύλληψη των Κρητών βουλευτών¹²⁶⁸. Ωστόσο, τα έγγραφα

¹²⁶⁶ Α.Ε.Τ., φάκ. 2, αρ. εγγρ. 2, δακτυλογραφημένη μονογραφία Ι. Μανωλικάκη με τίτλο «Οι Τσουδεροί στα νεότερα χρόνια», σ. 5.

¹²⁶⁷ Χαλκιαδάκης, ό.π., σ. 454-455. - Ο Βενιζέλος ήταν ειλικρινής και απόλυτος απέναντι στις αξιώσεις των Κρητών βουλευτών να εισέλθουν στην ελληνική Βουλή, τονίζοντάς τους ότι σε μία τέτοια περίπτωση θα ερχόταν σε σύγκρουση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και ότι η Ελλάδα δεν ήταν σε θέση να εμπλακεί σε πολεμική αναμέτρηση. Βλ. σχετικά εφ. *Αθήναι*, Αθήνα, 18 Μαΐου 1912.

¹²⁶⁸ Για τις διαμαρτυρίες της κρητικής κυβέρνησης βλ. και εφ. *Νέα Έρευνα*, Χανιά, 20 Απριλίου 1912.

της επεστράφησαν και οι πρόξενοι προειδοποίησαν την κυβέρνηση να μην ξαναστείλει οποιοδήποτε έγγραφο έφερε την επικεφαλίδα «Βασίλειον της Ελλάδος» και το ελληνικό εθνόσημο, εκφράζοντας με αυτόν τον τρόπο την αντίθεσή τους σε οποιαδήποτε αλλαγή¹²⁶⁹.

Απ' ό,τι φαίνεται, η φήμη που ήθελε την κυβέρνηση των Σγουρού, Λεκανίδη, Λιονάκη, Παπαδερού και Δασκαλογιάννη να είναι και η τελευταία κρητική κυβέρνηση δεν επαληθεύτηκε. Με τη λήξη της θητείας της, εκλέχθηκε το Μάιο του 1912 νέα Επαναστατική Διοικητική Επιτροπή με χρονικό ορίζοντα ενός μηνός. Η σύνθεση της νέας Διοικητικής Επαναστατικής Επιτροπής είχε ως εξής: Γεώργιος Μυλωνογιάννης, διοικών επίτροπος της Δικαιοσύνης, Αντώνιος Κατζουράκης, διοικών επίτροπος της Παιδείας, Εμμανουήλ Ξηράς, διοικών επίτροπος των Οικονομικών, Κυριάκος Μπιράκης, διοικών επίτροπος των Εσωτερικών, και Γεώργιος Γαλάνης, διοικών επίτροπος της Δημοσίας Ασφαλείας και των Δημοσίων Έργων¹²⁷⁰. Σύμφωνα με ανώτερο αξιωματικό του Βρετανικού Ναυαρχείου, επρόκειτο για «[...] μία νέα κυβέρνηση [...] που αποτελούνταν από άνδρες ανώτερου κοινωνικού status σε σχέση με την τελευταία και έκλιναν σε λιγότερο ακραίες θέσεις [...]»¹²⁷¹. Η τελευταία διαπίστωση, ίσως, δεν είναι άσχετη με τις προσπάθειες της προηγούμενης κυβέρνησης να διαμαρτυρηθεί έντονα για τη σύλληψη των Κρητών βουλευτών και να προβάλει το ενωτικό αίτημα.

Οι Μυλωνογιάννης και Κατζουράκης είχε συμμετάσχει και στο παρελθόν σε κρητικές κυβερνήσεις¹²⁷². Ο Εμμανουήλ Ξηράς από τα Χανιά διετέλεσε δικηγόρος και δικαστικός και συμμετείχε ενεργά στο ενωτικό κίνημα του 1908¹²⁷³. Ιδεολογικά πρόσκεινταν στο «Εθνικό Κόμμα» του Αντώνιου Μιχελιδάκη¹²⁷⁴. Επιπρόσθετα, υπήρξε από τους πρωταγωνιστές της κίνησης

¹²⁶⁹ Γ.Α.Κ. - Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, *Αρχείο Κρητικής Πολιτείας*, φάκελος Επαναστατικής Διοικούσας Επιτροπής 1912, Πρακτικόν Συνεδρία της Διοικούσας Επαναστατικής Επιτροπής της 18 Απριλίου 1912, αρ. πρακτ. 58 [Βλ. σχετικά Παράρτημα Φωτογραφημένων Εγγράφων, αρ. 5.].

¹²⁷⁰ Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 8 Μαΐου 1912, τεύχ. Α', αριθ. 38, Απόφαση της 2ας Μαΐου 1912 της Γενικής Επιτροπείας της Επαναστατικής Συνελεύσεως για την εκλογή Επαναστατικής Διοικητικής Επιτροπής και πρακτικό ορκωμοσίας της 2ας Μαΐου του 1912 των μελών της νέας Επαναστατικής Επιτροπής. Επίσης, στο ίδιο φύλλο της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως βλ. Πράξη υπ' αριθ. 85 της 3^{ης} Μαΐου 1912 της Διοικούσας Επαναστατικής Επιτροπής για την κατανομή των υπηρεσιών των Ανωτέρων Διευθύνσεων μεταξύ των μελών της.

¹²⁷¹ ADM. 116/1188, αρχιπλοίαρχος Jothill (υπογραφή δυσανάγνωστη) προς το διοικητή του στόλου της Μεσογείου, H.M.S. "Lancaster" at Suda Bay, 17 Μαΐου 1912.

¹²⁷² Ο Μυλωνογιάννης ήδη από το 1902. Πρβλ. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 5 Μαΐου 1902, τεύχ. Β', αριθ. 25, Διάταγμα της 4^{ης} Μαΐου 1902 περί αποδοχής παραιτήσεως του συμβούλου των Εσωτερικών και αντικατάστασής του. – Για τον Κατζουράκη πρβλ. *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 5 Οκτωβρίου 1905, τεύχ. Β', αριθ. 55, «Διάταγμα της 5^{ης} Οκτωβρίου του 1905 περί διορισμού συμβούλου επί των Εσωτερικών».

¹²⁷³ Παπαμανουσάκης, *Αναδρομή στην Ιστορία...ό.π.*, σ. 52. - Του ιδίου, Το ενωτικό κίνημα ...ό.π., και συγκεκριμένα την ενότητα για τον Εμμανουήλ Ξηρά.

¹²⁷⁴ Εφ. *Ίδη*, Ηράκλειο, 14 Απριλίου 1907.

που είχε οργανώσει ο Κούνδουρος, προκειμένου να ματαιώσει την αναχώρηση του Πρίγκιπα από την Κρήτη, το 1906¹²⁷⁵.

Ο Κυριάκος Μπιράκης, κτηματίας (;) από το Ρέθυμνο ήταν ένα από τα ηγετικά στελέχη της «Ηνωμένης Αντιπολιτεύσεως», που υπέγραψαν το 1905 το Υπόμνημα προς τον Πρίγκιπα Γεώργιο, και από τους πρωτεργάτες της Επανάστασης του Θερίσου¹²⁷⁶. Όπως ήταν επόμενο, πολιτεύτηκε με την «Ηνωμένη Αντιπολίτευση» στο Νομό Ρεθύμνου¹²⁷⁷. Τέλος, ο Γεώργιος Γαλάνης ήταν δικηγόρος από τα Σφακιά και πολιτεύτηκε με το «Εθνικό Κόμμα» στον -τότε- Νομό Σφακίων¹²⁷⁸. Υπήρξε πολιτικός φίλος του Μανούσου Κούνδουρου και από τους πρωταγωνιστές της κίνησης που είχε οργανώσει ο τελευταίος, προκειμένου να ματαιώσει την αναχώρηση του αρμοστή Γεωργίου¹²⁷⁹.

Με τη λήξη της προαναφερθείσας Διοικούσας Επιτροπής και με ψήφισμα της Επαναστατικής Κυβέρνησης των Κρητών της 4ης Ιουνίου 1912, ορίστηκε η τελευταία, ουσιαστικά, κυβέρνηση της νήσου αποτελούμενη από τα εξής έμμισθα, όπως αναφέρεται στο ψήφισμα διορισμού, μέλη: Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη, Αντώνιο Μιχελιδάκη, Θεόδωρο Λα(ι)μπρίτη, Ιωάννη Σφακιανάκη και Μανούσο Κούνδουρο. Η κυβέρνηση είχε οριστεί να κυβερνήσει το νησί όχι για ένα μήνα, αλλά μέχρι τις 15 Οκτωβρίου, δεδομένου ότι τον ίδιο μήνα θα συνερχόταν η Επαναστατική Συνέλευση των Κρητών¹²⁸⁰.

Την ίδια περίοδο, η γαλλική κυβέρνηση έδειξε την αντίθεσή της στην απόβαση ναυτικών αποσπασμάτων στην Κρήτη και έκανε ένα βήμα πίσω, ανακαλώντας δύο στρατιωτικά πλοία από τα κρητικά χωρικά ύδατα¹²⁸¹. Κοινή γραμμή πλεύσης φαίνεται να ακολούθησε και η ρωσική κυβέρνηση που είχε ήδη προχωρήσει στην απόσυρση του καταδρομικού “Aurora”¹²⁸².

Με την υπ’ αριθ. 136 της 25ης Ιουνίου 1912 Πράξη της κρητικής κυβέρνησης, κατανεμήθηκαν οι διάφορες αρμοδιότητες στα νέα μέλη της και συγκεκριμένα στους Χατζή Μιχάλη Γιάνναρη, πρόεδρο της Διοικούσας Επαναστατικής Επιτροπής, διοικούντα επίτροπο της Ανωτέρας Διευθύνσεως της Δικαιοσύνης, Αντώνιο Μιχελιδάκη, διοικούντα επίτροπο της Ανωτέρας Διευθύνσεως των Εσωτερικών, Θεόδωρο Λα(ι)μπρίτη, διοικούντα επίτροπο της

¹²⁷⁵ Κούνδουρος, *Ημερολόγιον... ό.π.*, σ. 294.

¹²⁷⁶ Μαρής, *ό.π.*, σ. 121-122.

¹²⁷⁷ Εφ. *Δάφνη*, Ηράκλειο, 14 Απριλίου 1907.

¹²⁷⁸ Εφ. *Ίδη*, Ηράκλειο, 14 Απριλίου 1907.

¹²⁷⁹ Κούνδουρος, *Ημερολόγιον... ό.π.*, σ. 294.

¹²⁸⁰ Η Επαναστατική Διοικούσα Επιτροπή θεωρούνταν ότι βρισκόταν σε απαρτία, εφόσον στις συνεδριάσεις παρευρίσκονταν τουλάχιστον τρία από τα μέλη της. Βλ. σχετικά Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 4 Ιουνίου 1912, τεύχ. Α’, αριθ. 50, Ψήφισμα της 4^{ης} Ιουνίου 1912 της Επαναστατικής Συνέλευσης των Κρητών για την εκλογή και το διορισμό της νέας Επαναστατικής Διοικούσας Επιτροπής. Όλα τα σχετικά με το ψήφισμα είναι δημοσιευμένα στο *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 5 Ιουνίου 1912, τεύχ. Α’, αριθ. 51.

¹²⁸¹ ADM. 116/1188, Sir F. Bertie προς Sir Edward Grey, Παρίσι, 26 Ιουνίου 1912.

¹²⁸² ADM. 116/1188, Ο’ Beirne προς Sir Edward Grey, Αγ. Πετρούπολη, 23 Ιουνίου 1912.

Ανωτέρας Διευθύνσεως της Δημοσίας Ασφαλείας και Δημοσίων Έργων, και στο Μανούσο Κούνδουρο, διοικούντα επίτροπο της Ανωτέρας Διευθύνσεως των Οικονομικών και προσωρινά της Παιδείας¹²⁸³.

Στη σύνθεση της τελευταίας κρητικής κυβέρνησης αναφέρθηκε σε έκθεσή του ο Βρετανός πλοίαρχος Hall προς το γενικό διοικητή του βρετανικού στόλου της Μεσογείου. Ο Hall επισημαίνει για τον Γιάνναρη, αγωνιστή από τα Χανιά και ηγετική μορφή της Επανάστασης του 1866, ότι ήταν υπέργηρος, αλλά υπήρξε στο παρελθόν αποτελεσματικός, για τον Μιχελιδάκη ότι ήταν ηλικιωμένος με προβλήματα όρασης και για τον Λιμπρίτη ότι ήταν απόστρατος αξιωματικός του ελληνικού στρατού με κρητική, όμως, καταγωγή (από το Ηράκλειο;). Παράλληλα, αναφέρεται στα σενάρια που εμφάνιζαν τους Γιάνναρη, Σφακιανάκη και Λιμπρίτη να μη δέχονται το διορισμό τους και καταλήγει στην άποψη ότι η εξουσία θα πέσει στα χέρια του Κούνδουρου, τον οποίο και δεν φαίνεται να εκτιμά ιδιαίτερα, υπογραμμίζοντας ότι κάτω από αυτήν την προοπτική δε θα μπορούσε να είναι αισιόδοξος για όσα ζητήματα θα διαχειριζόταν η ελληνική κυβέρνηση μέχρι τον προσεχή Οκτώβριο¹²⁸⁴.

Το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, οι κάτοικοι της Σάμου απηύθυναν έκκληση στους Κρητικούς να τους βοηθήσουν να αποτινάξουν την τουρκική κυριαρχία. Πράγματι, τριακόσιοι Κρήτες εθελοντές αποβίβαστηκαν στη Σάμο, γεγονός που περιέπλεξε ακόμα περισσότερο την κατάσταση, αλλά εκδιώχθηκαν από τα τουρκικά στρατεύματα, με τη βοήθεια του βρετανικού και γαλλικού στόλου¹²⁸⁵. Το καθεστώς της Σαμιακής Ηγεμονίας εμφάνιζε ομοιότητες με το αντίστοιχο της Κρήτης, καθώς αποτελούσε κι αυτή αυτόνομη επαρχία υπό την επικυριαρχία του σουλτάνου, με την ειδοποιό, όμως, διαφορά ότι τον ηγεμόνα της Σάμου, τον αντίστοιχο του αρμοστή της Κρήτης, όριζε ο σουλτάνος κι όχι οι Μεγάλες Δυνάμεις. Η Σαμιακή Ηγεμονία κράτησε από το 1834 μέχρι το 1912 και στο σημείο αυτό οφείλουμε να συσχετίσουμε τη φράση του Σταύρου Καλλέργη «εκφυλισμός και κοινωνικός θάνατος της Σάμου»¹²⁸⁶ με το γεγονός ότι οι περισσότεροι ηγεμόνες της νήσου αποτελούσαν πειθήνια όργανα της Πύλης¹²⁸⁷.

¹²⁸³ Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 25 Ιουνίου 1912, τεύχ. Β', αριθ. 34, πράξη υπ' αριθ. 136 της 25^{ης} Ιουνίου 1912 της Διοικούσας Επαναστατικής Επιτροπής περί εκλογής προέδρου και κατανομής των υπηρεσιών των Ανωτέρων Διευθύνσεων μεταξύ των μελών της.

¹²⁸⁴ ADM. 116/1188, Captain S.S. Hall, ανώτερος αξιωματικός του Ναυτικού, προς το διοικητή του στόλου της Μεσογείου και τα πλοία της Α.Μ. του βασιλέα, Η.Μ.Σ. "Diana", Σούδα, 21 Ιουνίου 1912.

¹²⁸⁵ Gibbons, *ό.π.*, σ. 128.

¹²⁸⁶ Α.Σ.Κ., *Έκκλησις του Σταύρου Καλλέργη προς τας σοσιαλιστικάς εφημερίδας, συλλόγους, λέσχας, κέντρα, ομίλους και βουλευτάς της Ευρώπης και Αμερικής (μεταφρ. και στα γαλλικά =Apel aux journaux, comites, clubs, et députés socialistes d' Europe et la Amérique)*, Χανιά, 18/31 Ιανουαρίου 1912.

¹²⁸⁷ Για την Ηγεμονία της Σάμου βλ. και το έργο του Ιωάννη Δ. Βακιρτζή, *Ιστορία της Ηγεμονίας Σάμου, 1834-1912*, Σάμος (εκδ. Γ.Α.Κ. - Αρχαία Νομού Σάμου) 2005. - Αναφορικά

Ο Μανούσος Κούνδουρος στο Ημερολόγιό του, δίνει τη δική του εκδοχή για την απόβαση Κρητών εθελοντών, καθώς κάνει λόγο για 600 άνδρες που αποφάσισε να στείλει η κρητική κυβέρνηση, αφού πρώτα τους εξόπλισε με ένα όπλο τον καθένα και με τα απαραίτητα φυσίγγια. Οι πρόξενοι των Δυνάμεων, μόλις έμαθαν τις προθέσεις της κυβέρνησης, αντέδρασαν απειλώντας με ανακατάληψη της Κρήτης. Ο Κούνδουρος, όχι μόνο δεν πτοήθηκε από τις απειλές των Δυνάμεων, αλλά έκανε δηλώσεις στον τύπο, υποστηρίζοντας ότι η εθνική αλληλεγγύη επέβαλε στους Κρητικούς να μην αρνηθούν την υποστήριξή τους προς τους Σαμίους. Οι πρόξενοι συναντήθηκαν με την κρητική κυβέρνηση, και όταν διαπίστωσαν το αμετακίνητο της απόφασής της, έδωσαν εντολή στα πλοία των δυνάμεων να επιτηρούν τα κρητικά παράλια.

Στο μεταξύ το σχέδιο διέρρευσε και υπήρξε η πιθανότητα αναβολής του, κάτω και από τις αντιδράσεις του Βενιζέλου. Ο Κούνδουρος, όμως, θεωρούσε ότι οι Κρήτες είχαν υποχρέωση απέναντι στους Σαμίους για τη βοήθεια που παρείχαν στα γυναικόπαιδα που κατέφυγαν στο νησί κατά την τελευταία κρητική επανάσταση και για τους εθελόντες που είχαν στείλει. Τελικά, παρόλες τις αντιξοότητες, συγκεντρώθηκαν με μεγάλη προθυμία εθελοντές¹²⁸⁸ και απεστάλησαν στο νησί, όπου και συγκρούστηκαν με τα τουρκικά στρατεύματα μέχρι την επιβολή ανακωχής¹²⁸⁹.

Την ίδια περίοδο πραγματοποιήθηκε και η αποστολή βουλευτών από την Κρήτη, προκειμένου να εισέλθουν στο ελληνικό κοινοβούλιο. Μετέβησαν στην Αθήνα, αλλά, καθώς ήταν παραμονή του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου, η Βουλή διέκοψε τις εργασίες της. Στις αποστολές συμμετείχε, κατά τον Παπαδάκη, και ο Πωλογεώργης, πολιτικός αρχηγός και κατ' επανάληψη μέλος των κρητικών κυβερνήσεων, ο οποίος «[...] ώς και τινές ἄλλοι τῶν μετασχόντων, ὡς Ἀρχηγῶν, ἐπέδειξε πολλὴν ὀρθοφροσύνην καὶ λελογισμένον πατριωτισμόν, προέλαβε δ' ἄτοπα καὶ ἔθνικὰς συμφορὰς [...]»¹²⁹⁰.

Λίγες μέρες πριν από την κήρυξη του βαλκανικού πολέμου ο Κιαμήλ Πασά (Μεγάλος Βεζίρης) επεδίωξε συνάντηση με τον Γρυπάρη. Ο τελευταίος

με τις εσωτερικές συγκρούσεις στη Σαμιακή Ηγεμονία, ενδεικτικό είναι παράδειγμα του μετέπειτα πρωθυπουργού της Ελλάδας Θεμιστοκλή Σοφούλη, που, ως πρόεδρος της Σαμιακής Συνέλευσης, συγκρούστηκε το 1908 με το διορισμένο από τους Τούρκους Ηγεμόνα της Σάμου Ανδρέα Κοπάση, με αποτέλεσμα να καταδικαστεί σε θάνατο και να διαφύγει στην Ελλάδα. Για την περίπτωση αυτή και για την πολιτική ζωή της Ηγεμονίας μετά τα μέσα του 19ου αιώνα βλ. το έργο του Θανάση Καλπαξή, *Αρχαιολογία και Πολιτική, τ. Ι, Σαμιακά Αρχαιολογικά, 1850-1914*, Ρέθυμνο (Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης) 1993.

¹²⁸⁸ Οι Σάμιοι ζήτησαν 600 άνδρες και, κατά τον Κούνδουρο, παρουσιάστηκαν περισσότεροι από δύο χιλιάδες.

¹²⁸⁹ Κούνδουρος, *ό.π.*, σ. 309-321. Μάλιστα, κατά τη διάρκεια των συγκρούσεων σκοτώθηκε και ο Κρητικός οπλαρχηγός Γεώργιος Αναγνωστάκης.

¹²⁹⁰ Παπαδάκης, *ό.π.*, . 45. – Παρόμοια σύνεση δεν έδειξε στα 1911, όταν συμβούλευε τους Κρητικούς να πετύχουν την Ένωση με τα όπλα.

σκόπιμα απέφευγε τη συνάντηση, προκειμένου να μη δημιουργηθεί παρεξήγηση στους Βαλκάνιους συμμάχους και πληγεί η αξιοπιστία της Ελλάδας στη συμμαχία των βαλκανικών κρατών εναντίον της Οθωμανική Αυτοκρατορίας. Ο Μεγάλος Βεζίρης προσπάθησε να αποτρέψει την Ελλάδα να συμμαχήσει με τη Βουλγαρία εναντίον της Πύλης, προσφέροντάς της κυρίως ως αντάλλαγμα μία λύση του Κρητικού Ζητήματος υπέρ της Ελλάδας και υποστήριξη των Ελλήνων που βρίσκονταν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Όπως φαίνεται, ο Βενιζέλος πίστευε στη συμμαχική νίκη εναντίον της Οθωμανική Αυτοκρατορίας, γι' αυτό και δε δέχτηκε την ουδετερότητα της χώρας με ουσιαστικό αντάλλαγμα την επίλυση του Κρητικού Ζητήματος¹²⁹¹.

Η ελληνική κυβέρνηση ήταν προσεκτική στους χειρισμούς της, στο ζήτημα της αποστολής Κρητών βουλευτών στην ελληνική Βουλή και στις προτάσεις Κρητών οπλαρχηγών για την αποστολή ένοπλων αντάρτικων ομάδων στη Μακεδονία και στην Ήπειρο¹²⁹². Μόλις ξεπεράστηκαν και τα τελευταία εμπόδια, ο υπουργός των Εξωτερικών Λάμπρος Κορομηλάς έδωσε στον Ραγκαβή την έγκριση για την αποστολή οπλισμού. Από την άλλη, Ο Βενιζέλος αποθάρρυνε τους Κρήτες πληρεξούσιους να μεταβούν στην Αθήνα, γιατί στις παραμονές του πολέμου υπήρχε κίνδυνος ανακατάληψης της Κρήτης από τις Δυνάμεις. Επιπλέον, το ενδεχόμενο της υποδοχής των Κρητών πληρεξουσίων στη ελληνική Βουλή θα έφερνε την Ελλάδα σε πρόωρη πολεμική αναμέτρηση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και θα ανέτρεπε τα σχέδια του Βενιζέλου.

Συγκεκριμένα, η στρατιωτική συμφωνία με τη Βουλγαρία περιείχε έναν όρο που καθιστούσε τη συμμαχία άκυρη σε περίπτωση που η Ελλάδα συγκρουόταν με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, εξαιτίας της εισόδου των Κρητών βουλευτών στην ελληνική Βουλή. Ο όρος αυτός αποδείκνυε ότι η Βουλγαρία γνώριζε πόσο καταστροφική θα ήταν μία πρόωρη έναρξη των εχθροπραξιών και ότι η τελευταία αποτελούσε ένα σοβαρό ενδεχόμενο που έπρεπε να αποφευχθεί¹²⁹³. Συγκεκριμένα, το άρθρο 1 της Συνθήκης Αμυντικής Συμμαχίας μεταξύ Βουλγαρίας και Ελλάδας προέβλεπε ότι σε περίπτωση τουρκικής επίθεσης σε ένα από τα δύο κράτη, και τα δύο συμβαλλόμενα μέρη, δηλαδή η Ελλάδα και η Βουλγαρία, ήταν υποχρεωμένα από τη συνθήκη να συμβάλουν αμοιβαία το ένα το άλλο με όλες τις ένοπλες δυνάμεις τους. Ωστόσο, στο ίδιο άρθρο αναφέρεται ότι τα συμβαλλόμενα μέρη ήταν υποχρεωμένα να αποφύγουν κάθε επιθετική πράξη και κάθε πρόκληση απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και, μόνο αν έκανε την πρώτη κίνηση η Οθωμανική Αυτοκρατορία, θα κινητοποιούνταν, προϋπόθεση που απορρέει από την ίδια τη φύση της συνθήκης, καθώς ήταν αμυντική και όχι

¹²⁹¹ Χαλκιαδάκης, «Η πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου...», *ό.π.*, σ. 458.

¹²⁹² Βλ. ενδεικτικά Α.Δ., Κρήτη - Γενική Διοίκηση, φάκ. 92, «Πολιτικά - Εμπιστευτικά έγγραφα (1912-1913)», υποφάκ. 92.1, «Αλληλογραφία», Κριάρης προς Ραγκαβή σχετικά με την προετοιμασία αποστολής σώματος 300 ανδρών σε Μακεδονία και Ήπειρο, Χανιά, Σεπτέμβριος 1912.

¹²⁹³ Gibbons, *ό.π.*, σ. 127-128.

επιθετική. Πρόκληση θα μπορούσε να εννοηθεί η είσοδος των Κρητών βουλευτών στο ελληνικό κοινοβούλιο που αποτελούσε *casus belli* για την Οθωμανική Αυτοκρατορία¹²⁹⁴.

Γι' αυτό και το πρώτο άρθρο της συνθήκης συνοδεύτηκε από «επισινημένη δηλοποίηση» που αφορούσε στη δυνατότητα άμεσης περιπλοκής εξαιτίας του Κρητικού Ζητήματος. Σύμφωνα με αυτήν, το πρώτο άρθρο δεν θα ίσχυε στην περίπτωση κατά την οποία ξεσπούσε πόλεμος μεταξύ Ελλάδας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ύστερα από την αποδοχή των Κρητών βουλευτών στην ελληνική Βουλή. Σε αυτήν την περίπτωση η Βουλγαρία θα περιοριζόταν σε στάση φιλικά ουδέτερη προς την Ελλάδα που θα τη διευκόλυνε στη διευθέτηση του Κρητικού Ζητήματος. Σε καμία περίπτωση, όμως, δεν θα την συνέδραμε στρατιωτικά. Σύμφωνα με το άρθρο 4 της συνθήκης, η συμφωνία έπρεπε να μείνει μυστική. Ως εκ τούτου, Βενιζέλος δε μπορούσε να εμπιστευτεί κανέναν, ούτε τους Κρήτες βουλευτές, για να κάμψει τις αντιδράσεις τους, καθώς είχε υπογράψει μία εύθραυστη συμφωνία που έπρεπε πάση θυσία να μείνει κρυφή¹²⁹⁵.

Η ίδια μυστικότητα τηρήθηκε και στην αποστολή του Στέφανου Δραγούμη στα Χανιά, καθώς υπήρχε ο φόβος παρεμπόδισής του από τα πλοία των Μεγάλων Δυνάμεων. Η επιλογή του έμπειρου αυτού πολιτικού από τον Βενιζέλο δεν ήταν τυχαία. Στις 29 Οκτωβρίου αποφασίστηκε να σταλεί στα Χανιά ως βασιλικός επίτροπος. Την επόμενη μέρα υπήρξε σύγχυση στην Κρήτη, καθώς ο Βενιζέλος από τη μία ειδοποίησε την κρητική κυβέρνηση να δημοσιεύσει διάταγμα εφαρμογής του εκλογικού νόμου της Ελλάδας στην Κρήτη, από την άλλη ανέστειλε με άλλο μήνυμά του τον διορισμό του Δραγούμη, γιατί δεν είχε ακόμη αποτραπεί ο φόβος της διεθνούς ανακατάληψης της νήσου. Πράγματι, την επόμενη μέρα έκαναν στην εμφάνιση τους στο Ηράκλειο και στα Χανιά δύο βρετανικά πολεμικά πλοία. Τελικά, ο διορισμός του Δραγούμη δημοσιεύτηκε, όταν τα ελληνικά στρατεύματα στη Μακεδονία είχαν σημειώσει τις πρώτες επιτυχίες τους. Ο Ραγκαβής ειδοποιήθηκε ξαφνικά για την άφιξη Δραγούμη στην Κρήτη με την ιδιότητα,

---

¹²⁹⁴ Για το κείμενο της συνθήκης αμυντικής συμμαχίας Ελλάδας - Βουλγαρίας βλ. Ασπρέα, *ό.π.*,

σ. 191-193.

¹²⁹⁵ Gibbons, *ό.π.*, σ. 128. - Ασπρέας, *ό.π.*, σ. 191-193. - Αρετή Τούντα - Φεργάδη, *Θέματα Ελληνικής Διπλωματικής Ιστορίας (1912-1934)*, Αθήνα (παρατηρητής) 1988, σ. 28. - Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική...ό.π.*, σ. 73-74. - Η βουλγαρική επιφύλαξη αναφορικά με την Κρήτη κάμφθηκε αργότερα, τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, καθώς Ελλάδα και Βουλγαρία υπέγραψαν και στρατιωτική συμφωνία (σύμβαση) που προέβλεπε ότι, αν η Ελλάδα δεχόταν επίθεση από την Οθωμανική Αυτοκρατορία με αφορμή το Κρητικό Ζήτημα, μετά την επιστράτευση ενάντια στους Τούρκους, η Βουλγαρία θα παρείχε τη συνδρομή της. Βλ. σχετικά Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική*, τ. Α', Αθήνα (Βιβλιοπωλείον της Εστίας)

¹⁴ 2005, σ. 74. - Πρβλ. Ασπρέα, *ό.π.*, σ. 195, άρθρο 6 της δημοσιευμένης σύμβασης.

όχι του βασιλικού επιτρόπου, αλλά του Γενικού Διοικητή, «δηλαδή ενός από τους εκπροσώπους της Κεντρικής Διοίκησης σε μία από τις νέες χώρες»¹²⁹⁶.

Με την έναρξη των βαλκανικών πολέμων, το ελληνικό κοινοβούλιο άνοιξε τις πύλες του για του Κρήτες βουλευτές που έγιναν δεκτοί με ενθουσιασμό¹²⁹⁷. Ωστόσο, η υποδοχή των Κρητών βουλευτών δεν συνιστούσε και τυπική αναγνώριση της Ένωσης· στη φάση αυτή ο Βενιζέλος προτίμησε να μη διαταράξει επίσημα το καθεστώς της Αυτονομίας, προκειμένου να μη δυσαρεστήσει τις Μεγάλες Δυνάμεις, σε μία ιδιαίτερη κρίσιμη φάση, τη στιγμή που δεν είχε ξακαθαριστεί το σκηνικό στη Μακεδονία. Αρκέστηκε, λοιπόν, στην αποστολή του Δραγούμη στην Κρήτη ως Γενικού Διοικητή. Σε συνεδρίαση της Βουλής των Ελλήνων, τον Οκτώβριο του 1912, προσήλθαν 64 από τους 69 εκλεγμένους βουλευτές της Κρητικής Βουλής¹²⁹⁸.

Τον ίδιο μήνα οι Μεγάλες Δυνάμεις άρχιζαν να επανεξετάζουν το ενδεχόμενο της ανακατάληψης της Κρήτης, λόγω των επιτυχιών των βαλκανικών δυνάμεων σε βάρος της Οθωμανική Αυτοκρατορίας. Χαρακτηριστικά είναι τα όσα αναφέρει ο Βρετανός πρεσβευτής στην Κων/πολη Sir G. Lowther: «[...] Μία τέτοια κατάληψη μπορεί να μας φέρει σε δύσκολη θέση. Τα αποσπάσματα, λόγω των οξυμμένων πνευμάτων, θα δημιουργήσουν αναταραχή στο νησί, ενώ οι Τούρκοι τρέφουν ελπίδες γι' αυτό το θέμα, που μπορεί να αποδειχτούν παράλογες [...]»¹²⁹⁹. Τελικά, οι περισσότερες Μεγάλες Δυνάμεις τήρησαν θετική στάση απέναντι σε όλες σχεδόν τις διεκδικήσεις της Ελλάδας που ήρθε πολύ κοντά στην πραγμάτωση της «Μεγάλης Ιδέας»¹³⁰⁰.

---

¹²⁹⁶ Χαλκιαδάκης, *ό.π.*, σ. 458-459. - Ελένη Γαρδίκια - Κατσιαδάκη, «Ο Στέφανος Δραγούμης και η οριστική λύση του Κρητικού Ζητήματος», *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος* (=Πρακτικά Συνεδρίου), επιμέλεια Θεοχάρης Δετοράκης, Αλέξης Καλοκαιρινός, Ηράκλειο (Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών) 2001, σ. 74-75. - Για τη συμβολή των Κρητών στο Μακεδονικό Αγώνα βλ. και Ν. Β. Τωμαδάκης, «Μακεδονικός Αγών και Κρήτη», *Κρητική Εστία* 75 (1958), σ. 5-6.

¹²⁹⁷ Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, τεύχ. Α', αριθ. 70, Χανιά, 2 Οκτωβρίου 1912 (δηλώσεις του προέδρου της κυβέρνησης Ελ. Βενιζέλου για την αποδοχή των Κρητών βουλευτών στην ελληνική Βουλή). Πρβλ. Παράρτημα Φ.Ε.Κ., αρ. 10.

¹²⁹⁸ Χαλκιαδάκης, *ό.π.*, σ. 459.

¹²⁹⁹ F.O. 371/1353, Sir G. Lowther προς Sir Edward Grey, Κων/πολη, 6 Οκτωβρίου 1912.

¹³⁰⁰ Helen Gardikas - Katsiadakis, *Greece and thw Balkan Imbroglío. Greek foreign Policy 1911-1913*, Αθήνα (Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων) 1995, σ. 152-157, 166-167 και 214-218.

Μεταβατική περίοδος (Η Κρήτη Γενική Διοίκηση) - Η επίσημη τελετή της Ένωσης

Τέσσερις μέρες πριν από τη λήξη της θητείας της Διοικούσας Επαναστατικής Επιτροπής, με βασιλικό διάταγμα της 11ης Οκτωβρίου 1912, μετά την πρόταση του τότε πρωθυπουργού της Ελλάδος Ελευθέριου Βενιζέλου και του Υπουργικού Συμβουλίου, διορίστηκε ως «Γενικός Διοικητής της Κρήτης και των παραρτημάτων της» ο διατελέσας πρωθυπουργός της Ελλάδας Στέφανος Δραγούμης¹³⁰¹.

Ο διορισμός του Στέφανου Δραγούμη στη θέση του γενικού διοικητή Κρήτης σηματοδότησε το τέλος των κρητικών κυβερνήσεων, τη λήξη του ιδίομορφου προσωρινού καθεστώτος της Κρητικής Πολιτείας και την *de facto*, όχι όμως την *de iure* - ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Αυτό φαίνεται και από το γεγονός ότι στις αρχές του 1913, ο γενικός πρόξενος της Ρωσίας στο νησί Tourholka έδινε οδηγίες προς τον υποπρόξενό του στο Ηράκλειο Μιτσοτάκη να μην επικυρώνει πιστοποιητικά που εκδίδονταν από τη Γενική Διοίκηση, οδηγία που σήμαινε ότι τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή οι Δυνάμεις δεν είχαν αναγνωρίσει ακόμα την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα¹³⁰².

Γενικοί διοικητές τοποθετήθηκαν σε όλες τις νεοαποκτηθείσες από την Ελλάδα εδαφικές περιφέρειες, τις επονομαζόμενες «νέες χώρες». Χαρακτηριστικά, η εφημερίδα *Ελεύθερον Βήμα* αναφέρεται στο σύστημα των «γενικών διοικήσεων» με το οποίο διοικούνταν το νησί, επισημαίνοντας ότι εφαρμόστηκε και στις υπόλοιπες νέες επαρχίες, καθώς είχε τα πλεονεκτήματα του αποκεντρωτικού διοικητικού συστήματος και αποτελούσε «βαθμιαία μετάβαση από την τουρκική στην ελληνική διοικητική κατάσταση»¹³⁰³.

Ο Έλληνας υποπρόξενος Ρ. Κόλλας έφτασε στα Χανιά, προκειμένου να αντικαταστήσει τον Ραγκαβή στη θέση του αντιπροσώπου του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών στο νησί. Ο Ραγκαβής κλήθηκε στο Λονδίνο, προκειμένου να εργαστεί ως ιδιαίτερος γραμματέας του Βενιζέλου στις διαπραγματεύσεις της ειρήνης. Την ίδια ώρα η παρουσία αντιπροσώπου του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας στο νησί, τη στιγμή που υπήρχε γενικός

¹³⁰¹ Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 12 Οκτωβρίου 1912, τεύχ. Β', αριθ. 54, Βασιλικό Διάταγμα της 11^{ης} Οκτωβρίου 1912 περί διορισμού του Στέφανου Δραγούμη στη θέση του γενικού διοικητή Κρήτης.

¹³⁰² Α.Γ.Μ., φάκ. 18α, αρ. εγγρ. 2, Tourholka, γενικός πρόξενος της Ρωσίας στα Χανιά προς Γ. Μιτσοτάκη, Χανιά, 9 Ιανουαρίου 1913. - Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Tourholka έγινε γενικός πρόξενος της Ρωσίας το 1912 αντικαθιστώντας τον Schebounine που πήρε τη θέση του γενικού πρόξενου της Ρωσίας στην Κωνσταντινούπολη. Το Φεβρουάριο του 1913 αναχώρησε από την Κρήτη, προκειμένου να αναλάβει αντίστοιχη θέση στα Σκόπια. Τον Tourholka αντικατέστησε οριστικά ο μέχρι τότε προσωρινός αντικαταστάτης του Kalmykow. Για τις παραπάνω μεταβολές βλ. Α.Γ.Μ., φάκ. 17β, αρ. εγγρ. 170, Μιτσοτάκης προς Tourholka, Ηράκλειο, 20 Δεκεμβρίου 1912. - Α.Γ.Μ., φάκ. 18α, αρ. εγγρ. 12, Βουλγαρίδης προς Μιτσοτάκη, Χανιά, 25 Φεβρουαρίου 1913.

¹³⁰³ Εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, Χανιά, 4 Μαΐου 1913.

διοικητής, φαινόταν περιττή¹³⁰⁴. Θα πρέπει να την εξετάσουμε, όμως, κάτω από το πρίσμα της ιδιαιτερότητας του Κρητικού Ζητήματος, καθώς σε αυτήν τη μεταβατική περίοδο, τη στιγμή, μάλιστα, που δεν είχε οριστικοποιηθεί η ενσωμάτωση της νήσου στην Ελλάδα, έπρεπε να υπάρχει συνεχής επαφή με την ελληνική κυβέρνηση και δεν έπρεπε να μείνει κενή η θέση του διπλωματικού της εκπροσώπου στο νησί, αλλά να ενισχυθεί η παρουσία της.

Η έκθεση του γενικού πρόξενου της Βρετανίας στο νησί Wratisslaw είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτική για τη διοίκηση του Δραγούμη, τις σχέσεις του με παλιά μέλη των κρητικών κυβερνήσεων και γενικότερα με διάφορους σημαντικούς πολιτικούς παράγοντες της νήσου -για τους οποίους ο Βρετανός διπλωμάτης φαίνεται να τρέφει τις χείριστες των εντυπώσεων- και για τη θέση των μουσουλμάνων. Αναφερόμενος στην περίοδο της θητείας του Δραγούμη επισημαίνει τα εξής:

«[...] Το προηγούμενο εξάμηνο υπήρξε το πιο ήρεμο που γνώρισε η Κρήτη από την εποχή της Αυτονομίας. Ούτε ένα δημόσιο συλλαλητήριο δεν διατάραξε τη γενική ηρεμία και ο πληθυσμός, που δεν υποκινείται πια από σημαντικές προσωπικότητες, [...] έδειξε ότι δεν έχει όρεξη για ταραχές. Χωρίς αμφιβολία [αυτό] οφείλεται στο Δραγούμη, ο οποίος από την ημέρα της άφιξής του πήρε τα ηνία της διακυβέρνησης αποκλειστικά στα δικά του χέρια, αρνούμενος να επηρεαστεί ούτε καν να συμβουλευτεί την “παλιά συμμορία των ανυπόληπτων πολιτικών” και αφήνοντας να εννοηθεί ότι δε θα ανεχόταν καμία ανοησία [...] Οι μουσουλμάνοι ήταν οι πιο κερδισμένοι [...] ανταποκρίθηκαν αναλαμβάνοντας δημόσια ένα μερίδιο του πένθους για το βασιλιά της Ελλάδας [μετά τη δολοφονία του στη Θεσσαλονίκη]. Αυτή η κίνηση, αν και δεν ήταν ειλικρινής, ήταν σίγουρα σοφή επιλογή από την πλευρά τους [...]».

Στην ίδια έκθεση, ο Wratisslaw αναφέρεται στο πολιτικό καθεστώς της νήσου, τονίζοντας ότι η Κρήτη, έστω και ανεπίσημα, είχε προσαρτηθεί στην Ελλάδα. Υπό το πρίσμα της επικείμενης επίσημης προσάρτησης¹³⁰⁵, υπογραμμίζει τη δύσκολη θέση των γενικών προξένων των Μεγάλων Δυνάμεων σε αυτή τη μεταβατική περίοδο και προτείνει να αντιμετωπίσουν το Δραγούμη ως τον de facto κυβερνήτη της νήσου. Χαρακτηριστικά ανέφερε τα εξής:

«[...] Η Κρήτη είναι στην πράξη τμήμα του Βασιλείου της Ελλάδας. Ισχύουν οι ελληνικοί νόμοι και δεν υπάρχει τίποτε από το παλαιό καθεστώς,

¹³⁰⁴ F.O. 371/1632, Wratisslaw προς Sir Edward Grey, Χανιά, 27 Δεκεμβρίου 1912.

¹³⁰⁵ Για τους Βρετανούς και όχι μόνο η προσάρτηση της Κρήτης στην Ελλάδα ήταν απλά θέμα χρόνου. Βλ. σχετικά F.O. 371/1632, Sir Edward Grey προς Sir F. Bertie, F.O., 17 Απριλίου 1913.

εκτός από τις ναυτικές βάσεις στη Σούδα και τις διομολογήσεις. Ο Δραγούμης θα αποφύγει [...] να καταπατήσει τα τελευταία κατεστημένα. Οι ξένες σημαίες με τους ιστούς τους στο νησί της Σούδας έχουν αποκοπεί και ο Δραγούμης ανακοίνωσε στην Επίσημη Εφημερίδα ότι στη μνήμη του τελευταίου βασιλιά [Γεωργίου] μία από τις κατεστραμμένες εκκλησίες στο νησί που “απελευθερώθηκε κατά τη διάρκεια της βασιλείας του” θα αποκατασταθεί. Επιπρόσθετα, οι αρχές του τελωνείου γνωστοποίησαν ότι η παραγωγή της Κρήτης στο εξής θα προωθείται στην Ελλάδα χωρίς φόρο [αναγνωρίζεται με τον τρόπο αυτό ότι η Κρήτη είναι τμήμα της ελληνικής επικράτειας].

Η θέση των ξένων προξένων στην Κρήτη σε ορισμένες περιπτώσεις είναι ιδιαίτερα δύσκολη. Για περισσότερο από χρόνο έχουν αποκλειστεί από την αλληλογραφία με τις κρητικές αρχές, λόγω της επιμονής των τελευταίων να χρησιμοποιούν στις επιστολές τους τη φράση “Βασίλειον της Ελλάδος”. Η μόνη κυβέρνηση που διοικεί το νησί από τον περασμένο Οκτώβρη είναι του Δραγούμη και τους έχει απαγορευτεί να έχουν επίσημες σχέσεις. Όλες οι υποθέσεις διεκπεραιώνονται προφορικά με κατώτερους αξιωματούχους, όπως τον Αρχηγό της Χωροφυλακής, και, όταν αυτή η διέξοδος αποτυγχάνει, δεν μπορούν να κάνουν τίποτε [...] Πιστεύω ότι χρειάζεται να εξουσιοδοτηθούμε να συμπεριφερόμαστε στον Δραγούμη ως να είναι η *de facto* κυβέρνηση»¹³⁰⁶.

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί ότι η περίοδος της διοίκησης του Δραγούμη ήταν μεταβατική. Η Γενική Διοίκηση της Κρήτης αποτελούνταν από το τμήμα της Δικαιοσύνης, το τμήμα των Εσωτερικών, το τμήμα των Οικονομικών και το τμήμα της Εκκλησίας και της Παιδείας¹³⁰⁷. Οι άλλοτε αρμοδιότητες, δηλαδή, των κρητικών κυβερνήσεων υπήχθησαν στη Γενική Διοίκηση.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Πωλογεώργης είχε υποστηρίξει την άποψη πως θα έπρεπε να προβεί η Κρήτη σε επαναστατικό κίνημα, προκειμένου να καταργηθεί η Γενική Διοίκηση, έτσι ώστε να αναγκάσει την Ελλάδα να αναλάβει απευθείας τη Διοίκηση της Κρήτης μέσω νομαρχών¹³⁰⁸, πρόταση που τελικά δεν πραγματοποιήθηκε, καθώς οι επιτυχίες των ελληνικών δυνάμεων στο βαλκανικό μέτωπο επιτάχυναν τις εξελίξεις. Τον Ιανουάριο του 1913 οι Μεγάλες Δυνάμεις άρχισαν να αποσύρουν τις ναυτικές τους δυνάμεις από τα κρητικά χωρικά ύδατα. Τελευταία έμεινε η Ρωσία, που, όμως, σύντομα κίνησε διαδικασίες για την απόσυρση και του τελευταίου ρωσικού πλοίου που

¹³⁰⁶ F.O. 371/1632, Wratlslaw προς Sir Edward Grey, Χανιά, 12 Απριλίου 1913.

¹³⁰⁷ Για τα τμήματα της Γενικής Διοίκησης βλ. ενδεικτικά Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 11 Μαΐου 1913, τεύχ. Β', αριθ. 37. Επίσης βλ. *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, 2 Αυγούστου 1913, τεύχ. Β', αριθ. 62.

¹³⁰⁸ Α.ΒΕ., φάκ. 7, «Σημείωμα σχετικό με την πολιτική κατάσταση στην Κρήτη» (1913).

βρισκόταν στην Κρήτη¹³⁰⁹. Το Φεβρουάριο του 1913 αφαιρέθηκαν από τη νησίδα της Σούδας οι σημαίες των Μεγάλων Δυνάμεων και της Οθωμανική Αυτοκρατορίας, σύμβολα της ξένης επικυριαρχίας και προστασίας στην Κρήτη. Ο λιμενάρχης της Σούδας ανύψωσε την ελληνική σημαία και άφησε για φρουρήσή της δύο πεζοναύτες και δυο χωροφύλακες¹³¹⁰. Οι σημαίες των Δυνάμεων παραδόθηκαν στους αντίστοιχους πρόξενους, ενώ τη σημαία της Οθωμανική Αυτοκρατορίας παρέλαβε ο γενικός πρόξενος της Βρετανίας στο νησί¹³¹¹. Οι τελευταίες αυτές εξελίξεις που ήταν θετικές για τους χριστιανούς Κρήτες πιστώνονται στον Βενιζέλο, καθώς ήταν απόρροια της νίκης της Ελλάδας στον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο. Το γεγονός αυτό, όμως, δεν εκμηδενίζει τις προσπάθειες των Κρητών πολιτικών για την επίτευξη της ενωτικής λύσης. Διαφορετικές δυνατότητες είχαν ως πολιτικοί μίας αυτόνομης πολιτείας που επιδίωκε την ένωση με την Ελλάδα και διαφορετικές ο Βενιζέλος από τη θέση του προέδρου της ελληνικής κυβέρνησης.

Στο διπλωματικό πεδίο, με το άρθρο 4 της συνθήκης του Λονδίνου (30 Μαΐου 1913) ο Σουλτάνος παραιτήθηκε από όλα τα δικαιώματα του στην Κρήτη, την οποία εκχώρησε στους «Συμμάχους Ηγεμόνες». Με τον όρο αυτό ονομάστηκαν οι βασιλείς των Ελλήνων, των Βουλγάρων, του Μαυροβουνίου και της Σερβίας. Με το άρθρο 5 της ίδιας συνθήκης «ο αυτοκράτωρ των Οθωμανών» και οι «Σύμμαχοι Ηγεμόνες» εμπιστεύτηκαν στις Μεγάλες Δυνάμεις την τελική απόφαση για την τύχη όλων των οθωμανικών κτήσεων του Αιγαίου Πελάγους, με εξαίρεση την Κρήτη και τη Χερσόνησο του Αθω¹³¹². Τον ίδιο μήνα ο Γενικός Διοικητής Κρήτης Στέφανος Δραγούμης, με τη συνοδεία πολιτικών, στρατιωτικών και εκκλησιαστικών αρχών, μετέβη στη νησίδα της Σούδας, όπου έγινε τελετή, κατά την οποία υψώθηκε η ελληνική σημαία και έγιναν τα αποκαλυπτήρια αναμνηστικής επιγραφής στην οποία αναγράφονταν τα παρακάτω: «ΕΠΙ ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ Α΄, Ενταύθα τη 1η Φεβρουαρίου του 1913 ΑΠΕΤΙΝΑΧΘΗ το τελευταίον λείψανον της

---

¹³⁰⁹ F.O. 371/1632, Wratlslaw προς Sir Edward Grey, Χανιά, 6 Ιανουαρίου 1913. - Για την αποχώρηση των Γάλλων βλ. και Α.Δ., Κρήτη - Γενική Διοίκηση, φάκ. 90, «Εθνικά - Σούδα, ελληνική σημαία (1913)», Ανταπόκριση Πρακτορείου Reuters, 1 Φεβρουαρίου 1913.

¹³¹⁰ Εφ. *Νέα Έρευνα*, Χανιά, 5 Φεβρουαρίου 1913. - Πρβλ. εφ. *Ανεξάρτητος*, Χανιά, 3 Φεβρουαρίου 1913.

¹³¹¹ Εφ. *Το Σύνταγμα*, Χανιά, 8 Φεβρουαρίου 1913. - Η προσάρτηση της Κρήτης στην Ελλάδα ήταν πια θέμα χρόνου για τις Δυνάμεις. Η Βρετανία θεωρούσε ότι σύντομα θα ήταν απτή πραγματικότητα η Ένωση και η «εξάλειψη του κρητικού καθεστώτος». Βλ. ενδεικτικά T (Treasury)1 /11575, F. Bertie προς Sir Edward Grey, Παρίσι, 2 Μαΐου 1913.

¹³¹² Σταμάτιος Αντανόπουλος, *Αι Συνθήκαι Λονδίνου, Βουκουρεστίου και Αθηνών*, Αθήνα 1917, σ. 1-3. Επίσης βλ. και Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική...ό.π.*, σ. 86.- Για τη συνθήκη του Λονδίνου πρβλ. Βασιλείον της Ελλάδος, *Επίσημος Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Αθήνα, 14 Νοεμβρίου 1913. - Βλ. και το έργο του Βασίλη Κρεμμυδά, *Νεότερη Ιστορία, Ελληνική και Ευρωπαϊκή*, Αθήνα (Γνώση) 1981, σ. 186.

τουρκικής επικυριαρχίας, ΑΓΩΝΙΑΣ ΕΤΗ 267, ΜΗΝΕΣ 7, ΗΜΕΡΑΙ 7»¹³¹³. Εκδόθηκε, μάλιστα, αναμνηστικό γραμματόσημο του γεγονότος¹³¹⁴.

Με τη συνθήκη του Βουκουρεστίου (1913), η Βουλγαρία παραιτήθηκε ρητά από κάθε αξίωση της για την Κρήτη (άρθρο 5). Θεωρήθηκε, όπως φαίνεται, περιττό να ζητηθεί παρόμοια παραίτηση από τη Σερβία και το Μαυροβούνιο. Οι Δυνάμεις, επίσης, μετά τη συνθήκη του Λονδίνου, δεν αντέδρασαν, όταν η ελληνική κυβέρνηση αρχικά διόρισε Γενικό Διοικητή Κρήτης και έπειτα τακτικές αρχές στο νησί, επιχειρώντας με τον τρόπο αυτό τη διοικητική ενοποίηση της νήσου με το Ελληνικό Βασίλειο¹³¹⁵.

Ο Στέφανος Δραγούμης αντικαταστάθηκε με βασιλικό διάταγμα, με βάση το νόμο 4134 «περί διοικήσεως των στρατιωτικά κατεχομένων χωρών», από το Λουκά – Ρούφο Κανακάρη, βουλευτή Αχαΐας και Ηλίδος¹³¹⁶. Λίγες μέρες μετά, ο Ρούφος ανέλαβε τα καθήκοντα του Γενικού Διοικητή Κρήτης¹³¹⁷ και πολύ αργότερα το πρώην μέλος της κρητικής κυβέρνησης, Νικόλαος Γιαμαλάκης, γενικός εισαγγελέας Κρήτης, τη θέση του αναπληρωτή γενικού διοικητή¹³¹⁸.

Η ελληνική κυβέρνηση, στις 29 Νοεμβρίου 1913, διέταξε τους Έλληνες αντιπροσώπους, διαπιστευμένους στα κράτη με τα οποία είχε διπλωματικές σχέσεις, να ανακοινώσουν σ' αυτά ότι στις «νέες χώρες» του βασιλείου θεωρεί κατηγορημένες τις διομολογήσεις και τα απορρέοντα δικαιώματα των ξένων. Στην ανακοίνωση αυτή απάντησαν όλα σχεδόν τα κράτη. Οι Μεγάλες Δυνάμεις δήλωσαν ότι έλαβαν γνώση της τελευταίας. Αν και η ανακοίνωση δεν έγινε, για να αναγνωριστούν οι «νέες χώρες» (ανάμεσα στις οποίες και η

---

¹³¹³ Α.Δ., Κρήτη - Γενική Διοίκηση, φάκ. 90, «Εθνικά - Σούδα, ελληνική σημαία (1913)», Ανταπόκριση Πρακτορείου Reuters, 2 Μαΐου 1913. - Πρβλ. εφ. *Νέα Έρευνα*, Χανιά, 2 Μαΐου 1913. - Εκ πρώτης όψεως μάς ξενίζει ο συνολικός αριθμός των ετών της τουρκικής κυριαρχίας (267) επί της νήσου που αναγράφεται στην αναμνηστική πλάκα, καθώς αν αριθμήσουμε τα έτη από την κατάληψη του Χάνδακα (1669), που σηματοδοτεί και την ολοκλήρωση της τουρκικής κατάκτησης, μέχρι το 1913 είναι πολύ λιγότερα (244). Το γεγονός αυτό οδήγησε αρκετούς στο να πιστεύουν ότι πρόκειται για λανθασμένη χρονολογία στην επιγραφή. Μία προσεκτικότερη, όμως, μελέτη αναδεικνύει ότι προφανώς στον υπολογισμό των ετών λήφθηκε υπόψη όχι το έτος 1669 αλλά το 1645, έτος της κατάληψης της πόλης των Χανίων από τους Τούρκους.

¹³¹⁴ Α.Δ., Κρήτη - Γενική Διοίκηση, φάκ. 90, «Εθνικά - Σούδα, ελληνική σημαία (1913)», υποφάκ. «αναμνηστικό γραμματόσημο». - Πρβλ. εφ. *Κρήτη*, Χανιά, 9 Μαΐου 1913.

¹³¹⁵ Αντωνόπουλος, *ό.π.*, σ. 75. - Για τη συνθήκη του Βουκουρεστίου πρβλ. και Βασίλειον της Ελλάδος, *Επίσημος Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, Αθήνα, 28 Οκτωβρίου 1913.

¹³¹⁶ Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 25 Σεπτεμβρίου 1913, τεύχ. Α', αριθ. 99, περί διορισμού του Λουκά Ρούφου στη θέση του γενικού διοικητή Κρήτης. Επίσης βλ. *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 30 Σεπτεμβρίου 1913, τεύχ. Α', αριθ. 101, περί διορισμού Γενικού διοικητή Κρήτης.

¹³¹⁷ Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 30 Σεπτεμβρίου 1913, τεύχ. Α', αριθ. 102, Διάγγελμα της 29^{ης} Σεπτεμβρίου 1913 του Γενικού Διοικητή Κρήτης Λ. Ρούφου προς τον κρητικό λαό.

¹³¹⁸ Βασίλειον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 13 Νοεμβρίου 1913, τεύχ. Β', αριθ. 100, Κοινοποίηση της 9^{ης} Νοεμβρίου 1913 του προέδρου του υπουργικού συμβουλίου Ελ. Βενιζέλου προς τον Γενικό Διοικητή Κρήτης για το διορισμό του Νικ. Γιαμαλάκη στη θέση του αναπληρωτή διοικητή.

Κρήτη) που ήταν υπό ελληνική κυριαρχία, εντούτοις η απάντηση των κρατών ήταν ο πρώτος έγγραφος τίτλος της αναγνώρισης της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα την περίοδο εκείνη¹³¹⁹.

Με ιδιαίτερη συνθήκη¹³²⁰ μεταξύ Ελλάδος - Οθωμανική Αυτοκρατορίας (1 Νοεμβρίου 1913) ο Σουλτάνος ουσιαστικά παραιτήθηκε από κάθε δικαίωμα επικυριαρχίας στην Κρήτη. Το άρθρο 4 της συνθήκης προέβλεπε ρητά:

«[...] Οί κατοικοῦντες ἐν ταῖς ὀθωμανικαῖς χώραις ταῖς περιερχομέναις εἰς τὴν κυριαρχίαν τῆς Ἑλλάδος καθίστανται ὑπήκοοι Ἕλληνες. Θὰ ἔχωσι τὸ δικαίωμα τῆς ἐπιλογῆς ὑπὲρ τῆς ὀθωμανικῆς ἰθαγένειας διὰ δηλώσεως, γιγνομένης πρὸς τὴν ἀρμοδίαν ἑλληνικὴν ἀρχὴν ἐν διαστήματι τριῶν ἐτῶν ἀπὸ σήμερον [τὴν ἡμέρα υπογραφῆς τῆς συμφωνίας] ...Ἡ ἄσκησις τοῦ δικαιώματος τούτου τῆς ἐπιλογῆς προϋποτίθησι (sic) τὴν ὑποχρέωσιν τῆς μεταφορᾶς τῆς κατοικίας τῶν ἐνδιαφερομένων καὶ τὴν ἐγκατάστασιν αὐτῶν ἐκτὸς τῆς Ἑλλάδος [...].»

Με βάση το άρθρο 15 της ίδιας συνθήκης, και τα δύο μέλη συμφώνησαν να τηρήσουν «τις αφορώσες αυτά διατάξεις της Συνθήκης του Λονδίνου περί των νήσων του Αιγαίου»¹³²¹.

Για τις συνθήκες του Λονδίνου, του Βουκουρεστίου και των Αθηνών και τη σημασία τους για την τελική επίλυση του Κρητικού Ζητήματος ο Ελευθέριος Βενιζέλος ανέφερε χαρακτηριστικά:

«[...] ἡ Κρήτη ἀπετέλει παρακαταθήκην εἰς τὰς χεῖρας τῶν Δυνάμεων ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχίαν τοῦ Σουλτάνου, ἡ παραίτησις τοῦ ὁποίου ἐκ τῶν δικαιωμάτων τοῦ προκαταρκτικῶς μόνο συνωμολογεῖτο διὰ τῆς συνθήκης τοῦ Λονδίνου. Ἡ συνθήκη τοῦ Βουκουρεστίου, ἡ ὁποία ἦτο ὀριστική, δὲν περιελάμβανε συμβαλλομένας οὔτε τὰς ἐν λόγῳ Δυνάμεις οὔτε τὴν Οθωμανικὴν Αυτοκρατορίαν, καὶ συνεπῶς μόνο μὲ τὴν συνθήκην τῶν Ἀθηνῶν, κυροῦσαν τὰ προκαταρκτικῶς συνωμολογηθέντα ἐν

---

¹³¹⁹ Αντωνόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 75-76. - Σβολόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 98. - Για την αναγνώριση της Ένωσης από τους προξένους των Μεγάλων Δυνάμεων βλ. και εφ. *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα, 30 Νοεμβρίου 1913 και εφ. *Νέα Ἐρευνα*, Χανιά, 8 Δεκεμβρίου 1913.

¹³²⁰ Η συγκεκριμένη συμφωνία φέρει κανονικά το όνομα «Σύμβασις» και όχι «Συνθήκη», καθώς με τον όρο «Σύμβασις» γίνεται αναφορά στη Συνθήκη του Λονδίνου από την οποία και απορρέει. Βλ. σχετικά Αντωνόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 160.

¹³²¹ Δετοράκης, *ὁ.π.*, 456. - Αντωνόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 162, 163, 169.

Λονδίνω, ἐκλείπει κάθε ἴχνος Τουρκικῆς ἐπικυριαρχίας ἐπὶ τῆς νήσου, ἢ προσάρτησις τῆς ὁποίας ἐπομένως θὰ γείνη (sic) κυρουμένης καὶ τῆς συνθήκης ταύτης [...]

Αξίζει να σημειωθεί ότι η Ελλάδα θεωρώντας συντελεσμένη την προσάρτηση της νήσου στην Ελλάδα, δεν εξέδωσε διάταγμα προσαρτήσεως, απλά ανακοίνωσε το γεγονός στις Δυνάμεις αναμένοντας και τη διεθνή αναγνώριση¹³²².

Οι πρόξενοι των Μεγάλων Δυνάμεων αναγνώρισαν με καθυστέρηση την Ένωση¹³²³. Στα τέλη του ίδιου μήνα, ο Στέφανος Δραγούμης με προκήρυξή του προς τον Κρητικό λαό, γνωστοποίησε την άφιξη στα Χανιά του βασιλιά Κωνσταντίνου και του πρωθυπουργού Βενιζέλου για την επίσημη τελετή ανακήρυξης της Ένωσης, που πραγματοποιήθηκε την 1η Δεκεμβρίου του 1913. Την προκήρυξη διαδέχτηκαν λαϊκές εκδηλώσεις ενθουσιασμού. Στην επίσημη τελετή, παρουσία του βασιλιά Κωνσταντίνου και του Ελευθέριου Βενιζέλου, υψώθηκε η ελληνική σημαία στο φρούριο του Φιρκά, δικαιώνοντας με αυτόν τον τρόπο τους μακροχρόνιους ενωτικούς αγώνες των Κρητών¹³²⁴.

Η τουρκική εφημερίδα «Τασβίρι – Εφκιάρ», σε άρθρο της που φιλοξένησε η *Νέα Ημέρα της Τεργέστης*, αναφέρει, μεταξύ άλλων, για την Ένωση:

«[...] Ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἥττης μας κατὰ τὸν Βαλκανικὸν πόλεμον, ἐν ἀπὸ τὰ πικρότερα, τὰ μᾶλλον σπαράξαντα τὴν καρδίαν μας, εἶνε ὅτι τὴν νήσον Κρήτην [...] ἠναγκάσθημεν νὰ ἐγκαταλείψωμεν εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ἐκεῖνο ὅμως ἀκριβῶς, ὅπερ σπαράσσει τὴν καρδίαν μας περισσότερο εἶνε ὅτι ἡ ἐγκατάλειψις αὕτη δὲν ἐγένετο συνεπείᾳ πιέσεως ὑπὸ τῶν τριῶν ἢ τεσσάρων Κρατῶν, ἀλλὰ ὑπὸ μόνης τῆς Ἑλλάδος, ἐπωφελειθείσης τῶν ἐσωτερικῶν μας διενέξεων κατὰ τὴν στιγμὴν καθ' ἣν εὗρεν ἡμᾶς ἀπησχολημένους μὲ τὰ ἐσωτερικά μας καὶ περιπλεγμένους εἰς πόλεμον καὶ παράλαβεν εἰς χεῖρας τῆς τὴν ὠραίαν ταύτην νήσον [...]

Σύμφωνα με την παραπάνω άποψη, η ενσωμάτωση της Κρήτης στην Ελλάδα, ήταν, κατά την τουρκική πλευρά, το αποτέλεσμα της ήττας της στους

¹³²² Εφ. *Νέα Έρευνα*, Χανιά, 19 Νοεμβρίου 1913.

¹³²³ Εφ. *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα, 30 Νοεμβρίου 1913.- Εφ. *Νέα Έρευνα*, Χανιά, 8 Δεκεμβρίου 1913.

¹³²⁴ Βλ. και εφ. *Κήρυξ*, Χανιά, 28 Νοεμβρίου 1913. - εφ. *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα, 30 Νοεμβρίου 1913. - Εφ. *Πατρίς*, Αθήνα, 1 Δεκεμβρίου 1913.

¹³²⁵ Εφ. *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα, 9 Δεκεμβρίου 1913.

βαλκανικούς πολέμους σε συνδυασμό με τα δικά της εσωτερικά προβλήματα. Ωστόσο, δε θα μπορούσαμε να αγνοήσουμε το σημαντικό ρόλο των Κρητών πολιτικών, που με τις συνεχείς πιέσεις τους συνεχώς υπενθύμιζαν στις Μεγάλες Δυνάμεις την εκκρεμότητα του Κρητικού Ζητήματος και το έθεταν, κάθε φορά, σε νέα βάση. Η τεταμένη κατάσταση που επικρατούσε στο νησί είχε κάνει πια φανερό σε όλους ότι δεν υπήρχε άλλη λύση για το πολιτικό αδιέξοδο που επικρατούσε, από την προσάρτηση της νήσου στην Ελλάδα. Απλά, ήταν θέμα χρόνου, και εξαρτιόταν από τις χρονικές συγκυρίες. Η επίλυση του Κρητικού Ζητήματος βρισκόταν σε συνάρτηση και με το Μακεδονικό Ζήτημα. Πράγματι, με τους Βαλκανικούς Πολέμους και το διαμελισμό των εδαφών της Μακεδονίας επιτεύχθηκε η ενωτική λύση. Παράλληλα, δεν πρέπει να παραβλέπεται ότι μέσα από τις πολιτικές αντιπαραθέσεις γύρω από το ζήτημα της Ένωσης αναδείχθηκαν σημαντικοί πολιτικοί ηγέτες που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο διεκδικούσαν την Ένωση.

Συμπερασματικά, την περίοδο μετά τη μονομερή ανακήρυξη της Ένωσης (1908) μέχρι και το 1913, οι κρητικές κυβερνήσεις ανέλαβαν πιο ουσιαστικό ρόλο στο χειρισμό του Κρητικού Ζητήματος, απαλλαγμένες κι από την καθοριστική παρέμβαση του εκάστοτε Υπατου Αρμοστή και σε κάποιες περιπτώσεις ερχόμενες σε πλήρη αντίθεση με τις οδηγίες της κυβέρνησης των Αθηνών. Οι κρητικές κυβερνήσεις έμειναν σταθερές στο δόγμα της Ένωσης, η οποία θα υλοποιούνταν, εφόσον τηρούνταν η τάξη και η ασφάλεια του μουσουλμανικού πληθυσμού της νήσου. Η άφιξη του Βενιζέλου στην Αθήνα, το 1909, «άνοιξε», κατά το Νίκο Σβορώνο, «μία νέα περίοδο στην ελληνική ιστορία»¹³²⁶, αλλά και, όπως αποδείχτηκε, «και στην επίλυση του Κρητικού Ζητήματος». Η γνωστοποίηση της πρόθεσης των Δυνάμεων, το Σεπτέμβριο του 1911, να μην αναπληρώσουν τη θέση του Υπατου Αρμοστή που είχε μείνει κενή αποτελεί κομβικό σημείο στην προώθηση του Κρητικού Ζητήματος προς την ενωτική κατεύθυνση.

Ο ιταλοτουρκικός πόλεμος του 1911 σε συνδυασμό με την ύπαρξη σκιώδους υπηρεσιακής κυβέρνησης στην Κρήτη και τη στασιμότητα του αρμοστειακού καθεστώτος οδήγησε το Νοέμβριο του ίδιου έτους σε ένοπλες συγκεντρώσεις και στη συγκρότηση Επαναστατικής Συνέλευσης. Η τελευταία αποφάσισε την αποστολή αντιπροσώπων της, για να συμμετάσχουν στις εργασίες της ελληνικής Βουλής και συνάντησαν την αδιαπραγμάτευτη αντίδραση του Βενιζέλου. Οι κρητικές κυβερνήσεις διαμαρτυρήθηκαν έντονα για τη στάση της ελληνικής κυβέρνησης. Για πρώτη φορά και οι δύο πλευρές αντιπαρατέθηκαν τόσο έντονα με μία διαμετρικά αντίθετη πρόταση για την επίλυση του Κρητικού Ζητήματος. Ωστόσο, με την έναρξη των Βαλκανικών Πολέμων, οι Κρήτες βουλευτές παρακάθισαν στην ελληνική Βουλή. Το Δεκέμβριο του 1913 η Ένωση, παρουσία του Βενιζέλου και του νέου βασιλιά Κωνσταντίνου, έγινε και επίσημα γεγονός και αργότερα αναγνωρίστηκε από τις Δυνάμεις, δικαιώνοντας τους αγώνες των κρητικών κυβερνήσεων. Το αίτημα

---

¹³²⁶ Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα (Θεμέλιο) 1994, σ. 111.

για Ένωση έδωσε τη σκυτάλη στο αίτημα για εξευρωπαϊσμό και πρόοδο, που είχε ήδη γίνει έντονο στα χρόνια της Κρητικής Πολιτείας¹³²⁷.

*Η τελετή της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα (1 Δεκεμβρίου 1913).
Ανάμεσα στους επισήμους διακρίνονται ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο
βασιλιάς Κωνσταντίνος.*

[Πηγή: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»,
Φωτογραφικό Αρχείο].

---

¹³²⁷ Πρβλ. άρθρο Γιώργου Μαργαρίτη, «Κρητική Πολιτεία. Προβλήματα ιστορικής προσέγγισης», *ό.π.*, σ. 28.

Η κοινωνία της Κρήτης λίγο πριν από την Ένωση, 1908-1913

Σύμφωνα με την απογραφή του 1911, ο συνολικός πληθυσμός της νήσου μεταβλήθηκε από τις 303.543 στις 336.151, σημειώνοντας μία αύξηση της τάξης του 10,74%. Αντίθετα, ο αριθμός των μουσουλμάνων μειώθηκε κατά 16,84% φτάνοντας τις 27.852, λόγω της επικείμενης ένωσης της νήσου με την Ελλάδα, της πολιτικής ανασφάλειας και της μείωση της πολιτικής τους επιρροής. Μεγαλύτερη ποσοστιαία μείωση για παρόμοιους λόγους ακολούθησε και η μικρή ισραηλίτικη κοινότητα που συρρικνώθηκε στους 487 κατοίκους¹³²⁸. Συνοψίζοντας, οι απογραφές των ετών 1881, 1900 και 1911 επιβεβαιώνουν την αύξηση του χριστιανικού πληθυσμού και την αντίστοιχη μείωση του μουσουλμανικού στοιχείου, λόγω της πολιτικής αβεβαιότητας, και αποτυπώνονται παραστατικά στο παρακάτω γράφημα.

Γράφημα 1

[Πηγή: Νικόλαος Σταυράκης, *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης, μετά διαφόρων γεωγραφικών, ιστορικών, αρχαιολογικών, εκκλησιαστικών κ.λπ. ειδήσεων περί της νήσου*, Αθήνα 1890.- *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Παράρτημα του υπ' αριθ. 11 φύλλον Β'. Τεύχος της Επίσημου Εφημερίδος, Διάταγμα υπ' αριθ. 43 του Ύπατου Αρμοστή Γεωργίου, «Περί δημοσιεύσεως εν τη Επίσημω Εφημερίδι των αποτελεσμάτων της απογραφής της νήσου», Χαλέπα, 11 Μαρτίου 1904, σ. ιά.- Βασίλειον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, τεύχ. Β', αριθ. 41, Χανιά, 6 Οκτωβρίου 1911, «Απογραφή του πληθυσμού της νήσου της 4-5 Ιουνίου 1911, Πίναξ 1, «Ανακεφαλαιωτικός».]

Στην τελευταία απογραφή καταγράφεται μία αριθμητική υπεροχή των γυναικών στους χριστιανούς και στους ισραηλίτες (ιουδαίους), ενώ στους

¹³²⁸ Α.Δ., φάκ. 95 «Κρήτη – Γενική Διοίκηση. Εσωτερικά – απογραφή (1890-1913)», υποφάκ. 95.2, «Απογραφή Πληθυσμού Κρήτης (4-5 Ιουνίου 1911)».

μουσουλμάνους υπερέχουν αριθμητικά οι άνδρες. Αναλυτικά, στα παρακάτω γραφήματα αποτυπώνεται η αναλογία ανδρών - γυναικών, στις δύο κυρίαρχες θρησκευτικές ομάδες, τους χριστιανούς και μουσουλμάνους, λίγο πριν από την Ένωση, και ο συνολικός αριθμός τους.

Γράφημα 2

Γράφημα 3

Γράφημα 4

[Πηγή: Βασίλειον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, τεύχ. Β', αριθ. 41, Χανιά, 6 Οκτωβρίου 1911, «Απογραφή του πληθυσμού της νήσου της 4-5 Ιουνίου 1911, Πίνακες 1-4.]

Β'. ΑΠΟΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΤΗΣ 4-5 ΙΟΥΝΙΟΥ 1911

1ος ΠΙΝΑΞ ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΤΙΚΟΣ

Τών αποτελεσμάτων τής ένεαγγελίας τής Απογραφής τού πληθυσμού τής Κρήτης κατ' Έπαρχίας και Νομούς

Table with columns for districts (Α', Β', Γ'), municipalities (Νομός), and population counts. Includes sub-headers for 'Αριθμός των εν έαύτῃ περιφερείᾳ διαμοροσῶν ομογενῶν' and 'Αριθμός τῶν ἐξ ἐκείτης περιφερείας προσημιῶν ἀπόντων προσώπων'.

Ἐγκρίνεται ἡ δημοσίευσίς τοῦ παρόντος Ἐν Χανίοις τῆ 12 Σεπτεμβρίου 1911 Ὁ ἐπι τῶν Ἐσωτερικῶν Ἐπίτροπος Μ. Ρ. ΚΟΥΝΔΟΥΡΟΣ

Ἐν Χανίοις τῆ 31 Αὐγούστου 1911 Ὁ Διευθυντής τοῦ Γραφείου τῆς Απογραφῆς Γ. Ε. ΠΑΛΟΥΔΑΚΗΣ

Πίνακας 1 τῆς Απογραφῆς τῆς Κρήτης το 1911

[Πηγή: Γ.Α.Κ. - Ιστορικό Αρχεῖο Κρήτης, Βασιλεῖον τῆς Ἑλλάδος, Παράρτημα τῆς Εφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως ἐν Κρήτῃ, τεύχ. Β', αριθ. 41, Χανιά, 6 Οκτωβρίου 1911, «Απογραφή τοῦ πληθυσμοῦ τῆς νήσου τῆς 4-5 Ιουνίου 1911, Πίναξ 1, «Ανακεφαλαιωτικὸς.»]

Πέρα από την εμφανή αριθμητική αύξηση του χριστιανικού στοιχείου, στην απογραφή του 1911, αξίζει να επισημανθεί μία παράμετρος που το αφορά: στον 3ο πίνακα της απογραφής καταγράφεται μείωση του πληθυσμού των χριστιανών αρρένων στον τότε Νομό Σφακίων κατά 578 κατοίκους (Πίνακας 4 της Απογραφής). Αυτό οφείλεται πιθανότατα στη μετανάστευση αρκετών κατοίκων της περιοχής αυτής στο Εξωτερικό.

306		ΕΠΗΜΕΡΙ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ													307				
ΠΙΝΑΞ 4 ^{οι}		Συγκριτικός της 'Απογραφής του πληθυσμού της													Κρήτης του 1911 προς την του έτους 1900 κατ' 'Επαρχίας				
Επαρχία	'Απογραφή της 417 Ιουνίου 1911						'Απογραφή της 416 Ιου-						έτος 1900	Αύξηση από της 'Απογραφής του 1900		Ελάττωση από της 'Απογραφής του			
	Άρρ.	Θήλ.	Συνολ.	Άρρ.	Θήλ.	Συνολ.	Άρρ.	Θήλ.	Συνολ.	Άρρ.	Θήλ.	Συνολ.		έτος 1900	έτος 1911	έτος 1900	έτος 1911		
Κρήτης	Άρρ.	Θήλ.	Συνολ.	Άρρ.	Θήλ.	Συνολ.	Άρρ.	Θήλ.	Συνολ.	Άρρ.	Θήλ.	Συνολ.	Άρρ.	Θήλ.	Συνολ.	Άρρ.	Θήλ.	Συνολ.	
1	Καθημερινή	18537	17927	36464	4270	4231	8501	191	224	415	4387	10731	14640	25371	2030	2606	4636	11636	
2	Κισαμώνας	11199	11837	23036	1	—	—	—	—	—	—	23067	14664	14988	21135	—	—	—	36
3	Σφακίων	4386	4117	8503	3	3	6	—	—	—	—	8803	4020	3884	2962	73	—	—	78
4	Λασιθίων	9775	10679	20454	13	12	25	—	—	—	—	19689	9658	9856	19515	31	14	45	—
5	Ρεθυμνίων	2449	2595	5044	1	—	—	—	—	—	—	5043	2534	2760	3294	—	—	—	—
6	Τριπόλεως	11763	10211	21974	4483	4889	9372	87	33	60	93679	8632	7449	16074	6638	6130	12476	—	
7	Μεσσηνίων	12735	14435	28170	332	254	607	1	—	—	—	27933	19774	49001	14376	921	18	294	—
8	Ναυπλίου	7901	8282	16183	1118	1118	2236	—	—	—	—	16994	4598	4051	8551	640	85	719	—
9	Καποδιστριας	6829	8327	15156	18	1	19	—	—	—	—	12973	5634	5318	10979	50	1	51	—
10	Παργασίων	2936	2850	5786	—	—	—	—	—	—	—	5786	3282	2591	5896	15	—	—	—
11	Μαλεβίου	7591	7238	14829	93	63	156	1	—	—	—	15488	9236	10229	11462	106	71	177	—
12	Μεγαροπόλεως	16150	16783	32933	38	—	—	—	—	—	—	11278	9384	10672	18734	143	131	274	—
13	Αιθίου	5552	5439	10991	—	—	—	—	—	—	—	4991	5043	10034	5068	—	—	—	—
14	Ελάφης	3685	3785	7470	10	—	—	—	—	—	—	7480	3332	3849	7181	32	—	—	—
15	Σπείας	8571	8808	17379	257	307	664	—	—	—	—	18043	7594	7452	14946	309	233	542	—
16	Ιερωνίων	6448	5365	11813	362	340	702	—	—	—	—	10812	3991	3888	7879	254	291	645	—
17	Ρεθύμνης	9732	9679	19411	2437	2387	4824	1	2	3	24211	8846	8313	17159	2237	2295	6332	—	
18	Μεσοποταμίας	8785	8849	17634	18	1	19	—	—	—	—	17661	8700	8906	17306	34	1	35	—
19	Άρφαρων	3895	4234	8129	64	44	108	—	—	—	—	8537	3844	3994	7802	87	17	104	—
20	Άρδικίων	5409	5799	11208	17	6	23	—	—	—	—	11231	5022	5166	10178	29	12	41	—
Σύνολον	158331	162779	321110	14618	13284	27902	281	266	487	328153	138000	132713	269919	17456	19840	33496	—	—	

Πίνακας 4 της Απογραφής της Κρήτης το 1911

[Πηγή: Γ.Α.Κ. – Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, Βασιλείον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, τεύχ. Β', αριθ. 41, Χανιά, 6 Οκτωβρίου 1911, «Απογραφή του πληθυσμού της νήσου της 4-5 Ιουνίου 1911, Πίναξ 4, Συγκριτικός της Απογραφής του πληθυσμού της Κρήτης του 1911 προς την του έτους 1900 κατ' επαρχίας».]

Αναφορικά με τις σχέσεις των χριστιανών και των μουσουλμάνων, αξίζει να υπογραμμιστεί ότι στις δημοτικές εκλογές του 1906 συνεργάστηκαν οι μουσουλμάνοι με το βενιζελικό κόμμα, γεγονός που τους επέτρεψε να εκλέξουν στα Χανιά δέκα δημοτικούς συμβούλους. Με την ψήφιση, όμως, του νέου Συντάγματος του 1907, οι εκλογές αποκτούν φυλετικό και εθνικό χαρακτήρα. Κατά τον Γιάννη Κοκκινάκη, «οι Κρήτες πολιτικοί, φιλελεύθεροι και συντηρητικοί, βλέπουν με ικανοποίηση τον περιορισμό της πολιτικοοικονομικής σημασίας του μουσουλμανικού στοιχείου.»¹³²⁹.

¹³²⁹ Κοκκινάκης, «Αγροτική πίστη, κοινωνική ένταση και εξωτερική μετανάστευση στη Δυτική Κρήτη στις αρχές του 20^{ου} αιώνα», *Κρητική Εστία* 9 (2002), σ. 129.

Το 1909, οι χριστιανοί του Ρεθύμνου αποφάσισαν την κήρυξη μποϋκοτάζ εναντίον των οθωμανικών καταστημάτων¹³³⁰. Οι μουσουλμάνοι διαμαρτυρήθηκαν στους προξένους του Μεγάλων Δυνάμεων για τη στάση των χριστιανών, που τους ανάγκαζε σε μετανάστευση, προκειμένου, κατά τους ίδιους, να καταλάβουν οι τελευταίοι την περιουσία τους. Παρόμοια επεισόδια πραγματοποιήθηκαν το 1911, όταν υποχρεώθηκαν ο μουσουλμάνος δήμαρχος και οι μουσουλμάνοι δημοτικοί σύμβουλοι να συμπληρώσουν στο απογραφικό δελτίο την κρητική αντί της οθωμανικής υπηκοότητας¹³³¹. Η μείωση της δυναμικής του μουσουλμανικού στοιχείου αντικατοπτρίζεται στις δημοτικές εκλογές του 1911, όταν υπήρξε κίνδυνος να επικρατήσουν οι μουσουλμάνοι στις μεγαλύτερες πόλεις της Κρήτης. Το κλίμα έντασης συσπείρωσε τους χριστιανούς υποψήφιους σε μία προσπάθειά τους να εμποδίσουν την επικράτηση των μουσουλμάνων¹³³². Μάλιστα, σε αυτές τις εκλογές οι δύο χριστιανικές παρατάξεις συνεργάστηκαν, προκειμένου να μην εκλεγούν μουσουλμάνοι αντιπρόσωποι ή τουλάχιστον να περιοριστεί ο αριθμός τους¹³³³.

Όσον αφορά στην οικονομία της Κρήτης, μολονότι δεν έχουμε στοιχεία από την απογραφή του 1911, εξακολουθούσε να στηρίζεται στη γεωργία. Την περίοδο 1901-1912 το εμπορικό ισοζύγιο της Κρήτης ήταν ελλειμματικό. Τα κυριότερα εισαγόμενα προϊόντα στο νησί ήταν το αλεύρι, η σιτοκριθή, η ζάχαρη, το ρύζι, τα όσπρια, ο καφές, το βούτυρο, τα νήματα και τα υφάσματα, τα κατεργασμένα δέρματα και το πετρέλαιο. Από την άλλη, την περίοδο 1901-1912, τα σημαντικότερα εξαγώγιμα προϊόντα της Κρήτης ήταν, κατά φθίνουσα σειρά σπουδαιότητας, το ελαιόλαδο, τα χαρούπια, οι σταφίδες, το κρασί και τα εσπεριδοειδή¹³³⁴.

Παράλληλα, η ανερχόμενη αστική τάξη των χριστιανών εμπόρων, βιοτεχνών και ανώτερων κρατικών υπαλλήλων που υιοθετούσε τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα αποδοκίμαζε καθετί ανατολίτικο που συνδεόταν με τη μουσουλμανική μειονότητα και οτιδήποτε «μπορούσε να αμαυρώσει την ηθική της υπόσταση και την πολιτισμική της παράδοση»¹³³⁵. Από την άλλη, στο Ηράκλειο τουλάχιστον, οι εύποροι μουσουλμάνοι δεν έφτασαν σε τέτοιου μεγέθους μιμητισμό, ασχολούνταν με τις βιοτεχνικές, εμπορικές και αγροτικές

---

¹³³⁰ Εφ. *Νέα Έρευνα*, Χανιά, 11 Αυγούστου 1909.

¹³³¹ Κοκκινάκης, *ό.π.*, σ. 128-129.

¹³³² Πρβλ. Κοκκινάκη, *ό.π.*, σ. 126-128: κατά τον Γιάννη Κοκκινάκη, ο Βενιζέλος, μετά το 1908, δε θεωρούσε ότι η χρήση της γλώσσας αποτελούσε και χαρακτηριστικό στοιχείο εθνικότητας. Επομένως, οι μουσουλμάνοι της Κρήτης, μολονότι μιλούσαν ελληνικά, δεν είχαν ελληνική συνείδηση, αλλά τουρκική. Η πολιτική αυτή πάντως δεν είναι άσχετη με τη μείωση της σπουδαιότητας της μειονότητας για την πολιτική και οικονομική ζωή της Κρήτης, γεγονός που δικαιολογεί αυτήν τη μεταστροφή

¹³³³ Πρβλ. εφ. *Νέα Εφημερίς*, Ηράκλειο, 21 Απριλίου 1911 (όπου γίνεται αναφορά στον ενωμένο χριστιανικό συνδυασμό «Δάφνης - Ελιάς».

¹³³⁴ Μάνος Περάκης, «Το εξωτερικό εμπόριο της Κρήτης κατά την περίοδο της Αυτονομίας (1898-1912)», στο *Η τελευταία φάση του Κρητικού ζητήματος*, *ό.π.*, σ. 280-287.

¹³³⁵ Στεφανία Αρχοντάκη, *ό.π.*, σ. 385 και 389.

δραστηριότητες και διέθεταν ιδιόκτητες γεωργικές εκτάσεις και αστικά ακίνητα¹³³⁶.

Η Κρητική Πολιτεία θεώρησε την παιδεία απαραίτητη προϋπόθεση για την άνοδο του βιοτικού επιπέδου των πολιτών της και την πρόοδο της κοινωνίας. Στο πλαίσιο αυτό προσπάθησε να οργανώσει ισότιμα την εκπαίδευση των ετερόθρησκων. Ωστόσο, δεν μπόρεσε να απαλλαγεί από τον ταξικό προσανατολισμό της, που οφειλόταν στις κοινωνικές ανισότητες της εποχής. Οι Κρήτες επιθυμούσαν, μετά την ένωσή τους με την Ελλάδα, να μην υστερούν αναφορικά με την παιδεία τους, συγκριτικά με τους άλλους Έλληνες, ούτε να χάσουν την κρητική τους ταυτότητα και ιδιαιτερότητα. Επομένως, «η Ένωση στο πλαίσιο της παιδείας σήμαινε για τους Κρητικούς μία «οργανική λειτουργικότητα» και όχι αφομοίωση¹³³⁷.

Κατά την τελευταία περίοδο της Κρητικής Πολιτείας, οι πόλεις μεταμορφώθηκαν ριζικά και ο ρόλος τους ενισχύθηκε, καθώς, εκτός από κέντρα του διοικητικού μηχανισμού, έγιναν και οικονομικά κέντρα. Ως εκ τούτου, ήταν απαραίτητο να γίνουν πιο λειτουργικές και να αποκτήσουν καλύτερη συγκοινωνία. Επίσης, ήταν αναγκαία η καλυτέρευση της ποιότητας της ζωής των κατοίκων τους. Η βελτίωση της εικόνας των πόλεων είχε και συμβολικό χαρακτήρα που σηματοδοτούσε τη ρήξη με το παρελθόν. Η εφαρμογή στα δημόσια έργα ευρωπαϊκών επιλογών και της κλασικής αρχιτεκτονικής κρινόταν αναγκαία, καθώς οι πρώτες απομάκρυναν από το οθωμανικό παρελθόν και η δεύτερη σφυρηλατούσε την εθνική ταυτότητα¹³³⁸.

---

¹³³⁶ Πρβλ. Περάκης, *ό.π.*- Κοκκινάκης, *ό.π.*- Αρχοντάκη, *ό.π.*, σ.377-379.

¹³³⁷ Αντώνης Χουρδάκης, *Η παιδεία στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913)*, Αθήνα (εκδόσεις Gutenberg) 2011, και ιδιαίτερα σ. 266.

¹³³⁸ Εμμανουήλ Γ. Χαλκιαδάκης, «Τα δημόσια έργα της Κρητικής Πολιτείας, 1898-1913: Ηράκλειο», *ό.π.*.

Η Ημιαυτόνομη Εκκλησία Κρήτης στο πλαίσιο του ενωτικού αιτήματος, 1908-1913

Η ανακήρυξη της Βουλγαρίας σε βασίλειο και η προσάρτηση της Βοσνίας - Ερζεγοβίνης από την Αυστροουγγαρία, σε συνδυασμό με το κίνημα των Νεότουρκων, οδήγησαν στο λαοψήφισμα του 1908 και στην μονομερή ανακήρυξη της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα. Ο αρμοστής Ζαΐμης, που απουσίαζε από την Κρήτη, ειδοποιήθηκε να μην επανέλθει, και μέχρι την επίσημη ανακήρυξη της Ένωσης το 1913, το νησί κυβερνιόταν στο όνομα του βασιλιά των Ελλήνων. Το ψήφισμα των χριστιανών Κρητών, όμως, δε συνιστούσε *de jure* αναγνώριση της Ένωσης, καθώς αποτελούσε μία μονομερή κίνηση, χωρίς να έχει προηγηθεί συμφωνία με τις εμπλεκόμενες χώρες¹³³⁹.

Μέσα σε αυτό το κλίμα, ο επίσκοπος Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου Διονύσιος συμμετείχε δυναμικά στις ενωτικές προσπάθειες, καθώς υπέγραψε το ψήφισμα, μετά το συλλαλητήριο της 24^{ης} Σεπτεμβρίου του 1908, και ήταν μέλος της επιτροπής επίδοσης του ψηφίσματος¹³⁴⁰. Παράλληλα, η Εκκλησία συμμετείχε στην τελετή της επίσημης ανακήρυξης της Ένωσης στο Βουλευτήριο. Χαρακτηριστικά και αντιπροσωπευτικά του κλίματος της στιγμής είναι τα όσα μας παραθέτει στα Άπαντά του ο ακαδημαϊκός Σπύρος Μελάς: «[...] Το ιερατείο, παράταξη που θυμίζει κάποιες βυζαντινές εικόνες των Αγίων Τεσσαράκοντα, έχει πιάσει θέση στα δεξιά του προεδρείου, κι αριστερά στέκονται οι καπεταναίοι, συγκεντρωμένοι, σοβαροί και υπέροχοι. Την ώρα που τόσο λαμπρά πλαισιωμένος ο επίσκοπος Κυδωνιών [ενν. Κυδωνίας], που θα χοροστατήσει, ετοιμάζει πάνω στην ολόλευκη τράπεζα το Ευαγγέλιο, το σταυρό, τη δέσμη του βασιλικού για τον αγιασμό, στο πλαγινό από τη μεγάλη αίθουσα δωμάτιο οι βουλευτές υπογράφουν το ψήφισμα που θα εκδόσει σε λίγο η Συνέλευση.[...] Όταν βάλαν όλοι την υπογραφή τους [...] τελείωσε ο αγιασμός [...]. Ο πρόεδρος της κρητικής κυβέρνησης Γεώργιος Παπαμαστοράκης κήρυξε την ένωσή της Κρήτης με την Ελλάδα. «[...] Ακολουθεί απερίγραπτο πανδαιμόνιο. Χειροκροτήματα, ζητωκραυγές ατελείωτες [...] λαϊκοί ασπάζονται ιερωμένους [...] όλοι φρενιασμένοι, έξαλλοι, γίνονται πέλαγος φουρτουνιασμένο [...]»¹³⁴¹.

¹³³⁹ Βλ. και Αντ. Σ. Βασιλάκη, «Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος, ό.π., σ. 266.

¹³⁴⁰ Στέλλα Αλυγιζάκη, *Η Επαναστατική Προκήρυξη της 22^{ας} Σεπτεμβρίου 1908*, Αθήνα 1982, σ. 84.

¹³⁴¹ Σπύρος Μελάς, *Η επανάσταση του 1909*, Αθήνα (έκδοση εφ. Το Βήμα) 2009, σ. 128.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Η ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΑΡΙΘ. ΠΡΩΤ. 4
ΔΙΕΚΚ. 4

† *Εὐλαβέσονται Ἱερεῖς οἱ ἐφημερεύοντες ἐν ταῖς πόλεσι καὶ κόμαις τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Κρήτης, χάρις εἴη Ὑμῖν καὶ εἰρήνη παρὰ Θεοῦ.*

Εὐαγγελιζόμενοι ὑμῖν καὶ δι' ὑμῶν παντὶ τῷ λαῷ τὸ μέγα καὶ εὐλογημένον ἔργον τὸ κατ' αὐτάς συντελεσθὲν, ἦτοι τὴν ὑπὸ Κυβερνήσεως καὶ λαοῦ ἀνακλήρου τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς ἡμετέρας πατρίδος καὶ τὴν Ἐνωσιν αὐτῆς μετὰ τῆς Μητρὸς Ἑλλάδος ἐντελλόμεθα πᾶσιν, ὅπως τούτων ἐπιτηθεὶς ἐν ταῖς ἱεραῖς τελεταῖς τοῦ Βασιλικοῦ Οἴκου τῆς Μητρὸς Ἑλλάδος. Ἡ δὲ μνημόνευσις γίνεται οὕτω :

Α'. Ἐν μὲν τοῖς Εἰρημικοῖς : « Ὑπὲρ τοῦ Θεοσεβεστάτου καὶ φιλοχρίστου Βασιλέως ἡμῶν Γεωργίου τοῦ Πρώτου, τῆς εὐσεβεστάτης Βασιλίσσης ἡμῶν Ὁλγας, τοῦ εὐσεβεστάτου Διαδόχου αὐτῶν Κωνσταντίνου, τῆς εὐσεβεστάτης συζύγου αὐτοῦ Σοφίας καὶ τῶν τέκνων αὐτῶν ».

Β'. Ἐν δὲ τῇ Ἐκτενεῖ : « Ἐπι δεόμεθα ὑπὲρ τοῦ Θεοσεβεστάτου καὶ φιλοχρίστου Βασιλέως ἡμῶν Γεωργίου τοῦ Πρώτου, τῆς εὐσεβεστάτης Βασιλίσσης ἡμῶν Ὁλγας, τοῦ εὐσεβεστάτου Διαδόχου αὐτῶν Κωνσταντίνου, τῆς εὐσεβεστάτης συζύγου αὐτοῦ Σοφίας καὶ τῶν τέκνων αὐτῶν ».

Γ'. Ἐν δὲ τῇ Μεγάλῃ Εἰσόδῳ : « Τοῦ Θεοσεβεστάτου καὶ φιλοχρίστου Βασιλέως ἡμῶν Γεωργίου τοῦ Πρώτου, τῆς εὐσεβεστάτης Βασιλίσσης ἡμῶν Ὁλγας, τοῦ εὐσεβεστάτου Διαδόχου αὐτῶν Κωνσταντίνου, τῆς εὐσεβεστάτης συζύγου αὐτοῦ Σοφίας καὶ τῶν τέκνων αὐτῶν, καὶ πάντων ἡμῶν μνησθεῖη Κύριος ὁ Θεὸς ἐν τῇ Βασιλείᾳ αὐτοῦ, πάντοτε νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων ».

Καὶ Δ. Μετὰ τὸν Τρισάγιον Ὑμνον δεόν ἵνα ψάλληται ἡ γνωστὴ ἐκάστῳ ὑμῶν Βασιλικὴ φήμη, ἣτις ἔχει οὕτω: «Πολυχρόνιον ποιῆσαι
» Κύριος ὁ Θεὸς τὸν Θεοσεβέστατον καὶ φιλόχριστον Βασιλέα ἡμῶν
» Γεώργιον τὸν Πρῶτον, σὺν τῇ εὐσεβεστάτῃ Βασιλίσση ἡμῶν Ὁλγα,
» σὺν τῷ εὐσεβεστάτῳ Διαδόχῳ αὐτῶν Κωνσταντίνῳ καὶ τῇ εὐσεβεστάτῃ
» συζύγῳ αὐτοῦ Σοφίᾳ. Κύριε φύλαττε αὐτοὺς εἰς πολλὰ ἔτη! εἰς πολλὰ
» ἔτη! εἰς πολλὰ ἔτη!» Καὶ ταῦτα μὲν πρὸς ἐκτέλεσιν. Ἡ δὲ τοῦ Θεοῦ
χάρις καὶ τὸ ἄπειρον ἔλεος εἴη μεθ' ὑμῶν.

Ἐν Ἡρακλείῳ τῇ 26 Σεπτεμβρίου 1908

† Ὁ πρὸς Θεὸν εὐχέτης ὑμῶν

Εὐμένιος

Εγκύκλιος του Μητροπολίτη Κρήτης με αφορμὴ της μονομερῆ ανακήρυξη της Ἐνώσεως του 1908

[Πηγή: Ιστορικό Αρχεῖο Ιεράς Αρχιεπισκοπῆς Κρήτης, Ενότητα «Αλληλογραφία (εισερχόμενα – εξερχόμενα ἔγγραφα)», φάκελος 18, αρ. εγγρ. ΑΛ.5225, Μητροπολίτης Κρήτης Εὐμένιος πρὸς τοὺς ἱερεῖς – εφημερίους της Μητροπόλεως Κρήτης, 26 Σεπτεμβρίου 1908.]

Στο πλαίσιο της νέας διαμορφωθείσας πολιτικῆς κατάστασης, ο μητροπολίτης Εὐμένιος με εγκύκλιό του πρὸς τοὺς ἱερεῖς της Ιεράς Μητροπόλεως Κρήτης¹³⁴² αναφέρεται στην ανακήρυξη της Ἐνώσεως του 1908 και δίνει εντολή στους ἱερεῖς στο εἶξῃ να μνημονεύουν στις ἱερές τελετές το βασιλικὸ οἶκο της Ελλάδας. Με τον τρόπο αὐτὸ επιθυμοῦσε να δείξει και εκκλησιαστικά ὅτι ἡ πολιτικὴ ἔνωση ἦταν για της Εκκλησία της νήσου

¹³⁴² Ιστορικό Αρχεῖο Ιεράς Αρχιεπισκοπῆς Κρήτης, ἐνότητα Αλληλογραφία, φάκ. 18, Ηράκλειο, 28 Σεπτεμβρίου 1908, αρ. εγγρ. ΑΛ.5225.- Πρβλ. Chalkiadakis, *The Political Status of the Cretan State, 1908-1913: Autonomy under dispute*, ὁ.π., σ. 48

γεγονός, καθώς θα μνημονευόταν στις επίσημες τελετές ως ανώτατη πολιτική αρχή, η βασιλική οικογένεια της Ελλάδας και όχι ο Ύπατος Αρμοστής της Κρητικής Πολιτείας. Η εγκύκλιος του μητροπολίτη φέρει το ελληνικό βασιλικό εθνόσημο και την ένδειξη «Βασίλειον της Ελλάδος», υποδεικνύοντας την αλλαγή -έστω και μονομερή- του πολιτικού καθεστώτος της νήσου.

Το 1909 αποχώρησαν τα στρατεύματα των Μεγάλων Δυνάμεων. Το επόμενο έτος η Κρητική Βουλή μετονομάστηκε σε Παράρτημα της Ελληνικής, ενώ δημιουργήθηκε θέμα με τους μουσουλμάνους βουλευτές, καθώς αρνήθηκαν να ορκιστούν στο όνομα του βασιλιά των Ελλήνων. Παράλληλα, ύστερα από το κίνημα στο Γουδί και αφού προηγήθηκαν πολιτικές ζυμώσεις, ο Βενιζέλος μετακινήθηκε από τη θέση του προέδρου της κρητικής κυβέρνησης στη θέση του πρωθυπουργού της Ελλάδας, γεγονός που προκάλεσε την αντίδραση της Τουρκίας. Την περίοδο μέχρι την 12η Οκτωβρίου του 1912, οπότε τοποθετήθηκε ο Στέφανος Δραγούμης στη θέση του Γενικού Διοικητή της Κρήτης, άλλαζε συχνά η σύνθεση των μελών της Εκτελεστικής Επιτροπής και αργότερα της Επαναστατικής Διοικούσας Επιτροπής.

Η νίκη της Ελλάδας στους βαλκανικούς πολέμους οδήγησε στην τελική λύση του Κρητικού Ζητήματος. Το Φεβρουάριο του 1913 ο μητροπολίτης Ευμένιος απέστειλε εγκύκλιο σε εφημερίους, δημάρχους, επιτρόπους και προκρίτους των χωριών της Μητρόπολης Κρήτης, με την οποία τους καλούσε να συστήσουν σε όλους τους χριστιανούς κατοίκους να τηρούν με ευλάβεια την τάξη και να αποφεύγουν κάθε προστριβή με τους Κρήτες μουσουλμάνους (Τούρκους), καθώς :

«[...] ἐκ τῆς ἡμετέρας σώφρονος διαγωγῆς καὶ τῆς ἀμέμπτου εὐταξίας ἐξαρτᾶται κατὰ τὰς κρισίμους ταύτας στιγμὰς ὄχι μόνον τῆς πατρίδος ἡμῶν ἢ ἀποκατάστασις, ἀλλὰ καὶ ἡ λύσις τοῦ μεγάλου καὶ δυσχεροῦς προβλήματος τῶν κατακτηθεισῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ νήσων. Πᾶν οἰονδήποτε κίνημα κατὰ τῆς τάξεως ἔσται καταστρεπτικὸν καὶ ὀλέθριον δι' ὀλόκληρον τὸν Ἑλληνισμόν [...].»

Ο μητροπολίτης, απηχώντας, ίσως, και οδηγίες της ελληνικής κυβέρνησης, χαρακτηρίζει τη διαφύλαξη της τάξης ως «*τη μόνη ἀγκυρα της εθνικής σωτηρίας*», την οποία και επιζητούσε με κάθε τρόπο¹³⁴³.

---

¹³⁴³ Ιστορικό Αρχείο Ι.Α.Κ., ενότητα «*Αλληλογραφία*», φάκ.26 (1913), αρ. εγγρ. ΑΛ.6709, Εγκύκλιος του μητροπολίτη Ευμενίου προς εφημερίους, δημάρχους, ενοριακές και κοινοτικές επιτροπές και προκρίτους χωριών Ιεράς Μητρόπολης Κρήτης, Ηράκλειο, 10 Φεβρουαρίου 1913.

98 αρίθμ. της Εμάδος
 Δε 90. Μητροπολις Κρήτης

ΕΦΗΜΕΡΙΟΥ ΔΗΜΑΡΧΟΥ
 ΕΝΟΡΙΑΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΚΑΙ
 ΚΟΙΝΟΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ
 ΧΩΡΙΟΥΣ ΤΟΥ ΧΩΡΙΟΥ

Αριθ. 49
 " 45

Συνολικαί εισηγήσεις και αιτήσεις προς πάντας τας
 καλόκτους τῶν ἡμετέρων χωρίων καὶ τῶν περιχώρων
 ἢ αὐτῶν μετ' ἡγεθείας τῆς καθ' ἑκάστην καὶ εἰσπρατικῆς
 ἀποφαινοῦν πάντας τῶν βούρμιων προσδραβῆναι
 πάντας ἀδελφίας καὶ ἑθνικῆς τῆς περιουσίας αὐ-
 τῶν διότι διατρέχοντες κίνδυνον ὅσον ἀδυνατεῖτε
 νὰ φαντασθῆτε. Ἐν τῆς ἡμετέρας σφραγίδος διαγω-
 γῆς καὶ τῆς ἀμέλειαν ἐπιβλέψαι ἐξαρτάται κατὰ τὰς
 περιστάσεις τὰς αὐτῶν οὐκ ἔστι μόνον τῆς παροῦσης
 ἡμῶν ἢ αὐτοαὐτῶν ἀλλὰ καὶ ἡμῶν τοῦ μαζα-
 χου καὶ δυσχεροῦς προβλήματος τῶν καλοκτεθειῶν
 ἑλληνικῶν χωρίων καὶ γίνονται πάντες οἰκονομικῶς κατὰ
 τὰς τῆς λαζεύς ἔσται καλοκτεθειῶν καὶ οὐκ
 ἄριστος δι' ὅλην τὴν ἑλληνικὴν. Αὐτῶν ἐξυμνήσει
 τοῖς πάντας ἐν τῶν χυρῶν αἵμα τῶν ἀδελφῶν ἡ-
 μῶν καὶ παρακαλῶν τὰ ἀγωνισμοὶ ἐπὶ τῆς διαφάνει τῶν
 τῆς ἡμετέρας τῆς λαζεύς ἡμῶν εἶναι ἡ μόνον ἀγνοῦνται
 τῆς ἑθελῶν ἡμῶν σὺν τῆς. Ἡ δὲ τοῦ Θεοῦ χάρις
 εἴη μετὰ πάντων ἡμῶν.

Ἐν Ἡρακλείῳ τῆς 10 Φεβρουαρίου 1913
 Ὁ ἀπὸ Θεοῦ ἐπιτελής πάντων
 + Κρήτης Ἐφημέριος

Προσχέδιο Εγκυκλίου του Μητροπολίτη Κρήτης προς εφημερίους, δημάρχους, ενοριακές και κοινοτικές επιτροπές και προκρίτους των χωριών της Μητροπόλεως Κρήτης

[Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κρήτης, Ενότητα «Αλληλογραφία (εισερχόμενα – εξερχόμενα έγγραφα)», φάκελος 26, αρ. εγγρ. ΑΛ.6709, Ηράκλειο, 10 Φεβρουαρίου 1913.]

Με τη συνθήκη του Λονδίνου του 1913 και με χωριστή ελληνοτουρκική συνθήκη, ο σουλτάνος παραιτήθηκε από όλα τα δικαιώματά του στην Κρήτη¹³⁴⁴. Η επίσημη τελετή της Ένωσης έγινε στα Χανιά την 1^η Δεκεμβρίου του 1913. Από αυτήν δε θα μπορούσε να λείπει η επίσημη Εκκλησία. Ο βασιλιάς Κωνσταντίνος μαζί με τον πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο μετέβησαν στο μητροπολιτικό ναό των Χανίων, προκειμένου να παραστούν στη Δοξολογία, ενόψει του γεγονότος. Στην είσοδο του ναού υποδέχτηκε και προσφώνησε το βασιλιά ο επίσκοπος Κυδωνίας¹³⁴⁵. Ο επίσκοπος Αγαθάγγελος υποδέχτηκε τον βασιλιά Κωνσταντίνο με τα ακόλουθα λόγια:

«Μεγαλειότατε Βασιλεῦ,

Ἡ Κρήτη, ἥτις ὑπὲρ πᾶσαν Ἑλληνικὴν γῆν ποταμοὺς ἔχουσα αἰμάτων ὑπὲρ τῆς Ἐλευθερίας αὐτῆς, καὶ ἐναγωνίως περιέμενε τὴν ἡμέραν ταύτην δονεῖται σήμερον ἀπὸ χαρᾶν, ὑποδεχόμενη πανηγυρικῶς ἐν τῇ Πρωτευούσῃ αὐτῆς Σέ, τὸν Μεγαλουργὸν Στρατηλάτην, τὸν Τροπαιοφόρον Μαχητὴν, τὸν Δαφνοστεφῆ Βασιλέα τῆς.

Μεγαλειότατε,

Ἡ ζωογόνος αὔρα τῆς Ἐλευθερίας ἥτις ἐδρόσισε τῶν Πανελλήνων τὴν ψυχὴν διὰ τῶν πολεμικῶν κατορθωμάτων Σοῦ τε καὶ τοῦ γενναίου στρατοῦ Σου, κραταιουμένη καὶ ἀναρριπιζομένη σήμερον διὰ τῆς παρουσίας Σου ἐν μέσῳ Λαοῦ τὰ πάντα ὑπὲρ αὐτῆς θυσίασαντος ἀναζωογονεῖ καὶ τὰς καρδίας ἡμῶν καθ' ἣν στιγμὴν βλέπομεν ἐνσαρκούμενα τὰ ὄνειρα τῶν ὁποίων τὴν πραγματοποίησιν μετὰ πίστεως καὶ πεποιθήσεως ἐπὶ τοσοῦτους αἰῶνας ἀνεμένομεν.

Αἱ μακάριαι ψυχαὶ τῶν ἡμιθέων ἠρώων, πατέρων καὶ ἀδελφῶν ἡμῶν, οἵτινες ἠγωνίσθησαν καὶ ἐπόθησαν νὰ ἴδωσι τὴν ἡμέραν ταύτην, ἀλλὰ φεῦ! δὲν ἤξιώθησαν ἐπὶ κεφαλῆς ἔχουσα τὴν μακαρίαν ψυχὴν τοῦ ἀλήστου μνήμης αἰοδίμου πατρός Σου, εὐλογοῦσι Σὲ σήμερον πατόντα ὡς Βασιλέα τὸ ἱερὸν ἔδαφος τὸ συνέχον τὰ ἅγια αὐτῶν λείψανα.

Ἡμεῖς δὲ εὐτυχεῖς καὶ ὑπερήφανοι, διότι τοιοῦτου ἐτύχομεν Βασιλέως, αἰσθανόμεθα ὑπὲρ ποτὲ καὶ ἄλλοτε τὴν ὑποχρέωσιν, θαυμάζοντες τοῦ ἠρωϊσμοῦ Σου τὸ μεγαλεῖον, νὰ ἐκφράσωμεν τὴν ἄπειρον εὐγνωμοσύνην μας διὰ τοὺς ἐνδόξους ὑπὲρ Πατρίδος ἀγῶνάς Σου, καὶ ὡς πιστοὶ ὑπήκοοι νὰ διαδηλώσωμεν πρὸς τὴν Ὑμ. Μεγαλειότητα τὴν ἀναλλοίωτον πίστιν καὶ ἀφοσίωσιν ἡμῶν πρὸς τὸν ἔνδοξον Θρόνον Σου.

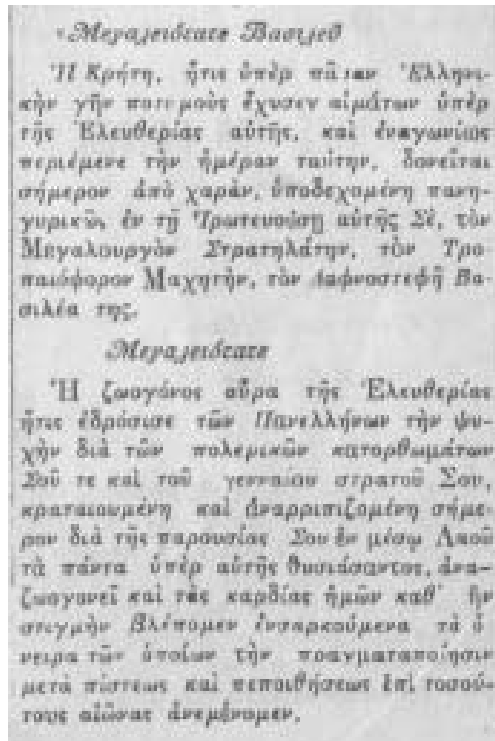
¹³⁴⁴ Στ. Αντωνόπουλος, *Αἱ Συνθήκαι Λονδίνου, Βουκουρεστίου καὶ Αθηνῶν*, Αθήνα 1917, σ. 1-3. - Θεοχάρης Δετοράκης, *Ἱστορία τῆς Κρήτης*, Ηράκλειο ²1990, σ. 456.

¹³⁴⁵ Εφ. *Νέα Ἐρευνα*, Χανιά, 3 Δεκεμβρίου 1913.

Καλῶς ἤλθατε Βασιλεῦ!

Κύριος δὲ ὁ Θεός, ὁ καλέσας Σε ἐν δικαιοσύνῃ καὶ δὸς Σε εἰς διαθήκην γένους κρατήτω τῆς χειρός Σου καὶ ἐνισχύσαι Σε «Εξάγειν, κατὰ τὸν Προφήτην, ἐκ δεσμῶν δεδεμένους καὶ ἐξ οἴκον φυλακῆς καθημένους ἐν σκότει».

Κατόπιν, ὁ βασιλιάς, αφοῦ ασπάστηκε τὸ εὐαγγέλιο, εἰσήλθε στο ναὸ για τὴ δοξολογία¹³⁴⁶.

Ἡ ἀρχὴ τοῦ λόγου τοῦ επισκόπου Κυδωνίας Αγαθαγγέλου πρὸς τὸ βασιλιά Κωνσταντῖνο, κατὰ τὴν υποδοχὴν τοῦ στο ναὸ των Εἰσοδίων τῆς Θεοτόκου, στα Χανιά

[Πηγὴ: Εφ. Κήρυξ, Χανιά, 7 Δεκεμβρίου 1913.]

Ὁ ἐπίσκοπος Κυδωνίας, ὑποδεχόμενος τὸ βασιλιά Κωνσταντῖνο σὴν ἄλλοτε πρωτεύουσα τῆς Κρητικῆς Πολιτείας, τὰ Χανιά, καλωσόρισε με ἐπαινετικά λόγια τὸν «στρατηλάτη» βασιλιά, ἀναφέρθηκε σὸ «ὄνειρο τῆς Ἐνωσεως», που πραγματοποιήθηκε με τὸν ἐρχομὸ του, σὸς χιλιάδες αγωνιστῆς που δὲν ἐζήσαν, για να δουν τὴν ἡμέρα αὐτή, σὸ δολοφονηθέντα βασιλιά

¹³⁴⁶ Εφ. Κήρυξ, Χανιά, 7 Δεκεμβρίου 1913.

Γεώργιο, ενώ εκφράζει την ευγνωμοσύνη, το θαυμασμό, την πίστη και την αφοσίωση των Κρητών προς τον Κωνσταντίνο και επικαλείται μία ρήση του προφήτη Ησαΐα, σύμφωνα με την οποία ο Κωνσταντίνος είναι εκείνος που τους έλυσε από τα δεσμά και τους απελευθέρωσε από τη φυλακή, υποννοώντας την πολύχρονη οθωμανική κατάκτηση.

Μετά τη δοξολογία, ο βασιλιάς Κωνσταντίνος μαζί με τον Βενιζέλο, τους πρίγκιπες και τους άλλους επισήμους κατευθύνθηκαν στο φρούριο του Φιρκά. Η Εκκλησία της Κρήτης στο πλαίσιο της μετάβασης από την εθναρχική στην εθνική συνείδηση υποστήριξε το ενωτικό αίτημα, αλλά και γενικότερα τους εθνικούς αγώνες. Χαρακτηριστικός είναι ο «Παρακλητικός Κανόνας υπέρ των εν πολέμω αγωνιζομένων αδελφών» που εκδόθηκε ενόψει του Βαλκανικού Πολέμου¹³⁴⁷. Η εφημερίδα *Νέα Ημέρα της Τεργέστης* περιγράφει την επίσημη τελετή της Ένωσης, και, εκτός από το πολιτικό, το θρησκευτικό τμήμα της:

«[...] Τῆς πομπῆς προηγεῖτο ὁ Σταυρός. Εἰς τὰς ἕνδεκα ὁ Βασιλεὺς ἀνῆλθεν ἐπὶ τῆς ἐξέδρας τοῦ Φιρκά. Ὁ ἐπίσκοπος ἐτέλεσεν ἀγίασμόν. Ὁ χορὸς ἔψαλλε: «Ὁ ὑψωθεὶς ἐν τῷ σταυρῷ ἔκουσίως». Ακολουθῶς ὁ ἐπίσκοπος ἐρράνισε τὸν Βασιλέα καὶ καθηγίασε τὴν σημαίαν, ἐνῶ οἱ χοροὶ ἔψαλλον: Τῇ ὑπερμάχῳ ἐγείρονται τρόπαια(χαῖρε, δι' ἧς ἐχθροὶ καταπίπτουσι». Ακολούθησε ἡ ἔπαρση τῆς σημαίας που παρέδωσαν στο βασιλιά Κωνσταντίνο οἱ γέροι αγωνιστὲς Χατζημιχάλης Γιάνναρης καὶ ὁ Αναγνώστης Μάντακας. «[...] ὁ καπετὰν Μάντακας ἀνέσυρε τὸ σχοινίον καὶ ἡ κυανόλευκος ἐκυματίσεν ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ κοντοῦ. Ἡ ὥρα ἦτο ἀκριβῶς 11 καὶ 10'. Οἱ χοροὶ ἔψαλλον: «Ἀνδρῶν ἠρώων, προμάχων πατρίδος τῶν, πεσόντων εὐσεβῶς, αἰωνία ἡ μνήμη».

Τα παραπάνω γεγονότα σηματοδότησαν την επίσημη τελετή της Ένωσης¹³⁴⁸. Η τελευταία αποτέλεσε την αίσια έκβαση ενός πολύχρονου αγώνα, στον οποίο συμμετείχαν λαός και κλήρος¹³⁴⁹.

¹³⁴⁷ «Παρακλητικός Κανὼν εἰς τὴν Ὑπεραγίαν Θεοτόκον ἐν ὥρᾳ πολέμου», *Ποιμὴν* 95 (Οκτώβριος 1912), σ. 761-768.

¹³⁴⁸ Εφ. *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα, 3 Δεκεμβρίου 1913.- Πάντως θεωρεῖται ὅτι οἱ δύο γέροι οπλαρχηγοὶ (Γιάνναρης, Μάντακας) ὕψωσαν τὴν ἐλληνικὴν σημαίαν σε μία συμβολικὴ κίνηση ἀναγνώρισης τῶν αγῶνων τῶν Κρητῶν.

¹³⁴⁹ Καὶ μετὰ τὴν τελετὴν τῆς Ἑνώσεως, ἡ συμμετοχὴ τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ στὶς ἐκδηλώσεις που ἀκολούθησαν ἦταν ἐκδηλῆ. Χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ ὅσα δημοσιεύει ἡ εφημερίδα *Νέα Ἐρευνα* λίγο μετὰ τὴν τελετὴν τῆς Ἑνώσεως. Πρβλ. εφ. *Νέα Ἐρευνα*, Χανιά, 4 Δεκεμβρίου 1913: «Πάνδημον ἀληθῶς ἐτελέσθη χθὲς τὸ προαγγελθὲν μνημόσυνον ὑπὲρ τῶν πεσόντων κατὰ τοὺς διαφόρους ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγῶνας ἐν Κρήτῃ καὶ ἀλλαχοῦ τοῦ Ἑλληνικοῦ. Τοῦ μνημοσύνου προηγῆθη λειτουργία, ἥτις ἐψάλη χοροστατοῦντος τοῦ Θεοφ. Ἐπισκόπου κ. Ἀγαθαγγέλου. Παρέστησαν ὁ πρωθυπουργὸς κ. Βενιζέλος, ὁ Γενικὸς Διοικητὴς καὶ ὄλοι αἱ ἀρχαί. [...]».

Αντί Επιλόγου

Σε αυτήν τη μελέτη εξετάστηκε συνολικά η πορεία του Κρητικού Ζητήματος κατά την περίοδο 1898-1913. Ταυτόχρονα, δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στο ρόλο όσων διετέλεσαν μέλη των κρητικών κυβερνήσεων. Το Κρητικό Ζήτημα, που δημιουργήθηκε από την επιθυμία των χριστιανών Κρητών για ένωση της νήσου με την Ελλάδα, αντικατοπτρίζεται στις συνεχείς επαναστάσεις του 19ου αιώνα. Παράλληλα, συνδέεται άρρηκτα με το ευρύτερο Ανατολικό Ζήτημα, αλλά και τα συγκρουόμενα συμφέροντα και τον ανταγωνισμό των Μεγάλων Δυνάμεων, καθώς και τη γεωστρατηγική θέση της Κρήτης. Οι Ευρωπαϊκές Δυνάμεις άλλοτε ενίσχυναν παρασκηνακά και άλλοτε αποδοκίμαζαν ανοιχτά τις ενωτικές επιδιώξεις των Κρητών, ανάλογα με τα συμφέροντά τους. Οι Κρητικοί, αρχικά, κάτω από την πίεση των γεγονότων, δέχτηκαν τη λύση της Αυτονομίας μόνο ως μεταβατικό στάδιο για την Ένωση.

Η πολιτική ζωή της Κρητικής Πολιτείας και το ενωτικό αίτημα συνδέεται άρρηκτα με την κοινωνία της, τον πληθυσμό της και τις κοινωνικές και οικονομικές δομές της. Οι δύο κυρίαρχοι πληθυσμοί, με βάση το θρήσκευμα, οι χριστιανοί και οι μουσουλμάνοι, οδηγήθηκαν σε αντιστροφή ρόλων, καθώς η χριστιανική πλειοψηφία βρισκόταν πια σε θέση πολιτικής ισχύος σε ένα νέο κράτος, με Αρμοστή το γιο του βασιλιά των Ελλήνων. Παράλληλα, με βάση την τελευταία απογραφή του 19ου αιώνα, και τις απογραφές του 1900 και 1911, ο χριστιανικός πληθυσμός αυξήθηκε δυναμικά, ενώ ο μουσουλμανικός μειώθηκε δραματικά, λόγω του νέου πολιτικού καθεστώτος και της πολιτικής ανασφάλειας που δημιουργούσε στο μουσουλμανικό στοιχείο, που είχε συνηθίσει σε ένα διαφορετικό πολιτικό ρόλο. Με την περαιτέρω μείωση του μουσουλμανικής μειονότητας, λόγω της αυξανόμενης μετανάστευσης των μουσουλμάνων, μειώθηκε και η πολιτικοοικονομική της δύναμη, γεγονός που αντικατοπτρίζεται στις δημοτικές εκλογές του 1911, όταν οι χριστιανικές παρατάξεις συνέπραξαν, για να αποκλείσουν τους μουσουλμάνους.

Επιπρόσθετα, στις αρχές του 20ού αιώνα, η πλειοψηφία του πληθυσμού είναι αγράμματοι με τάση προς μείωση, ενώ μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων καταγράφεται αναλογικά μεγάλος αριθμός αγραμμάτων στο μουσουλμανικό στοιχείο και κυρίως στις γυναίκες, αποτέλεσμα που συνάδει με τα έθιμα και τις αντιλήψεις της εποχής.

Η οικονομία στηριζόταν στη γεωργία και στη κτηνοτροφία και δευτερευόντως στη βιοτεχνία και στις επιχειρήσεις. Οι καλλιέργειες περιορίζονταν στις ελιές και στα αμπέλια. Το εμπορικό ισοζύγιο ήταν ελλειμματικό όλη σχεδόν την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας. Η χριστιανική αστική τάξη, σε αντίθεση με τη μουσουλμανική, ήταν απόμακρη από τα λαϊκά στρώματα και επιδίωξε να μιμηθεί τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα στην προσπάθειά της να λησμονήσει οτιδήποτε της θύμιζε το οθωμανικό της παρελθόν. Παράλληλα, η Κρητική Πολιτεία θεώρησε την παιδεία απαραίτητη προϋπόθεση για την πρόοδο της κοινωνίας. Στο πλαίσιο αυτό, προσπάθησε να

οργανώσει ισότιμα την εκπαίδευση των ετεροθρήσκων. Οι Κρητική Πολιτεία επιδίωξε την άνοδο του μορφωτικού επιπέδου των κατοίκων της, καθώς η Ένωση είχε παράλληλο στόχο τη διατήρηση της ατομικότητας των κατοίκων της Κρήτης και όχι την πολιτική και κοινωνική αφομοίωση. Οι πόλεις μεταμορφώθηκαν ριζικά, έγιναν πιο λειτουργικές και απέκτησαν καλύτερη συγκοινωνία. Η βελτίωση της εικόνας των πόλεων είχε και συμβολικό χαρακτήρα που σηματοδοτούσε τη ρήξη με το παρελθόν και την πολιτική αλλαγή.

Στο πλαίσιο αυτό, η ορθόδοξη Εκκλησία της Κρήτης συμμετείχε άμεσα στις πολιτικές εξελίξεις και στο ενωτικό αίτημα. Καταρχάς, η ίδια η εκλογή του Μητροπολίτη Κρήτης συσχετίστηκε με την πολιτική κατάσταση της νήσου και θεωρήθηκε πολιτικά άκαιρη, καθώς θα αναγνώριζε έμμεσα δικαιώματα της Πύλης στην Κρήτη. Τελικά, αφού ξεπεράστηκε αυτός ο πολιτικός – εκκλησιαστικός σκόπελος, λόγω της ανάγκης να ψηφιστεί Καταστατικός Νόμος που προϋπόθετε την εκλογή Μητροπολίτη, ανέκυψε νέο ζήτημα με την εμπλοκή των ιεραρχών της νήσου στο Κρητικό Ζήτημα. Ο μητροπολίτης Ευμένιος υποστήριξε ανοιχτά την πολιτική πρακτική του αρμοστή Γεωργίου, κατηγορώντας τον Βενιζέλο για πολιτικό τυχοδιωκτισμό, ειδικά με την Επανάσταση του Θερίσου, και ο τελευταίος τον κατηγορήσε για κομματάρχη του Πρίγκιπα και τυμβωρύχο. Από την άλλη, οι πλειοψηφία των επισκόπων τάχθηκε στο πλευρό του Βενιζέλου με πρωταγωνιστές τους επισκόπους Ρεθύμνης Διονύσιο και Πέτρας Τίτο. Παράλληλα, αρκετοί κληρικοί συμμετείχαν άμεσα ή έμμεσα στην Επανάσταση, υποστηρίζοντας τον Βενιζέλο, γνωρίζοντας την άμεση αντίδραση του μητροπολίτη Ευμενίου.

Το εκκλησιαστικό καθεστώς της ημιαυτόνομης Εκκλησίας Κρήτης κατοχυρώθηκε τόσο από τη Σύμβαση του 1900, όσο και από την ψήφιση του Καταστατικού Χάρτη, που παράλληλα πρέσβευε τη συνταγματικά κατοχυρωμένη ανεξιθρησκεία. Επιπλέον, κατά τη μονομερή ανακήρυξη της Ένωσης του 1908, η Εκκλησία της Κρήτης, με σημαντικότερο εκπρόσωπό της τον επίσκοπο Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου Διονύσιο, συμμετείχε στις ενωτικές εκδηλώσεις και ο ίδιος υπέγραψε το ενωτικό ψήφισμα, ενώ ο Μητροπολίτης Κρήτης, με εγκύκλιό του προς τους ιερείς, τους ζήτησε να μνημονεύουν στις ιερές τελετές το βασιλικό οίκο της Ελλάδας και όχι τον Αρμοστή. Με τον τρόπο αυτό, αναγνώριζε εκκλησιαστικά την πολιτική ένωση του 1908. Λίγους μήνες πριν από την Ένωση, με νέα εγκύκλιο ζήτησε από το ποιμνίο του να διαφυλάξει την τάξη, προκειμένου να πραγματοποιηθεί η «εθνική αποκατάσταση». Η Εκκλησία ήταν παρούσα και στην επίσημη τελετή της Ένωσης, στα Χανιά, μέσω της θρησκευτικής τελετής, αλλά και της ιστορικής ομιλίας του Επισκόπου Κυδωνίας Αγαθαγγέλου.

Αναφορικά με το καθεστώς της «Αυτονομίας», συμπεραίνεται ότι η χρήση του όρου γίνεται συμβατικά, καθώς ουσιαστικά δεν γίνεται λόγος για πλήρη αυτονομία, από τη στιγμή που τον αρχηγό του αυτόνομου κράτους επέλεξαν οι Μεγάλες Δυνάμεις- μόνο μετά το 1908 ο Βασιλιάς των Ελλήνων επιλέγει τον Αρμοστή, τον οποίο, όμως, εγκρίνουν οι Δυνάμεις. Η επικυριαρχία

του Σουλτάνου στην Κρήτη ήταν τυπική, εντούτοις η Πύλη δεν έπαυε σε κάθε ευκαιρία να διατρανώνει και να προσπαθεί, αποτυχημένα, να επεκτείνει τα δικαιώματά της επί της νήσου. Τόσο ο αρμοστής πρίγκιπας Γεώργιος όσο και ο Ελ. Βενιζέλος, ο Γ. Στρέιτ, κι ο Εμμ. Τσουδερός παραδέχονται γραπτά ότι το πολιτικό καθεστώς της Κρήτης απείχε πολύ από την έννοια της Αυτονομίας Αυτό απορρέει κι από την ίδια τη λειτουργία της Πολιτείας και τα Συντάγματά της και την περιοδολόγηση της Ιστορίας της εποχής. Η περιοδολόγηση της Κρητικής Πολιτείας επικεντρώνεται στα βασικά χαρακτηριστικά και τις ριζικές αλλαγές της κάθε περιόδου που επηρεάζουν το πολιτικό καθεστώς της νήσου (αρμοστεία Γεωργίου, Ζαΐμη, μονομερής Ένωση του 1908 και μεταβατική περίοδο 1912-1913). Δεδομένου ότι κάθε μία από αυτές τις περιόδους διαφέρει σημαντικά από την άλλη όσον αφορά στο πολιτικό καθεστώς της Κρήτης και τον τρόπο λειτουργία της κυβέρνησης, συμπεραίνεται ότι η ολόκληρη εποχή της Κρητικής Πολιτείας (1898-1913) δεν μπορεί να χαρακτηριστεί «αυτόνομη», καθώς σε μία τέτοια περίπτωση δεν λαμβάνονται υπόψη τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κάθε περιόδου.

Στην πολιτική σκηνή της Κρητικής Πολιτείας κυριαρχούσαν ο Ελευθέριος Βενιζέλος και ο πρίγκιπας Γεώργιος (ο δεύτερος μέχρι το 1906). Από ό,τι φαίνεται και οι δύο επιθυμούσαν την Ένωση, είχαν όμως διαφορετική πολιτική πρακτική ως προς την επίτευξη του ενωτικού στόχου. Αυτή η διαφορετική πολιτική αντίληψη οδήγησε σε αντιπαράθεση ανάμεσα στον Βενιζέλο και τον Γεώργιο. Σε αυτήν τη μελέτη δίνονται νέα στοιχεία για τη διαμάχη Βενιζέλου - πρίγκιπα και τις διπλωματικές κινήσεις των Δυνάμεων. Από τις δύο παρατάξεις, τη «συντηρητική» και τη «φιλελεύθερη», την πλειοψηφία είχε η «συντηρητική» υπό τον Αντώνιο Μιχελιδάκη. Ο τελευταίος μαζί με τον Μανούσο Κούνδουρο, τον Χαράλαμπο Παυλογεώργη, τον Κωνσταντίνο Φούμη, τον Ιωάννη Σφακιανάκη, τον Γεώργιο Παπαμαστοράκη και δεκάδες πολιτικούς αγωνίστηκαν για το ενωτικό αίτημα και η προσπάθειά τους αυτή επισκιάστηκε κάτω από το βάρος της πολιτικής προσωπικότητας του Ελευθερίου Βενιζέλου και του αρμοστή Γεωργίου. Στη μεταξύ τους διαμάχη σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε και ο γραμματέας του Αρμοστή, Αλέξανδρος Παπαδιαμαντόπουλος, χωρίς αυτό να μειώνει την προσωπική ευθύνη των επιλογών του πρίγκιπα.

Η Επανάσταση του Θερίσου, μολονότι πρέσβευε την Ένωση, στην πραγματικότητα στρεφόταν κατά της αυταρχικής πολιτικής του Γεωργίου και αποσκοπούσε σε εσωτερικές μεταρρυθμίσεις που θα οδηγούσαν στην απομάκρυνσή του. Στην πραγματικότητα επρόκειτο για «κίνημα» που εξελίχθηκε σε «επανάσταση», περιβεβλημένο με τον ιδεολογικό μανδύα του ενωτικού αιτήματος. Η άφιξη του Ζαΐμη στη θέση του Γεωργίου οδήγησε σε εσωτερικές προοδευτικές αλλαγές. Ωστόσο η μονομερής ανακήρυξη της Ένωσης, το 1908, από τους Κρητικούς και η απομάκρυνση του Ζαΐμη, σε συνδυασμό με την αποχώρηση των διεθνών στρατευμάτων, έφερε την Κρήτη ένα βήμα πιο κοντά στην ενωτική λύση. Η μετακίνηση του Βενιζέλου στην Αθήνα επέτρεψε στη συντηρητική παράταξη να κυριαρχήσει στο νησί και

οδήγησε σε σύγκρουση με την πολιτική του, καθώς ως πρωθυπουργός της Ελλάδας δεν δέχθηκε τους Κρήτες βουλευτές, προκειμένου να μην έρθει σε άκαιρη ρήξη με την Τουρκία.

Παράλληλα, η μουσουλμανική μειονότητα είχε ταχθεί κατά της Ένωσης και επιδίωκε να κρατήσει ισορροπίες με τις δύο χριστιανικές παρατάξεις, προκειμένου να εξασφαλίσει την πολιτική της επιβίωση. Από την άλλη, αρκετοί μουσουλμάνοι είχαν ταχθεί στο πλευρό των επαναστατών του Θερίσου, καθώς η κινητοποίηση στρεφόταν κατά της πολιτικής του Γεωργίου και όχι, επειδή συμμαρτίζονταν το αίτημα των επαναστατών για Ένωση. Άλλωστε, οι μουσουλμάνοι ως επί τω πλείστον πολιτεύονταν με γνώμονα την εξυπηρέτηση των συμφερόντων της μειονότητας. Τα τελευταία χρόνια της Αυτονομίας απουσιάζουν από την ενεργό ανάμιξη στην πολιτική ζωή, αφενός, γιατί αντιτίθενται στην Ένωση και αφετέρου, γιατί λόγω της μείωσης του μουσουλμανικού πληθυσμού και της σύμπραξης των χριστιανικών παρατάξεων, είχε μειωθεί η πολιτική τους επιρροή. Ο Βενιζέλος γνώριζε πως η προστασία τους θα αποτελούσε το κλειδί που θα οδηγούσε σε νέες παραχωρήσεις από μέρους των Δυνάμεων. Η στάση του αυτή σε συνδυασμό με το γεγονός ότι από τη θέση της πολιτικής αγωγής είχε συμβάλει στο να καταδικαστούν, άδικα, όπως αποδείχτηκε στη συνέχεια, δύο χριστιανοί για τη δολοφονία ενός μουσουλμάνου, υποδαύλιζε τις κατηγορίες των πολιτικών του αντιπάλων για συνεργασία με το μουσουλμανικό στοιχείο. Η άνοδος του εθνικισμού σε συνδυασμό με τις προσπάθειες των χριστιανών Κρητών να εκβιάσουν την ελληνική κυβέρνηση να αναγνωρίσει την Ένωση δεν επέτρεψε, στη συνέχεια, την πολιτική συνεργασία των δύο χριστιανικών παρατάξεων με τους μουσουλμάνους.

Την περίοδο μετά τη μονομερή ανακήρυξη της Ένωσης μέχρι και το 1913, οι κρητικές κυβερνήσεις ανέλαβαν πιο ουσιαστικό ρόλο στο χειρισμό του Κρητικού Ζητήματος. Απαλλαγμένες κι από την καθοριστική παρέμβαση του Ύπατου Αρμοστή, ήλθαν, σε κάποιες περιπτώσεις, σε ανοιχτή σύγκρουση με την ελληνική κυβέρνηση.

Στο παράρτημα με τον πλήρη αναλυτικό κατάλογο των κρητικών κυβερνήσεων ξεχωρίζονται και αριθμούνται οι τελευταίες, με βάση την αλλαγή στη σύνθεσή τους. Σχετικά με το ρυθμό ανανέωσης των κυβερνήσεων πρόκειται για 52 άτομα που εναλλάχτηκαν σε κυβερνητικό επίπεδο μέσα σε 14 χρόνια. Τέλος, η συμμετοχή κάποιων ήταν σταθερή σε αρκετές κυβερνήσεις (Πρβλ. Παραρτήματα με μέλη κυβερνήσεων).

Εξετάζοντας το πορτρέτο των συμμετεχόντων στις κρητικές κυβερνήσεις, καταλήγουμε στα ακόλουθα συμπεράσματα αναφορικά με την κοινωνική τους προέλευση, το μορφωτικό τους επίπεδο, την επαγγελματική τους κατάσταση και την ιδεολογική τους τοποθέτηση. Ως προς το πρώτο, αρκετοί προέρχονταν από σημαντικές οικογένειες αγωνιστών που αναδείχθηκαν κατά τις Κρητικές Επανάστασεις του 19ου αιώνα ή συμμετείχαν σε κάποιες από αυτές τις κινητοποιήσεις. Επίσης, κάποιοι υπήρξαν γόνοι πολιτικών οικογενειών, άλλοι είχαν αναδειχθεί από την εποχή της ύπαρξης των

κομμάτων των Καραβανάδων και των Ξυπόλητων, κάποιιοι ανήκαν σε πλούσιες αστικές οικογένειες, ενώ αρκετοί ξεχώρισαν περισσότερο από τη δράση τους στην περίοδο της Κρητικής Πολιτείας. Ενδεχομένως κάποιιοι πολιτικοί να εντάσσονται σε περισσότερες από μία από τις προαναφερθείσες κατηγορίες.

Ως προς τα επαγγέλματα των μελών των κρητικών κυβερνήσεων, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η συντριπτική πλειοψηφία τους ήταν δικηγόροι ή είχαν διατελέσει δικαστές (Πρβλ. Παράρτημα, β. Στατιστικοί πίνακες - γραφήματα, πίνακας αρ. 1 και γράφημα αρ. 4.). Ακολουθούσαν αριθμητικά οι γιατροί, οι έμποροι ή κτηματίες, οι εκπαιδευτικοί και ένας στρατιωτικός (:). Το γεγονός ότι οι περισσότεροι από όσους συμμετείχαν στις κρητικές κυβερνήσεις ήταν δικηγόροι ή υπήρξαν δικαστές, φαίνεται εύλογο, αφού το επάγγελμα του δικηγόρου και οι νομικές του γνώσεις συνάδουν με την άσκηση κυβερνητικής εξουσίας, καθώς το νομικό υπόβαθρο διευκολύνει στην άσκηση των κυβερνητικών καθηκόντων.

Από τα παραπάνω απορρέουν και συμπεράσματα αναφορικά με το μορφωτικό επίπεδό τους, αφού οι περισσότεροι είχαν σπουδάσει νομικά - με εξαίρεση τους δικολάβους, όσους δηλαδή ασκούσαν το επάγγελμα του δικηγόρου χωρίς προηγούμενη πανεπιστημιακή εκπαίδευση - άλλοι ιατρική και άλλοι υπήρξαν επιφανείς φιλόλογοι, όπως οι Μιχελιδάκης και Βορεάδης. Ακόμα και όσοι δεν είχαν αξιόλογες σπουδές αποτελούσαν επιφανή μέλη της κρητικής κοινωνίας με κοινωνική αναγνώριση και καταξίωση.

Ιδεολογικά οι περισσότεροι πρόσκεινταν στη συντηρητική παράταξη [Πρβλ. Παράρτημα, Β. Στατιστικοί πίνακες - γραφήματα, πίνακας αρ. 1] κι αυτό εξηγείται κυρίως από το ότι πολλοί από αυτούς είχαν διοριστεί επί αρμοστικής Γεωργίου, τον οποίο και υποστήριζαν πολιτικά. Παράλληλα, δεν πρέπει να παραβλέπουμε το γεγονός ότι η συντηρητική παράταξη υπό τον Μιχελιδάκη είχε κερδίσει σε όλες σχεδόν τις εκλογικές αναμετρήσεις την αντίστοιχη φιλελεύθερη. Ως προς την εκλογική δύναμη της φιλελεύθερης παράταξης, χαρακτηριστική είναι η έκθεση του Βρετανού πρόξενου Howard για τον Βενιζέλο και το κόμμα του, το 1904, σύμφωνα με την οποία στο κεντρικό και ανατολικό τμήμα του νησιού έδινε την εντύπωση ότι ήταν ανύπαρκτο¹³⁵⁰. Τα περισσότερα μέλη της κυβέρνησης προέρχονταν από τη Δυτική Κρήτη [Πρβλ. Παράρτημα, β. Στατιστικοί πίνακες - γραφήματα, πίνακας αρ. 1 και γραφήματα αρ. 2 και 3], και αυτό μπορεί να εξηγηθεί από τους παρακάτω λόγους: καταρχάς, τα Χανιά ήταν πρωτεύουσα της Κρητικής Πολιτείας, επίκεντρο των πολιτικών εξελίξεων εκείνης της περιόδου και τόπος κατοικίας των προξένων των Μεγάλων Δυνάμεων. Ως εκ τούτου, εκεί πολιτεύονταν πολλές σημαντικές πολιτικές προσωπικότητες της νήσου. Παράλληλα, η συντηρητική παράταξη που πλειοψηφούσε, είχε να ανταγωνιστεί τη φιλελεύθερη που διέθετε ισχυρή πολιτική παρουσία στα

---

¹³⁵⁰ F.O. 78/5349, γενικός πρόξενος Howard προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Χανιά, 23 Αυγούστου 1904.

Χανιά, την οποία και έπρεπε να εξουδετερώσει. Σε γενικές γραμμές, όσες φορές συμμετείχαν στελέχη της φιλελεύθερης παράταξης στην κυβέρνηση, τα περισσότερα προέρχονταν πολιτικά από τα Χανιά, γεγονός εύλογο, καθώς εκεί οι φιλελεύθεροι διέθεταν ισχυρά πολιτικά ερείσματα και η Δυτική Κρήτη αποτελούσε τόπο καταγωγής και ταυτόχρονα εκλογική περιφέρεια των αρχηγών αυτής της παράταξης, αντίθετα με την Ανατολική Κρήτη, όπου κυριαρχούσε το κόμμα του Μιχελιδάκη από το Ηράκλειο.

Μελετώντας την πολιτική ζωή της περιόδου δε θα μπορούσαμε σε καμία περίπτωση να υποστηρίξουμε ότι η επίλυση του Κρητικού Ζητήματος ήταν το αποτέλεσμα των αποκλειστικών ενεργειών ενός ή δύο συγκεκριμένων προσώπων. Η επίσημη ιστοριογραφία έχει υπερτονίσει τον ούτως ή άλλως σημαντικό ρόλο του Βενιζέλου και του Γεωργίου - και λιγότερο του Ζαΐμη - επισκιάζοντας το έργο εξίσου σημαντικών προσωπικοτήτων που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην υπόθεση της Ένωσης. Αυτή η αντιμετώπιση δεν είναι άσχετη με το γεγονός ότι ο Βενιζέλος και ο Γεώργιος εκπροσωπούν τις δύο αντίπαλες ιδεολογικές παρατάξεις που συγκρούστηκαν τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα και οδήγησαν σε εσωτερικές εντάσεις και διαμάχες. Η κάθε παράταξη ήταν ευνόητο να προσπαθεί να υπερτονίσει το ρόλο της και να επισκιάσει ή να αποδομήσει τη συμβολή της αντίπαλης πολιτικής ιδεολογίας.

Ουσιαστικά, στην περίπτωση των Γεωργίου - Βενιζέλου έχουμε τη σύγκρουση ανάμεσα σε δύο μοντέλα εξουσίας, του «παραδοσιακού τύπου» και του «χαρισματικού τύπου», όπως κατηγοριοποιεί τις δύο από τις τρεις κύριες μορφές εξουσίας ο Max Weber¹³⁵¹. Η παραδοσιακή εξουσία ασκείται από τον εκάστοτε φορέα της στο όνομα της καταξιωμένης από την παράδοση κατοχής της και στηρίζεται στην αυθεντία του «αιώνιου χθες», στηρίζεται δηλαδή «στην επίκληση της καταξίωσης που επιβάλλει η παράδοση». Στη συγκεκριμένη περίπτωση μετράει περισσότερο το αξίωμα και όχι το πρόσωπο. Εκπρόσωπος αυτής της εξουσίας είναι ο πρίγκιπας Γεώργιος, ο οποίος ήταν ιδιαίτερα λαοφιλής στο νησί. Ως προς τον τελευταίο, πρέπει να επισημανθεί ότι ο ίδιος ήταν μία ισχυρή προσωπικότητα, παρά τις φήμες που τον εμφάνιζαν επιρρεπή στους συμβούλους του, ιδιαίτερα στον Παπαδιαμαντόπουλο.

Από την άλλη υπάρχει και η «χαρισματική εξουσία», η εξουσία δηλαδή που ασκείται με την παρέμβαση της ηγετικής φυσιογνωμίας και της ξεχωριστής ικανότητας ενός ηγέτη που έχει τη δύναμη να επιβάλλεται, να συγκροτείται και

---

¹³⁵¹ Η τρίτη μορφή εξουσίας είναι η «νόμιμη - ορθολογική» και στηρίζεται στην υπακοή στη νομιμότητα. Πρβλ. Max Weber, *Κοινωνιολογία του Κράτους* (= *Staatssoziologie. Soziologie der rationalen Staatsanstaalt und der modernen politischen Parteien und Parlamente*), εισαγωγή – μετάφραση Μιχ. Γ. Κυπραίος, Αθήνα (Κένταυρος) 1996, 47-49. - Του ίδιου, *Wirtschaft und Gesellschaft*, τ.1, επιμ. J. Winckelmann, J. C. Mohr, Tubingen 1956, σ. 122-135. - Του ίδιου, *Οι τύποι της εξουσίας* (= *Wirtschaft und Gesellschaft, Kap. III Die Typen der Herrschaft, Kap IV, Stande und Klassen*), μετάφραση Θανάσης Γκιούρας, Αθήνα (Κένταυρος) 2001. - Μαρία Αντωνοπούλου, *Θεωρία και ιδεολογία στη σκέψη των κλασικών της Κοινωνιολογίας*, Αθήνα (Παπαζήση) 1991, σ. 287-289.

να επαγγέλλεται νέες ιδέες και προγράμματα έχοντας μαζί του ένα πλήθος από οπαδούς που συμερίζονται τις ιδέες του ή καλύτερα τις δέχονται λόγω της πειθούς του, σαγηνευμένοι από τη «χαρισματική» προσωπικότητά του. Εκπρόσωπος αυτής της εξουσίας είναι ο Βενιζέλος που επιχείρησε τη ρήξη με το πολιτικό κατεστημένο, γεγονός που σηματοδότησε πολιτειακές αλλαγές. Γι' αυτό και κατηγορήθηκε ότι εφαρμόζε τυχολογική πολιτική, αρπάζοντας την οποιαδήποτε πολιτική ευκαιρία τού παρουσιαζόταν, προσαρμόζοντας την πολιτική του στα εκάστοτε δεδομένα.

Παράλληλα, σημαντικός υπήρξε ο ρόλος πολιτικών της συντηρητικής και της φιλελεύθερης παράταξης, που, όμως, έχει από την ιστοριογραφία, με ελάχιστες εξαιρέσεις, αποσιωπηθεί. Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα του Αντώνιου Μιχελιδάκη, πολιτικού αντίπαλου του Βενιζέλου, του «αντίπαλου δέους», που τον είχε κερδίσει σε όλες σχεδόν τις εκλογικές αναμετρήσεις, του φιλοπριγκιπικού Μανούσου Κούνδουρου, του αρχηγού του τρίτου κόμματος των Ανεξαρτήτων Χαράλαμπου Πωλογεώργη, του Κωνσταντίνου Φούμη, που ανήκε στην ηγετική ομάδα της Επανάστασης του Θερίσου, και του Γεώργιου Παπαμαστοράκη, πρωθυπουργού της Κρητικής Πολιτείας, που κήρυξε μονομερώς την Ένωση, το 1908. Καταλυτικός σε αρκετές περιπτώσεις υπήρξε και ο ρόλος του Ιωάννη Σφακιανάκη - μολονότι είχε αποσυρθεί νωρίς από την πολιτική, όπως και των πολιτικών - μελών των εκάστοτε κυβερνήσεων, στους οποίους και έγινε αναλυτική αναφορά.

Το ανώνυμο πλήθος, λαός και κλήρος, στήριζε όλους τους παραπάνω στις αποφάσεις τους υπό την προϋπόθεση ότι αποσκοπούσαν στην ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Το ανώνυμο πλήθος αναφέρεται σε όλες τις κοινωνικές τάξεις, στους αγρότες, στους βιοτέχνες, στους εμπόρους, στον κλήρο, στους ανθρώπους της καθημερινής ζωής που είχαν συνδυάσει τη βελτίωση της ζωής τους με την Ένωση. Αυτό, βέβαια, δεν είναι απόλυτο, καθώς οι περισσότεροι ήταν διατεθειμένοι να θυσιάσουν τα οικονομικά οφέλη του αυτόνομου καθεστώτος με την Ένωση.

Ένα επιπλέον ερώτημα που αναλύθηκε στην πορεία αυτής της μελέτης σχετίζεται με τη στάση των αντικρουόμενων παρατάξεων στο ενωτικό ζήτημα και τα ιδεολογικά αιτήματα των Κρητών σε σχέση με το πρώτο. Η ενωτική ιδέα κυριαρχούσε τόσο στις «συντηρητικές» όσο και στις «φιλελεύθερες» κυβερνήσεις, ανεξάρτητα από ποια κίνητρα υπηρετούσε. Στα κόμματα που στήριζαν τις κυβερνήσεις αυτές, πέρα από τις φαινομενικές ιδεολογικές διαφοροποιήσεις, υπήρχαν και οι προσωπικές φιλοδοξίες. Το αίτημα για Ένωση εντασσόταν για τους συντηρητικούς στο ίδιο το όραμα της Μεγάλης Ιδέας, ενώ για τους φιλελεύθερους συσχετιζόταν με την κοινωνική και οικονομική ανάκαμψη του νησιού. Ωστόσο, η άποψη ότι η Ένωση θα έφερνε και την κοινωνική ευημερία δεν είναι μονοπώλιο της φιλελεύθερης παράταξης. Οι Κρήτες, ήδη από την Επανάσταση του 1841, είχαν διατυπώσει την άποψη ότι η Ένωση συμβάδιζε με τη βελτίωση της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής θέσης τους. Ως εκ τούτου, το αίτημα για πολιτική ένωση της νήσου με την Ελλάδα συνοδεύτηκε κι από κοινωνικές και οικονομικές

διεκδικήσεις και ενίοτε ενισχύθηκε με σοσιαλιστικές ιδέες, χωρίς, όμως, να εξαρτηθεί απόλυτα από αυτές.

Η ενωτική λύση ήταν εκείνη που, κατά τον Βρετανό πρόξενο Howard, συσπείρωνε τους «κοινούς θνητούς», όποιοι κι αν ήταν οι πραγματικοί στόχοι των πολιτικών ηγετών τους. Το αίτημα για Ένωση οδηγούσε τις πολιτικές εξελίξεις την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας και ικανοποιούσε τόσο την κοινή γνώμη όσο και τον πολιτικό κόσμο. Ήταν πάνω από κάθε διαπραγμάτευση, ένας «κοινός στόχος» και αποτελούσε την πάγια επιδίωξη όλων των κρητικών κυβερνήσεων με τον ένα ή τον άλλο τρόπο.

Το γεγονός ότι για πρώτη φορά εξετάστηκε συνολικά η περίοδος της Κρητικής Πολιτείας επιτρέπει να σχηματιστεί μία ολοκληρωμένη εικόνα για τις πολιτικές επιδιώξεις των Κρητών πολιτικών και της Εκκλησίας, στο συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο, αναφορικά με το ζήτημα της Ένωσης, να σκιαγραφηθεί το πορτρέτο των μελών των κρητικών κυβερνήσεων και να φωτιστούν τα παρασκήνια των ενεργειών τους. Παράλληλα, δεν πρέπει ούτε να παραγνωρίζεται ο ρόλος του πολιτικού κόσμου της Κρήτης ούτε να επισκιαστεί η συμβολή των χριστιανών κατοίκων της νήσου, που με κάθε μέσο συντηρούσαν το ενωτικό αίτημα και σε κάθε ευκαιρία το διεκδικούσαν. Η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα δεν ήταν ένα νομοτελειακό γεγονός, αλλά το αποτέλεσμα μακρόχρονων αγώνων εντός και εκτός Κρήτης, σε πολεμικό και διπλωματικό επίπεδο, σε συνδυασμό με ευνοϊκές για το ελληνικό κράτος ιστορικές συγκυρίες.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

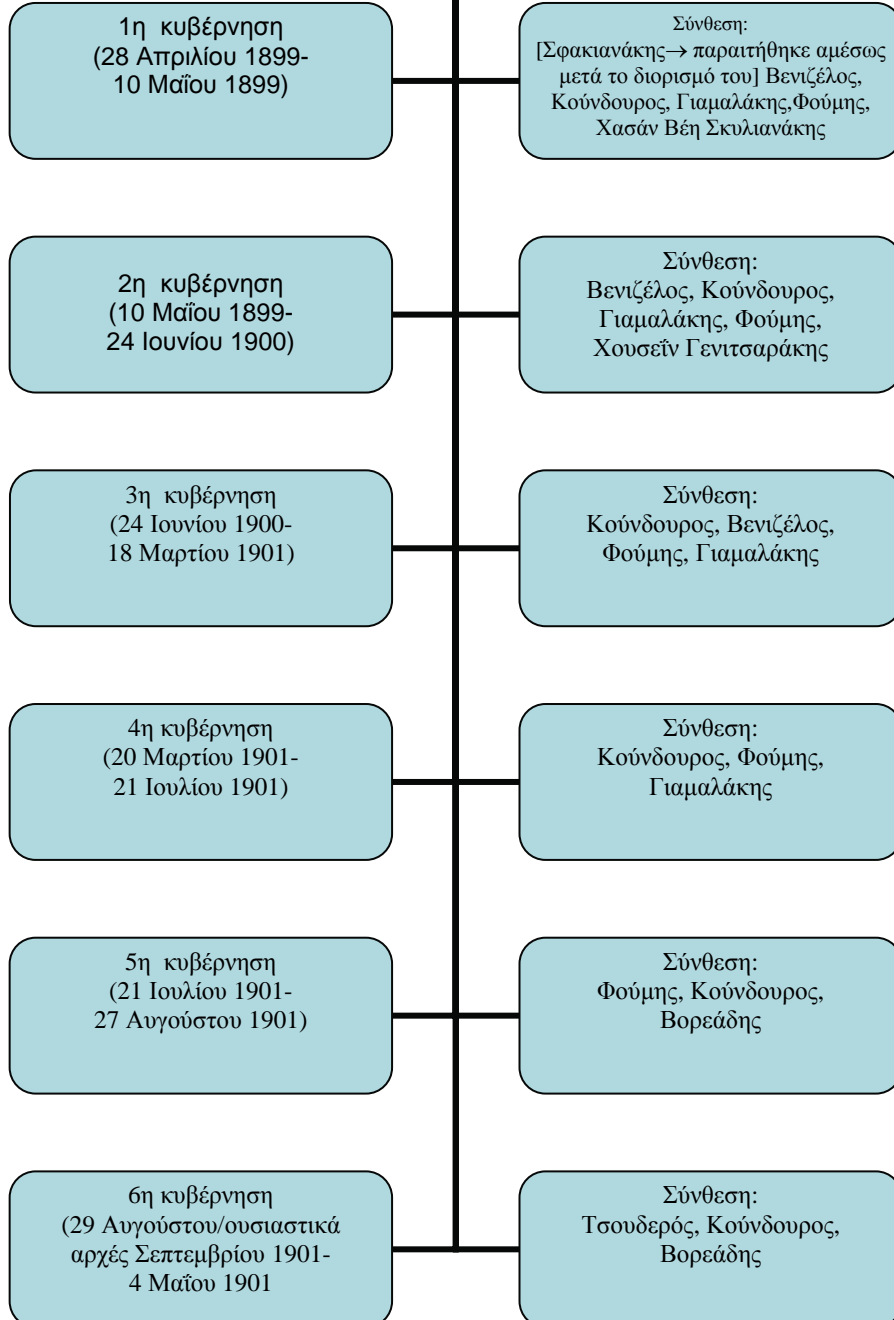
α. Παράρτημα με πλήρη, αναλυτικό κατάλογο των κρητικών κυβερνήσεων*

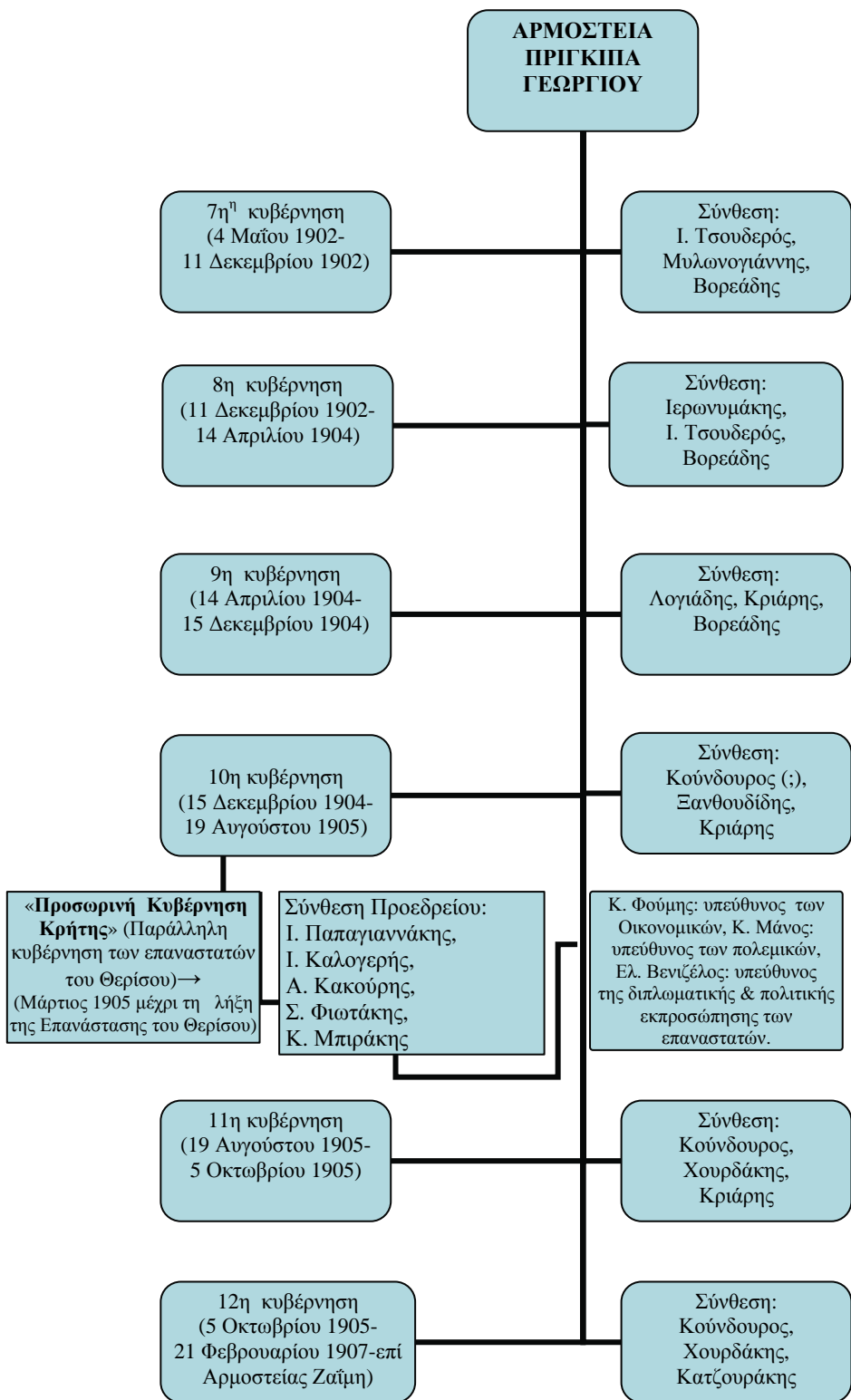
Πηγή: *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας/ Παράρτημα της Εφημερίδος της
Κυβερνήσεως εν Κρήτη, 1898-1912.*

---

* Η αρίθμηση των κυβερνήσεων είναι συμβατική και συσχετίζεται με τις μεταβολές των προσώπων - μελών τους, την αλλαγή δηλαδή στη σύνθεσή τους και όχι την εναλλαγή των αρμοδιοτήτων των πολιτικών που τις αποτελούν. Κάθε φορά που αλλάζει τουλάχιστον ένα από τα μέλη των ούτως ή άλλως ολιγομελών κυβερνήσεων διαχωρίζονται από τις προηγούμενες, με ξεχωριστή αρίθμηση. Την περίοδο της αρμοστείας του πρίγκιπα Γεωργίου (1899-1906) δώδεκα βραχύβιες κρητικές κυβερνήσεις εναλλάχθηκαν στην εξουσία. Αυτό συνέβη, αρχικά γιατί ο Γεώργιος προσπάθησε να κρατήσει ισορροπίες και να δοκιμάσει στελέχη όλων των παρατάξεων και της μουσουλμανικής μειονότητας. Στη συνέχεια μετά την απόλυση του Βενιζέλου, απομακρύνθηκαν ή παραιτήθηκαν όσοι διαφωνούσαν με την πολιτική του. Ο παραγκωνισμός της προοδευτικής παράταξης οδήγησε στο να συσπειρωθούν όλοι γύρω από ένα κύκλο δυσανεσθημένων πολιτικών με προεξέχοντα τον Βενιζέλο. Την περίοδο αρμοστείας Ζαΐμη (1907-1908) εναλλάχθηκαν στην εξουσία ουσιαστικά πέντε κυβερνήσεις με εναλλαγές μελών της συντηρητικής και φιλεύθερης παράταξης, μουσουλμάνων και ατόμων που δεν είχαν ξαναδοκιμαστεί. Η εναλλαγή τόσων κυβερνήσεων στο σύντομο αυτό χρονικό διάστημα οφείλεται στις εκλογές του 1907, καθώς πλειοψήφισε η συντηρητική παράταξη με τη συνεργασία των μουσουλμάνων πληρεξουσίων, ενώ στη συνέχεια τα μέλη της αυξήθηκαν από τρία σε τέσσερα. Η επόμενη εναλλαγή συνοδεύτηκε από θέσπιση θέσης προέδρου του συμβουλίου του αρμοστού, αλλά και την πολιτική συμμαχία του κόμματος των Ανεξαρτήτων του Παυλογεώργη με τη συντηρητική παράταξη. Το 1908, με τη μονομερή ανακήρυξη της Ένωσης, συγκροτήθηκε «κυβέρνηση εθνικής ενότητας». Την διαδέχτηκε υπηρεσιακή, ενώ ο Βενιζέλος εξασφάλισε για πρώτη φορά τη θέση του προέδρου της κρητικής κυβέρνησης. Η αποχώρηση του από το νησί μείωσε τη δύναμη της παράταξής του, ενώ οι συμμαχικές κυβερνήσεις που σχηματίστηκαν υπήρξαν βραχύβιες. Μάλιστα, στο τέλος της Κρητικής Πολιτείας, η Επαναστατική Συνέλευση εξέλεγε ανά μήνα και εκ περιτροπής κυβερνήσεις με χαρακτήρα προσωρινό.

ΑΡΜΟΣΤΕΙΑ ΠΡΙΓΚΙΠΑ ΓΕΩΡΓΙΟΥ

ΑΡΜΟΣΤΕΙΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΖΑΪΜΗ

13η κυβέρνηση
(21 Φεβρουαρίου 1907-
6/8 Ιουλίου 1907)

Σύνθεση:
Ταταράκης, Σαουνάτσος,
Φανδρίδης

14η κυβέρνηση
(8 Ιουλίου 1907-
29 Ιουλίου 1907)

Σύνθεση:
Βογιατζάκης, Κριάρης,
Μεχμέτ Βέη Χαμίτ Βεζιζαδέ

15η κυβέρνηση
(21 Ιουλίου 1907-
11 Σεπτεμβρίου 1907)

Σύνθεση:
Παπαμαστοράκης, Βογιατζάκης,
Κριάρης, Μεχμέτ Βέη Χαμίτ
Βεζιζαδέ

16η κυβέρνηση
(11 Σεπτεμβρίου 1907-
6 Μαρτίου 1908)

Σύνθεση:
Παπαμαστοράκης, Πωλογεώργης,
Μοδάτσος, Χασάν Βέη
Σκυλιανάκης

17η κυβέρνηση
(6 Μαρτίου 1908-
2 Οκτωβρίου 1908)

Σύνθεση:
Παπαμαστοράκης, Πωλογεώργης,
Μοδάτσος, Νεσιμή Φαρφουράκης

**ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ
ΜΟΝΟΜΕΡΟΥΣ
ΑΝΑΚΗΡΥΞΗΣ ΤΗΣ
ΕΝΩΣΗΣ (1908-1910)**

18η κυβέρνηση
(2 Οκτωβρίου 1908-
2 Αυγούστου 1909)

Σύνθεση:
Μιχελιδάκης, Βενιζέλος,
Λογιάδης, Πωλογεώργης,
Πετυχάκης

19η κυβέρνηση
(2/ 8 Αυγούστου 1909-
14/ 16 Δεκεμβρίου 1909)

Σύνθεση:
Σαουνάτσος, Καψάλης,
Ζουρίδης

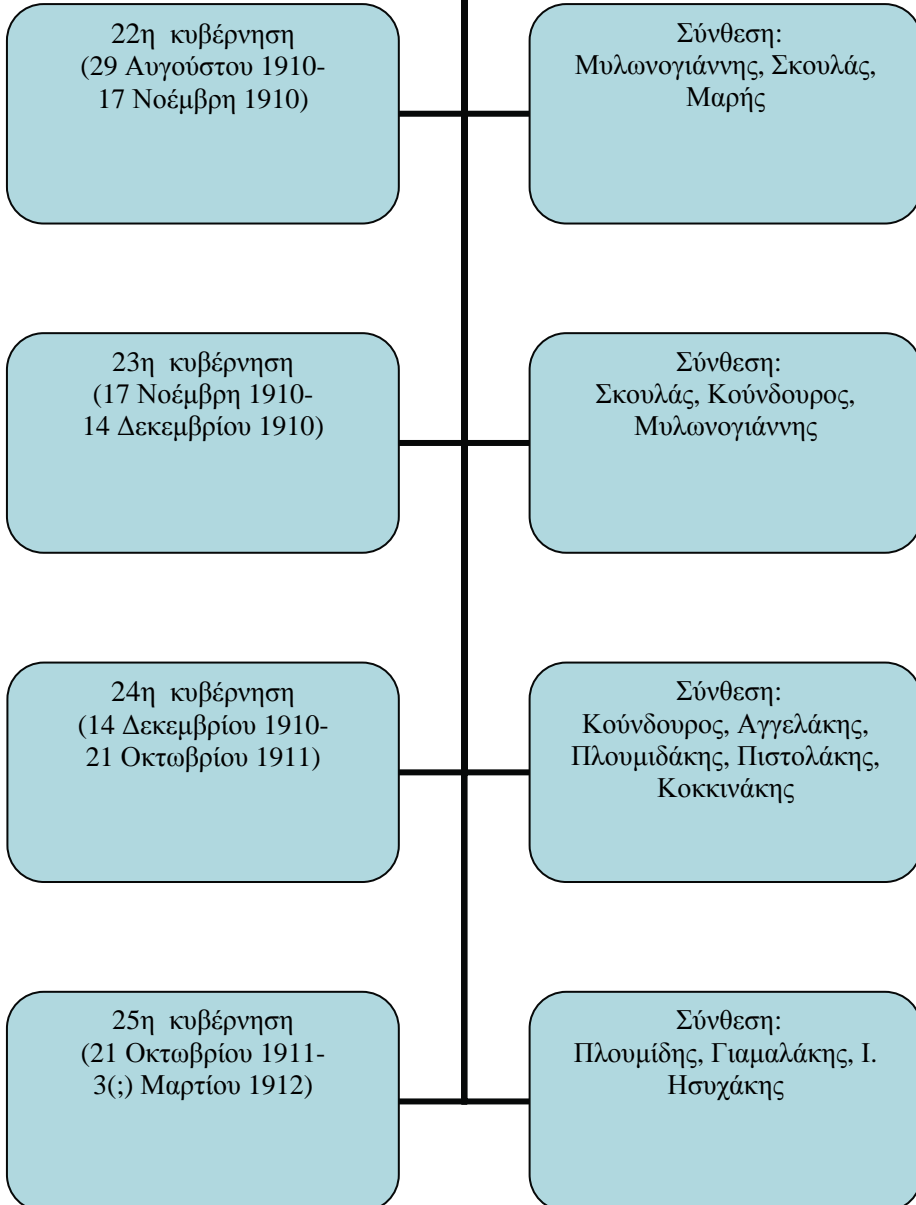
20η κυβέρνηση
(16 Δεκεμβρίου 1909-
1/ 4 Μαΐου 1910)

Σύνθεση:
Σκουλούδης, Παπαχατζάκης,
Φούμης

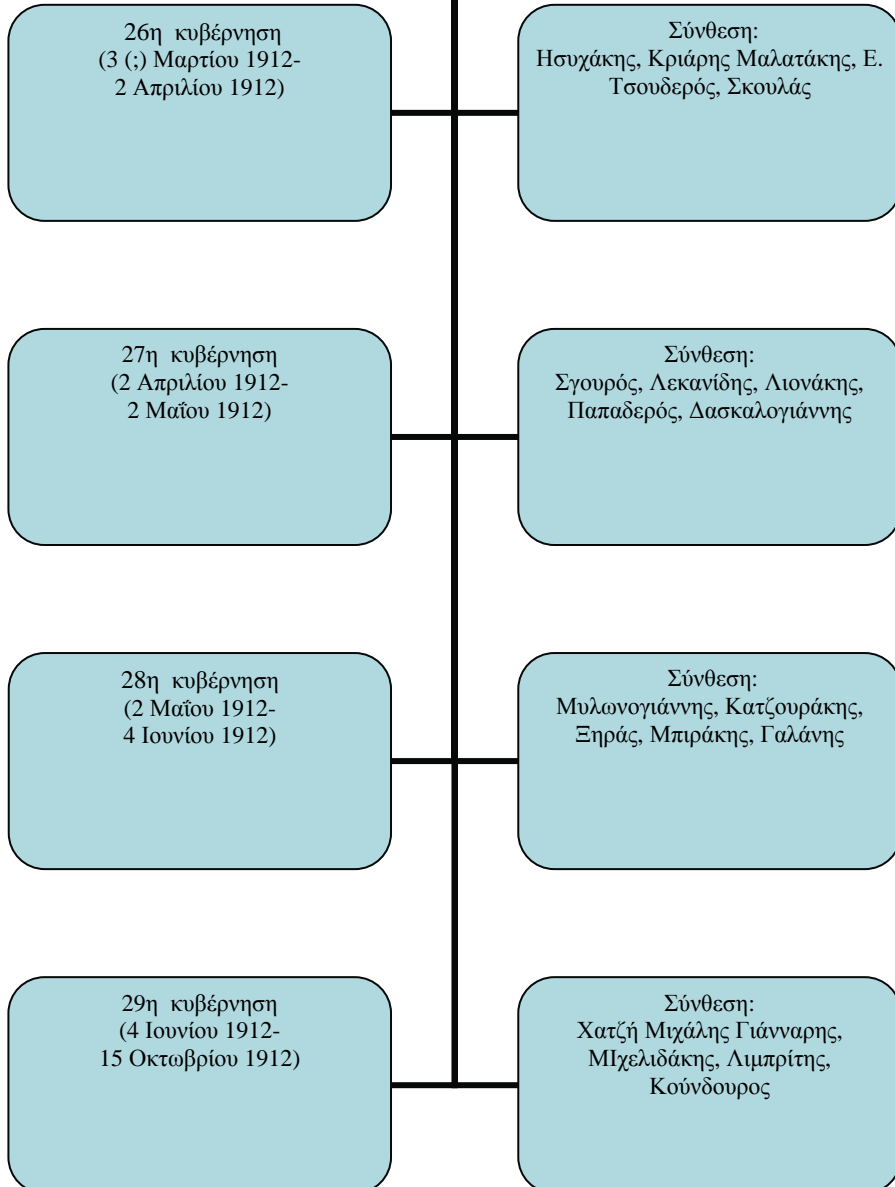
21η κυβέρνηση
(4 Μαΐου 1910-
29 Αυγούστου 1910)

Σύνθεση:
Βενιζέλος, Μυλωνογιάννης,
Σκούλας

**Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΗΣ
ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΗΣ ΤΟΥ
ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΚΗΝΗ
Α) ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΩΝ
ΕΚΤΕΛΕΣΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΤΡΟΠΩΝ**

**Β) ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΩΝ
ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΩΝ
ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΩΝ ΕΠΙΤΡΟΠΩΝ**

β. Στατιστικοί πίνακες, γραφήματα

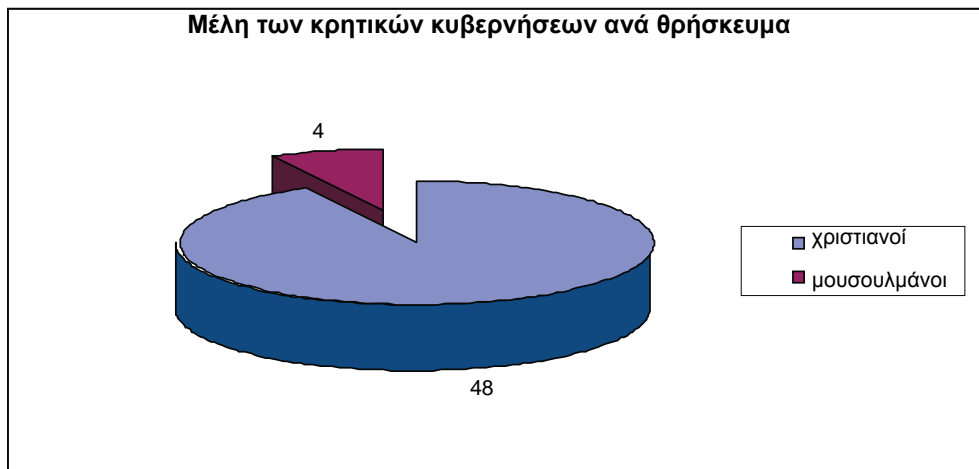
Πίνακας 1

Μέλη των κρητικών κυβερνήσεων 1899-1912 (κατά αλφαβητική σειρά)	Νομός στον οποίο πολιτεύονταν	Επάγγελμα	Παράταξη στην οποία ανήκαν
1. Εμμανουήλ Αγγελάκης	Λασιθίου	δικηγόρος/ δικαστικός	συντηρητική
2. Ελευθέριος Βενιζέλος	Χανίων	δικηγόρος	φιλελεύθερη
3. Ιωάννης Βογιατζάκης	Ηρακλείου	δικηγόρος	συντηρητική
4. Αντώνιος Βορεάδης	Ηρακλείου	φιλόλογος	συντηρητική/ φιλελεύθερη
5. Γεώργιος Γαλάνης	Σφακίων	δικηγόρος	συντηρητική
6. Χουσεΐν Γενιτσαράκης	Χανίων	κτηματίας	συντηρητική
7. Νικόλαος Γισμαλάκης	Λασιθίου	δικαστικός/ δικηγόρος	φιλελεύθερη
8. Χατζή Μιχάλης Γιάνναρης	Χανίων	γεωργός/ αγωνιστής	συντηρητική
9. Γεώργιος Δασκαλογιάννης	Χανίων	δικηγόρος	συντηρητική
10. Νικόλαος Ζουρίδης	Χανίων	δικαστικός/ δικηγόρος	φιλελεύθερη
11. Ιωάννης Ησυχάκης	Χανίων	εμποροκτηματίας	συντηρητική
12. Μίνως Ησυχάκης	Χανίων	δικηγόρος	συντηρητική
13. Ηρακλής Ιερωνυμάκης	Ηρακλείου	δικηγόρος	συντηρητική
14. Αντώνιος Κατζουράκης	Χανίων	δικαστικός/ δικηγόρος	συντηρητική
15. Μιχαήλ Καψάλης	-	δικαστικός/ δικηγόρος	συντηρητική ;
16. Γεώργιος Κοκκινάκης	Ηρακλείου	δικαστικός/ δικηγόρος	φιλελεύθερη
17. Μανούσος Κούνδουρος	Σφακίων	δικαστικός/ δικηγόρος	συντηρητική
18. Αριστείδης Κριάρης	Χανίων	δικαστικός/ δικηγόρος	συντηρητική / φιλελεύθερη
19. Ιωσήφ Λεκανίδης	Σφακίων	δικαστικός/ δικηγόρος	φιλελεύθερη
20. Λεωνίδας Λιονάκης	Χανίων	δικηγόρος	συντηρητική
21. Εμμανουήλ Λογιάδης	Ηρακλείου	δικηγόρος	συντηρητική
22. Θεόδωρος Λι(υ)μπρίτης	Ηρακλείου;	στρατιωτικός	συντηρητική
23. Σπυρίδων Μαλατάκης	Χανίων	δικηγόρος	συντηρητική
24. Πέτρος Μαρής	Χανίων	ιατρός	φιλελεύθερη
25. Αντώνιος Μιγελιδάκης	Ηρακλείου	φιλόλογος	συντηρητική
26. Εμμανουήλ Μοδάτσος	Λασιθίου	δικηγόρος	συντηρητική
27. Κυριάκος Μπινάκης	Ρεθύμνου	κτηματίας;	φιλελεύθερη
28. Γεώργιος Μυλωνογιάννης	Σφακίων	ιατρός	φιλελεύθερη
29. Δαυίδ Ξανθουδίδης	Ηρακλείου	δικηγόρος	συντηρητική
30. Εμμανουήλ Ξηράς	Χανίων	δικαστικός/ δικηγόρος	συντηρητική
31. Εμμανουήλ Παπαδερός	Χανίων	δικηγόρος	φιλελεύθερη
32. Γεώργιος Παπαμαστοράκης	Λασιθίου	δικηγόρος	συντηρητική
33. Αλέξανδρος Παπαχατζάκης	Ηρακλείου	ιατρός	συντηρητική
34. Μίνως Πετυχάκης	Ρεθύμνου	δικηγόρος	φιλελεύθερη
35. Νικόλαος Πιστολάκης	Χανίων	δικαστικός/ δικηγόρος	φιλελεύθερη
36. Χαράλαμπος Πλουμιδάκης	Χανίων	δικηγόρος	συντηρητική
37. Γεώργιος Πλουμίδης	Χανίων	δικαστικός/ δικηγόρος	φιλελεύθερη
38. Χαράλαμπος Πολογεώργης	Σφακίων	δικαστικός/ δικηγόρος	φιλελεύθερη/ συντηρητική
39. Ιωάννης Σαουνάτσος	Ρεθύμνου	δικαστικός/ δικηγόρος	συντηρητική
40. Μιχαήλ Σγουρός	Ρεθύμνου	ελληνοδιδάσκαλος	συντηρητική
41. Βασίλειος Σκουλάς	Ρεθύμνου	ιατρός	φιλελεύθερη
42. Γεώργιος Σκουλούδης	Χανίων	δικαστικός/ δικηγόρος	συντηρητική
43. Χασάν Βέη Σκυλιανάκης	Ηρακλείου	εμποροκτηματίας	συντηρητική/ φιλελεύθερη
44. Ιωάννης Σφακιανάκης	Ηρακλείου	ιατρός	φιλελεύθερη
45. Πέτρος Ταταράκης	-	δικαστικός/ δικηγόρος	φιλελεύθερη
46. Εμμανουήλ Τσουδερός	Ρεθύμνου	δικηγόρος	συντηρητική/ φιλελεύθερη
47. Ιωάννης Τσουδερός	Ρεθύμνου	ιατρός	συντηρητική
48. Χαράλαμπος Φανδρίδης	-	δικηγόρος	-
49. Νεσμί Φαρφουράκης	Χανίων	δικαστικός/ δικηγόρος	συντηρητική
50. Κωνσταντίνος Φούμης	Χανίων	δικαστικός/ δικηγόρος	συντηρητική / φιλελεύθερη
51. Μεχμέτ Βέη Χαμιτ Βεηζαδέ	Χανίων	κτηματίας	συντηρητική / φιλελεύθερη
52. Εμμανουήλ Χουρδάκης	Ηρακλείου	δικαστικός/ δικηγόρος	συντηρητική

Πίνακας 2

Μέλη των κρητικών κυβερνήσεων 1899-1912	Έτη κατά τα οποία διατέλεσαν μέλη των κυβερνήσεων
1. Ιωάννης Σφακιανάκης	17-20 Απριλίου 1899 (παραιτήθηκε αμέσως μετά το διορισμό του)
2. Ελευθέριος Βενιζέλος	1899, 1900, 1901, 1908, 1909, 1910.
3. Μανούσος Κούνδουρος	1899, 1900, 1901, 1904, 1905, 1906, 1907, 1910, 1911, 1912.
4. Νικόλαος Γιαμαλάκης	1899, 1900, 1901, 1911, 1912.
5. Κωνσταντίνος Φούμης	1899, 1900, 1901, 1909, 1910.
6. Χασάν Βέη Σκυλιανάκης	1899, 1907, 1908.
7. Χουσεΐν Γεντισαράκης	1899, 1900.
8. Αντώνιος Βορεάδης	1901, 1902, 1903, 1904.
9. Ιωάννης Τσουδερός	1901, 1902, 1903, 1904.
10. Γεώργιος Μυλωνογιάννης	1902, 1910, 1912.
11. Ηρακλής Ιερωνυμάκης	1902, 1903, 1904.
12. Εμμανουήλ Λογιάδης	1904, 1908, 1909.
13. Αριστείδης Κριάρης	1904, 1905, 1912.
14. Δαυίδ Ξανθουδίδης	1904, 1905.
15. Εμμανουήλ Χουρδάκης	1905, 1906, 1907.
16. Αντώνιος Κατζουράκης	1905, 1906, 1907.
17. Πέτρος Ταταράκης	1907
18. Ιωάννης Σαουνάτσος	1907
19. Χαράλαμπος Φανδριδής	1907
20. Ιωάννης Βογιατζάκης	1907
21. Μεχμέτ Βέη Χαμτ Βεζαδέ	1907
22. Γεώργιος Παπαμαστοράκης	1907, 1908.
23. Χαράλαμπος Πολυγεώργης	1907, 1908.
24. Εμμανουήλ Μοδάτσος	1907, 1908.
25. Νεσιμή Φαρφουράκης	1908.
26. Αντώνιος Μιχελιδάκης	1908, 1909, 1912.
27. Μίνως Πετυχάκης	1908, 1909.
28. Μιχαήλ Κανάλης	1909
29. Νικόλαος Ζουριδής	1909
30. Γεώργιος Σκουλούδης	1909, 1910.
31. Αλέξανδρος Παπαχατζάκης	1909, 1910.
32. Βασίλειος Σκουλάς	1910
33. Πέτρος Μαρής	1910
34. Εμμανουήλ Αγγελάκης	1910, 1911.
35. Χαράλαμπος Πλουμιδάκης	1910, 1911.
36. Νικόλαος Πιστολάκης	1910, 1911.
37. Γεώργιος Κοκκινάκης	1910, 1911.
38. Γεώργιος Πλουμίδης	1911, 1912.
39. Ιωάννης Ησυχάκης	1911, 1912.
40. Μίνως Ησυχάκης	1912
41. Σπυρίδων Μαλατάκης	1912
42. Εμμανουήλ Τσουδερός	1912
43. Μιχαήλ Σγουρός	1912
44. Ιωσήφ Λεκανίδης	1912
45. Λεωνίδας Λιονάκης	1912
46. Εμμανουήλ Παπαδερός	1912
47. Γεώργιος Δασκαλογιάννης	1912
48. Εμμανουήλ Ξηράς	1912
49. Κυριάκος Μπιράκης	1912
50. Γεώργιος Γαλάνης	1912
51. Χατζή Μιγάλης Γιάνναρης	1912
52. Θεόδωρος Λι(υ)μπρίτης	1912

Γράφημα 1

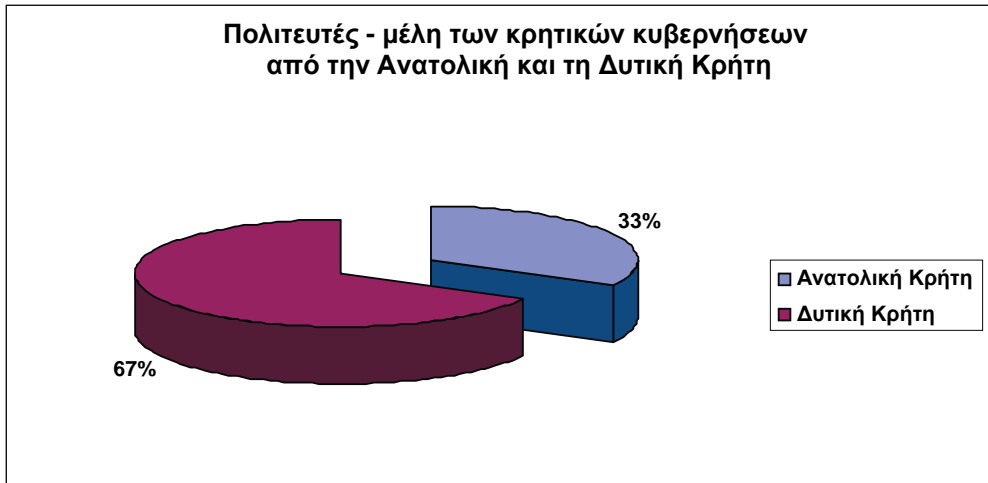

Γράφημα 2

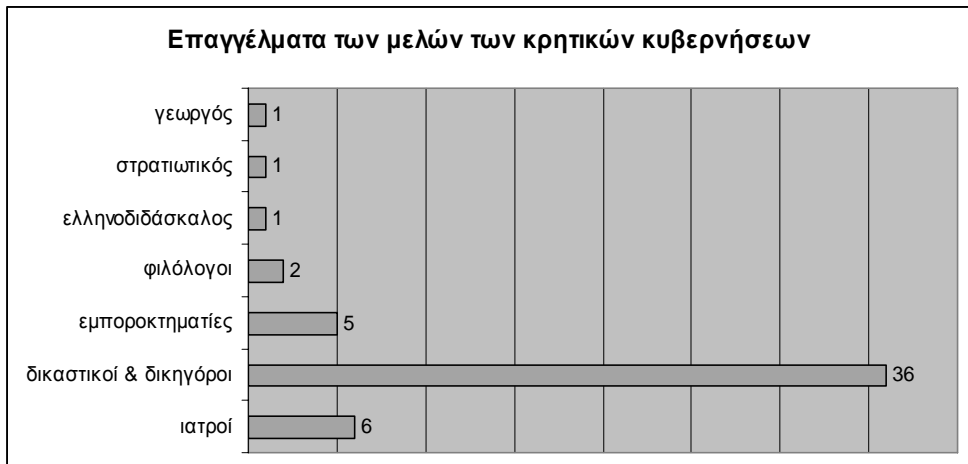

Γράφημα 3

Γράφημα 4

[Πηγή: *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας και Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη* (1898-1912). - Επίσης, πρβλ. τις προαναφερθείσες εφημερίδες της Κρήτης εκείνης της περιόδου (για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. τη βιβλιογραφία για το κάθε μέλος της κυβέρνησης, όπως αναφέρεται αναλυτικά στα προηγούμενα κεφάλαια της διατριβής).]

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΓΓΡΑΦΩΝ

I. Μεταγραμμένα Έγγραφα

Αρ. 1. Από Graves, γενικό πρόξενο της Βρετανίας στην Κρήτη, προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Βρετανό υπουργό Εξωτερικών. Χαλέπα, 6-4-1901.

[Πηγή: F.O. 78/5133, Consul - General Graves to the Marquess of Lansdowne, Χαλέπα, 6 Απριλίου 1901, (Confidential), αρ. 128.]

[...] The High Commissioner showed no disposition to take such measures, and said that he would consider the advisability of accepting his resignation, but no further communications passed between them until the 2nd instant, when M. Venizelo received the formal intimation of his dismissal by Decree.

I received to visit instant from M. Yenizelo, who called upon my colleagues and myself for the purpose of taking leave of us on the cessation of our official relations, he having been charged during the past two years with the direction of the foreign affairs of the Cretan Government. I took advantage of this opportunity to ask him whether he proposed to abandon political life for the present, as I had heard was his intention. He replied that he had wished to do so, as he greatly needed a rest for the purpose of recruiting his health. Under the circumstances, however, he thought it was a duty he owed to himself to refute publicly the accusations which had been made against him, and he intended to offer himself for election to the Cretan Assembly. Under the electoral law Government officials to lie eligible as Deputies must have given up their posts at least fifty days before the elections which were to take place on the 28th instant, and he was consequently debarred from presenting himself at the general election. But one of his friends who was certain of election would resign his seat, and he would then come forward at a bye-election as soon as the fifty days from the date of his dismissal had elapsed. He would adopt the programme to which the High Commissioner had taken exception, and there would be an opportunity in a great electoral district like that of Canea, comprising a quarter of the Cretan electorate, of ascertaining by what would practically be a plebiscitary vote whether his fellow-countrymen regarded him as a I traitor, or whether they approved his suggestion for the peaceful and gradual evolution of the status of the island on the lines laid down by their Constitution,

I am glad to be able to report that M. Venizelo gave me the most positive assurances that, although he thought that he had been hardly and unjustly dealt with, he made every allowance for the extremely difficult position in which Prince George was placed and was convinced that "His Royal Highness had acted under overwhelming pressure from Athens. That being so, he felt no personal resentment or animosity against the Prince, and

he had already given his supporters to understand that he would not tolerate any personal attacks on His Royal Highness, or embark on a career of obstructionist opposition. The Prince and the dynasty to which he belonged had rendered the greatest services to Crete and Greece, and merited the respect and support of every good Greek, and they ought all to agree to place him out of reach of the personalities of party strife. I was much impressed by the evident sincerity with which M. Venizelo expressed himself on this subject, although it was no more than I had expected of him. He has given proofs during the past two years of superior ability, industry, and integrity in the organization and direction of the Department of Justice, as well as in his relations with the foreign Representatives, who are unanimous in regretting his summary dismissal, which reduces the Prince's Council to three members, not one of whom can be said to attain to more than respectable mediocrity.

In a conversation which I had this morning with the High Commissioner, His Royal Highness said that what had just taken place was an example of the difficulties which he had warned the Powers he would have to face if his proposals were rejected. He regretted the severity of the measure which had been obliged to take, but he assured me that he had practically had no choice in the matter. The manifestations of popular excitement which had taken place at Athens were most threatening, and he was able to tell me, confidentially, that he had been warned of a project to disembark a band of 400 armed Greeks in the island for the purpose of raising the country and proclaiming its annexation to Greece. Under these circumstances it had seemed advisable to cut the agitation short by a decisive step, and he was assured that the effect upon public opinion in Greece would be most salutary. In the meantime he did not believe that if M. Venizelo went into opposition he would secure an important following in the island, and he considered that he had ceased to exist, politically, for the next two or three years.

From the tone of His Royal Highness I gathered that he had acted under the strongest pressure from Athens, and in a sense dictated by the supposed interests of the dynasty; but it is a matter of doubt whether he and his advisers have rightly calculated the effect produced on Cretan opinion, which will only be manifested at and after the approaching elections.

The whole incident, regrettable as it certainly is from many points of view, will have at least the effect of clearing the political atmosphere and throwing the clearest light on two important points.

The first of these is the Prince's own position, which now appears to me to be defined with far greater distinctness than at an earlier stage, when he was supposed to act largely on his own discretion, swayed to some extent by the ill-considered advice of his personal staff and by the strongly-coloured

versions of the state of Cretan feeling which reached him through the same channel. In the present important crisis it would seem as if all initiative had been denied him; all the threats of the conspiracy to which M. Venizelo has fallen a victim were in the hands of his *entourage* and of the small group small group of non-Cretan officials and office and concession seekers here, who regarded that gentleman as the chief obstacle to the realization of their several schemes, while decisive action was taken on a *mot d'ordre* from Athens dictated under the pressure of pan-Hellenic chauvinism.

The second point which will be elucidated if H. Venizelo carries out his intention of coming forward as the champion of the policy which he has sketched out is the correctness or otherwise of the High Commissioner's oft-repeated assertion of the unanimity and enthusiasm of the great mass of the Cretan people for immediate and unconditional union with Greece. If that unanimity is not manifested at the polls, His Royal Highness' chief argument falls to the ground. Between the wishes of the Protecting Powers, the interests of the Cretans, and the aspirations of the pan-Hellenes, his position has been a most difficult one, and he has ended by yielding to the last-named as being the element from which he and his Royal House have most to fear. If the result should be a humiliating fiasco, it is to be hoped that the lesson may not be thrown away, but that, with the assistance of the Powers, the sounder elements of Greek political life may combine to release him from his present thralldom before the intrigues of the Hellenic Camarilla at Canea, and the tyranny of the Athenian Chauvinists have caused him to forfeit the remains of the prestige with which he started on his Cretan career.

I have, &c.
(Signed) R.W. GRAVES

Αρ. 2. Από McGregor, αναπληρωτή γενικό πρόξενο της Βρετανίας στη Κρήτη, προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Βρετανό υπουργό Εξωτερικών. Χανιά, 31-5-1902.

[Πηγή: F.O. 78/5204, McGregor to the Marquis of Lansdowne, Χανιά, 31 Μαΐου 1902.]

My Lord

WITH reference to your Lordship's telegram No. 5 of the 27th instant inquiring whether the Cretan Government are making arrangements for payment of an instalment due in a few days on the loan of 1,000,000 fr. advanced by His Majesty's Government for the initial expenses of the administration of the island, I have the honour to confirm my telegram to your Lordship No. 11 of yesterday's date, stating the view adopted by this Government with regard to the date from which the method of repayment fixed by the four Ambassadors at Rome should come into force.

AS your Lordship's telegram was handed to me simultaneously with a message from lie High Commissioner requesting me to wait on him the following day, I took advantage of the circumstance to mention the matter to His Royal Highness, who replied that the Government would of course fulfil its obligations as determined by the Conference at Rome, but that he would require to examine the papers before giving a definite answer.

Yesterday I was again summoned to the Palace, and Prince George then informed me that upon perusing the Protocol signed on the 5th February [έχει αντικατασταθεί ο μήνας Ιανουάριος με το Φεβρουάριο με μελάνι], 1901, by the Ambassadors of the Protecting Powers at Rome, he found it laid down that "ce mode de remboursement entrera en vigueur six mois après le versement intégral de la somme avancée." It was consequently quite plain, in Prince George's opinion, that until such time as the French Government, should advance its promised share of the total amount of 4,000,000 fr., the Cretan Government could not be expected to begin the repayment of the loan; and His Royal Highness trusted that His Majesty's Government would admit the reasonableness of this view. Prince George further adduced the fact that the Italian Government, which had advanced its contribution three years ago, had so far not made any claim for repayment, and His Royal Highness also dwelt upon the heaviness of the burden that would be entailed on the Cretan Treasury were His Majesty's Government to insist on the immediate payment of an instalment, as the Italian Government would then be justified in claiming the interest accumulated during the last three years.

I told Prince George that I personally considered his argument a sound one, and I would report to your Lordship in that sense, but that the assent of His

Majesty's Government would probably depend very much on whether or not there was an immediate prospect of his receiving the sum promised by the French Government.

His Royal Highness replied that he was daily expecting to learn that the grant had been sanctioned by the Chamber in Paris.

This statement agrees with what I had previously heard from M. Drouin, the French Consul – General.

I am sending a copy of this despatch to His Majesty's Ambassador at Constantinople.

I have, &c.

(Signed) JAMES MCGREGOR

Αρ. 3. Από McGregor, αναπληρωτή γενικό πρόξενο της Βρετανίας στη Κρήτη, προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Βρετανό υπουργό Εξωτερικών. Χανιά, 12 -6-1902.

[Πηγή: F.O. 78/5204, McGregor to the Marques of Lansdowne, Χανιά 12 Ιουνίου 1902.]

My Lord,

I HAVE the honour to report to your Lordship that the Central Indemnities Commission, notwithstanding a proposal that it should delay entering upon its task until the return of the Consuls-General in autumn, held its first sitting on Saturday the 31st ultimo, in deference to a wish expressed by the High Commissioner, whom I understand to be of opinion that a further postponement might have been used as a weapon by the increasingly numerous followers of his ex-Councillor, M. Venizelo.

The Commission, as at present constituted, is composed, on the one hand, of the Consular Representatives of Great Britain, Russia, France, Italy, Austria-Hungary, and Germany, Italian interests being entrusted to M. Drouin, the French Consul-General, who was also elected as Chairman in his capacity of Doyen of the Representatives of the Protecting Powers, during M. Graves' absence; and, on the other hand, of the Cretan Councillors for Justice, Finance, and Home Affairs, the President of the Court of Appeal, and the Mussulman ex-Prefect of Canea, whose appointment was reported to your Lordship in Mr. Graves' telegram No. 7 of the 12th April last.

It will thus be apparent that the inclusion of the newly-appointed German Consul, whose arrival in Crete was reported in Mr. Wilkinson's despatch to the Foreign No. 19 of the 10th ultimo, and who came here from Candia with the express purpose of attending the meeting, places the Cretan members at a numerical disadvantage of one, thus giving the High Commissioner the right of appointing an additional representative of native interests.

Another unforeseen circumstance has, moreover, arisen with regard to the composition of the Commission and that is the impending appointment by the Hellenic Government of a special Delegate, in the person of M. T. Marius, the Director of Cretan Postal Service. This announcement, which had been already foreshadowed in the local press, was made quite informally *à propos* of a remark by the Chairman on the necessity of appointing an additional Cretan Delegate, and did not form a subject of discussion, but in view of the fact that the presence in the Commission of a Hellenic Representative is inconsistent with the action of the Greek Government the

protection of its subjects to the Cretan authorities, and that the vote of such a Delegate would invariably be given on the Cretan side. I trust that your Lordship will favour me with the opinion of His Majesty's Government on the expediency of admitting the Greek claim to special representation by an official in the Cretan service.

The business transacted at this sitting was, as your Lordship will gather from the Minutes, of which I have the honour to inclose a copy mainly of a formal and preliminary nature, as the "Projet de Règlement" mentioned in Mr. Graves' despatch to the Foreign Office No 6 of the 26th March last, has not been drawn up, nor have the Cretan authorities taken any steps to ascertain the amount of damage alleged to have been sustained by the natives during the disturbances of 1897 and 1898.

It was agreed to appoint a Secretary to the Commission at the salary of 250fr. A month, but, on the question being raised whether any honorarium should be allowed to Mehmet Bey Spathaki, the Mussulman Delegate on the Commission, The Chairman ruled that, as no charge could be made on the surtax for the purpose, the matter was one exclusively within the competence of the Cretan Government.

The only important decision taken was that the Councillor for the Interior should address a Circular to the five Prefects in the Island, instructing them to take steps to inform the population that all claims for indemnities must be deposited at the various Prefectures not later than 15th(28th) September next, and fixing the 30th September (13th October) as the date when all documents were to be ready to be laid before the Commission at its next sitting.[...].

Αρ. 4. Από Graves, γενικό πρόξενο της Βρετανίας στην Κρήτη, προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Βρετανό υπουργό Εξωτερικών. Χανιά, 2-4-1903.

[Πηγή: F.O. 78/5281, Consul - General Graves to the Marquess of Lansdowne, Χανιά, 2 Απριλίου 1903.]

My Lord,

SINCE the return of the High Commissioner to Canea, after completing his tour around the island, I have had an interview with His Royal Highness, in the course of which he repeated the expressions of satisfaction, already reported in my dispatch No. 5 of the 11th March, with the reception he had everywhere met with, and with the general feeling of the Cretan population on the subject of union with Greece.

On occasion, however, he also informed me that he felt a certain anxiety as to the form in which expression was likely to be given to that feeling at the approaching meeting of the Chamber of Deputies.

When I asked him what manifestation of unionist feeling he anticipated, he said that he believed that the Chamber would either vote a Proclamation of union with Greece, and then dissolve and await the results of its action, or else that they would adopt some strongly worded Resolution calling upon the Powers to sanction the union, and then proceed to the transaction of the ordinary Parliamentary business.

In speaking of these alternative courses, the High Commissioner conveyed to me the impression that they would be glad to receive some hint as to which was likely to be most profitable to the cause of union, and especially as to how the Powers would be likely to deal with the situation which would be created by the first of them. But I naturally refrained from expressing any opinion of my own upon either of these points, and merely said that I would not fail to report His Royal Highness' anticipations of what was likely to occur to His Majesty's Government.

I learn from my Russian colleague that, in the course of an audience granted to him to-day by the High Commissioner, His Royal Highness used very much the same language as in his interview with myself, and expressed the wish that his views should be communicated to the Governments. He also stated, as he has done to me more than once, that it was impossible for him to control the Cretans beyond a certain point, and might find himself compelled to abandon the attempt, unless something was done to find a solution to the present unendurable situation.

It is clear that the High Commissioner is really in an exceedingly difficult and embarrassing position. Himself driven forward by the impulse he receives from Athens, he has been obliged to give such encouragement to

the unionist agitation that he now declares himself powerless to arrest its course; even she wished to do so.

It would seem that he is now alarmed at the "impasse" into which he has been brought by his too lavish promises of an early settlement of the question, and that he would be glad to shift the onus of responsibility to the Protecting Powers, by giving them to understand that they must either yield to the unanimous cry for annexation, or be prepared to carry on the administration of the island without his co-operation as their High Commissioner.

As the position of Consular Representatives at Canea, already sufficiently delicate, is likely to become one of the extreme embarrassment when the Chamber meets, it would I think be only prudent for the Governments concerned to furnish us in good time with definite instructions as to the attitude which we should assume towards to the High Commissioner and his Government, in either of the eventualities foreshadowed by his Royal Highness.

I have, & c.
(Signed) R. W. GRAVES.

**Αρ. 5. Από υπουργό Πολέμου της Βρετανίας
προς το Πολεμικό Συμβούλιο .
[ή από Ιταλική Πρεσβεία προς Υπουργείο Εξωτερικών της Βρετανίας,
σύμφωνα με το κείμενο]
(Λονδίνο), 4-8-1904.**

[Πηγή: W.O. 32/7539, The secretary to the Army Council, 4 Αυγούστου 1904.]

In connection with the question of the relations between the High Commissioner of Crete and the International troops, it is important to lay down in principle and in precise terms the manner in which the various detachments of these troops are dependent on the Commandant in Chief at Canea, because this point is at present the cause of differences of opinion on the part of the Consuls of the Protecting Powers in the Capital of the Island.

The Italian Government is desirous of learning whether the other Protecting Powers would be disposed to admit that the subordination of the troops to the superior command ought to be assured and observed by all the detachments, whatever the district under their charge may be, leaving to be settled later the dispositions which may be taken to secure to the Four Powers the right of the Commanding Officer of their own detachment to assume for a given period the office of Commandant in Chief of the International troops in Crete.

The Italian Embassy requests the Foreign Office to be good enough to state what is the opinion of the British Government in the matter

Italian Embassy
August 4th 1904.

\

Αρ. 6. Από Howard, γενικό πρόξενο της Βρετανίας στην Κρήτη, προς τον Edward Grey, Βρετανό υπουργό Εξωτερικών. Χανιά, 23-8-1904.

[Πηγή: F.O. 78/5349, Consul - General to Howard to Sir Edward Grey, Χανιά, 23 Αυγούστου 1904, No 64.]

My Lord,

The approaching departure of the High Commissioner on tour of visits to the capitals of the protecting Powers, with a view to obtain, if possible, some modification of the present régime in Crete, seems to be a fitting occasion for giving a short survey of the present political condition of the island so far as I am able to understand it.

The difficulties of the High Commissioner, as regards the internal administration of the island, may be said to date from the moment when M. Venizelo, then Councilor for Justice, launched his scheme of an autonomous principality of Crete, alleging that he considered that this would be the shortest route to union with Greece, and was dismissed from his office in consequence in 1901.

There can be no doubt that had the High Commissioner for a moment appeared to favour M. Venizelo's scheme, he would have been made the object of violent attacks in Greece, where it had already been freely hinted that he wished to establish, for his own purposes, an hereditary principality in Crete, instead of furthering the national policy of annexation. His Royal Highness found himself therefore obliged, personally, to oppose M. Venizelo's scheme, and his influence was great enough in the country to secure, at the last elections in 1903, an overwhelming victory over the Venizelists.

For some time after those elections, M. Venizelo kept quiet, and had apparently almost abandoned politics, but by degrees the malcontents of various parties began to gather round him, and he is now once more at the head of a party of considerable strength. Within the last few months he has been joined by several politicians of weight, especially the Foumis family, who were formerly in opposition to him, and others are threatening to join him. It may be said that he is gradually collecting round him all those who, for one reason or another, are dissatisfied with the High Commissioner's administration.

M. Venizelo's party has little numerical strength except in the towns and in the politically restless western provinces. In the country districts, in the centre and east of the island, it appears to be almost non-existent.

Since, unfortunately, Prince George was obliged by the force of circumstances to enter into the political arena against M. Venizelo, the two parties in the island may be described as those who are for His Royal Highness and those who are against him. The Mussulmans naturally take no part in a conflict which has no interest for them. Their desire is, without

doubt, to prolong the *status quo* and postpone union to Greece as long as possible, and since both the Christian parties declare that their principal object is to hasten union, the Mussulmans remain aloof.

Formerly the special object of the opposition attacks was Prince George's Private Secretary, M. Papadiamantopoulos, but now it is a matter of common knowledge that these attacks are armed, if not actually openly at least secretly, at the Prince himself. I am told that great efforts are being made to detach from Prince George the peasantry who have hitherto been devoted to him, and in the great majority still are, the principal argument used being that the salary which he received as High Commissioner is far larger than the finances of the country can justify.

It may be thought surprising that in the course of the recent meetings held in favour of union, M. Venizelo, whose original scheme for a separate Cretan Principality has been the cause of so much trouble, should have shown himself such a "whole-hogger", and declared that nothing short of immediate union would satisfy him and his party. The reason, however, is not far to seek. The Venizelists are determined to prevent, if possible, either the continuance of Prince George as High Commissioner of the Powers, or his appointment as High Commissioner of the King of Greece. They will not hear of the Bosnia and Herzegovina scheme of Government being introduced into Greece because then His Royal Highness would return in the latter capacity. If then, on the one hand, by some turn of the wheel of fortune, union was to be granted, they would maintain that this was the result of their firm and uncompromising attitude. If, on the other hand, the Prince returns from Europe without having accomplished anything which is what they expect, and enters on (sic) a third term of his mandate as High Commissioner, they are determined to make a continuation of the *status quo* in the island impossible. The livelier members of the party talk freely of an armed insurrection in case of such an event, but I heard to-day that M. C. Fournis [the right name is: Fournis], one of the leaders of the party, has declared for the more agreeable method of passive resistance. On being (sic) [being] asked if he thought that he could command a sufficient number of followers to cause the Government any difficulty by adopting this plan, he is said to have answered that while it might be difficult to induce a number of men all over the island to take part in an armed insurrection he had little doubt that most Cretans would flock to a standard bearing so seductive and inspiring a legend as "non-payment of taxes".

The Government has for long been believed to be on the edge of a financial precipice, and a very little push from the passive resisters might throw it over. Then in the general confusion of Venizelist [the correct term is: Venizelist] party would call a National Assembly and pass a series of

Resolutions embodying their desires for reform and changes in the actual form of Government, which would be submitted to the Great Powers.

Such is, I understand, to be the future programme. While it contains all the necessary elements of considerable future troubles, it may well be doubted whether the Venizelists are sufficiently united to carry it through to a successful issue. In spite of M. Venizelo's latest declaration in favour of union only, many people here consider that he is only biding his time to raise the cry of "Crete for the Cretans", and wishes to obtain union only on his own conditions. M Constantine Manos, on the other hand, who has lately joined M. Venizelo, being a Greek, favours nothing short of the complete incorporation of Crete in the Grecian body politic (sic).

While the financial position of the Cretan Government is admittedly shaky, nothing has yet occurred to show that the serious crisis so long prophesied is actually at hand. Signs, however, of a shortness of money are not wanting. Among these may be noted that three months ago all the Government employés [sic] in one of the Prefectures near Canea were paid their salaries in half-franc pieces, while last month all the Government employés in Canea whose salaries did not exceed 120 fr. were paid in nickel money. The higher officials were paid in silver, none, I believe, receiving gold. A slight rise has also been noticeable in the price of gold required for large business transactions, and merchants have had to pay 15c. for every napoleon [French coin]. In the ordinary course of every day business, however, the Cretan coinage still retains its full value.

Much depends, if a crisis is to be avoided, on the results of this year's crops. Fortunately the prospects of the olive crops are, in the Western Provinces, unusually good. The prospects of the raisin crop in the Candia district are also excellent, and it is expected to exceed last year's crop, which was much above the average.

I have, &c.

(Signed) ESME HOWARD

Αρ. 7. Ομιλία [& Παρέμβαση] του Ιωάννη Σφακιανάκη στο Ηράκλειο, στην πλατεία του Μητροπολιτικού ναού Αγίου Μηνά (21 Μαρτίου 1905)

[Πηγή: Εφ. *Νεα Ελευθερία*, Ηράκλειο, 21 Μαρτίου 1905, Έκτακτον Παράρτημα.- Το σπάνιο φύλλο της εν λόγω εφημερίδας εντοπίστηκε στο Αρχείο του υποπρόξενου της Ρωσίας στο Ηράκλειο Γεωργίου Μιτσοτάκη]

«Συμπολίται,

Δέν εἶνε ἀνάγκη πολλῶν λόγων, ὅπως ἐξηγηθῆ ὁ σκοπὸς τῆς παρουσίας συναθροίσεως.

Γνωρίζετε ὅτι ἀπὸ δέκα ἡμερῶν Κρητες ἔνοπλοι συρρέουν ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τῆς Νήσου πρὸς τὰς ὑπωρείας τῶν Λευκῶν Ὀρέων καὶ σήμερον ἀριθμοῦνται κατὰ χιλιάδας.

Μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν ὑπάρχουν πολλοί, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα διὰ τοὺς ἀγῶνας καὶ τὴν φιλοπατρίαν τῶν εἶνε γνωστὰ ὄχι μόνον εἰς τὴν Κρήτην, ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς αὐτῆς.

Τί ζητοῦν οἱ ἄνθρωποι αὐτοί;

Τὸ γνωρίζει σήμερον ὅλη ἡ Κρήτη. Τὸ γνωρίζει ἡ Ἑλλάς. Τὸ γνωρίζουν αἱ Δυνάμεις.

Ζητοῦν ἐκεῖνο, διὰ τὸ ὁποῖον μερικοὶ ἀπὸ σας ἔχυσαν τὸ αἷμα τῶν. Ζητοῦν ἐκεῖνο, διὰ τὸ ὁποῖον πολλοὶ ἀπὸ σας ἐξέθησαν τὴν ζωὴν τῶν εἰς τὰς μάχας. Ζητοῦν ἐκεῖνο, διὰ τὸ ὁποῖον ὅλοι μας, μικροὶ καὶ μεγάλοι, ἐχύσαμεν δάκρυα, ἐθυσιάσαμεν περιουσίας, ἐδοκιμάσαμεν φόβους καὶ τρόμους καὶ ὑπέστημεν ἐπανειλημμένως ἐκπατρισμὸν καὶ παντοειδεῖς κακουχίας.

Ποῖον εἶναι τὸ καθῆκον μας εἰς τὴν περίστασιν αὐτήν;

Νὰ μείνωμεν ψυχροὶ θεαταί; Νὰ μανθάνωμεν ἀταράχως τὰ εἰς τὸ ἄκρον τῆς νήσου διαδραματιζόμενα μὲ τὴν ἀδιαφορίαν, μὲ τὴν ὁποίαν μανθάνομεν τὰ συμβαίνοντα εἰς τὴν Ἄπω Ἀνατολήν;

Τοῦτο μας συμβουλεύουν.

Ἀλλ' εἶναι τοῦτο δυνατόν;

Ὑπάρχει κανεὶς ἀπὸ σας, ὑπάρχει κανεὶς Κρῆς, ὑπάρχει κανεὶς Ἕλλην, ἔχων τοιαύτην κατασκευὴν νεύρων, ὥστε νὰ δύναται νὰ μένη ἀπαθῆς, ὅταν μανθάνῃ ὅτι στρατιῶται ξένοι

πρόκειται νὰ χτυπήσουν ἀνθρώπους ἀδελφούς, οἱ ὅποιοι ἄλλο δὲ ζητοῦν, παρὰ ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ὅλοι ἡμεῖς χιλιάκις ἐζητήσαμεν;

Ἄλλ' ἀφοῦ δὲν εἶνε δυνατὸν νὰ μείνωμεν ἀπαθείς, τί πρέπει νὰ πράξωμεν; Νὰ ἐπιδοκιμάσωμεν τὴν παρὰ τῶν ξένων βιαίαν καταστολὴν τοῦ κινήματος, δίδοντες ἀφορμὴν νὰ λέχθῃ ὅτι ἐφ' ὅσον καὶ ἂν παραταθῇ ἡ παροῦσα κατάστασις, παρὰ τῶν Κρητῶν λόγους μόνο καὶ φωνάς ἔχομεν νὰ περιμένωμεν;

Νομίζω ὅτι τὸ καθῆκον μας δὲν εἶναι τοῦτο. Πρὶν γείνη (sic) τὸ κίνημα, πρὶν λάβῃ διαστάσεις ἐπετρέπετο συζήτησις καὶ διχογνωμία, ἐὰν ἦτο ἔγκαιρον καὶ ἄκαιρον. Ἀλλὰ σήμερον τὸ κίνημα ἔγεινε (sic), τὸ κίνημα ἐξηπλώθη, τὸ κίνημα ἐπέσυρε τὴν προσοχὴν τῆς Εὐρώπης καὶ τῶν προστατίδων Δυνάμεων.

Καθ' ἣν στιγμὴν αἱ Δυνάμεις ἐπιφορτίζουσιν ἀντιπρόσωπόν των νὰ ἔλθῃ εἰς συνάφειαν μὲ τοὺς συναθροισθέντας, νὰ ἐξετάσουν τὰ αἰτήματα τῶν, διὰ νὰ ἴδουν ἐὰν δύνανται νὰ τα ἀποδεχθοῦν, νομίζω ὅτι καθῆκον παντὸς Κρητὸς ἄνευ διακρίσεως πολιτικῆς μερίδος, ὅτι τὸ καθῆκον ὅλων μας εἶναι νὰ ἐνδυναμώσωμεν διὰ τῆς συμφώνου ἐπιδοκιμασίας μας τὴν περὶ ἐνώσεως ἀπόφασιν τῶν ἐν Θερίσῳ.

Μὴ λησμονῆτε ὅτι ὁ Πριγκηψ ἔχει διπλὴν ὑπόστασιν καὶ ἐπομένως διπλᾶ καθήκοντα. Ἔχει καθήκοντα πρὸς τὴν Κρήτην καὶ πρὸς τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ ἔχει καὶ καθήκοντα πρὸς τὰς Δυνάμεις τῶν ὁποίων εἶναι ἐντολοδόχος. Εἰς κρισίμους δὲ περιστάσεις οἷα ἡ παροῦσα τὰ διπλᾶ αὐτὰ καθήκοντα δὲν εἶναι εὐκόλον νὰ συμβιβασθῶσι. Καὶ ἡ Κυβέρνησις τοῦ τόπου ἔχει καθήκοντα ὄχι βεβαίως τόσο πολύπλοκα ὅσον τὰ τοῦ Πριγκηπος ἀλλ' ὅπωςδῆποτε καθήκοντα δύσκολα. Ἄς ἀφήσωμεν λοιπὸν τοὺς κυβερνώντας νὰ πράττουν ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον θεωροῦν καθῆκον τῶν καὶ ἄς πράξωμεν καὶ ἡμεῖς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον θεωροῦμεν ἰδικόν μας. Ἴσως δὲν εἶναι κακόν, τολμῶ νὰ εἴπω ὅτι εἶναι καλόν, τὸ ὅτι σήμερον θὰ πράξωμεν τὸ καθῆκον μας, παρὰ τὴν γνώμην καὶ παρὰ τὴν συμβουλὴν τῶν κυβερνώντων. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, φρονῶ, ὅτι θὰ ἔχη περισσοτέραν ἀξίαν, εἴθε δὲ νὰ ἔχη καὶ καλύτερον ἀποτέλεσμα.

Προτείνω λοιπὸν νὰ ἐκφρασθῇ ἀνενδοιάστως τὸ φρόνημα τῶν παρόντων καὶ νὰ δηλωθῇ πρὸς τὰς Δυνάμεις ὅτι εἷς τὴν

προκειμένην περίστασιν πάντες οἱ Κρηῖτες συντάσσονται ψυχῇ καὶ σώματι μετὰ τῶν ἐν Θερίσῳ».

**Παρέμβαση Σφακιανᾶκη μετὰ το ἐνωτικὸ ψήφισμα,
λόγω τοῦ συνθήματος που ἀκούστηκε μετὰξὺ τῶν
ζητωκραυγῶν που ἀνέφερε «Κάτω οἱ ἀντιπράττοντες»**

«Δεν ἤλπιζα ὅτι τοιαύτη φωνὴ θὰ διετάρασσε τὴν ὁμοφωνίαν. Ἐν τούτοις χαίρω διότι μου δίδεται ἀφορμὴ νὰ καθορίσω σαφέστερον τὸν σκοπὸν τῆς παρούσης συναθροίσεως. Ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἔχω τὴν πεποίθησιν ὅτι δεν ὑπάρχουν ἀντιπράττοντες. Δεν ὑπάρχει κανεὶς Κρηῖς, ὁ ὁποῖος νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ σκέπτεται διαφορετικὰ. Ἀκριβῶς δὲ ὁ σκοπὸς τῆς παρούσης συναθροίσεως εἶναι οὗτος καὶ μόνος: Νὰ δηλώσωμεν εἰς ὅλον τὸν κόσμον ὅτι πάντες οἱ ἐν Κρήτῃ αἰσθάνονται ἑαυτοὺς ἀλληλεγγύους καὶ ἔχουσιν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀπόφασιν προκειμένου περὶ ἐπιδιώξεως τῆς ἐθνικῆς μας ἀποκαταστάσεως».

Αρ. 8. Από Maurouard, γενικό πρόξενο της Γαλλίας στα Χανιά, προς τον Delcassé, υπουργό Εξωτερικών της Γαλλίας. Χανιά, 23-3-1905.

[Πηγή: Μ.Α.Ε., Maurouard, Consul général de France á la Canée á M. Delcassé, Ministre des Affaires étrangères, Χανιά, 23 Μαρτίου 1905, Νο 49, σ. 34.]

La campagne prévue de la part des chefs venizélistes se dessine et s'accroît. Sans dévoiler la nature précise de leurs projets, MM. Venizelos, Fourni et Manos publient assez complaisamment que ceux-ci vont se traduire par quelque mouvement; ils visent surtout à attirer l'attention des Puissances.

D'après mes informations particulières, leur plan consisterait à provoquer une réunion aussi nombreuse que possible de mécontents et d'opposants sur un point dans l'intérieur de l'île. Une rencontre entraînant répression sanglante serait susceptible de dépopulariser le Prince et cette conséquence ne serait évidemment pas pour déplaire aux chefs agitateurs, mais ils s'en préoccupent au point de vue des risques d'accident pouvant, dans un conflit, survenir aux carabiniers italiens encadrant la gendarmerie et de la réprobation qu'ils s'attireraient ainsi de la part des Puissances protectrices.

Ils viseraient à empêcher les élections auxquelles ils se sont abstenus de poser leurs candidatures.

Le programme de la réunion comporterait, en premier lieu, le déploiement du drapeau grec et la manifestation de sentiments annexionnistes, bien que, d'après les impressions que je recueille, l'inclination vers l'union ne présenterait pas précisément le caractère d'un désir impatient de la part des chefs venizélistes.

Les visées réelles des chefs sont plus étendues; ils poursuivent aussi l'obtention de réformes sur le terrain constitutionnel et administratif: modifications du système électoral, élection des maires et des conseillers municipaux par le peuple, octroi à la presse d'un régime libéral, révision des emplois publics et des traitements des fonctionnaires grecs, etc... ; mais ils n'ont peut-être pas été non plus sans envisager l'éventualité de changements plus radicaux dans l'ordre de choses établi en Crète. Sans s'exagérer cet aléa, c'est cependant un élément d'appréciation méritant d'être pris, dans une certaine mesure, en considération.

MAUROUARD

Αρ. 9. Από Howard, γενικό πρόξενο της Βρετανίας στην Κρήτη, προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Βρετανό υπουργό Εξωτερικών. Χανιά, 2-6-1905.

[Πηγή: F.O. 78/5411, Consul – General Howard to the Marquess of Lansdowne, Χανιά, 2 Ιουνίου 1905.]

Crete
Confidential

I REGRET to report that the hope of an arrangement between the Chamber and the insurgents which was entertained at the end of last week has been dissipated for the present. In my telegram No. 86 of the 26th ultimo I informed your Lordship that the Chamber had selected twelve leading men of all parties represented in it to meet a deputation from Therisso, and endeavour to find a basis of agreement in accordance with which the insurgents might be induced to lay down their arms, There was then evidently a desire on the part of the Chamber to be conciliatory, which, had it been met half way by the insurgents, appeared to offer good hope of a speedy solution.

The whole scheme, however; was frustrated by the publication of a letter addressed to the Chamber by a certain Papaderos, a henchman of M. Venizelos, and “Chief of Police” at Therisso, in which the writer made use of grossly insulting language to the Deputies. In consequence of this the latter gave up the plan of sending a deputation to meet the Therissiot, and in a special meeting, held on the morning of Sunday, the 28th May, they passed a vote, copy of which was afterwards transmitted by the High Commissioner to, each of the Consuls of the four Powers, I inclose copy and translation of this Resolution herewith. In it the Chamber, while insisting upon union as the only solution of the Cretan question, declares that this must be accomplished by peaceful and not by violent methods, and begs the insurgents to lay down their arms. In the last paragraph the Chamber states that it will abstain from further sittings till order is re-established.

The Deputies have since scattered to their homes, and the Chamber, after a Session of nearly seven weeks, has broken up, without even attempting to pass the Budget.

On the evening of the same Sunday the President of the Insurgent Committee, M. Papajannakis, wrote a letter to M. Michelidakis, President of the Chamber, in which he explained that the letter of Papaderos had not been written in his official capacity but should be considered as coming from a private individual. He expressed the regret of the Revolutionary Assembly that it should have been written at all. At the same time, he declared that the leaders

were willing to meet the deputation from the Chamber, and asked the President to fix a place of meeting outside the military cordon.

No notice, however, was taken of this explanation, and for the moment all hope of a settlement between the Chamber and the insurgents seems *to* have been abandoned. I hear, however, that M. Pologiorgis, the leader of the third or independent party in the Chamber, means to make another effort to resuscitate the plan of a Conference, which has been thus rudely shattered by Papaderos V letter. It will unfortunately be most difficult to bring the Deputies together again once they have scattered over the island.

In the meantime, the Therissiots are now preparing a general assembly of insurgent Deputies from every province to discuss the Proclamation of the Powers to the Cretan people, and to decide what attitude they will adopt in regard to it.

Captain Weymouth, R.N., of the "Minerva" reported two or three days ago that Deputies from the eastern Province of Sitia were at Chersonessos on their way to Therisso.

They were the bearers of a Petition from various villages asking the Insurgent Committee to abandon the programme of union with Greece, as at present unattainable and to descend to the more practical platform of reforms.

Except for this, I have had no information respecting the attitude the Assembly is likely to take. It is very doubtful whether this lead of the people of Sitia, who are despised by the more turbulent men of the western provinces, will be followed by the others.

The sending out of detachments of British troops to act as supports to the gendarmerie in different villages in the Candia district has, as I reported in my despatch no. 75 of to-day's date, had a very reassuring effect on the Moslems [...].

Αρ. 10. Από τον πρόεδρο της Επαναστατικής Συνέλευσης Ι. Παπαγιαννάκη και τον γραμματέα Κ. Μάνο προς τους γενικούς προξένους των Μεγάλων Δυνάμεων. Θέρισο, 22-4[4-6]1905.

[Πηγή: F.O. 881/8500, Memorandum by Mr. Parker on the situation in Crete (in continuation of Foreign Office Memorandum, No 8462 of the 2nd June 1905), σ. 101-102.]

ANNEX (B).

Insurrectionary Committee to Consuls of Protecting Powers.

M. le Consul-Général,

NOUS avons pris connaissance de la Proclamation en date du 29 Avril (12 Mai), 1905, adressée aux Crétois par les Représentants des Grandes Puissances Protectrices a La Canée et publiée dans le “Journal Officiel”.

Nous nous excusons de n'avoir pu répondre plus tôt, comme il était de notre devoir, a l'invitation contenue dans cette Proclamation. Mais nous espérons que cette lenteur sera justifiée lorsqu'on voudra prendre en considération, d'une part, les difficultés de l'arrivée des Représentants des provinces éloignés de l'île, d'autre part la nécessité dans laquelle nous nous trouvions de ne pas faire une démarche aussi sérieuse sans l'autorisation de tous les Représentants.

La décision catégorique des Puissances Protectrices de ne pas permettre dans les conjonctures actuelles l'annexion de l'île au Royaume de Grèce remplit de douleur le coeur de tous les Crétois.

N'ayant jamais songé à porter nos armes contre les Puissances Protectrices, de la bienveillance desquelles nous avons toujours fait dépendre l'accomplissement définitif de nos voeux nationaux, nous sommes obligés de nous incliner encore devant leur nouvelle décision.

Mais jusqu' au jour où les Puissances Protectrices auront décidé de donner leur sanction à cette solution de la question Crétoise, qui est la seule naturelle, juste, et définitive, le peuple Crétois est convaincu qu'elles daigneront lui créer des conditions de vie plus conformes aux exigences de la civilisation.

Comme nous l'avons déjà expliqué dans notre Mémoire en date du 12 (25) Mars, 1905, la Proclamation de l'Union a été provoquée en premier lieu par l'impatience du peuple Crétois contre la Proclamation du régime politique hybride qu'il n'avait accepté que comme provisoire.

Cette impatience, naturelle d'ailleurs, a été accrue par la gêne financière contre laquelle devait lutter un pays aussi petit et aussi pauvre, devant suffire aux dépenses d'une vie politique à part, et se trouvant dans l'impossibilité de pourvoir à l'exécution de travaux publics, ou à d'autres dépenses nécessaires pour le développement économique du pays.

Les entraves financières, en outre, auxquelles la Turquie est soumise grâce aux Capitulations, restreignant la liberté de l'État quant au règlement de l'imposition et des droits de douane, empêchent non seulement l'augmentation des revenus publics, mais rendent impossible la protection et, par conséquent, le développement de l'industrie et de l'agriculture du pays.

La situation politique, d'ailleurs, provisoire et incertaine, dans laquelle se trouve l'île ne contribue guère à attirer les capitaux étrangers qui lui font défaut et dont ce pays a pourtant absolument besoin.

Un défaut encore plus capital du régime provisoire actuel est la séparation douanière d'île de tout autre organisme politique. La Crète, déjà séparée de l'Empire Ottoman et pas encore annexée à la Grèce, voit ses produits se heurter à leur importation, soit en Grèce, soit en Turquie, à des droits de douane auxquels sont soumis les produits étrangers. Dans une pareille limitation du marché de consommation de ses produits agricoles surtout, qui constituent aussi la principale ressource de l'économie sociale, l'île est suffoquée financièrement.

Mais les défauts du régime actuel qui a piteusement avorté, en tournant à un absolutisme pur, ne furent pas seulement de nature économique. Le Chef du Pouvoir Exécutif étant nommé par quatre Grandes Puissances Protectrices, il n'existait en réalité aucun moyen de recours pour mettre fin à des abus de pouvoir éventuels. Ainsi la Crète, qui, d'après sa Constitution votée par la constituante et ratifiée par les Puissances Protectrices, forme un État autonome et constitutionnel, en est venue à être gouvernée sans Gouvernement responsable.

Il est évident qu'il nous est impossible de supporter plus longtemps un tel régime, mais il est de même impossible de chercher le redressement de la situation dans un simple remaniement de la Constitution pour que celle-ci devienne plus conforme à l'esprit national des Crétois, et dans la concession de la liberté d'imposition.

Cette dernière liberté constituerait évidemment un certain progrès; mais il resterait encore comme principal défaut du régime actuel, le blocus douanier des produits de l'île à cause duquel celle-ci se trouve aujourd'hui dans les conditions économiques pires que celles dans lesquelles elle vivait avant d'être libérée du joug Ottoman.

Quant à la réforme de la Constitution dans un esprit plus libéral, elle ne servirait à rien puisqu'il manquerait aussi dans l'avenir toute garantie réelle

de l'application sincère de cette nouvelle Constitution. Ce serait le comble de la crédulité d'espérer que tandis que la Constitution Conservatrice actuelle a été violée et foulée aux pieds, il serait possible de voir appliquer sincèrement et conformément à son esprit la Constitution Libérale.

Mais non plus un changement dans la personne du Chef du Pouvoir Exécutif ni la nomination d'un Administrateur étranger de distinction ne serait propre à résoudre cette difficulté. Le sentiment national du peuple Crétois est tellement développé et la prolongation du régime provisoire actuel a tellement commencé à inquiéter la conscience nationale des habitants que la nomination d'un Administrateur étranger, ayant lieu aujourd'hui après huit ans de régime provisoire, ne peut que soulever tout le peuple Crétois dans une telle mesure qu'aucune autre répression de son soulèvement ne serait possible que celle que pourrait amener une force matérielle inexorable, en le brisant sans pitié.

En prenant en considération toutes ces conditions du problème, une seule solution se présente comme possible, dans le cercle des réformes, promises dans votre dernière Proclamation.

Tout en conservant la suzeraineté nominale du Sultan, l'administration de l'île pourrait être confiée à la Grèce, en permettant aux Crétois de régler avec cette dernière les détails de cette administration de manière à ce que la Crète forme avec le Royaume de Grèce un seul organisme administratif et financier.

Quant aux armes que votre Proclamation nous demande de déposer, nous n'avons pas besoin de répéter ici, ce que nous avons déjà exposé par notre Mémoire en date du 9 (22) Avril 1905, en protestant contre l'accusation que nous avons pris les armes contre les Grandes Puissances Protectrices.

Mais ces armes servent aussi aujourd'hui pour la composition des gardes armées dans les différents districts où tout pouvoir réel du régime actuel a disparu, et où celles-ci constituent la seule garantie du maintien de l'ordre public.

Nous sommes convaincus qu'appréciant nos efforts pour le maintien de l'ordre, vous reconnaîtrez toute la sincérité qui inspire nos efforts, ainsi que leur efficacité.

Mais, outre ces gardes auxquelles est confié le maintien de l'ordre dans les districts, une petite garde armée est aussi nécessaire pour la protection de l'Assemblée contre les organes du Gouvernement déchu et pour la sauvegarde de notre autorité vis-à-vis des malfaiteurs, ainsi que pour le renfort éventuel des gardes des districts dans le cas où ces dernières auraient besoin de renfort, pour accomplir efficacement les devoirs qui leur incombent.

La dissolution de ces gardes exposerait le pays aux malheurs de l'anarchie, que la sortie immédiate de la gendarmerie dans les districts ne pourrait pas évidemment prévenir, ou, qu'après l'attaque de Plémeniana, le massacre de Voucoliés, et les autres conflits qui ont eu lieu, la gendarmerie, au lieu de contribuer au maintien de l'ordre, exciterait, au contraire, les esprits, surtout parce qu'elle serait considérée comme un avant-coureur de la réinstallation du régime déchu.

En exceptant ces gardes, tous les autres citoyens seront appelés par une Circulaire Présidentielle de déposer leurs armes dans leurs habitations.

A l'époque où les peuples autour de nous marchent avec rapidité dans la route du progrès, les Grandes Puissances Protectrices ne voudront jamais condamner le peuple Crétois de vivre, même provisoirement, sous un régime qui ne lui permet guère de faire un seul pas de véritable progrès.

Il est d'ailleurs possible, par l'acceptation de la solution que nous proposons, sans qu'un changement ait lieu au point de vue international dans la situation politique de l'île, de créer des conditions de vie économique et politique correspondant davantage aux vœux légitimes du peuple Crétois.

Veillez, &c.

Le Président de l'Assemblée :

(Signé) I. A. PAPAYANNAKIS.

Le Secrétaire :

(Signé) C. MANOS.

Thérisso, le 22 Mai (4 Juin), 1905

Αρ. 11. Από Howard, γενικό πρόξενο της Βρετανίας στην Κρήτη, προς τον Μαρκήσιο του Lansdowne, Βρετανό υπουργό Εξωτερικών. Χανιά, 12-11-1905.

[Πηγή: F.O. 78/5412, Consul – General Howard to the Marquess of Lansdowne, Χανιά, 12 Νοεμβρίου 1905.]

Crete
Confidential

(No. 184)

Canea, Crete, November 12, 1905

NOW that the Cretan insurrection of 1905 appears to be almost at the end, the moment seems opportune to note at some length a few considerations as to the causes of the movements as well as on the general situation in Crete.

The present insurrection is due, I think, to four causes, all of which must be taken into consideration if we wish to arrive at a proper understanding of the existing state of unrest in Crete.

These four causes may be classed as follows:-

1. Personal. 2. Internal Political. 3. Economic. 4. National, i.e., desire for union with Greece.

Taking the first of these causes it would appear that it is largely for personal reasons that the leaders and their immediate followers took up arms. The origin of the present conflict dates from the time when in 1901 M. Venizelo made his proposal for the establishment of an autonomous Principality in Crete. It may be that before that time there was tension between the High Commissioner and M. Papadiamantopoulo on the one side, and M. Venizelo on the other, but it was only then that it finally developed into an open rupture. In the course of this conflict Prince George became convinced and still holds strongly to the belief that M. Venizelo is a “traitor” to the Greek cause, and that he has always worked against union. If he at Therisso raised the flag of union it was simply to furl it again to the first convenient opportunity. M. Venizelo on the other hand declares passionately that he has always fought for union, that he desires it now, and that the charge of working against it is a gross libel and falsehood.

However this may be, Prince George’s convictions on the subject are so strong that he has more than once declared that he should consider himself the traitor to the national cause if he again allowed M. Venizelo to take office while he is High Commissioner. This, M. Venizelo is perfectly aware of (sic). He is an exceedingly ambitious man, even according to his friends. One of the most powerful motives which led him and his followers to take up arms was

unquestionably a desire to be rid of the High Commissioner, whose presence in (sic) the island made their accession to office impossible.

The removal of Prince George would, however, have been the signal for far more general disturbances in the island. Such a concession to the Venizelistis would have been out of the question not only on account of the difficulty of finding him a successor, but also because the majority of Cretans would inevitably have opposed the nomination of any successor not of the Greek Royal Family. There is on the other hand one personal change, which while it would go far to mitigate the discontent of the Venizelist party, would meet with little or no opposition in any quarter, and this is the transfer to some other post of M. Papadiamantopoulo. This would be looked upon by many, not only Venizelists, as the beginning of a new era, and would at least afford a temporary relief to the personal causes of discontent.

2. Internal political reforms. The introduction of those reforms, of which so much have been made by the Venizelist Party, chiefly for European consumption, presented no great difficulty.

The abolition of ten nominated Deputies, the return to the system of electing Mayors and Municipal Councillors, and greater liberty of the press have been passed by the last Cretan Chamber and sanctioned by the Prince. It is almost certain that the first two at least of these measures would have passed the Chamber in any case, and that the vote of the chamber was not particularly influenced by the insurrection. The Chamber has also voted for the summoning of the National Assembly for the revision of the Constitution, which was another of the principal planks in the Venizelist platform.

One question, however, which is, in my opinion, at the bottom of most of the present discontent, is likely to remain untouched, unless reform is imposed by the Powers. This is the question of Government patronage. Every political leader – indeed, every Deputy – is surrounded by a crowd of hungry suppliants for Government appointments, in order to satisfy whom he must endeavour to turn out the actual occupants of the places coveted.

This work of shifting about Government employés (sic) – of making endless combinations of appointments with persons often totally unfitted, whose qualifications are purely political – is one of the principal occupations apparently of every Councillor. It may safely be said that for each man satisfied half-a-dozen are dissatisfied. Much of the rancour connected with these constant changes is extended from the councillors to the High Commissioner, who is often unjustly made responsible for them.

This is an unfailing cause of discontent, and must remain so until a regular civil service is created with competent officials, not liable to removal at the caprice of a councillor. In this way not only would the discontented crowd of ex-officials, hangers – on of politicians, and office-seekers be gradually

reduced, but a potent factor for mischief, which is always on the increase, would in time disappear altogether.

This is a matter which the Commission of Inquiry would do well to take into consideration.

3. The economic reasons of unrest in Crete certainly exist, but it may be doubted whether the majority of the people are actually conscious of them. The population as a whole is probably no worse off now than at any time for many years past (sic). For the Christians at least there is now security, and they are not molested in the exercise of their agricultural operations. All the villagers are very poor, especially those in the hills, and their standard of comfort is exceptionally low, but this has been the case for generations past (sic). The fact, however, that many of the hill villagers have so little to lose makes them ready to rush to arms on the slightest provocation. M. Quellenec, the French engineer, who visited Crete last to make plans for the ports of the three principal towns, pointed out very aptly that if the rich lowlands of the valleys could be developed by roads and railways and ports, the hill folk would gradually be drawn down and cease, as they became more laborious and contented, to be the turbulent and restless pastoral people they are at present. The opening up of communications would have an excellent effect on the country, and there is no doubt that could the Budget be so adjusted as to allow for greater expenditure on public works and less on education and gendarmerie, and possibly other items which are disproportionately heavy, the island would benefit both socially and economically.

All this would, however, take a long time, and it might be a generation before the hill people, who are accustomed to the free and easy life of shepherds, and, like all the mountaineers, despise the dwellers in the plain, took to hard work in the fields. The ambitious among them are more likely to come to the towns, get a smattering of cheap education, and join the ranks of out-of-work lawyers and office-seekers.

However just may be the complaint that since the beginning of the present régime public moneys have not been laid down to the best advantage, it is doubtful whether the economic condition of the country generally can be held immediately responsible for the present insurrection.

4. We come now to the fourth, and, I think, principal cause of the present, past and probably also future insurrections in Crete, national aspirations for union with Greece.

No one who has lived any length of time in Crete and grown to know something of inhabitants can doubt that the people at large are solid in their wish for Union. The struggle for Union has been long and continuous, it has become the principal part of national tradition, and Union has been the ideal of successive generations for upwards of a century. The feeling of the Cretans in this respect has been well described by Mr. Hogarth in an article in the

“Monthly Review” for October 1905, Mr. Hogarth is an archaeologist who has spent a considerable time in Crete, and knows most of the leading men, besides having travelled in the country districts. His view of the situation, as I understand it, is that while among the politicians and official classes in the towns there is considerable discontent on account of the mistakes and even abuses of the present Administration and the uncertainty of the actual provisional régime, these weigh as nothing in the balance against the unsatisfied (sic) national desires of the people at large. The mistakes may be rectified and the abuses corrected, but if a wider liberty of political action is granted to the people it will probably be only used as a lever to obtain that which at least 90 per cent of Cretans regard as their birthright.

The close proximity of Athens with Canea makes it out of the question that this agitation should die out or even sleep for any length of time. It will be constantly in the interest of some leader of the Opposition at (sic) Athens or of some protagonist of Hellenism to revive it. Even if the economic conditions of the country were to be vastly improved within a short time as a result of the reforms to be introduced by the proposed Commission of Inquiry, it would take many years to eradicate the ideal of Union from the hearts of the Cretan people, and to make them unwilling to lend an ear to Hellenistic agitations. As the insurrection of 1905, so it will be in the future. The rank and file will always gather together to the cry of Union, whatever may be the aims, personal or political of the leaders.

It would seem, then, that the best way to tranquillize (sic) the people as a whole would be, while introducing such financial and administrative reforms as may immediately improve the economic condition of the country, to give at the same time some pledge that Union with Greece will not be indefinitely postponed.

The fixing of a date, at which the international troops will be withdrawn from the island, conditionally on the good behaviour of the inhabitants in the interim, is possibly the best way of giving such a pledge. Their place would have to be taken either by Greek troops or by native militia organized by Greek officers.

Some period of grace must be allowed to the Mussulman population. They, unfortunately, still cling to the hope that the present provisional régime may be indefinitely continued, or that the island may be annexed by England or any other power than Greece. If Union were suddenly sprung upon them their position would be a very unfortunate one. They would then with one accord begin to leave the country, and their properties, all coming into the market at the same time, would be sold for a song.

If they have two or three years’ grace in which to prepare for the change, it will give them time to dispose of their properties at reasonable rates,

and many may, on second thoughts, prefer not to leave at all. At least due notice will have been given and a panic avoided.

It appears that this is unfortunately all that can be done to guarantee their future, for it is clear that the international occupation of Crete cannot be prolonged for ever for the sake of 30,000 Moslems.

It is to be feared that there is real danger in prolonging the present state of things in Crete indefinitely.

A statement made by M. Venizelo at our meeting at Mourniès on the 15th July last is well worth consideration. His argument was as follows:-

The Cretans are accused to making (sic) insurrections. They have learned that the Powers will not suppress an insurrection by any very severe means. The present Government has not sufficient military force to suppress even a weak insurrection. The result of this is that the present régime is one of extreme instability, and any dissatisfied politician can always collect a sufficient number of adherents by raising the Greek flag to destroy the authority of the Government for a time at least, and upset law and order in the island.

M. Venizelo and his immediate followers may be satisfied with the reforms to be introduced [with] surveillance promised by the Powers, but there is a large party in (sic) the island which is bitterly opposed to any foreign interference, a renewal of which in the shape of some surveillance or control is likely to be the principal result achieved by the insurrection.

The members of this party will be able, by playing on the chauvinist sentiments of the majority, to excite them against this control and the agents who exercise it. Personally, I have very little hope that it will succeed in improving matters in Crete.

The difficulty of coming to an arrangement between four Consuls whose points of view are rarely similar, and are, even when they are agreed, scarcely ever in tune with those of the High Commissioner ; the immense time generally required before four Governments can arrange between themselves to take an identic (sic) course in matters which, unimportant indeed from a European point of view, are often very important for Crete ; the fact that every effort will be made by Cretans of every political colour to put "bâtons dans les roues" of the Agents charged with surveillance or control, out of the sheer suspicion of foreigners inherent in Cretans, lead me to the positive conviction that such surveillance, while inevitable for the sake of preventing reprisals after this insurrection, and the waste of public moneys in the future as in the past, will only end in making confusion worse confounded, the whole responsibility for the failure being laid on the shoulders of the Agents of the Powers, against whom a feeling of a violent hostility is almost certain to arise [...].

I have, &c.

(Signed) ESME HOWARD

**Αρ. 12. Από Howard, γενικό πρόξενο της Βρετανίας στην Κρήτη,
προς τον Edward Grey, Βρετανό υπουργό Εξωτερικών.
Χανιά, 16-5-1906.**

[Πηγή: F.O. 371/49, Consul - General Howard to Sir Edward Grey, Χανιά, 16
Μαΐου 1906 & συνημμένο εγγρ. 1.]

CRETE
CONFIDENTIAL

Canea, Crete, May 16, 1906

Sir,

I HAVE the honour to forward herewith translation of the political programme of the Government party in the Crete which has just been published in view of the approaching elections.

Like the Opposition, the candidates of the Government party declare that union with Greece is the only final and just solution of the Cretan question. They state that they will work for this end, putting it above all party strife. But they say, as long as the Powers, without whose consent nothing can be done, refuse their consent to this solution, they, the Governments candidates, will combat all foreign intervention in their internal affairs which entails the abolition of the liberties for which they have fought, and a renewal of the slavery of their country.

They remind their leaders that the foreign control has been evoked by the agitators of Therisso, who declared that they accepted it with gratitude. The document ends, "With such a programme, and relying on our patriotic antecedents, we request your vote and your moral support."

It is worthy of note that this document contains no word of reference modifications of the Constitution, to reforms whether administrative or financial, or to any constructive legislation whatever. The whole energies of the party are apparently to be expended in a life and death struggle against the demon of foreign control. This can hardly be said to augur well for the reception that, the new Assembly will give to the reforms proposed by the International Commission, except such as are likely to gratify the Chauvinist spirit of that Assembly.

I fear, indeed, that there is little or no hope of any loan being approved whether for indemnities or public works, by the coming Assembly if a foreign financial control is attached to it, as a condition, by the Powers

(Signed) I have, &c.
ESME HOWARD.

P.S.—I have the honour also to inclose copy and translation of a Government circular to the Cretan people on the occasion of the elections for the National Assembly.

**Επισυναπτόμενο πρόγραμμα της κυβερνητικής παράταξης στην
Κρήτη**

Inclosure 1 in No. 1.
Programme of the Government Party.

To the Cretan people.

Dear Compatriots,

WE think it our duty, before asking for your vote, to sketch in a few words the programme which we intend to follow in the Assembly.

Union of Crete with Greece is the only just solution of the Cretan question.

For this solution we will work with all our might and main, putting it before all human passions and party strife. Our programme is a national one and aims at raising not a party flag, but the flag which belongs to no party and to no individual, but to the nation by whom we must be directed.

But until the Protecting Powers, without whose consent nothing can be done, consent to this just and only solution of the Cretan question, we will combat all intervention on the part of foreign authorities and the establishment of European control over our internal affairs, because this control means the abolition of our liberty, which has been gained at such sacrifice by the Cretan people, a renewal of the slavery of our country, and, in a word, the indefinite postponement of our national re-establishment.

Remember that it is the agitators of Therisso who have evoked this foreign control, and it is they who have declared that they accept it with gratitude.

With such a programme, and relying on our patriotic antecedents, we request your vote and your moral support.

Candia, April 25, 1906 (o.s.).

**Αρ. 13. Από την κρητική κυβέρνηση
προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Ιταλίας.
Χανιά, 7-10-1908.**

[Πηγή: Atti Parlamentari Legisslatura, sessione 1909-1911, Camera Dei Deputati,
Doc. N. XLII, Il Governo cretese al Ministro degli affari esteri, Χανιά, 7
Οκτωβρίου 1908, σ. 26,
αρ. 45.]

Il Governo cretese al Ministro degli affari esteri
(Telegramma).

La Canée, 7 octobre 1908

Nous avons l'honneur d'informer Votre Excellence que nous faisant les
interprètes des sentiments seculaires et inaltérables du peuple crétois
sentiments qui se sont â novo vivement manifestés dans toute l'île nous
avons proclamé, avec la population entière, l'indépendance de la Crête et
son union avec la mère Crèce. Le même télégramme a été envoyé aux
autres grandes puissances.

Le gouvernement crétois
PAPAMASTORAKIS
POLOGEORGIS
MODATIOS [MODATSOS]

**Αρ. 14. Από την κρητική κυβέρνηση
προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Ιταλίας.
Χανιά, 7-10-1908.**

[Πηγή: Atti Parlamentari Legisslatura, sessione 1909-1911, Camera Dei Deputati, Doc. N. XLII, Telegrammi identici dei Consoli delle quatro Potenze protettrici in Canea ai rispettivi Governi, Χανιά, 7 Οκτωβρίου 1908, σ. 27, αρ. 46, 2^ο Τηλεγράφημα.]

Telegrammi identici dei Consoli delle quatro Potenze protettrici in Canea ai rispettivi Governi

2^ο Telegramma.

Canea, 7 ottobre 1910; [1908 είναι πιθανότατα η σωστή χρονολογία].

Una Commissione accompagnata da gran folla è venuta a consegnare ai Consolati generali una nota dicente che la popolazione della Canea e dei dintorni ha proclamato l'annessione di Creta alla Grecia, e prega il Rei di Grecia di prendere possesso dell'isola.

Abbiamo loro risposto che tali manifestazioni erano inopportune, che la soluzione della questione cretese spettava alle Potenze la cui benevolenza era nota, e che non potevamo accettare quella comunicazione che come l'espressione di un semplice desiderio. Li abbiamo anche invitati a cessare qualsiasi manifestazione, ed essi hanno promesso di farlo. Ciò nondimeno, veniamo a sapere che la bandiera ellenica è stata alzata sull'edificio che è sede delle amministrazioni centrali dell'isola, ed'altra parte il Governo cretese ci fa conoscere che in presenza dei voti del popolo proclamerà questa sera l'annessione.

Attendiamo istruzioni per agire.

Αρ. 15. Προσχέδιο Εγκυκλίου του Μητροπολίτη Κρήτης προς εφημερίους, δημάρχους, ενοριακές και κοινοτικές επιτροπές και προκρίτους των χωριών της Μητροπόλεως Κρήτης

[Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κρήτης, Ενότητα «Αλληλογραφία (εισερχόμενα – εξερχόμενα έγγραφα)», φάκελος 18, αρ. εγγρ. ΑΛ.5225, Μητροπολίτης Κρήτης Ευμένιος προς τους ιερείς – εφημερίους της Μητροπόλεως Κρήτης, 26 -9- 1908.]

(Ελληνικό Βασιλικό Εθνόσημο)
«ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
Η ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΚΡΗΤΗΣ
ΑΡΙΘ. ΠΡΩΤ. 1
ΔΙΕΚΠ. 1

+Ευλαβέστατοι Ίερεῖς οἱ ἐφημερεύοντες ἐν ταῖς πόλεσι καὶ
κώμαις τῆς Ἱεραῆς Μητροπόλεως Κρήτης, χάρις εἴη Ὑμῖν καὶ
εἰρήνη παρὰ Θεοῦ.

Εὐαγγελιζόμενοι ὑμῖν καὶ δι' ὑμῶν παντὶ τῷ Λαῷ τὸ μέγα καὶ
εὐλογημένον ἔργον τὸ κατ' αὐτὰς συντελεσθὲν, ἦτοι τὴν ὑπὸ
Κυβερνήσεως καὶ Λαοῦ ἀνακήρυσιν τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς
ἡμετέρας πατρίδος καὶ τὴν Ἐνωσιν αὐτῆς μετὰ τῆς Μητρὸς
Ἑλλάδος ἐντελλόμεθα πᾶσιν, ὅπως τουντεῦθεν μνημονεύητε ἐν
ταῖς ἱεραῖς τελεταῖς τοῦ Βασιλικοῦ Οἴκου τῆς Μητρὸς Ἑλλάδος. Ἡ
δὲ μνημόνευσις γίνεται οὕτω:

Α'. Ἐν μὲν τοῖς Εἰρηνικοῖς: «Ὑπὲρ τοῦ Θεοσεβεστάτου καὶ
φιλοχρίστου Βασιλέως ἡμῶν Γεωργίου τοῦ Πρώτου, τῆς
εὐσεβαστάτης Βασιλίσης ἡμῶν Ὀλγας, τοῦ εὐσεβεστάτου
Διαδόχου αὐτῶν Κωνσταντίνου, τῆς εὐσεβεστάτης συζύγου αὐτοῦ
Σοφίας καὶ τῶν τέκνων αὐτῶν».

Β'. Ἐν δὲ τῇ Ἐκτενεῖ: «Ἐτι δεόμεθα ὑπὲρ τοῦ Θεοσεβάστου
καὶ φιλοχρίστου Βασιλέως ἡμῶν Γεωργίου τοῦ Πρώτου, τῆς
Εὐσεβαστάτης Βασιλίσης ἡμῶν Ὀλγας, τοῦ Εὐσεβεστάτου
Διαδόχου αὐτῶν Κωνσταντίνου, τῆς εὐσεβεστάτης συζύγου αὐτοῦ
Σοφίας καὶ τῶν τέκνων αὐτῶν».

Γ'. Ἐν δὲ τῇ Μεγάλῃ Εἰσόδῳ: «Τοῦ Θεοσεβεστάτου καὶ
φιλοχρίστου Βασιλέως ἡμῶν Γεωργίου τοῦ Πρώτου, τῆς

εὐσεβειστάτης Βασιλίσης ἡμῶν Ὑλγας, τοῦ εὐσεβειστάτου Διαδόχου αὐτῶν Κωνσταντινοῦ, τῆς εὐσεβειστάτης συζύγου αὐτοῦ Σοφίας καὶ τῶν τέκνων αὐτῶν, καὶ πάντων ἡμῶν μνησθεῖη Κύριος ὁ Θεὸς ἐν τῇ Βασιλείᾳ αὐτοῦ, πάντοτε νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.

Καὶ Δ'. Μετὰ τὸν Τρισάγιον ὕμνον δέον ἵνα ψάλληται ἡ γνωστὴ ἐκάστῳ ὑμῶν Βασιλικὴ φήμη, ἥτις ἔχει οὕτω: «Πολυχρόνιον ποιῆσαι Κύριος ὁ Θεὸς τὸν Θεοσεβέστατον καὶ φιλόχριστον Βασιλέα ἡμῶν Γεώργιον τὸν Πρῶτον, σὺν τῇ εὐσεβειστάτῃ Βασιλίσῃ ἡμῶν Ὑλγα, σὺν τῷ εὐσεβειστάτῳ Διαδόχῳ αὐτῶν Κωνσταντίνῳ καὶ τῇ εὐσεβειστάτῃ συζύγῳ αὐτοῦ Σοφία. Κύριε φυλάττε αὐτοὺς εἰς πολλὰ ἔτη! Εἰς πολλὰ ἔτη! Εἰς πολλὰ ἔτη!» Καὶ ταῦτα μὲν πρὸς ἐκτέλεσιν. Ἡ δὲ τοῦ Θεοῦ χάρις καὶ τὸ ἄπειρον ἔλεος εἴη μεθ' ὑμῶν.

Ἐν Ἡρακλείῳ τῇ 26 Σεπτεμβρίου 1908

+ Ὁ πρὸς Θεὸν εὐχέτης ὑμῶν
(ὑπογραφή) Ὁ Κρήτης Εὐμένιος

**Αρ. 16. Από Ραγκαβή γραμματέα του Ύπατου Αρμοστή
προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας
Χανιά, 8/21 -11-1910.**

[Πηγή: Α.Υ.Ε., φάκ, 1910 Α/6, υποφάκ. Κρητικόν Ζήτημα, Ραγκαβής προς
Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας, Χανιά, 8/21 Νοεμβρίου 1910.]

ΤΗΛΕΓΡΑΦΗΜΑ

ΕΜΠΙΣΤΕΥΤΙΚΟΝ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΟΝ
ΑΡΙΘ. ΠΡΩΤ. 20013 Α/6
ΕΛΗΦΘΗ ΤΗ 10 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1910

Λαμβάνω τήν τιμήν νά σάς ἀνακοινώσω ὅτι κατὰ τήν γενομένην προμυστικήν συνεδρίασιν τῶν πληρεξουσίων τῆς συμπολιτεύσεως ἐτέθη εἰς ψηφοφορίαν πρότασις περὶ σχηματισμοῦ συμμαχικῆς Κυβερνήσεως μετὰ τοῦ κ. Κουνδούρου, ὑπὸ τὸν ὅρον τῆς παρὰ τούτου ἀνακλήσεως τῶν ἐπὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ ζητήματος γνωμῶν του. Τριάκοντα δυὸ ἐψήφισαν ὑπὲρ τῆς συμμαχικῆς καὶ εἴκοσι πέντε ὑπὲρ τῆς οἰκουμενικῆς. Ὁ κ. Κούνδουρος διεμήνυσε πρὸς τοὺς συσκεφθέντας ὅτι εἶναι πρόθυμος νά ἀνακαλέσῃ τὰς δηλώσεις του.

Ἡ Συνέλευσις θὰ συνέλθῃ τὴν πρωίαν τῆς Τετάρτης. Ὡς ἐκ τῆς ἐπιτεινόμενης ἀσυμφωνίας τῶν πολιτικῶν μερίδων ἡ κατάστασις δὲν εἶναι δυνατὸν νά κριθῇ ὡς εὐχάριστος.

Ραγκαβής

**Αρ. 17 Από τον πλοίαρχο του βρετανικού πολεμικού “Diana”
προς το διοικητή του στόλου της Μεσογείου.
Diana (έξω από το λιμάνι των Χανίων), 19-1-1912.**

[Πηγή: ADM. 116/1188, Copy of Wireless Telegraph Message, 19-1-1912.]

Copy of Wireless Telegraph Message
.....

From..... “Diana”

To.....Commander -in-Chief, Mediterranean.

Date.....19th January 1912
.....

“Revolutionary assembly meets next week.
Agreement by all parties practically completed, inclusive of Venizelists,
who have hitherto stood aloof, to carrying on revolutionary movement.
Immediate programme is as follows: Formation of Revolutionary
Government, probably re-election Executive Council, to nominate Deputies
to attend sitting Greek National Assembly that will be elected during March.
No indication at present how and when Deputies will go to Athens, but
intention of sending them remains” (1145).

.....

**Αρ. 18. Από το Μητροπολίτη Κρήτης Ευμένιο
προς τους εφημερίους, δημάρχους, ενοριακές και κοινοτικές επιτροπές
και προκρίτους των χωριών της Ιεράς Μητροπόλεως Κρήτης
Ηράκλειο, 10 Φεβρουαρίου 1913**

[Πηγή: Ιστορικό Αρχείο Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κρήτης, Ενότητα «Αλληλογραφία
(εισερχόμενα – εξερχόμενα έγγραφα)», φάκελος 26, αρ. εγγρ. ΑΛ.6709,
Ηράκλειο, 10 Φεβρουαρίου 1913 (Προσχέδιο εγκυκλίου).]

Βασίλειον τῆς Ἑλλάδος
Ἴερά Μητρόπολις Κρήτης
Ἀριθ. Πρωτ. 49
« διεκπ. 45
Ἐφημέριον, Δήμαρχον,
Ἐπιτροπείας Ἐνοριακῆν καί
Κοινοτικῆν καί πρὸς τοὺς
προκρίτους τοῦ χωρίου

Συστήσατε ἐπειγόντως καὶ ἀμέσως πρὸς πάντας τοὺς
κατοίκους τοῦ ὑμετέρου χωρίου καὶ τῶν περιχώρων
ἵνα τηρῶσι μετ' εὐλαβείας τὴν τάξιν καὶ ἐπιμελῶς
ἀποφεύγωσι πᾶσαν πρὸς τοὺς Τούρκους προστριβὴν,
πᾶσαν ἀδικίαν καὶ ζημίαν τῆς περιουσίας αὐ-
τῶν, διότι διατρέχομεν κίνδυνον, οἷον ἀδυνατεῖτε
νὰ φαντασθῆτε. ἐκ τῆς ἡμετέρας σῶφρονος διάγω-
γῆς καὶ τῆς ἀμέμπτου εὐταξίας ἐξαρτᾶται κατὰ τάς
κρισίμους ταύτας στιγμὰς ὄχι μόνον τῆς πατρίδος
ἡμῶν ἢ ἀποκατάστασις, ἀλλὰ καὶ ἡ λύσις τοῦ μέγα-
λου καὶ δυσχεροῦς προβλήματος τῶν κατακτηθεισῶν
ἐλληνικῶν χωρῶν καὶ νήσων. Πᾶν οἰονδήποτε κίνη-
μα κατὰ τῆς τάξεως ἔσται καταστρεπτικὸν καὶ ὀλέ-
θριον δι' ὀλόκληρον τὸν Ἑλληνισμόν. Λοιπὸν ἐξορκίζω
τοὺς πάντας εἰς τὸ χυνόμενον αἷμα τῶν ἀδελφῶν ἡ-
μῶν καὶ παρακαλῶ νὰ ἀγωνίζησθε πάση δυνάμει ὑπὲρ
τῆς τηρήσεως τῆς τάξεως ἣτις εἶναι ἡ μόνη ἄγκυρα
τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν σωτηρίας. Ἡ δὲ τοῦ Θεοῦ χάρις
εἴη μετὰ πάντων ἡμῶν.

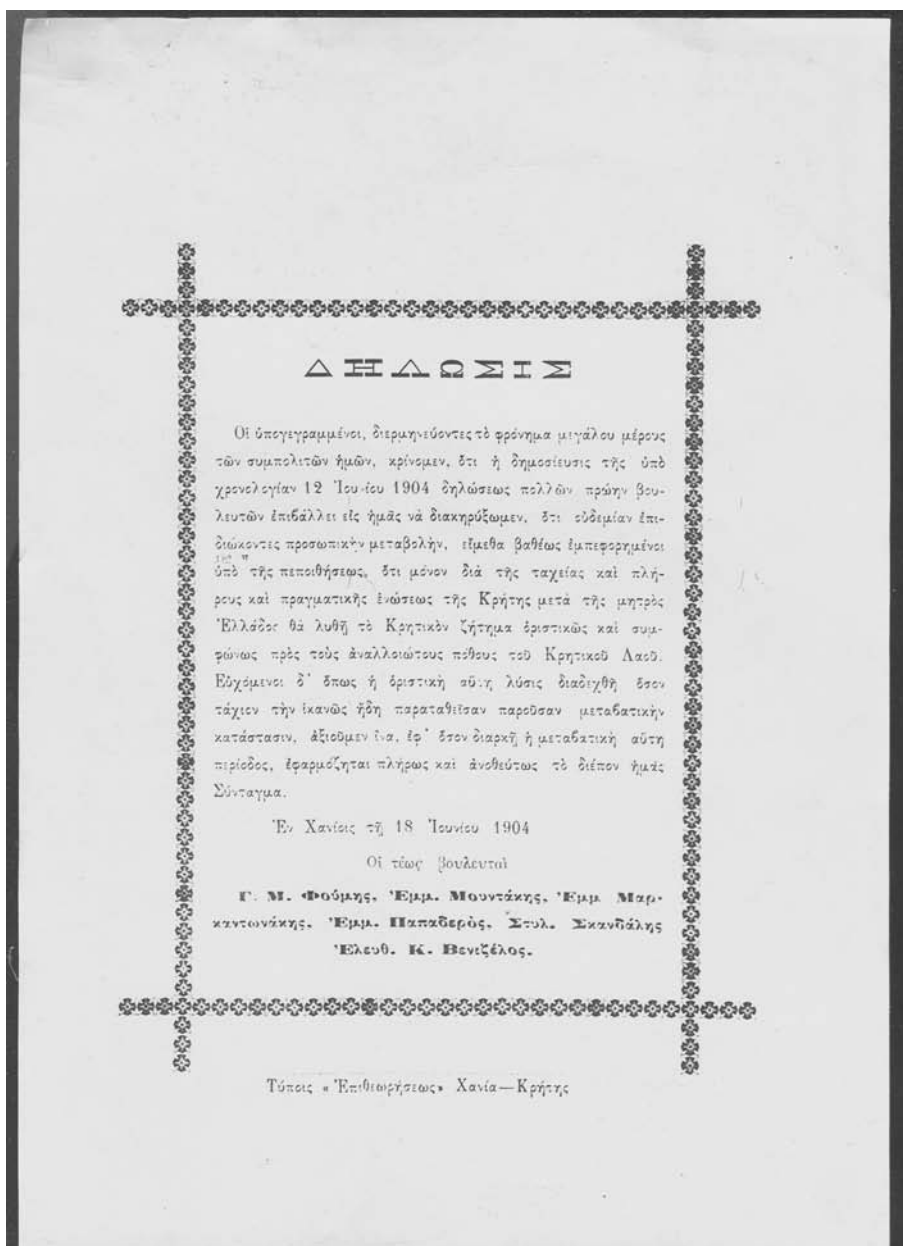
Ἐν Ἡρακλείῳ τῇ 10 Φεβρουαρίου 1913

Ὁ πρὸς Θεὸν εὐχέτης πάντων
+ Κρήτης Εὐμένιος

II. Επιλεγμένα Φωτογραφημένα έγγραφα

Αρ. εγγρ. 1. Δήλωση πρώην βουλευτών της Κρητικής Βουλής υπέρ της ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα.

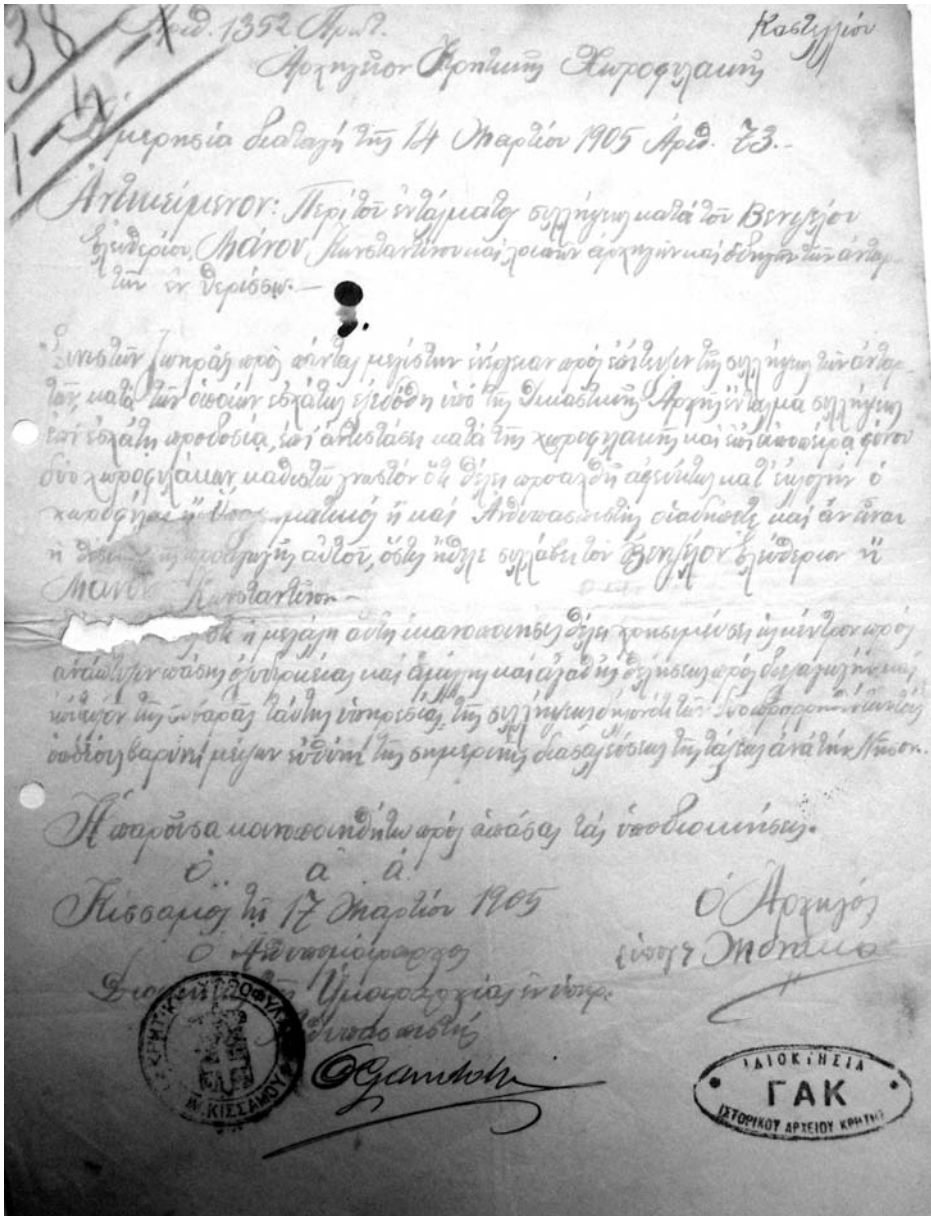
[Πηγή: Γ.Α.Κ. - Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, Ιστορική Συλλογή 18, Αρχείον Θερίσου 1905,
φάκ. 4, Δεσμής Α', υποφάκ. 1904, Δήλωση των προαναφερθέντων βουλευτών,
Χανιά, 18 Ιουνίου 1904.]

**Αρ. εγγρ. 3. Ημερήσια διαταγή του Αρχηγείου Κρητικής Χωροφυλακής
«περί του εντάλματος συλλήψεως κατά του Βενιζέλου Ελευθερίου,
Μάνου Κωνσταντίνου, λοιπών αρχηγών και οδηγών των ανταρτών εν
Θερίσσω», Χανιά, 14 Μαρτίου 1905.**

[Πηγή: Γ.Α.Κ. - Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, Ιστορική Συλλογή 18, Αρχείον Θερίσου 1905,
φάκ. 2,
αρ. εγγρ. 312-710, Ημερήσια διαταγή της 14 Μαρτίου 1905, αριθ. 73]

Αρ. εγγρ. 4. Από Φιλάρετο προς Βενιζέλο, Αθήνα, 14 Ιουλίου 1906.

[Πηγή: Γ.Α.Κ. - Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, Ιστορική Συλλογή 18, Αρχείον Θερίσου 1905, φάκ.4, Δέσμις Β', υποφάκ. 1906, Φιλάρετος προς Βενιζέλο, Αθήνα, 14 Ιουλίου 1906.]

Γ. Ν. ΦΙΛΑΡΕΤΟΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ (Ὁδὸς Ἡπείου ἀρ. 5) τῆ 14^{ης} Ἰουλίου 1906

Ἀξιότιμε φίλε κ. Ε. Βενιζέλε,
εἰς Χανιά

Ἀναφέρομαι εἰς τὴν ἀπὸ 13 Ἰουλίου ἐπιστολήν μου, ἐπὶ συστάσει ἀποσταλεῖσαν πρὸς ὑμᾶς, σπεύδω δὲ νάνακοινώσω ὑμῖν τὰχόλουθα:

Περὶ τὴν μεσημβρίαν τῆς σήμερον μὲ ἐπεσκέφθη ὁ πρόεδρος τῆς βουλῆς κ. Μπουφίδης, τυγχάνων καὶ προσωπικός μου φίλος, ὡς γνωρίζω δὲ καὶ ὑμέτερος, ὅστις μὴ εὐρών με ἐπανήλθε περὶ τὴν 4^{ην} ὥραν μ.μ. παραμείνας ἐν τῷ γραφείῳ μου περὶ τὴν ὥραν. Καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν συνομίλησαμεν περὶ τοῦ χρητικοῦ ζητήματος.

Ὁ κύριος σκοπὸς τῆς ἐπισκέψεως τοῦ κ. Μπουφίδου ἦτο νὰ ἐξακριβώσῃ παρ' ἐμοῦ ἐὰν ἐγνώριζον ὁποῖαν ἤθέλετε τηρήσῃ στάσιν κατὰ τὴν συγχροτηθισομένην συνεδρίασιν τῆς συνελεύσεως, διότι ἐκ Κρήτης εἶχον διαβιβάσθῃ εἰδήσεις, καθ' ἃς ὑμεῖς ἤθέλετε δηλώσῃ ἀποδοχὴν τῆς δοθείσης ὑπὸ τῶν Δυνάμεων ἀπαντήσε-

ως, ὡς καὶ ἐν τῇ προγεγε-
στέρα ἐπιστολῇ μου εἶχον
γράψῃ ὑμῖν.

Τῶν ἐξήγησα ὅτι δὲν
ἠδυνήθην γὰρ ὁμιλήσω μεθ' ὑ-
μῶν κατ' εἰδίαν, οὐδὲ ἄλλως τε ἦτο γνω-
στή τότε ἡ ἀπάντησις τῶν Δυνάμεων ἐλ-
λά χρίτων ἐξ ὧσιν μεθ' ὑμῶν καὶ μετ'
ἄλλων ἐν Ἡρακλείῳ θείων τοῦ ὑμετέ-
ρου κόμματος εἶχον ὁμιλήσῃ, καθ' ὃν
χρόνον ἄγνωστος ἦτο ἡ ἀπάντησις, λαμ-
βάνων δὲ ὑπ' ὄψει μου, ὅτι αἱ γνώμαι
τῶν ἡγετῶν τῶν κομμάτων ἐν γένει
συνηγνῶντο εἰς τὸ ὅτι ἀνεπαρκεῖς
προτάσεις ἔδει γὰρ ἀποχρυσθῶσι πάσῃ
δυνάμει, ἐξέφρασα τὴν πεποίθησιν
ὅτι εἰς ἀπάντησιν, δι' ἧς ἐμειοῦντο ἐὰν
χορηγηθέντα εἰς τοὺς κρήτας δικαιώμα-
τα, δὲν ἠδύνατο γὰρ ὑπάρξῃ διαταγ-
μός, ὅτι ὑμεῖς πρωτίστως, ἡγέτης
τοῦ κόμματος τῶν φιλελευθέρων καὶ
σηματοφόρος τῆς ἐθνικῆς ἐνώσεως, ἠθέ-
λετε πάντως ἀποχρούσῃ ἐκ ὁμοθυμίας.

καί μετὰ τῶν συμπολιτευομένων τὰς
προτάσεις. Εἶχάζω ὅτι πιστῶς διηρ-
μήρευσα τὴν ὑμετέραν γνώμην, καλὸν
ὅμως ἐθεώρησα γάναχοινώσω πάραυτα
τὴν περίληψιν τῆς ὁμιλίας μας πρὸς
γνώσιν καὶ ὀδηγίαν σας, τοῦτο δὲ πράτ-
τω καὶ κατ' ἐντολὴν τοῦ ἰδίου κ. Μπουρί-
δου, προτιθεμένου, ὡς μοὶ εἶπε, γὰ γρά-
ψῃ ὑμῖν διὰ τοῦ ἰδίου ταχυδρομείου,
προκαλῶν καὶ τηλεγραφικὴν ἀπάντησιν
συμβολικῶς.

Μοὶ προσέβηκεν ὅτι σήμερον
ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις κοινοποιεῖ δι-
αμαρτυρίαν εἰς τὰς Δυνάμεις, διότι
ἀνευ τῆς συναίνεσεως τῆς Ἑλλάδος
μεταβάλλεται τὸ καθεστῶς, ὅπερ κα-
τ' ἐπίσταται καὶ τῇ συναίνεσει αὐτῆς καὶ
ὅτι αἱ ἐντεῦθεν δοθησόμενα ὀδηγί-
αι ἔσονται ὑπὲρ τῆς ὁμορφῶν ἀπο-
χρούσεως τῆς ἀπαντήσεως τῶν Δυνά-
μεων, μεθ' ὧν γὰρ δοθῆ βραχεῖα προ-
θεσμία, μετὰ τὴν παρέλευσιν τῆς
ὁποίας ἐν ἀποτυχίᾳ γὰρ ρυθμισθῆ

ἢ περαιτέρω ἐνέργεια δι' ἀναλόγου
πρὸς τὸν κίνδυνον ἀποφάσεως.

Παραχαλῶ γὰρ με πληροφορο-
ρήσητε περὶ τῆς παραλαβῆς ἀμφο-
τέρων τῶν ἐπιστολῶν μου καὶ γὰρ
με κρατήσητε ἐνήμερον τῶν αὐτῆς
συμβαινόντων, ἐφ' ὅσον τοῦτο εἶναι
δυνατόν, πρὸς ὁδηγίαν μου.

Ἐσωχλείω ἐν τῇ παρουσίᾳ
ἀπόχομμα τοῦ σημερινοῦ ἐν τῇ
"Πατρίδι" ἄρθρου μου, ὅπερ συνε-
χίζεται δι' αὐρινοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον
"Γενναία ἀπόφασις ἐν ὁμοφωρίᾳ".

Μετ' ἐξαιρέτου ὑπολήψεως
προθυμότητος φίλος σας

15 ἰουλίου (ῶρα 7 π.μ.)

Σᾶς ἐσωχλείω καὶ τὸ σημερινόν ἐν τῇ
"Πατρίδι" ἄρθρον. - Ἀρχὰ χθὲς ἔμαθον ὅτι ἐκ
Χανίων εἶχον φθάσῃ εἰς Ἀθήνας τηλεγραφήμα-
τα ἀκαποχρετῶν ἐφημερίδων, δι' ὧν ἀνεχοινοῦ-
το ἡ εἶδησις, ὅτι ὑμεῖς ἐξεφράσθητε εὐμενῶς
ὑπὲρ τῆς ἀπαντήσεως τῶν Δυνάμεων, ὡς περιε-
χούσης μέρος τοῦ προγράμματός σας. Τὰ τη-
λεγραφήματα ταῦτα κατὰ κοινὴν τῶν διευθυντῶν
ἀπόφασιν δὲν ἐδημοσιεύθησαν ὡς ὑπόπτα, καὶ
εὐλόγως διότι δὲν ἠδύνατο νὰ πιστευθῇ ὡς ἀ-
κριβῆς τοιαύτη τερατώδης εἶδησις.

Αρ. εγγρ. 5. Πρακτικό Συνεδρίας Επαναστατικής Διοικούσας
Επιτροπής, Χανιά, 18 Απριλίου 1912.

[Γ.Α.Κ. - Ιστορικό Αρχείο Κρήτης, Αρχείο Κρητικής Πολιτείας, φάκελος
Επαναστατικής Διοικούσας Επιτροπής 1912, Πρακτικόν Συνεδρία της Διοικούσας
Επαναστατικής Επιτροπής της 18 Απριλίου 1912, αρ. πρακτ. 58.]

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Διοίκουσα
~~Η ΠΡΟΣΩΡΙΝΗ~~ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ *Υπουργική*
~~ΚΥΒΕΡΝΗΣΙΣ~~

Αριθ. Πρακτ. 58

ΠΡΑΚΤΙΚΟΝ ΣΥΝΕΔΡΙΑΣ
Διοικούσα
~~ΤΗΣ ΠΡΟΣΩΡΙΝΗΣ~~ ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗΣ *Υπουργική*
~~ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ~~

Συνεδρία της 18 του μηνός *Απριλίου* του 1912 (έννεα-
κοστού *δευκατέα*) έτους γενομένη έν τῷ Εξωθι τῶν Χανίων Μεγάρῳ
τῶν Δημοσίων Γραφείων καί έν τῇ ἰδιαιτέρῳ αἰθούσῃ τῶν συνεδριῶν αὐτῆς.

Προεδρεία τοῦ κ. *Γεωργίου Δημομαροῦ*, Διοικ. Γρα-
φείου ἐπί τῶν *Υπουργίων*, παρουσία ἔτι τῶν κοι-
τῶν *μετῶν* ἀπὸ τῆς *Μεγαλῆς Συνέλευσης*, *Υπουργοῦ*
ἐπί τῆς *Διοικητικῆς Διακρίσεως* ἰ τῶν *Διοικητικῶν*
Ἐργῶν, *Μετακίνησης*, *Υπουργοῦ* ἐπί τῶν
Οἰκονομικῶν ἰ *Υψηλοτάτης Παιδείας*, *Υπουργοῦ*
ἐπί τῆς *Δικαιοσύνης* ἰ *Προσωπικῆς* τῆς
Παλιγγενεῖας, παρουσία ἰ ἐν τραπεζαλίῳ *Πατριᾶ*
Μαριανῶν.

Πρωτ. Αἰσφ. 65

Ἐπιμνησθὲν ὅτι ἔσαν 10^{αι} π.μ. οἱ *Διοικητικῶν*
ἐπιτροπῶν ἐν *Δανίῳ*, *Περσικῶν* ἐν *Περσῶν*
Βασιλείῳ, *Σιγκαπύρῳ*, *Ρωσῶν*, *Βουλγάρων*, *Ταϊκῶν*
ἰ *Γαλλῶν* *προσφθέντων* ἐν *ὄψεσιν* ἐς ἐπιπρο-
σέχεια τῶν *Αὐτῶν* *Διοικητικῶν*, *ὑπεκρίθησαν*

III. Φ.Ε.Κ.
**(Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας/
Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη)**

Αρ. 1. Προκήρυξις της Α.Β.Υ. του Πρίγκηπος Γεωργίου (1898)
 [Πηγή: *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 25 Δεκεμβρίου 1898, έτος Α', αριθ. 1, «Προκήρυξις της Α.Β.Υ. του Πρίγκηπος Γεωργίου»].

ΕΤΟΣ Α'. Έν Χανίοις τῆ 25 Δεκεμβρίου 1898 ΑΡΙΘ. 1

ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

**ΠΡΟΚΗΡΥΞΙΣ
 ΤΗΣ Α. Β. Υ. ΤΟΥ ΠΡΙΓΚΗΠΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΥ
 Κρητικός.**

Ἀποδοχθεὶς τὸν ὑπὸ τῆς Ρωσσίας, Ἀγγλίας, Γαλλίας καὶ Ἰταλίας διορισμὸν μου ὡς Ὑπάτου Ἀρματοῦ τῆς αὐτοῦμου πατρίδος σας καὶ τὴν ἐπιθυμίαν σας ἐκπληρῶν ἀναλαβάνω τὴν Κυβέρνησιν τῆς νήσου.

Βαθεὶαν ἔχω τὴν συναίσθησιν τῶν καθηκόντων μου καὶ πλήρῃ τὴν συνείδησιν τῶν δυσχερειῶν τῆς ἀποστολῆς μου, ἀλλὰ προσιτώως στρέψομαι εἰς τὴν φιλοπατρίαν σας, ὅπως δυνήθω νὰ ἐκτελέσω τὸ εὐρωπαϊκὸν βούλευμα καὶ ἐκπληρώσω τὰς εὐχὰς σας.

Ὅτι καταβάλλω πᾶσαν προσπάθειαν ὑπὲρ τῆς εὐμερείας σας, ὅθι φροντίσω νὰ διεκινήθῃτε κλιῶς, δικαιοῦς καὶ ἀμερολήπτως, νὰ ἀποκτήσῃτε ἀνεξαρτήτως ἀσφάλειαν καὶ ἀληθῆ ἐλευθερίαν, ἣν ἐγγυῶμαι μόνον τῷ κράτει τῶν νόμων καὶ θεσμοῖς λυσιτελεῖν.

Πίστευθε, ὅτι ὅθι ἤθετε εὐλόγηται, ὅθι παροράχητε εἰς τὰς ἀρχὰς τὰς ἐπιτετραμμένας τὴν ἐκτέλεσιν τῶν νόμων, καὶ λησμονήσητε τὰς ἐκ τοῦ παρελθόντος διαμάχας σας καὶ, ἀνεκρίτως φιλῆς καὶ θρησκευτικῶς, ὅθι συμβῶσθε ἐν εἰρήνῃ ὡς τέτοια κινήσῃ φιλοστέρου πατρίδος.

Ἄνευ τῶν ὄρων τούτων, ἄνευ πλήρους ἐσωτερικῆς ἀσφαλείας καὶ τάξεως, ἄνευ διαλλαγῆς καὶ εἰρήνης δὲν ὄθι ἦναι δυνατόν νὰ ἐργασθῆτε διοικήσας ἀνάλογος πρὸς τὰς ἀνάγκας, τὰ μέσα καὶ τὴν κατάστασιν τοῦ τόπου, συνεπῶς νὰ συνταχθῆτε καὶ νὰ εὐμερέσητε ἢ Κρήτην.

Ἐπιβαλλόμεθα τὴν συνδρομὴν πάντων ὑπὲρ τοῦ κοινῶ καλοῦ καὶ δὲν ἀμεριόβηλω, ὅτι διὰ τῆς φιλοπατρίας σας ὁ ἀποδείξητε τὴν Κρήτην εὐνομιμαμένην, εὐμεροδύαν καὶ παράγοντα προέδου, καὶ ὅτι ὅθι ἐξασφαλισήτε τὴν πολλήντων ὑποστήριξιν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων.

Κρητὲς! Εἴθε ὁ Θεὸς νὰ εὐλογήσῃ τὰς ὑμῶν τῆς εὐμερείας σας καὶ τῆς πληρώσεως τῶν δικαίων πόθων σας κινήσῃ προσπάθειας μακ.

Ἐν Χανίοις τῆ 9 Δεκεμβρίου 1898
ΓΕΩΡΓΙΟΣ

ΔΙΑΤΑΓΜΑ

Περὶ συστάσεως Ἐπιτροπῆς πρὸς παρασκευὴν σχεδίου τοῦ Πολιτεύματος

**ΗΜΕΙΣ ΠΡΙΓΚΗΨ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
 ΥΨΑΤΟΣ ΑΡΜΟΣΤΗΣ ΕΝ ΚΡΗΤΗ**

Ἐχοντας ὑπ' ὄψιν τὴν ὑπὸ τῶν πασάρων προσταθῶν Δυνάμεων διατυπωθεῖσαν ἐπιθυμίαν ὅπως πρώτῃ φροντίῃ ἡμῶν ἢ ἐκ συμφέροντος μετὰ τῆς Συνελεύσεως ἐν τῇ ὁποίᾳ ὄθι ἀντιπροσωπεύονται πάντα τὰ στοιχεῖα τῆς Κρητικῆς πληθυσμῶν ἰδρυσῆς συστήματος Κυβερνήσεως αὐτοῦμου, ἰκανῆς ἢ ἀσφαλῆς ἐν ἑστέ μέρει τὰ τε πρόσωπα καὶ τὰς περιουσίας καθῶς καὶ τὴν ἐλευθερίαν ἐξασφαλῆν πάντων τῶν θρησκευμάτων,

Ἀποφασίζομαι καὶ διατάσσομαι

Διορίζομαι Ἐπιτροπείαν ἀποτελουμένην ἐκ τῶν Ἰωάν. Σακκινάκη ὡς προέδρου καὶ τῶν μελῶν Ἐλευθερίου Βενιζέλου, Κωνστ. Φιδίση, Μιχαῆλ Παυλάκη, Ματθαῖο Πετασίδη, Νεστορὶ Φαρρουργάκη, Χαρ. Πελογοπούρη, Φραντζή Φραντζεσκάκη, Μαν. Κουντούρου, Ἐδμ. Ζαχαριάκη, Στυλ. Φωτιάκη, Ἀλέξ. Βασιλάκη, Ἀντωνίου Χατζηδάκη, Δαυτὸ Επανθυρίδου Χαρόν Σκολιανῆ καὶ Νικολ. Γιακαλάκη, εἰς τὰς ἐπιτελλόμεθα νὰ ἐκπονήσωσιν ἐν συνεννοήσῃ μεθ' ἡμῶν τὰ πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ ἀνωτέρου σκοποῦ ἀναγκαῖα νομοσχέδια, ὅπως ταῦτα εἰσχωρήσῃ πρὸς συζήτησιν καὶ ἐπιφύρῃσιν ἐνώπιον τῆς πρὸς τοῦτο συγκληθησομένης Συνελεύσεως.

Ἐν τῷ μεταξύ ἡμεῖς θέλομεν μεριμνήσαι διὰ τῆς ἀρωγῆς τῶν Διεθνῶν στρατιωτικῶν Ἀρχῶν πρὸς τήρησιν τῆς τάξεως, συμπλήρωσιν καὶ αἰσίως χωροῦντος ἀρπασίμου, πικρυνότησιν τῶν προσφύγων καὶ διοργανώσιν χωροφυλακῆς, ἰκανῆς νὰ ἀναλάβῃ τὴν φροῦδισιν τοῦ τόπου καὶ τῆς ἡσυχίας αὐτοῦ.

Ἐν Χανίοις τῆ 25 Δεκεμβρίου 1898
ΓΕΩΡΓΙΟΣ

ΕΠΙΣΗΜΟΣ ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

Ἐτος Α'.—Ἀριθ. 2. Ἐν Χανίοις τῆ 31 Δεκεμβρίου 1898.

ΔΙΑΤΑΓΜΑ

Περὶ συστάσεως Ἐδικῆς Ἐπιτροπῆς πρὸς παρασκευὴν Δικαστικῶν Νομοσχεδίων.

**ΗΜΕΙΣ ΠΡΙΓΚΗΨ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
 ΥΨΑΤΟΣ ΑΡΜΟΣΤΗΣ ΕΝ ΚΡΗΤΗ**

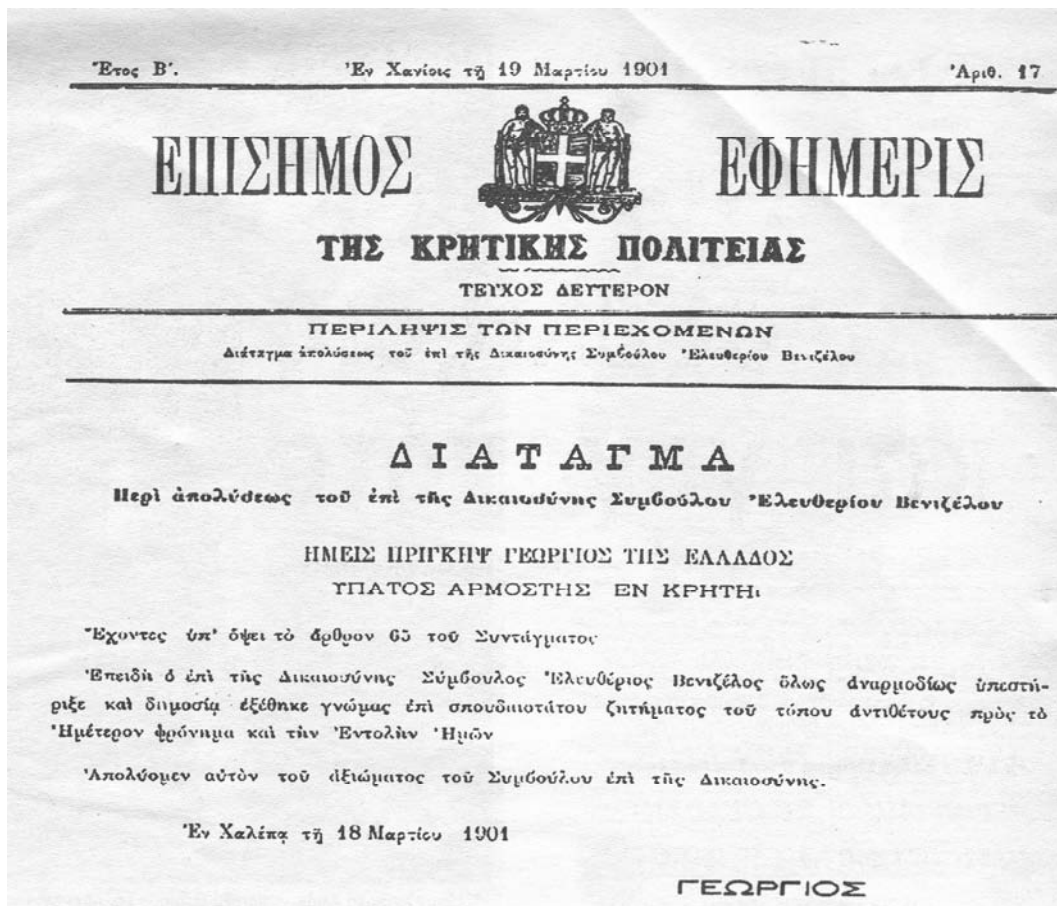
Ἐχοντας ὑπ' ὄψιν ὅθι εἰς πᾶσιν καλῶς συνταταρχήσῃ Πολιτείας θεμελιώδης βέβαιε εἶναι ἡ Δικαιοσύνη καὶ τὴν λειτουργίαν αὐτῆς θεωροῦντας ὡς μίαν τῶν μέλλων ἐπιτροπῶν ἀναγκαῖων,

Ἀποφασίζομαι καὶ διατάσσομαι

Διορίζομαι εἰδικὴν ἐπιτροπείαν ἐκ τῶν Ἰωάν. Σκαλιτσῆ ὡς προέδρου καὶ τῶν μελῶν Γεωργ. Πλουμίδου, Πάτρου Φουρῆ, Νεστ. Φαρρουργάκη καὶ Ἐδμ. Πελογοπούρη, εἰσὶναι ἀρῶν ἐκπονήσῃ τὰ σχέδια τῶν δικαστικῶν Νόμων θέλωσιν ὑποβάλλαι ταῦτα ἡμῖν μετὰ τῶν αιτιολογηθῶν ἐπιθέσεων τῶν.

Ἐν Χανίοις τῆ 31 Δεκεμβρίου 1898.
ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Αρ. 2. Διάταγμα Απολύσεως Ελευθερίου Βενιζέλου (1901)
[Πηγή: Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Χανιά, 19 Μαρτίου 1901, έτος Β',
αριθ. 17, «Διάταγμα περί απολύσεως του επί της Δικαιοσύνης Συμβούλου Ελευθερίου Βενιζέλου».]

Αρ. 3. Προκήρυξη Γεωργίου με αφορμή την Επανάσταση του Θερίσου (1905)

[Πηγή: *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, , Χανιά, 12 Μαρτίου 1905, τεύχ. Α', αριθ. 14, «Προκήρυξη Γεωργίου», Χαλέπα, 12 Μαρτίου 1905.].

Έτος Ζ΄. Έν Χανίαις τῆ 12 Μαρτίου 1905. Ἀριθ. 14

ΕΠΙΣΗΜΟΣ **ΕΦΗΜΕΡΙΣ**

ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Κ ρ ῆ τ ε ς ?

Τὸ ἔκνομον κίνημα εἰς ὃ τινες τῶν συμπατριωτῶν ἡμῶν προέβησαν τῆ 10ῃ Μαρτίου καὶ οὐτινος ἄμεσον ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν ὁ ἄδικος τραυματισμὸς δύο ἀθῶων στρατιωτῶν τοῦ καθήκοντος ἐπλήρωσε βαθείας θλίψεως τὴν ψυχὴν Μου καὶ τὴν ψυχὴν παντὸς εἰλικρινῶς πονοῦντος τὸν τόπον καὶ τελείως ἀφωσιωμένου εἰς τὴν ἐθνικὴν ἰδέαν. Ὑπὸ τὸ πρόσχημα ταύτης, οἱ πρωτοεργοὶ τοῦ κινήματος παρεπλήρυσαν ἱκανοὺς ἀθῶους διὰ τοῦτο σπεύδω νὰ συστήσω πρὸς πάντας μὲν ἡμᾶς νὰ ἐμμένητε ἐν τῇ φιλονομίᾳ, τῆς ὁποίας, τόσα παρέσχετε τρανὰ μέχρι σήμερον δείγματα, εἰς τοὺς παραπλανηθέντας δὲ νὰ ἐπανέλθωσιν ἡσυχῶς εἰς τὰς ἐστίας των. Ἡ Ἐθνικὴ ὑπόθεσις ἀντὶ νὰ ὑπηρετῆται, ζημιούται σοβαρῶς διὰ κινήματων ἀτάκτων καὶ ἐκνόμων, τῶν ὁποίων αἱ συνέπειαι δύνανται ν' ἀποβῶσιν οὐ μόνον θλιβεραὶ ἀλλὰ καὶ ἐπιζήμιοι εἰς τὴν Πατρίδα καὶ πολυτρόπως καταστρεπτικαὶ εἰς τὸν τόπον.

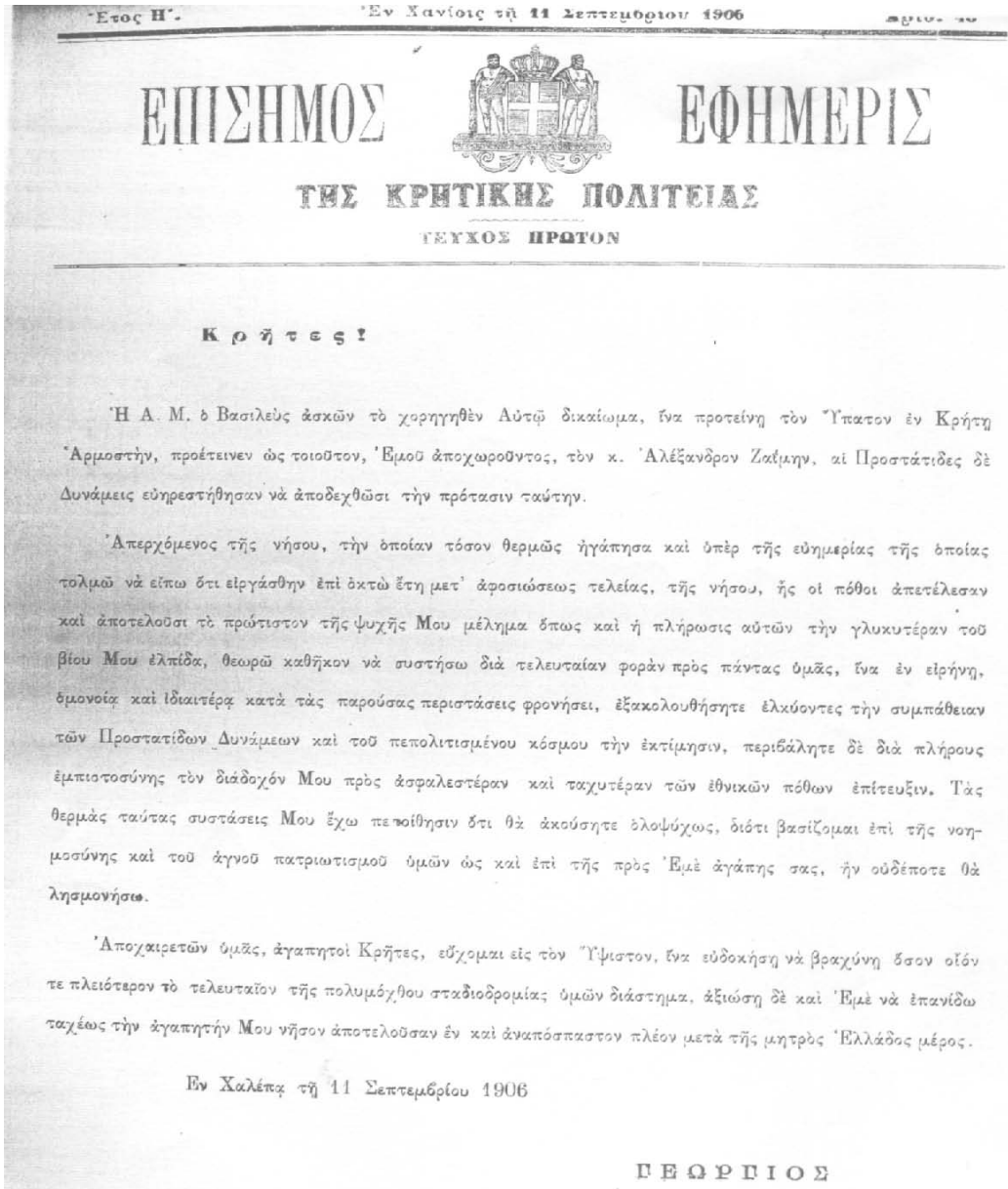
Ποιούμενος ἔκκλησιν εἰς τὸν πατριωτισμὸν καὶ τὰ νομοταγῆ κινήματα ἡμῶν, πέποιθα ὅτι θὰ ἀκούσητε τῆς φωνῆς Μου καὶ θὰ δευθῆτε ἄξιοι τῆς ἐπολήψεως, ἣν ἐκτέρασθε ἐνώπιον τῶν Δυνάμεων, καὶ τοῦ πετολιτισμένου ἐν γένει κόσμου.

Ἐν Χαλέπα τῆ 12 Μαρτίου 1905.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Αρ. 4. Διάγγελμα Γεωργίου προς τον κρητικό λαό με αφορμή την αποχώρησή του από το νησί (1906)

[Πηγή: *Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*, Χανιά, 11 Σεπτεμβρίου 1906, τεύχ. Α΄, αριθ. 46, «Προκήρυξη Γεωργίου», Χαλέπα, 11 Σεπτεμβρίου 1906.]

Αρ. 5. Διάγγελμα της Εκτελεστικής Επιτροπής που συστάθηκε μετά τη μονομερή ανακήρυξη της Ένωσης του 1908

[Πηγή: Βασίλειον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, Χανιά, 2 Οκτωβρίου 1908, τεύχ. Β', αριθ. 1, Διάγγελμα της Εκτελεστικής Επιτροπής προς τον κρητικό λαό.]

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ ΕΝ ΚΡΗΤΗ

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Ἐν Χανίοις τῆ 2 Ὀκτωβρίου 1908 — Ἄριθ. 1

ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΚΡΗΤΙΚΟΝ ΛΑΟΝ

Συμπολίται,

Ἡ ἐκδηλωθεῖσα ἐνωσιμὸς καὶ εὐθέρητος ἀπόρριψις ἡμῶν πρὸς πληρωσὴν τῶν ἔθνικῶν ἡμῶν πόθων ἀφραμένη ἀπὸ τῶν πόλεων καὶ καταλήξασα εἰς τὸν ἔσχατον δῆμον καὶ συνοικισμὸν τῆς Νήσου, ἐπέβλεπε καὶ εἰς τὴν ἀντιπροσωπεῖαν τοῦ τόπου τὴν ὑποχρέωσιν νὰ διερμηνεύσῃ τὰ ἔθνικὰ ταῦτα τοῦ λαοῦ αἰσθήματα.

Συνελθούσα δὲ αὐτῇ τῇ 29 παρελθόντος ἐπετέλεσε τὸ αὐτῆς καθῆκον κηρύξασα τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Νήσου καὶ τὴν ἔνωσιν αὐτῆς μετὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου, προσκαλέσασα καὶ τὸν Βασιλεῖα τῶν Ἑλλήνων Γεωργίων, ἵνα ἀναλάβῃ τὴν διακυβέρνησιν τῆς Νήσου.

Ἄλλ' ἐν τῷ μεταξύ ἵνα μὴ ἐπέλθῃ γάσμα εἰς τὴν διοίκησιν τοῦ τόπου, ἡ ἰδία Βουλὴ ἐξέλεξε πενταμελῆ Ἐκτελεστικὴν Ἐπιτροπὴν ἀποτελιουμένην ὑπ' ἡμῶν, ἵνα συμπῶνως πρὸς τὰ ὑπὸ τῆς Βουλῆς ψηφισθέντα, διοικήσωμεν προσωρινῶς τὴν Νῆσον.

Ἀδελφοί. Ἡ πλήρης σύμφορα καὶ ἐμορφονία ἡ ἵπεια ἐπεκράτησε κατὰ τὰς τελευταίας ταύτας ἡμέρας ἐν τῇ ἐκδηλώσει καὶ ἀνακηρύξει τοῦ ἔθνικοῦ ἡμῶν προγράμματος, καὶ ἡ πεποίθησις, καὶ βεβαιότης, ἡ ἵπεια ἐνισχύει ἡμᾶς ὡς πρὸς τὴν ἐπιτυχίαν τῶν ἀπαραγράπτων ἡμῶν δικαίων, ἐπιβάλλουσιν εἰς πάντας ἡμᾶς τὴν ἔθνικὴν ὑποχρέωσιν ἵνα, ἐπίμονοι εἰς τὰ ἀξιομίμητα ἐκ τοῦ παρελθόντος τῶν ἡμετέρων πατριωτικῶν ἀγῶνων παραδείγματα, καὶ εἰς τὰς εὐγενεῖς εἰς παρομοίας περιπτώσεις παραδόσεις τοῦ Κρητικοῦ Λαοῦ συνεγίσωμεν καὶ κατὰ τὸν προσωρινὸν τοῦτον σταθμὸν, τὴν τήρησιν τῆς ἡσυχίας καὶ τάξεως, τοῦ ἀσκαλεύτου τοῦτου θεμελίου τῆς Ἐλευθερίας καὶ τοῦ μόνου ἀληθοῦς

γνωρίσματος τῆς πρὸς ἀνεξαρτησίαν εἰλικρινοῦς ἐπιθυμίας τῶν Λαῶν.

Ἀδελφοί, ἡμεῖς οἰκληθέντες ὑπὸ τῆς ἀντιπροσωπείας τοῦ τόπου ἵνα σὰς διοικήσωμεν, εἰδώκαμεν πρῶτοι τὸ παράδειγμα τῆς εἰλικρινοῦς συνεννοήσεως, καὶ ἀδελφικῆς συνεργασίας ἐγκαταλιπόντες τὰς εἰς τὸ πολιτικὸν στάδιον διακρούσας ἡμᾶς πολιτικὰς διαμάχας. Θὰ ἀκολουθήσῃτε τὸ ἡμέτερον παράδειγμα καὶ οὐ μόνον θὰ ἀπέχητε πάσης ἀφορμῆς ἡ ἵπεια θὰ συντελῇ εἰς τὴν διατάραξιν τῶν πρὸς τοὺς ἐμοβροθήσους σας ἀδελφικῶν σχέσεων, ἀλλὰ καὶ πρὸς τοὺς ἑτεροβροθήσους συμπολίτας σας θὰ διαύχητε ἐν ἀκρῷ σεβασμῷ πρὸς τὴν ἀσφάλειαν τῆς ζωῆς, τιμῆς καὶ παρουσίας αὐτῶν.

Ἐν γίνῃ δὲ διὰ τῆς νομοταγοῦς καὶ εἰς ἐλευθέρους πολίτας ἀρμοζούσης διαγωγῆς σας θὰ ἐπιδείξητε τὰς ἀρετὰς διὰ τὰς ἵπεις ὁ Κρητικὸς Λαὸς πάντοτε ἐρημίσθη.

Ἐλπίζομεν εἶτι δὲν θὰ λάβωμεν διόλου ἀνάγκην ἵνα κάμωμεν χρῆσιν τῆς πρὸς τήρησιν τῆς ἡσυχίας καὶ τάξεως προχείρου ἡμῖν δημοσίας δυνάμεως. Πιστοῦτες δὲ εἰς τὰ ἰσχυρὰ ἡμῶν δικαία καὶ εἰς τὴν ἐκ μέρους τῶν Μεγάλων Ἐυρωπαϊκῶν Δυνάμεων ἀναγνώρισιν αὐτῶν.

Διατελοῦμεν μετ' ἀδελφικῆς ἀγάπης.

Ἐν Χανίοις τῇ 1ῃ Ὀκτωβρίου 1908.

Ἡ ΕΚΤΕΛΕΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
Ὁ Πρόεδρος
Α. ΜΙΝΕΛΙΣΑΚΗΣ
Τὰ μέλη
Ε. Κ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ
Ε. Μ. ΛΟΓΓΙΔΗΣ
Χ. ΠΑΛΑΙΟΦΩΤΗΣ
Μ. Ε. ΠΕΤΥΧΑΚΗΣ

Αρ. 6. Διάγγελμα της κρητικής κυβέρνησης προς τον κρητικό λαό ενόψει τη αποχώρηση των διεθνών στρατευμάτων από το νησί (1909)

[Πηγή: Βασιλείον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, Χανιά, 4 Ιουνίου 1909, τεύχ. Α', αριθ. 27^{ος}, Διάγγελμα της 4^{ης} Ιουνίου 1909 της Εκτελεστικής Επιτροπής προς τον κρητικό λαό.]

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ ΕΝ ΚΡΗΤΗ

ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Εν Χανίοις τῆ 4 Ἰουνίου 1909. — Ἀριθ. 27^{ος}

ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΚΡΗΤΙΚΟΝ ΛΑΟΝ

Συμπολιταί,

Νυν, ὅτε προσεγγίζει ἡ ὀρισθεῖσα ἡμέρα διὰ τὴν ἀποχώρησιν ἀπὸ τῆς Κρήτης τῶν Εὐρωπαϊκῶν στρατευμάτων καὶ ἀναμένεται ἐπίσης καὶ ἡ ἀπόφασις τῶν Προστατιῶν Δυνάμεων διὰ τὴν λύσιν τοῦ ζητήματός μας, αἱ ποικίλαι φήμει καὶ τὰ διάφορα σχέδια, σχετικὰ μὲ τὴν λύσιν αὐτὴν, δὲν πρέπει νὰ σῶς θεωροῦν καὶ σῶς ταραχτῶν, ὥστε νὰ χάσετε τὴν ἀταραξίαν καὶ τὴν φρόνησιν αἱ ὁποῖαι κατὰ τὸ ἐνεαίμηνον διάστημα, κατὰ τὸ ὅποιον διαρκεῖ ἡ παρούσα πολιτικὴ μας κατάστασις σῶς ὠδήγησαν.

Αἱ Προστάτιδες Δυνάμεις αἱ ὁποῖαι ἀνέλαβον ὑπὸ τὴν ἰσχυρὰν Αὐτῶν προστασίαν τὴν πατρίδα μας κατὰ τὴν δωδεκαετῆ διαμονὴν ἐντοῦθα τῶν στρατευμάτων τῶν ἐν ἑλευφῶν ποτὲ ἀπὸ τοῦ νὰ προάγουν τὸ ζήτημά μας εἰς τοιοῦτον τρόπον ὥστε ἡ τελείωσις αὐτῶν νὰ μὴ χρειάζεται παρὰ μίαν μόνον βαθμίδα ἀκόμῃ, διὰ τὰ πληροῦσθαι αἱ τόσον μεγάλαι θυσίαι καὶ οἱ ὑπεράνθρωποι ἀγῶνες, τοὺς ὁποῖους ὁ μικρὸς, ἀλλ' ἔχων πεποιθῆσιν εἰς τὸ δίκαιόν του Κρητικὸς λαὸς ἔχει ἀπὸ πολλῶν δικαιοτηριῶν ὑποστή.

Τὴν βαθμίδα αὐτὴν τὴν ἀνέβημεν μόνον μας πέρυσι τὸν Σεπτέμβριον, ὅτε ἡ Βουλγαρία ἀνεκλήθη εἰς Βασιλείον. Ἐπράξαμεν δὲ τοσοῦτο, ὅτι τὸ ἴδιόν μας ζήτημα ἦτο πολὺ ἀρχαιότερον τοῦ Βουλγαρικοῦ, καὶ αἱ θυσίαι ἡμῶν πρὸς ἀπόκτησιν τῆς ἐλευθερίας ἡμῶν ἀσυγκρίτως μεγαλῆτεροι, ἐξέλειπε δὲ καὶ ὁ λόγος, διὰ τῆς ἀνακρούσεως τῆς Βουλγαρίας εἰς Βασιλείον, δι' ἣν ὤφειλε καὶ ἡ Κρήτη νὰ μὴ δώσῃ πρώτη τὴν εἰς τοῦτο ἀφορμὴν. Ἡ δ' ἐξάρτησις ἡμῶν ἀπὸ τὴν ἐπικυρίαρχον Πύλῃν ἦτο μόνον κατὰ τύπος καὶ ἀπλῶς ὀνοματώδης, συμβολικομένη διὰ μίαν σημεῖαν εἰς μίαν ἐρημον νησίαν, ἀόρατος εἰς κρητικὸν ὄφθαλμόν.

Καὶ τότε αἱ Δυνάμεις τὸ πολιτικὸν μας αὐτὸ διάδημα οὐ μόνον δὲν τὸ ἀπέκρουσαν, ὅπως ἄλλοτε, ἀλλὰ καὶ τὸ ἠνέχθησαν. Δὲν ἠρκίσθησαν δὲ μόνον εἰς τοῦτο, ἀλλὰ καὶ δι' ἐγγράφου τὸν ἐνταῦθα ἀντιπροσώπων Τῶν μᾶς ἐβεβαίωσαν ὅτι εἰς τὸ ζήτημά μας θὰ ἀποβλέψουν μετ' εὐμενείας, θέσασαι μόνον τὸν ὄρον νὰ τηρῶμεν τὴν τάξιν καὶ νὰ προστατεύωμεν τοὺς μουσουλμάνους συμπολίτας μας.

Κατὰ τὸ διάστημα αὐτὸ αἱ Δυνάμεις καὶ ἐπέτρεψαν καὶ ἐβοήθησαν τὴν λύσιν τοῦ Βουλγαρικοῦ ζητήματος, ἡμεῖς δὲ ἀνεμένομεν τὴν ὀρισθεῖσαν ἀπὸ πέρυθιν ἡμέραν τῆς ἀναχωρήσεως τῶν στρατῶν Τῶν, μετὰ μεγάλης φροντίσεως φυλάττοντες τοὺς ὄρους τοὺς ὁποῖους μᾶς ἔθεσαν, διὰ νὰ μᾶς παράσχωσι τὴν εὐμενεῖαν Τῶν.

Ἄρ' οὐ λοιπὸν τὸ δίκαιόν μας φθάνει μέχρις οὐρανοῦ, ἐλύθησαν δὲ τὰ προηγηθέντα τοῦ ἡμετέρου ζητήματος καὶ ἔχομεν τὴν βεβαίωσιν τῆς εὐμενείας τῶν Δυνάμεων, ἐτηρήσαμεν δὲ καὶ ἡμεῖς τοὺς ὄρους τοὺς ὁποῖους Αὐτῶν μᾶς ἔθεσαν ὡς ἀντάλλαγμα τῆς εὐμενείας Αὐτῶν, δὲν δικαιούμεθα νὰ μὴ ἀμφιβιβάλλωμεν διὰ τὴν καλὴν λύσιν τοῦ ζητήματός μας ἀφοῦ ἔλοι οἱ δυνατοὶ ὄροι συντρέχουσι πρὸς τοῦτο, καὶ νὰ μὴ θεωρῶμεθα ἀπὸ φήμας καὶ διαδόσεις ὄλιως διόλου ἀντιθέτους πρὸς τὰ πράγματα;

Διὰ πάντας τοὺς ἀνωτέρω λόγους πρέπει νὰ ἐξακολουθήσωμεν νὰ εἰμεθα ψύχραιμοι καὶ νὰ περιμένωμεν μὲν μὴ ἀταραξίαν καὶ σταθερότητα τὴν ἐπιμηγορίαν τῶν Μεγάλων Προστατῶν μας ἔχοντες πεποιθῆσιν εἰς τὸ δίκαιόν μας, καὶ εἰς τὴν λογικὴν τῶν πραγμάτων, τὰς ὑποσχέσεις καὶ τὴν εὐμενεῖαν τῶν Δυνάμεων, τὴν ὅτιον πολλῶν εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν καὶ ἡ ὅποια πολὺ περισσότερο δὲν ἡμᾶς λείψῃ τῶρα ἄρ' οὐ καὶ εἰδικῶς εἰς τὴν ὀριζομένην αὐτὴν περίπτωσιν μᾶς ἐδόθη.

Δὲν θεωροῦμεν ἀναγκαῖον νὰ σῶς ὑπενθυμίσωμεν ὅτι ἡ τήρησις τῆς ἡσυχίας καὶ τάξεως καὶ ἡ προστασία τῶν συμπολιτῶν μας Μουσουλμάνων καὶ ἐν τῷ μέλλοντι, ὅπως καὶ μέχρι τοῦδε ἐπράξατε, θὰ εἶνε τὸ πολιτικὸν σὰς πρόγραμμα, κατὰ δὲ τὰ λοιπὰ νὰ ἀπέμειθα εἰς τὸ δίκαιόν μας καὶ εἰς τὴν ἀποτελεσματικὴν εὐμενεῖαν τῶν Δυνάμεων, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἐξήρτηται ἡ αἰσία λύσις τοῦ ζητήματός μας.

Ἐν Χανίοις τῆ 4 Ἰουνίου 1909

Ὁ Πρόεδρος
Α. ΜΙΧΕΛΙΔΑΚΗΣ

Η ΕΚΤΕΛΕΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Τὰ μέλη
ΕΛ. Κ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ
ΕΜΜ. ΛΟΓΙΑΔΗΣ
Μ. Ε. ΠΕΤΤΥΧΑΚΗΣ

Αρ. 7. Παραίτηση Βενιζέλου, προκειμένου να συμμετάσχει στην ελληνική πολιτική σκηνή, στην Αθήνα (1910)

[Πηγή: Βασιλείον της Ελλάδος, *Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη*, Χανιά, 29 Αυγούστου 1910, τεύχ. Β', αριθ. 48, Διάταγμα (αριθ. 31) της 29^{ης} Αυγούστου 1910 της Εκτελεστικής Επιτροπής περί αποδοχής της παραιτήσεως του Ελευθερίου Βενιζέλου και διορισμού του Πέτρου Μαρή ως μέλους της Επιτροπής και Διάταγμα (αριθ. 32) περί ανάθεσης καθηκόντων των μελών της κυβέρνησης.]

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ ΕΝ ΚΡΗΤΗ

ΤΕΥΧΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Ἐν Χανίοις τῆ 29 Αὐγούστου 1910 — ΑΡΙΘ. 48

Ἄριθ. Διατάγμ. 31

ΔΙΑΤΑΓΜΑ

Ἡ ΕΚΤΕΛΕΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ἐγούσα ὅπ' ἔφει τὸ ὅπ' χρονολογίαν 30 Σεπτεμβρίου 1908 Ψήρισμα τῆς ἐν Κρήτῃ Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, τὸ ὅπ' χρονολογίαν 4 Μαΐου 1910 Ψήρισμα καὶ τὰ ἀφθρ. 1 ἔξ 5 τοῦ ὅπ' χρονολογίαν 26 Ἰουνίου 1910 Βου Ψηρίματος τῆς Συνελεύσεως,

Ἀποφασίζει καὶ διατάσσει :

Ἀποδέχεται τὴν ἀπὸ τοῦ ἀξιωματοῦ τοῦ Προέδρου καὶ μέλους τῆς Ἐκτελεστικῆς Ἐπιτροπῆς τῆ 27 Αὐγούστου ὑποβληθεῖσαν παραίτησιν τοῦ κ. Ἐλευθερίου Βενιζέλου καὶ διορίζει ἀντ' αὐτοῦ μέλος τῆς Ἐκτελεστικῆς Ἐπιτροπῆς τὸν κ. Πέτρον Μαρήν.

Ἐν Χανίοις τῆ 29 Αὐγούστου 1910

Ἡ ΕΚΤΕΛΕΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
Γ. ΜΥΛΟΝΟΓΙΑΝΝΗΣ
Β. ΣΚΟΥΛΑΣ

Ἄριθμ. Διατάγ. 32

ΔΙΑΤΑΓΜΑ

Ἡ ΕΚΤΕΛΕΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ἐγούσα ὅπ' ἔφει τὸ ὅπ' χρονολογίαν 30 Σεπτεμβρίου 1908 Ψήρισμα τῆς ἐν Κρήτῃ Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, τὸ ὅπ' χρονολογίαν 4 Μαΐου 1910 Ψήρισμα καὶ τὰ ἀφθρ. 1 ἔξ 5 ἐν καὶ 6ον τοῦ ὅπ' χρονολογίαν 26 Ἰουνίου 1910 Βου Ψηρίματος τῆς Συνελεύσεως

Ἀποφασίζει καὶ διατάσσει :

Ἀνατίθῃ τὰ καθήκοντα τῶν Ἀνωτέρων Διευθύνσεων Δικαιοσύνης καὶ Δημοσίας Ἀσφαλείας εἰς τὸν κ. Γεώργιον Μυλωνογιάννην, τῶν Ἀνωτέρων Διευθύνσεων τῶν Οἰκονομικῶν, τῶν Ἐξωτερικῶν καὶ τῆς Παιδείας εἰς τὸν κ. Βασίλειον Σκουλᾶν καὶ τῆς Ἀνωτέρας Διευθύνσεως τῶν Ἐσωτερικῶν εἰς τὸν κ. Πέτρον Μαρήν.

Ἐν Χανίοις τῆ 29 Αὐγούστου 1910

Ἡ ΕΚΤΕΛΕΣΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
Γ. ΜΥΛΟΝΟΓΙΑΝΝΗΣ
Β. ΣΚΟΥΛΑΣ
Π. ΜΑΡΗΣ

Αρ. 8. Ανακοινωθέν προξένων των Μεγάλων Δυνάμεων (3-2-1912)
[Πηγή: Βασιλείον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, Χανιά, 3 Φεβρουαρίου 1912, τεύχ. Α', αριθ. 6.]

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ

Ε Ν Κ Ρ Η Τ Η

ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Έν Χανίοις τῆ 3 Φεβρουαρίου 1912 — Ἄριθ. 6

Τὴν 2 Φεβρουαρίου 1912 μ. μ. προσελθόντες συγχρόνως ἐνώπιον τῆς Προσωρινῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβερνήσεως οἱ κ. κ. Διερμηνεῖς τῶν τεσσάρων Προστατίδων Δυνάμεων ἐπέδωκαν ἰδιαιτέρως ἑκαστος τὸ ἐπόμενον ἀνακοινωθέν, ἐπισυναπτομένου τοῦ οἰκείου ἐγγράφου τῆς Προσωρινῆς Ἐπαναστατικῆς Κυβερνήσεως.

Ὁ Γενικὸς Πρόξενος τῆς.....Ἰτατρῆων εἰς τὴν Κρητικὴν Κυβέρνησιν τὸ ὑπὸ χρονολογίαν 8/16 Ἰανουαρίου ἐγγράφον τῆς, πληροφορεῖ αὐτήν, ὅτι αἱ Προστάτιδες Δυνάμεις θεωροῦσι τὸν τίτλον «Βασιλείον τῆς Ἑλλάδος», συνοβριζόμενον ὑπὸ τῶν Ἑλληνικῶν ἐμβλημάτων, ὡς ἀθέτησιν τῆς συμφωνίας τῆς ἀπὸ τοῦ 1908 ἐφαρμοζομένης, ὅτι Αὐταὶ θεωροῦσι τὴν ἀθέτησιν ταύτην ὡς ἄκυρον καὶ μὴ γενομένην καὶ ὡς μὴ δυναμένην νὰ φέρῃ προσβολὴν εἰς τὸ Καθεστῶς, (statu quo) τὸ ὅποσον Αὐταὶ εἶναι στερεῶς ἀποφασισμέναι νὰ διατηρήσωσι.

Γενικὸν Πρόξενεῖον.....

Χανιά τῆ 8/12 Φεβρουαρίου 1912.

Le Consul Général..... en retournant au Gouvernement Crétois sa lettre en date du 8/16 Janvier l'informe que les Puissances Protectrices enoïssent l'énoncé «Royaume de Grèce» accompagné des Armes Helleniques comme une dérogation à la convention appliquée depuis 1908, qu'Elles considèrent cette dérogation comme nulle et non avenue et ne pouvant porter atteinte au «statu quo» qu'Elles sont fermement résolues à maintenir.

Consulat Général.....

Canea

Le 2/16 Février 1912.

Ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου

Αρ. 9. Τα ονόματα των Κρητών βουλευτών για την ελληνική Βουλή
[Πηγή: Βασιλείον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, Χανιά, 20 Μαρτίου 1912, τεύχ. Α', αριθ. 25].]

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ
ΕΝ ΚΡΗΤΗ
ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Έν Χανίοις τῆ 20 Μαρτίου 1912 — ΑΡΙΘ. 25

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ ΤΩΝ ΚΡΗΤΩΝ

Ἡ Γενική Ἐπιτροπεία τῆς Ἐπαναστατικῆς τῶν Κρητῶν Συνελεύσεως λαβοῦσα ὑπ' ὄψει τὸ ἄρθρον 4 τοῦ ὑπὸ χρονολογίαν 2 Μαρτίου ε. ε. ψηφίσματος τῆς Συνελεύσεως καὶ συνελοῦσα ἐν Χανίοις τῆ 11 Μαρτίου 1912 ἐκλέγει Βουλευτὰς διὰ τὴν ἐν Ἀθήναις Βουλὴν τοὺς ἑξῆς: Χαράλαμπος Πωλογιώργη, Θεόδωρον Λυμπρίτην, Ἐμμανουὴλ Μανουσογιαννάκη, Εὐάγγελον Βολουδάκη, Ἐμμανουὴλ Ἀναγ. Παπαδάκη, Ἰωάννην Καραβίτην, Εὐθύμιον Κουδῶν, Στ. Τρόντον, Ἰωσήφ Ἀναγνωστάκη, Στ. Πολέταν, Γεωρ. Α. Χατζηρηγοράκη, Νικόλαον Μπατιᾶν, Μᾶρκον Βενάκη, Γ. Σ. Μαυρογένην, Στ. Κανιτσάκη, Ἀντώνιον Μάντακν, Γεώργιον Βολάνην, Θεόδωρον Κουλουράκη, Νικόλαον Μαλανδράκη, Ἐμμανουὴλ Μπαλαντινον, Παρυσκ. Κοτζιάμπασην, Ἀνδρ. Κακούρη, Γ. Βαβουράκη, Γ. Γοβατζιδάκη, Μ. Παπμιχαλάκη, Π. Ζαχαράκη, Θ. Σκουλάτσον, Μ. Μακράκη, Α. Στεργιάδη, Δ. Ἀναγνωστάκη, Ν. Γιαννικάκη, Ν. Τ. Παπαδάκη, Μ. Σπριαννάκη, Γ. Γ. Κατταράκη, Ἐμμ. Νικολοῦδην, Γ. Γεωργακάκη, Δ. Λαπαθιάκη, Μ. Τραπεζιαννάκη, Ἐμμ. Γαληρόν, Γ. Γεωργιλῆν, Ν. Γ. Παπαδάκη, Π. Κυσουρτσιδάκη, Μ. Καλυδιαννάκη, Εὐάγγελον Κουνούγιαν, Γ. Καπετανάκη, Μιχ. Κανδαράκη, Δημ. Μαλανδρέτον, Ἐμμανουὴλ Κεμπούρη, Πέτρον Κουρτελώνη, Ν. Μουρίλον, Γ. Παπικαστοράκη, Κ. Δολαψάκη, Κ. Δαμηλάκη, Ἰωσ. Βατσάκη, Σ. Βιστάκη, Ἐμμ. Πιτερόπουλον, Γ. Πολυξίγκην, Διον. Νικολοῦδην, Γ. Μαυραντωνάκη, Δευ. ιαλίων Πωλιουδάκη, Ἀρτέμιον Νικάκη, Μ. Δασκαλάκη, Γ. Βούλγαρην, Γ. Χαμαράκη, Γ. Αἰγυυστάκη, Στ. Κωστογιάννην, Γ. Παρσκιάνην, Στ. Κουτρούλην, Σπυρ. Φούμην.

Έν Χανίοις τῆ 16 Μαρτίου 1912.

Ὁ Προεδρεύων τῆς Ἐπαναστατικῆς Συνελεύσεως
ΓΕΩΡΓ. ΓΩΣ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Οἱ Γραμματεῖς
Μ. Βολουδάκης
Ν. Μαλανδρέτος

Ἐκ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου

**Αρ. 10. Αποδοχή εκ μέρους της ελληνικής κυβέρνησης των Κρητών
βουλευτών στην ελληνική Βουλή (δηλώσεις του προέδρου της
ελληνικής κυβέρνησης Ελ. Βενιζέλου)**

[Πηγή: Βασιλείον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν
Κρήτη, τεύχ. Α', αριθ. 70, Χανιά, 2 Οκτωβρίου 1910.]

ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΤΗΣ ΕΦΗΜΕΡΙΔΟΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ

Ε Ν Κ Ρ Η Τ Η

ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

Εν Χανίοις τη 2^η Οκτωβρίου 1912 — Αριθ. 70

Π ρ ό ς
την Ελληνικὴν Κυβέρνησιν

Χ α ν ῖ α

Ἐχομεν τὴν τιμὴν νὰ φέρωμεν εἰς γνῶσιν Ὑμῶν ὅτι καθὼς ὁ Πρόεδρος τῆς Κυβερνήσεως ἐδήλωσε σήμερον εἰς τὴν Βουλὴν: Ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις καθ' ἣν στιγμὴν ἀπερσιζέτο ἢ ἐπιδιώξει ἐν τῇ Εὐρωπαϊκῇ Τουρικῇ ριζικῶν μεταρρυθμίσεων, αἰτίνας κυριώτατα ἐπίστρον τὴν προσοχὴν ἡμῶν, ἥτοι κανερὸν ὅτι δὲν ἤθύναντο νὰ ἀφήσῃ ἀνευ ἰδιαιτέρως μεριμνῆς τὸ ἀπασχολοῦν ἡμᾶς Κρητικὸν ζήτημα. Καίτοι δὲ ἐν τῇ ἐπιδιώξει τῆς ριζικῆς ἀκμῆ λύσεως τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος, τῆς συμφωνίᾳ πρὸς τοὺς ἀναλλοιώτους πόθους τῶν Κρητῶν, ἡ Ἑλλὰς δὲν θὰ εὐρίσκειτο μόνη, ὅπως ἀντιμετωπίσῃ τὰς περιπετείας, αἰτίνας ἡθύναντο νὰ παρουσιασθῶσιν ἐκ τῆς εἰς τοῦτο τεινούσης ἐνεργείας αὐτῶν ἐκρίνανται ἐν τούτοις ὅτι ἐπεδύλλετο εἰς ἡμᾶς ὅπως παρὰσχωμεν προσθετοὺς δαίτημα τῆς σταθερᾶς ἡμῶν ἐπιθυμίας νὰ μὴ δημιουργήσωμεν τὸ καθ' ἑαυτοῦ νέας δυσχερείας εἰς τὰς κοινὰς προσπάθειας πρὸς διατήρησιν τῆς εἰρήνης, ἔστω καὶ κατὰ τὴν ἐσάτην ταύτην ὥραν, ἐκρίνανται ὅτι ἐπεδύλλετο εἰς ἡμᾶς νὰ ἀρκεσθῶμεν, ὑπὸ τὸν ὅρον, ὅτι τὰ πράγματα δὲν θὰ ἔρθανον μέχρι πολέμου, εἰς νέαν τινὰ μεταβατικὴν λύσιν τοῦ ζητήματος τούτου, λύσιν κατὰ τὴν ἑποῖαν ἐν ᾧ τὸ διεθνὲς καθεστῶς τῆς νήσου θὰ διατηρεῖτο κατὰ τὰ λοιπὰ ἀμειωτοῦν, ὅσον διεπλασθῆ ὅπ' αὐτῶν τῶν Προσπειθῶν Δυνάμεων μέχρι τῆς ἡμέρας τῆς ἐκκενώσεως τῆς Νήσου ὑπὸ τῶν Διεθνῶν Στρατευμάτων, κατὰ τὰ λοιπὰ ἢ Νήσος θὰ διακείτο οὐσιαστικῶς ὑπὸ τῆς Ἑλλάδος, οἱ δὲ ἀντιπρόσωποι αὐτῆς θὰ ἐδικαιοῦντο νὰ συνεδρῶσιν μετὰ τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου ἐν τῇ Ἑθνικῇ Βουλευτηρίῳ. Διὰ τοῦτο, χαί ἐτιζόν σήμερον ἐξ ὀνόματος τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ, τοὺς ἀπεσταλμένους τῆς ἀδελφῆς Νήσου καὶ ρητὴν ποιούμενος τὴν δέλωσιν, ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἀποδέχεται ὅπως τοῦ λοιποῦ ἐν ὑπάρχει κοινὸν Κοινοβούλιον καὶ διὰ τὸ ἐλεύθερον Βασιλείον καὶ διὰ τὴν Νήσον Κρήτην (χειροροτῆματα παταγῶδη καὶ ζητοκραυγαὶ παρκατεταμένα ἐν τῇ αἰθούσῃ καὶ παρὰ τῇ ἀκρατηρίῳ) καλῶ τοὺς ἀπεσταλμένους τῆς Κρήτης ὅπως ἀπανάλθωσιν εἰς τὴν Νήσον, ἵνα φέρωσι

πρὸς τοὺς συμπολίτας των τὴν ἀδελρικὴν ἀπασχῶν τῆς Ἑθνικῆς Ἀντιπροσωπείας καὶ ἀσχοληθῶσι τοῦ ταχύτερον εἰς τὴν διεξαγωγὴν κανονικῶν ἐκλογῶν, ἵνα λάβωσι τὸ ἐνδύμα γάμου, τὸ ὅποιον θὰ ἐπιτέρψῃ εἰς αὐτοὺς τὴν εἰσοδὸν ἐν τῷ περιέλειμῳ τούτῳ (παταγῶδη χειροροτῆματα παρκατεταμένα καὶ ζητοκραυγαὶ ἐν τῇ αἰθούσῃ καὶ παρὰ τῇ ἀκρατηρίῳ). Εἶναι περιττὸν νὰ προσθέσω ὅτι εἰς τὴν μέσῃ ταύτην λύσιν ἀρκοῦμεθα, ὡς εἶπον ἵνα μὴ ἐλαττώσωμεν τῆς καὶ ἄλλως ἰσχυρᾶς ἐλπίδας περὶ διατηρήσεως περαιτέρω τῆς εἰρήνης ὅτι δὲ καὶ ἐν ἐξερρηγνύετο ὁ πόλεμος οὐτὲ ἢ ἐν Ἑλλάδι οὐτὲ ἢ ἐν Κρήτῃ κοινὴ γνώμη θὰ ἦσαν διατεθειμέναι ν' ἀρκεσθῶσιν εἰς μέσῃ λύσιν, τὴν ὀριστικὴν δὲ λύσιν τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος θὰ καθόριζε τότε ἡ ἔκδοσις τοῦ πολέμου. (Χειροροτῆματα παρκατεταμένα ἐκ τῆς αἰθούσης καὶ τῶν ἀκρατηρίῳ).

Φέροντες ταῦτα εἰς γνῶσιν Ὑμῶν παρακαλοῦμεν νὰ ἐξακολουθήσητε ἐπὶ τοῦ παρόντος ἀσκούντες τὴν διαίτησιν, παρασκευάζοντες τὰ τῆς διεξαγωγῆς κανονικῶν ἐκλογῶν, πρὸς ἀποστολὴν νομίμων ἀντιπροσώπων τῆς Νήσου εἰς τὸ Ἑθνικὸν Κοινοβούλιον, μεριμνῶντες, μάλιστα πάντων, ὑπὲρ τῆς διατηρήσεως τῆς τῆς εἰρήνης καὶ τῆς λυσitelous προστασίας τοῦ Μουσουλμανικοῦ πληθυσμοῦ.

ΑΘΗΝΑΙ 1^η Οκτωβρίου 1912

Τὸ Ὑπουργικὸν Συμβούλιον

Ὁ Πρόεδρος τῆς
ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ

Τὰ Μέλη

» Ὁ Ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν	Α. ΚΟΡΟΜΗΛΑΣ
» τῆς Ἀκοσούσης	Κ. ΡΑΚΤΙΒΑΝ
» τῶν Ἐσπερικῶν	Ε. ΡΕΠΟΥΑΝΗΣ
» Ἐκκλ. καὶ Δημ. Ἐκπ.	Ι. ΤΣΙΡΙΜΩΚΟΣ
» Οἰκονομικῶν	Μ. ΔΙΟΜΗΔΗΣ
» τῆς Ἑθνικῆς Οἰκονομίας	Α. ΜΙΧΑΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Ἐκ τοῦ Ἑθνικοῦ Τυπογραφείου

Συντάγμα της Κρητικής Πολιτείας (1899 και 1907)

Σύνταγμα του 1899
(Επίσημος Έφημερίς τῆς Κρητικῆς Πολιτείας, Χανιά, 16 Απριλίου
1899, ἔτος Α', ἀριθ. 24, Σύνταγμα τῆς Κρητικῆς Πολιτείας)

ΣΥΝΤΑΓΜΑ
ΤΗΣ
ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

--

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'

Άρθρον 1.

Ἡ νῆσος Κρήτη μετὰ τῶν παρακειμένων νησιδίων ἀποτελεῖ ἐντελῶς αὐτόνομον Πολιτείαν, κατὰ τοὺς ἀποφασισθέντας ὑπὸ τῶν τεσσάρων Μεγάλων Δυνάμεων ὅρους.

Άρθρον 2.

Τὸ ἔδαφος τῆς Κρητικῆς Πολιτείας εἶνε ἀναπαλλοτρίωτον, οὐδ' ἐπιτρέπεται ἡ σύστασις δουλείας ἐπ' αὐτοῦ.

Άρθρον 3.

Ἡ ἄμυνα τῆς χώρας καὶ ἡ τήρησις τῆς ἐσωτερικῆς τάξεως ἀνατίθεται εἰς σῶμα ἐγκωρίου πολιτοφυλακῆς καὶ χωροφυλακῆς.

Ἡ ἐν τῇ πολιτοφυλακῇ ὑπηρεσία εἶναι ὑποχρεωτική.

Άρθρον 4.

Μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τῶν στρατῶν τῆς παρουσίας κατοχῆς, ξένος στρατὸς δεν δύναται νὰ σταθμεύσῃ ἐπὶ τοῦ Κρητικοῦ ἐδάφους, οὐδὲ νὰ διέλθῃ δι' αὐτοῦ, ἄνευ πρὸς τοῦτο νόμου.

Άρθρον 5.

Ἐπίσημος γλῶσσα τῆς Κρητικῆς Πολιτείας εἶνε ἡ Ἑλληνική.

Άρθρον 6.

Τῆς Κρητικῆς ἰθαγενείας ἀπολαύουσι:

α'.) οἱ ἐν Κρήτῃ γεννηθέντες καὶ οἱ ἐν Κρήτῃ ἀποκατεστημένοι πρὸ τῆς 1ης Ἰανουαρίου 1897, ἐὰν ὁ ἕτερος τουλάχιστον τῶν γονέων αὐτῶν ἦτο Κρῆς.

β'.) οί ἐκ Κρητὸς ὀθωμανοῦ ὑπηκόου ὅπουδήποτε γεννηθέντες ἢ κατοικοῦντες.

γ'.) Οἱ ἐξ ἀγνώστων γονέων ἐν Κρήτῃ γεννηθέντες.

Ἐὰν τις τούτων ἐκέκτητο τέως μὴ ὀθωμανικὴν ἰθαγένειαν ἀποκτᾶ τὴν κρητικὴν δι' ἀπλῆς πρὸς τοῦτο δηλώσεως ἐνώπιον δημοτικῆς τινος ἀρχῆς τῆς Κρήτης, γινομένης τὸ βραδύτερον ἐντὸς ἔτους ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ παρόντος Συντάγματος ἐὰν πρόκηται περὶ ἐνηλίκου, ἐντὸς δὲ ἴσου χρονικοῦ διαστήματος ἀπὸ τῆς ἐνηλικιώσεως, ἐὰν πρόκηται περὶ ἀνηλίκου.

Ἡ διὰ πολιτογραφήσεως ἀπόκτησις καὶ ἡ ἀπώλεια τῆς κρητικῆς ἰθαγενείας κανονισθήσονται δι' ἰδίου Νόμου.

Ὁ νόμος οὗτος θέλει δημοσιευθῆ ἐντὸς τριμηνίας ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ παρόντος Συντάγματος καὶ θέλει παράσχει ἰδιαίτερας εὐκολίας πρὸς ἀπόκτησιν τῆς κρητικῆς ἰθαγενείας:

α'.) Εἰς τοὺς ὁμογενεῖς, τοὺς ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ἐν Κρήτῃ ἀποκατεστημένους·

β'.) Εἰς τοὺς ἐκ Κρητῶν καταγομένους, οἰασδήποτε ἐθνηκότητος (sic) καὶ ὅπουδήποτε γεννηθέντας ἢ κατοικοῦντας·

γ'.) Εἰς τοὺς μετασχόντας τῶν ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγώνων τῆς Κρήτης.

Ὁ αὐτὸς νόμος θέλει καθιερώσει τὴν διὰ πράξεως τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας ἀπονομὴν τῆς κρητικῆς ἰθαγενείας εἰς τοὺς προσενεγκόντας μεγάλας καὶ ἐξαιρέτους πρὸς τὸν τόπον ὑπηρεσίας.

Ἄρθρον 7.

Οἱ Κρητες παντὸς θρησκεύματος εἶνε ἴσοι ἐνώπιον τοῦ Νόμου καὶ ἀπολαύουσι τῶν αὐτῶν δικαιωμάτων.

Ἄρθρον 8.

Τὰ δημόσια ἀξιώματα εἶνε προσιτὰ εἰς πάντας τοὺς Κρητας ἀνεξαρτήτως θρησκεύματος, κατὰ λόγον τῆς ἰκανότητος καὶ χρηστότητος αὐτῶν.

Εἰς τὰ δημόσια ἀξιώματα εἶνε δεκτοὶ μόνον οἱ ἰθαγενεῖς, ἐκτὸς τῶν περιπτώσεων, καθ' ἃς ὁ νόμος ἐπιτρέπει τὴν πρόσληψιν ξένων.

Ἄρθρον 9.

Πᾶς φόρος ἐπιβάλλεται καὶ εἰσπράττεται μόνον χάριν κοινοῦ συμφέροντος, ἕκαστος δὲ συνεισφέρει διὰ τὰ δημόσια βάρη ἀναλόγως τοῦ εἰσοδήματος ἢ τῆς περιουσίας τοῦ.

Άρθρον 10.

Ἐκαστος εἶνε ἐλεύθερος νὰ πρεσβεύῃ οἰονδήποτε θρησκευμα προτιμᾶ. Ὁ προσηλυτισμὸς ἀπαγορεύεται.

Ἄλλ' ἡ ἀπαγόρευσις αὕτη δεν πρέπει νὰ χρησιμεύσῃ ὡς πρόφασις ὅπως περιορίζηται παρανόμως ἡ ἐλευθερία ἀτόμων ὁμολογούντων δημοσίᾳ οἰονδήποτε θρησκευμα.

Ἡ διαφορὰ τοῦ θρησκεύματος οὐδόλως ἐπηρεάζει τὴν κτήσιν, ἡ ἀπώλειαν, ἡ τὴν ἄσκησιν οἰουδήποτε προσωπικοῦ ἡ ἐμπραγμάτου δικαιώματος, οὐδ' ἀπαλλάττει νομίμου ὑποχρεώσεως.

Άρθρον 11.

Ἡ ἐξωτερικὴ λατρεία πάντων τῶν ἀνεγνωρισμένων θρησκευμάτων εἶνε ἐλευθέρα καὶ προστατεύεται ὑπὸ τῆς Πολιτείας, ἐφ' ὅσον συμμορφόνηται (sic) πρὸς τοὺς νόμους καὶ τοὺς ἀστυνομικοὺς κανονισμοὺς.

Άρθρον 12.

Πᾶς Κρῆς δύναται νὰ μεταβαίνη ἀκωλύτως ὅπουδήποτε τῆς χώρας ἡ ἐκτὸς αὐτῆς καὶ νὰ ἐγκαθίσταται ὅπου τῆς χώρας βούλεται, ἐφ' ὅσον δεν ἀντίκεινται πρὸς τοῦτο ἀστυνομικοὶ κανονισμοί.

Άρθρον 13.

Ἡ προσωπικὴ ἐλευθερία εἶνε ἀπαραβίαστος. Οὐδεὶς καταδιώκεται, συλλαμβάνεται, φυλακίζεται, ἢ ἄλλως πως περιορίζεται, εἰμὴ ὅταν καὶ ὅπως ὁ νόμος ὀρίζει.

Ἐκτὸς ὅταν πρόκηται περὶ ἐφαρμογῆς τῶν διατάξεων τοῦ νομίμως προκηρυχθέντος στρατιωτικοῦ νόμου, οὐδεὶς συλλαμβάνεται ἢ φυλακίζεται ἄνευ ἠτιολογημένου δικαστικοῦ ἐντάλματος, ὅπερ δέον νὰ κοινοποιῆται αὐτῷ κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς συλλήψεως. Μόνον ἐπὶ αὐτοφόρου ἐγκλήματος ἡ σύλληψις γίνεται καὶ ἄνευ δικαστικοῦ ἐντάλματος, ἀλλὰ καὶ πάλιν τοῦτο δέον νὰ κοινοποιῆται ἐντὸς εἰκοσιτεσσάρων ὡρῶν τὸ βραδύτερον.

Άρθρον 14.

Οὐδεὶς ἀφαιρεῖται ἄκων τοὺς παρὰ τοῦ νόμου ὠρισμένους αὐτῷ δικαστάς, οὐδ' ὑποβάλλεται εἰς ποινὴν μὴ ὠρισμένην ἤδη ὑπὸ τοῦ νόμου.

Άρθρον 15.

Ἡ κατοικία ἐκάστου εἶνε ἄσυλον. Οὐδεμία κατ' οἶκον ἔρευνα ἐνεργεῖται, εἰμὴ ὅταν καὶ ὅπως ὁ νόμος ὀρίζει.

Άρθρον 16.

Ἡ σωματεμπόρια ἀπαγορεύεται. Ἀργυρώνητος ἢ δοῦλος λογίζεται ἐλεύθερος, ἅμα πατήσας τὸ Κρητικὸν ἔδαφος.

Άρθρον 17.

Οὐδὲν εἶδος ἐργασίας, βιοτεχνίας ἢ γεωργίας δυναται ν' ἀπαγορευθῆ ἔφ' ὅσον δεν ἀντίκειται εἰς τὴν δημοσίαν ἠθικὴν, τὴν ἀσφάλειαν, ἢ τὴν ὑγίαν τῶν κατοίκων.

Άρθρον 18.

Δεν ἐπιτρέπονται ἐν Κρήτῃ μονοπώλια, εἰμὴ τὰ διὰ νόμου ἰδρῶμενα πρὸς αὐξήσιν τῶν δημοσίων ἐσόδων, ἢ πρὸς τὸ συμφέρον τῆς δημοσίας ἀσφαλείας.

Άρθρον 19.

Οὐδεὶς στερεῖται τῆς περιουσίας αὐτοῦ, εἰμὴ διὰ δημοσίαν ἀνάγκην, ὅταν καὶ ὅπως ὁ νόμος διατάσσει, πάντοτε δὲ μετὰ προηγουμένην ἀποζημίωσιν.

Εἰδικὸς Νόμος θέλει κανονίσει τὰ τῆς ἰδιοκτησίας καὶ διαθέσεως τῶν μεταλλείων, ὀρυχείων, ἀρχαιολογικῶν θησαυρῶν καὶ ἰαματικῶν πηγῶν.

Οὐδὲν ἐπὶ τῶν παρακειμένων νησιδίων ἐμπράγματον δικαίωμα ἀποκτᾶται, ἄνευ ἀδείας τῆς Κυβερνήσεως. Κατὰ τὴν μεταβίβασιν τοιούτων δικαιωμάτων, ἡ Κυβέρνησις ἔχει δικαίωμα προτιμῆσεως.

Άρθρον 20.

Βάσανοι ἢ γενικὴ δήμευσις ἀπαγορεύονται.

Άρθρον 21.

Ἡ ἐκπαίδευσις εἶνε ἐλευθέρα, ἀρκεῖ να ἀσκῆται ὑπὸ προσώπων κεκτημένων τὴν ὑπὸ τοῦ νόμου ὀριζομένην ἰκανότητα καὶ χρηστότητα, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν δὲ τῆς ἀρμοδίας ἀρχῆς, ὅσον ἀφορᾷ τὰ χρηστὰ ἤθη, τὴν δημοσίαν τάξιν καὶ τὸ σέβας πρὸς τοὺς νόμους τῆς Πολιτείας.

Ἡ δημοτικὴ ἐκπαίδευσις εἶνε ὑποχρεωτικὴ καὶ παρέχεται δωρεάν.

Άρθρον 22.

Ἐκαστος ἔχει δικαίωμα νὰ ἐκφέρῃ ἐλευθέρως τὰς ἰδέας του προφορικῶς, ἐγγράφως, ἢ διὰ τοῦ τύπου, τηρῶν τοὺς νόμους τῆς Πολιτείας.

Ὁ νόμος τιμωρεῖ τὴν κατάχρησιν τῆς ἐλευθερίας ταύτης.

Άρθρον 23.

Ὁ περὶ τύπου Νόμος δέον νὰ περιέχῃ καὶ τὰς ἐπομένας διατάξεις:

α'.) Πρὸς ἔκδοσιν ἐφημερίδος ἢ περιοδικοῦ ἀπαιτεῖται ἄδεια τῆς ἐκτελεστικῆς ἀρχῆς.

β'.) Προκειμένης ἐκδόσεως ἐφημερίδος ἢ περιοδικοῦ περιεχόντων πολιτικὴν ὕλην, ὁ αἰτῶν τὴν ἄδειαν πρέπει νὰ παράσχη ἀξιόχρεων ἐγγύησιν δύο χιλιάδων δραχμῶν, πρὸς πληρωμὴν τῶν ἐνδεχομένων χρηματικῶν ποινῶν καὶ ἀποζημιώσεων.

Ἐν περιπτώσει καταδίκης διὰ τελεσιδίκου ἀποφάσεως, ἐκδότου τινὸς εἰς χρηματικὴν ποινὴν ἢ ἀποζημίωσιν, ἡ ἔκδοσις τῆς ἐφημερίδος ἢ του περιοδικοῦ ἀναστέλλεται μέχρι καταβολῆς τῆς χρηματικῆς ποινῆς ἢ τῆς ἀποζημιώσεως.

γ'.) Ἡ ἄδεια χορηγεῖται ὑποχρεωτικῶς εἰς τὸν αἰτοῦντα, ἐὰν ἔχῃ τὰ ἐν τῷ νόμῳ ἀναγεγραμμένα προσόντα καὶ ἂν παρέσχε τὴν ἀνωτέρω ἐγγύησιν.

Ἐπιτρέπεται κατάσχεσις ἐφημερίδος, φυλλαδίου ἢ περιοδικοῦ καὶ ἐν γένει ἐντύπου:

α'.) Ἐὰν δι' αὐτοῦ προσβάλλεται τις τῶν ἀνεγνωρισμένων καὶ ἐν τῇ νήσῳ λατρευομένων θρησκευτῶν.

β'.) Ἐὰν προσβάλλεται τὸ πρόσωπον τοῦ Ἡγεμόνος.

γ'.) Ἐὰν διὰ τῶν δημοσιευμάτων παράγεται ἐπικίνδυνος ἐρεθισμὸς μεταξὺ τῶν κατοίκων δυνάμενος νὰ χαλαρώσῃ τὴν δημοσίαν τάξιν.

Ἡ κατάσχεσις αἴρεται (sic) αὐτοδικαίως ἐὰν ἐντὸς τῆς ἐπιούσης δὲν ἐπικυρωθῇ διὰ δικαστικοῦ βουλεύματος.

Ἡ προληπτικὴ λογοκρισία ἀπαγορεύεται.

Άρθρον 24.

Ἡ εἰς τὸ ταχυδρομεῖον παραδοθεῖσα ἀλληλογραφία εἶνε ἠσφαλισμένη ἀπὸ πάσης ἀνακριτικῆς ἐρεῦνης.

Άρθρον 25.

Οἱ Κοῤῥητες ἔχουσι τὸ δικαίωμα νὰ συνέρχωνται ἡσυχῶς καὶ ἀόπλως συμμορφούμενοι πρὸς τοὺς νόμους οἵτινες δύνανται νὰ κανονίσωσι τὴν

ἄσκησιν τοῦ δικαίωματος τούτου, χωρὶς ὅμως νὰ τὸ ἐξαρτήσωσιν ἀπὸ προηγουμένης ἀδείας.

Ἐξαιρῶνται αἱ ἐν ὑπαίθρῳ συναθροίσεις, αἵτινες ὑπόκεινται ἀπολύτως εἰς τοὺς ἀστυνομικοὺς κανονισμοὺς.

Ἄρθρον 26.

Οἱ Κρητες ἔχουσι τὸ δικαίωμα τοῦ συνεταιρίζεσθαι, ἐφ' ὅσον εἰς τὸν σκοπὸν τοῦ συνεταιρισμοῦ ἢ εἰς τὰ πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ τούτου μέσα δεν ὑπάρχει τὶ τὸ παράνομον, ἀνήθικον ἢ ἐπικίνδυνον εἰς τὴν Πολιτείαν. Ὁ νόμος κανονίζει τὴν ἄσκησιν τοῦ δικαίωματος τοῦ συνεταιρίζεσθαι ἀποβλέπων εἰς τὴν τήρησιν τῆς δημοσίας ἀσφαλείας.

Ἄρθρον 27

Πᾶς τις ἔχει δικαίωμα νὰ ἀπευθύνῃ εἰς τὰς ἀρχὰς ἀναφορὰς ὑπογεγραμμένας παρ' ἑνὸς ἢ πλειόνων προσώπων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'. **Περὶ τοῦ Ἡγεμόνος**

Ἄρθρον 28.

Ὁ Ἡγεμὼν εἶνε ὁ ἀνώτατος ἄρχων τῆς Πολιτείας. Οὗτος (sic) θέτει τοὺς νόμους μετὰ Βουλῆς ἀντιπροσώπων, ἀσκεῖ τὴν ἐκτελεστικὴν ἐξουσίαν δι' ὑπευθύνων Συμβούλων καὶ ἀπονέμει τὴν δικαιοσύνην διὰ τῶν δικαστηρίων.

Ἄρθρον 29.

Ὁ Ἡγεμὼν εἶναι νόμῳ ἀνεύθυνος καὶ ἀπαραβίαστος.

Πᾶσα πρᾶξις Αὐτοῦ δέον νὰ προσυπογράφηται ὑπὸ τοῦ ἀρμοδίου Συμβούλου τοῦ, ὅστις διὰ τῆς ὑπογραφῆς τοῦ μόνης, ἀναλαμβάνει τὴν εὐθύνην τῆς πράξεως ταύτης.

Τοιαύτη προσυπογραφή δεν ἀπαιτεῖται διὰ τὴν ἐγκαθίδρυσιν τοῦ Μητροπολίτου καὶ τῶν Ἐπισκόπων, διὰ τὸν διορισμὸν τῶν προσθέτων μελῶν τῆς Βουλῆς, οὐδὲ διὰ τὸν διορισμὸν ἢ τὴν παῦσιν τῶν Καδῆδων καὶ Μουφτήδων, τῶν Συμβουλῶν τοῦ Ἡγεμόνος, τοῦ Προέδρου καὶ Εἰσαγγελέως τῶν Ἐφετῶν καὶ τῶν Νομαρχῶν.

Άρθρον 30.

Ο Ήγεμών εκπροσωπεῖ τὴν Πολιτείαν, συνάπτει συμβάσεις τῶν ὁποίων τὴν ψήφισιν ζητεῖ παρὰ τῆς Βουλῆς, κόπτει νόμισμα καὶ ἀπονέμει τὰ νενομισμένα παράσημα.

Άρθρον 31.

Ο Ήγεμών εἶνε ἀνώτατος ἀρχηγὸς τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τῆς Πολιτείας· ἀπονέμει τοὺς στρατιωτικοὺς βαθμοὺς· διορίζει καὶ παύει εἰς ὅσας θέσεις καὶ ὅπως ὁ νόμος ὀρίζει πάντα τοὺς δημοσίους ὑπαλλήλους, συμπεριλαμβανομένων τῶν Μουφτήδων καὶ Καδήδων, λαμβάνων τοὺς τελευταίους τούτους ἐκ τῶν ἐχόντων ἄδειαν τοῦ Σεΐχουλισλάμη πρὸς ἄσκησιν τοῦ ἱεροδικαστικοῦ ἐπαγγέλματος· παρέχει ἢ οὐ τὴν συναίνεσιν Αὐτοῦ πρὸς ἐγκαθίδρυσιν τοῦ ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἐκλεγομένου Μητροπολίτου Κρήτης καὶ τῶν παρὰ τῆς ἐν Κρήτῃ Ἐπισκοπικῆς Συνόδου ἐκλεγομένων Ἐπισκόπων· ἔχει τὸ δικαίωμα τῆς κυρώσεως τῶν ὑπὸ τῆς Βουλῆς ψηφισθέντων νόμων, δημοσιεύει τούτους καὶ ἐκδίδει τὰ πρὸς ἐκτέλεσιν αὐτῶν ἀναγκαῖα διατάγματα. Δὲν δύναται ὅμως νὰ ἀναστείλῃ τὴν ἰσχὺν νόμου τινὸς ἀφοῦ δημοσιευθῇ, οὐδὲ νὰ ἀπαλλάξῃ ταύτης οἰονδήποτε.

Άρθρον 32.

Ο Ήγεμών συγκαλεῖ τὴν Βουλὴν· κηρύττει τὴν ἔναρξιν καὶ λήξιν τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς· ἔχει δικαίωμα νὰ ἀναβάλλῃ, διακόπτῃ, παρατείνῃ, ἢ διαλύῃ τὴν Βουλὴν. Ἡ ἀναβολή, διακοπὴ ἢ παράτασις δὲν δύναται νὰ διαρκέσῃ πλέον τῶν 40 ἡμερῶν, οὐδὲ νὰ ἐπαναληφθῇ διαρκούσης τῆς αὐτῆς συνόδου, ἄνευ συναινέσεως τῆς Βουλῆς.

Εἰς τὸ διάταγμα τῆς διαλύσεως δέον νὰ ὀρίζηται συγχρόνως ἢ ἐντὸς τριμηνίας σύγκλησις τῆς νέας Βουλῆς.

Άρθρον 33.

Ο Ήγεμών ἔχει δικαίωμα νὰ μεταβάλλῃ, ἐλαττόνη (sic) ἢ χαρίζῃ τὰς παρὰ τῶν δικαστηρίων καταγιγνωσκομένας ποινὰς, κατ' ἰδίαν μὲν κρίσιν ἐπὶ πολιτικῶν ἐγκλημάτων καὶ τῶν τοῦ τύπου, ἐπὶ δὲ τῶν λοιπῶν, τῇ προηγουμένη γνωμοδοτήσῃ τοῦ Συμβουλίου τῆς Δικαιοσύνης. Δικαιοῦται πρὸς τούτοις νὰ χορηγῇ ἀμνηστειαν ἐπὶ μόνων τῶν πολιτικῶν ἐγκλημάτων.

Άρθρον 34.

Ὁ Ἡγεμῶν δύναται διὰ Διατάγματος, προσυπογεγραμμένου παρὰ πάντων τῶν μελῶν τοῦ Συμβουλίου τοῦ, νὰ προκηρύξη τὸν στρατιωτικὸν νόμον εἰς πᾶσαν τὴν νῆσον ἢ εἰς μέρος αὐτῆς.

Άρθρον 35.

Πᾶσα ἀπόφασις τῆς Συνελεύσεως, ἀφορῶσα τὸ πρόσωπον τοῦ Ἡγεμόνος, λαμβάνεται διὰ πλειονοψηφίας τῶν δύο τρίτων καὶ διὰ φανερᾶς ψηφοφορίας.

Άρθρον 36.

Ἡ Ἡγεμονικὴ χορηγία προσδιορίζεται διὰ νόμου. Ἡ δὲ πρὸς τὴν Αὐτοῦ Βασιλικὴν Ὑψηλότητα τὸν Πρίγκηπα Γεώργιον τῆς Ἑλλάδος ἐτησίᾳ χορηγία ὀρίζεται εἰς διακοσίας χιλιάδας δραχμᾶς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τῆς Βουλῆς

Άρθρον 37.

Ἡ Βουλὴ συμερίζεται τὴν νομοθετικὴν ἐξουσίαν μετὰ τοῦ Ἡγεμόνος. Σύγκειται δὲ ἐκ μελῶν ἐκλεγομένων ὑπὸ τοῦ λαοῦ, καὶ ἐκ μελῶν διοριζομένων ὑπὸ τοῦ Ἡγεμόνος.

Άρθρον 38.

Διὰ νὰ ἐκλεχθῆ τις ἢ διορισθῆ βουλευτῆς πρέπει νὰ ἦνε (sic) Κρηὶς τὴν ἰθαγένειαν, νὰ κατοικῆ ἐν Κρήτῃ τουλάχιστον ἀπὸ πενταετίας, νὰ ἔχη συμπεπληρωμένον τὸ 30όν ἔτος τῆς ἡλικίας τοῦ, καὶ νὰ ἔχη τὰ λοιπὰ προσόντα, τὰ ὑπὸ τοῦ ἐκλογικοῦ νόμου ὀριζόμενα.

Άρθρον 39.

Τὰ καθήκοντα τοῦ βουλευτοῦ εἶνε (sic) ἀσυμβίβαστα πρὸς τὰ τοῦ ἐμμίσθου δημοσίου ἢ δημοτικοῦ ὑπαλλήλου, τὰ του ἀντιπροσώπου ἢ ὑπαλλήλου ξένου Κράτους, τὰ τῶν θρησκευτικῶν λειτουργῶν καὶ τὰ τῶν στρατιωτικῶν ἐν γένει, πλὴν τῶν ἀποστρατευθέντων καὶ ἀποταχθέντων, οἵτινες δύνανται νὰ ἐκλέγωνται ἢ διορίζωνται

βουλευταί, ἐὰν ἡ ἀπόταξις δὲν ἐπῆλθεν ἕνεκα ἀναρμόστου αὐτῶν διαγωγῆς ἐν τῷ στρατεύματι, ἐν ᾧ ὑπηρέτησαν.

Ἄρθρον 40.

Ὁ βουλευτὴς δὲν δύναται, πρὸ τῆς παρελεύσεως διετίας ἀπὸ τῆς ἐκλογῆς ἢ τοῦ διορισμοῦ του, νὰ διορισθῆ εἰς ἔμμισθον δημοσίαν ἢ δημοτικὴν θέσιν πλὴν τῆς τοῦ Συμβούλου τοῦ Ἡγεμόνος.

Ἄρθρον 41.

Τὰ αἰρετὰ μέλη τῆς Βουλῆς ἐκλέγονται κατὰ νομοὺς διὰ τοῦ ἐνιαίου τῆς ψήφου, κατ' ἀναλογίαν ἑνὸς βουλευτοῦ πρὸς πεντακισχιλίους κατοίκους ἢ κλάσμα τοῦ ἀριθμοῦ τούτου καὶ διὰ συστήματος ψηφοφορίας ἐξασφαλίζοντος ὅσον τὸ δυνατόν πληρέστερον τὴν ἀντιπροσώπευσιν τῶν μειονοψηφιῶν.

Ἄρθρον 42.

Τὰ ὑπὸ τοῦ Ἡγεμόνος διοριζόμενα μέλη τῆς Βουλῆς εἶναι δέκα τὸν ἀριθμὸν, λαμβάνονται δὲ κατ' ἀναλογίαν τοῦ πληθυσμοῦ ἐξ ὅλων τῶν νομῶν, ἐκ τῶν ἐπὶ χρηστότητι καὶ πείρᾳ διακρινομένων πολιτῶν.

Ἄρθρον 43.

Ὑποψήφιος ἀποτυχῶν κατὰ τὰς βουλευτικὰς ἐκλογὰς δὲν δύναται νὰ διορισθῆ ὡς μέλος τῆς συνόδου δι' ἣν ἐπρόκειτο νὰ ἐκλεχθῆ. Δὲν δύναται πρὸς τούτοις ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρόσωπον νὰ διορισθῆ ὡς μέλος δύο διαδοχικῶν συνόδων τῆς Βουλῆς.

Ἄρθρον 44.

Ὁ βουλευτὴς ἀντιπροσωπεύει τὴν νῆσον ὅλην καὶ ὄχι μόνον τὸν νομὸν ἐξ οὗ ἐλήφθη.

Ἄρθρον 45.

Ἡ ἐξέλεξις τῶν ἀμφισβητουμένων βουλευτικῶν ἐκλογῶν γίνεται ὑπὸ τοῦ ἀνωτάτου δικαστηρίου τῆς Πολιτείας, δικάζοντος ἐν ὁλομέλειᾳ.

Ἄρθρον 46.

Οἱ Βουλευταί ἐκλέγονται ἢ διορίζονται κατὰ διετίαν, ἢ δὲ Βουλὴ συνέρχεται εἰς τακτικὴν σύνοδον ἅπαξ ἐντὸς τῆς διετίας.

Άρθρον 47.

Ἡ διάρκεια τῆς τακτικῆς συνόδου τῆς Βουλῆς εἶνε δίμηνος· ληξάσης τῆς Συνόδου ὁ βουλευτῆς ἀποβάλλει τὴν ιδιότητα καὶ τὸν τίτλον τοῦ βουλευτοῦ.

Άρθρον 48.

Ὅσάκις παραστῆ ἀνάγκη, ὁ Ἡγεμῶν δύναται νὰ συγκαλέσῃ τὴν Βουλὴν εἰς ἕκτακτον Σύνοδον καὶ πρὸ τῆς παρελεύσεως διετίας.

Ἡ διάρκεια καὶ τὸ πρόγραμμα τῶν ἐργασιῶν τῆς ἐκτάκτου Συνόδου κανονίζονται δι' Ἡγεμονικοῦ Διατάγματος. Ἡ Βουλὴ, ἐν ἐκτάκτῳ Συνόδῳ, δὲν δύναται νὰ ἐπιληφθῆ τῆς συζητήσεως ἄλλων θεμάτων, ἐκτὸς τῶν ἐν τῷ προγράμματι τούτῳ ὠρισμένων.

Άρθρον 49.

Ἐν κατεπειγούσαις περιστάσεσιν, ὁ Ἡγεμῶν δικαιούται νὰ καλέσῃ εἰς ἕκτακτον Σύνοδον τοὺς Βουλευτὰς τῆς ληξάσης Συνόδου, ἐὰν δὲν προτιμᾷ νὰ διατάξῃ ἐκλογὰς νέων Βουλευτῶν.

Άρθρον 50.

Ἡ Βουλὴ συνεδριάζει δημοσίᾳ, ἐκτάκτως δὲ καὶ μόνον μετὰ προηγουμένην αὐτῆς ἀπόφασιν περὶ τούτου, κεκλεισμένων τῶν θυρῶν.

Άρθρον 51.

Πρὶν ἀναλάβωσι τὰ καθήκοντα τῶν, οἱ βουλευταὶ ὁμνύουσιν ἐν τῷ Βουλευτηρίῳ καὶ ἐν δημοσίᾳ συνεδριάσει, κατὰ τὸν εἰθισμένον δι' ἕκαστον θρήσκευμα τύπον, ὅτι θὰ ἐκπληρώσωσιν εὐσυνειδήτως τὰ καθήκοντα τῶν, τηροῦντες πίστιν πρὸς τὴν Πατρίδα καὶ τὸν Ἡγεμόνα καὶ σεβόμενοι τοὺς νόμους τῆς Πολιτείας.

Άρθρον 52.

Ἡ Βουλὴ καθορίζει διὰ Κανονισμοῦ τὸν τρόπον τῶν ἐργασιῶν της.

Άρθρον 53.

Ἡ Βουλὴ ἐκλέγει κατὰ τὴν ἀρχὴν ἐκάστης Συνόδου ἐκ τῶν μελῶν αὐτῆς τὸν Πρόεδρον, τοὺς Ἀντιπροέδρους καὶ Γραμματεῖς αὐτῆς.

Άρθρον 54.

Ἡ Βουλὴ ἐκτελεῖ διὰ τοῦ Προέδρου τῆς τὴν ἰδίαν αὐτῆς ἀστυνομίαν. Ὁ Πρόεδρος μόνον δύναται νὰ δώσῃ διαταγὰς εἰς τὴν φρουρὰν τοῦ Βουλευτηρίου.

Οὐδεμία ἔνοπλος δύναμις δύναται νὰ εἰσέλθῃ ἐντὸς τοῦ Βουλευτηρίου, ἄνευ συναινέσεως τοῦ Προέδρου.

Άρθρον 55.

Πρὸς ἀποτέλεσιν ἀπαρτίας ἀπαιτεῖται ἡ παρουσία πλειόνων τοῦ ἡμίσεως ἀριθμοῦ τῶν βουλευτῶν· πρὸς ἔγκυρον δ' ἀπόφασιν, ἡ ἀπόλυτος πλειονοψηφία τῶν παρόντων κατὰ τὴν ψηφοφορίαν βουλευτῶν. Ἐν ἰσοψηφίᾳ ἡ πρότασις ἀπορρίπτεται.

Άρθρον 56.

Ἐφ' ὅσον μετέχει τῶν ἐργασιῶν τῆς Βουλῆς, ὁ βουλευτὴς λαμβάνει, λόγῳ ἀποζημιώσεως, δέκα δραχμὰς καθ' ἑκάστην.

Άρθρον 57.

Βουλευτὴς δὲν καταδιώκεται οὐδ' ὅπωςδὴποτε ἐξετάζεται ἕνεκα γνώμης ἢ ψήφου δοθείσης παρ' αὐτοῦ κατὰ τὴν ἐνάσκησιν τῶν Βουλευτικῶν τοῦ καθηκόντων. Διαρκούσης τῆς Συνόδου, βουλευτὴς δὲν καταδιώκεται οὐδὲ συλλαμβάνεται ἢ φυλακίζεται ἄνευ ἀδείας τῆς Βουλῆς, ἐκτὸς ἐὰν πρόκηται (sic) περὶ αὐτοφώρου κακουργήματος.

Άρθρον 58.

Οὐδεὶς νόμος ἔχει ἰσχύν, ἂν μὴ ψηφισθῇ δις ὑπὸ τῆς Βουλῆς ἄρθρον πρὸς ἄρθρον, κατὰ δύο διαφόρους ἡμέρας καὶ ἂν μὴ κυρωθῇ ὑπὸ τοῦ Ἡγεμόνος.

Ὁ προϋπολογισμὸς ψηφίζεται μόνον ἅπαξ.

Νομοσχέδιον ψηφισθὲν ὑπὸ τῆς Βουλῆς καὶ μὴ κυρωθὲν ὑπὸ τοῦ Ἡγεμόνος ἐντὸς δύο μηνῶν ἀπὸ τῆς λήξεως τῆς Βουλευτικῆς συνόδου θεωρεῖται ἀκυρωθὲν.

Άρθρον 59.

Ἡ αὐθεντικὴ ἐρμηνεία τῶν νόμων ἀνήκει εἰς τὴν νομοθετικὴν ἐξουσίαν.

Άρθρον 60.

Τὸ δικαίωμα τῆς προτάσεως τῶν νόμων ἀνηκεῖ εἰς τὸν Ἡγεμόνα καὶ εἰς τὴν Βουλὴν· νόμοι ἀφορῶντες εἰς μισθοδοσίαν, σύνταξιν ἢ ἄλλην οἰανδήποτε προσωπικὴν ὠφέλειαν, εἰσάγονται εἰς τὴν Βουλὴν μόνον ὑπὸ τοῦ Ἡγεμόνος.

Προτάσεις βουλευτῶν συνεπαγόμεναι ἄλλας αὐξήσεις τῶν ἐξόδων τοῦ προϋπολογισμοῦ, δεν δύνανται νὰ συζητηθῶσιν ὑπὸ τῆς Βουλῆς. ἂν μὴ προηγουμένως ἐγκριθῶσιν ὑπὸ τῆς ἐπὶ τοῦ προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπῆς.

Άρθρον 61.

Ἄνευ νόμου, ψηφισθέντος ὑπὸ τῆς Βουλῆς καὶ κυρωθέντος ὑπὸ τοῦ Ἡγεμόνος, οὐδεὶς νέος φόρος ἐπιβάλλεται οὐδὲ εἰσπραττεται· δάνεια ἢ συμβάσεις, συνεπαγόμεναι χρηματικὰς ὑποχρεώσεις τοῦ δημοσίου, δεν συνομολογοῦνται, καὶ συντάξεις ἢ ἀμοιβαὶ δεν παρέχονται ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου.

Άρθρον 62.

Εἰς τὴν ἀρχὴν ἐκάστης τακτικῆς Συνόδου ὑποβάλλεται εἰς τὴν Βουλὴν ὁ προϋπολογισμὸς τῶν ἐσόδων καὶ ἐξόδων τῆς προσεχοῦς διετίας καὶ ὁ ἀπολογισμὸς τῆς παρελθούσης.

Πρὶν ψηφισθῆ ὁ προϋπολογισμὸς ἢ ἐγκριθῆ ὁ ἀπολογισμὸς, παραπέμπονται πρὸς ἐξέτασιν καὶ γνωμοδότησιν ἐνώπιον ἐπὶ τούτῳ Ἐπιτροπῆς τῆς Βουλῆς.

Ἐὰν ὁ ἀπολογισμὸς δεν δύναται νὰ συνταχθῆ ἐγκαίρως ὑποβάλλεται ἀνυπερθέτως εἰς τὴν ἀμέσως ἐπομένην τακτικὴν ἢ ἔκτακτον Σύνοδον.

Άρθρον 63.

Ἐὰν ἡ Βουλὴ ἀπαλείψῃ ἢ ἐλαττώσῃ τινὰς τῶν ἐν τῷ προϋπολογισμῷ ἀναγεγραμμένων πιστώσεων, αἰτιολογεῖ τὴν ἀπόφασίν της, ὑποδεικνύουσα συγχρόνως πῶς δύναται νὰ ἐπιτευχθῆ ἢ ἐν λόγῳ οἰκονομία, χωρὶς νὰ παραβιασθῶσιν αἱ ὑπὸ τῶν κειμένων νόμων ἐπιβαλλόμεναι εἰς τὸ δημόσιον ὑποχρεώσεις ἢ ἐκεῖναι ὧν ἡ ἐκπλήρωσις δύναται νὰ ἐπιδιωχθῆ καὶ διὰ τῆς δικαστικῆς ὁδοῦ.

Ἐὰν ἡ Βουλὴ, ἀφοῦ δοθῶσιν αὐτῇ αἱ ἀναγκαῖαι ἐξηγήσεις ἐπιμένη νὰ ἀποποιῆται τὰς, ὡς ἀνωτέρω, πιστώσεις, ἢ ἂν, ληξάσης τῆς Συνόδου, ὁ ὑποβληθεὶς προϋπολογισμὸς δεν ἐπεψηφίσθη, ὁ Ἡγεμὼν δύναται, διὰ διατάγματος ὑπογεγραμμένου παρ' ὄλων τῶν μελῶν τοῦ

Συμβουλίου του, να κηρύξη τὸν προϋπολογισμὸν τῆς ληγούσης χρήσεως ἐφαρμόσιμον καὶ εἰς τὴν ἀρχομένην χρῆσιν, ἐφ' ὅσον ὁ ἐν λόγῳ προϋπολογισμὸς εἶχε καταρτισθῆ κανονικῶς, ἀπαλειφομένων δὲ τῶν ἐν αὐτῷ δι' ὠρισμένην, ἤδη πληρωθεῖσαν, ἀνάγκην τυχόν ἀναγεγραμμένων ποσῶν.

Ἄρθρον 64.

Ἐν περιπτώσει ἀπροόπτου καὶ ἀναποφεύκτου ἀνάγκης, ὁ Ἡγεμὼν δύναται, τῇ ὁμοφώνῳ γνώμῃ τῶν Συμβούλων του καὶ ὑπ' εὐθύνην αὐτῶν, νὰ προβαίη καὶ εἰς δαπάνην μὴ προβλεπομένην ἐν τῷ προϋπολογισμῷ, ἀρκεῖ νὰ μὴ ὑπερβαίη αὕτη τὸ ποσὸν τῶν 100 χιλ. δραχμῶν δι' ἑκάστην διετίαν.

Τῆς δαπάνης ταύτης ἡ ἔγκρισις ζητεῖται παρὰ τῆς ἀμέσως ἐπομένης τακτικῆς ἢ ἐκτάκτου Συνόδου τῆς Βουλῆς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Περὶ τῶν Συμβουλῶν τοῦ Ἡγεμόνος

Ἄρθρον 65.

Οἱ Σύμβουλοι τοῦ Ἡγεμόνος διορίζονται καὶ παύονται παρ' Αὐτοῦ κατ' ἀρέσκειαν.

Ἄρθρον 66.

Οἱ Σύμβουλοι παρακάθηνται εἰς τὴν Βουλὴν καὶ λαμβάνουσι μέρος εἰς τὰς συζητήσεις αὐτῆς, ἀλλ' ἄνευ δικαιώματος ψήφου.

Ἄρθρον 67.

Βουλευτῆς, διοριζόμενος Σύμβουλος τοῦ Ἡγεμόνος, ἀποβάλλει τὴν ιδιότητα βουλευτοῦ καὶ ἢ ἐν τῇ Βουλῇ ἔδρα τοῦ θεωρεῖται κενωθεῖσα.

Ἄρθρον 68.

Ἡ Βουλὴ ἔχει δικαίωμα νὰ κατηγορῇ ἐνώπιον Εἰδικοῦ Δικαστηρίου τὸν Σύμβουλον τοῦ Ἡγεμόνος ὅστις ἐκ προθέσεως:

α'.) προσυπέγραψεν ἢ ἐξετέλεσεν Ἡγεμονικὸν διάταγμα, δι' οὗ παρεβιάσθη διάταξις τις τοῦ Συντάγματος ἢ τῶν νόμων ἢ τῶν ἐντολῆ τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας ἐκδεδομένων Ἡγεμονικῶν διαταγμάτων·

β'.) ἐξετέλεσεν Ἡγεμονικὸν διάταγμα, μὴ προσυπογεγραμμένον ὑπὸ τοῦ ἀρμοδίου Συμβούλου ἢ διέταξε τὴν ἐκτέλεσιν τοιοῦτου διατάγματος·

γ'.) ἐξέδωκεν ἢ ἐξετέλεσεν ἀπόφασιν ἢ διαταγὴν, δι' ἧς παραβιάζεται διάταξις τοῦ Συντάγματος ἢ τῶν νόμων ἢ τῶν ἐντολῆ τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας ἐκδεδομένων Ἡγεμονικῶν Διαταγμάτων, ἢ διέταξε τὴν ἐκτέλεσιν τοιαύτης ἀποφάσεως ἢ διαταγῆς·

δ'.) παρέλειψε νὰ ἐκτελέσῃ διάταξιν τοῦ Συντάγματος ἢ τῶν νόμων ἢ τῶν ἐντολῆ τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας ἐκδεδομένων Ἡγεμονικῶν διαταγμάτων, ἢ νὰ διατάξῃ τὴν ἐκτέλεσιν τοιαύτης διατάξεως.

ε'.) συνυπέγραψε πρὸς κύρωσιν, ὡς Νόμου τῆς Πολιτείας, πράξεως μὴ ψηφισθείσης ὑπὸ τῆς Βουλῆς, κατὰ τὰ ἐν τῷ Συντάγματι, πρὸς κατάρτισιν τῶν Νόμων ὠρισμένα, καὶ ἐδημοσίευσεν τοιαύτην προᾶξιν ἢ διέταξε τὴν ἐκτέλεσιν αὐτῆς.

Ἄρθρον 69.

Κατηγορεῖται ὡσαύτως ὑπὸ τῆς Βουλῆς ἐνώπιον τοῦ Εἰδικοῦ Δικαστηρίου ὁ Σύμβουλος τοῦ Ἡγεμόνος, ὅστις κατὰ τὴν ἐνέργειαν τῶν ἑαυτοῦ καθηκόντων:

α'.) παρεβίασε ποινικὴν τινα διάταξιν τῶν κειμένων Νόμων, ἧς ἡ παράβασις κολάζεται διὰ ποινῆς ἐγκληματικῆς ἢ ἐπανορθωτικῆς,

β'.) καὶ χωρὶς νὰ παραβιάσῃ ῥητὴν διάταξιν τοῦ Συντάγματος ἢ τῶν Νόμων ἢ τῶν ἐντολῆ τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας ἐκδεδομένων Ἡγεμονικῶν διαταγμάτων, ἐβλάψεν ἐκ προθέσεως διὰ πράξεως ἢ παραλείψεως αὐτοῦ, τὰ συμφέροντα τῆς Πολιτείας.

Ἄρθρον 70.

Ἡ Βουλὴ κατηγορεῖ ὡσαύτως τὸν Σύμβουλον τοῦ Ἡγεμόνος ἐνώπιον τοῦ Εἰδικοῦ Δικαστηρίου, ἐὰν ἀνεμίχθῃ παρὰ νόμῳ εἰς τὰς ἐκλογάς.

Ἄρθρον 71.

Ἐπιτρέπεται ποινικὴ καταδίωξις κατὰ τοῦ Συμβούλου, ἐὰν οὗτος ἐξ ἀσυνγνώστου ἀμελείας παρέβῃ, διὰ πράξεως ἢ παραλείψεως αὐτοῦ, τὰς διατάξεις τοῦ Συντάγματος ἢ τῶν νόμων ἢ τῶν ἐντολῆ τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας ἐκδεδομένων Ἡγεμονικῶν διαταγμάτων, καὶ ἐκ τούτου προήλθε βλάβη εἰς οὐσιώδη συμφέροντα τῆς Πολιτείας.

Άρθρον 72.

Σύμβουλος, μὴ μετασχὼν εἰς τὴν διάπραξιν τῶν ἀνωτέρω ἀδικημάτων, εὐθύνεται οὐχ ἥττον ὡς συναυτουργός, ἐὰν συνήνεσεν εἰς αὐτὰ διὰ πράξεως τοῦ Συμβουλίου φερούσης τὴν ἑαυτοῦ ὑπογραφήν.

Άρθρον 73.

Ὁ Σύμβουλος ἀπαλλάσσεται τῆς εὐθύνης διὰ τὰς ἐν τοῖς προηγουμένοις ἄρθροις ὀριζομένας παραβάσεις, ἐὰν ἡ παράβασις προῆλθεν ἐκ συγγνωστῆς καὶ δεδικαιολογημένης πλάνης περὶ τὴν ἀκριβῆ ἔννοιαν τοῦ παραβιασθέντος Νόμου.

Άρθρον 74.

Ἐπὶ ἀξιοποιίνων πράξεων ἢ παραλείψεων, ἃς οἱ κείμενοι Νόμοι χαρακτηρίζουσιν ὡς πλημμελήματα ἢ κακουργήματα καὶ αἵτινες δύνανται νὰ διαπραχθῶσιν, εἴτε ὑπὸ παντὸς ἰδιώτου, εἴτε ὑπὸ μόνων τῶν δημοσίων λειτουργῶν, εἴτε ὑπ' ἀμφοτέρων, ὁ Σύμβουλος, ὅστις ὑπέπεσεν εἰς αὐτὰς κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν καθηκόντων του, τιμωρεῖται μὲ τὴν ποινὴν, ἣν οἱ εἰρημένοι Νόμοι καταγιγνώσκουσι κατὰ τοιούτων πράξεων ἢ παραλείψεων.

Άρθρον 75.

Ἐπὶ πάσης παραβάσεως τοῦ Συντάγματος ἢ τῶν Νόμων, κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν καθηκόντων τοῦ Συμβούλου, κατὰ τῆς ὁποίας δεν καταγιγνώσκεται ὑπὸ τοῦ Νόμου ῥητὴ ποινὴ, ὁ παραβάτης Σύμβουλος τιμωρεῖται μὲ φυλάκισιν ἀπὸ τριῶν μηνῶν μέχρι δύο ἐτῶν καὶ χρηματικὴν ποινὴν μέχρι πεντάκισ χιλίων δραχμῶν, ἂν ἐνήργησεν ἐκ προθέσεως· μὲ φυλάκισιν δὲ μέχρις ἑξ μηνῶν ἢ χρηματικὴν ποινὴν μέχρι πεντάκισ χιλίων δραχμῶν, ἐὰν ἐνήργησεν ἐξ ἀσυγγνώστου ἀμελείας.

Άρθρον 76.

Ὁ ἔνοχος τινος τῶν ἐν τῷ ἄρθρῳ 69 (ἐδάφ. β') ὀριζομένων παραβάσεων τιμωρεῖται μὲ φυλάκισιν δύο μηνῶν μέχρις ἑνὸς ἔτους.

Άρθρον 77.

Ὁ ἔνοχος τοῦ ἐν τῷ ἄρθρῳ 70 ὀριζομένου ἀδικήματος τιμωρεῖται μὲ ποινὴν χρηματικὴν 1000-5000 δραχμῶν.

Άρθρον 78.

Όσάκις τὸ ἀδίκημα δι' ὃ ὁ Σύμβουλος κατεδικάσθη, διεπράχθη ἐκ προθέσεως, ἢ καταδίκη συνεπάγεται τὴν ἀπὸ τριῶν μέχρι δέκα ἐτῶν στέρησιν τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων τοῦ καταδικασθέντος.

Άρθρον 79.

Ἡ καταδίκη τοῦ Συμβούλου διὰ πράξιν ἢ παράλειψιν προελθοῦσαν ἐξ ἀσυγγνώστου αὐτοῦ ἀμελείας, συνεπάγεται τὴν ἀπὸ δύο μέχρι πέντε ἐτῶν ἀπώλειαν τῆς ἱκανότητος τοῦ καταδικασθέντος πρὸς ἀνάληψιν δημοσίου ἐμμίσθου ἀξιώματος.

Άρθρον 80.

Τὸ ἀξιόποιον τῶν ἀνωτέρω ἀδικημάτων ἐξαλείφεται διὰ τῆς παραγραφῆς, μετὰ τὴν λῆξιν δύο τακτικῶν βουλευτικῶν συνόδων, ἀφ' ἧς ἀπεμακρύνθη τῆς ὑπηρεσίας ὁ Σύμβουλος.

Άρθρον 81.

Ἄν ἡ κατηγορία διατυπωθῆ διαρκούσης τῆς ὑπηρεσίας τοῦ Συμβούλου, ὁ Ἡγεμὼν δύναται νὰ διατηρήσῃ αὐτὸν εἰς τὴν θέσιν τοῦ μέχρι τῆς ἐκδόσεως παραπεμπτικοῦ βουλευμάτος, ἐκ μέρους τῆς Δικαστικῆς Ἐπιτροπῆς.

Άρθρον 82.

Ἡ Δικαστικὴ Ἐπιτροπὴ ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν μελῶν, κληρουμένων ἐκ τῶν αὐτῶν προσώπων ἐξ ὧν καὶ τὸ Εἰδικὸν Δικαστήριον.

Άρθρον 83.

Τὸ Εἰδικὸν Δικαστήριον ἀποτελοῦσιν ὁ Πρόεδρος τοῦ Ἐφετείου, ὡς Πρόεδρος τοῦ Εἰδικοῦ Δικαστηρίου, καὶ ἐξ ἄλλα μέλη, λαμβανόμενα διὰ κληρώσεως μεταξὺ τῶν ἐπομένων, πρὸ τῆς κατηγορίας διωρισμένων, προσώπων· ἧτοι: τοῦ Εἰσαγγελέως τῶν Ἐφετῶν· τοῦ Ἀντεισαγγελέως τῶν Ἐφετῶν· τῶν Ἐφετῶν· τῶν Προέδρων Πρωτοδικῶν καὶ τῶν Εἰσαγγελέων τῶν Πρωτοδικῶν.

Ἡ κλήρωσις γίνεται ἐνώπιον τοῦ Προέδρου τῆς Βουλῆς ἐν δημοσίᾳ συνεδριάσει. Ταυτοχρόνως ἡ Βουλὴ ἐκλέγει τοὺς μέλλοντας νὰ ἐκπληρώσωσι χρεῖα ἀνακριτοῦ καὶ εἰσαγγελέως παρὰ τῷ Εἰδικῷ Δικαστηρίῳ. Ὁ Γραμματεὺς διορίζεται παρὰ τοῦ Εἰδικοῦ Δικαστηρίου.

Μέχρι τῆς ἐκδόσεως εἰδικοῦ περὶ τούτου Νόμου, τὰ τῆς διαδικασίας θέλει κανονίσει αὐτὸ τοῦτο τὸ Εἰδικὸν Δικαστήριον, τηρουμένων τῶν περὶ δημοσιότητος διατάξεων τοῦ ἄρθρου 90 τοῦ Συντάγματος.

Ἄρθρον 84.

Ὁ Ἡγεμὼν δύναται νὰ ἀπονείμη χάριν εἰς Σύμβουλον καταδικασθέντα, κατὰ τὰς ἀνωτέρω διατάξεις, μόνον τῇ συναινέσει τῆς Βουλῆς.

Ἄρθρον 85.

Ἡ περὶ κατηγορίας Συμβούλου ἀπόφασις τῆς Βουλῆς καὶ πᾶσαι αἱ σχετικαὶ ἀποφάσεις αὐτῆς λαμβάνονται διὰ τῆς πλειονοψηφίας μόνον τῶν αἰρετῶν αὐτῆς μελῶν.

Ἄρθρον 86.

Τὰ ἀδικήματα τοῦ Συμβούλου, τὰ ἄσχετα πρὸς τὰ δημόσια αὐτοῦ καθήκοντα, δεν ὑπάγονται εἰς τὰς ἀνωτέρω διατάξεις.

Ἄρθρον 87.

Ἡ κατὰ τοῦ Συμβούλου καὶ ὑπὲρ τοῦ ἀδικηθέντος πολιτικὴ ἀγωγή περὶ ἀποζημιώσεως, εἰς ἣν παρέχουσιν ἀφορμὴν τὰ ἐν τοῖς ἀνωτέρω ἄρθροις ἀναφερόμενα ἀδικήματα, εἰσάγεται μόνον ἐνώπιον τῶν πολιτικῶν δικαστηρίων καὶ ἐκδικάζεται κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ κοινοῦ δικαίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Περὶ τῆς Δικαστικῆς Ἐξουσίας

Ἄρθρον 88.

Ἡ δικαιοσύνη ἀπονέμεται ἐν ὀνόματι τοῦ Ἡγεμόνος ὑπὸ δικαστῶν διοριζομένων ὑπὸ τούτου, συμφώνως πρὸς τὸν Δικαστικὸν Ὄργανισμὸν.

Ἄρθρον 89.

Ὁ Δικαστικὸς Ὄργανισμὸς θέλει κανονίσει τὴν σύστασιν Συμβουλίου τῆς Δικαιοσύνης, ὅπερ θὰ ἀποτελῶσιν ὁ Πρόεδρος καὶ

Εἰσαγγελεὺς τοῦ ἀνωτάτου δικαστηρίου καὶ τρεῖς δικασταὶ τοῦ αὐτοῦ δικαστηρίου, τούτων δὲ κωλυομένων οἱ νόμιμοι αὐτῶν ἀναπληρωταί.

Μετὰ τὴν σύστασιν τοῦ ἐν λόγῳ Συμβουλίου οὐδεὶς δικαστῆς ἢ εἰσαγγελεὺς διορίζεται ἢ προάγεται ἄνευ προτάσεως, οὐδὲ μετατίθεται ἄνευ γνωμοδοτήσεως, οὐδὲ παύεται προσωρινῶς ἢ διαρκῶς, ἄνευ ἀποφάσεως τοῦ Συμβουλίου τούτου. Ἐξαιρεῖται ὁ Πρόεδρος καὶ ὁ Εἰσαγγελεὺς τῶν Ἐφετῶν.

Ἄρθρον 90.

Αἱ συν[ε]δριάσεις τῶν Δικαστηρίων εἶνε (sic) δημόσιοι, ἐκτὸς ἐὰν τὸ δικαστήριον, χάριν τῶν χρηστῶν ἠθῶν ἢ τῆς κοινῆς εὐταξίας, διατάξῃ δι' ἀποφάσεώς του τὴν κεκλεισμένων τῶν θυρῶν συζήτησιν.

Ἄρθρον 91.

Πᾶσα ἀπόφασις πρέπει νὰ ἦνε (sic) ἠτιολογημένη καὶ νὰ ἀπαγγέλληται ἐν δημοσίᾳ συνεδριάσει.

Ἄρθρον 92.

Εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῶν Ἱεροδικῶν ὑπάγονται, πλὴν τῶν καθαρῶς θρησκευτικῶν λειτουργιῶν καὶ αἱ ἐξῆς ἀκόμη ὑποθέσεις:

α'.) Αἱ ἀφορῶσαι εἰς τὴν σύστασιν ἢ διάλυσιν γάμου ἢ εἰς τὰς συνεστῶτος τοῦ γάμου, προσωπικὰς τῶν συζύγων σχέσεις·

β'.) Αἱ ἀντικείμενον ἔχουσαι τὴν ἀνατροφήν ἀνηλίκων·

γ'.) Αἱ ἀφορῶσαι εἰς τὴν τῶν ἀνηλίκων ἐπιτροπείαν, κηδεμονίαν ἢ χειραφεσίαν.

δ'.) Ἡ ἐκ τοῦ νόμου πηγάζουσα ὑποχρέωσις προσώπου τινὸς πρὸς διατροφήν ἄλλου. Τὸ ποσὸν ὅμως τῆς διατροφῆς ὀρίζεται ὑπὸ τῶν τακτικῶν δικαστηρίων.

ε'.) Αἱ περὶ κληρονομίας δίκαι, ὡς καὶ αἱ περὶ διαδοχῆς εἰς τὴν διαχείρισιν κληροδοτήματος βακουφικοῦ. Ἀλλ' αἱ ἐπὶ τούτων ἀποφάσεις τῶν Ἱεροδικῶν, ἐὰν δὲν γίνωσιν ἀποδεκταὶ ὑπὸ πάντων τῶν ἐνδιαφερομένων, φέρονται δι' ἐφέσεως ἐνώπιον τῶν τακτικῶν δικαστηρίων.

Ἐν περιπτώσει καθ' ἣν τὸ κληρονομικὸν ζήτημα ἀναφυῆ παρεμπιπτόντως ἐν ἑτέρᾳ δίκῃ, ἢ ὅτε κατὰ τὴν περὶ κληρονομίας δίκην εἶνέ τις ἐνδιαφερόμενος μὴ Μουσουλμάνος, ἢ ἐκδίκασις γίνεται ἀπ' ευθείας ὑπὸ τῶν τακτικῶν δικαστηρίων.

Ἐν πάσῃ περὶ κληρονομίας δίκη ἢ περὶ διαδοχῆς εἰς τὴν διαχείρισιν κληροδοτήματος βακουφικοῦ, ἐφαρμόζεται ὁ νόμος τοῦ κληρονομουμένου.

Ἡ ἀναγκαστικὴ ἐκτέλεσις πάσης ἀποφάσεως τῶν Ἱεροδικῶν ἀνήκει εἰς τὰ τακτικὰ δικαστήρια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ'.

Περὶ τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων

Ἄρθρον 93.

Ἐπὶ τῇ βάσει προσόντων καὶ τοῦ θεσμοῦ τοῦ διαγωνισμοῦ, εἰδικὸς νόμος θέλει κανονίσει τὰ τοῦ διορισμοῦ καὶ τῆς προαγωγῆς τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων πλὴν τῶν ἐξαιρέσεων, ὧν μνεία γενήσεται ἐν τοῖς νόμοις, προτιμωμένων μεταξὺ ἰσοδυνάμων τῶν προσωπικὰς ὑπηρεσίας προσενεγκόντων τῇ πατρίδι.

Ὁ αὐτὸς νόμος θέλει κανονίσει τὸν τρόπον καὶ τοὺς λόγους τῆς παύσεως καὶ μεταθέσεως τῶν αὐτῶν ὑπαλλήλων.

Ἄρθρον 94.

Ἐν περιπτώσει ἀφερεγγυότητος τῶν ὑπαλλήλων, ἡ Πολιτεία εἶνε ὑπεύθυνος πρὸς τοὺς ιδιώτας, διὰ πᾶσαν ζημίαν ἢ βλάβην προσγενομένην εἰς αὐτοὺς ἐκ τῆς ἀμελείας, τῆς καταχρήσεως ἐξουσίας ἢ τῶν σφαλερῶν πράξεων αὐτῶν.

Εἰδικὸς νόμος θέλει ὀρίσει τὰς περιπτώσεις καὶ τὴν ἕκτασιν τῆς εὐθύνης ταύτης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'

Περὶ τῆς Διοικήσεως

Ἄρθρον 95.

Ἐκαστος Νομὸς ἀποτελεῖ ἴδιον νομικὸν πρόσωπον.

Ἐν ἐκάστῳ Νομῷ θέλει συσταθῆ νομαρχιακὸν Συμβούλιον, ὅπως βουλευῆται καὶ ἀποφασίζῃ περὶ τῶν ἰδιαιτέρων ἀναγκῶν καὶ τῶν συντελούντων εἰς εὐημερίαν τοῦ Νομοῦ.

Τὰ νομαρχιακὰ Συμβούλια θέλουσιν ἔχει τὴν διάθεσιν τῶν πόρων οὓς ἤθελεν ὀρίσει ἢ νομοθετικὴ ἐξουσία πρὸς θεραπείαν τῶν ἰδιαιτέρων ἀναγκῶν τοῦ Νομοῦ καὶ θέλουσιν ἀπολαύει τοῦ δικαιώματος τοῦ ἐπιβάλλειν καὶ πρόσθετον φορολογίαν δι' ὠρισμένας εἰδικὰς ἀνάγκας τοῦ Νομοῦ, ἐντὸς τῶν ὀρίων, ἅτινα θὰ κανονίζῃ ἐκάστοτε ἢ νομοθετικὴ ἐξουσία. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ τῶν Δήμων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Περὶ τοῦ στρατιωτικοῦ Νόμου

Ἄρθρον 96.

Ὁ στρατιωτικὸς Νόμος προκηρύσσεται:

α'.) Ὅταν οἱ κάτοικοι ἀνθίστανται εἰς τὴν ἐκτέλεσιν νόμου τινὸς ἢ νομίμως ἐκδεδομένου ἡγεμονικοῦ διατάγματος ἢ κανονισμοῦ.

β'.) Ἐν περιπτώσει ἐνόπλου κινήματος ἢ σοβαρᾶς ταραχῆς, ἐὰν τὰ συνήθη ὄργανα τῆς ἐξουσίας δὲν δύνανται νὰ ἀποκαταστήσωσι τὴν τάξιν.

Ἄρθρον 97.

Τὸ διάταγμα, τὸ προκηρύσσον τὸν στρατιωτικὸν νόμον, πρέπει νὰ ἦνε ἠτιολογημένον καὶ νὰ δημοσιευθῇ εἰς πάντας τοὺς δήμους εἰς οὓς πρόκειται νὰ ἐφαρμοσθῇ, οὕτω δὲ μόνον λαμβάνει ἔννομον ἰσχύν.

Ἄρθρον 98.

Ὁ στρατιωτικὸς νόμος αἴρεται, ἅμα ἐκλειψάσης τῆς αἰτίας δι' ἣν προεκηρύχθη.

Ἄρθρον 99.

Τὰ ἀποτελέσματα τῆς προκηρύξεως τοῦ στρατιωτικοῦ νόμου ὀρισθῆσονται διὰ νόμου ἐπὶ τούτῳ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Περὶ ἀναθεωρήσεως

Ἄρθρον 100.

Αἱ διατάξεις τοῦ παρόντος Συντάγματος ὑπόκεινται εἰς ἀναθεώρησιν, μετὰ πενταετίαν, ὡσάκις ἡ Βουλὴ ἐν τακτικῇ αὐτῆς Συνόδῳ διὰ τῶν δύο τρίτων τοῦ ἀριθμοῦ τῶν αἰρετῶν μελῶν αὐτῆς ζητήσῃ τοῦτο, δι' ἰδίας πράξεως ὀριζούσης τὰς ἀναθεωρητέας διατάξεις.

Ἄρθρον 101.

Ἀποφασισθείσης κατὰ τὸ προηγούμενον ἄρθρον τῆς ἀναθεωρήσεως, διαλύεται αὐτοδικαίως ἡ ὑφ' ἑστῶσα Βουλὴ καὶ συγκαλεῖται ἡ Συνέλευσις.

Αἱ διὰ τὴν Συνέλευσιν ἐκλογαὶ γίνονται ὀκτῶ μῆνας μετὰ τὴν περὶ ἀναθεωρήσεως ἀπόφασιν, ἡ δὲ Συνέλευσις συνέρχεται ἐντὸς δέκα μηνῶν ἀπὸ τῆς αὐτῆς ἐποχῆς.

Ἄρθρον 102.

Ἡ Συνέλευσις σύγκειται μόνον ἐκ μελῶν αἰρετῶν διπλασίων τῶν τῆς Βουλῆς, ἐκλεγομένων δὲ καθ' ὄν καὶ οἱ βουλευταὶ τρόπον.

Ἄρθρον 103.

Ἡ Συνέλευσις ἀποφασίζει περὶ τῶν ἀναθεωρητέων διατάξεων, δι' ἀπολύτου πλειονοψηφίας τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ τῶν μελῶν αὐτῆς, περιοριζόμενη ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ προγράμματος, ὅπερ ἐκανόνισεν ἡ Βουλὴ διὰ τῆς περὶ ἀναθεωρήσεως πράξεώς της.

Ἄρθρον 104.

Περατωθείσης τῆς ἐργασίας δι' ἣν συνεκλήθη, ἡ Συνέλευσις, αὕτη διαλύεται αὐτοδικαίως.

Ἄρθρον 105.

Ἡ περὶ ἐνιαίου τῆς ψήφου διάταξις τοῦ ἄρθρου 41 δύναται νὰ τροποποιηθῇ δι' ἀπλοῦ νόμου, μετὰ πάροδον πενταετίας ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ παρόντος Συντάγματος.

Άρθρον 106.

Αί διατάξεις, αί άφορῶσαι τὰ ὑπὸ τοῦ Ἡγεμόνος διοριζόμενα μέλη τῆς Βουλῆς, δύνανται να τροποποιηθῶσιν ἢ καὶ να καταργηθῶσιν διὰ πλειονοψηφίας μόνον τῶν αίρετῶν μελῶν τῆς Βουλῆς, ἐάν αὕτη ἤθελεν αποφασίσει οὔτω, κατὰ τὴν τρίτην αὐτῆς τακτικὴν Σύνοδον ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ παρόντος Συντάγματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'. **Μεταβατικαὶ διατάξεις**

Άρθρον 107.

Τὰ βακουφικὰ κτήματα οἰασδήποτε κατηγορίας, τὰ κατεχόμενα ὑπὸ ιδιωτῶν ἢ σωματείων ἢ ἄλλων νομικῶν προσώπων, καθίστανται κτήματα τελείας ιδιοκτησίας εἰς χεῖρας τῶν σημερινῶν κατόχων καὶ τῶν καθολικῶν ἢ εἰδικῶν διαδόχων αὐτῶν.

Εἰδικὸς νόμος, δημοσιευθησόμενος ἐντὸς ἑξ μηνῶν, θέλει ὀρίσει τὴν πρὸς τὸν δικαιοῦχον ἀποζημίωσιν διὰ τὸ πληρονόμενον (sic) τέλος ἢ διὰ τὰ ὑπὸ τῶν διαχειριστῶν πληρονόμενα (sic) πρὸς τὸ Ἐφκάφιον δικαιώματα.

Το ἀποζημιωτέον τέλος διὰ τὰ κτήματα ἐπὶ τῶν ὁποίων δεν εἶχε γίνεῖ επέκτασις τοῦ κληρονομικοῦ δικαιώματος, θὰ ὑπολογισθῇ εἰς ἓν τοῖς χιλίοις ἐπὶ τῆς ἀξίας τοῦ κτήματος, τῆς ἀναφερομένης ἐν τῇ τελευταίᾳ πράξει μεταβιβάσεως.

Ἐν τῷ μεταξύ, τὸ κτῆμα θέλει διατελεῖ αὐτοδικαίως ἐνυπόθηκον, κατὰ προτίμησιν πάσης ἄλλης τυχόν ἐγγεγραμμένης ὑποθήκης, πρὸς ἀσφάλειαν τῆς πληρωτέας ὡς ἀνωτέρω ἀποζημιώσεως.

Ἐξαιροῦνται τῆς παρούσης διατάξεως τὰ εἰς τὸ Ἐφκάφιον ἢ τοὺς διαχειριστὰς ἀνήκοντα καὶ ὑπ' αὐτῶν κατεχόμενα, οἰασδήποτε κατηγορίας, βακουφικὰ κτήματα. Ὅμοίως ἐξαιροῦνται καὶ τὰ εἰς εὐαγῆ ἰδρύματα ἀνήκοντα καὶ ὑπὸ διαχειριστῶν διαχειριζόμενα κτήματα. Ἀλλ' ἐν ἣ περιπτώσει τὰ κτήματα ταῦτα, συμφώνως πρὸς τὸν περὶ τούτου ψηφισθησόμενον εἰδικὸν νόμον, πωληθῶσιν ὑπὸ τοῦ Ἐφκαφίου, θὰ πωλῶνται ὡς κτήματα τελείας ιδιοκτησίας.

Άρθρον 108.

Κατὰ τὴν πρώτην ὀκταετίαν μετὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ παρόντος Συντάγματος, ὁ Ἡγεμῶν δύναται, κατ' ἐξαίρεσιν, να διορίζη εἰς τὰ

δημόσια αξιώματα μουσουλμάνους Κορήτας, κекτημένους τὰ παρὰ τοῦ νόμου ἀπαιτούμενα προσόντα τῆς χρηστότητος καὶ ἰκανότητος, καίπερ ὑστεροῦντος κατὰ τὴν ἐπιστημονικὴν μόρφωσιν ἢ τὴν γνῶσιν τῶν Ἑλληνικῶν γραμμάτων.

Ἄρθρον 109.

Κατὰ τὴν πρώτην διετίαν ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ παρόντος Συντάγματος, ὁ Ἡγεμὼν εἶνε ἐλεύθερος νὰ ἀποποιῆται ἢ χορηγῆ, κατ' οἰκείαν αὐτοῦ κρίσιν τὴν, συμφώνως τῷ περὶ τύπου νόμῳ, ἀπαιτουμένην ἄδειαν πρὸς ἔκδοσιν ἐφημεριδῶν ἢ ἐν γένει ἐντύπων περιεχόντων πολιτικὴν ὕλην, ὡς καὶ νὰ ἀνακαλῆ ἤδη χορηγηθεῖσαν τοιαύτην ἄδειαν.

Ἄρθρον 110.

Κατὰ τὸ αὐτὸ διετὲς διάστημα ὁ Ἡγεμὼν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἀπελαύνη τῆς Νήσου πάντα ἰθαγενῆ Κορήτα, οὔτινος ἢ παρουσία ἢ θελε θεωρηθῆ ἐπικίνδυνος εἰς τὴν δημοσίαν τάξιν.

Οἱ ἀπελαθέντες ὑπὸ τῶν διεθνῶν ἀρχῶν, ὡς καὶ οἱ δυνάμει τοῦ ἄρθρου τούτου, δεν δύνανται νὰ ἐπανακάμψουσιν ἢ μετὰ προηγουμένην ἄδειαν τοῦ Ἡγεμόνος.

Ἄρθρον 111.

Κατὰ τὸ αὐτὸ διετὲς διάστημα πᾶσα ἢ νομοθετικὴ ἐξουσία ἀνατίθεται εἰς τὸν Ἡγεμόνα, ὅστις, ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ Συντάγματος καὶ τῆ ὁμοφώνῳ γνώμῃ τοῦ Συμβουλίου του, θέλει καταρτίσει καὶ θέσει εἰς ἐφαρμογὴν διὰ προσωρινῶν διαταγμάτων, πάντας τοὺς ἀναγκαίους πρὸς λειτουργίαν τοῦ Πολιτεύματος δικαστικούς, διοικητικούς, οἰκονομικούς, στρατιωτικούς, ἐκπαιδευτικούς καὶ ἄλλους νόμους.

Ὁ Ἡγεμὼν θέλει δικαιουῖσθαι ὡσαύτως κατὰ τὴν αὐτὴν διετίαν καὶ τῆ ὁμοφώνῳ γνώμῃ τοῦ Συμβουλίου τοῦ:

α'.) νὰ συνάψῃ πᾶσαν σύμβασιν, ἀφορῶσαν τὰ δημόσια ἔργα ἢ τὴν συγκοινωνίαν τῆς χώρας, ἀρκεῖ νὰ μὴν ἐπιβληθῶσι διὰ τοῦτο εἰς τὸ δημόσιον ταμεῖον ὑποχρεώσεις, πέραν τοῦ τακτικοῦ προϋπολογισμοῦ τῶν δύο πρώτων ἐτῶν.

β'.) νὰ παραχωρήσῃ, ὑπὸ τοὺς συμφερωτέρους ὅρους, τὸ δικαίωμα τῆς ἰδρύσεως Κορητικῆς Τραπεζῆς, μετὰ τμήματος κτηματικῆς πίστεως, παρέχων εἰς αὐτήν, ἐὰν δεήσει, καὶ προνόμιον ἐκδόσεως τραπεζικῶν γραμματίων, ἀποκλειομένης τῆς ἀναγκαστικῆς κυκλοφορίας.

γ'.) νὰ διαρρυθμίση τοὺς φόρους τοῦ χαρτοσήμου, τοῦ καπνοῦ, τοῦ τουμπεκίου καὶ τῶν οἰνοπνευμάτων, αὐξάνων ἐν ἀνάγκῃ τούτους, νὰ κανονίσῃ δὲ καὶ τὰ ἀφορῶντα τὸ μονοπώλιον τοῦ ἄλατος.

δ'.) νὰ ὀρίσῃ τὰ ταχυδρομικὰ καὶ τηλεγραφικὰ τέλη.

ε'.) νὰ παρέχῃ εἰς τοὺς Νομοὺς καὶ τοὺς Δήμους ἔγκρισιν πρὸς ἐπιβολὴν καὶ εἰσπραξιν φόρων διὰ τὰς ἀνάγκας αὐτῶν, κατὰ τὸ ἄρθρον 95.

στ'.) νὰ συνομολογήσῃ δάνειον μέχρι τεσσάρων ἑκατομμυρίων φράγκων, πρὸς ἀπόδοσιν τῶν πρὸς τὰς Δυνάμεις ὀφειλομένων προκαταβολῶν, ἐὰν αὗται ἀπαιτηθῶσι πρὸ τῆς συγκλήσεως τῆς Βουλῆς, καὶ κάλυψιν τῶν ἐνδεχομένων ἑλλειμμάτων τῶν προϋπολογισμῶν τῶν πρώτων ἐτῶν, παρέχων, ἐν ἀνάγκῃ ὠρισμένα ἔσοδα τοῦ δημοσίου εἰς ἐγγύησιν τοῦ δανείου τούτου.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω φόρων καὶ τῶν ἤδη ὑπαρχόντων, οἵτινες θὰ ἐξακολουθήσωσιν εἰσπραττόμενοι, ὁμοιομόρφως καθ' ὅλην τὴν νῆσον, μέχρις οὗ θεσπισθῇ ἄλλως διὰ τῆς τακτικῆς νομοθετικῆς ὁδοῦ, οὐδεὶς ἄλλος φόρος δύναται νὰ ἐπιβληθῇ ἢ εἰσπραχθῇ διαρκούσης τῆς διείτας, οὐδ' ἄλλαι ὑποχρεώσεις νὰ ἐπιβληθῶσιν εἰς τὸ δημόσιον πέραν τοῦ τακτικοῦ προϋπολογισμοῦ τῶν δύο πρώτων ἐτῶν, οὐδὲ προσωπικαὶ χορηγίαὶ ἢ συντάξεις νὰ δοθῶσιν ἄνευ συμπράξεως τῆς Βουλῆς.

Ἄρθρον 112.

Παρέχεται ἐπίσης εἰς τὸν Ἡγεμόνα δικαίωμα, ὅπως προβῇ εἰς συνεννόησιν πρὸς τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον καὶ καθορίσῃ τὸν τρόπον τῆς ἐνασκήσεως τοῦ δικαίωματος τῆς ἐγκαθιδρύσεως τοῦ Μητροπολίτου καὶ τῶν Ἐπισκόπων, κατὰ τὸ ἄρθρον 31.

Ἄρθρον 113.

Τὴν ὑπὸ τοῦ παρόντος Συντάγματος χορηγουμένην εἰς τὸν Ἡγεμόνα ἐξουσίαν ἀσκεῖ ἡ Αὐτοῦ Βασιλικὴ Ὑψηλότης ὁ Πρίγκηψ Γεώργιος τῆς Ἑλλάδος, νῦν Ὑπατος Ἀρμοστής ἐν Κρήτῃ.

Ἄρθρον 114.

Τὸ παρὸν Σύνταγμα θέλει ἰσχύσει ἀπὸ τῆς ἡμέρας τῆς δημοσιεύσεως αὐτοῦ.

Ἐν Χανίοις τῇ 16ῃ Ἀπριλίου 1899
ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Σύνταγμα τοῦ 1907

(Επίσημος Ἐφημερὶς τῆς Κρητικῆς Πολιτείας, Χανιά, 8 Φεβρουαρίου 1907, τεῦχος Α', ἀριθ. 7, Σύνταγμα τῆς Κρητικῆς Πολιτείας)

ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΗΣ ΚΡΗΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

--

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α.

Γενικαὶ Διατάξεις

Ἄρθρον 1.

Ἡ Νῆσος Κρήτη μετὰ τῶν παρακειμένων αὐτῇ νησιδίων ἀποτελεῖ ἐντελῶς αὐτόνομον Πολιτείαν κατὰ τοὺς ἀποφασισθέντας ὑπὸ τῶν τεσσάρων Μεγάλων Δυνάμεων ὅρους.

Τὸ ἔδαφος τῆς Κρητικῆς Πολιτείας εἶνε ἀναπαλλοτριώτον, οὐδ' ἐπιτρέπεται ἡ σύστασις δουλείας ἐπ' αὐτοῦ.

Ἄρθρον 2.

Ἡ ἐπικρατοῦσα θρησκεία ἐν Κρήτῃ εἶναι ἡ τῆς Ἀνατολικῆς Ὁρθοδόξου τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίας.

Ἐκαστος εἶναι ἐλεύθερος νὰ πρεσβεύῃ οἰονδήποτε θρησκεῦμα προτιμᾷ. Ὁ προσηλυτισμὸς ἀπαγορεύεται. Ἄλλ' ἡ ἀπαγόρευσις αὕτη δὲν δύναται νὰ χρησιμεύῃ ὡς πρόφασις ὅπως περιορίζηται παρανόμως ἡ ἐλευθερία ἀτόμων ὁμολογούντων δημοσίᾳ οἰονδήποτε θρησκεῦμα.

Ἡ διαφορὰ τοῦ θρησκεύματος οὐδόλως ἐπηρεάζει τὴν κτῆσιν ἢ ἀπώλειαν ἢ τὴν ἄσκησιν οἰουδήποτε προσωπικοῦ ἢ ἐμπραγμάτου δικαίωματος, οὐδ' ἀπαλλάττει νομίμου ὑποχρεώσεως.

Ἄρθρον 3.

Ἡ ἐξωτερικὴ λατρεία πάντων τῶν ἀνεγνωρισμένων θρησκευμάτων εἶναι ἐλευθέρα καὶ προστατεύεται ὑπὸ τῆς Πολιτείας ἐφ' ὅσον συμμορφώνεται πρὸς τοὺς νόμους καὶ τοὺς ἀστυνομικοὺς κανονισμούς.

Ἄρθρον 4.

Ἡ ἄμυνα τῆς χώρας καὶ ἡ τήρησις τῆς ἐσωτερικῆς τάξεως ἀνατίθεται εἰς σῶμα ἐγχωρίου πολιτοφυλακῆς καὶ χωροφυλακῆς.

Ἡ ἐν τῇ πολιτοφυλακῇ ὑπηρεσία εἶναι ὑποχρεωτική.

Οἱ ἐν τῇ πολιτοφυλακῇ καὶ χωροφυλακῇ ὑπηρετοῦντες δὲν ἔχουσι δικαίωμα ψήφου καὶ ὀφείλουσι νὰ τηρῶσιν αὐστηρῶς πολιτικὴν ουδετερότητα.

Ἄρθρον 5.

Μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τῶν στρατῶν τῆς παρούσης κατοχῆς ξένος στρατὸς δὲν δύναται νὰ σταθμεύῃ ἐπὶ τοῦ Κρητικοῦ ἐδάφους, οὐδὲ νὰ διέλθῃ δι' αὐτοῦ, ἄνευ πρὸς τοῦτο νόμου.

Ἄρθρον 6.

Ἐπίσημος γλῶσσα τῆς Κρητικῆς Πολιτείας εἶναι ἡ Ἑλληνική.

Ἄρθρον 7.

Ἡ προσωπικὴ ἐλευθερία εἶναι ἀπαραβίαστος· οὐδεὶς καταδιώκεται, συλλαμβάνεται, φυλακίζεται ἢ ἄλλως περιορίζεται εἰμὴ ὅποτεν καὶ ὅπως ὁ νόμος ὀρίζει.

Ἄρθρον 8.

Ἐξαιρουμένου τοῦ ἐπ' αὐτοφώρῳ ἀδικήματος οὐδεὶς συλλαμβάνεται οὐδὲ φυλακίζεται ἄνευ ἠτιολογημένου δικαστικοῦ ἐντάλματος, τὸ ὁποῖον πρέπει νὰ κοινοποιηθῇ κατὰ τὴν στιγμὴν τῆς συλληψεως ἢ προφυλακίσεως. Ὁ ἐπ' αὐτοφώρῳ ἢ δι' ἐντάλματος συλληψεως κρατηθεὶς προσάγεται ἄνευ ἀναβολῆς εἰς τὸν ἀρμόδιον ἀνακριτὴν, ὅστις ὀφείλει ἐντὸς τὸ πολὺ τριῶν ἡμερῶν ἀπὸ τῆς προσαγωγῆς του εἴτε νὰ ἀπολύσῃ αὐτὸν εἴτε νὰ ἐκδώσῃ κατ' αὐτοῦ ἔνταλμα φυλακίσεως. Παρελθουσῶν τῶν τριῶν ἡμερῶν χωρὶς νὰ ἐκδοθῇ ὑπὸ τοῦ ἀνακριτοῦ ἔνταλμα φυλακίσεως, πᾶς δεσμοφύλαξ ἢ ἄλλος ἐπιτετραμμένος τὴν κράτησιν τοῦ συλληφθέντος, εἴτε πολιτικὸς ὑπάλληλος εἶναι, εἴτε στρατιωτικὸς, ὀφείλει νὰ ἀπολύσῃ αὐτὸν παραχρῆμα. Οἱ παραβάται τῶν ἀνωτέρω διατάξεων τιμωροῦνται ἐπὶ παρανόμῳ κατακρατῆσει, καταδικάζονται δὲ καὶ εἰς ἱκανοποίησιν ὑπὲρ τοῦ κρατηθέντος δραχμῶν 10 – 200 δι' ἑκάστην ἡμέραν παρανόμου κρατήσεως, ἐπιφυλασομένης καὶ πάσης ἄλλης νομίμου ἀποζημιώσεως.

Ἄρθρον 9.

Ἐπὶ πολιτικῶν ἀδικημάτων δύναται τὸ Συμβούλιον τῶν Πρωτοδικῶν τῇ αἰτήσει τοῦ προφυλακισθέντος, νὰ ἐπιτρέψῃ τὴν ἀπόλυσιν τούτου ἐπὶ ἐγγυήσει, ὀριζομένη διὰ δικαστικοῦ βουλεύματος,

καθ' οὗ ἐπιτρέπεται ἔνδικος προσβολή. Οὐδέποτε ἐπὶ τῶν ἐγκλημάτων τούτων ἢ προφυλάκισις δύναται νὰ παραταθῆ πέραν τῶν δύο μηνῶν ἄνευ δικαστικοῦ βουλευμάτος, ὑποκειμένου καὶ τούτου εἰς ἔνδικον προσβολήν, οὐδὲ μετὰ τὸ βούλευμα πέραν τῶν τριῶν μηνῶν. Ἐπὶ πολιτικῶν ἀδικημάτων τοῦ τύπου προφυλάκισις δὲν συγχωρεῖται ἐκτὸς ἐὰν φέρωσι χαρακτηριστὰ κακουργήματος.

Ἄρθρον 10.

Ποινὴ δὲν ἐπιβάλλεται ἄνευ νόμου ὀρίζοντος προηγουμένως αὐτήν.

Ἄρθρον 11.

Βάσανοι καὶ γενικὴ δήμευσις ἀπαγορεύονται. Ἡ θανατικὴ ποινὴ ἐπὶ πολιτικῶν ἐγκλημάτων, ἐκτὸς τῶν συνθέτων, καταργεῖται.

Ἄρθρον 12.

Ἡ σωματεμπορία ἀπαγορεύεται. Ἀργυρώνητος ἢ δοῦλος λογίζεται ἐλεύθερος, ἅμα πατήσας τὸ Κρητικὸν ἔδαφος.

Ἄρθρον 13.

Οὐδεὶς ἀφαιρεῖται ἄκων τοὺς παρὰ τοῦ νόμου ὠρισμένους εἰς αὐτὸν δικαστάς.

Ἄρθρον 14.

Τὸ ἀπόρρητον τῆς ἀλληλογραφίας εἶναι ἀπαραβίαστον. Χρησις αὐτῆς συγχωρεῖται μόνον συναινοῦντος τοῦ παραλήπτου, κατὰσχεσις δ' ὅταν μετὰ τὴν περιέλευσιν αὐτῆς εἰς τὸν παραλήπτην, πρόκειται νὰ βεβαιωθῆ ἢ ἐνοχῆ τοῦ διὰ κοινὸν κακούργημα κατηγορουμένου.

Τὰ ἀποδεικτικὰ μέσα ἐπὶ ἀστυκῶν καὶ ἐμπορικῶν ὑποθέσεων κανονίζονται ὑπὸ τῶν σχετικῶν νόμων.

Ἄρθρον 15.

Ἡ κατοικία ἐκάστου εἶνε ἄσυλον. Οὐδεμίαν κατ' οἶκον ἔρευνα ἐνεργεῖται, εἰ μὴ ὅταν καὶ ὅπως ὁ νόμος διατάσῃ.

Ἄρθρον 16.

Οἱ Κρητες οἱ ἀπολαύοντες τῆς ἐλευθέρως ἀσκήσεως τῶν πολιτικῶν αὐτῶν δικαιωμάτων δικαιοῦνται νὰ ἔχωσι πρὸς ἰδίαν ἄμυναν κατ' οἶκον ὅπλα, ἀπαγορευομένης τῆς ἄνευ ἀδείας ὀπλοφορίας κατὰ τὰς διατάξεις τῶν κειμένων νόμων.

Άρθρον 17.

Οὐδείς στερεῖται τῆς ιδιοκτησίας του εἰμὴ λόγῳ δημοσίας ἀνάγκης προσηκόντως ἀποδεδειγμένης, ὅταν καὶ ὅπως ὁ νόμος διατάσῃ, πάντοτε δὲ προηγουμένης ἀποζημιώσεως ἣτις ἐν περιπτώσει διαφωνίας, κανονίζεται δι' ἀποφάσεως τῶν τακτικῶν δικαστηρίων.

Εἰδικοί νόμοι κανονίζουσι τὰ τῆς ιδιοκτησίας καὶ διαθέσεως τῶν μεταλλείων, ὀρυχείων, ἀρχαιολογικῶν θησαυρῶν καὶ ἱαματικῶν πηγῶν.

Οὐδὲν ἐπὶ τῶν παρακειμένων νησιδίων ἐμπράγατον δικαίωμα ἀποκτᾶται ἄνευ ἀδείας τῆς Κυβερ(ε)νήσεως κατὰ τὴν μεταβίβασιν δὲ τοιούτων δικαιωμάτων ἢ Πολιτεία ἔχει δικαίωμα προτιμήσεως.

Άρθρον 18.

Ἐκαστος δύναται νὰ δημοσιεύῃ προφορικῶς, ἐγγράφως καὶ διὰ τοῦ τύπου τοὺς στοχασμούς του, τηρῶν τοὺς νόμους τῆς Πολιτείας. Ὁ τύπος εἶνε ἐλεύθερος. Ἐκαστος δὲ τῶν ἀπολαυόντων τῆς ἐλευθέρας ἀσκήσεως τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων του δικαιούται νὰ ἐκδίδῃ ἐφημερίδα, εἰδοποιῶν περὶ τούτου τὴν οἰκείαν Νομαρχίαν.

Ἡ λογοκρισία ὡς καὶ πᾶν ἄλλο προληπτικὸν μέτρον ἀπαγορεύεται. Ἀπαγορεύεται ὡσαύτως ἡ κατάσχεσις ἐφημερίδων καὶ ἄλλων ἐντύπων διατριβῶν, εἴτε πρὸ τῆς δημοσιεύσεως, εἴτε μετ' αὐτήν. Ἐπιτρέπεται δὲ κατ' ἐξαίρεσιν ἢ κατάσχεσις μετὰ τὴν δημοσίευσιν, ἔνεκεν προσβολῆς κατὰ τινος τῶν ἀνεγνωρισμένων καὶ ἐν τῇ Νήσῳ λατρευομένων θρησκευτῶν, ἢ κατὰ τοῦ προσώπου τοῦ Ἀνωτάτου ἄρχοντος. Ἡ κατάσχεσις αἴρεται (sic) αὐτοδικαίως ἐὰν ἐντὸς τῆς ἐπιούσης δὲν ἐπικυρωθῇ διὰ δικαστικοῦ βουλεύματος. Ἐνδικος προσβολὴ κατὰ τοῦ βουλεύματος ἐπιτρέπεται εἰς μόνον τὸν δημοσιεύσαντα τὸ κατασχεθέν, οὐχὶ δὲ καὶ εἰς τὸν Εἰσαγγελέα.

Άρθρον 19.

Ἡ ἐκπαίδευσις εἶναι ἐλευθέρα, ἀρκεῖ νὰ ἀσκῆται ὑπὸ προσώπων κεκτημένων τὴν ὑπὸ τοῦ Νόμου ὀριζομένην ἱκανότητα καὶ χρηστότητα, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν δὲ τῆς ἀρμοδίας ἀρχῆς, ὅσον ἀφορᾷ τὰ χρηστὰ ἤθη, τὴν δημοσίαν τάξιν καὶ τὸ σέβας πρὸς τοὺς Νόμους τῆς Πολιτείας.

Ἡ Δημοτικὴ ἐκπαίδευσις εἶναι ὑποχρεωτικὴ καὶ παρέχεται δωρεάν.

Άρθρον 20.

Οὐδέν εἶδος ἐργασίας, βιοτεχνίας ἢ γεωργίας δύναται νὰ ἀπαγορευθῆ, ἐφ' ὅσον δὲν ἀντίκειται εἰς τὴν δημοσίαν ἠθικὴν, τὴν ἀσφάλειαν ἢ ὑγίαν τῶν κατοίκων.

Άρθρον 21.

Δὲν ἐπιτρέπονται ἐν Κρήτῃ μονοπώλια, εἰμὴ τὰ διὰ Νόμου ἰδρύμενα πρὸς αὐξήσιν τῶν δημοσίων ἐσόδων ἢ πρὸς τὸ συμφέρον τῆς δημοσίας ἀσφαλείας ἢ τῆς δημοσίας ὑγείας.

Άρθρον 22.

Οἱ Κρηῆτες εἶναι ἴσοι ἐνώπιον τοῦ Νόμου καὶ συννεισφέρουσιν ἀδιακρίτως εἰς τὰ δημόσια βάρη, ἀναλόγως τῆς περιουσίας ἢ τοῦ εἰσοδήματός των. Τὰ δημόσια ἀξιώματα εἶνε προσιτὰ εἰς πάντας τοὺς Κρηῆτας ἀνεξαρτήτως θρησκευάματος, διανέμονται δὲ ἀναλόγως τοῦ πληθυσμοῦ τῶν δύο συνοίκων στοιχείων καὶ κατὰ λόγον τῆς ἱκανότητος καὶ χρηστότητος αὐτῶν κατὰ τοὺς περὶ τούτων εἰδικούς Νόμους. Εἰς τὰ δημόσια ἀξιώματα εἰσὶ δεκτοὶ μόνον οἱ ἰθαγενεῖς, ἐκτὸς τῶν περιπτώσεων καθ' ἃς ὁ νόμος ἐπιτρέπει τὴν πρόσληψιν μὴ τοιούτων.

Άρθρον 23.

Οἱ Κρηῆτες ἔχουσι τὸ δικαίωμα τοῦ συνέρχεσθαι ἡσύχως καὶ ἀόπλως· μόνον εἰς τὰς δημοσίας συναθροίσεις δύναται νὰ παρίσταται ἡ Ἀστυνομία. Ὑπαίθριος συνάθροισις δύναται ν' ἀπαγορευθῆ ἂν, ὡς ἐκ ταύτης, ἐπικίηται κίνδυνος εἰς τὴν δημοσίαν ἀσφάλειαν.

Άρθρον 24.

Οἱ Κρηῆτες ἔχουσι τὸ δικαίωμα τοῦ συνεταιρίζεσθαι, ἐφ' ὅσον εἰς τὸν σκοπὸν τοῦ συνεταιρισμοῦ ἢ εἰς τὰ πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ τούτου μέσα δὲν ὑπάρχει τι τὸ παράνομον, ἀνήθικον ἢ ἐπικίνδυνον εἰς τὴν Πολιτείαν.

Ὁ νόμος κανονίζει τὴν ἄσκησιν τοῦ δικαιώματος τοῦ συνεταιρίζεσθαι, ἀποβλέπων εἰς τὴν τήρησιν τῆς δημοσίας ἀσφαλείας.

Άρθρον 25.

Ἐκαστος ἢ καὶ πολλοὶ ὁμοῦ ἔχουσι τὸ δικαίωμα νὰ ἀναφέρωνται ἐγγράφως εἰς τὰς ἀρχάς, τηροῦντες τοὺς νόμους τῆς Πολιτείας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Περὶ συντάξεως τῆς Πολιτείας.

Ἄρθρον 26.

Ἡ νομοθετικὴ ἐξουσία ἐνεργεῖται ὑπὸ τοῦ Ὑπάτου Ἀρμοστοῦ καὶ τῆς Βουλῆς.

Ἄρθρον 27.

Τὸ δικαίωμα τῆς προτάσεως τῶν νόμων ἀνήκει εἰς τὴν Βουλὴν καὶ τὸν Ὑπατον Ἀρμοστήν, ὅστις ἐνασκει τοῦτο διὰ τῶν Συμβούλων.

Ἄρθρον 28.

Οὐδεμία πρότασις ἀφορῶσα αὐξήσιν τῶν ἐξόδων τοῦ προϋπολογισμοῦ διὰ μισθοδοσίαν ἢ σύνταξιν, ἢ ἐν γένει δι' ὄφελος προσώπου πηγάζει ἐκ τῆς Βουλῆς.

Ἄρθρον 29.

Ἐὰν πρότασις νόμου ἀπορριφθῇ ὑπὸ τοῦ ἐτέρου τῶν νομοθετικῶν παραγόντων, δὲν εἰσάγεται ἐκ νέου εἰς τὴν αὐτὴν βουλευτικὴν σύνοδον.

Ἄρθρον 30.

Ἡ ἀυθεντικὴ ἐρμηνεία τῶν νόμων ἀνήκει εἰς τὴν νομοθετικὴν ἐξουσίαν.

Ἄρθρον 31.

Ἡ ἐκτελεστικὴ ἐξουσία ἀνήκει εἰς τὸν Ὑπατον Ἀρμοστήν ἐνεργεῖται δὲ διὰ τῶν παρ' αὐτοῦ διοριζομένων ὑπευθύνων Συμβούλων.

Ἄρθρον 32.

Ἡ δικαστικὴ ἐξουσία ἐνεργεῖται διὰ δικαστηρίων, ἀνεξαρτήτων ἐν τῇ σφαίρᾳ τῆς δικαιοδοσίας των, αἱ δὲ δικαστικαὶ ἀποφάσεις ἐκτελοῦνται ἐν ὀνόματι τοῦ Ὑπάτου Ἀρμοστοῦ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ τοῦ Ὑπάτου Ἀρμοστοῦ.

Ἄρθρον 33.

Τὸ πρόσωπον τοῦ Ὑπάτου Ἀρμοστοῦ εἶναι ἀνεύθυνον καὶ ἀπαραβίαστον, οἱ δὲ Σύμβουλοι αὐτοῦ εἶναι ὑπεύθυνοι.

Ἄρθρον 34.

Οὐδεμία προᾶξις τοῦ Ὑπάτου Ἀρμοστοῦ ἰσχύει οὐδ' ἐκτελεῖται ἂν δὲν εἶναι προσυπογεγραμμένη παρὰ τοῦ ἀρμοδίου Συμβούλου ὅστις διὰ μόνης τῆς ὑπογραφῆς του καθίσταται ὑπεύθυνος. Τοιαύτη προσυπογραφή δὲν ἀπαιτεῖται διὰ τὸν διορισμὸν ἢ τὴν παῦσιν τῶν Συμβούλων τοῦ Ὑπάτου Ἀρμοστοῦ.

Ἄρθρον 35.

Ὁ Ὑπατος Ἀρμοστής διορίζει καὶ παύει τοὺς Συμβούλους αὐτοῦ.

Ἄρθρον 36.

Ὁ Ὑπατος Ἀρμοστής εἶνε ὁ Ἀνώτατος Ἀρχὼν τῆς Πολιτείας. Ἐκπροσωπεῖ ταύτην, ἄρχει τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων αὐτῆς, συνάπτει συμβάσεις καὶ ζητεῖ τὴν ψήφισιν αὐτῶν παρὰ τῆς Βουλῆς.

Ἄρθρον 37.

Ὁ Ὑπατος Ἀρμοστής ἀπονέμει κατὰ νόμον τοὺς στρατιωτικοὺς βαθμούς, παρέχει ἢ οὐ τὴν συναίνεσιν αὐτοῦ πρὸς ἐγκαθίδρουσιν τοῦ ὑπὸ τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἐκλεγομένου Μητροπολίτου Κρήτης καὶ τῶν παρὰ τῆς ἐν Κρήτῃ Ἐπισκοπικῆς Συνόδου ἐκλεγομένων Ἐπισκόπων· διορίζει καὶ παύει ὡσαύτως, ἐκτὸς τῶν παρὰ τοῦ νόμου ὠρισμένων ἐξαιρέσεων, τοὺς δημοσίους ὑπαλλήλους, ἀλλὰ δὲν δύναται νὰ διορίσῃ ὑπάλληλον εἰς μὴ νομοθετημένην θέσιν.

Ἄρθρον 38.

Ὁ Ὑπατος Ἀρμοστής ἐκδίδει τὰ ἀναγκαῖα πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν νόμων διατάγματα ἀλλ' οὐδέποτε δύναται νὰ ἀναστείλῃ τὴν ἰσχὺν νόμου τινὸς ἀφοῦ δημοσιευθῇ οὐδὲ ν' ἀπαλλάξῃ ταύτης οἰονδήποτε.

Ἄρθρον 39.

Ὁ Ὑπατος Ἀρμοστής κυρώνει (sic) καὶ δημοσιεύει τοὺς Νόμους. Νομοσχέδιον ψηφισθὲν ὑπὸ τῆς Βουλῆς καὶ μὴ κυρωθὲν ὑπὸ τοῦ

Υπάτου Ἀρμοστοῦ ἐντὸς δύο μηνῶν ἀπὸ τῆς λήξεως τῆς συνόδου λογίζεται ἀπορριφθέν.

Νομοσχέδιον ψηφισθὲν ὑπὸ τῆς Βουλῆς καὶ μὴ κυρωθὲν, ἰσχύει ὡς νόμος ἐὰν ψηφισθῇ καὶ πάλιν ἀμεταβλήτως ὑπὸ τῆς Βουλῆς εἰς μίαν τῶν συνόδων τῆς ἀμέσως ἐπομένης βουλευτικῆς περιόδου.

Ἄρθρον 40.

Ὁ Ὑπάτος Ἀρμοστὴς συγκαλεῖ τακτικῶς ἅπαξ τοῦ ἔτους τὴν Βουλήν, ἐκτάκτως δὲ ὡσάκις τὸ κρίνει εὐλογον· κηρύττει αὐτοπροσώπως ἢ δι' ἀντιπροσώπου τὴν ἑναρξιν καὶ τὴν λήξιν ἐκάστης βουλευτικῆς συνόδου καὶ ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ διαλύῃ τὴν Βουλήν· ἀλλὰ τὸ περὶ διαλύσεως διάταγμα προσυπογεγραμμένον ὑπὸ τοῦ Συμβουλίου αὐτοῦ ὀφείλει νὰ διαλαμβάνῃ συγχρόνως καὶ τὴν σύγκλησιν τῶν μὲν ἐκλογέων ἐντὸς δύο, τῆς δὲ Βουλῆς ἐντὸς τριῶν μηνῶν.

Ἄρθρον 41.

Ὁ Ὑπάτος Ἀρμοστὴς ἔχει τὸ δικαίωμα ν' ἀναβάλλῃ τὴν ἑναρξιν ἢ νὰ διακόπῃ τὴν ἐξακολουθήσιν τῆς Βουλευτικῆς Συνόδου. Ἡ ἀναβολὴ ἢ ἡ διακοπὴ δὲν δύνανται νὰ διαρκέσωσιν ὑπὲρ τὰς τεσσαράκοντα ἡμέρας, οὐδὲ νὰ ἐπαναληφθῶσιν ἐντὸς τῆς αὐτῆς Βουλευτικῆς Συνόδου, ἄνευ τῆς συναινέσεως τῆς Βουλῆς.

Ἄρθρον 42.

Ὁ Ὑπάτος Ἀρμοστὴς ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ μεταβάλλῃ, ἐλαττώσῃ ἢ χαρίζῃ τὰς παρὰ τῶν δικαστηρίων καταγινωσκομένας ποινάς, κατ' ἰδίαν μὲν κρίσιν ἐπὶ πολιτικῶν ἀδικημάτων καὶ τῶν τοῦ τύπου, ἐπὶ δὲ τῶν λοιπῶν τῇ προηγουμένη γνωμοδοτήσει τοῦ Συμβουλίου τῆς Δικαιοσύνης. Δικαιοῦται πρὸς τούτοις νὰ χορηγῇ ἀμνηστειάν ἐπὶ μόνον τῶν πολιτικῶν ἀδικημάτων, ἐπὶ τῇ εὐθύνῃ τοῦ Συμβουλίου του.

Ἄρθρον 43.

Ὁ Ὑπάτος Ἀρμοστὴς ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ κόπῃ νομίσματα κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ Νόμου.

Ἄρθρον 44.

Ὁ Ὑπάτος Ἀρμοστὴς δὲν ἔχει ἄλλας ἐξουσίας εἰμὴ ὅσας τῶ ἀπονέμουσι ρητῶς τὸ Σύνταγμα καὶ οἱ συνάδοντες πρὸς αὐτὸ ἰδιαιτέροι Νόμοι.

Άρθρον 45.

Ἐὰν ὁ Ὑπατος Ἀρμοστής ἕνεκεν ἀποδημίας ἢ νόσου κρίνη ἀναγκαῖον ν' ἀνατεθῆ προσωρινῶς ἢ ἐνάσκησις τῆς ἐξουσίας αὐτοῦ εἰς τὴν Κυβέρνησιν, συγκαλεῖ πρὸς τοῦτο τὴν Βουλὴν καὶ προκαλεῖ διὰ τοῦ Συμβουλίου του τὸν περὶ τούτου εἰδικὸν Νόμον.

Ἐν περιπτώσει παραιτήσεως ἢ θανάτου τοῦ Ὑπάτου Ἀρμοστοῦ τὴν ἐξουσίαν αὐτοῦ, μέχρι τοῦ διορισμοῦ νέου, ἀσκεῖ τὸ Συμβούλιον.

Άρθρον 46.

Ὁ νῦν Ὑπατος Ἀρμοστής μετὰ τὴν ὑπογραφήν τοῦ παρόντος Συντάγματος θέλει δώσει ἐνώπιον τῆς παρούσης Συντακτικῆς Συνελεύσεως τὸν ἑξῆς ὄρκον.

«Ὀμνύω εἰς τὸ Ὄνομα τῆς Ἁγίας καὶ Ὁμοουσίου καὶ Ἀδιαιρέτου Τριάδος νὰ φυλάττω τὸ Σύνταγμα καὶ τοὺς Νόμους τῆς Πολιτείας».

Άρθρον 47.

Ἡ ἐτησία χορηγία τοῦ νῦν Ὑπάτου Ἀρμοστοῦ προσδιορίζεται εἰς δραχμὰς ἑκατὸν χιλιάδας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Περὶ τῆς Βουλῆς

Άρθρον 48.

Ἡ Βουλὴ συνέρχεται αὐτοδικαίως κατ' ἔτος τὴν πρώτην τοῦ Μαΐου μηνός, ἐκτὸς ἂν ὁ Ὑπατος Ἀρμοστής τὴν συγκαλέσῃ πρότερον. Ἡ διάρκεια ἐκάστης συνόδου δὲν δύναται νὰ εἶναι βραχυτέρα τῶν δύο μηνῶν οὐδὲ μακροτέρα τῶν τριῶν.

Άρθρον 49.

Ἡ Βουλὴ συνεδριάζει δημόσια ἐν τῷ Βουλευτηρίῳ δύναται ὅμως νὰ διασκεφθῆ κεκλεισμένων τῶν θυρῶν, κατ' αἴτησιν δέκα ἐκ τῶν μελῶν αὐτῆς, ἂν τοῦτο ἀποφασισθῆ ἐν μυστικῇ συνεδριάσει κατὰ πλειονοψηφίαν, μετὰ ταῦτα δὲ ἀποφασίζεται ἂν ἢ περὶ τοῦ αὐτοῦ πράγματος συζήτησις πρέπει νὰ ἐπαναληφθῆ εἰς δημοσίαν Συνεδρίασιν.

Άρθρον 50.

Ἡ Βουλὴ δὲν δύναται νὰ συζητήσῃ καὶ ἀποφασίσῃ τι ἄνευ τῆς παρουσίας τουλάχιστον τοῦ ἡμίσεως πλέον ἑνὸς τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ τῶν μελῶν αὐτῆς καὶ ἄνευ ἀπολύτου πλειοψηφίας τῶν παρόντων μελῶν, ἐν περιπτώσει δὲ ἰσοψηφίας ἢ πρότασις ἀπορρίπτεται.

Άρθρον 51.

Οὐδὲν νομοσχέδιον γίνεται δεκτὸν ἂν δὲν συζητηθῆ καὶ ψηφοφορηθῆ ἄρθρον πρὸς ἄρθρον δις κατ' ἐπανάληψιν κατὰ δύο διαφόρους ἡμέρας.

Άρθρον 52.

Οὐδεὶς αὐτόκλητος ἐμφανίζεται ἐνώπιον τῆς Βουλῆς διὰ ν' ἀναφέρῃ τι προφορικῶς ἢ ἐγγράφως· ἀναφοραὶ ὅμως παρουσιάζονται διὰ τινος βουλευτοῦ ἢ παραδίδονται εἰς τὸ γραφεῖον.

Ἡ Βουλὴ ἔχει τὸ δικαίωμα ν' ἀποστέλλῃ τὰς διευθυνομένας πρὸς αὐτὴν ἀναφορὰς εἰς τοὺς Συμβούλους, οἵτινες εἶναι ὑπόχρεοι νὰ δίδωσι διασαφήσεις, ὡσάκις ζητηθῶσι καὶ δύναται νὰ διορίζῃ ἐκ τῶν μελῶν αὐτῆς ἑξαταστικὰς τῶν πραγμάτων ἐπιτροπὰς.

\

Άρθρον 53.

Πᾶς φόρος ἐπιβάλλεται καὶ εἰσπράττεται μόνον χάριν κοινοῦ συμφέροντος.

Οὐδεὶς δὲ ἐπιβάλλεται οὐδ' εἰσπράττεται ἐὰν προηγουμένως δὲν ψηφισθῆ ὑπὸ τῆς Βουλῆς καὶ κυρωθῆ ὑπὸ τοῦ Ὑπάτου Ἀρμοστοῦ.

Άρθρον 54.

Κατ' ἔτος ἡ Βουλὴ ψηφίζει τὸν προσδιορισμὸν τῆς στρατιωτικῆς δυνάμεως, τὴν στρατολογίαν καὶ τὸν προϋπολογισμὸν καὶ ἀποφασίζει ἐπὶ τοῦ ἀπολογισμοῦ. Ὅλα τὰ ἔσοδα καὶ ἔξοδα τῆς Πολιτείας πρέπει νὰ σημειώνωνται εἰς τὸν προϋπολογισμὸν καὶ ἀπολογισμὸν. Ὁ προϋπολογισμὸς εἰσάγεται εἰς τὴν Βουλὴν ἐντὸς τοῦ πρώτου δεκαήμερου ἐκάστης συνόδου, ἢ δ' ἐξέτασις αὐτοῦ γίνεται παρ' εἰδικῆς ἐπιτροπῆς τῆς Βουλῆς καὶ ψηφίζεται ἅπαξ.

Άρθρον 55.

Ουδέμια ύποτροφία δίδεται ἐκ τοῦ δημοσίου Ταμείου, οὐδ' ἀποζημιώσεις δι' οἰονδήποτε λόγον πολιτικὸν ἀφορῶντα τὸ παρελθόν, συντάξεις δὲ ἢ ἀμοιβαὶ δίδονται μόνον διὰ νόμου.

Άρθρον 56.

Βουλευτὴς δὲν καταδιώκεται οὐδ' ὅπως δήποτε ἐξετάζεται ἔνεκα γνώμης ἢ ψήφου δοθείσης παρ' αὐτοῦ κατὰ τὴν ἐνέργειαν τῶν βουλευτικῶν του καθηκόντων.

Άρθρον 57.

Βουλευτὴς δὲν καταδιώκεται οὐδὲ συλλαμβάνεται ἢ φυλακίζεται ἄνευ ἀδείας τοῦ σώματος, οὔτε κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Βουλευτικῆς συνόδου οὔτε κατὰ τὴν διακοπὴν αὐτῆς· τοιάυτη ἄδεια δὲν ἀπαιτεῖται εἰς τὰ ἐπ' αὐτοφώρῳ κακουργήματα. Προσωπικὴ κράτησις δὲν ἐνεργεῖται κατὰ βουλευτοῦ διαρκούσης τῆς Βουλευτικῆς Συνόδου, τέσσαρας ἐβδομάδας πρὸ τῆς ἐνάρξεως καὶ τρεῖς μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν αὐτῆς. Ἐὰν ὁ βουλευτὴς τύχη διατελῶν ὑπὸ προσωπικὴν κράτησιν, ἀπολύεται ἀνυπερθέτως τέσσαρας ἐβδομάδας πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῆς Συνόδου.

Άρθρον 58.

Οἱ βουλευταὶ ὀμνύουσι πρὸ τῆς ἐνάρξεως τῶν καθηκόντων αὐτῶν ἐν τῷ βουλευτηρίῳ καὶ εἰς δημοσίαν συνεδρίασιν τὸν ἑξῆς ὄρκον «Ὀμνύω εἰς τὸ ὄνομα τῆς Ἁγίας καὶ Ὁμοουσίου καὶ Ἀδαιρέτου Τριάδος νὰ φυλάξω πίστιν εἰς τὴν Πατρίδα καὶ εἰς τὸν Συνταγματικὸν Ὑπατον Ἀρμοστήν, ὑπακοὴν εἰς τὸ Σύνταγμα καὶ εἰς τοὺς Νόμους τῆς Πολιτείας καὶ νὰ ἐκπληρώσω εὐσυνειδήτως τὰ καθήκοντά μου.»

Ἀλλόθρησκοι βουλευταὶ ἀντὶ τῆς ἐπικλήσεως «Ὀμνύω εἰς τὸ ὄνομα τῆς Ἁγίας καὶ Ὁμοουσίου καὶ Ἀδαιρέτου Τριάδος» ὀρκίζονται κατὰ τὸν τύπον τῆς ἰδίας αὐτῶν θρησκείας.

Άρθρον 59.

Ἡ Βουλὴ προσδιορίζει διὰ κανονισμοῦ πῶς θέλει ἐκπληροῖ τὰ καθήκοντά της.

Άρθρον 60.

Ἐκαστος βουλευτὴς ἀντιπροσωπεύει ὁλόκληρον τὴν Νῆσον καὶ οὐχὶ μόνον τὴν ἐκλογικὴν περιφέρειαν ἐκ τῆς ὁποίας ἐκλέγεται.

Άρθρον 61.

Ὁ ἀριθμὸς τῶν Βουλευτῶν ἐκάστης ἐκλογικῆς περιφερείας προσδιορίζεται ἀναλόγως τοῦ πληθυσμοῦ αὐτῆς κατ' ἀναλογία ἐνὸς βουλευτοῦ πρὸς πεντακισχιλίους κατοίκους ἢ κλάσματος τοῦ ἀριθμοῦ τούτου.

Άρθρον 62.

Οἱ βουλευταὶ ἐκλέγονται κατὰ τριετίαν.

Άρθρον 63.

Διὰ τὴν ἐκλεχθῆ τις βουλευτῆς πρέπει νὰ ᾔηται πολίτης Κρής νὰ ἀπολαύῃ ἀπὸ διετίας τῶν πολιτικῶν καὶ ἀστυκῶν του δικαιωμάτων, νὰ ἔχη συμπληρωμένον τὸ εἰκοστὸν πέμπτον ἔτος τῆς ἡλικίας του καὶ νὰ ἔχη τὰ ὑπὸ τοῦ ἐκλογικοῦ Νόμου ὀριζόμενα λοιπὰ προσόντα.

Άρθρον 64.

Τὰ καθήκοντα τοῦ βουλευτοῦ εἶναι ἀσυμβίβαστα πρὸς τὰ τοῦ Δημάρχου, τὰ τοῦ ἐμμίσθου δημοσίου, στρατιωτικοῦ ἢ δημοτικοῦ ὑπαλλήλου, τὰ τοῦ ἀντιπροσώπου ἢ ὑπαλλήλου ξένου Κράτους καὶ τὰ τῶν θρησκευτικῶν λειτουργῶν.

Άρθρον 65.

Ὁ βουλευτῆς δὲν δύναται πρὸ τῆς λήξεως τῆς βουλευτικῆς περιόδου καὶ ἕξ μῆνας μετ' αὐτὴν νὰ διορισθῆ εἰς ἐμμισθον δημοσίαν ἢ δημοτικὴν θέσιν.

Άρθρον 66.

Ἡ ἐξέλεξις τῶν ἀμφισβητουμένων βουλευτικῶν ἐκλογῶν γίνεται ὑπὸ τῆς ὀλομελείας τῶν δύο Ἐφετείων συνερχομένων ἐν Χανίοις ὑπὸ τὴν Προεδρίαν τοῦ ἀρχαιοτέρου τῶν Προέδρων.

Άρθρον 67.

Ἡ Βουλὴ σύγκειται ἐκ βουλευτῶν ἐκλεγομένων ὑπὸ τῶν ἐχόντων διακαίωμα πρὸς τοῦτο πολιτῶν δι' ἀμέσου καθολικῆς καὶ μυστικῆς διὰ σφαιριδίων ψηφοφορίας. Αἱ βουλευτικαὶ ἐκλογαὶ διατάσσονται καὶ ἐνεργοῦνται συγχρόνως καὶ ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ καθ' ὅλην τὴν Χώραν.

Άρθρον 68.

Ἡ Βουλὴ ἐκλέγει ἐκ τῶν βουλευτῶν κατὰ τὴν ἔναρξιν ἐκάστης βουλευτικῆς συνόδου, τὸν Πρόεδρον, τοὺς Ἀντιπροέδρους καὶ τοὺς Γραμματεῖς αὐτῆς.

Άρθρον 69.

Ἡ Βουλὴ ἐκτελεῖ διὰ τοῦ Προέδρου τῆς τὴν ἰδίαν αὐτῆς ἀστυνομίαν. Ὁ Πρόεδρος μόνον δύναται νὰ δώσῃ διαταγὰς εἰς τὴν φρουρὰν τοῦ βουλευτηρίου.

Οὐδεμία ἔνοπλος δύναμις δύναται νὰ εἰσέλθῃ ἐντὸς τοῦ βουλευτηρίου ἄνευ συνενάισεως τοῦ Προέδρου.

Άρθρον 70.

Οἱ ἐκπληρώσαντες τὰ χρέη των βουλευταὶ λαμβάνουσιν ἐκ τοῦ Δημοσίου Ταμείου ἀποζημίωσιν δι' ἐκάστην μὲν τακτικὴν Σύνοδον δραχ. ὀκτακοσίας δι' ἐκάστην δε ἑκτακτον τετρακοσίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Περὶ Συμβούλων

Άρθρον 71.

Οἱ Σύμβουλοι ἔχουσιν ἐλευθέραν εἴσοδον εἰς τὰς συνεδριάσεις τῆς Βουλῆς καὶ ἀκούονται ὡσάκις ζητήσωσι τὸν λόγον ψηφοφοροῦσι δὲ μόνον ἐὰν εἶναι μέλη αὐτῆς. Ἡ Βουλὴ δύναται νὰ ἀπαιτήσῃ τὴν παρουσίαν τῶν Συμβούλων.

Άρθρον 72.

Ποτὲ διαταγὴ τοῦ Ὑπάτου Ἀρμοστοῦ ἐγγραφος ἢ προφορικὴ δὲν ἀπαλλάττει τῆς εὐθύνης τοὺς Συμβούλους.

Άρθρον 73.

Ἡ Βουλὴ ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ κατηγορῇ ἐνώπιον Εἰδικοῦ Δικαστηρίου τὸν Σύμβουλον ὅστις ἐκ προθέσεως:

α'. Προσυπέγραψεν ἢ ἐξετέλεσε διάταγμα τοῦ Ὑπάτου Ἀρμοστοῦ, δι' οὗ παρεβιάσθη διάταξις τις τοῦ Συντάγματος ἢ τῶν νόμων ἢ τῶν ἐντολῆ τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας ἐκδεδομένων διαταγμάτων τοῦ Ὑπάτου Ἀρμοστοῦ.

β'. Ἐξετέλεσε διάταγμα τοῦ Ὑπάτου Ἀρμοστοῦ μὴ προσυπογεγραμμένον ὑπὸ τοῦ ἀρμοδίου Συμβούλου ἢ διέταξε τὴν ἐκτέλεσιν τοιοῦτου διατάγματος.

γ'. Ἐξέδωσεν ἢ ἐξετέλεσεν ἀπόφασιν ἢ διαταγὴν, δι' ἧς παραβιάζεται διάταξις τοῦ Συντάγματος ἢ τῶν νόμων ἢ τῶν ἐντολῆ τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας ἐκδεδομένων διαταγμάτων τοῦ Ὑπάτου Ἀρμοστοῦ, ἢ διέταξε τὴν ἐκτέλεσιν τοιαύτης ἀποφάσεως ἢ διαταγῆς.

δ'. Παρέλειψε νὰ ἐκτελέσῃ διάταξιν τοῦ Συντάγματος ἢ τῶν νόμων ἢ τῶν ἐντολῆ τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας ἐκδεδομένων διαταγμάτων τοῦ Ὑπάτου Ἀρμοστοῦ, ἢ νὰ διατάξῃ τὴν ἐκτέλεσιν τοιαύτης διατάξεως.

ε'. Συνυπέγραψε πρὸς κύρωσιν ὡς νόμου τῆς Πολιτείας, πρᾶξιν μὴ ψηφισθεῖσαν ὑπὸ τῆς Βουλῆς, κατὰ τὰ ἐν τῷ Συντάγματι πρὸς κατάρτισιν τῶν νόμων ὠρισμένα καὶ ἐδημοσίευσεν τοιαύτην πρᾶξιν ἢ διέταξε τὴν ἐκτέλεσιν αὐτῆς.

Ἄρθρον 74.

Κατηγορεῖται ὡσαύτως ὑπὸ τῆς Βουλῆς ἐνώπιον τοῦ Εἰδικοῦ Δικαστηρίου ὁ Σύμβουλος ὅστις κατὰ τὴν ἐνέργειαν τῶν ἑαυτοῦ καθηκόντων.

α'. Παρεβίασε ποινικὴν τινα διάταξιν τῶν κειμένων νόμων, ἧς ἢ παράβασις κολάζεται διὰ ποινῆς ἐγκληματικῆς ἢ ἐπανορθωτικῆς.

β'. Καὶ χωρὶς νὰ παραβιάσῃ ρητὴν διάταξιν τοῦ Συντάγματος ἢ τῶν νόμων ἢ τῶν ἐντολῆ τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας ἐκδεδομένων διαταγμάτων τοῦ Ὑπάτου Ἀρμοστοῦ, ἔβλαψεν ἐκ προθέσεως διὰ πράξεως ἢ παραλείψεως αὐτοῦ τὰ συμφέροντα τῆς Πολιτείας.

Ἄρθρον 75.

Ἐπιτρέπεται ποινικὴ καταδίωξις κατὰ τοῦ Συμβούλου ἐὰν οὗτος ἐξ ἀσυγγνώστου ἀμελείας παρέβῃ διὰ πράξεως ἢ παραλείψεως αὐτοῦ τὰς διατάξεις τοῦ Συντάγματος ἢ τῶν νόμων, ἢ τῶν ἐντολῆ τῆς νομοθετικῆς ἐξουσίας ἐκδεδομένων διαταγμάτων τοῦ Ὑπάτου Ἀρμοστοῦ, καὶ ἐκ τούτου προῆλθε βλάβη εἰς οὐσιώδη συμφέροντα τῆς Πολιτείας.

Άρθρον 76.

Σύμβουλος μὴ μετάσχωι εἰς τὴν διάπραξιν τῶν ἀνωτέρω ἀδικημάτων, εὐθύνεται οὐχ' ἦττον ὡς συναυτουργὸς ἐὰν συνήνεσεν εἰς αὐτὰ διὰ πράξεως τοῦ Συμβουλίου φερούσης τὴν ἑαυτοῦ ὑπογραφήν.

Άρθρον 77.

Ὁ Σύμβουλος ἀπαλλάσσεται τῆς εὐθύνης διὰ τὰς ἐν τοῖς προηγουμένοις ἄρθροις ὀριζομένας παραβάσεις, ἐὰν ἡ παράβασις προῆλθεν ἐκ συγγνωστῆς καὶ δεδικοιολογημένης πλάνης περὶ τὴν ἀκριβῆ ἔννοιαν τοῦ παραβιασθέντος Νόμου.

Άρθρον 78.

Ἐπὶ ἀξιοποιίνων πράξεων ἢ παραλείψεων, ἃς οἱ κείμενοι νόμοι χαρακτηρίζουσιν ὡς πλημμελήματα ἢ κακουργήματα καὶ αἵτινες δύναται νὰ διαπραχθῶσιν, εἴτε ὑπὸ παντὸς ιδιώτου, εἴτε ὑπὸ μόνων τῶν δημοσίων λειτουργῶν, εἴτε ὑπ' ἀμφοτέρων, ὁ Σύμβουλος, ὅστις ὑπέπεσεν εἰς αὐτὰς κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν καθηκόντων του, τιμωρεῖται μὲ τὴν ποινὴν, ἣν οἱ εἰρημένοι νόμοι καταγιγνώσκουσι κατὰ τοιούτων πράξεων ἢ παραλείψεων.

Άρθρον 79.

Ἐπὶ πάσης παραβάσεως τοῦ Συντάγματος ἢ τῶν νόμων, κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν καθηκόντων τοῦ Συμβούλου, κατὰ τῆς ὁποίας δὲν καταγιγνώσκεται ὑπὸ τοῦ νόμου ρητὴ ποινὴ, ὁ παραβάτης Σύμβουλος τιμωρεῖται μὲ φυλάκισιν ἀπὸ τριῶν μηνῶν μέχρι δύο ἐτῶν καὶ χρηματικὴν ποινὴν μέχρι πεντάκις χιλίων δραχμῶν, ἂν ἐνήργησεν ἐκ προθέσεως· μὲ φυλάκισιν δὲ μέχρις ἑξ μηνῶν ἢ χρηματικὴν ποινὴν μέχρι πεντάκις χιλίων δραχμῶν ἐὰν ἐνήργησεν ἐξ ἀσυγγνώστου ἀμελείας.

Άρθρον 80.

Ὁ ἔνοχός τινος τῶν ἐν ἄρθρῳ 74 ἐδ. β'. ὀριζομένων παραβάσεων τιμωρεῖται μὲ φυλάκισιν δύο μηνῶν μέχρις ἑνὸς ἔτους.

Άρθρον 81.

Ὅσακις τὸ ἀδίκημα δι' ὃ ὁ Σύμβουλος κατεδικάσθη, διεπράχθη ἐκ προθέσεως, ἡ καταδίκη συνεπάγεται τὴν ἀπὸ τριῶν μέχρι δέκα ἐτῶν στέρησιν τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων τοῦ καταδικασθέντος.

Άρθρον 82.

Ἡ καταδίκη τοῦ Συμβούλου διὰ πρᾶξιν ἧ παράλειψιν προελθοῦσαν ἐξ' ἀσυγγνώστου αὐτοῦ ἀμελείας, συνεπάγεται τὴν ἀπὸ δύο μέχρι πέντε ἐτῶν ἀπώλειαν τῆς ἰκανότητος τοῦ καταδικασθέντος πρὸς ἀνάληψιν δημοσίου ἐμμίσθου ἀξιώματος.

Άρθρον 83.

Τὸ ἀξιόποινον τῶν ἀνωτέρω ἀδικημάτων ἐξαλείφεται διὰ τῆς παραγραφῆς μετὰ τὴν λήξιν δύο τακτικῶν βουλευτικῶν συνόδων ἀφ' ἧς ἀπεμακρύνθη τῆς ὑπηρεσίας ὁ Σύμβουλος.

Άρθρον 84.

Τὸ εἰδικὸν Δικαστήριον ἀποτελοῦσιν ὁ Πρόεδρος τοῦ ἐν Χανίοις Ἀνωτάτου Δικαστηρίου, ὡς Πρόεδρος τοῦ Εἰδικοῦ Δικαστηρίου, καὶ ἕξ ἄλλα μέλη, λαμβανόμενα διὰ κληρώσεως, μετὰ τῶν ἐπομένων, πρὸ τῆς κατηγορίας διωρισμένων προσώπων, ἧτοι τῶν Εἰσαγγελέων, Ἀντιεισαγγελέων καὶ τῶν δικαστῶν τῶν Ἐφετείων καὶ τῶν προέδρων καὶ εἰσαγγελέων τῶν Πρωτοδικῶν.

Ἡ κλήρωσις γίνεται ἐνώπιον τοῦ Προέδρου τῆς Βουλῆς ἐν δημοσίᾳ συνεδριάσει.

Μέχρι τῆς ἐκδόσεως εἰδικοῦ περὶ τούτου νόμου, τὰ τῆς διαδικασίας ἐνώπιον τῆς Βουλῆς καὶ τοῦ Εἰδικοῦ Δικαστηρίου κανονίζονται διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν ΦΗΣΤ'. τοῦ 1876 περὶ εὐθύνης ὑπουργῶν Ἑλληνικοῦ νόμου.

Άρθρον 85.

Ἡ κατὰ τοῦ Συμβούλου καὶ ὑπὲρ τοῦ ἀδικηθέντος πολιτικὴ ἀγωγή περὶ ἀποζημιώσεως, εἰς ἣν παρέχουσιν ἀφορμὴν τὰ ἐν τοῖς ἀνωτέρω ἄρθροις ἀναφερόμενα ἀδικήματα, εἰσάγεται μόνον ἐνώπιον τῶν πολιτικῶν Δικαστηρίων, καὶ ἐκδικάζεται κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ κοινοῦ δικαίου.

Άρθρον 86.

Ὁ Ὑπάτος Ἀρμοστής δύναται ν' ἀπονείμῃ χάριν εἰς Σύμβουλον καταδικασθέντα κατὰ τὰς ἀνωτέρω διατάξεις, μόνον ἐπὶ τῇ συγκαταθέσει τῆς Βουλῆς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ'.

Περὶ δικαστικῆς ἐξουσίας.

Ἄρθρον 87.

Ἡ Δικαιοσύνη ἀπονέμεται ὑπὸ δικαστῶν διοριζομένων συμφώνως πρὸς τὸν δικαστικὸν ὄργανισμὸν.

Ἄρθρον 88.

Οὐδεὶς τῶν ἐν τοῖς ἐγκωρίοις δικαστηρίοις ὑπηρετούντων δικαστῶν ἢ εἰσαγγελέων διορίζεται ἄνευ προτάσεως, οὐδὲ μετατίθεται ἄνευ γνωμοδοτήσεως, οὐδὲ παύεται προσωρινῶς ἢ ὀριστικῶς ἄνευ ἀποφάσεως τοῦ Συμβουλίου τῆς Δικαιοσύνης, ἀποτελούμενου ἀπὸ τὸν πρόεδρον, τὸν Εἰσαγγελέα καὶ τρία τῶν μελῶν τοῦ ἐν Χανίοις Ἐφετείου.

Ἐξαιροῦνται οἱ πρόεδροι καὶ οἱ Εἰσαγγελεῖς τῶν Ἐφετῶν. Ὁ δικαστικὸς ὄργανισμὸς θέλει κανονίσει τὸν τρόπον τοῦ διορισμοῦ καὶ τῆς παύσεως τούτων.

Ἄρθρον 89.

Ἡμεδαποὶ πρόεδροι, δικασταὶ καὶ Εἰσαγγελεῖς καθίστανται μόνιμοι ἅμα τῷ διορισμῷ των μὴ δυνάμενοι νὰ παυθῶσιν ὀριστικῶς εἰμὴ διὰ τοὺς ἐπομένους λόγους.

1) Μετὰ τριπλῆν τελεσίδικον πειθαρχικὴν τιμώρησιν ὑπὸ πολυμελοῦς δικαστηρίου, ὧν ἡ μία τοῦλάχιστον εἰς προσωρινὴν παῦσιν.

2) Μετὰ τελεσίδικον καταδίκην εἰς ποινὴν τοῦλάχιστον φυλακίσεως ἕξ μηνῶν.

3) Μετὰ τελεσίδικον καταδίκην εἰς ποινὴν ἔνεκα πράξεως ἀναγομένης εἰς τὴν δημόσιαν ὑπηρεσίαν των καὶ τιμωρουμένης ὡς πλημμελήματος ἀπὸ ποινικοῦς νόμους.

4) Μετὰ τελεσίδικον καταδίκην ἔνεκά τινος τῶν ἐν ἄρθρῳ 22 τοῦ ποινικοῦ νόμου πράξεων.

5) Μετὰ ἀνικανότητα εἰς ἐκτέλεσιν τοῦ καθήκοντος ἐπελθοῦσαν ἔνεκα γήρατος ἢ ἀνιάτου νοσήματος. Ἡ προσωρινὴ παῦσις δὲν δύναται νὰ ὑπερβῆ τοὺς ἕξ μῆνας.

Ἄρθρον 90.

Τὰ πολιτικὰ ἀδικήματα καὶ τὰ τοῦ τύπου, πλὴν τὰ ἀφορώντων εἰς τὸν ἰδιωτικὸν βίον, δικάζονται ὑπὸ ἐνόρκων.

Άρθρον 91.

Δικαστικά επιτροπαί καὶ ἔκτακτα δικαστήρια, ὑφ' οἰονδήποτε ὄνομα δὲν ἐπιτρέπονται νὰ συσταθῶσιν.

Άρθρον 92.

Οὐδὲν δικαστήριον, οὐδεμία διακιοδοσία τοῦ ἀμφισβητούμενου διοικητικοῦ δύνανται νὰ ὑπάρξωσιν ἄνευ εἰδικοῦ Νόμου. Μέχρι τῆς ἐκδόσεως νόμων ἰσχύουσιν οἱ υφιστάμενοι περὶ διοικητικῆς δικαιοδοσίας.

Άρθρον 93.

Ἰδρύεται καὶ δεύτερον Ἐφετεῖον ἐν Ἡρακλείῳ μὲ περιφέρειαν τοὺς Νομοὺς Ἡρακλείου καὶ Λασηθίου.

Ὁ δικαστικὸς ὀργανισμὸς δύνανται νὰ κανονίσῃ τὴν σύστασιν ἀκυρωτικοῦ.

Άρθρον 94.

Αἱ συνεδριάσεις τῶν δικαστηρίων εἶναι δημόσιαι ἐκτὸς ὅταν τὸ δικαστήριον χάριν τῶν χρηστῶν ἡθῶν καὶ τῆς κοινῆς εὐταξίας διατάξῃ δι' ἀποφάσεώς του τὴν κεκλεισμένων τῶν θυρῶν συζήτησιν.

Άρθρον 95.

Πᾶσα ἀπόφασις πρέπει νὰ εἶναι ἠτιολογημένη καὶ νὰ ἀπαγγέληται ἐν δημοσίᾳ συνεδριάσει.

Άρθρον 96.

Τὰ δικαστήρια ὀφείλουν νὰ μὴ ἐφαρμόζουν νόμον ἀντισυνταγματικόν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Περὶ ἐξελεγκτικῆς ὑπηρεσίας

Άρθρον 97.

Εἰδικὸς νόμος ψηφισθησόμενος κατὰ τὴν ἀμέσως προσεχῆ σύνοδον τῆς Βουλῆς θέλει συστήσει ὑπηρεσίαν ἐπὶ θεωρήσεως καὶ ἐξελέγξεως τῶν δημοσίων ὑπολόγων καὶ τῆς διαχειρίσεως τῶν νομικῶν προσώπων τοῦ δημοσίου δικαίου· ὡς ὀργανωτῆς καὶ προϊστάμενος τῆς ὑπηρεσίας ταύτης δύνανται νὰ διορισθῇ καὶ μὴ ἰθαγενής. Οὗτος ὡς καὶ

πάντες οἱ μέλλοντες ν' ἀσκῶσι τὴν ὑπηρεσίαν ταύτην θὰ ἀπολαύωσι τῆς μονιμότητος ἧς ἀπολαύουσιν οἱ δικαστικοὶ λειτουργοί, ὁ δὲ μισθὸς αὐτῶν ὁ ὀριζόμενος ἐν τῷ νόμῳ κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἀναλήψεως τῶν καθηκόντων τῶν δὲν δύναται νὰ ἐλαττωθῇ, διαρκούσης τῆς ὑπηρεσίας τῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'. **Περὶ τῆς Διοικήσεως**

Ἄρθρον 98.

Ἐκαστος νομὸς ἀποτελεῖ ἴδιον νομικὸν πρόσωπον.

Ἐν ἐκάστῳ νομῷ θέλει συσταθῆ νομαρχιακὸν συμβούλιον ὅπως βουλευῆται καὶ ἀποφασίζῃ περὶ τῶν ἰδιαίτερων ἀναγκῶν καὶ τῶν συντελούντων εἰς εὐημερίαν τοῦ νομοῦ.

Τὰ νομαρχιακὰ συμβούλια θέλουσιν ἔχει τὴν διάθεσιν τῶν πόρων οὓς ἤθελεν ὀρίσει ἡ νομοθετικὴ ἐξουσία πρὸς θεραπείαν τῶν ἰδιαιτέρων ἀναγκῶν τοῦ νομοῦ καὶ θέλουσιν ἀπολαύει τοῦ δικαιώματος τοῦ ἐπιβάλλειν καὶ πρόσθετον φορολογίαν δι' ὠρισμένας εἰδικὰς ἀνάγκας τοῦ νομοῦ, ἐντὸς τῶν ὀρίων ἅτινα θὰ κανονίζῃ ἐκάστοτε ἡ νομοθετικὴ ἐξουσία.

Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ τῶν δήμων.

Ἄρθρον 99.

Τὰ νομαρχιακὰ συμβούλια καὶ αἱ κοινοτικαὶ καὶ δημοτικαὶ ἀρχαὶ εἰσὶν αἰρεταί, αἱ τελευταῖαι δ' αὐταὶ δι' ἀμέσου καθολικῆς καὶ μυστικῆς ψηφοφορίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'. **Περὶ τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων**

Ἄρθρον 100.

Ἐπὶ τῇ βάσει προσόντων καὶ τοῦ θεσμοῦ τοῦ διαγωνισμοῦ εἰδικὸς νόμος θέλει κανονίσει τὰ τοῦ διορισμοῦ καὶ τῆς προαγωγῆς τῶν δημοσίων ὑπαλλήλων, πλὴν τῶν ἐξαιρέσεων ὧν μνεῖα γενήσεται ἐν

τοῖς νόμοις, προτιμωμένων μεταξύ ἰσοδυνάμων τῶν προσωπικὰς ὑπηρεσίας προσενεγκόντων τῇ πατρίδι.

Ὁ αὐτὸς νόμος θέλει κανονίσει τὸν τρόπον καὶ τοὺς λόγους τῆς παύσεως καὶ μεταθέσεως τῶν αὐτῶν ὑπαλλήλων καὶ τὴν σύστασιν Ἐποπτικοῦ Συμβουλίου, ἀποτελουμένου κατὰ πλειονοψηφίαν ἐκ δικαστικῶν λειτουργῶν, ὅπερ θ' ἀποφασίζῃ περὶ τῆς παύσεως τῶν ἀπολαυόντων τῆς μονιμότητος ὑπαλλήλων.

Οἱ καταδικασθέντες μετὰ τὴν 8 Δεκεμβρίου 1898 εἰς ποινὴν κοινῆς κακουργήματος ἢ πλημμελήματος ἐκ τῶν ἐν τῷ ἄρθρῳ 22 τοῦ Ποινικοῦ νόμου ἀναφερομένων εἰς φυλάκισιν ὑπερβαίνουσιν τὸ ἐν ἔτος δὲν δύνανται ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ νὰ γίνωσιν ἔμμισθοι δημόσιοι ἢ δημοτικοὶ ὑπάλληλοι.

Ἄρθρον 101.

Οὐδεμία προηγουμένη ἄδεια τῆς διοικητικῆς ἀρχῆς ἀπαιτεῖται πρὸς καταδίωξιν τῶν δημοσίων καὶ δημοτικῶν ὑπαλλήλων διὰ τὰς περὶ τὴν ὑπηρεσίαν ἀξιοποιήτους πράξεις αὐτῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ ἀναθεωρήσεως

Ἄρθρον 102.

Αἱ διατάξεις τοῦ παρόντος Συντάγματος ὑπόκεινται εἰς ἀναθεώρησιν μετὰ ἐξαετίαν, ὡσάκις ἡ Βουλὴ διὰ τῶν δύο τρίτων τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μελῶν αὐτῆς ζητήσῃ τοῦτο δι' ἰδίας πράξεως, ὀριζούσης τὰς ἀναθεωρητέας διατάξεις.

Ἄρθρον 103.

Ἀποφασισθείσης κατὰ τὸ προηγούμενον ἄρθρον τῆς ἀναθεωρήσεως, διαλύεται αὐτοδικαίως ἢ ὑφ' ἐστῶσα Βουλὴ καὶ συγκαλεῖται νέα, ἣτις δι' ἀπολύτου πλειοψηφίας τοῦ ὅλου ἀριθμοῦ τῶν μελῶν αὐτῆς ἀποφασίζει περὶ τῶν ἀναθεωρητέων διατάξεων, περιοριζομένη, ὡς πρὸς τὴν συντακτικὴν τῆς ἐξουσίαν, ἐντὸς τῶν ὁρίων

τοῦ προγράμματος ὅπερ ἐκανόνισεν ἡ προηγουμένη Βουλὴ διὰ τῆς περὶ ἀναθεωρήσεως πράξεώς της.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ΄. Εἰδικαὶ Διατάξεις

Ἄρθρον 104.

Ὁ Ὑπατος Ἀρμοστής διορίζει καὶ παύει τοὺς Καθῆδρες ἐκ τῶν περιβεβλημένων τὴν πνευματικὴν των δικαιοδοσίαν ὑπὸ τοῦ Σεῖχουλισλάμη καὶ ὠρτισμένων τὸν θρησκευτικὸν αὐτῶν ὄρκον ἐνώπιον αὐτοῦ· κατὰ τὴν ἀνάληψιν δὲ τῶν καθηκόντων των θὰ ὀρκίζονται ὡσαύτως ὄρκον πίστεως εἰς τὴν Κρητικὴν Πολιτείαν.

Ἐπίσης διορίζει καὶ παύει τοὺς Μουφτηδες τῇ ὑποδείξει τῆς οἰκείας Μουσουλμανικῆς Δημογεροντίας.

Ἱεροδίκαι καὶ Μουφτηδες δύναται νὰ ᾧσι καὶ ἀλλοδαποί.

Ἄρθρον 105.

Εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῶν Ἱεροδικῶν ὑπάγονται πλὴν τῶν καθαρῶς θρησκευτικῶν λειτουργιῶν καὶ αἱ ἐξῆς ἀκόμη ὑποθέσεις τῶν Μουσουλμάνων.

α'.) Αἱ ἀφορῶσαι εἰς τὴν σύστασιν ἢ διάλυσιν γάμου ἢ εἰς τὰς συνεστῶτος τοῦ γάμου προσωπικὰς τῶν συζύγων σχέσεις.

β'.) Αἱ ἀντικείμενον ἔχουσαι τὴν ἀνατροφὴν ἀνηλίκων.

γ'.) Ἡ ἐκ τοῦ νόμου πηγάζουσα ὑποχρέωσις προσώπου τινὸς πρὸς διατροφὴν ἄλλου.

δ'.) Αἱ περὶ κληρονομίας δίκαι ὡς καὶ αἱ περὶ διαδοχῆς εἰς τὴν διαχείρισιν κληροδοτήματος βακουφικοῦ.

Ἐν περιπτώσει καθ' ἣν τὸ κληρονομικὸν ζήτημα ἀναφυῆ παρεμπιπτόντως ἐν ἑτέρᾳ δίκῃ, ἢ ὅτε κατὰ τὴν περὶ κληρονομίας δίκην εἶναι τις ἐνδιαφερόμενος μὴ Μουσουλμάνος, ἢ ἐκδίκασις γίνεται ἀπ' εὐθείας ὑπὸ τῶν τακτικῶν Δικαστηρίων.

Ἐν πάσῃ περὶ κληρονομίας Μουσουλμάνου δίκῃ ἐφαρμόζεται ὁ νόμος τοῦ κληρονομούμενου, ἥτοι τὸ Ἱερὸν Δίκαιον, μετὰ τῶν τροποποιήσεων ὅσας εἰσήγαγεν εἰς τοῦτο ὁ ὑπ' ἀριθμὸν 434 νόμος καὶ τηρουμένης τῆς ἐφαρμογῆς τῆς διατάξεως τοῦ ἄρθρου 2 τοῦ παρόντος Συντάγματος.

Αί κατά τὰ ἐδάφια γ'. καὶ δ'. ἐκδιδόμεναι ἀποφάσεις τῶν ἱεροδικῶν ἐφεισβάλλονται ἐνώπιον τῶν τακτικῶν δικαστηρίων.

Ἡ ἀναγκαστικὴ ἐκτέλεσις πάσης ἀποφάσεως τῶν ἱεροδικῶν ἀπόκειται εἰς τὰ τακτικὰ δικαστήρια.

Ἄρθρον 106.

Οἱ Ἱεροδίκαι ἔχουσι τὸ δικαίωμα τοῦ διορισμοῦ καὶ τῆς παύσεως τῶν Ἱεροσκευτικῶν λειτουργῶν, ἐπὶ προτάσει τῶν οἰκείων δημογεροντιῶν.

Αἱ μουσουλμανικαὶ δημογεροντίαι ἐκλέγονται ὑπὸ τῶν μουσουλμάνων ἐκλογέων τῆς οἰκίας περιφερείας δι' ἀμέσου καθολικῆς καὶ μυστικῆς ψηφοφορίας, διορίζουσι δὲ καὶ παύουσι τοὺς διευθυντὰς τῶν μουσουλμανικῶν Ἱεροσκευτικῶν ἰδρυμάτων καὶ τὸ λοιπὸν προσωπικὸν αὐτῶν.

Ἐπὶ προτάσει τῶν αὐτῶν δημογεροντιῶν διορίζονται συμφώνως τοῖς Νόμοις, οἱ διευθυνταὶ καὶ τὸ λοιπὸν διδάσκον προσωπικὸν τῶν μουσουλμανικῶν σχολείων.

Αἱ αὐταὶ δημογεροντίαι θὰ ἔχουν δικαίωμα γνωμοδοτήσεως κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ προγράμματος τῶν αὐτῶν σχολείων.

Τὰ τῆς Ἐπιτροπείας, κηδεμονίας καὶ χειραφείας τῶν ἀνηλίκων ἀνήκουσιν εἰς τὰς Μουσουλμανικὰς Δημογεροντίας κατὰ τὰς διατάξεις τῶν Νόμων.

Ἄρθρον 107.

Ὅλα τὰ βακουφικὰ κτήματα οἰασδήποτε κατηγορίας ἔγειναν κτήματα τελείας ἰδιοκτησίας εἰς χεῖρας τῶν κατὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ Συντάγματος, τοῦ 1899 νομίμων κατόχων αὐτῶν καὶ τῶν καθολικῶν καὶ εἰδικῶν διαδόχων των.

Ἐξαιροῦνται τῆς διατάξεως ταύτης τὰ κατὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ Συντάγματος τοῦ 1899.

1) Ἀπρόσοδα εὐαγῆ καθιδρύματα.

2) Κτήματα τῶν ὁποίων ἡ χρῆσις εἶνε καθιερωμένη ὑπὲρ Ἱεροσκευτικοῦ λειτουργήματος.

3) Προσοδοφόρα μονοτελῆ κτήματα τῶν ὁποίων οὐχὶ μέρος ἀλλ' ὀλόκληρος μὲν ἢ πρόσοδος εἶνε προσδιωρισμένη κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ ἀφιερωτοῦ εἰς ἐξυπηρέτησιν εὐαγοῦς σκοποῦ, μουτεβελῆς δὲ κατὰ τὰς αὐτὰς διατάξεις εἶνε οὐχὶ ἀτομικῶς ὠρισμένον πρόσωπον, ἀλλ' ὁ ἐκάστοτε ἀντιπρόσωπος νομικοῦ προσώπου ἢ Ἱεροσκευτικοῦ ἰδρύματος ἢ ὁ κάτοχος Ἱεροσκευτικοῦ λειτουργήματος, χωρὶς νὰ ἔχη οὗτος ἀτομικῶς δικαίωμα ἐπὶ τῶν προσόδων τῶν κτημάτων τούτων.

Οί έξουσιασται τῶν ἐπὶ διτελείᾳ κατεχομένων κτημάτων (ιτζαρετεϊνλή) καὶ τῶν ὑποκειμένων εἰς μίσθωμα κατ' ἀποκοπὴν (μουκατααλή) ὀφείλουσι νὰ καταβάλλωσι πρὸς τὴν διεύθυνσιν τῶν Μουσουλμανικῶν ἰδρυμάτων ἀποζημίωσιν διὰ τὸ ἔνεκα τῆς τροπῆς ταύτης καταργούμενον τέλος συμφώνως πρὸς τὰς διατάξεις τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 422 νόμου.

Οἱ κάτοχοι τῶν μονοτελῶν βακουφικῶν κτημάτων ὅσα ἐγένοντο κτήματα τελείας ἰδιοκτησίας ὀφείλουσι νὰ καταβάλλωσιν ἀποζημίωσιν εἰς τὴν διεύθυνσιν τῶν Μουσουλμανικῶν ἰδρυμάτων διὰ τὰ βαρύνοντα αὐτὰ συμφώνως πρὸς τοὺς ὅρους τῆς ἀφιερώσεως τέλη κεφαλαιοποιουμένης τῆς ἀξίας τούτων ἐπὶ 9% πλὴν τούτου ἐφ' ὧν κτημάτων πρὸ τοῦ 1897 τὸ ἐφκάφιον νομίμως ἐλάμβανε τὸ $\frac{1}{4}$ ἢ τὸ $\frac{1}{16}$ ἐπὶ τοῦ περισσεύματος τῶν εἰσοδημάτων, ἡ Διεύθυνσις τῶν Μουσουλμανικῶν ἰδρυμάτων ἔχει δικαίωμα συγκυριότητος κατὰ μοῖραν ἴσην πρὸς τὸ ποσοστὸν ὅπερ, ὡς εἴρηται ἐδικαιοῦτο λαμβάνειν τὸ ἐφκάφιον ἐκ τῶν προσόδων μετὰ τὴν ἐκ τῆς ὅλης ἀξίας τοῦ κτήματος ἀφαίρεσιν τῆς ἀποζημιώσεως ἣτις ὡς εἴρηται θέλει καταβληθῆ διὰ τὰ βαρύνοντα αὐτὸ τέλη. Ὁ κάτοχος ὅμως τῶν τοιούτων κτημάτων δικαιοῦται πρὸς ἀπόσβεσιν τῆς συγκυριότητος ταύτης νὰ πληρῶσῃ τὴν ἀξίαν αὐτῆς εἰς τὴν διεύθυνσιν τῶν Μουσουλμανικῶν ἰδρυμάτων. Ἡ ἐκτίμησις θέλει γίνεσθαι ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀξίας ἣν τὸ κτῆμα εἶχε κατὰ τὴν δημοσίευσιν τοῦ Συντάγματος τοῦ 1899.

Ἀλλὰ διὰ τὰ μονοτελῆ βακουφικὰ κτήματα τὰ ὅποια μέχρι τῆς 18 Ὀκτωβρίου 1906 καὶ ταύτης συμπεριλαμβανομένης ἔχουσι νομίμως μεταβιβασθῆ εἰς τρίτους ἢ ἐφ' ὧν τρίτοι ἔχουσι νομίμως ἐγγράφει μέχρι τῆς αὐτῆς χρονολογίας ὑποθήκην ἢ προσημείωσιν ἢ ἔχουσιν ἐπ' αὐτῶν ἀποκτήσει ἄλλα ἐμπράγματα δικαίωμα, ἡ Διεύθυνσις τῶν Μουσουλμανικῶν Ἰδρυμάτων διὰ τὸ ποσοστὸν τοῦ $\frac{1}{4}$ ἢ $\frac{1}{16}$ τοῦ περισσεύματος τῶν εἰσοδημάτων αὐτῶν τὸ ὅποῖον τυχὸν ὑπεχρεοῦντο νὰ καταβάλλωσιν εἰς τὸ ἐφκάφιον, θὰ ἔχη προσωπικὴν μόνον ἀπαίτησιν κατὰ τοῦ ἀρχικοῦ πωλητοῦ καὶ τῶν καθολικῶν αὐτοῦ διαδόχων μὴ εὐθυνομένων τῶν εἰδικῶν διαδόχων. Κατ' ἐξαίρεσιν ὅμως μετὰ τοῦ πωλητοῦ συνευθύνονται ἀλληλεγγύως πρὸς τὴν Διεύθυνσιν τῶν Μουσουλμανικῶν Ἰδρυμάτων καὶ οἱ εἰδικοί ἐκεῖνοι διάδοχοι οἵτινες ἔγειναν τοιοῦτοι πρὸ τοῦ νόμου 422 καὶ ἐκεῖνοι οἵτινες εἴτε πρὸ εἴτε μετὰ τὸν νόμον 422 ἐν τῷ μεταβιβαστικῷ τίτλῳ ἀνέλαβον ρητῶς τοιαύτας ὑποχρεώσεις.

Οὐδεμίαν ἐπίσης εὐθύνην ὑπέχουσι πρὸς τὴν Διεύθυνσιν τῶν Μουσουλμανικῶν Ἰδρυμάτων διὰ τὸ ὡς εἴρηται $\frac{1}{4}$ ἢ $\frac{1}{16}$ ποσοστὸν καὶ

οί ειδικοί εκείνοι διάδοχοι ὅσοι ἔγειναν τοιοῦτοι μέχρι τῆς 24 Νοεμβρίου 1906 συμπεριλαμβανομένης εἰς μονοτελῆ βακουφικὰ κτήματα ὡς πρὸς τὰ ὁποῖα ἐκανονίσθη μέχρι τῆς αὐτῆς χρονολογίας τὸ ἀποζημιωτέον τέλος ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ὑπ' ἀριθμ. 422 νόμου εἴτε διὰ τελεσιδίκου δικαστικῆς ἀποφάσεως εἴτε διὰ συμβάσεως ἀπ' εὐθείας μετὰ τῆς Διευθύνσεως τῶν Μουσουλμανικῶν Ἰδρυμάτων ἐχούσης προσωπικὴν μόνον ἀπαίτησιν κατὰ τοῦ ἀρχικοῦ πωλητοῦ καὶ τῶν καθολικῶν αὐτοῦ διαδόχων.

Τὰ βακουφικὰ κτήματα ὅσα κατὰ τὰς ἀνωτέρω διατάξεις δὲν ἔγειναν κτήματα τελείας ἰδιοκτησίας δύνανται νὰ ἐκποιῶνται ἀδεία τῆς Μουσουλμανικῆς Δημογεροντίας καθιστάμενα τοῦ λοιποῦ κτήματα τελείας ἰδιοκτησίας εἰς χεῖρας τῶν ἀγοραστῶν.

Τὰ κτήματα τελείας ἰδιοκτησίας ὅσα ἀνήκουσι σήμερον εἰς Μουσουλμανικὰ Θρησκευτικὰ Ἰδρύματα ἢ ὅσα μέλλουσι ν' ἀποκτηθῶσιν ἐν τῷ μέλλοντι ὑπ' αὐτῶν, δὲν δύνανται ν' ἀπαλλοτριωθῶσιν εἰ μὴ ἀδεία τῆς Μουσουλμανικῆς Δημογεροντίας.

Ἄρθρον 108.

Εἰς τὰς βουλευτικὰς ἐκλογὰς οἱ Μουσουλμάνοι τῶν νομῶν Ἡρακλείου, Ρεθύμνης, Χανίων ἀποτελοῦσιν ἰδιαιτέρους ἐκλογικοὺς συλλόγους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Τελικαὶ Διατάξεις

Ἄρθρον 109.

Ἡ Κρήτη διαιρεῖται εἰς πέντε νομούς, θὰ ἔχη δὲ πέντε Πρωτοδικεῖα.

Ἡ διάταξις αὕτη δύνανται νὰ μεταβληθῇ διὰ νόμου μετὰ παρέλευσιν ἕξ ἐτῶν ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ παρόντος Συντάγματος.

Ἄρθρον 110.

Ἄμα τῇ δημοσιεύσει τοῦ Συντάγματος, διὰ διατάγματος τοῦ Ὑπάτου Ἀρμοστοῦ, μὴ χρῆζοντος τῆς προσηγογραφῆς ὑπευθύνου Συμβούλου, διορισθήσονται οἱ Πρόεδροι, Εἰσαγγελεῖς καὶ δικασταὶ πάντων τῶν ἐγκωρίων δικαστηρίων. Οἱ οὕτω διορισθησόμενοι

ἀπολαύουσι τῆς μονιμότητος κατὰ τὰς διακρίσεις τῶν ἄρθρων 89 καὶ 111 τοῦ παρόντος Συντάγματος.

Ἄρθρον 111.

Κατὰ τὴν πρώτην διετίαν οἱ Εἰσαγγελεῖς τῶν Πρωτοδικῶν, οἱ Πρωτοδίκαι, καὶ οἱ Εἰρηνοδίκαι δύνανται δι' ἀποφάσεως τοῦ Συμβουλίου τῆς Δικαιοσύνης νὰ παυθῶσι καὶ διὰ τοὺς ἐπομένους λόγους. 1) Μετὰ διπλῆν τελεσίδικον πειθαρχικὴν τιμώρησιν ὑπὸ πολυμελοῦς δικαστηρίου. 2) Μετὰ τελεσίδικον καταδίκην εἰς ποινὴν τοῦλάχιστον φυλακίσεως τριμήνου. 3) Μετὰ τελεσίδικον καταδίκην εἰς ποινὴν ἔνεκα πράξεως ἀγομένης εἰς τὴν δημοσίαν ὑπηρεσίαν των καὶ τιμωρουμένης ὡς πλημμελήματος ἀπὸ τοὺς ποινικοὺς νόμους. 4) Μετὰ τελεσίδικον καταδίκην ἔνεκά τινος τῶν ἐν ἄρθρῳ 22 τοῦ Ποινικοῦ Νόμου πράξεων, καὶ 5) Ἐπελθούσης καταργήσεως δικαστικῆς θέσεως ὅτε περὶ τοῦ ἀπολυτέου ἐκ τῶν ὁμοταγῶν ἀποφασίζει τὸ Συμβούλιον τῆς Δικαιοσύνης.

Ἄρθρον 112.

Οἱ Πρόεδροι, οἱ Εἰσαγγελεῖς, καὶ δύο τῶν μελῶν ἑκατέρου τῶν Ἐφετείων δύνανται νὰ εἶναι πολῖται Ἑλληνας ἐκ τῆς ἐν Ἑλλάδι ἐνεργοῦ δικαστικῆς ὑπηρεσίας.

Ἄρθρον 113.

Μέχρις οὗ δι' εἰδικοῦ νόμου ψηφισθησομένου κατὰ τὴν προσεχῆ σύνοδον τῆς Βουλῆς, κανονισθῶσι τὰ τῆς ὀργανώσεως καὶ λειτουργίας τῶν ὀρκωτῶν δικαστηρίων καὶ τοῦ ἐν Ἡρακλείῳ ἐδρεύοντος Ἐφετείου ὡς καὶ τοῦ Πρωτοδικείου Σφακίων θέλουσιν ταῦτα κανονισθῆ διὰ διατάγματος τοῦ Ὑπάτου Ἀρμοστοῦ ἐκδοθησομένου ἐπὶ προτάσει τοῦ Συμβουλίου αὐτοῦ ἀναγραφομένης τῆς ἀναγκαίας πιστώσεως εἰς τὸν προϋπολογισμόν τῆς χρήσεως 1906-1907.

Ἄρθρον 114.

Διὰ Διατάγματος τοῦ Ὑπάτου Ἀρμοστοῦ δύνανται νὰ δοθῆ ἐπιμίσιον εἰς τοὺς ἐξ Ἑλλάδος προσληφθησομένους δικαστικούς λειτουργούς.

Ἄρθρον 115.

Πρὸς παροχὴν βοηθημάτων εἰς ἀπόρους ἀγωνιστὰς τῶν ἐπαναστάσεων 1866, 1878, 1896 καὶ 1897, χήρας, ὀρφανὰ, τραυματίας τῶν μαχῶν ἐντελῶς ἀνικάνους πρὸς ἐργασίαν, θ' ἀναγράφηται ἔτησία

πίστωσις εἰς τὸν προϋπολογισμὸν τῆς Νήσου ποσὸν μὴ ὑπερβαῖνον τὰς 70000 δραχμῶν. Πᾶσα κράτησις πρὸς αὐξήσιν τοῦ ποσοῦ τούτου ἀπαγορεύεται.

Εἰδικὸς Νόμος θέλει ὀρίσει καὶ κατατάξει τοὺς δικαιουμένους εἰς βοήθημα.

Ἄμα τῇ δημοσιεύσει τοῦ παρόντος Συντάγματος παύει ἡ ἰσχὺς τῶν σχετικῶν Νόμων περὶ βοηθημάτων τῶν ἀγωνιστῶν, χηρῶν, ὀρφανῶν καὶ τραυματιῶν καὶ τῶν ἐπὶ τῇ βάσει τούτων ἐκδοθεισῶν ἀποφάσεων τοῦ Συμβουλίου τοῦ Ἡγεμόνος καὶ τῶν ἐπιτροπειῶν τῶν ἀγωνιστῶν.

Εἰδικὸς νόμος δύναται νὰ κανονίσῃ τὴν ἀπονομὴν ἀριστείων εἰς τοὺς πολιτικοὺς καὶ στρατιωτικοὺς ἀγωνιστὰς τῶν ἐπαναστάσεων τῶν 1866, 1878, 1896 καὶ 1897.

Ἄρθρον 116.

Ἐξουσιοδοτεῖται ἡ Κυβέρνησις ἵνα διὰ προσωρινῶν νομοθετικῶν Διαταγμάτων προβῇ εἰς τὴν μεταρρύθμισιν τῆς Χωροφυλακῆς καὶ τὴν σύστασιν καὶ τὴν διοργάνωσιν τῆς Πολιτοφυλακῆς, παρεχομένης πρὸς τούτο τῆς ἀναγκαίας πιστώσεως.

Ἄρθρον 117.

Ἐξουσιοδοτεῖται ἡ Κυβέρνησις νὰ διαπραγματευθῇ καὶ συνάψῃ δάνειον 9,300,000 δραχμῶν παρέχουσα τὰς ἀναγκαίας ἀσφαλείας μὲ τὸκον μέχρι 4%, συμπεριλαμβανομένου, ἐν ἐναντία δὲ περιπτώσει νὰ ὑποβάλῃ τὴν περὶ τούτου σύμβασιν εἰς τὴν προσεχῆ Βουλὴν πρὸς κύρωσιν.

Ἐκ τοῦ δανείου τούτου διατεθήσεται τὸ ἀναγκαῖον ποσὸν ὅπως μετὰ τοῦ ἐν τοῖς ταμείοις ὑπάρχοντος ὑπολοίπου ἐκ τῶν εἰσπράξεων τοῦ προσθέτου τελωνειακοῦ δασμοῦ συμπληρωθῇ ποσὸν 5000000, ὅπερ θέλει χρησιμοποιηθῇ πρὸς ὀλοσχερῇ ἐξόφλησιν τῶν ἀποζημιώσεων τῶν ἐπαναστάσεων τοῦ 1896 καὶ 1897 διὰ τῆς πληρωμῆς ἀναλόγου ποσοστοῦ εἰς τοὺς Ἰθαγενεῖς καὶ τοὺς πολίτας Ἑλληνας, ὧν αἱ ζημίαι ἀνεγνωρίσθησαν ὑπὸ τῶν ἀρμοδίων ἐκτιμητικῶν ἐπιτροπειῶν.

Τὸ ὑπόλοιπον ποσὸν θέλει χρησιμοποιηθῇ διὰ τὴν ἐκτέλεσιν δημοσίων ἔργων κατὰ ξηρὰν συγκοινωνίας συμφώνως πρὸς τοὺς ψηφισθησόμενους εἰδικοὺς νόμους παρὰ τῆς Βουλῆς κατανεμομένου τοῦ ποσοῦ τούτου κατὰ Νομοὺς καὶ ἀναλόγως τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τῆς κοινῆς ὠφελείας.

Άρθρον 118.

Ὁ πρόσθετος τελωνειακὸς δασμὸς 3% θὰ ἐξακολουθήσῃ τῇ συναινέσει τῶν Μ. Δυνάμεων εἰσπραττόμενος καὶ ἐν τῷ μέλλοντι ἐξουσιοδοτουμένης τῆς Κυβερνήσεως ὅπως ζητήσῃ τὴν συγκατάθεσιν αὐτῶν πρὸς αὐξήσιν αὐτοῦ.

Άρθρον 119.

Ὅταν παραστῇ ἡ ὥρα νὰ ἐρωτηθῇ ὁ Κρητικὸς λαὸς περὶ τῆς τελικῆς αὐτοῦ ἀποκαταστάσεως ἐὰν μὲν ὑπάρχῃ ἐκλελεγμένη Βουλὴ θέλει πράξῃ τοῦτο αὐτῇ, ἐὰν δὲ μὴ θὰ συγκαληῖται πρὸς τοῦτο ἡ προηγηθεῖσα Βουλὴ καὶ ἐν ἣ περιπτώσει διελύθη αὐτὴ ἢ καὶ ἐξέπνευσεν ὁ χρόνος τῆς βουλευτικῆς περιόδου.

Άρθρον 120.

Τὸ σύστημα τῆς δὰ σφαιριδίων ψηφοφορίας δύναται νὰ τροποποιηθῇ δι' ἀπλοῦ Νόμου, μετὰ πάροδον ἐξαιτίας ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ παρόντος Συντάγματος.

Άρθρον 121.

Ἡ πρώτη τακτικὴ σύνοδος τῆς Βουλῆς θέλει συνέλθει τὴν 1 Ιουλίου 1907. Ἡ Βουλὴ κατὰ τὴν προσεχῇ αὐτῆς Σύνοδον δύναται νὰ μεταβάλλῃ τὸν ἐν τῷ παρόντι Συντάγματι ὠρισμένον χρόνον τῆς ἐνάξεως τῆς τακτικῆς βουλευτικῆς συνόδου.

Άρθρον 122.

Τὸ Σύνταγμα τοῦ 1899 καὶ πᾶσαι αἱ διατάξεις τῶν κειμένων νόμων καὶ διαταγμάτων, αἱ ἀντικείμεναι εἰς τὸ παρὸν Σύνταγμα, καταργοῦνται.

Άρθρον 123.

Τὸ παρὸν Σύνταγμα θέλει ἰσχύσει ἀπὸ τῆς δημοσιεύσεώς του, ἢ τήρησις δ' αὐτοῦ ἀφίεται εἰς τὴν φιλοπατρίαν τῶν Κρητῶν.

Β'.) Παραγγέλλομεν ἀπάσας τὰς δικαστικὰς, πολιτικὰς καὶ στρατιωτικὰς τῆς Πολιτείας Ἀρχὰς καὶ πάντας νὰ τηρῶσιν ἀπαρασαλεύτως τὸ παρὸν Σύνταγμα.

Τὸ Ἡμέτερον Συμβούλιον θέλει προσυπογράψῃ καὶ δημοσιεύσει τὸ παρὸν.

*Ἐγένετο ἐν Χανίοις τὴν ὀγδόην Φεβρουαρίου τοῦ χιλιοστοῦ
ἐννεακοσιοστοῦ ἐβδόμου ἔτους.*

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΘΡ. Α. ΖΑΪΜΗΣ

Μ.Ρ. ΚΟΥΝΔΟΥΡΟΣ
Ε. ΧΟΥΡΔΑΚΗΣ
ΑΝΤ. ΚΑΤΖΟΥΡΑΚΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πηγές

1. ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ

I. ΑΡΧΕΙΑ (δημόσια/ οργανωμένες αρχειακές συλλογές)

A. Βυκελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου – Τμήμα Αρχείων

α) Αρχείο Ι.Δ. Μουρέλλου (Α.Ι.Δ.Μ.)
φάκ. 15, «Διάφορα», φύλ. 1-438 (1902-1936)

β) Αρχείο Νικολάου Σακλαμπάνη (Α.Ν.Σ.)
φάκ. 12 και «Ημερολόγιο Θερίσου»

γ) Κρητικό Αρχείο (Κ.Α.)
(σε ηλεκτρονική μορφή στη Β.Δ.Β.Η.)

δ) Αρχείο Σταυρινίδη (ΑΣΤ)
Κατάλογος λημμάτων, λήμμα «Εκκλησία Κρήτης», «Εκθεσις των θεοφιλεστάτων
Επισκόπων Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου Αθανασίου και Λάμπης και Σφακίων
Ευμενίου προς την Ιεράν Επαρχιακήν Σύνοδον της Εκκλησίας της Κρήτης,
25 Νοεμβρίου 1954».

B. Γ.Α.Κ. – Ιστορικό Αρχείο Κρήτης

α) Αρχείο Θερίσου (Α.Θ.)
φάκ. 1-5

β) Αρχείο Κρητικής Πολιτείας (Α.Κ.Π.)
φάκελοι Συμβουλίου του Ηγεμόνος, Εκτελεστικών και Επαναστατικών Επιτροπών
1899-1912.

γ) Αρχείο παπά - Στέφανου Προβατάκη (Α.Π.Σ.Π.)
αλληλογραφία Βενιζέλου - παπά Στέφανου Προβατάκη

δ) Αρχείο Πάνου Κορωναίου (Α.Κ.)
φάκ. «Αρχείον Π. Κορωναίου»

ε) Αρχείο αρχιμανδρίτη Παρθενίου Κελαϊδή (Α.Π.Κ.)
Ιστορική Συλλογή 25,5, αρ. εγγρ. 1516-1537

**Γ. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη - Αμερικάνικη Σχολή Κλασικών Σπουδών
Τμήμα Αρχείων**

Αρχείο Στέφανου Δραγούμη, γενικού διοικητή Κρήτης (Α.Δ.)
Κρήτη - Γενική Διοίκηση, φάκ. 90, «Εθνικά - Σούδα, ελληνική σημαία (1913)»,
φάκ. 92, «Πολιτικά - Εμπιστευτικά Έγγραφα (1912-1913)»
Α.Δ., φάκ. 95 «Κρήτη – Γενική Διοίκηση. Εσωτερικά - απογραφή (1890-
1913)», υποφάκ. 95.2, «Απογραφή Πληθυσμού Κρήτης (4-5 Ιουνίου
1911)».

**Δ. Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ρεθύμνου - Τμήμα Αρχείων
Αρχείο Ρωσικού Υποπροξενείου Ρεθύμνου (Α.Ρ.Υ.Ρ.)**
φάκ. 7, 1904-1910.

Ε. Δήμος Αρχανών, Ιστορικό Αρχείο Δήμου Αρχανών (Ι.Α.Δ.Α.)
κατάστιχο που αναφέρεται και στο 1897

**Στ. Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου των
Εξωτερικών της Ελλάδος (Α.Υ.Ε.)**

Φάκελοι

- Α.Υ.Ε., 1898-1900, «Μητροπολιτικό Ζήτημα Κρήτης 1898-1900», φάκ. 1-2
- Α.Υ.Ε., φάκ. Κεντρική Υπηρεσία 1899/ 5Α 1, «Εκθεσις περί των μεταναστών μουσουλμάνων και του Κρητικού Ζητήματος», Καλοκαιρινός προς Άθω Ρωμανό (Ελληνα υπουργό Εξωτερικών), Σύμωρη, 22 Μαΐου 1899.
- Α.Υ.Ε., φάκ. 1900, α.α.κ., Α2, υποφάκ. 1900, 4.1 (αναφέρεται στο έτος 1897)
- Α.Υ.Ε., φάκ. Κεντρική Υπηρεσία 1901.
- Α.Υ.Ε., φάκ. Κρητικόν Ζήτημα 1905,
- Α.Υ.Ε., φάκ. 1906, Κατάταξις Β/Ε, 21, 22, 24, υποφάκ. 3, «Διάφορα περί Ολυμπιακών Αγώνων Αθηνών».
- Α.Υ.Ε., φάκ. 1906, 77, Κατάταξις Κ', Κρητικόν Ζήτημα, υποφάκ. 5.
- Α.Υ.Ε., φάκ. 1907, 4, Κατάταξις 3 α.α.κ., «Κρητικόν ζήτημα: Δικαστικά» (4 υποφάκελοι).
- Α.Υ.Ε., φάκ. 1907, 10, Κατάταξις 8 α.α.κ. (αναφέρεται και στον ύπατο αρμοστή Κρήτης).
- Α.Υ.Ε., φάκ. 1907, 11, Κατάταξις 9 α.α.κ., υποφάκ. 2 «Υπάτη αρμοστεία Κρήτης (1907-1908)».
- Α.Υ.Ε., φάκ. 1907, 9 α.α.κ., υποφάκ. 1. 1907, 9 α.α.κ. 11.2 «Υπάτη αρμοστεία Κρήτης (1907-1908)».

-Α.Υ.Ε., φάκ. 1908, Κατάταξις Ε΄, φάκ. 73, υποφάκ. 3 «Αναγγελία γάμων της Α.Β.Υ. του πρίγκιπος Γεωργίου μετά τής Α.Υ. της πριγκιπίσσης Μαρίας Βοναπάρτου, Ε/ 203».

-Α.Υ.Ε., φάκ. 1908-1910, Α.Α.Κ. ΜΓ, «Απρόβλεπτες εθνικές δαπάνες (Επιδόματα της Κρητικής Πολιτοφυλακής)».

-Α.Υ.Ε., φάκ. 1909 Δ/5 Α, «Προκήρυξη Ενώσεως Κρήτης την 7η Δεκεμβρίου 1908, Κρητικόν Ζήτημα. Αίτηση Βουλγαρίας για ανεξαρτησία. Πρεσβεία Λονδίνου – Αποσπάσματα Τύπου. Πρεσβεία Βελιγραδίου: διπλωματικά έγγραφα». Επιδόματα αξιωματικών και υπαξιωματικών υπηρετούντων εις την χωροφυλακήν καί πολιτοφυλακήν Κρήτης».

-Α.Υ.Ε., φάκ. Α 1910 6/18, υποφάκ. 1910 Α/18 (πρώην ΑΑΚ/Α)

-Α.Υ.Ε., φάκ. Α 1910 6/18, υποφάκ. «αποκλεισμός» Α/6 1910.

-Α.Υ.Ε., φάκ. 1910 Α/6, υποφάκ. «Κρητικόν Ζήτημα».

-Α.Υ.Ε., φάκ. 1910-1911 Α/6, «Πρόγραμμα Εξωτερικής Πολιτικής (ζήτημα Καδήδων Κρήτης)».

-Α.Υ.Ε., φάκ. 1909-1912 Β/37, «Κοινοβουλευτισμός και κοινοβουλευτική αναρχία εις την Τουρκία».

Ζ. Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος – Τμήμα Χειρογράφων και Ομοτύπων

Αρχείο Δημητρίου Βικέλα (Α.Δ.Β.)

φάκ. 910ε΄ και 913ε΄ και 934.

Η. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος»

α) Φωτογραφικό Αρχείο

β) Συλλογή Κλέαρχου Μαρκαντωνάκη, φάκ. 1. (Σ.Κ.Μ)

γ) Βιβλιοθήκη Ιδρύματος, κατάστιχο «Γενικοί Διοικητές Κρήτης»

Θ. Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο

α) Αρχείο Κρητών (Α.Κ.)

έγγρ. με τίτλο

«Κρητών Διακήρυξις-οι αντιπρόσωποι και οπλαρχηγοί των Κρητών διακηρύττουσιν» (1841).

β) Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου, φάκ. 1 και 7. (Α.ΒΕ.)

**I. Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών – Ιστορικό Μουσείο Κρήτης
Τμήμα Αρχείων**

α) Αρχείο Ιωάννου Μιτσοτάκη (Α.Ι.Μ.)

φάκ. . 1α, 1β, 3α, 3β, 4α , 4β , 5α.

β) Αρχείο Γεωργίου Μιτσοτάκη (Α.Γ.Μ.)

φάκ. 1α, 3α, 7γ, 10β, 10γ, 13β, 14β, 14γ, 16α, 16β, 16γ, 17β, 18α.

γ) Αρχείο Εμμανουήλ Τσουδερού (Α.Ε.Τ.)

φάκ. 4 (1905-1906)

δ) Αρχείο Ιωάννου Μουρέλλου (Α.ΜΟΥ.)

φάκ. 20

**ΙΑ. Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της
Ακαδημίας των Αθηνών**

α) Αρχείο Αλέξανδρου Ραγκαβή (Α.Ρ.)

φάκ. 1, 4, 13, 15, 16, 17.

β) Public Record Office - Foreign Office (P.R.O./F.O.)

286/288, 32/79, 32/90, 371/50, 371/881.

ΙΒ. Μουσείο Μπενάκη – Ιστορικά Αρχεία

α) Αρχείο Ελευθερίου Βενιζέλου (Α.Β.)

φάκ. 264 (προσωπικό σημειωματάριο Βενιζέλου & επιστολές του),

β) Αρχείο Σταύρου Καλλέργη (Α.Σ.Κ.)

*Έκκλησις του Σταύρου Καλλέργη προς τας σοσιαλιστικές εφημερίδας, συλλόγους, λέσχας, κέντρα, ομίλους και βουλευτάς της Ευρώπης και Αμερικής (μεταφρ. και στα γαλλικά = *Apel aux journaux, comites, clubs, et députés socialistes d' Europe et la Amérique*), Χανιά, 18/31 Ιανουαρίου 1912.*

γ) Αρχείο Κλέαρχου Μαρκαντωνάκη (Α.ΜΑ.)

αρ. εισαγ. 177, φάκ. 2 με ενσωματωμένους υποφακέλους

δ) Αρχείο Α. Ρωμάνου (Α.Α.Ρ.)

αρ. εισαγ. 443, φάκ. 15, «Κρήτη 1901 -1910», χειρόγραφες σημειώσεις Α. Ρωμάνου

ΙΓ. Πανεπιστήμιο Κρήτης – Βιβλιοθήκη (Κλειστές Συλλογές)
Αρχείο Ερρίκου Μοάτσου (Α.ΜΟ.)
φάκ. 1905

ΙΔ. Ιστορικό Αρχείο Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κρήτης

φάκ. 12, «Αλληλογραφία 1905»
φάκ. 14, «Αλληλογραφία 1906»
φάκ. 18, «Αλληλογραφία 1908»
φάκ. 26, «Αλληλογραφία 1913»

ΙΙ. ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΣΥΛΛΟΓΕΣ

Α. Αρχείο Οικογένειας Μιχελιδάκη (Α.Ο.Μ.)
έντυπα, αποκόμματα εφημερίδων, φωτογραφικό αρχείο

Β. Προσωπικό Αρχείο Ζαχαρένιας Σημανδηράκη (Π.Α.Ζ.Σ.)
(προϊσταμένης Ιστορικού Αρχείου Κρήτης)
φάκ. «Παπαδάκη – Λαρετζάκη»

Γ. Αρχείο Κων/νου Ξεζάκη (Α.Κ.Ξ.)
Φωτογραφικό Αρχείο

Δ. Αρχείο Ιατρού Ιωάννη Τζανή (Α.Ι.Ι.Τ.)
Έγγραφο με τίτλο
*«Γενικαὶ ὁδηγίαι διὰ τὰς μετὰ τῶν Ναυάρχων συνεντευξεις τῶν
στρατοπέδων εἰς ἃ μεταβαίνουσιν οὗτοι ὅπως ἐξεναγκάσωσι τὸ φρόνημα
τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ»*

Ε. Αρχείο Μανόλη Παπαμαστοράκη (Α. Μ.Π.)
Ποικίλα έγγραφα της περιόδου (έντυπα & φωτογραφίες)

2. Ξένες

Μεγάλη Βρετανία **National Archives (London, Kew, Richmond, Surrey)**

α) Foreign Office (F.O.)

files

78/4932 (1898), 78/4933 (1898), 78/4969 (1898), 78/5003 (1899), 78/5004 (1899),
78/5068 (1900), 78/5133 (1901), 78/5280 (1901), 78/5204 (1902), 78/5281(1903),
78/5349 (1904), 78/5410 (1905), 78/5411 (1905), 78/5412 (1905),
371/47 (1906), 371/48 (1906), 371/49 (1906), 371/50 (1906), 371/241 (1907),
371/443 (1908), 371/241 (1908), 371/649 (1909), 371/881 (1910), 371/1109
(1911),
371/1351α (1911), 371/1353 (1911-1912), 371/1632 (1912-1913),
421/192 (1901),
881/3241 (1877), 881/8302 (1904), 881/8462 (1904), 881/8500 (1905), 881/8565
(1905), 991/8761 (1906), 881/8833 (1906-1907), 881/9490 (1908-9).

β) War Office (W.O.)

files

32/7939(1904), 32/7533 (1909).

γ) Admiralty Office (ADM.)

116/1188 (1912)

δ) Cabinet papers (CAB.)

37/100 (1909)

ε) Treasury (T.)

T (Treasury)1 /11575 (1913)

στ) Maps (MFQ)

Public Record Office, MFQ 1/ 68/ 1, χάρτης αρ. 97 και χάρτης αρ. 173.

Γαλλία

Archives du Ministère des Affaires Etrangères

Correspondance Politique (M.A.E.)

Crete, NS 40 (1900), 41 (1901), 43 (1901), 44(1901)

Δημοσιευμένες Πηγές
α) διπλωματικά έγγραφα

βρετανικά

-Turkey No 3 (1898), *Further Correspondence, Respecting the Affairs of Crete [In continuation of “Turkey Nos 11 and 12 (1897)”]*, Presented to the both Houses of Parliament by Command of Her Majesty. June 1898, London (Printed for Her Majesty’s Stationery Office by Harrison and sons, St. Martin’s Lane) 1898.

-Turkey No 5 (1898), *Further Correspondence respecting the Affairs of Crete. Presented to both Houses of Parliament by Command of her Majesty*, London 1898.

-Turkey No 7 (1898), *Further correspondence respecting the affaires of Crete, presented by both houses of parliament by command of her Majesty*, London 1898.

-Turkey No 8 (1898), *Further Correspondence respecting the Affairs of Crete. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty*, London 1898.

-The case for Cretans (being a translation of the memorandum addressed by the Cretan Government to the Consuls of the Protecting Powers on May 29th 1910), Λουδίνο (J. Davy and sons: The Dryden Press) 1910.

γαλλικά

-France, Ministère des Affaires Etrangères, *Documents Diplomatiques, Affaires d’ Orient, Affaire de Créte – Conflict Greco-Turc, Situation de l’ Empire Ottoman*, Φεβρουάριος -Μάιος 1897, Παρίσι 1927.

-France, Ministère des Affaires Etrangères, *Documents Diplomatiques Français, Serie 2 (1901-1911)*, Παρίσι 1929.

-France, Ministère des Affaires Etrangères, *Documents Diplomatiques, Affaires d’ Orient, Affaire de Créte, 1904-1905*, Παρίσι 1905 (Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα γαλλικά έγγραφα που αναφέρονται στην περίοδο της Επανάστασης του Θερίσου).

ιταλικά

-Atti Parlamentari – Legislatura XX – Secunda Sessione 1898, *Camera dei deputati N. X. (Documenti), Documenti Diplomatici presentati al Parlamento Italiano dal ministre degli affari esteri (Canevaro) Creta, Seduta del 29 Novembre 1898*, Roma (Tipografia della Camera dei deputati) 1898.

-Atti de Parlamento Italiano, *Camera dei Deputati, Sessione 1904-1905, Discussioni*, vol. I-IV, Roma (Tipografia della Camera dei deputati) 1905/6.

-Atti Parlamentari, Legislatura XXIII – Sessione 1909 - 1911, Camera dei Deputati presentati al Parlamento Italiano dal minisro degli Affari Esteri (Di San Giuliano), Ρώμη 1911.

β) διοικητικά έγγραφα, διατάγματα, συντάγματα, πρακτικά της Βουλής των Κρητών και την ελληνικής Βουλής

-Ημερήσια Διατάξεις, Πολιτική Διοίκησης και Οικονομική Δικαιοδοσία του Τμήματος Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 1898.

-Κρητική Πολιτεία, Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Χανιά, 1898-1908.

Βασίλειον της Ελλάδος, Παράρτημα της Εφημερίδος της Κυβερνήσεως εν Κρήτη, Χανιά, 1908-1913.

-Βασίλειον της Ελλάδος, Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Αθήνα 1913

Πρακτικά της προς παρασκευήν σχεδίου πολιτεύματος δεκαεξαμελούς επιτροπής, Χανιά 1901.

-Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Χανιά, 16 Απριλίου 1899, έτος Α΄, αριθ. 24, Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας.

-Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Χανιά, 8 Φεβρουαρίου 1907, τεύχος Α΄, αριθ. 7, Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας.

-Βασίλειον της Ελλάδος, Εφημερίς των Συζητήσεων της Βουλής, περίοδος ΙΔ΄, Σύνοδος Β΄, Συνεδρίασις της 1/12 Φεβρουαρίου 1896, σ. 37-39.

Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Χανιά, 25 Δεκεμβρίου 1898, έτος Α΄, αριθ. 1, «Προκήρυξις της Α.Β.Υ. του Πρίγκηπος Γεωργίου».

-Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Χανιά, 20 Δεκεμβρίου 1900, αριθ. 72, Διάταγμα «περί καταστατικού Νόμου της εν Κρήτη Ορθοδόξου Εκκλησίας».

-Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής, Περίοδος Α΄, Συνεδρίασις ΜΘ΄, 13 Ιουλίου 1901, σ. 1063 - 1069.

-Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, τ. Δ΄, Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής, περίοδος Α΄, Ιανουάριος 1902.

-Επίσημα Πρακτικά της Βουλής των Κρητών, Σύνοδος Β΄, Απρίλιος 1903.

-Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Χανιά, 17 Ιουλίου 1903, Νόμος υπ' αριθ. 553 «Περί ανασυστάσεως Μονών».

-Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Παράρτημα του υπ' αριθ. 11 φύλλου Β΄. Τεύχος της Επισήμου Εφημερίδος, Διάταγμα υπ' αριθ. 43 του Υπατου Αρμοστή Γεωργίου, «Περί δημοσιεύσεως εν τη Επισήμω Εφημερίδι των αποτελεσμάτων της απογραφής της νήσου», Χαλέπα, 11 Μαρτίου 1904.

-Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής των Κρητών, περίοδος Γ΄, συνεδρίασις Α΄, 7 Απριλίου 1905.

-Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής των Κρητών, περίοδος Γ΄, Συνεδρίασις Γ΄, 12 Απριλίου 1905.

- Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας – Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής των Κρητών, Συνεδρίασις ΚΖ΄ , 28 Αυγούστου 1905.
- Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής των Κρητών, Πρακτικά Ψηφίσεως Συντακτικής Συνελεύσεως της 1^{ης} Σεπτεμβρίου -1905.
- Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Εστενογραφημένα Πρακτικά της Β΄ Συντακτικής Συνελεύσεως των Κρητών, Συνεδριάσεις Οκτωβρίου – Νοεμβρίου 1906.
- Επίσημος Εφημερίς της Κρητικής Πολιτείας, Εστενογραφημένα Πρακτικά της Βουλής των Κρητών, Συνεδρίασις της 29^{ης} Σεπτεμβρίου 1908.
- Επίσημα Πρακτικά της Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη, Χανιά 1909, - Συνεδρίασις Β΄ της 31^{ης} Ιουλίου 1909.
- Επίσημα Πρακτικά της Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη, Χανιά 1910, Συνεδρίασις Α΄ της 26^{ης} Απριλίου 1910.
- Επίσημα Πρακτικά της Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη, Χανιά 1910, Συνεδρίασις Β΄ της 1^{ης} Μαΐου 1910.
- Επίσημα Πρακτικά της Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη, Χανιά 1910, Συνεδρίασις Γ΄ της 3^{ης} Μαΐου 1910.
- Επίσημα Πρακτικά της Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη, Χανιά 1910, Συνεδρίασις Ζ΄ της 26^{ης} Ιουνίου 1910.
- Επίσημα Πρακτικά της Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη, Χανιά 1910, Β΄ Συνόδου, Συνεδρίασις Α΄ της 10^{ης} Νοεμβρίου 1910.
- Επίσημα Πρακτικά της Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη, Χανιά 1910, Β΄ Συνόδου, Συνεδρίασις Γ΄ της 13^{ης} Νοεμβρίου 1910.
- Επίσημα Πρακτικά της Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη, Χανιά 1910, Β΄ Συνόδου, Συνεδρίασις Δ΄ της 17^{ης} Νοεμβρίου 1910.
- Επίσημα Πρακτικά της Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη, Χανιά 1910, Β΄ Συνόδου, Συνεδρίασις Ε΄ της 18^{ης} Νοεμβρίου 1910.
- Επίσημα Πρακτικά της Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη, Χανιά 1910, Β΄ Συνόδου, Συνεδρίασις Στ΄ της 19^{ης} Νοεμβρίου 1910.
- Επίσημα Πρακτικά της Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη, Χανιά 1910, Β΄ Συνόδου, Συνεδρίασις ΣΤ΄ της 6^{ης} Δεκεμβρίου 1910.
- Επίσημα Πρακτικά της Συνελεύσεως των Ελλήνων εν Κρήτη, Χανιά 1910, Β΄ Συνόδου, Συνεδρίασις ΙΔ΄ της 6^{ης} Δεκεμβρίου 1910.
- Βουλή των Ελλήνων, Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής, Αθήνα 1901-1908.
- Βουλή των Ελλήνων, Το Κρητικόν Ζήτημα εν τη Ελληνική Βουλή. Αι Δηλώσεις της Κυβερνήσεως (Εκ των Εστενογραφημένων Πρακτικών), Αθήνα 1911.

Τύπος

ελληνικός

- Εφ. *Αθήναι*, Αθήνα, 23 Μαρτίου 1905, 21 Ιανουαρίου 1906, 18 Μαΐου 1912.
- Εφ. *Αιών*, Αθήνα, 10 Σεπτεμβρίου 1847, 15 Σεπτεμβρίου 1848 και 28 Σεπτεμβρίου 1860.
- Εφ. *Ακρόπολις*, Αθήνα, 25, 27 Ιανουαρίου, 3, 11 Φεβρουαρίου, 20 Μαρτίου, 27 Αυγούστου 1897, 3 Φεβρουαρίου, 8 Ιουλίου 1897, 2 και 9 Σεπτεμβρίου 1898, 17 και 21 Μαρτίου 1901.
- Εφ. *Αναγέννησις*, Ρέθυμνο, 16 Μαΐου, 23 Ιουνίου, 4 και 14 Ιουλίου, 1, 5 και 14 Αυγούστου, 24 Σεπτεμβρίου 1899, 14 και 22 Ιανουαρίου, 1, 9 Απριλίου 1900, 10 Δεκεμβρίου 1903, 21 Φεβρουαρίου, 5 Μαΐου 1906 και 12 Μαρτίου, 11 και 14 Ιουλίου 1907.
- Εφ. *Ανεξάρτητος*, Χανιά, 3 Φεβρουαρίου 1913.
- Εφ. *Άστυ*, Αθήνα, 3, 17 και 21 Ιανουαρίου 1897, 5, 10, 12, 19 Φεβρουαρίου 1897, 6 και 7 Μαρτίου 1901.
- Εφ. *Δάφνη*, Ηράκλειο, 20 Μαΐου, 14 και 19 Απριλίου, 18 Ιουλίου 1907.
- Εφ. *Εθνική*, Ηράκλειο, 10 Αυγούστου, 21 Σεπτεμβρίου, 7 Δεκεμβρίου 1908, 1 Φεβρουαρίου 1909.
- Εφ. *Ελευθέρα Σκέψις*, Ηράκλειο, 14 Οκτωβρίου 1930.
- Εφ. *Ελευθερία*, Ρέθυμνο, 22 Απριλίου 1907.
- Εφ. *Ελεύθερον Βήμα*, Χανιά, 3 Οκτωβρίου 1905, 17 Μαΐου, 11 Οκτωβρίου 1908, 2 Μαΐου, 24, 27 και 31 Ιανουαρίου, 2 Μαΐου, 6, 13 και 27 Ιουνίου, 11 και 25 Ιουλίου, 29, 30 Αυγούστου 1909, 11 Ιουλίου 1909, 17 Ιουλίου 1910, 4 Μαΐου 1913.
- Εφ. *Ελλάς*, Χανιά, 31 Μαρτίου 1905.
- Εφ. *Ελπίς*, Ηράκλειο, 23 Μαρτίου, 13 Απριλίου, 11 και 25 Μαΐου 1906, 21 Ιανουαρίου, 11 Οκτωβρίου 1907.
- Εφ. *Εμπρός*, Αθήνα, 23, 24, 28 Ιανουαρίου, 12 Μαρτίου 1897, 21 Μαρτίου 1901, 8 Ιουλίου 1905, 25 Σεπτεμβρίου 1 και 5 Οκτωβρίου 1908.
- Εφ. *Επιθεώρησις*, Χανιά, 8, 13 Μαρτίου 1903 και 11 Οκτωβρίου 1912.
- Εφ. *Εστία*, Αθήνα, 25 Ιουλίου 1896, 23, 28 Ιανουαρίου, 12 Φεβρουαρίου 1897, 11 Μαρτίου 1897, 21 Μαρτίου 1901.
- Εφ. *Εφημερίς*, Αθήνα, 21, 25, 27 Ιανουαρίου, 4 και 11 Φεβρουαρίου 1897.
- Εφ. *Ηράκλειον*, Ηράκλειο, 21 Ιουλίου 1894.
- Εφ. *Το Θέρισο*, Θέρισο, 24, 28 Ιουνίου, 1 Ιουλίου, 22 Αυγούστου, 1 Σεπτεμβρίου 1905, 3 Οκτωβρίου 1905.
- Εφ. *Ίδη*, Ηράκλειο, 16 Δεκεμβρίου 1906, 10 και 24 Φεβρουαρίου, 23 Μαρτίου, 14 Απριλίου, 14 Ιουνίου και 18 Οκτωβρίου 1907, 10 Ιουλίου 1909, 13 Μαρτίου, 24 Ιουλίου 1910 και 7 Αυγούστου 1910, 25 Φεβρουαρίου 1912, 10 Φεβρουαρίου 1923.
- Εφ. *Ίμβρος*, Αθήνα, 26 Μαρτίου 1905.
- Εφ. *Καιροί*, Αθήνα, 22 Μαρτίου 1901, 24 και 25 Αυγούστου 1904, 30 Μαρτίου 1905.

- Εφ. *Κήρυξ*, Χανιά, 7 και 28 Δεκεμβρίου 1901, 4, 11 και 18 Ιανουαρίου, 8 Φεβρουαρίου, 14 Ιουνίου, 13 Σεπτεμβρίου 1902, 21, 31 Ιανουαρίου, 14 Μαρτίου 1903, 19 Μαρτίου, 3 Νοεμβρίου 1908, 30 Ιουνίου 1909, 8 Σεπτεμβρίου 1910, 28 Νοεμβρίου 1913, 7 Δεκεμβρίου 1913.
- Εφ. *Κρήτη, Εφημερίς της Γενικής Διοικήσεως Κρήτης*, Χανιά, 27 Μαρτίου 1892.
- Εφ. *Κρήτη*, Χανιά, 9 Μαΐου 1913.
- Εφ. *Λευκά Όρη*, Χανιά, 18 Ιουνίου 1910.
- Εφ. *Μεσόγειος*, Χανιά, 21 Δεκεμβρίου 1896, 10 Φεβρουαρίου 1898.
- Εφ. *Νέα Εβδομάς*, Ηράκλειο, 16 Σεπτεμβρίου 1886.
- Εφ. *Νέα Ελευθερία*, Ηράκλειο, 21 Μαρτίου 1905.
- Εφ. *Νέα Έρευνα*, Χανιά, 14 Μαΐου 1901, 20 Μαρτίου 1903, 19 Μαΐου, 7 Νοεμβρίου 1907, 20 Μαΐου, 27, 30 Οκτωβρίου 1908, 11 Αυγούστου 1909, 11 Μαρτίου 1910, 21 Απριλίου 1911, 17 και 20 Απριλίου 1912, 2 Μαΐου, 5 Φεβρουαρίου, 19 Νοεμβρίου, 3, 4 και 8 Δεκεμβρίου 1913.
- Εφ. *Νέα Εφημερίς*, Αθήνα, 11 Φεβρουαρίου 1897, 21 Απριλίου 1911.
- Εφ. *Νέα Ημέρα Τεργέστης*, Αθήνα, 30 Νοεμβρίου, 3 και 9 Δεκεμβρίου 1913.
- Εφ. *Νέον Άστυ*, Αθήνα, 17 Μαΐου 1904.
- Εφ. *Νέος Λόγος Κωνσταντινουπόλεως*, Αθήνα 21 Ιανουαρίου και 16 Ιουνίου 1910.
- Εφ. *Πατρίς*, Χανιά, 22 και 27 Ιουνίου 1900, 30 Νοεμβρίου 1900, 13 Μαρτίου, 3 Νοεμβρίου 1901, 21 Φεβρουαρίου 1902, 20 Μαρτίου 1903, 2 Δεκεμβρίου 1911, 1 Δεκεμβρίου 1913.
- Εφ. *Σκριπ*, Αθήνα, 13 Μαρτίου 1897, 22, 26, 28 Μαρτίου 1905 και 1 Οκτωβρίου 1908.
- Εφ. *Το Σύνταγμα*, Χανιά, 7 Νοεμβρίου 1908, 18 Ιουνίου 1910, 8 Φεβρουαρίου 1913.
- Εφ. *Η Φωνή του Λαού*, Ηράκλειο, 9 Φεβρουαρίου 1903.
- Εφ. *Η Φωνή των Υποδούλων*, Αθήνα, 28 Απριλίου και 5 Μαΐου 1890.
- Εφ. *Χανιώτικα Νέα*, Χανιά, 17 Απριλίου 2005.
- Εφ. *Χρόνος*, Αθήνα, 26 Μαρτίου 1905, 2 Απριλίου 1905.

ξένος

- Εφ. *Berliner Tagetblatt*, Βερολίνο, 7 Ιουλίου 1909.
- Εφ. *The Globe*, Λονδίνο, 13 Οκτωβρίου 1906.
- Εφ. *Illustrirte Zeitung*, Λειψία - Βερολίνο, 4 Μαρτίου 1897.
- Εφ. *The New York Daily Tribune*, Νέα Υόρκη, 19 Απριλίου 1853.
- Εφ. *The New York Times*, Νέα Υόρκη, 11 Ιουνίου και 3 Αυγούστου 1867, 9 Αυγούστου 1902, 19 Μαρτίου 1913.
- Εφ. *Observer*, Λονδίνο, 3 Ιουνίου 1906:
- Εφ. *L' Orient*, Βρυξέλλες, 2 Δεκεμβρίου 1866.
- Εφ. *Peterborakaia Gassata*, Πετρούπολη, 17 Σεπτεμβρίου 1906.
- Εφ. *Le Temps*, Παρίσι, 23, 27 και 30 Ιανουαρίου 1899.
- Εφ. *The Times*, Λονδίνο, 17 Μαΐου 1841, 27 Ιουνίου 1898, 12 Ιανουαρίου 1912.
- Εφ. *La Tribuna Illustrata della Domenica*, 14 Μαρτίου, 11 Απριλίου και 28 Μαΐου 1897.
- Εφ. *La Turquie*, Κων/πολη, 23 Μαΐου 1909.
- Εφ. *The Washington Post*, Ουάσιγκτον, 12 Σεπτεμβρίου 1904, 8 Οκτωβρίου 1908, 8 Φεβρουαρίου 1910.

Δημοσιευμένες μελέτες

ελληνόγλωσσες

- Αγγελάκης Εμμανουήλ, *Απομνημονεύματα 1856-1906*, εισαγωγή Στυλιανός Αλεξίου, Αθήνα (Εστία) 2004.
- Αλεξάκης Ι.Σ., «Η Κρητική Πολιτοφυλακή, ο πρώτος στρατός της Κρήτης», *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. IV, Αθήνα 1969, σ. 1-93.
- Αλιγιζάκη Στέλλα, *Η Επαναστατική Προκήρυξη της 22 Σεπτεμβρίου 1908*, Αθήνα 1982.
- Της ίδιας, *Η Μεταπολιτευτική Επανάσταση*, Χανιά (έκδοση Κοινοφελούς Ιδρύματος «Αγ. Σοφία» με τη συμπαράσταση της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Χανίων) 1996.
- Της ίδιας, «Οι μουσουλμάνοι της Κρήτης κατά την περίοδο του κινήματος του Θερίσου», στο *Θέριsson 1905* (=Πρακτικά Συνεδρίου, Χανιά, 3-5 Μαρτίου 2005), Χανιά (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Χανίων, Δήμος Θερίσου, υπό την αιγίδα της Βουλής των Ελλήνων) 2009, σ. 303-323.
- Ανδριώτης Ν., «Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στην Κρήτη, 1821-1924, ένας αιώνας συνεχούς αναμέτρησης εντός και εκτός του πεδίου μάχης», *Μνήμων* 26 (2004), σ. 63-94.
- Αντωνάκης Δ. Ζαχαρίας, «Η παρουσία των Δυνάμεων Κατοχής στην Κρήτη (1898-1909): η περίπτωση των ρωσικών αυτοκρατορικών στρατευμάτων», *Ελλωτία* 10 (2002), σ. 125-147.
- Αντωνόπουλος Σταμάτιος, *Αι Συνθήκαι Λονδίνου, Βουκουρεστίου και Αθηνών*, Αθήνα 1917.
- Αποστολάκης Δ. – Σερράος Κ., *Διεθνές Δίκαιον, Δημόσιον - Ιδιωτικόν, κατά τας εστενογραφημένας παραδόσεις του καθηγητού Γεωργίου Στρέιτ*, Αθήνα (τυπογραφείο Δ.Γ. Ευστρατίου) 1905.
- Αρχοντάκη Στεφανία, «Εισοδήματα, τρόπος ζωής και συμπεριφορές στην Κρητική Πολιτεία», στο 90 χρόνια από την Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα (=Πρακτικά Συμποσίου, Ρέθυμνο, 5-7 Δεκεμβρίου 2003), επιμ. Μιχάλης Τρούλης, Ρέθυμνο 2003, σ. 375-391.
- Ασπρέας Κ. Γεώργιος, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, 1821-1928*, τ. Β', 1865-1900, Αθήνα 1930.
- Βασιλάκης Αντώνης, «Άρθουρ Τζον Έβανς: Γράμματα από την Κρήτη 1898», «Τα Ελευθέρια της Κρήτης. Οι μεγάλοι σταθμοί του Κρητικού Ζητήματος», στα Πρακτικά Συνεδρίου *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, επιμ. Θεοχάρης Δετοράκης, Αλέξης Καλοκαιρινός, Ηράκλειο (Εταιρία Κρητικών και Ιστορικών Μελετών) 2001, σ. 545-559.
- Βακαλόπουλος Απόστολος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Δ', Αθήνα 1973.

- Βακαλόπουλος Α. Κωνσταντίνος, *Νεότουρκοι και Μακεδονία 1908-1912*, Θεσσαλονίκη (Αφοί Κυριακίδη) 1988.
- Του ιδίου, *Το νεοτουρκικό κίνημα και ο ελληνισμός (1900-1902): οι ιστορικές καταβολές στη Μακεδονία*, Αθήνα (Ηρόδοτος) 2002.
- Βακιρτζή Δ. Ι., *Ιστορία της Ηγεμονίας Σάμου, 1834-1912*, Σάμος (εκδ. Γ.Α.Κ. - Αρχαία Νομού Σάμου) 2005.
- Berárd V., *Κρητικές Υποθέσεις, οδοιπορικό του 1897. Μέρες ναυάρχων και επανάστασης, Χανιά-Ρέθυμνο-Ηράκλειο-Σητεία-Σφακιά (=Les Affaires de Crète)*, (μετάφραση, εισαγωγή, σχόλια: Γ. Μόραγλης), Αθήνα (Τροχαλία) 1994.
- Βεργώτη - Ιερωνυμάκη Κίττυ, *Οι ρίζες μου*, Ηράκλειο 2007.
- Bernstein Serge - Milza Pierre, *Ιστορία της Ευρώπης. Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών 1815-1919*, τ. Β', μτφρ. Α. Δημητρακόπουλος, επιμ. Κ. Λιβιεράτος, Αθήνα (Αλεξάνδρεια) 1997.
- Βουλή των Ελλήνων, *Κρήτη. 90 χρόνια από την Ένωση με την Ελλάδα*, Αθήνα 2003.
- Βουτιεριδής Ηλίας, *Ημερολόγιον του Τάγματος των Επιλέκτων Κρητών (Ο αγών της Κρήτης κατά το 1897 εν ταις Ανατολικαίς Επαρχίαις)*, [Αθήνα 1898] Ηράκλειο (Δήμος Αρχανών - Ένωση Φιλολόγων Ν. Ηρακλείου) ³1997.
- Braudel Fernand, *Υλικός Πολιτισμός, Οικονομία και Καπιταλισμός (15^{ος} – 18^{ος} αιώνας)*, οι δομές της καθημερινής ζωής: το δυνατό και το αδύνατο, μετάφραση Αικατερίνη Ασδραχά, τ. Α', Αθήνα 1995.
- Burns E., *Ευρωπαϊκή Ιστορία. Εισαγωγή στην ιστορία και τον πολιτισμό της Δυτικής Ευρώπης*, τ. Β', Θεσσαλονίκη (Παρατηρητής) χ.χ.
- Βώκος Γ., «Η βασιλική οικογένεια», στο *Η Ελλάς κατά του Ολυμπιακού Αγώνα του 1898. Πανελλήνιον εικονογραφημένον λεύκωμα*, τ. Α', Αθήνα (τυπογραφείο της Εστίας) 1896, σ. 13-22
- Γαρδίκια - Κατσιαδάκη Ελένη, «Η ελληνική κυβέρνηση και το Κρητικό Ζήτημα: 1908», Ανάτυπο από το αφιέρωμα στον πανεπιστημιακό δάσκαλο Βασ. Βλ. Σφυρόερα», Αθήνα (λύχνος) χ.χ., σ. 343-372.
- Της ίδιας, «Ο Στέφανος Δραγούμης και η οριστική λύση του Κρητικού Ζητήματος», «Τα Ελευθέρια της Κρήτης. Οι μεγάλοι σταθμοί του Κρητικού Ζητήματος», στα Πρακτικά Συνεδρίου *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, επιμ. Θεοχάρης Δετοράκης, Αλέξης Καλοκαιρινός, Ηράκλειο (Εταιρία Κρητικών και Ιστορικών Μελετών) 2001, σ. 67-79.
- Γαρδίκια Κατερίνα, *Προστασία και εγγυήσεις: στάδια και μύθοι της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης (1821-1920)*, Θεσσαλονίκη (εκδόσεις Βάνιας) 1990.
- Γερμανού Γεωργιάδου, ιερομόναχου Χρυσοπηγιώτη, *Κρητική Μούσα, ήτοι στίχοι διδακτικοί και ιστορικοί του 19ου αιώνας, αδόμενοι κατά το ύφος του Ερωτοκρίτου εις γλώσσαν πεζήν, επί τη απελευθερώσει της αιμοβαφούς Κρήτης από του τουρκικού ζυγού κατά το 1898*, Χάλκη [Αθήνα] 1898.
- Γιανουλόπουλος Γιάννης, «*Η ευγενής μας τύφλωσις...*». *Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα». Από την ήττα του 189 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή*, Αθήνα (Βιβλιόραμα) 1999.

- Γούναρης Κ. Βασίλης, *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων. Από το Διαφωτισμό ως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Θεσσαλονίκη (Επίκεντρο) 2007.
- Couturier Henri, *Η Κρήτη, Η θέσις αυτής εξ απόψεως του Διεθνούς Δικαίου*, μετάφραση αρχιμ. Τιμοθέου Βενέρη, Ηράκλειο (εκ του τυπογραφείου “η Ίδη”) 1912.
- Γρυντάκης Γιάννης, «Η ζωή στην πόλη του Ρεθύμνου κατά την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα», *Κρητολογικά Γράμματα* 14 (1998), σ. 167-179.
- Dakin Douglas, *Η ενοποίηση της Ελλάδος, 1770-1923*, Αθήνα (Μ.Ι.Ε.Τ.) 1998.
- Δάφνης Γρηγόριος, *Τα Ελληνικά Πολιτικά Κόμματα, 1821-1961*, Αθήνα (εκδόσεις Γαλαξίας) 1961.
- Δερμιτζάκης Μανώλης, *Από όσα θυμούμαι. Το παλιό Κάστρο. Μία βόλτα στο Ηράκλειο των αρχών του 20^{ου} αιώνα.*, πρόλογος Ελευθερία Ζέη, εισαγωγικό σημείωμα - επιμέλεια κειμένου - γλωσσάριο, Τασούλα Μαρκομιχελάκη, Ηράκλειο (εκδόσεις Δοκιμάκης) 2008.
- Δετοράκης Θεοχάρης, *Ιστορία της Κρήτης*, Ηράκλειο ²1990.
- Του ιδίου, «Η δραστηριότητα της Φιλικής Εταιρείας και η έκρηξη της επανάστασης του 1821 στην Κρήτη», *Απόστολος Τίτος* 25 (1976), σ. 79-85 και 99-100.
- Του ιδίου, «Τα Ελευθέρια της Κρήτης. Οι μεγάλοι σταθμοί του Κρητικού Ζητήματος», στα Πρακτικά Συνεδρίου *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, επιμ. Θεοχάρης Δετοράκης, Αλέξης Καλοκαιρινός, Ηράκλειο (Εταιρία Κρητικών και Ιστορικών Μελετών) 2001, σ. 15-28.
- Του ιδίου, «Λιής Μακράκη, Ελευθέριος Βενιζέλος (1864-1910). Η διάπλαση ενός εθνικού ηγέτη», *Παλίψηστον* 18 (2003), σ. 347-355.
- Δετοράκης Ε. Μανώλης, *Γιατροί αγωνιστές των Κρητικών Επαναστάσεων του 19^{ου} αιώνα*, Ηράκλειο 1987.
- Του ιδίου, «Ο εν Ηρακλείω Κρήτης Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος - Κατάλογος των μελών του. Έτος ιδρύσεως 1875», *Παλίψηστον* 18 (2003), σ. 261-309.
- [Επίσκοπος Ρεθύμνης] Διονύσιος, *Λόγο πανηγυρικό του Θεοφιλεστάτου Επισκόπου Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου κυρίου κυρίου Διονυσίου επί τη εορτή του Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ρεθύμνης και επετείου της ολοκαυτώσεως του Αρκαδίου, 8η Νοεμβρίου 1902*, Χανιά (Τυπογραφείο Εμμ. Δ. Φραντζεσκάκη) 1902.
- Του ιδίου, *Λόγος Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου Διονυσίου*, Πειραιάς (Τύποις Εφημερίδος «Χρονογράφος») 1905.
- Δοντά Δόμνα, «Τα απομνημονεύματα του στρατηγού Ιγνάτιεφ και η Κρητική Επανάσταση του 1866-1869» *Πεπραγμένα Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Αθήνα 1969, σ. 169 -177.
- Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού, *Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897*, Αθήνα 1993.
- Δρακάκης Εμμ., «Τουρκοκρήτες και χριστιανοί: οι σχέσεις των δύο κοινοτήτων μέσα από δικαιοπρακτικά έγγραφα (1898-1900)», στα Πρακτικά Συνεδρίου *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, επιμ. Θεοχάρης

- Δετοράκης, Αλέξης Καλοκαιρινός, Ηράκλειο (Εταιρία Κρητικών και Ιστορικών Μελετών) 2001, σ. 147-158.
- Driault Edouard, *Το Ανατολικό Ζήτημα από τις αρχές του έως τη συνθήκη των Σεβρών*, μτφρ. Χριστίνα Σταματιάδη, εισαγωγή - σχόλια Ιάκωβος Ακτσόγλου, τ. Α΄, Αθήνα (Ιστοριτής) 1997.
- Gibbons Adams Herbert, *Βενιζέλος, μία βιογραφία (1864-1920)*, πρόλογος Μίμης Ανδρουλάκης, μτφρ. Μιχάλης Κατσιμίτσης, Αθήνα (εκδ. Ευρασία) 2008 [πρώτη έκδοση στα αγγλικά το 1920].
- Hering G., *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, μτφρ. Θεόδωρος Παρασκευόπουλος, τ. Β΄, Αθήνα (Μ.Ι.Ε.Τ.) 2004.
- Hobsbawm J. Eric, *Η Εποχή των Επαναστάσεων, 1789-1848*, μετάφραση Μαριέτα Οικονομοπούλου, Αθήνα (Μ.Ι.Ε.Τ.) 2000.
- Iggers Georg, *Η ιστοριογραφία στον 20ό αιώνα. Από την επιστημονική αντικειμενικότητα στην πρόκληση του μεταμοντερνισμού*, μτφρ. Παρασκευάς Ματάλας, Αθήνα (Νεφέλη) 1999.
- Ζαμπελίου Σπ. και Κριτοβουλίδου Κ., *Ιστορία των Επαναστάσεων της Κρήτης (συμπληρωθείσα) υπό Ιωάννου Δ. Κονδυλάκη*, Αθήνα 2^η 1971.
- Η Ελλάς κατά του Ολυμπιακούς Αγώνες του 1898. Πανελλήνιον εικονογραφημένον λεύκωμα*, Αθήνα (τυπογραφείο της Εστίας) 1896.
- Θεμελή - Κατηφόρη Δέσποινα, *Η δίωξις της πειρατείας και το θαλάσσιον δικαστήριον κατά την πρώτην καποδιστριακήν περίοδον 1828-1829, μέρος Α΄ Η Δίωξις της πειρατείας* (διατριβή επί διδακτορία) Αθήνα 1973.
- Καλλιατάκη - Μερτικοπούλου Κάλλια, *Η εσωτερική κατάσταση στην Κρήτη, 1868-1877* (διδακτορική διατριβή), Αθήνα 1984.
- Της ίδιας, *Ο ελληνικός αλυτρωτισμός και οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις. Η περίπτωση της Κρήτης*, Αθήνα (Εστία) 1988.
- Της ίδιας, «Αγγλία και Κρήτη, 1868», *Κρητικά Χρονικά* 25 (1973), σ. 229-277.
- Καλλιβρετάκης Λεωνίδα, «Ο Οργανικός Νόμος του 1868 - Σύμβαση της Χαλέπας», *Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, (επιμ.) Θ. Βερέμης Ηλ. Νικολακόπουλος, Αθήνα 2005, σ. 26-27.
- Του ιδίου, «Η περίοδος της Αυτονομίας, Β. Η πορεία προς την Ένωση», *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, (επιμ.) Θ. Βερέμης Ηλ. Νικολακόπουλος, Αθήνα 2005, σ. 61-66.
- Καλπαξής Θανάσης, *Αρχαιολογία και Πολιτική, τ. Ι, Σαμιακά Αρχαιολογικά, 1850-1914*, Ρέθυμνο (Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης) 1993.
- Καρέλλης Μανώλης, «Οι προξενικές εκθέσεις του 1866-69», στο *Ιστορικά Σημειώματα για την Κρήτη. Από την Επανάσταση του 1866 ως την Κατοχή. Με ανατύπωση της Εκθέσεως Ωμοτήτων του Καζαντζάκη, Κακριδή, Καλιτσουνάκη (1945)*, Ηράκλειο (Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης) 2005, σ. 19-35.
- Του ιδίου, «Η συμμετοχή του διαμερίσματος του Ηρακλείου στην Επανάσταση του Θερίσου του 1905», στο *Θέρισσον 1905* (=Πρακτικά Συνεδρίου), Χανιά (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ.

- Βενιζέλος», Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Χανίων, Δήμος Θερίσου, υπό την αιγίδα της Βουλής των Ελλήνων) 2009, σ. 119-137.
- Καρκαλέτσης Σταύρος, *Επίτομη Ιστορία της Κύπρου*, Αθήνα (εκδόσεις Πελασγός) 2004.
- Κελαϊδής Στ., *Εθελοντικά σώματα Κρητών εν Μακεδονία. Ήτοι η δράσις αυτών κατά τον Βαλκανοτουρκικόν Πόλεμον*, Αθήνα 1913.
- Κιτρομηλίδης Πασχάλης, «Επαναπροσεγγίσεις στις Κρητικές Επαναστάσεις», στα Πρακτικά Συνεδρίου *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, επιμ. Θεοχάρης Δετοράκης, Αλέξης Καλοκαιρινός, Ηράκλειο (Εταιρία Κρητικών και Ιστορικών Μελετών) 2001, σ. 11-14.
- Kizilyurek Niyazi, *Κεμαλισμός, η γένεση και η εξέλιξη της επίσημης ιδεολογίας της σύγχρονης Οθωμανική Αυτοκρατορίας*, μτφρ. του συγγραφέα, Αθήνα (εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα) 2006.
- Κοκκινάκης Γιάννης, «Αγροτική πίστη, κοινωνική ένταση και εξωτερική μετανάστευση στη Δυτική Κρήτη στις αρχές του 20ού αιώνα», *Κρητική Εστία* 9 (2002), σ. 123-155.
- Κολιόπουλος Σ. Ιωάννης, *Νεώτερη Ευρωπαϊκή Ιστορία, Από τη Γαλλική Επανάσταση μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Θεσσαλονίκη, (εκδόσεις Βάνιας) 2000.
- Κοντογιάννης Παντελής, *Οι Έλληνες κατά τον πρώτον επί Αικατερίνης Β΄ Ρωσοτουρκικόν Πόλεμον (1768-1774)*, Αθήνα [1903] 21989.
- Κούνδουρος Ρ. Μανούσος, *Ημερολόγιον, Ιστορικά και Διπλωματικά Αποκαλύψεις, Η απελευθερωτική Επανάστασις της Κρήτης και η Αρμοστεία αυτής*, Αθήνα 1921.
- Κρεμμυδάς Βασίλης, «Πειρατεία και καταδρομή στο Εικοσιένα. Οι γαλλικές αντιδράσεις (1821-1827)», στο *Η Επανάσταση του 1821. Μελέτες στη Μνήμη της Δέσποινας Θεμελή - Κατηφόρη*, Αθήνα (Εταιρεία Μελέτης Νέου ελληνισμού) 1994, σ. 29-42.
- Κριάρης Παναγιώτης, *Ιστορία της Κρήτης, από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων*, τ. Γ΄, Αθήνα 1937.
- Κυβερνητάκης - Συνάνης Ν., «Η συνεισφορά των πολιτών της Κατάνης στην υπόθεση της Κρητικής Επανάστασης του 1897», στα Πρακτικά Συνεδρίου *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, επιμ. Θεοχάρης Δετοράκης, Αλέξης Καλοκαιρινός, Ηράκλειο (Εταιρία Κρητικών και Ιστορικών Μελετών) 2001, σ. 531-544.
- Κωφός Ευάγγελος, *Η Ελλάδα και το Ανατολικό Ζήτημα 1875-1881. Από τις επαναστάσεις της Βοσνίας – Ερζεγοβίνας στην ενσωμάτωση της Θεσσαλίας*, Αθήνα (εκδοτική Αθηνών) 2001.
- Λάιος Γεώργιος, «Οι κατακτητικές βλέψεις του Μέττερνιχ επί της Κρήτης (1840 και 1848)», *Πεπραγμένα του Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου.*, τ. Γ΄, Αθήνα 1968, σ. 277-290.
- Λάσκαρις Θ. Μιχαήλ, *Το Ανατολικόν Ζήτημα 1800-1923*, τ. Α΄, 1800-1878, πρόλογος Ι.Κ. Χασιώτης, Θεσσαλονίκη 1978.

- Λουκάς Ιωάννης, «Το Κρητικό Ζήτημα στην τελευταία φάση του: η αγγλική και η γερμανική γεωστρατηγική», στα Πρακτικά Συνεδρίου *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, επιμ. Θεοχάρης Δετοράκης, Αλέξης Καλοκαιρινός, Ηράκλειο (Εταιρία Κρητικών και Ιστορικών Μελετών) 2001, σ. 59-65.
- Μακράκη Λιλή, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, 1864-1910, η διάπλαση ενός εθνικού ηγέτη*, Αθήνα (Μ.Ι.Ε.Τ.) 2001.
- Της ίδιας, «Ο Κρητικός Βενιζέλος», *Πεπραγμένα του Στ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Γ', Αθήνα 1981, σ. 206
- Της ίδιας, «Η περίοδος της Αυτονομίας. Θέρισο: η σκηνοθετημένη εξέγερση», *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, (επιμ.) Θ. Βερέμης - Ηλίας Νικολακόπουλος, Αθήνα 2005, σ. 53-60.
- Της ίδιας, «Στην τουρκοκρατούμενη Κρήτη. Η πορεία προς την Αυτονομία», *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η εποχή του*, (επιμ.) Θ. Βερέμης Ηλ. Νικολακόπουλος, Αθήνα 2005, σ. 34. 11-25 και 28-43.
- Μακρυμιχάλης Στέφανος, «Ανέκδοτα έγγραφα εκ του Αρχείου Σκουλούδη σχετικά με την Κρητική Επανάστασιν του 1866-1869, Συμβολή εις την Νεωτέραν Κρητικήν ιστορίαν», *Κρητικά Χρονικά* 12 (1958), σ. 29-37.
- Μανουράς Στέργιος, «Η οργάνωση της Φιλικής Εταιρείας στην Κρήτη» *Προμηθεύς ο Πυρφόρος* 32 (Νοέμβριος - Δεκέμβριος 1982), σ. 339-363.
- Του ιδίου, «Οι ελληνοδιδάσκαλοι στην Κρήτη», *Ανάτυπο από το περιοδικό Προμηθεύς Πυρφόρος* 36 (Οκτ. - Δεκ. 1989).
- Μανουσάκης Γιώργης, *Οι Κρητικές Επαναστάσεις, 1821-1905*, Χανιά 2004.
- Μανωλικάκης Γιάννης, *Ελευθέριος Βενιζέλος: η άγνωστη ζωή του*, Αθήνα (Γνώση) 1985.
- Μαργαρίτης Γιώργος, «Η Κρήτη στα 1896-1897: κοινωνικές αναταράξεις σε μεταβατική περίοδο», στα Πρακτικά Συνεδρίου *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, επιμ. Θεοχάρης Δετοράκης, Αλέξης Καλοκαιρινός, Ηράκλειο (Εταιρία Κρητικών και Ιστορικών Μελετών) 2001, σ. 103-108.
- Του ιδίου, «Κρητική Πολιτεία. Προβλήματα ιστορικής προσέγγισης», στο *90 χρόνια από την Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα* (=Πρακτικά Συμποσίου, Ρέθυμνο, 5-7 Δεκεμβρίου 2003), επιμ. Μιχάλης Τρούλης, Ρέθυμνο (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», υπό την αιγίδα της Βουλής των Ελλήνων) 2007, σ. 21-28.
- Μαρής Αντώνιος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το Κίνημα του Θερίσου*, επιμέλεια: Στρατής Παπαμανουσάκης, Χανιά 1985.
- Μαρκεζίνης Β. Σπυρίδων, *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, 1828-1964*, τ. Β' και Γ' Αθήνα (Πάπυρος) 1966 και 1968.
- Μαρκίδου Θρασύβουλου (συλλογή), *Διά την Ιστορίαν, ήτοι 83 έγγραφα επίσημα των Τούρκων Πασσάδων Ηρακλείου Edhem & Chevski, αποσταλέντα μετά τας σφαγάς της 25^{ης} Αυγούστου 1898 προς τον Άγγλον Ναύαρχον Noel, τους προξένους κλπ.*, Ηράκλειο 1906 (αδεία της λογοκρισίας).

- Marx Karl - Engels Frederic, *Η Ελλάδα, η Οθωμανική Αυτοκρατορία και το Ανατολικό Ζήτημα*, εισαγωγή, μετάφραση, υπόμνημα, Παν. Κονδύλη, Αθήνα (Γνώση) 1995.
- Μητσωτάκη Ζωή, Κωνσταντίνος Κ. Μητσοτάκης: στην αυγή της κρητικής ελευθερίας, 1868-1898, Αθήνα (εκδόσεις Παπαζήση) 2004.
- Miller William, *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία καταρρέουσα*, ανατύπωση από την πρώτη έκδοση του 1914, Αθήνα 1994.
- Μουρέλλου Ι.Δ., *Κρητικαί Βιογραφίαι, (Συμβολή εις την Ιστορίαν των Επαναστάσεων 1821-1866-1878-1896-1897)*, Αθήνα (Εστία) 1931.
- Μουρέλος Γιάννης, «Το καθεστώς των τηλεπικοινωνιών στην Κρήτη (1870-1913)», *Εγνατία* 23 (1989), σ. 279-300.
- Μπελιά Δ. Ελένη, «Το Κρητικόν Ζήτημα επί Καποδίστρια», *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνο, 18-23 Σεπτεμβρίου 1971) τ. Γ' Νεώτεροι Χρόνοι*, Αθήνα 1975, σ. 231-248.
- Μπλαζουδάκη – Σταυρουλάκη Αθηνά, *Στο Ακρωτήρι του Βενιζέλου*, Χανιά 2001.
- [Μητροπολίτης] Ανδρέας Νανάκης, «Η σύμβαση μεταξύ του Μητροπολίτου Κρήτης Ευμενίου και του Ελ. Βενιζέλου και η σημασία της για την Εκκλησία της Κρήτης», *Κληρονομιά* 20 (1988), σ. 249-261.
- Του ιδίου, *Το μητροπολιτικό ζήτημα και η εκκλησιαστική οργάνωση της Κρήτης (1897-1900)*, Κατερίνη 1995.
- Του ιδίου, *Εκκλησιαστικά Κρήτης*, Θεσσαλονίκη (Εκδοτικός Οίκος Αφών Κυριακίδη) 1997.
- Του ιδίου, «Η στάση της Εκκλησίας Κρήτης στο κίνημα του Θερίσου (1905)», *Θέρισσον 1905 (πρακτικά συνεδρίου)*, Χανιά 2009, σ. 75-101.
- Νικολακάκης Δημήτρης, *Το «Κρητικό Ζήτημα» της περιόδου 1897-1898*, Χανιά (Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Χανίων) 1999.
- Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου Μαρία, *Οι Βαλκανικοί Λαοί*, Αθήνα 1991.
- Ξανθοπούλου Άρτεμη, «Η έκθεση του Βρετανού πρόξενου Alfred Biliotti (1885) για την εκπαίδευση στο Βιλαέτι της Τραπεζούντας», *Αρχαίον Πόντου* 49 (2002), σ. 45-127.
- Ξάνθος Εμμανουήλ, *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, Αθήνα 1996 [η πρώτη έκδοση έγινε το 1834].
- Ξυριτάκης Δημήτρης, *Αντώνιος Μιχελιδάκης, ο βίος, η πολιτεία και το έργο ενός λησμονημένου ευπατρίδη*, Δήμος Γαζίου 2001.
- Του ιδίου, «Εμμανουήλ Ι. Τσουδερός. Η διπλή συμβολή του στη συνταγματική ιστορία της Κρήτης», *Παλίψηστον* 18 (2003), σ. 321-332.
- Παδουβάς Εμμ. Κωνσταντίνος, *Κρήτη 1897-1913, Πολυεθνικές Ένοπλες Δυνάμεις. Κατοχή – Αυτονομία – Ένωση με την Ελλάδα*, Αθήνα 1997.
- Σταυριανού Μιράντα, *Η αγγλική πολιτική και το Κρητικό Ζήτημα, 1839-1841*, Αθήνα (εκδόσεις δομός) 1986.
- Παναγιωτάκης Γιώργος, *Το Ηράκλειο και η Νομαρχία του*, Ηράκλειο (Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ηρακλείου) 2006.

- Παπαγεωργίου Σπύρος, *Ο Καποδίστριας και οι ρίζες του Κυπριακού*, Αθήνα (εκδόσεις Γ. Λαδιά) 1977.
- Παπαδάκη Γεωργίου, *Απομνημονεύματα*, Χανιά χ.χ.
- Παπαδάκης Νικόλαος, *Ο Ιεροσητείας Αμβρόσιος*, Χανιά 1936.
- Παπαδάκης Ι. Νικόλαος, *Κρήτες Βουλευταί δια την Ελληνικήν Βουλήν προ της Ενόσεως*, επιμ. Νικ. Π. Παπαδάκης, Παλαιόκαστρο (έκδοση Δήμου Ιτάνου) 2000.
- Παπαδάκης Χαρίδημος, *Οι Αφρικάνοι στην Κρήτη. Χαλικούτηδες*, Αθήνα 2008.
- Παπαμανουσάκης Στρατής, *Η Ξενοκρατία στην Κρήτη*, Αθήνα (εκδόσεις Κάλβος) 1979.
- Του ιδίου, *Αναδρομή στην Ιστορία του Δικηγορικού Συλλόγου Χανίων 1884-1984*, Χανιά 1984.
- Του ιδίου, *Το ενωτικό κίνημα της Κρήτης στα 1908 και ο Εμμ. Ξηράς*, Χανιά 1985.
- Του ιδίου, «Κρήτη 1897-1898. Από την Επανάσταση στο Κράτος», στο *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, (=Πρακτικά Συνεδρίου), επιμ. Θεοχάρης Δετοράκης, Αλέξης Καλοκαιρινός, Ηράκλειο (Εταιρία Κρητικών και Ιστορικών Μελετών) 2001, σ. 187-218.
- Παπαμαστοράκης Μανώλης, Γεώργιος Ι. Παπαμαστοράκης, *Ο πρωθυπουργός και αρχιτέκτονας της Ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα (24-9-1908). Κρήτη (1878-1913). Επίμετρο*, Αθήνα (εκδόσεις Σμυρνιωτάκη) 2011.
- Παπαντωνάκης Ε. Γεώργιος, *Η πολιτική σταδιοδρομία του Ελευθερίου Βενιζέλου*, τ. 1ος, Αθήνα 1931.
- Παπαπολυβίου Πέτρος, «Η συμμετοχή των Κυπρίων στις τελευταίες Κρητικές Επαναστάσεις και ο αντίκτυπος των εξελίξεων του Κρητικού Ζητήματος στην κυπριακή κοινή γνώμη», στο *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, (=Πρακτικά Συνεδρίου), επιμ. Θεοχάρης Δετοράκης, Αλέξης Καλοκαιρινός, Ηράκλειο (Εταιρία Κρητικών και Ιστορικών Μελετών) 2001, σ. 83-100.
- «Παρακλητικός Κανών εις την Υπεραγίαν Θεοτόκον εν ώρα πολέμου», *Ποιμήν* 95 (Οκτώβριος 1912), σ. 761-768.
- Πεπονάκης Μανώλης, «Η τουρκοκρητική μετανάστευση του 1897/1899», στα Πρακτικά Συνεδρίου *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, επιμ. Θεοχάρης Δετοράκης, Αλέξης Καλοκαιρινός, Ηράκλειο (Εταιρία Κρητικών και Ιστορικών Μελετών) 2001, σ. 127-145.
- Περάκης Μάνος, «Το εξωτερικό εμπόριο της Κρήτης κατά την περίοδο της Αυτονομίας (1898-1912)», στο *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, επιμ. Θεοχάρης Δετοράκης, Αλέξης Καλοκαιρινός, Ηράκλειο (Εταιρία Κρητικών και Ιστορικών Μελετών) 2001, σ. 279-298.
- Του ιδίου, *Το τέλος της Οθωμανικής Κρήτης. Οι όροι κατάρρευσης του καθεστώτος της Χαλέπας (1878-1889)*, Αθήνα (Βιβλιόραμα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος») 2008.
- Petrooulos A. John, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)*, τ. Α', Αθήνα (Μ.Ι.Ε.Τ.) 1997, σ. 131.

- Πολίτης Αλέξης, *Ρομαντικά Χρόνια, Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, Αθήνα (Μνήμων) 1998.
- Πρεβελάκης Παντελής, *Ο Κρητικός*, Αθήνα (Βιβλιοπωλείο της «Εστίας») 1995, σ. 311-312.
- Πρίγκιπος Γεωργίου της Ελλάδος, *Αναμνήσεις εκ Κρήτης (1898-1906)*, Αθήνα 1959.
- Πρωτοψάλτης Εμμανουήλ, *Η Φιλική Εταιρεία*, Αθήνα (Ακαδημία Αθηνών) 1974.
- Ρασέντ Ζενάπ Ισμαήλ, *Η Κρήτη υπό την αιγυπτιακήν εξουσίαν 1830-1840*, μτφρ. από τα αραβικά δρος Ευγ. Μιχαηλίδη, επιμ. Στ. Σπανάκη, Ηράκλειο 1978.
- Σαρίπολος Νικόλαος, *Αυτοβιογραφικά Απομνημονεύματα*, Αθήνα 1889.
- Του ιδίου, *Το Κρητικόν Συνταγματικόν Δίκαιον εν συγκρίσει προς το ημέτερον και τα των ξένων κρατών*, Αθήνα (Βασιλική Τυπογραφία Ραφτάνη - Παπαγεωργίου) 1902.
- Σκαλτσούνη Ιωάννη, *Απομνημονεύματα αναφερόμενα εις την Αναγέννησιν της Κρήτης*, Χανιά (εκ του Τυπογραφείου «Η πρόοδος», Ε. Δ. Φραντζεσκάκη) 1900.
- Σταυράκης Νικόλαος, *Στατιστική του πληθυσμού της Κρήτης, μετά διαφόρων γεωγραφικών, ιστορικών, αρχαιολογικών, εκκλησιαστικών κ.λπ. ειδήσεων περι της νήσου*, Αθήνα 1890.
- Σταυρακάκης Γ., «Ο επίσκοπος Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου Διονύσιος (1856-1910)», *Κρητική Εστία* 189 (1968), σ. 543-551.
- Στεργίου Γ. Δημήτριος, Χρήστος Γ. Ζαχαράκης, *Διπλωματία και Πόλεμος: Γεώργιος Ζαχ. Σκουλούδης, Εμμανουήλ Παχλάς. Δύο Ρεθυμνιώτικες μορφές στο σταυροδρόμι του Αρκαδίου*, Ρέθυμνο (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης) 2008.
- Σανουδάκης Αντώνης, «Οι διαθρησκευτικές σχέσεις στο Κρητικό Σύνταγμα (1899)», *Ελλωτία* 10 (2002), σ. 113-124.
- Σβολόπουλος Δ. Κωνσταντίνος, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η πολιτική κρίσις εις την αυτόνομον Κρήτην, 1901-1906*, Αθήνα (Ίκαρος-Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος») 2005.
- Του ιδίου, *Ελευθέριος Βενιζέλος, 12 μελετήματα*, Αθήνα (Ελληνική Γράμματα) 1999.
- Σβορώνος Νίκος, «Η ανατολική πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων και η Κρητική Επανάσταση του 1866», *Αριάδνη* 1 (1983), σ. 308-319.
- Του ιδίου, *Ανάλεκτα Νεοελληνικής Ιστορίας και Ιστοριογραφίας*, εισαγωγή - επιμέλεια Ξ. Γιαταγάνας, Αθήνα (θεμέλιο) 41995.
- Σημανδηράκη Ζαχαρένια, «Η Α΄ Διεθνής Ένθεση Χανίων (1900)», *Πεπραγμένα του Ζ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, τ. Γ2, τμ. Νεοτέρων Χρόνων*, Ρέθυμνο 1995, σ. 477-520.
- Sieber F. W., *Ταξιδεύοντας στη νήσο Κρήτη το 1817 (=Travels in the Island of Crete, in the year 1817, London 1823)*, Αθήνα (Ιστορητής) 1994.

- Σταυριδάκης Γιώργος, «Από την Αυτονομία στην Ένωση. Νομοθετικό πλαίσιο», στο *90 χρόνια από την Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα* (=Πρακτικά Συμποσίου, Ρέθυμνο, 5-7 Δεκεμβρίου 2003), επιμ. Μιχάλης Τρούλης, Ρέθυμνο (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», υπό την αιγίδα της Βουλής των Ελλήνων) 2007, σ. 81-150.
- Σταυρουλάκης Χρήστος, «Η αγγλική διπλωματία - Το Αρκάδι και η Κύπρος (ένα ανέκδοτο έγγραφο)», *Κρητική Εστία* 79-80 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1958), σ. 31-32.
- Μιχάλης Τρούλης, «Το Ρέθυμνο το 1897», *Κρητολογικά Γράμματα* 14 (1998), σ. 75-167.
- Στεφανίδης Γ. Δημοσθένης, «Πληροφορίες και στοιχεία από το Αρχείο της οικογένειας Στεφανίδη για τα κρητικά ιστορικά συμβάντα κατά τη διετία 1897-1898», στα Πρακτικά Συνεδρίου *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, επιμ. Θεοχάρης Δετοράκης, Αλέξης Καλοκαιρινός, Ηράκλειο (Εταιρία Κρητικών και Ιστορικών Μελετών) 2001, σ. 441-450.
- Στασινόπουλος Κ. Επαμεινώνδας, *Κόμματα και εκλογές στην Ελλάδα (1821-1985)*, Αθήνα 1985.
- Σκαλτσούνης Ι., *Απομνημονεύματα αναφερόμενα εις την Αναγέννησιν της Κρήτης*, Χανιά 1900.
- Σκανδάμης Σ. Ανδρέας, *Πρίγκιψ Γεώργιος. Η ζωή και το έργο του*, Αθήνα 1955.
- Σφέτας Σπυρίδων, «Η ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της Βουλγαρίας (22 Σεπτεμβρίου/ 5 Οκτωβρίου 1908) και ο αντίκτυπός της στην Ελλάδα», *Εγνατία* 13 (2009), σ. 45-61.
- Sugar F. Peter, *Η νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από οθωμανική κυριαρχία, 1354-1804*, τ. Β', μτφρ. Παυλίνα Χρ. Μπαλουξή, Αθήνα (Σμίλη) 1994, σ. 338-339.
- Σφήκα - Θεοδοσίου Αγγελική, *Η Ιταλία στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι σχέσεις της με τις Μεγάλες Δυνάμεις και την Ελλάδα*, Αθήνα (εκδόσεις Παπαζήση) 2001.
- Το υπέρ της Ενώσεως Λαοψήφισμα της εν Κρήτη Αντιπολιτεύσεως και οι εκφωνηθέντες λόγοι*, Χανιά 1904.
- Τσίβης Δημ, Γιάννης, *Χανιά, 1252-1940*, Αθήνα (εκδόσεις «Γνώση») 1993.
- Τσικνάκης Γ. Κώστας, «Η αποστολή του Giuseppe Gerola στην Κρήτη (1900-1902) και η καταγραφή των μνημείων της βενετικής περιόδου», στα Πρακτικά Συνεδρίου *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος*, επιμ. Θεοχάρης Δετοράκης, Αλέξης Καλοκαιρινός, Ηράκλειο (Εταιρία Κρητικών και Ιστορικών Μελετών) 2001, σ. 561-583.
- Τσικριτσή Χρυσούλα, *Ελευθερίου Βενιζέλου επιστολές προς παπά Στέφανο Προβατάκη*, Ηράκλειο 1965.
- Τσουδερός Εμμανουήλ, *Το Κρητικόν Πολίτευμα του 1896 και το Κρητικόν Σύνταγμα του 1898 εξ απόψεως Διεθνούς Δικαίου*, Αθήνα (εκδ. Σαλίβερου) 1903.

- Turot Henri, *Η Κρητική Επανάσταση και ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897*, (μτφρ. Λόισκα Αβαγιανού), εισαγωγή - σχόλια Ελένη Διακάκη, Αθήνα (Ειρμός) 1991.
- Τωμαδάκης Β. Νικόλαος, «Συμβολή στη βιβλιογραφία των Κρητικών Επαναστάσεων. Α΄, βιβλιογραφία αναφερόμενη στα γεγονότα των ετών 1895, 1896, 1897, 1898», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών* 1 (1938), σ. 530-555.
- Του ιδίου, «Μακεδονικός Αγών και Κρήτη», *Κρητική Εστία* 75 (1958), σ. 5-6.
- Φθενάκης Κώστας, *Σινέ Σαντάν, 1899-1999, από το ένα γύρισμα του αιώνα στο άλλο. Απόρρητες προσωπικές μαρτυρίες φωτίζουν τη νεότερη ιστορία του τόπου μας*, τ. Α΄, Χανιά 2000.
- Φραγκούλης Κ. Ν., *Η συμβολή των Ελλήνων εις την τομήν της διώρυχας (sic) του Σουέζ*, Αλεξάνδρεια (εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου) 1924.
- Φρόνιμου Στ. Ευάγγελου, «Το Σύνταγμα της Κρητικής Πολιτείας», *Κρητική Εστία* 180 (Μάρτιος 1968), σ. 99 και 104.
- Φωτιάδης Κωνσταντίνος, *Ο εξισλαμισμός της Μ. Ασίας και οι Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου*, Θεσσαλονίκη (εκδόσεις Αφών Κυριακίδη) 1993.
- Χαλκιαδάκης Εμμανουήλ. «Τα δημόσια έργα της Κρητικής Πολιτείας 1898-1913: Ηράκλειο», *Ελλωτία, ετήσια έκδοση του Δήμου Χανίων*, 10 (2002), σ. 149-169.
- Του ιδίου, «Η πολιτική του Ελευθερίου Βενιζέλου στο ζήτημα της Ένωσης της Κρήτης με την Ελλάδα: 1910-1913», στο *90 χρόνια από την Ένωση της Κρήτης με την ελεύθερη Ελλάδα* (=Πρακτικά Συμποσίου, Ρέθυμνο, 5-7 Δεκεμβρίου 2003), επιμ. Μιχάλης Τρούλης, Ρέθυμνο (Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνου, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», υπό την αιγίδα της Βουλής των Ελλήνων) 2007, σ. 443-463.
- Του ιδίου, «Η επανάσταση του Θερίσου ως εσωτερικό ζήτημα: η προσωπική διάσταση πρίγκιπα Γεωργίου - Ελευθερίου Βενιζέλου», στο *Θέρισσον 1905* (=Πρακτικά Συνεδρίου, Χανιά, 3-5 Μαρτίου 2005), Χανιά (Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Χανίων, Δήμος Θερίσου, υπό την αιγίδα της Βουλής των Ελλήνων) 2009, σ. 23-39.
- Του ιδίου, «Κρητική Πολιτεία, 1898-1913: μία πρώτη εικόνα της πολιτικής, της εκκλησιαστικής ζωής και της κοινωνίας της περιόδου», στο *Κρητική Πολιτεία και Νομός Λασιθίου (1898-1913)*, Νεάπολη (Γ.Α.Κ. – Αρχαία Νομού Λασιθίου, Δήμος Νεάπολης – ΚΕΑΚΡΗΠΟ), 2010, σ. 23-38.
- Του ιδίου, «Πολιτική και Εκκλησία στην Αυτόνομη Κρήτη: κοινές επιδιώξεις και διαφορετικές στρατηγικές στο πλαίσιο του Κρητικού Ζητήματος», *Κρητικά Χρονικά*, 32 (2012), σ. 231-249.
- Χασιώτης Κ. Ιωάννης, *Οι Ευρωπαϊκές Δυνάμεις και η Οθωμανική Αυτοκρατορία*, Θεσσαλονίκη (εκδόσεις Βάνιας) 2005.
- Του ιδίου, *Μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας και ευρωπαϊκής πρότασης. Ο ελληνικός κόσμος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη (University

- Studio Press) 2001. -Χατζηκυριακίδης Κυριάκος, *Το Ελντοράντο της Ανατολής. Η διείσδυση των ευρωπαϊκών εταιρειών στα μεταλλεία της Μικράς Ασίας (1861-1923)*, Θεσσαλονίκη (Επίκεντρο) 2004.
- Χουρδάκης Αντώνης, *Η παιδεία στην Κρητική Πολιτεία (1898-1913)*, Αθήνα (εκδόσεις Gutenberg) 2011.
- Ψιλάκης Βασίλειος, *Ιστορία της Κρήτης*, τ. 3ος, Χανιά χ.χ.

ξενόγλωσσες

- Angarini U., *La gendarmerie Cretese*, Αθήνα 1903.
- Arab Republic of Egypt, *The execution of the Suez Canal project*, χ.τ. (Canal Authority Press) 1978.
- Bickford Smith, *Cretan Sketches*, Λονδίνο 1898.
- Carrie A. R., *A Diplomatic History of Europe since Crimean War (1854ε-1856), the Congress of Vienna*, Νέα Υόρκη 1973.
- Chalkiadakis G. E., *The Political Status of the Cretan State, 1898-1913. Autonomy under Dispute. Political, Social and Ecclesiastical Life through the Apparent Autonomy*, Postdoctoral research, Οξφόρδη (University of Oxford, St. Antony's College - European Studies Center) 2011.
- Dakin Douglas, *The Greek Struggle in Macedonia (1897-1917)*, Θεσσαλονίκη 1966.
- Davidson H. Roderic, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Νέα Υόρκη 1963.
- Dutkowski Stanislaw Jean, *Une expérience d'administration internationale d'un territoire. L'occupation de la Crète (1898-1909)*, Παρίσι 1952.
- Eothen, "Crete under Prince George", *The Forthnightly Review*, Σεπτέμβριος 1905, σ. 538-551.
- Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, Λονδίνο - Νέα Υόρκη (Routledge) 1993.
- Findley Carter, *Bureaucratic Reform on the Ottoman Empire: The Sublime Porte 1789-1922*, Πρίνστον (Princeton University Press) 1980.
- Halpern P., *The Mediterranean Naval Situation, 1908-1914*, Καίμπριτζ 1971.
- Hannum, Hurst and Lillich, Richard, "The concept of Autonomy in International Law", vol. 74, No. 4, (Oct. 1980), 858-889.
- Holland Robert, "The Prince the Powers and the «The Unfortunate Regime»: The High Commissioner of Prince George of Greece in Crete, 1888-1906", *Η τελευταία φάση του Κρητικού Ζητήματος (= πρακτικά συνεδρίου)*, επιμ. Θεοχάρης Δετοράκης, Αλέξης Καλοκαιρινός, Ηράκλειο 2001, σ. 31-46.
- Lord Howard of Perinth, *Theatre of Life, vol. II, Life seen from the Stalls (1905-1936)*, Λονδίνο (Hodder & Stoughton Ltd) 1936.
- L' Istituto Veneto di Scienze Lettere ed Arti e la Missione Cretese di Giuseppe Gerola, *Creta Veneziana, L'Istituto Veneto e la Missione Cretese di Giuseppe*

- Gerola. *Collezione fotografica 1900-1902*, (επιμ.) S. A. Curuni – Lucilla Donati, Βενετία 1988.
- Helen Gardikas - Katsiadakis, *Greece and the Balkan Imbroglia. Greek foreign Policy 1911-1913*, Αθήνα (Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων) 1995.
- Kennedy Paul, *The Rise and the Fall of the Great Powers, Economic Change and Military Conflict, from 1500 to 2000*, Λονδίνο, Σίδνεϋ, Ουέλλινγκτον κ.χ.
- Kinglelake W. A., *Eothen, traces of travel brought home from the East*, (transcribed from the 1898 George Newnes edition by David Price), επανέκδοση από τις εκδόσεις Gutenberg το 1995.
- Kitromilides Paschalis, “Introduction: Perspectives of a leader”, στο συλλογικό τόμο *Eleftherios Venizelos. The trials of the statesmanship*, Εδιμβούργο (Institute for Neohellenic Research, National Hellenic Research Foundation, *Eleftherios Venizelos*) 2006, σ. 5-7.
- Lapidoth Ruth, *Autonomy: Flexible solutions to ethnic conflicts*, Washington, D.C.: United States Institute of Peace Press, 1997.
- Lés événements Crétois du 24 Mai 1896 par la députation des musulmans de Crête*, Παρίσι 1896.
- Lloyd Lorna, *Diplomacy with a Difference: the Commonwealth Office of High Commissioner, 1880-2006*, Netherlands: Martinus Nijhoff Publishers, 2007.
- Loukacheva, Natalia, “On Autonomy and Law”, *Working paper for the MCRP on ‘Globalization and Autonomy’*, ed. William D. Coleman (Institute on Globalization and the Human Condition, McMaster University, Canada, June 2005).
- McCall, Grant. 1994. “Nissology: The Study of islands”. *Journal of the Pacific Society* 17, (N° 2–3, N° 63–64, October 1994): 1-14.
- [Metropolitan] Nanakis Andreas, “Venizelos and Church - State Relation”, στο συλλογικό τόμο *Eleftherios Venizelos. The trials of the statesmanship*, Εδιμβούργο (Institute for Neohellenic Research, National Hellenic Research Foundation, *Eleftherios Venizelos*) 2006, σ. 346-374.
- Sir Smith Llewellyn Michael, *The Great Island – a study of Crête*, Λονδίνο (Longmans, Green & Co) 1965.
- Olausson, Pär M., *Autonomy and the Islands. A Global Study of the Factors that Determine Island Autonomy*. Turku: Åbo Akademi University Press, 2007.
- Petrovitch Boro Michael, *The emergence of Russian Pan Slavism 1865-1870*, Νέα Υόρκη (Columbia University Press) 1956.
- Siegfried Andre, *Suez, Panama et les routes maritimes mondiales*, Παρίσι (A. Colin) 1940.
- Softzadé Ahmed, *La Crête sous la domination et la suzeraineté Ottomanes*, Παρίσι 1902.
- Streit G., *La question Crèteoise au point de vue du droit international*, *Revue générale de droit international Public*, τ. X, , Paris 1903.
- Strataridaki Anna, Chalkiadakis Emmanouil, Gigourtakis Nikos, “The history of the Fundana spring aqueduct and its significane for the water supply of

Heraklion city (Crete) through the ages”, *2nd International Conference on Water and Wastewater technologies in Ancient Civilizations*, Bari (Italy) 2009, σ. 1-8.

-Tittoni T., *Italy's Foreign and Colonial Policy, A Selection from the speeches delivered in the Italian Parliament by Senator T. Tittoni*, Λονδίνο 1914.

-Weller Marc and Wolff Stefan, *Autonomy, Self-governance and Conflict Resolutions. Innovative approaches to institutional design in divided societies*, Oxon: Routledge, 2005.

Summary

Emmanouil G. Chalkiadakis

“Crete, 1898-1913: From ‘Autonomy’ to Union with Greece.

Politics, Society and Church through the apparent autonomy and the struggle for Union”

The aim of this study is to overall examine the Cretan Question during the period of 1898-1913, giving at the same time special stress to the members of the Cretan governments, the political status of the State and the role of the Cretan Society and the Orthodox Church through the apparent autonomy and the struggle for Union. The Cretan Question, which derived from the wish of the Christian Cretans for the unification of the island of Crete to Greece, is expressed in the continuous revolutions of the 19th century. In parallel, the question of the Union of Crete with Greece is examined as part of the wider Eastern Question in terms of the interests and the competition of the Great Powers, as well as the vital position of Crete. In relation to the regime of the autonomy, we end up to the conclusion that the use of this term is being made conventionally (according to the Cretan Constitutions), as full Autonomy didn't exist, since the Great Powers were those who chose the governor of the autonomous state.

Having examined the political situation in Crete during 1898-1913, we come to the conclusion that the Cretan State was a peculiar regime, which was the result of a compromise of the differing interests of the Great Powers, the objections of the Sublime Porte and the aspirations of the Cretan Christians and the Hellenic Kingdom. As far as the use of the term “autonomy” is concerned, it is concluded that it was an only apparent term, although the constitutions of 1898 and 1907 nominated the Cretan State as “a completely autonomous state” and the majority of the historians also characterise the period of the Cretan State (1898-1912/13) as an autonomous period. The autonomy was only apparent, firstly because the political protagonists of the State (Venizelos and Prince George) had doubts about the autonomous status. The regime of Eastern Roumelia, which Eleftherios Venizelos proposed for Crete, in response to the status of Bosnia – Herzegovina, which Prince George preferred, was proposed by the Cretan politician due to the lack of real autonomy, according to Venizelos' statement. Additionally, if one examines each period of the Cretan State, first separately and then in total, one can see that initially the political status of the island is Commissionership / Hegemony, then short - term Autonomy under the commissionership of Zaimis, then Unilateral abolition of the status of Commissionership and Proclamation of the Union with Greece (1908) and therefore a real end of the autonomous status. The transition period is 1912-1913, when the political status had the name ‘General Administration of Crete’; That meant that Crete was a de facto administrative region of the Greek state, without, however, any official recognition (until 1913). Therefore,

the periodisation of the Cretan State with its internal and external characteristics, does not allow any misinterpretation.

The Christian inhabitants of the island were the vast majority of the Cretan population and they sought for the unification of the island with Greece. On the other hand, the Muslim minority, which mainly was the result of islamisation and not of Turkish colonisation, tolerated the status of autonomy, which ensured that the Muslims did not have the privileged position they had had during the Turkish administration, but they did ensure their political survival.

The population of the minority was reduced due to the growing emigration of the Cretan Muslims, the political instability on the island, and the rise of Greek nationalism. At that time, religion was the predominant element of national identity, while the language was not considered a key element of nationality. In the case study of the Cretan State, the language of the Muslims was Greek. However, because of the religious diversity, the conflicting political ambitions and the differing economic interests of the Christians and the Muslims, these religious groups were led to a conflict. The Christians dominated in the political life of the State, while the Muslims tried to keep political balance, in order to serve the interests of the minority.

The Church of Crete, specifically the bishops and priests, participated actively in politics by supporting either Eleftherios Venizelos or Prince George, who were the protagonists of the political life of the State. The operating status of the semi-autonomous Orthodox Church of Crete, which with minimal modifications is still in effect today, was influenced by the political status of the “autonomous” Cretan State and was stabilised during that period.

The suzerainty of the Sultan in Crete was typical (the term “suzerainty” is not mentioned in the Cretan Constitutions), however the Sublime Porte never stopped to declare and unsuccessfully try to expand her rights upon the island. Eleftherios Venizelos and Prince George were ahead in the political scene of the Cretan State (the second up to 1906). From what is seen they both desired the Union, but they had different political practice as far as the uniting purpose was concerned. This different political view led to a dispute between Venizelos, who symbolized the charismatic authority, and Prince George who stood for the traditional form of power (terms according to Max Weber). From the two parties, the ‘conservative’ one and the ‘liberal’ one, the first one had the majority under the leadership of Antonios Michelidakis. The last one, together with Manousos Koundouros, Charalambos Pologeorgis, Konstantinos Foumis, Ioannis Sfakianakis and many other politicians struggled for the Union and this struggle was surpassed by the supreme politician, Eleftherios Venizelos, who had a realistic view, and the conservative High Commissioner. In this dispute Alexandros Papadiamantopoulos, the secretary of the Commissioner, took great part, without this to reduce the personal responsibility of the Princes’ choices.

On the other hand, the Revolution of Therissos, although it supported the Union, was in fact turning against the despotic policy of George and was

finally aiming at inner reforms which would lead to his removal. The arrival of Zaimis, former prime minister of Greece, in place of Prince George, led to internal changes towards democracy. However, the one – sided declaration of the Union by the Cretans in 1908 and the removal of Zaimis, combined with the departure of the international troops, brought Crete a step further towards the solution of the Union. The arrival of Venizelos in Athens allowed for the conservative party to rule the island and led to a conflict as far as his policy was concerned, as, although he was the prime minister of Greece, he didn't accept the Cretan deputies in the Greek Parliament, in order to avoid an untimely confrontation with Turkey.

Furthermore, the Muslim minority declared against the Union and aimed at keeping the balance between the two parties, in order to secure its political survival. During the last years of Autonomy, Muslims had no active interference in the political life, on the one hand because they were against the Union, on the other hand because, due to the reduction of the Muslim people and the cooperation of the Christian parties, their political influence had been reduced.

Additionally, in this paper the portret of those who took part in the Cretan governments is outlined , a complete chronological catalogue of their members is made for the first time and we end up to conclusions regarding their social origin, their educational level, their professional situation and their ideological placings. The fact that for the first time the period of the Cretan State was overall examined allows us to form a thorough view about the political aims of the Cretan politicians concerning the Union matter.

In conclusion, Crete can be considered autonomous regarding the lack of real suzerainty by the Sultan, which can only be characterised as ostensible. However, one can not argue the same in relation to the role of the Great Powers, which restricted the limits of the autonomy of Crete and their role was important not only to the foreign affairs of the state, but some times also internally, despite their initial commitments to the contrary. Cretan State was a state of affairs falling short of full sovereignty, incorporating a certain degree of independence of action in internal affairs, but subject to limits imposed by the external sovereign. Moreover, we should neither ignore the part of the Cretan politicians, nor surpass the contribution of the “anonymous crowd” of the island, which by all means preserved the Union demand and claimed for it in every opportunity. The role of Venizelos may have been important, however other Cretan politicians also fought for the solution of Unification, and many supported him in his choices. The Union of Crete to Greece wasn't a deterministic fact, but the result of a long – lasting struggle, in and out of Crete, in both the war and diplomacy field, combined with favourly, for the Greek country, coincidences (Balkan Wars).

Ευρετήριο κύριων ονομάτων (σημαντικών προσώπων της εποχής)

- Αγγελάκις Εμμανουήλ, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 69, 200, 211, 309, 376, 377.
- Αδοσίδης Κωνσταντίνος Πασάς, Γενικός Διοικητής Κρήτης, 125.
- Αλέξανδρος Β΄, Τσάρος της Ρωσίας, 122.
- Αλφρέδος, Πρίγκιπας της Αγγλίας, 51.
- Αργυράκης Αχμέτ, συναρχηγός του κόμματος των «Ξυπόλητων», 71.
- Βασιλογεώργης, πρωτεργάτης της Επανάστασης του 1841, 28.
- Βάσσος Τιμολέων, επικεφαλής του εκστρατευτικού σώματος στην Κρήτη, το 1897, 35, 36, 56.
- Βεηζαδέ Χαμίτ Μεχμέτ Βέης, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 87, 227, 228, 231, 232, 235.
- Βενιζέλος Ελευθέριος πολιτικός, Πρωθυπουργός της Ελλάδας, μέλος και πρόεδρος κρητικής κυβέρνησης, 13, 17, 18, 19, 21, 22, 23, 24, 25, 34, 37, 66, 70, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 97, 101, 107, 108, 109, 118, 123, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 183, 184, 185, 186, 188, 191, 192, 193, 196, 197, 198, 199, 200, 203, 204, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 218, 219, 220, 223, 224, 228, 229, 234, 235, 239, 243, 248, 249, 250, 254, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 268, 269, 278, 279, 281, 282, 285, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 297, 298, 300, 301, 303, 304, 306, 310, 313, 315, 316, 321, 322, 323, 325, 327, 328, 329, 333, 334, 335, 336, 337, 340, 342, 343, 344, 345, 355, 357, 359, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 369, 372, 376, 377, 423, 424, 432, 437, 440. Βλ. και Παράρτημα (Ξενόγλωσσων) Εγγράφων.
- Βικέλας Δημήτριος, συγγραφέας, 19, 122.
- Βογιατζάκης Ιωάννης, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 218, 227, 228, 231, 232, 376, 377, 371.
- Βορεάδης Αντώνιος, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 153, 158, 159, 161, 162, 210, 364, 369, 370, 376, 377.
- Βώκος Γεράσιμος, φιλοβασιλικός δημοσιογράφος, λογοτέχνης και ζωγράφος, 99, 121, 122.
- Barère Camille, πρεσβευτής της Γαλλίας στη Ρώμη, 136.
- Bertrand, πρόξενος της Γαλλίας στην Κρήτη, 240, 241, 242.
- Biliotti Sir Alfred, πρόξενος της Βρετανίας στην Κρήτη, 32, 62, 63, 64, 65, 66, 77.
- Blanc Paul, πρόξενος της Γαλλίας στην Κρήτη, 63, 77, 136, 137, 138, 147, 149.
- Bronevsky, πρόξενος της Ρωσίας στην Κρήτη, 200.
- Γαλάνης Γεώργιος, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 330, 331, 374, 376, 377.
- Γεννιτσαράκης Χουσεΐν, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 131, 228, 369, 376, 377.

Γεώργιος, Πρίγκιπας της Ελλάδος, Υπάτος Αρμοστής της Κρητικής Πολιτείας, 25, 39, 74, 77, 81, 88, 98, 99, 106, 107, 108, 109, 112, 118, 120, 123, 126, 128, 130, 133, 134, 135, 137, 138, 141, 142, 145, 149, 153, 154, 156, 159, 161, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 171, 172, 173, 177, 178, 179, 180, 186, 192, 193, 195, 196, 203, 208, 209, 210, 212, 213, 229, 256, 257, 261, 263, 362, 363, 465. Βλ. και Παράρτημα (Ξενόγλωσσων) Εγγράφων.

Γεώργιος Α΄, Βασιλιάς των Ελλήνων, 68, 120, 121, 123, 146, 168, 207, 208, 209, 211, 217, 273.

Γιαμαλάκης Νικόλαος, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 37, 108, 130, 139, 140, 144, 153, 155, 210, 369, 373, 376, 377.

Γιάνναρης Αντώνιος, φιλόλογος - καθηγητής, 121, 163, 226.

Γιάνναρης Χατζημιχάλης, αγωνιστής, οπλαρχηγός, 163, 318, 331, 332, 359, 374, 376, 377.

Γρυπάρης Ιωάννης, υπουργός Εξωτερικών της Ελλάδας, 214, 322, 323, 333. Chamberlain Joseph, Βρετανός πολιτικός, 25, 39, 74.

Chermside Sir H., διοικητής των βρετανικών δυνάμεων στο Ηράκλειο, 34, 64, 66.

Clemenceau Georges, Γάλλος πολιτικός και πρωθυπουργός, 146, 209.

Δασκαλογιάννης Γεώργιος, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 208, 289, 290, 291, 326, 327, 329, 330, 376, 377.

Δασκαλογιάννης ή Ιωάννης Βλάχος, πρωτεργάτης της Επανάστασης στην Κρήτη του 1770, 26.

Δηλιγιάννης Θεόδωρος, Πρωθυπουργός της Ελλάδας, 55, 200.

Δημητρακάκης Μ., βουλευτής μέλος Κρητικής Βουλής, 218.

Διονύσιος Χαριτωνίδης, Οικουμενικός Πατριάρχης, 252.

Διονύσιος, Επίσκοπος Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου, 253, 258, 261, 352.

Δραγούμης Στέφανος, Γενικός Διοικητής Κρήτης, 18, 206, 317, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 343, 355.

Defrance P., Γάλλος εκπρόσωπος στην Διεθνή Εξεταστική Επιτροπή για το Κρητικό Ζήτημα, 182.

Delcassé Theophile, υπουργός Εξωτερικών της Γαλλίας, 145, 177, 182, 184, 398.

Derché, πρόξενος της Γαλλίας στην Κρήτη, 53.

Droz Noumaz, Πρόεδρος Ελβετικής Ομοσπονδίας, 60.

Ευμένιος Ξηρουδάκης, Μητροπολίτης Κρήτης, 160, 256, 257, 260, 261, 262, 263, 264, 354, 355, 361, 415, 419.

Edhem Pasha, μουσουλμάνος διοικητής του Ηρακλείου, 65.

Elliot Sir Francis, πρεσβευτής της Βρετανίας στην Ελλάδα, 236, 237, 275, 316.

Evans Sir Arthur, Βρετανός αρχαιολόγος, 57, 121.

Fasciotti Carlo, πρόξενος της Ιταλίας στην Κρήτη, 200.

Gorchakov Alexander, Ρώσος πρίγκιπας και υπουργός Εξωτερικών, 44, 52.

Graham, Βρετανός διπλωμάτης, 215, 286.

Graves R. W., πρόξενος της Βρετανίας στην Κρήτη, 66, 126, 135, 138, 140, 142, 143, 145, 147, 151, 161, 173, 174, 185, 260, 382, 384, 387, 388, 389, 390.

Grey Sir Edward, υπουργός Εξωτερικών της Βρετανίας, 136, 201, 203, 204, 206, 222, 224, 225, 226, 227, 232, 236, 237, 244, 270, 273, 276, 277, 278, 281, 282, 289, 290, 292, 293, 296, 297, 298, 299, 301, 302, 312, 313, 315, 316, 322, 325, 326, 331, 336, 338, 339, 340.

Ζαΐμης Αλέξανδρος, Ύπατος Αρμοστής της Κρητικής Πολιτείας, Έλληνας πρωθυπουργός, 153, 154, 207, 213, 214, 215, 216, 217, 220, 221, 222, 226, 227, 230, 232, 236, 239, 241, 271, 274, 352, 493.

Ζουρίδης Νικόλαος, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 89, 285, 286, 372, 376, 377.

Ζινονιεφφ, πρεσβευτής της Ρωσίας στην Κωνσταντινούπολη, 135.

Ήσυχάκης Ιωάννης, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 135, 313, 314, 318, 373, 376, 377.

Ήσυχάκης Μίνως, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 71, 72, 314, 324, 374, 376, 377.

Hamit Abdul, σουλτάνος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, 278.

Hardinge Charles, υφυπουργός Εξωτερικών της Βρετανίας, 135, 201, 195.

Howard Esme, πρόξενος της Βρετανίας στην Κρήτη, 25, 39, 78, 84, 86, 88, 128, 136, 141, 145, 146, 159, 161, 163, 165, 166, 173, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 187, 192, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 201, 202, 203, 204, 206, 211, 293, 364, 367.

Θεοτόκης Γεώργιος, Πρωθυπουργός της Ελλάδας, 56, 136, 168, 206, 207, 210, 213, 214, 232, 236, 237, 240, 245, 248, 274, 277, 278.

Ιερωνυμάκης Ηρακλής, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 33, 157, 370.

Ignatien N., στρατηγός, κόμης, διπλωμάτης, 44, 52.

Joe, ναύαρχος βρετανικού πολεμικού ναυτικού, 320, 321, 326.

Κακούρης Ανδρέας, αγωνιστής, οπλαρχηγός, 153, 180, 370, 198.

Καλλέργης Σταύρος, βουλευτής, σοσιαλιστής πολιτικός, 7, 15, 18, 86, 124, 125, 126, 332.

Καλογερός, μέλος Προεδρείου επαναστατών Θερίσου, 180, 370.

Καλοκαιρινός Λυσίμαχος, υποπρόξενος Βρετανίας στο Ηράκλειο, 38, 53, 64.

Καμπάς Αλέξανδρος, υποστηρικτής της Επανάστασης του Θερίσου στην Αθήνα, 168, 175, 177, 179, 186, 198.

Κανακάρης Λουκάς Ρούφος, Γενικός Διοικητής Κρήτης, 341.

Καουζαρδέ Χασάν, συναρχηγός κόμματος Καραβανάδων, 71.

Καραθεωρή Αλέξανδρος, πασάς, Γενικός Διοικητής Κρήτης, 60, 63.

Κατζουράκης Αντώνιος, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 86, 193, 194, 197, 210, 215, 223, 311, 330, 370, 374, 376, 377.

Καψάλης Μιχαήλ, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 285, 286, 372, 376, 377.

Κεφαλογιάννης Νικόλαος, μέλος Κρητικής Βουλής, 218.

Κιαμήλ Πασάς, Μεγάλος Βεζύρης, 333.

Κοκκινάκης Γεώργιος, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 309, 310, 313, 373, 376, 377.

Κολοσούκας Γεώργιος, υποστηρικτής της Επανάστασης του Θερίσου στην Αθήνα, 168, 175, 177, 179, 186, 198.

Κόλλας Ρ. υποπρόξενος της Ελλάδας στην Κρήτη, 337.

Κοπάσης Ανδρέας, Ηγεμόνας της Σάμου, 125, 333.

Κορομηλάς Λάμπρος, Έλληνας πολιτικός, 334.

Κούνδουρος Μανούσος, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 32, 76, 77, 79, 80, 82, 84, 86, 90, 130, 131, 139, 140, 144, 148, 154, 156, 157, 162, 173, 193, 194, 195, 196, 207, 208, 210, 215, 223, 224, 226, 297, 301, 306, 308, 309, 313, 315, 318, 326, 327, 331, 332, 333, 362, 363, 366, 369, 370, 373, 374, 376, 377, 417.

Κριάρης Αριστείδης, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 210, 217, 228, 231, 232, 324, 334, 375, 377, 370, 371, 374.

Κωνσταντίνος, Βασιλιάς των Ελλήνων, 345, 357.

Λαρετζάκης Αντώνιος, καταδικασθείς σε θάνατο, 20, 88, 89.

Λεκανίδης Ιωσήφ, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 282, 326, 330, 374, 376, 377.

Λιονάκης Λεωνίδα, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 208, 326, 327, 330, 374, 376, 377.

Λογιάδης Εμμανουήλ, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 161, 162, 232, 249, 250, 268, 370, 372, 376, 377.

Λι(υ)μπρίτης Θεόδωρος, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 332, 374, 376, 377.

Lamsdorf Vladimir, κόμης και υπουργός Εξωτερικών της Ρωσίας, 183.

Lansdowne, μαρκήσιος, υπουργός Εξωτερικών της Βρετανίας, 39, 78, 84, 86, 88, 126, 128, 136, 137, 138, 140, 142, 164, 185, 187, 382, 385, 387, 389, 399, 405.

Lowther Sir G., Βρετανός πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη, 276, 277, 278, 281, 282, 298, 299, 302, 314, 336.

Μαλατάκης Σπυρίδων, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 193, 324, 325, 326, 374, 376, 377.

Μαλινδρέτου (αδελφοί), πρωτεργάτες του κινήματος των Λάκκων, 165.

Μάντακας Αναγνώστης, αγωνιστής οπλαρχηγός, 359.

Μαρής Πέτρος, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 153, 304, 305, 373, 376, 377.

Μαριδάκης Νικόλαος, μεγαλέμπορος, υποστηρικτής του κόμματος των «Ευπόλητων», 72.

Μαρκαντωνάκη Κλέαρχος, εκπρόσωπος και υποστηρικτής των επαναστατών του Θερίσου στην Αθήνα, 7, 18, 19, 57, 153, 161, 165, 177, 179, 181, 183, 196, 198, 199, 260.

Μαρκαντωνάκης Εμμ., μέλος Κρητικής Βουλής, 153.

Μαυρογένης Εμμ., πρωτεργάτης του Κινήματος του 1858, 28.

Μαυρογένης Μπέης, πρεσβευτής της Πύλης στις Η.Π.Α., 60.

Μαχμούτ Β΄, Οθωμανός σουλτάνος, 252.

Μαχμούτ Πασάς, διοικητής Κρήτης, 89, 125.

Μη (ι) τσοτάκης Κωνσταντίνος, αρχηγός της παράταξης των «Ευπόλητων», 73.

Μιτσοτάκης Γεώργιος, υποπρόξενος της Ρωσίας στο Ηράκλειο, 19, 29, 33, 58, 182, 189, 239, 279, 311, 312, 314, 315, 316, 318, 326, 337, 395.

Μιτσοτάκης Ιωάννης, υποπρόξενος της Ρωσίας στο Ηράκλειο, 19, 47, 52, 53, 54, 56, 58, 65, 73.

Μιτσοτάκης Κωνσταντίνος, Αρχηγός των Ευπόλητων, 71, 72, 73.

Μιχελιδάκης Αντώνιος, πολιτικός, πρόεδρος Κρητικής Συνέλευσης, 73, 77, 78, 79, 82, 84, 86, 87, 88, 97, 98, 116, 158, 162, 172, 173, 194, 204, 210, 216, 218, 220, 221, 225, 227, 228, 229, 231, 234, 235, 249, 250, 253, 268, 275, 278, 285, 288, 289, 290, 301, 307, 309, 310, 318, 324, 325, 330, 331, 332, 362, 364, 365, 366, 372, 374, 376, 377.

Μοάτσος Εμμ., μέλος Κρητικής Βουλής, 218.

Μοδάτσος Εμμανουήλ, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 233, 234, 236, 243, 244, 249, 250, 371, 376, 377.

Μουντάκης Εμμ., μέλος Κρητικής Βουλής, 165.

Μπιράκης Κυριάκος, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 180, 318, 331, 370, 374, 376, 377.

Μπάντρη Τεφίη Βέη, μουσουλμάνος δολοφονηθείς στα τέλη του 19ου αι. στην Κρήτη, 89.

Μυλωνογιάννης Γεώργιος, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 37, 86, 156, 157, 208, 291, 292, 294, 295, 300, 301, 304, 306, 308, 309, 330, 370, 372, 373, 374, 376, 377.

Μωχάμετ Άλη, Αντιβασιλέας της Αιγύπτου, 27, 28.

Maurouard Paul, πρόξενος της Γαλλίας στα Χανιά, 173, 177, 181, 182, 184, 191, 198, 199, 200, 206, 398.

Μονακό, Αρχηγός της Κρητικής Χωροφυλακής,

Μπουφίδης Νικόλαος, Πρόεδρος της Βουλής των Ελλήνων

Νικηφόρος Ζαχαριάδης, Επίσκοπος Κυδωνίας και Αποκορώνου, 63, 64, 554, 256.

Νικόλαος, Ηγεμόνας του Μαυροβουνίου, 61.

Νικόλαος, Τσάρος της Ρωσίας, 61.

Ξανθουδίδης Δαυίδ, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 156, 162, 194, 370, 376, 377.

Ξηράς Εμμανουήλ, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 208, 239, 330, 374, 376, 377.

Όλγα, Βασίλισσα των Ελλήνων, 122.

Ουρμπάνοβιτς (Ourbanovitch), συνταγματάρχης, διοικητής ρωσικών δυνάμεων στο Ρέθυμνο, 59.

Ormesson Olivier, πρεσβευτής της Γαλλίας στην Αθήνα, 135, 147.

Overy Henry, πρόξενος της Βρετανίας στην Κρήτη, 51.

Παπαγιαννάκης Ι., Πρόεδρος της Επαναστατικής Συνέλευσης Θερίσου, 123, 192, 196, 210, 239, 370.

Παπαδάκης, Βασίλειος, ιερέας, υποστηρικτής της Επανάστασης του Θερίσου, 261.

Παπαδάκης Γεώργιος, χριστιανός καταδικασθείς άδικα σε θάνατο με πολιτικό ενάγων τον Ελ. Βενιζέλο, 88, 89.

Παπαδάκης Νικόλαος, βουλευτής της Κρητικής Βουλής, 319, 328, 333.

Παπαδερός Εμμανουήλ, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 153, 165, 171, 192, 326, 327, 374.

Παπαδιαμαντόπουλος Ανδρέας, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 105, 132, 141, 142, 143, 154, 155, 163, 175, 200, 214, 362, 365.

Παπαμαστοράκης Γεώργιος, πολιτικός, μέλος και πρόεδρος κρητικής κυβέρνησης, 7, 20, 73, 191, 218, 228, 229, 231, 232, 233, 236, 241, 243, 244, 245, 250, 301, 318, 352, 362, 366, 371, 376, 377.

Παπαμιχαλόπουλος Κωνσταντίνος, μέλος Βουλής των Ελλήνων, 55.

Παπαχατζάκης Αλέξανδρος, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 287, 291, 294, 372, 376, 377.

Ρετρονίτς Βοζο, υποψήφιος για τη θέση του Γενικού Διοικητή Κρήτης, 60, 61.

Πετυχάκης Μίνως, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 179, 181, 183, 196, 198, 199, 249, 268, 372, 376, 377.

Πιστολάκης Νικόλαος, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 310, 373, 376, 377.

Πλουμιδάκης Χαράλαμπος, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 239, 309, 318, 373, 376, 377.

Πλουμίδης Γεώργιος, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 89, 191, 313, 314, 373, 376, 377.

Πλουμής Ιάκωβος, αρχιμανδρίτης, υποστηρικτής της Επανάστασης του Θερίσου, 261.

Προβατάκης παπά Στέφανος, πρωτεργάτης της Επανάστασης του Θερίσου στο Ηράκλειο, 261.

Πωλογεώργης Χαράλαμπος, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 73, 78, 79, 83, 85, 86, 88, 89, 109, 177, 190, 191, 196, 197, 198, 203, 204, 210, 233, 234, 236, 243, 244, 249, 250, 268, 275, 276, 282, 283, 285, 289, 297, 301, 312, 318, 333, 339, 362, 366, 371, 372, 376, 377.

Panton.Gerald. J., διοικητής των βρετανικών στρατευμάτων στην Κρήτη, 263.

Parker E. Hyde, αξιωματικός βρετανικού πολεμικού ναυτικού, 191, 319, 320, 401.

Peel, πρόξενος της Βρετανίας στην Κρήτη, 222, 224, 225, 227, 229, 230, 231, 293.

Pinter, διοικητής των βρετανικών δυνάμεων στην Κρήτη, 62.

Prinetti Giulio, Ιταλός υπουργός Εξωτερικών, 136.

Ραγκαβής Αλέξανδρος, διπλωμάτης, ιδιαίτερος γραμματέας Ύπατου Αρμοστή, 18, 71, 214, 240, 241, 248, 271, 274, 297, 313, 323, 334, 335, 337, 417.

Σαουνάτσος Ιωάννης, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 371, 372, 376, 377.

Σαρίπολος Νικόλαος, συνταγματολόγος, 54, 55, 109, 515.

Σγουρός Μιχαήλ, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 326, 374, 376, 377.
Σκαλτσούνης Ιωάννης, νομικός, δικαστικός σύμβουλος, 126, 141, 154, 255.
Σκανδάλης Στυλιανός, μέλος Κρητικής Βουλής, 165.
Σκούλας Βασίλειος, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 29, 52, 54, 89, 171, 282, 292, 300, 325, 372, 373, 374, 376, 377.
Σκουλούδης Γεώργιος, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 53, 287, 291, 294, 372, 376, 377.
Σκυλιανάκης Βέη Χασάν, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 130, 131, 234, 235, 243, 371, 376, 377.
Σφακιανάκης Ιωάννης, πολιτικός, Πρόεδρος Εκτελεστικής Επιτροπής, Πρόεδρος της Βουλής των Κρητών, 68, 73, 81, 82, 109, 110, 117, 118, 128, 129, 130, 141, 173, 174, 189, 198, 201, 204, 210, 226, 256, 331, 332, 362, 366, 369, 376, 377.
Ταταράκης Πέτρος, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 224, 227, 371, 376, 377.
Τζελαλεδίν Μαχμούτ Πασάς, γενικός διοικητής Κρήτης, 89.
Τιμόθεος Καστρινογιαννάκης, Μητροπολίτης Κρήτης, 253.
Τίτος Ζωγραφίδης, Επίσκοπος Πέτρας, 260, 361.
Τρικούπης Χαρίλαος, Έλληνας πρωθυπουργός, 70, 84, 169.
Τσουδερός Εμμανουήλ, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης και πρωθυπουργός εξόριστης ελληνικής κυβέρνησης, 220, 221, 324, 325, 362, 374, 376, 377.
Τσουδερός Ιωάννης, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 156, 157, 370, 376, 377.
Tittoni T., υπουργός Εξωτερικών της Ιταλίας, 136, 183.
Tourholka, γενικός πρόξενος της Ρωσίας στο νησί, 337.
Wyldbore Smith, γενικός πρόξενος της Βρετανίας στην Κρήτη, 232, 241, 244.
Wratlslaw, γενικός πρόξενος της Βρετανίας στην Κρήτη, 289, 290, 293, 296, 313, 315, 322, 338, 339, 340.
Φανδρίδης Χαράλαμπος, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 224, 225, 227, 371, 376, 377.
Φαρφουράκης Νεσιμή, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 89, 235, 236, 371, 376, 377.
Φιλάρετος Γεώργιος, νομικός, πολιτικός, 206, 424, 427.
Φιωτάκης Στ., μέλος προσωρινής επαναστατικής κυβέρνησης του Θερίσου, 180, 370.
Φούμης Κωνσταντίνος, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 73, 74, 80, 81, 82, 83, 88, 89, 97, 109, 130, 138, 139, 140, 143, 144, 155, 156, 164, 165, 166, 169, 171, 172, 173, 176, 177, 180, 181, 203, 204, 210, 234, 285, 287, 290, 291, 306, 310, 362, 366, 369, 376, 377.
Χαιρέτης Αριστείδης, πρωταγωνιστής της Επανάστασης του 1841, 28.
Χουρδάκης Εμμανουήλ, πολιτικός, μέλος κρητικής κυβέρνησης, 194, 215, 223, 224, 370, 376, 377.
Χρυσάνθος Τσεπετάκης, Επίσκοπος Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου, 260, 262.